

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

I TOM

«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.

СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ
И ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.

COLLECTION OF WORKS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF
SCIENCE AND IMPROVING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023

Тараз, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ**

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН
АРТТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE
AND IMPROVING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023***

I TOM

Тараз, 2023

ӘОЖ (УДК) 371:159.9
КБЖ (ББК) 74.20:88.8
ЖЗЗ

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

Муслимов Н.Ж., Сулейменов Ж.Т., Абдуалы А.Б., Баяндин М.А., Тажибаев С.Д., Кадырова А.С., Буюклиев Н., Құлабекова Г.Қ., Құрманбекова А.С., Ботабаева Ә.Е., Асқарбекқызы Н., Нургабылов М.Н., Куатбеков Ж.А., Тамабаева Қ.Ө., Несипбаева И.С., Онгарбаева М.Б., Маликтаева П.М., Айтекова К.У., Мырзабеков Д.Е., Шырақбаев А.Б., Газаев А.И., Саткей Т.Б., Исаков Ғ.Ж., Есперов Е.И., Джекенов П.С., Сихаев А.А., Беркенова Р.А., Елубаева Р.С., Нұрманалиева Ұ.Т., Арыстанғалиева В.А., Молдахметов М.М., Байлыбеков Ғ.Р., Ниязова П.Р., Жайшылық Н.П.

ЖЗЗ «Жаңа Қазақстан: ғылым дамуының және жоғары білім сапасын арттырудың заманауи үрдістері» атты Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция жинағы. Қазақстан, Тараз, 27-28 сәуір, 2023 ж. – 486 бет.
«Новый Казахстан: современные тенденции развития науки и повышения качества высшего образования», сборник трудов Международной научно-практической конференции – Казахстан, Тараз, 27 - 28 апреля, 2023 г. – 486 стр.

ISBN 978-601-7419-21-13

Жинаққа алыс және жақын шетелдерден, Қазақстан Республикасының жоғары, орта және кәсіптік оқу орындарынан келген ғалымдардың келесі бағыттар бойынша мақалалары енеді: жаратылыстану ғылымдары және жаратылыстану білімі: тенденциялар, инновациялар, даму перспективалары; жоғары кәсіби педагог кадрларды даярлау факторы ретінде ЖОО-да инновациялық білім беру процесін іске асыру; жоғары білім сапасын арттырудағы цифрлық технология: проблемалар және болашақ; экономикалық ғылымды және жаңа Қазақстанды қалыптастырудағы жоғары білім сапасын дамыту; Қазақстан дамуының жаңа кезеңіндегі білім беру жүйесін жаңғыртудың құқықтық аспектілері

Материалдар жинағы ғалымдарға, мамандарға, оқытушыларға, магистранттар мен студенттерге арналған.

Жинақ материалдарының электрондық нұсқасы сайтта орналастырылған <https://htii.edu.kz/>

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы материалдар бойынша дайындалған, электронды түрде ұсынылған. Материалдардың мазмұны үшін жауапкершілік мақала авторлары.

В сборнике представлены материалы участников международной научно – практической конференции, посвященные проблемам и тенденциям повышения качества высшего образования.

Будут опубликованы доклады ученых дальнего и ближнего зарубежья, высших, средних и профессиональных учебных заведениях по следующим направлениям: естественные науки и естественнонаучное образование: тенденции, новации, перспективы развития; реализация инновационного образовательного процесса в вузе как фактор подготовки высокопрофессиональных педагогических кадров; цифровая технология в повышении качества высшего образования: проблемы и будущее; развития экономической науки и качества высшего образования в формировании нового Казахстана; правовые аспекты модернизации системы образования на новом этапе развития Казахстана.

Сборник материалов предназначен для ученых, специалистов, преподавателей, магистрантов и студентов

*Электронная версия материалов сборника размещается на сайте <https://htii.edu.kz/>
Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, представленным в электронном виде, ответственность за содержание материалов несут авторы статей, статьи представлены в авторской редакции.*

ӘОЖ (УДК) 371:159.9
КБЖ (ББК) 74.20:88.8

ISBN 978-601-7419-21-13

© Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, 2023

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТІҢ БАЯНДАМАЛАРЫ/
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ**

ӘОЖ 37.01:39

**ҚАЗАҚ РЕТРОЛОГИЯСЫ – ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ҒЫЛЫМДАҒЫ ЕҢ ЖАҢА
ҒЫЛЫМ САЛАСЫ**

Бөлеев Қалдыбек
bolejev@gmail.com

**педагогика ғылымдарының докторы, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институтының профессоры, Ұлттық Білім академиясының академигі,
Ы.Алтынсарин атындағы Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстанның құрметті
ұстазы
Тараз, Қазақстан**

Аңдатпа. Баяндамада әлем халықтарының халықтық білімдерін зерттейтін ғылым саласы – ретрология, қазақтардың халықтық білімдердің зерттейтін - қазақ ретрологиясы, оның элементтері: халықтық математика, халықтық метрология, халықтық география, халықтық топонимика, халықтық метеорология, халықтық биология, халықтық медицина, халықтық ветеринария, халықтық агрономия, халықтық химия, халықтық физика, халықтық астрономия, халықтық экология туралы тұңғыш рет қарастырылған.

Түйінді сөздер: Ретрология, қазақ ретрологиясы, халықтық математика, халықтық метрология, халықтық география, халықтық топонимика, халықтық метеорология, халықтық биология, халықтық медицина, халықтық ветеринария, халықтық агрономия, халықтық химия, халықтық физика, халықтық астрономия, халықтық экология.

Аннотация. В докладе впервые рассматривается новая научная дисциплина – ретрология, изучающая народные знания различных народов мира. Так, казахская ретрология – это наука о народных знаниях казахов. Элементами (направлениями) казахской ретрологии являются: народная математика, народная метрология, народная география, народная топонимика, народная биология, народная медицина, народная ветеринария, народная агрономия, народная химия, народная физика, народная астрономия, народная экология.

Ключевые слова: Ретрология, казахская ретрология, народная математика, народная метрология, народная география, халықтық топонимика, народная метеорология, народная биология, народная медицина, народная ветеринария, народная агрономия, народная химия, народная физика, народная астрономия, народная экология.

Abstract. For the first time in the report, a new scientific discipline is considered - retrology, which studies the folk knowledge of various peoples of the world. Thus, Kazakh retrology is the science of folk knowledge of Kazakhs. Elements (directions) of Kazakh retrology include: folk mathematics, folk metrology, folk geography, folk toponymy, folk biology, folk medicine, folk veterinary medicine, folk agronomy, folk chemistry, folk physics, folk astronomy, folk ecology.

Keywords: Retrology, Kazakh retrology, folk mathematics, folk metrology, folk geography, folk toponymy, folk meteorology, folk biology, folk medicine, folk veterinary medicine, folk agronomy, folk chemistry, folk physics, folk astronomy, folk ecology.

Әлемдегі барлық халықтардың өмірі табиғатпен тығыз байланысты. Олар өздеріне қажетті нәрселердің бәрін табиғаттан алады. Сондықтан халықта «Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ, табиғаттың оны айтуға тілі жоқ» деген даналық сөз пайда болған. Сонда кең

мағынада табиғат деген қандай ұғым? Табиғат деп аталатын халықтық ұғымға: Жер, ауа, су, топырық, жер үсті және жер астындағы байлықтары, жан-жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, Күн, Ай, Жұлдыздар, аспан әлемі жататыны белгілі. Бұл бір-бірімен өзара тығыз байланыста, бірлікте және табиғаттағы тепе-теңдікті сақтап отырады.

Табиғатты зерттеумен әртүрлі ғылым салаларының өкілдері-ғалымдар айналысып, оның құпия ғажайып сырларын ашу нәтижесінде қазіргі ғылым XV-XVI ғ. пайда болып, содан бастап ғылым әлемдік ортақ мұраға айналған.

Дегенмен бүкіл адамзатқа ортақ қазіргі әлемдік ғылымға дейін әр халықтың қоршаған табиғат туралы өз түсініктері болған. Мысалы, аспан денелері; жаратылыс құбылыстары; өсімдік, төрт түлік мал, жер-су, тау атаулары; ауа райын болжау; жер өңдеу, егін салу, мал бағу; адам мен мал ауларын анықтау және емдеу; түрлі өлшемдер туралы халықтық түсініктері молайып, тәжірибелерге, ал олар жинақталып халықтық білімдерге айналады.

Олар халықтардың тарихи дамуына, географиялық орналасуына және табиғат жағдайларына байланысты пайда болып, дамып отырған. Өкінішке орай, әлемдік ғылымда халықтардың халықтық білімдері арнайы зерттеліп жеке ғылым саласы болып әлі нақтыланбаған, өз атауын алған жоқ.

Меніңше, халықтардың халықтық білімдерін зерттейтін ғылым саласын *ретрология* деп атау керек. Өйткені «*ретрология*» термині латын сөзі *retro* – кері, өткен, бұрынғы, байырғы, ежелгі, ал *logos* – грек сөзі - ұғым немесе ілім деген мағыналарды білдіреді. Сонда *ретрология* – *өткендегі, бұрынғы, байырғы, ежелгі ілім, ғылым деген түсінікті береді*. Осы жерде мынадай бір мәселеге көңіл аударалық: өткен ғасырдың 80-шы жылдары әлемдік ғылымда жаңа «*футурология*» ғылымы пайда болды. Мұндағы «*futur*» - латын сөзі – болашақ, *logos* – ұғым, ілім, сонымен *футурология* – *болашақ туралы ілім, яғни ол болашақ туралы ғылым деп аталып, әлемдік ғылымда өз орнын, статусын алды*. Сонда футурология - болашақ туралы ғылым болса, неге ретрология – өткен шақ туралы ғылым болмасқа? Сонымен, *ретрология* – *әлем халықтардың өткен шақтағы табиғат туралы байырғы халықтық білімдерін зерттейтін жаңа ғылым саласы болып саналуы керек*.

Ретрология – ғылым тарихы емес, ол ғылыми ойдың уақыт бойынша тізбекті дамуы, қозғалысы. Ол өткенді ғана емес, оның мәнін қазіргі кезде көрсетумен де айналысатын ғылым. Яғни оны өткендегі (байырғы) халықтық білімдердің қазіргі дамыған білімдегі мәнін көрсетумен айналысатын ғылыми сабақтастықты жүзеге асырушы жаңа ғылым саласы деп толық айтуға болады.

Дүниежүзінде әр халықтың тарихи даму, географиялық орналасу және табиғи жағдайларындағы ерекшеліктерді ескерсек, онда олардың халықтық білімдерінің де мазмұны әр түрлі болатыны заңдылық. Мысалы, осы тұрғыда алғанда қазақ халқының халықтық білімдерінің мазмұны басқа халықтармен салыстырғанда өзгеше, әрі өте мол. Өкінішке орай, оларды жинастыру және жүйелеу мәселесі әлі де болса ғылыми тұрғыда қолға алынбай келеді. Сондықтан елімізде ретрология ғылым дамымай отыр. Меніңше ол ғылымды *қазақ ретрологиясы* деп атап, оны ең жаңа ғылым саласы ретінде санау қажет. Сонымен, *қазақ ретрологиясы* деп қазақ халқының табиғат туралы білімдерін зерттейтін қазіргі әлемдік ғылымдағы ең жаңа ғылым саласын айтамыз.

Қазақ ретрологиясы ғылымының мазмұнын жасау үшін қазақтың халықтық білімдерін жүйе ретінде қарастырып, оның құраушы элементтерін анықтауымыз қажет. Ол үшін қазақтардың халықтық білімдері бойынша зерттелген жұмыстарды жинастырып, жүйелеп, оның жеке-жеке элементтерін жасау керек. Бүгінгі таңда қазақтардың халықтық білімдері бойынша азды-көпті зерттеу жұмыстары бар. Мысалы, сақ және ғұн дәуіріндегі қазба және жазба ескерткіштер, әлемдік ғылымда белгілі энциклопедист-ғалым әл-Фарабидің «Ғылымдардың шығу тегі туралы», «Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз», Ж.Баласағұнидің «Құтты білік», М.Қашқаридің «Түрік сөздерінің жинағы», М.Х.Дулатидің «Тарих-и-Рашиди», Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян», ғалым-академиктер Ә.Марғұланнның «Ежелгі мәдениет куәлері», «Ежелгі жыр, аңыздар», «Казахское народное прикладное искусство», А.Машановтың «Жер сыры», «Ғажайып от ошағында», «Әл-Фараби және Абай»,

ғалымдар: Х.Әбішевтің «Аспан сыры», «Халық астрономиясы», «Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов», М.Исқаковтың «Қазақтың байырғы календары», «Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы», С.Елубаевтың «Қазақтың байырғы қара есептері», Қ.Нұрсұлтановтың «Ертегі есептері», Б.Қалиевтің «Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі», Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде», Н.Уәлиевтің «Жұмбақ сандар», Ғ.Қоңқашбаевтың «Қазақтың географиялық атауларының сөздігі», Е.Оразақовтың «Қазақ халық медицинасы», академиктер Т.Шарманов пен Б.Атшабаровтың редакциясымен шыққан «Очерки по истории народной медицины Казахстана», Х.Арғынбаевтың «Халық білімі», А.Алдашев пен М.Әлімхановтың «Қазақ халық медицинасының құпиясы», Ш.Жанәбіловтың «Қазақша мал атаулары», Е.Аққошқаровтың «Халық арасында көп тараған байырғы өлшемдер», Д.Шардарбековтың «Халық қазынасының айнасы: ертедегі қазақ халқының химиялық құбылыстар туралы түсініктері», С.Сарсенованың «Қазақ тіліндегі физика және астрономия терминдері», А.Сейдімбектің «Қазақ әлемі», Ғ.Ақпанбектің «Қазақтардың дүниетанымы», М.Орынбековтың «Ежелгі қазақтардың дүниетанымы», Н.Сарыбеков, М.Н. Сарыбеков және Қ.-Д.Сарыбековтың «Қазақ халқының табиғат қорғау дәстүрлері», А.Нүсіпөқасұлының «Тал бесіктен жер бесікке дейін», Б.Адамбаевтың «Халық даналығы», Ә.Қайдардың «Халық даналығы», М.Тілеужановтың «Халық тағылымы», Ә.Табылдиевтың «Халық тағылымы», М.Әлімбаевтың «Халық – ғажап тәлімгер»[1], т.б. еңбектерін атауға болады. Осы еңбектердің мазмұны мен мәніне терең үңілсек «халық білімі», «қазақтардың халықтық білімдері» ұғымдары, сондай-ақ «халықтық математика, халықтық метрология, халықтық география, халықтық биология, халықтық медицина, халықтық ветеринария, халықтық агрономия, халықтық химия, халықтық физика, халықтық метеорология, халықтық календарь, халықтық астрономия, халықтық экология» терминдері пайда болады. Ал қазақтардың халықтық білімдері оның «халық даналығы мен өмір тәжірибесінің жиынтығы» болып саналатын ауыз әдебиетінде, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінде, ұлттық мәдениетінде біршама болса да көрініс берген.

Халықтық білім – халықтардың қазіргі әлемдік дамыған ғылымға дейінгі табиғат туралы байырғы түсініктері мен тәжірибелерінің жиынтығы екенін ескеріп, оның элементтері төмендегідей анықтамалар беруге болады[2]

1. *Халықтық математика* деп сан ғасырлар бойы жинақталған халықтық тұрмыс-тіршілігіндегі есеп-қисап жасаудағы қажетті білімдерін айтамыз.

2. *Халықтық метрология* - халықтың көне заманнан бастау алатын халық өлшемдері (ұзындық, қашықтық, салмақ, көлем, уақыт, мезгіл, мерзім) туралы білімі.

3. *Халықтық география* деп халықтың сан ғасырлық жинақталған жер-су және тау атаулары бойынша білімін айтамыз.

4. *Халықтық биология* – халықтың өсімдік, жан-жануарлар, адам туралы сан ғасырлық жинақтаған білімі.

5. *Халықтық химия* - заттардың қасиеттерін, олардың құрылысы мен құрамдарының адамға ықпал ету заңдылықтарын білдіретін халықтың практикалық білімдері.

6. *Халықтық физика* – табиғат құбылыстарын, олардың заңдылықтарын және олар арқылы адамның ұлттық дүниетанымның қалыптасуына ықпал ететін білімі.

7. *Халықтық метеорология* – халықтың аспан денелерінің орналасуы, олардың түсінің өзгеруі және қозғалуына қарай ауа райының өзгеруін болжайтын білімі.

8. *Халықтық медицина* деп халықтың адам ауруларының пайда болуы, оны емдеу-сауықтыру туралы сан ғасырлық жинақталған білімін айтамыз.

9. *Халықтық ветеринария* – халықтың мал ауруларының пайда болуы, оларды емдеу-сауықтыру туралы білімін айтамыз.

10. *Халықтық астрономия* - аспан денелері туралы халықтың сан ғасырлық жинақтаған білімі.

11. *Халықтық календарь* – халықтың күндер, айлар мен жылдардың саны мен ретін тәртіптеп отыратын, уақыт есебін жүргізуде қолданатын ережелер жиынтығы.

12. *Халықтық агрономия* – халықтың егіншілікке байланысты сан ғасырлық білімі.

13. *Халықтық топонимика* – жер-су, тау атаулары туралы білімдері.

14. *Халықтық экология* – халықтың сан ғасырлық табиғатты қорғау туралы жинақталған дәстүрлі білімі.

Сонымен, қазақтардың халықтық білімдері жоғарыда анықталған білімдердің жиынтығынан тұратын жүйе. Ол жүйені зерттеуші ең жаңа ғылым саласы – *қазақ ретрологиясы*. Сол ғылымның құраушы элементтері қазіргі заманғы дамыған әлемдік ғылым салаларының бастамасы, көзі және асыл арнасы болып саналады. Мысалы, халықтық математика – қазіргі математиканың бастамасы мен көзі, т.б..

Мен қазақтардың халықтық білімдерінің жинақталынуы мен зерттелуін анықтаумен 50 жылдан аса айналысып келемін. Олар туралы мерзімді баспасөздерде он шақты мақала жарияладым. Сондай-ақ бірнеше ғылыми-практикалық конференцияларда да баяндадым, «Қазақ ретрологиясы»[1] атты библиографиялық көрсеткіш жасадым және «Қазақтардың халықтық білімдері» атты монография шығардым. Онда қазақтардың халықтық білімдерінің зерттелу жайы анықталынып, оның мазмұны біршама жасалынған [2].

Сонымен, *Қазақстанда қазақтардың халықтық білімдерін зерттейтін ең жаңа қазақ ретрологиясы ғылымының пайда болғанын толық айтуға болады*. Бүгінгі таңда әлемде 1500-ден аса ғылым саласы бар. Сонда қазақ ретрология ғылымы ең жаңа ғылым саласы болып тіркелуі керек.

Қазақтардың халықтық білімдері - халқымыздың рухани байлығы, оның рухани дамуының көзі және ұлттық тәлім-тәрбиесінің басты құралы. Өкінішке орай, қазақтардың халықтық білімдерін рухани құндылықтың бірі ретінде пайдалану мәселесі қазіргі қазақ педагогикасы ғылымында әлі шешімін таппаған проблема. Оны шешу үшін еліміздегі білім беру жүйесіне халықтық білімдерді ендіру қажет. Сол мақсатта қазақ ретрологиясы ғылымының салаларын (элементтерін) оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың жолдары мен әдістемесін жасау керек. Яғни балабақшаларда, орта және кәсіптік оқу орындарында оқытылатын оқу пәндерінің бағдарламаларына рухани ұлттық құндылық ретінде халықтық білімдерді ендіріп, оқыту керек. Ол үшін «Қазақ ретрологиясы» атты 13 бөлімінен тұратын: «Халықтық математика», «Халықтық метрология», «Халықтық география», «Халықтық метеорология», «Халықтық биология», «Халықтық медицина», «Халықтық ветеринария», «Халықтық агрономия», «Халықтық химия», «Халықтық физика», «Халықтық астрономия», «Халықтық экология» қосымша оқу құралын пайдалану керек. Осылайша халқымыздың әлемдік ғылымның дамуына қосқан үлесін, оның танымдық және тағылымдық мәні мен маңызын көрсетуге болады.

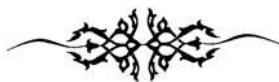
Нақтырек айтсақ: халықтық математика мен халықтық метрологияны – математика пәнінде; халықтық география мен халықтық метеорологияны – география пәнінде; халықтық биология, халықтық медицина, халықтық ветеринария, халықтық экологияны – биология пәнінде; халықтық химияны – химия пәнінде; халықтық физиканы – физика пәнінде; халықтық астрономия, халықтық календарь және халықтық метеорологияны – астрономия пәнінде пайдалану қажет. Сонда ғана халықтық білімдер – рухани мұра ретінде оқушылардың рухани дамуына ықпал етіп, олардың ұлттық санасын кемелдендіреді. Нәтижесінде олардың ұлттық дүниетанымы қалыптасып, ұлтжанды азамат болып өсер еді.

Сонымен қорытынды ретінде айтарым: 1. *Халықтық білімдер* – халықтардың қазіргі ғылымға дейінгі табиғат туралы түсініктері мен тәжірибелерінің жиынтығы. 2. *Ретрология* – әлем халықтарының табиғат туралы халықтық білімдерін зерттейтін жаңа ғылым саласы. 3. **Қазақ ретрологиясы** деп қазақ халқының табиғат туралы білімдерін зерттейтін қазіргі әлемдік ғылымдағы ең жаңа ғылым саласын айтамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бөлеев Қ. Қазақ ретрологиясы (Халықтық білімдер жүйесі). Библиографиялық көрсеткіш (1832-2020 жж.). – Тараз: ХТИИ баспаханасы, 2021. - 37 б.

ӘӨЖ 65.014

БИЛІКӨЛ КӨЛІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ЛАСТАНУЫ

Айтекова К.У. - тех.ғ.к.,
«Жаратылыстану» факультеті, «Биология және ауылшаруашылық
мамандықтар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Айтекова Ж.У. - магистр,
Айшабибі орта мектебінің мұғалімі

Аңдатпа. Мақалада Жамбыл облысындағы Билікөл көлінің негізгі су көзі Аса өзенінің антропогендік ластануынан туындаған экологиялық жағдайы қарастырылды. Көлдің географиялық орны мен орналасуына сипаттама беріліп, көпжылдық даму негізінде қалыптасқан фаунасы (балық қоры және су жануарлары) туралы мәліметтер келтірілді. Сонымен бірге соңғы 30-40 жылдық кезеңде қалыптасқан гидрографиялық және антропогендік әсерлер қарастырылды.

Кілтті сөздер: өзен гидрологиясы, көл, антропогендік әсер, ластану түрлері, ластану ареалы, рұқсат етілген шектік концентрация

Аннотация. В статье рассмотрена экологическая ситуация, вызванная антропогенным загрязнением реки Аса, основного водоисточника озера Биликоль в Жамбылской области. Дана характеристика географического положения и расположения озера, приведены сведения о его фауне (рыбных запасах и водных животных), сформировавшейся на основе многолетнего развития. Также были рассмотрены гидрографические и антропогенные воздействия, сложившиеся за последние 30-40 лет.

Ключевые слова: гидрология реки, озеро, антропогенное воздействие, вид загрязнения, ареалы загрязнения, предельно допустимая концентрация

Annotation. The article considers the ecological situation caused by anthropogenic pollution of the Asa River, the main water source of Lake Bilikol in the Zhambyl region. The characteristics of the geographical position and location of the lake are given, information about its fauna (fish stocks and aquatic animals) formed on the basis of long-term development is given. Hydrographic and anthropogenic impacts that have developed over the past 30-40 years were also considered.

Keywords: hydrology of the river, lake, anthropogenic impact, type of pollution, pollution areas, maximum permissible concentration

Қазақстан Республикасы Жамбыл облысы жер үсті суларының басым көпшілігін Шу, Талас және Аса трансшекаралық өзендері арқылы алады, олардың басы Қырғыз Алатауы тауларында орналасқан. Трансшекаралық өзендердің үлесі 70%-дан көп, соған байланысты су ресурстарын пайдалану тәртібінде төменгі су пайдаланушыларға көптеген талаптар қойылады. Негізгі талаптардың бірі су нысандарын (су қоймаларын, тоғандар мен көлдерді) таза күйінде сақтау, қоршаған ортаның экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Аса өзенінің төменгі ағысында орналасқан Билікөл көлі облыстағы қатты ластанған нысандардың бірі. Көлдің ластануы соңғы 40 жылдың көлемінде судың ластану индексі бойынша «өте лас» деп бағаланып келеді [1, б.36].

1983 жылға дейін көл жағасында балалардың денсаулығын жақсарту мақсатында демалыс орны мен балалар лагері жұмыс істеді. Шығыс жағалауында Жаңаөткел балықшылар ауылы болды, балық өңдеу зауыты жұмыс істеп тұрды. Сол уақыттарда Билікөл көлі өлкенің табиғи «інжу-маржаны» саналатын.

Атап өтетін негізгі антропогендік жағдайдың бірегейі көл табанындағы шөгінділірдің әлі күнге дейін фосфор өндірісінің қалдықтарымен және органикалық қосылыстармен ластанған күйде қалуы болып тұр. Түпкі шөгінділер жел қозғалысына байланысты көл суының қайтара ластануын тудыруы мүмкін, өйткені аймақ таудан соғатын қатты желмен, сондай-ақ су асты бұлақтарының жиілігімен сипатталады. Мысалға, оған зерттеулермен анықталған дауылды желдің нәтижесінде төменнен көтерген ластаушы заттардың мәнінің күрт өсу динамикасы дәлел бола алады [1, б.48].

2014 жылы «Қазгидромет» республикалық мемлекеттік кәсіпорны Жамбыл филиалының тапсырысы бойынша Қазақстан Республикасы Ядролық физика институтының мамандары көлдің радиациялық көрсеткіштерін зерттеп, түбіндегі шөгінділерде ауыр металдар мен радиоактивті элементтер деңгейінің жоғарылағанын атап өтті. Нәтижесінде, коректік заттардың (PO_4 , NO_3 , NH_4) күрт өсуі мен су алмасуының баяулауы көлдегі су температурасының қарқынды жылынуын жылдамдатып, су қоймасының «гүлденуі» деп аталатын көк-жасыл балдырлардың мол дамуына себеп болды.

Көлдің жағалық аймағын қамыс тез басып кете бастады. Суда еріген оттегінің мөлшері күрт төмендеп, оның биохимиялық шығыны өсті. Ерітілген оттегінің бір бөлігі биохимиялық тотығуға жұмсалатын болғандықтан, басқа организмдер үшін оттегінің жетіспеушілігі туындауда. Нәтижесінде балықтардың бағалы түрлері жойылып кетті. Қысқаша, аталған процестер көлдің бүкіл экожүйесіне зиянды әсерін тигізуде [2, б.27].

Көлдің географиялық орны. Билікөл көлі аласа таулы Қаратау жүйесінің солтүстік-шығыс сілемдерінің тау етегіндегі аңғарында, Аса өзенінің төменгі ағысында орналасқан және рекреациялық және балық шаруашылығы су қоймасы болып табылады (1-сурет).

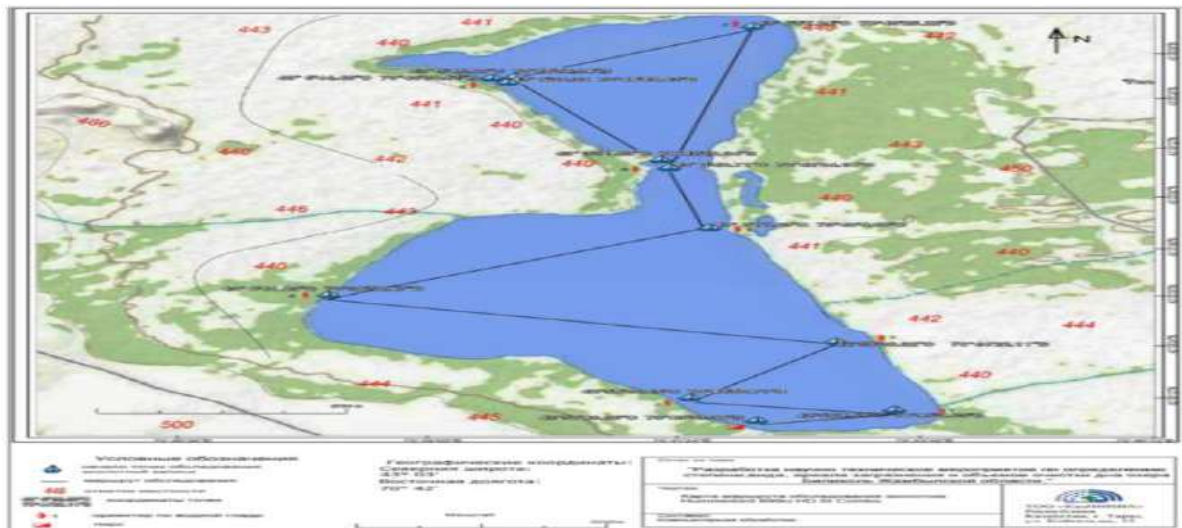
Сурет 1 - Билікөл көлінің географиялық орны

Көл бір бірімен жіңішке өзек арқылы жалғасатын екі бөліктен тұрады. Қазіргі уақытта көлдің акваториясының ауданы $57,6 \text{ км}^2$, ұзындығы - 32 км, ені - 1,8 км, ең терең нүктелері - 8 м, орташа тереңдігі - 3 м. Су деңгейінде айтарлықтай ауытқулар бар және Аса және Берікқара өзендерінен келетін су көлеміне байланысты акватория ауданы да өзгеріп тұрады. Басқа шағын су көздері көлдің гидрографиялық сипаттамаларына әсер етпейді.

Көлдің түбі тегіс емес, толқынды, ені 3-5 м, тереңдігі 1-1,5 метрге дейін жететін шұңқырлар жиі кездеседі. Топырағы сазды-құмды, үстін қара лай басқан, шірімеген өсімдіктердің (қамыс) қалдықтары барлық жерде кездеседі. Жағалауларда, шөгінділерді араластырғанда, су күкіртті сутегінің иісін шығарады.

Зерттеу әдістері

Билікөл көлінің суы мен түбі шөгінділерінің химиялық ластану дәрежесін анықтау бойынша талдау нұсқау бойынша жүргізілді. Химиялық талдау үшін су үлгілері қайықтан суретте көрсетілген схема бойынша алынды. Су бетін толық жабу үшін ирек жол бойымен және деректерді өңдеу және су үлгілерін талдау стандартты әдістер бойынша жүргізілді [3, б.].

Сурет 2 – Билікөл көлінің бетінен алынған үлгілердің схемасы

Меншікті электр өткізгіштігін анықтау әдісі. Меншікті электр өткізгіштік судың жалпы тұздық құрамының көрсеткіші ретінде судағы иондардың мөлшерін көрсетеді. Судың шамалы ластануының өзі электр өткізгіштігін күрт арттырады, сондықтан ол судың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Меншікті электр өткізгіштігін өлшеу «Кондуктометр 340i» құрылғысында су сынамасын алғаннан кейін бірден жүргізілді. Өлшем бірлігі – Siemens/1 метр. Судың жалпы тұздық құрамы мг/дм³ өлшенетін жалпы минералданумен бірдей.

Судың рН қасиетін анықтау әдісі. Сутегі индикаторы рН – оның қышқылдық немесе сілтілік дәрежесі – сутегі иондарының концентрациясы арқылы анықталды. РН анықтау «Иономер -360i» аспабында жүргізілді.

Фторидтерді анықтау әдісі. Фторидтер колориметриялық әдіспен анықталды, оның мәні ерітіндідегі заттың концентрациясын оның түсін өзгерту арқылы анықтау болып табылады.

Егер ерітінді сарыға айналса, бұл суда фтордың айтарлықтай мөлшерінің болуын көрсетеді, ал егер қызыл қызыл түс сақталса, бұл норма. Экспресс-талдау көл суының сынамасы сарғайғанын, ал бар тазартылған судың қызыл түске боялғанын көрсетті. Сондықтан көлден алынған су үлгісінде фтордың едәуір мөлшері бар. Кейінірек су үлгісіндегі фтордың нақты құрамын есептеу үшін Genway-6300 фотоэлектрколориметрі арқылы колориметрия әдісі қолданылды.

Фосфор қосылыстарын анықтау әдісі. Фосфаттар аналитикалық жолмен, фосфаттардың молибдатпен қышқылдық ортада фосфомолибди қышқылының түзілуімен әрекеттесу әдісімен анықталды.

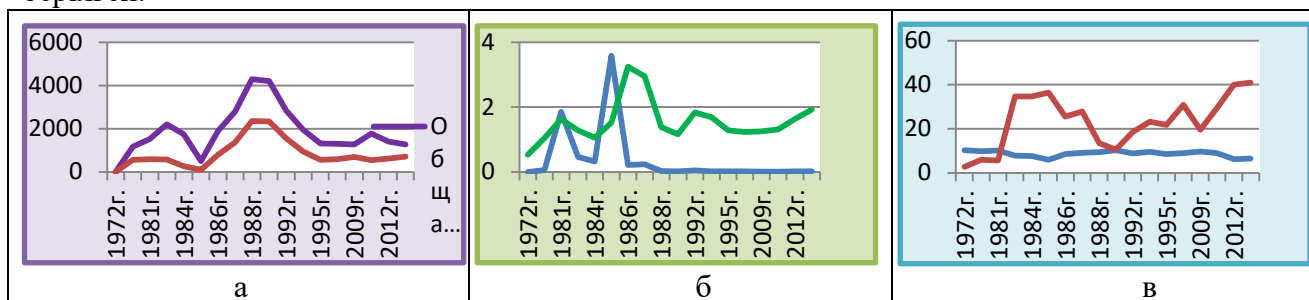
Фосфаттардың болуы ерітіндіні көк түске бояйды және суда фосфор қосылыстарының бар-жоғын көк түспен көруге болады. Ал фосфордың мөлшері Спекол-1500 аспабында келесі реттілікпен колориметриялық әдіспен ақырында анықталды. Сүзілген су үлгісін 50 см³ цилиндр арқылы 100 см³ колбаға салады, 10 см³ аралас реагент қосады, колбаның ішіндегісін жақсылап араластырады. Ерітінді көкшіл түске ие болады, бұл фосфор қосылыстарының аз

болуын көрсетеді. 10-15 минуттан кейін ерітіндінің оптикалық тығыздығы Спеколь-1500 фотоэлектроколориметрінде өлшенеді [3].

Нәтижелер мен талқылаулар

Көл түбінен су мен топырақтан талдау үшін сынама алу судың құрамын алдын ала зерттегеннен кейін 20 көрсеткіш бойынша жүргізілді. Жекелеген ингредиенттердің су құрамында аз болуына байланысты 5 ингредиент талдаудан алынып тасталды, 15 ингредиент бойынша талдау нәтижелері 1 кестеде көрсетілген.

Соңғы 40 жылдағы жалпы минералдану және сульфаттар, фосфаттар мен фторидтер, БПК₅ және еріген оттегі бойынша көлдегі судың ластануының негізгі көрсеткіштерінің динамикасы бойынша статистикалық мәліметтердің салыстырмалы талдауы 3 суретте берілген.

Сурет 3 - Көрсеткіштер динамикасы: а) судың жалпы минералдылығы (мг/дм³) және сульфат (мг/дм³), б) фосфат (мг/дм³) и фторид (мг/дм³), в) БПК₅ және соңғы 40 жылда еріген оттегі көрсеткіштері

Судың жалпы тұздылығы үшін ШРК 1000 мг/дм³ құрайды. 1972 жылғы көрсеткіштер химиялық зауыттардан алғашқы су төгуге дейін алынған. Тұздың ең жоғары концентрациясы 1988-89 жылдары байқалды, ол сәйкесінше 4289 және 4208 мг/дм³-ке жетіп, ШРК-дан 4,3 есе асып түсті. Сульфаттың ең жоғары мөлшері 1989 жылдан бері байқалды, ол кезде ол 2377 мг/дм³ болды.

Фосфаттың ең жоғары мөлшері 1981 және 1985 жылдары байқалады. 1985 жылы олар 3,582 мг/дм³ құрады, бұл ШРК-дан 1,02 есеге аздап асып түсті, фосфат бойынша 3,5 мг/дм³-ке тең. 1989 жылдан бастап фосфат мөлшері тұрақты түрде төмен деңгейде сақталып келеді.

Фторидтердің максималды мөлшері 1986 жылы болды. 0,75 мг/дм³ фторидтер үшін ШДК-мен 3,25 мг/дм³, және барлық жылдар бойы ШРК-дан 4,3 есе жоғары деңгейде қалып отыр.

Тұрақты бақылаулар қалпына келтірілгелі бүгінге дейін көлдің жағдайы жақсарған жоқ, мұны 2014-15 ж. қаңтар-тамыз айларындағы БПК₅, қаттылық, иондар мөлшері бойынша мәліметтерді салыстырудан көруге болады, мұнда БПК₅ артық. 5-8 есе, иондар көлемінде – 1,5 есеге дейін [3].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 11, 3-й квартал 2015 г. Министерство энергетики РК, РГП «Казгидромет», Департамент экологического мониторинга. Астана, 2014.
2. Отчет о НИР "Разработка научно-технических мероприятий по определению степени, вида, ареала загрязнений и объема очистки дна озера Биликоль в Жамбылской области". КазНИИВХ. Тараз: 2015. -94 с.
3. O.Karlykhanov, T.Tazhiyeva, K.Aitekova, A.Juvadilova, S.Zhigitova, N.Tursunbaev. The environmental condition of lake Bilikol after anthropogenic pollution from the Asa river. Water Conservation and Management (WCM) 5(2), (2021). 102-107. Издатель: Zibeline In-ternational Publishing Sdn. Bhd. DOI 10.26480/wcm.02.2021.89.94

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЕ ВОЕННОЙ НАУКИ

Асилов С.Т. – магистрант, полковник запаса

Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы әскери ғылымның дамуы қарастырылған. Қазіргі жағдайда әскери-ғылыми зерттеулер процесіне жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар мамандарын қосу арқылы қорғаныс қауіпсіздігі мәселелерін тереңірек ғылыми зерттеу қажет.

Кілт сөздер: әскери ғылым, қарулы күштер, жоғары оқу орындары, әскери білім.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития военной науки Казахстана. В современных условиях требуется более глубокая научная проработка проблем оборонной безопасности с включением в процесс военно-научных исследований специалистов, как естественных, так и гуманитарных наук.

Ключевые слова: военная наука, вооруженные силы, высшие учебные заведения, военное образования.

Annotation. The article deals with the development of military science in Kazakhstan. In modern conditions, a deeper scientific study of defense security problems is required with the inclusion of specialists in both the natural sciences and the humanities in the process of military scientific research.

Key words: military science, armed forces, higher educational institutions, military education.

Изучение таких явлений, как «война» и «мир», ведется с начала зарождения общества. Проблемы обеспечения безопасности государства на протяжении всей истории человечества будоражили лучшие умы Древней Греции, Древнего Китая, Римской империи, в Средние века и в современных условиях.

Война как общественное явление является неотъемлемой частью всех этапов развития общества. Ее изучением занимаются естественные, социальные, а также современные технические науки, выделяя объектом научного познания «войну». Однако в каждой из них предметом исследования выступают собственные аспекты – политические, экономические, духовные, технические и другие [1].

Только военная наука рассматривает ее с позиции физического столкновения сторон, определяя предметом познания «вооруженную борьбу». Во многих странах военная наука выделяется отдельно от других отраслей наук, признавая присутствие в ней объективных закономерностей, общих и частных теорий, собственных категорий и понятий, устойчивых принципов подготовки и ведения вооруженной борьбы. Раскрытию научных основ войны посвящено множество трудов древних и современных философов и ученых, в том числе Сунь-цзы, Макиавелли, Мольтке, Жомини, Клаузевица, Свечина и других [2].

В древности уже признавали, что война – это своеобразная борьба умов, разработанных военными учеными и стратегами теорий, решений и планов. В ней побеждает тот, лучше знает основы военной науки, ее законы и закономерности, руководствуется выработанными на основе практики научными принципами.

Готовность казахстанской армии к защите страны зависит от многих факторов. В раскрытии их влияния нам помогает военная наука, вырабатывая оптимальные пути строительства и развития военной организации государства, подготовки войск и повышения морального духа военнослужащих.

Сегодня военные ученые Казахстана наряду с военачальниками вносят большой вклад в развитие сферы военной безопасности и научно-методическое обеспечение обороны страны. Созданы и развиваются военно-образовательные и научные учреждения, в жизни

армии постоянно принимают участие военные ученые и эксперты. Благодаря нашим военным ученым разработаны актуальные стратегические документы по вопросам развития военной организации государства, подготовки государства к обороне. Выработанные ими принципы заложены в руководящие документы по подготовке и применению Вооруженных Сил.

Мировой опыт показывает, что в военном деле, способах и средствах вооруженной борьбы в настоящее время происходят существенные изменения, что обуславливает предъявление повышенных требований к отечественной военной науке.

Военная наука, как мысль, должна опережать практику, подсказывая ей разумные пути. Она построена на знании реальных боевых событий и, способности обобщить этот опыт до уровня выводов, носящих характер базовых принципов военного искусства. Только такой путь дает реальные военные знания и рождает собственно военную науку. Согласно Военной доктрине РК, усиление роли военной науки, принцип научной обоснованности процессов развития Вооруженных сил должны стать одним из приоритетов развития военной организации государства в целом [3].

Между тем, анализ состояния военной науки в РК показывает, что, несмотря на 30-летний период независимого развития государства, казахстанская военная наука не стала научной опорой развития и реформирования армии.

Как отрасль казахстанской науки, военная наука не стала системой научных знаний, а развитие военного дела, военное строительство и реформирование Вооруженных сил осуществляются без научно-обоснованного анализа ситуации в данной сфере. Необходима четкая координация усилий различных государственных органов, занимающихся развитием науки в Казахстане. На практике это ведет к невозможности своевременно выявлять и предупреждать ошибки в военной сфере, а также к не всегда продуманным действиям.

Одной из субъективных причин этого является то, что значительная часть армейского руководства страны является приверженцами старой советской школы военной науки и проявляет инертность в вопросах развития военной науки. Из-за отсутствия даже на стратегическом уровне военного ведомства анализа мирового опыта ведения современных войн и разрешения конфликтов, казахстанская армия готовится по правилам вооруженной борьбы прошлого столетия.

Не обобщается мировой опыт планирования и ведения боевых операций, в т.ч. российский опыт на Северном Кавказе против бандформирований, опыт западных стран в крупных конфликтах в Афганистане и Ираке. Несмотря на то, что в штаб-квартире НАТО (г.Брюссель), штабе Центрального командования ВС США (г.Тампа), штабе коалиционных сил в Ираке (г.Багдад), где непосредственно планировались боевые операции и осуществлялось их руководство, до сих пор нет хотя бы одного документа, обобщающего данный опыт, не говоря уже о научных подходах к данной проблеме.

Все большую актуальность, приобретают также проблемы, касающиеся информационной безопасности, и на первый план выходят информация и информационные технологии. Они становятся действенным средством обеспечения не только военной безопасности, но и системы национальной безопасности государства. Овладение этим оружием - важнейшая задача военных ученых.

Главным условием предотвращения военных угроз и гарантированного обеспечения военной безопасности страны на сегодня является устойчивое развитие экономики. Именно в этом кроются основы успешного противостояния в любой борьбе невоенными и военными средствами. Новые формы противоборства экономического, информационного и т.д., оказывают существенное влияние, как на характер вооруженной борьбы, так и на направленность строительства и подготовки Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований. В связи с этим, необходимо развивать военную науку для разработки научно обоснованных рекомендаций по направлениям развития военного искусства в современных условиях.

Вследствие этого, такие основополагающие нормативные правовые акты, регламентирующие вопросы подготовки и ведения операций (боев), устарели, подготовлены в основном на источниках советского периода, в них внесены непринципиальные изменения без учёта теории и практики современного мирового опыта в данной сфере.

Между тем, на современном этапе происходит трансформация возможных угроз безопасности государств, ведущими военными державами на практике реализуются теории войны третьего тысячелетия, так наз. «войны шестого поколения», и в соответствии с новыми военными теориями и концепциями осуществляются строительство Вооружённых сил и их применение.

Другой причиной является недооценка значимости научных знаний в военной сфере.

В республике до сих пор не выработан комплекс мер, способствующих развитию военной науки.

Научно-практические конференции проводятся только в военных вузах, при этом без привлечения широкого круга офицерского корпуса, и не затрагивают актуальных вопросов военной теории и практики. За весь период независимости РК не проведено ни одного опытного и исследовательского учения в целях глубокой и всесторонней проработки насущных проблем военного строительства.

В результате в республике нет фундаментальных военно-научных трудов общегосударственного, стратегического уровня, затрагивающих такие важные вопросы, как закономерности и принципы современной вооруженной борьбы; строительство и подготовка Вооруженных сил страны к отражению возможной агрессии; современные формы и способы ведения военных действий; защита государства, населения, территории и суверенитета; пути предотвращения войны и обеспечение военной безопасности государства в целом.

До настоящего времени отмечается тенденция развития только прикладных и видовых разделов военной науки на тактическом уровне.

Не получили своего развития опытно-конструкторская, рационализаторская и изобретательская работа, без чего невозможны дальнейшие научные изыскания в создании и модернизации современных отечественных образцов вооружения и военной техники. Вместе с тем, общеизвестно, что даже закон Ома был выведен именно опытным путём.

Для дальнейшего развития военной науки, их структурного, организационного, кадрового, инфраструктурного и финансового обеспечения предлагается реализовать следующие мероприятия.

Во-первых, для развития военной науки, концентрации и развития военно-научного потенциала создать Академию военных наук в форме государственного объединения или в виде иной формы собственности, что, следует отметить, предусмотрено национальным законодательством в сфере науки.

Академия военных наук обеспечит реализацию всего комплекса мероприятий, необходимых для полноценного развития военной науки, подготовки военных научных кадров. Структурными подразделениями Академии военных наук, на наш взгляд могли бы стать НИИ (лаборатории) по видам ВС, родам войск, другим войскам и воинским формированиям, видам боевого (оперативного), тылового и технического обеспечения. Такой подход как представляется, мог бы стать значительным импульсом в дальнейшем развитии военной науки, с учетом привлечения потенциала научных кругов, как гражданского сектора, так и силовых министерств, и ведомств.

Во-вторых, создать централизованный Фонд научных трудов, исследований, рефератов, материалов научных конференций и отработанных в ходе профессиональной и командирской подготовки индивидуальных заданий генералов и офицеров.

В-третьих, создать единую информационную научно-образовательную сеть на базе создаваемого Фонда научных трудов и имеющейся мультисервисной информационной образовательной среды (МИОС), с подключением к данной системе высших военных учебных заведений и органов управления видов Вооружённых сил и родов войск.

Для вовлечения офицерского корпуса в сферу военно-научных знаний во всех соединениях и частях открыть научно-технические библиотеки (в настоящее время библиотеки имеют художественную направленность), установить в них аппаратно-программные комплексы и постепенно интегрировать в единую информационную научно-образовательную сеть Вооружённых сил.

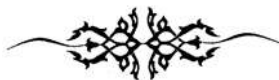
В-четвертых, закрепить практику формирования государственного заказа высшего уровня на военные теоретические разработки, привлечь к этой работе научный потенциал заинтересованных министерств и ведомств. После анализа и экспертизы теоретические разработки нормативных правовых актов стратегического, оперативно-тактического и тактического уровня (правила, боевые уставы, наставления и руководства) должны быть рекомендованы к внедрению в военно-научный оборот, военное образование и практику войск.

Эти и, возможно, другие предложенные научным сообществом республики меры, будут способствовать:

- преодолению отсталости в данной сфере;
- развитию национальной школы военной науки и качественному изменению содержания военного образования, созданию условий для достижения конкурентоспособности казахстанской военной науки;
- активному вовлечению в процесс овладения военно-научными знаниями офицерского корпуса Вооруженных сил РК;
- эффективному решению актуальных проблем в развитии Вооруженных сил РК и обеспечения военной безопасности в целом.

Список литературы:

1. Кожобеков Н.К. Общие основы военной науки. – Алматы, 2011. –250 с.
2. 100 имен военных ученых Казахстан: военно-исторический труд. – Нур-Султан, 2020. – 213 с.
3. Об утверждении Военной доктрины Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года № 554. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000554>

1-СЕКЦИЯ
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БІЛІМІ:
ТЕНДЕНЦИЯЛАР, ИННОВАЦИЯЛАР, ДАМУ
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ/ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ И ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЕ
ОБРАЗОВАНИЕ: ТЕНДЕНЦИИ, НОВАЦИИ, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

УДК 33; 004

**МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ
РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Киселев Рэм Олегович,
заместитель председателя комитета по здравоохранению, социальной политике и делам
ветеранов Государственного совета Республики Крым,
младший научный сотрудник,
Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского В.И.,
г. Симферополь, Российская Федерация

Аннотация. В статье представлен механизм управления развития инновационного потенциала туристско-рекреационной отрасли региона в условиях цифровой трансформации экономической деятельности; составлена концептуальная модель взаимодействия и управления инновациями, составляющие инновационного потенциала в условиях цифровых трансформаций.

Ключевые слова: цифровая трансформация экономической деятельности; инновационный потенциал, инновационная активность; концептуальная модель.

Исследованиями в области инновационного потенциала туристско-рекреационной отрасли и цифровыми трансформациями занимаются разные ученые и эксперты: Н. Апатова, Д. Брайс, Д. Бухалис, С. Дутта, Б. Ланвен, П. Мохтарин, Ю. Майданевич, Е. Наливайченко, М. Оборин, Н. Симченко, Т. Скоробогатова, И. Соломон, С. Хэнди.

Эксперты выделяют основные причины сдерживания инновационной деятельности – это: недостаток собственных финансовых средств; ограниченность инвестиций; недостаточно выгодные условия кредитования на длительный срок; недостаточный уровень гарантий для инвесторов; правовое регулирование взаимосвязи между предприятиями-производителями и научными организациями; недостаточный уровень защиты интеллектуальной собственности. При этом остается неизученная сторона в отраслевом срезе, да и, в целом, динамики изменений инноваций из-за ограниченности официальной информации.

Влияние цифровой трансформации на туристско-рекреационную сферу особенно сказалось в период пандемии короновирусной инфекции, когда были введены ограничения перемещения, бизнес-процессы были переведены в онлайн-формат, введено онлайн-обучение для школьников и студентов. Цифровые технологии преобразовали формат деятельности туристско-рекреационной сферы, например, за счет погружения в онлайн-пространство создавались виртуальные туры, за счет цифровых технологий быстрого перевода упростилась коммуникация [1].

Изменения, происходящие в цифровой трансформации туристско-рекреационной сфере, представлены в виде этапов на рисунке 1.

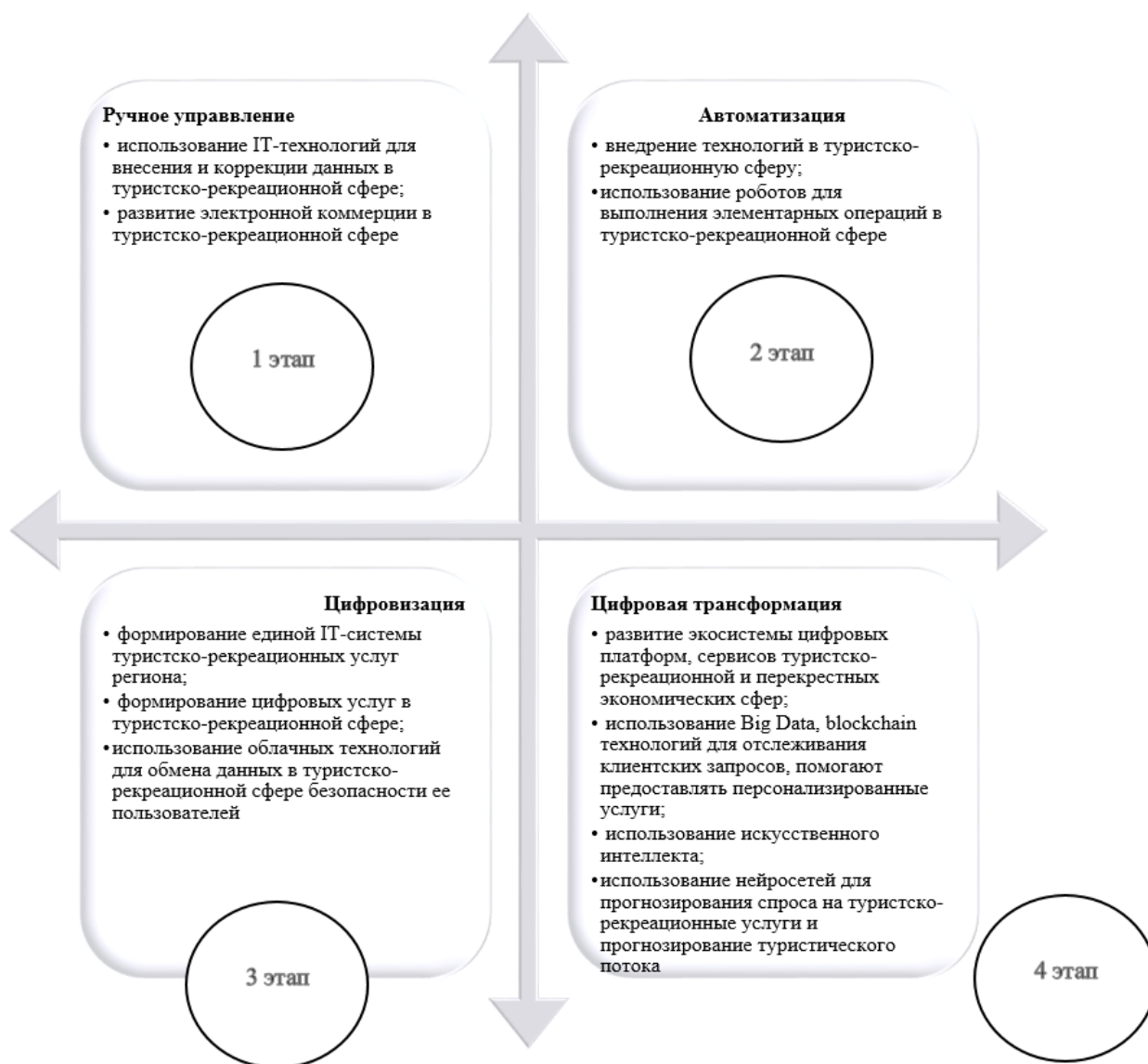

Рисунок 1. Изменения, происходящие в цифровой трансформации туристско-рекреационной сфере

*Составлено по [2-6]

На примере Республики Крым после принятия постановления от 20 августа 2021 года № 487 «Об утверждении стратегии в области цифровой трансформации отраслей экономики, социальной сферы и государственного управления Республики Крым», цифровая трансформация региона перешла на новый этап и реализуется в таких направлениях как: образование и наука, здравоохранение, развитие городской среды, транспорт и логистика, государственное управление, социальная сфера, промышленность, сельское хозяйство, экология и природопользование, строительство, финансовые услуги, связь, что сказалось и на туристско-рекреационной сфере Республики Крым.

Таким образом, для эффективного использования цифровых технологий в туристско-рекреационной сфере необходимо:

- повышение цифровой грамотности и культуры среди населения;
- наличие цифровой современной инфраструктуры [1];
- внедрение стратегического планирования цифровой трансформации для туристско-рекреационной сферы;
- приток инвестиций для цифровой трансформации;
- маркетинговые исследования и мониторинг в туристско-рекреационной сфере;

– реализация возможностей роста в сфере рекреации и туризма за счет внедрения новых бизнес-моделей.

Механизм управления развития инновационного потенциала туристско-рекреационной отрасли региона в условиях цифровой трансформации экономической деятельности представлен на рисунке 2. Он включает в себя классические исходные составляющие, а именно, миссию, цель, функции, принципы. Заложив основу механизма, выделяют следующие составляющие мотивации, контроля, бизнес-модель и планирование. В базовых составляющих есть проверенная временем структура. Соответственно, уже для оценки предлагаем: оценку инновационной активности государства и региона; оценку туристско-рекреационной отрасли (государства и региона). Используя такую подложку остается использовать предложенную методiku комплексной оценки инновационной активности, развития туристско-рекреационной сферы и общий алгоритм к механизму с учетом открытых источников данных, а также с учетом последующего мониторинга выделить эффекты.

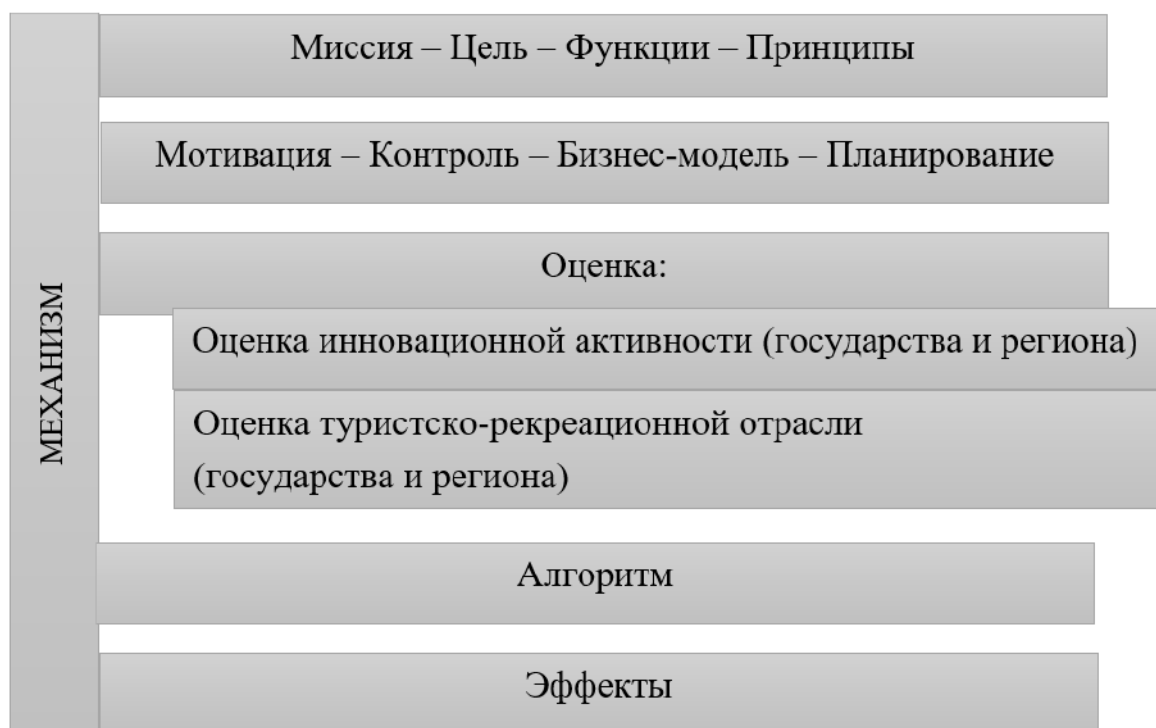

Рисунок 2. Механизм управления развития инновационного потенциала туристско-рекреационной отрасли региона в условиях цифровой трансформации экономической деятельности

Разработано автором

Для применения или внедрения цифровых технологий с целью повышения эффективности взаимодействия требуется понимание взаимодействия всех основных субъектов в управлении инновациями.

На рисунке 3 представлена концептуальная модель взаимодействия и управления инновациями.

Рисунок 3. Концептуальная модель взаимодействия и управления инновациями
Разработано автором

Основную роль в разработке инноваций и инновационных моделей развития для развития потенциала на разных уровнях ведения хозяйства берут на себя университеты, создаваемые при них малые инновационные предприятия (МИП), научно-исследовательские институты. Для связи и успешного соединения инновационной деятельности с потенциальным заказчиком необходим техноброкер. В его функции можно отнести также создания системы продвижения с учетом существующих и/или формирующих запросов на разной стадии инновационной составляющей – это может быть стадия зарождения самой идеи, усовершенствования существующего ранее продукта, оформленного в качестве патента, программы для ЭВМ или базы данных. При этом, учитывая классические шесть элементов управления (управление инновационной наукой и разработками; управление экономикой и финансами; управление инновационным производством; управление трудовыми ресурсами; управление качеством; управление маркетинговой деятельностью) на основе государственно-частного партнерства или муниципально-частного партнерства.

Цифровая трансформация является всеобъемлющим и широкомасштабным явлением, затрагивающим все аспекты жизнедеятельности. Среди основных цифровых составляющих инновационного развития можно выделить цифровизацию общества, цифровизацию бизнес-процессов и системы управления. Инновационная активность организации порождает устойчивое развитие инновационного потенциала в условиях цифровых трансформаций. И, в свою очередь, без инновационного потенциала невозможно поддержание устойчивой инновационной активности субъектов хозяйственной деятельности на разных уровнях ведения хозяйства. Все они тесно взаимосвязаны между собой и формируют основу инновационного развития в условиях цифровых трансформаций.

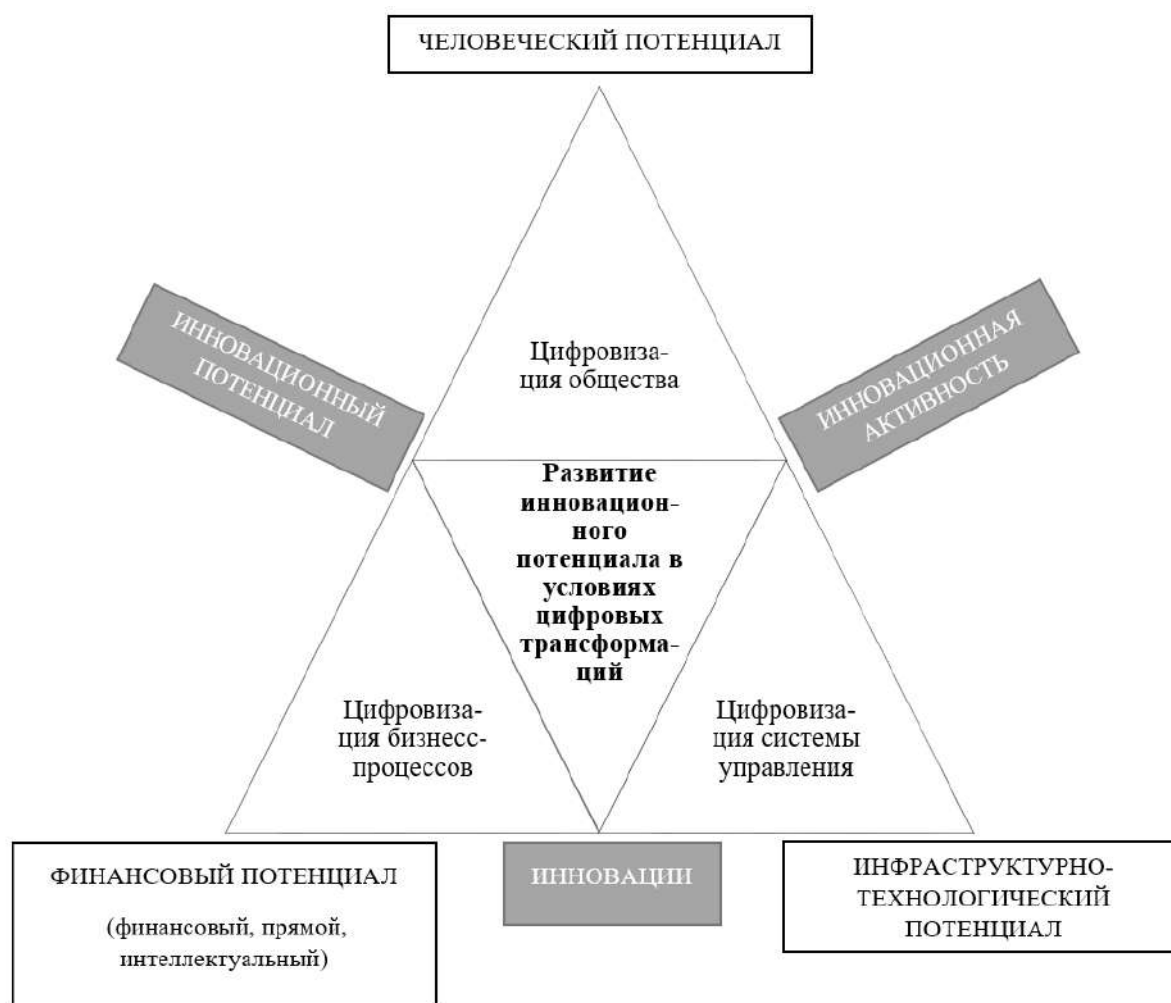

Рисунок 4. Составляющие инновационного потенциала в условиях цифровых трансформаций

Разработано автором

Цифровое общество интенсивно и продуктивно использует цифровые технологии для собственных нужд (самореализация, работа, отдых, обучение, досуг и т.д.), а также для достижения и реализации общих экономических и общественных целей. Создание бизнес-процессов приводит к принципиальным изменениям в том, как действуют граждане, предприятия и организации, как они обеспечивают ценность для себя, своих работников, клиентов, партнеров, достигая своих и общих, экономических и социальных целей быстрее, дешевле и с новым качеством. Большая часть работы в любой современной организации связана с получением, обработкой или анализом информации. В то же время практически всю информацию в современном мире можно охарактеризовать как цифровую или способную стать такой. По сути, использование цифровых технологий во многих областях уже давно перестало быть частью работы, а стало самой работой, ведь касается непосредственно каждого ее элемента. Цифровизация общества, скорость данного процесса, а также генерирование новых цифровых решений напрямую зависит от человеческого потенциала, при этом, сама по себе цифровизация также обогащает человеческий потенциал, генерируя новые импульсы развития.

Понятие «цифровизация системы управления» характеризует степень использования цифровых технологий напрямую в управлении бизнес-организацией, в процессах планирования, организации, мотивации, контроля, а также для реализации организационных коммуникации на уровнях «руководство-руководство», «руководство-персонал» и «персонал-персонал» на всех стадиях цикла управления. Инфраструктурно-технологический

потенциал создает основу для цифровизации системы управления, которая, в последствии, создает новые технологии организации процессов, находящие свое применение в других отраслях.

Список литературы:

1. Оборин, М. С. Цифровая трансформация туристического пространства: новые возможности / М. С. Оборин // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2022. – Т. 16, № 1. – С. 157-164.
2. Буркальцева, Д. Д. Проблемы функционирования и развития санаторно-курортных объектов в рекреационном комплексе Республики Крым / Д. Д. Буркальцева, С. И. Польская // Повышение конкурентоспособности социально-экономических систем в условиях трансграничного сотрудничества регионов : Сборник материалов IX международной научно-практической конференции, Ялта, 05–08 апреля 2022 года / Отв. редактор А.В. Олифирова. – Симферополь: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство Типография «Ариал», 2022. – С. 88-91.
3. Буркальцева, Д. Д. Концепция цифрового развития территорий Крыма на основе реализации медико-рекреационного вектора развития / Д. Д. Буркальцева, С. И. Польская // Экономические и гуманитарные науки. – 2021. – № 4(351). – С. 81-91.
4. Польская, С. И. Анализ цифровых технологий, применяемых в туристско-рекреационной сфере с целью стратегического развития / С. И. Польская, О. А. Гук // Стратегическое управление развитием цифровой экономики на основе умных технологий / под ред. А. В. Бабкина. – Санкт-Петербург : ПОЛИТЕХ-ПРЕСС, 2021. – С. 555-569.
5. Польская, С. И. Вектор развития рекреационной сферы в условиях цифровой экономики / С. И. Польская // Ломоносов - 2021 : материалы Международного молодежного научного форума, Москва, 12–23 апреля 2021 года. – Москва: ООО «МАКС Пресс», 2021.
6. Буркальцева Д.Д., Киселев Р.О., Польская С.И. Цифровая трансформация на примере Республики Крым // В сборнике: Проблемы информационной безопасности социально-экономических систем. Труды IX Международной научно-практической конференции. Под редакцией О.В. Бойченко. Симферополь, 2023. – С. 10-11.

УДК 615.45

МУКОАДГЕЗИВНЫЕ ПОЛИМЕРНЫЕ ПЛЕНКИ И ИХ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ

**Айтжанов Р.А. – магистрант, Абилова Г.К. – научный руководитель, PhD
Факультет «Естествознания», кафедра «Химии и химической технологии»
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова**

Андатпа. Дәрі-дәрмектерді жеткізу жүйелеріндегі мукоадгезивті пленкалардың әлеуеті, әсіресе буккальды жүйе. Дәрі-дәрмектерді мақсатты түрде жеткізу, жараларды емдеу, ауруларды емдеу және стоматологияда қолдану үшін буккальды мукоадгезиялық пленкаларды қолдану. Пленкалар әртүрлі полимерлерден, соның ішінде хитозаннан, геланнан және поливинил спиртінен жасалуы мүмкін және қабынуға қарсы препараттарды, анальгетиктерді және өсу факторларын қоса алғанда, көптеген дәрі-дәрмектерді жеткізе алады. Гелан негізіндегі мукоадгезиялық пленкаларды қолдану олардың күшті жабысқақ қасиеттеріне, тамаша ерігіштігіне және ісінуіне байланысты назар аударды. Гелан мен Полимерлеріне(2-этил 2-оксазолін) негізделген пленкалардың оңтайлы қатынасын алу формуласы жасалды.

Кілт сөздер: Мукоадгезия, полимерлік пленка, баккалды полимерлік пленка, Гелан, Поли(2-этил 2-оксазолин).

Аннотация. Потенциал мукоадгезивных пленок в системах доставки лекарств, в частности буккальная область. Использование буккальных мукоадгезивных пленок для адресной доставки лекарств, заживления ран, лечения заболеваний и использования в стоматологии. Пленки могут быть изготовлены из различных полимеров, включая хитозан, гелан и поливиниловый спирт, и могут доставлять широкий спектр лекарственных средств, включая противовоспалительные средства, анальгетики и факторы роста. Использование мукоадгезивных пленок на основе гелана привлекло внимание благодаря их сильным адгезивным свойствам, превосходной растворимости и набухаемости. Была разработана рецептура получения оптимального соотношения пленок на основе полимеров Гелан и Поли(2-этил 2-оксазолин).

Ключевые слова: Мукоадгезия, полимерная пленка, буккальная полимерная пленка, Гелан, Поли(2-этил 2-оксазолин).

Annotation. The potential of mucoadhesive films in drug delivery systems, especially in the buccal region. The use of buccal mucoadhesive tablets for drug delivery, treatment and use in dentistry. The films can be made from various polymers, including chitosan, gelane, and polyvinyl alcohol, and can deliver a wide range of drugs, including anti-inflammatory agents, analgesics, and growth factors. The use of gelane-based mucoadhesive films has recently gained attention due to their strong adhesive properties and excellent solubility and swelling properties. The formulation was developed to obtain optimal compatibility of the coating on the basis of the polymers Gelan and poly(2-ethyl 2-oxazoline).

Keywords: Mucoadhesion, polymer film, buccal polymer films, Gelane, Poly(2-ethyl 2-oxazoline).

Мукоадгезивные пленки - это тонкие гибкие пленки, предназначенные для прилипания к поверхностям слизистой оболочки, таким как полость рта, носа, глаз или влагалища, в течение длительного периода. Эти пленки привлекли внимание в последние годы из-за их потенциала для использования в системах доставки лекарств [1, с. 525–535].

Одним из существенных преимуществ мукоадгезивных пленок является их способность обеспечивать пролонгированное высвобождение лекарственного средства при сниженной частоте дозирования, что делает их отличным выбором для доставки лекарств с коротким периодом полураспада. Кроме того, эти пленки могут доставлять лекарства непосредственно к месту действия, минуя печень и снижая вероятность метаболизма при первом прохождении, что может увеличить биодоступность лекарств. Мукоадгезивные пленки также могут обеспечивать контролируемое высвобождение лекарственного средства, что необходимо для лечения хронических заболеваний, таких как диабет, рак и гипертония [2, с. 3083–3094].

Мукоадгезивные пленки имеют широкий спектр потенциальных применений в различных областях, таких как: доставка лекарств, заживление ран, уход за полостью рта, офтальмология, косметика и ветеринария [3, с. 244–251].

Буккальные мукоадгезивные пленки - это особый тип мукоадгезивной пленки, предназначенной для приклеивания к слизистой оболочке, которой является внутренняя оболочка щеки. Слизистая оболочка щеки является перспективным местом для доставки лекарств из-за ее богатого кровоснабжения и относительно проницаемой природы, что обеспечивает быстрое и эффективное всасывание лекарств. [4, с. 808-818]

В последние годы продолжалась разработка буккальных мукоадгезивных пленок с акцентом на повышение эффективности доставки лекарств и минимизацию побочных эффектов. Для использования в буккальных пленках были введены новые полимеры, такие как поливиниловый спирт, хитозан, гелан, натрий-карбоксиметилцеллюлоза и полиэтилоксазолин, а также изучено использование нанотехнологий для улучшения проникновения и удерживания лекарств. [5, с. 105]

Буккальные мукоадгезивные пленки обладают рядом преимуществ по сравнению с другими системами доставки лекарств. Во-первых, они могут обеспечивать длительное высвобождение препарата, что выгодно для препаратов с коротким периодом полураспада или препаратов, требующих частого дозирования. Во-вторых, они могут обеспечить контролируемое высвобождение препарата, позволяя точно дозировать и избегать пиковых концентраций, которые могут вызвать побочные эффекты. В-третьих, они предлагают неинвазивный способ введения препарата, позволяющий избежать необходимости в инъекциях и связанных с ними боли и дискомфорта. [6, с. 25-36] Буккальные мукоадгезивные пленки могут быть изготовлены из различных мукоадгезивных полимеров, включая хитозан, гелан, полиэтилоксазолин, натрий-карбоксиметилцеллюлозу, гидроксипропилметилцеллюлозу и поливиниловый спирт. Эти полимеры обладают различными адгезионными и набухающими свойствами, влияющими на скорость высвобождения лекарственного средства из пленки, биоадгезию и проницаемость. [7, с. 464-471]. Буккальные мукоадгезивные пленки были исследованы для доставки различных лекарственных средств, включая противовоспалительные средства, анальгетики, гипотензивные средства и нейролептики. В одном исследовании изучалось использование буккальной мукоадгезивной пленки, содержащей мелоксикам, для лечения боли при артрите. Было обнаружено, что пленка обеспечивает длительное высвобождение препарата с улучшенной податливостью пациента и меньшим количеством побочных эффектов по сравнению с пероральными таблетками. [8, с. 81-87]

В стоматологии были исследованы буккальные мукоадгезивные пленки для доставки различных лекарственных средств, включая местные анестетики, противомикробные препараты и анальгетики. В одном исследовании изучалось использование буккальной мукоадгезивной пленки, содержащей лидокаин, для лечения зубной боли. Было обнаружено, что пленка обеспечивает длительное и контролируемое высвобождение лидокаина, уменьшая боль и дискомфорт, связанные с стоматологическими процедурами. [9, с. 805–812]

В другом исследовании изучалось использование буккальной мукоадгезивной пленки, содержащей хлоргексидин, для лечения периодонтита. Было обнаружено, что пленка обеспечивает локализованную доставку лекарств, уменьшая бактериальную нагрузку и воспаление, связанные с периодонтитом. [10, с. 45]

Буккальные мукоадгезивные пленки также могут быть использованы для доставки факторов роста и белков для регенерации тканей полости рта. В одном исследовании изучалось использование буккальной мукоадгезивной пленки, содержащей фактор роста, полученный из тромбоцитов, для лечения язв полости рта. Было обнаружено, что пленка способствует заживлению язв за счет усиления клеточной пролиферации и синтеза коллагена. [11, с. 188-194]

Буккальные мукоадгезивные пленки на основе гелана недавно привлекли внимание как потенциальная система доставки лекарств. Гелан - это биополимер, полученный из желатина, который широко используется в пищевой и фармацевтической промышленности благодаря своей биосовместимости, способности к биологическому разложению и низкой токсичности. [12, с. 80–93]

Буккальные мукоадгезивные пленки на основе гелана обладают рядом преимуществ перед другими мукоадгезивными полимерами. Они могут образовывать прочные адгезивные взаимодействия со слизистой оболочкой полости рта, обеспечивая длительное удержание и контролируемое высвобождение препарата. Кроме того, гелан обладает превосходной растворимостью в воде и свойствами набухания, что может усилить диффузию лекарственного средства и его проникновение через слизистый барьер. [13, с. 48-58]

В нескольких исследованиях изучалось использование буккальных мукоадгезивных пленок на основе гелана для доставки различных лекарственных средств, включая противогрибковые средства, анальгетики и противовоспалительные средства. В одном исследовании оценивалось использование буккальной пленки на основе гелана, содержащей нитрат миконазола, для лечения кандидоза полости рта. Было обнаружено, что пленка

обеспечивает длительное высвобождение лекарственного средства, уменьшая грибковую нагрузку и способствуя заживлению слизистой оболочки полости рта. [14, с. 510–515]

В другом исследовании изучалось использование буккальной пленки на основе гелана, содержащей ибупрофен, для лечения зубной боли. Было обнаружено, что пленка обеспечивает пролонгированное высвобождение препарата, уменьшая боль и воспаление, связанные с стоматологическими процедурами. [15, с. 131–138]

В дополнение к доставке лекарств были исследованы буккальные пленки на основе гелана для регенерации тканей полости рта. В одном исследовании оценивалось использование буккальной пленки на основе гелана, содержащей богатую тромбоцитами плазму, для лечения язв полости рта. Было обнаружено, что пленка способствует регенерации тканей, сокращая время заживления язв в полости рта. [16, с. 87–94]

Буккальные мукоадгезивные пленки на основе гелана также были исследованы на предмет их потенциала в доставке вакцин. В одном исследовании оценивалось использование буккальной пленки на основе гелана, содержащей модельный антиген, для индукции иммунного ответа слизистой оболочки. Было обнаружено, что пленка вызывает значительный иммунный ответ, что свидетельствует о ее потенциале в качестве системы доставки вакцины. [17, с. 11–22]

В другом исследовании изучалось использование буккальной мукоадгезивной пленки, содержащей пропранолол, для лечения гипертонии. Было обнаружено, что пленка обеспечивает контролируемое высвобождение препарата с уменьшенной частотой дозирования и улучшенной податливостью пациента по сравнению с пероральными таблетками. [18, с. 1416-1424]

Нами была оптимизирована система получения мукоадгезивных пленок на базе полимеров Гелан(ГЕЛ) и Поли(2-этил 2-оксазолин)(ПОЗ). Пленки получали методом полива на чашки Пэтри. Поскольку гелан является полисахаридом, он имеет жесткую структуру кольца, из-за чего при высыхании становится хрупким. Глицерин использовался в качестве пластификатора для улучшения эластичных свойств пленочных материалов.

С начала были приготовлены растворы полимеров в дистиллированной воде в концентрации: ГЕЛ 0,75%, ПОЗ 1%. Далее два полимерных раствора смешивали при разных соотношениях для выявления наиболее выигрышной концентрации, и уже в тщательно перемешанные полимерные растворы был добавлен глицерин в качестве пластификатора. Смесь тщательно перемешивалась и отливалась в чашку Пэтри, (общий объем смеси составлял 30 мл) и оставляли сушиться на 48 часов.

В итоге были получены 9 полимерных пленок в различных соотношениях ГЕЛ/ПОЗ. («см. табл. 1»)

Таблица 1 – Соотношение полимеров ГЕЛ/ПОЗ в пленке

Образец, №	Объем смеси, мл	Составные соотношения %		0,5% об. глицерин, мл
		Гелан	ПОЗ	
1	30	100	0	0,15
2	30	90	10	0,15
3	30	80	20	0,15
4	30	70	30	0,15
5	30	60	40	0,15
6	30	50	50	0,15
7	30	40	60	0,15
8	30	30	70	0,15
9	30	20	80	0,15

Подводя итоги по полученным пленкам можно утверждать, что состав ГЕЛ/ПОЗ 60:40 проявляют самые лучшие мукоадгезивные свойства. Так же стоит отметить составы 70:30 и 80:20, которые показали приемлемо допустимые способности к мукоадгезии. Эти составы пленок обладают хорошими органолептическими показателями. Составы с большим

количеством Гелана имели более низкие показатели адгезии. Составы, в которых концентрация ПОЗа преимущественно больше, получались более тонкие и ломкие что так же негативно сказывалось на мукоадгезию пленок. Можно утверждать то что с увеличением ПОЗа в пленке мукоадгезивные свойства ухудшались, и оптимальным соотношением полимеров в пленке можно считать ГЕЛ/ПОЗ 60:40.

Мукоадгезивные пленки стали многообещающей системой доставки лекарств с рядом преимуществ, включая пролонгированное высвобождение лекарств и контролируемую доставку лекарств. Однако выбор мукоадгезивных полимеров, пластификаторов и способов загрузки лекарственного средства имеет решающее значение для достижения оптимальных свойств пленки и высвобождения лекарственного средства. Мукоадгезивные пленки имеют широкий спектр потенциальных применений в различных областях, включая доставку лекарств, заживление ран, уход за полостью рта, офтальмологию, косметику и ветеринарию. Ожидается, что дальнейшие исследования и разработки в этой области приведут к разработке более эффективных и удобных для пациента систем доставки лекарств и других приложений. Будущие исследования так же должны быть сосредоточены на разработке мукоадгезивных пленок, которые могут эффективно доставлять лекарства, сводя к минимуму раздражение и деградацию слизистой оболочки.

Список литературы:

1. Jordan, A. M., Waddell, I. D., & Ogilvie, D. J. (2015). Rethinking “academic” drug discovery: The Manchester Institute perspective. *Drug Discovery Today*, 20(5), 525–535 DOI: 10.1016/j.drudis.2014.12.011.
2. Choi, D. H., Lim, J. Y., Shin, S., Choi, W. J., Jeong, S. H., & Lee, S. (2014). A Novel Experimental Design Method to Optimize Hydrophilic Matrix Formulations with Drug Release Profiles and Mechanical Properties. *Journal of Pharmaceutical Sciences*, 103(10), 3083–3094. doi:10.1002/jps.24080
3. Lu, D., Duan, P., Liu, T., Li, J., Li, T., & Lei, Z. (2013). Synthesis and characterization of biodegradable linear-hyperbranched barbell-like poly (ethylene glycol)-supported poly (lactic-ran-glycolic acid) copolymers through direct polycondensation. *Polymer International*, 63(2), 244–251. doi:10.1002/pi.4494
4. Mura P, Cirri M, Maestrelli F, Furlanetto S, Pinzauti S. Development and evaluation of mucoadhesive films for buccal administration of ketoprofen. *Drug Dev Ind Pharm*. 2009;35(7):808-818. doi:10.1080/03639040802442895
5. Bhaskar K, Anbu J, Ravichandiran V, Venkateswarlu V. Recent advances in mucoadhesive drug delivery systems. *J Pharm Sci*. 2016;105(7):2017-2031. doi:10.1016/j.xphs.2016.04.043
6. Khairnar N, Gite S. Buccal mucoadhesive drug delivery system: a review. *World J Pharm Pharm Sci*. 2017;6(11):25-36. doi:10.20959/wjpps201711-10536
7. Rajabalaya R, Liew CV, Yap YL, Azmin MN. Mucoadhesive buccal film of metoclopramide hydrochloride: in vitro and in vivo evaluation. *AAPS PharmSciTech*. 2011;12(2):464-471. doi:10.1208/s12249-011-9615-5
8. Choi HG, Oh YK, Kim CK. Development of meloxicam buccoadhesive films containing glyceryl monooleate and poloxamer 407. *Int J Pharm*. 2004;277(1-2):81-87. doi:10.1016/j.ijpharm.2003.08.031
9. Liu, Y., Li, H., Liu, Y., & Zhu, Z. (2018). MiR-22-3p targeting alpha-enolase 1 regulates the proliferation of retinoblastoma cells. *Biomedicine & Pharmacotherapy*, 105, 805–812. doi:10.1016/j.biopha.2018.06.038
10. Nagaich U. Current trends in bone tissue regeneration. *J Adv Pharm Technol Res*. 2017 Apr-Jun;8(2):45. doi: 10.4103/japtr.JAPTR_10_17.
11. Singh J, Kumar M, Mansuri R, Sahoo GC, Deep A. Inhibitor designing, virtual screening, and docking studies for methyltransferase: A potential target against dengue virus. *J Pharm Bioallied Sci*. 2016 Jul-Sep;8(3):188-194. doi: 10.4103/0975-7406.171682.

12. Ramachandran, P., Naskar, K., & Nando, G. B. (2016). Exploring the effect of radiation crosslinking on the physico-mechanical, dynamic mechanical and dielectric properties of EOC-PDMS blends for cable insulation applications. *Polymers for Advanced Technologies*, 28(1), 80–93. doi:10.1002/pat.3862
13. Pawar SR, Jangam S, Waghmare S, Anti-cancer herbal drugs: an overview, *Journal of Drug Delivery and Therapeutics*. 2018;8(4):48-58 DOI <https://doi.org/10.22270/jddt.v8i4.1749>
14. Wang, H., Deng, H., Ma, L., & Ge, L. (2013). Influence of operating conditions on extracellular polymeric substances and surface properties of sludge flocs. *Carbohydrate Polymers*, 92(1), 510–515. doi:10.1016/j.carbpol.2012.09.055
15. Takeuchi, H., Nagira, S., Yamamoto, H., & Kawashima, Y. (2004). Die wall pressure measurement for evaluation of compaction property of pharmaceutical materials. *International Journal of Pharmaceutics*, 274(1-2), 131–138. doi:10.1016/j.ijpharm.2004.01.008
16. Raphael, A. P., Meliga, S. C., Chen, X., Fernando, G. J. P., Flaim, C., & Kendall, M. A. F. (2013). Depth-resolved characterization of diffusion properties within and across minimally-perturbed skin layers. *Journal of Controlled Release*, 166(2), 87–94. doi:10.1016/j.jconrel.2012.12.010
17. Katre, M. T., Gholve, S. B., & Bhatia, M. S. (2014). Mucoadhesive drug delivery system: a review. *Asian Journal of Pharmaceutics*, 8(1), 11–22. <https://doi.org/10.4103/0973-8398.125231>
18. Ye Y, Zhang X, Zhang T, Wang H, Wu B. Design and evaluation of injectable niclosamide nanocrystals prepared by wet media milling technique. *Drug Dev Ind Pharm*. 2015;41(9):1416-1424. doi: 10.3109/03639045.2014.954585.

ӘӨЖ 574.30

ӨСІМДІК РЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӘНЕ КӨБЕЙТУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ

Айтекова К.У. - тех.ғ.к., Косбакова Г.Д. - магистр аға оқытушы,

Жаңатілеу Б.Б. - магистр аға оқытушы

**«Жаратылыстану» факультеті, «Биология және ауылшаруашылық
мамандықтар» кафедрасы**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Жамбыл облысына қарасты Жамбыл, Талас аудандарындағы аумағындағы пайдалы шөл өсімдіктері мен өсімдік қауымдастарының таралуы, түрлері мен эндемиктердің топтасуы биологиялық, экологиялық, эволюциялық ерекшеліктері қарастырылды. Далалық зерттеулер кезінде пайдалы өсімдіктердің тұқым үлгілерімен салыстырмалы бақылау жүргізіледі. Сонымен бірге Гербари материалын жинау және өңдеу мәліметтері қарастырылды.

Кілтті сөздер: шөл өсімдіктері, ареал, провинция, құм жоталар, физандра, рафидофитон, жалған шөлмасақ, жалған шандра, бочанцевия, тобылғыгүл, канкриниелла

Аннотация. В статье рассмотрены биологические, экологические, эволюционные особенности распределения, группировки видов и эндемиков полезных пустынных растений и растительных сообществ на территории Жамбылского, Таласского районов Жамбылской области. Во время полевых исследований проводится сравнительный контроль с образцами семян полезных растений. Также были рассмотрены детали сбора и обработки гербарного материала.

Ключевые слова: пустынные растения, ареал, провинция, песчаные хребты, физандра, рафидофитон, ложная бутылка, ложная шандра, бочанцевия, тобылғыгуль, канкриниелла

Annotation. The article considers the biological, ecological, evolutionary features of the distribution, grouping of species and endemics of useful desert plants and plant communities on the territory of Zhambyl, Talas districts of Zhambyl region. During field research, comparative control is carried out with samples of seeds of useful plants. Details of the collection and processing of herbarium material were also considered

Key words: desert plants, area, province, sand ridges, physandra, rafidophiton, false desert, false Shandra, bochantsevia, tobolgugul, cancriniella

Қазіргі таңда агроөндірістік кешеннің негізгі бағыттарының бірі - халықты ауылшаруашылық өнімдерімен тұрақты қамтамасыз ету көзделген. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауда да аграрлық секторды дамыту қажеттілігі көрсетілген. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінің болашағы зор. Өсімдік ресурстарының еліміз үшін маңызды салалардың бірі болып табылады.

Қазақстан мен Орта Азияның шекарасында орналасқан соң, Оңтүстік Қазақстан табиғаты мен шаруашылығы жағынан «солтүстік тұран» мен «оңтүстік тұранға» үйлесімді болады, басқа облыстардан ерекшелігі де осында [1].

Жер бедері Қазақстанның шөл далалары ежелгі жер орта облысының Сахара-Гоби аумағына орналасқан.

Сахара-Гоби облысы шағын 3 облысқа бөлінеді: Сахара-Синдская, Ортаазиялық, Иран-Тұрандық болып бөлінеді. Осы шағын облыстың ішіндегі Иран-Тұрандық Қазақстанның шөл даласын алып жатыр. Бұл облыстар өзінің флорасымен ерекшеленеді: туыс өсімдіктердің сапалылығы, бағалы өсімдіктердің негізгі түр ерекшеліктері, сирек кездесетін туыстық өсімдіктердің эндемикалық түрі, түрлердің белгілі географиялық ориентациясы және фитоценодикалық ерекшеліктері, шөл өсімдіктерінің бастапқы шығу орталығын паш етеді (ареалдық формасының жиытығын және басқа таксондарды, плакорлы және плакорсыз өсімдіктерді, т.б.).

Иран-Тұран шағын облысы 3 провинциальдық топқа бөлінеді: 1) Қазақстандық (Солтүстік-Тұрандық) және Бетпақдалалық (Орталық-Солтүстік Тұрандық); 2) Жоңғар-Тұрандық және 3) Оңтүстік-Тұрандық.

Қазақстанның шөлдерін детальды түрде талдап, бөліктерге бөлген. Бұл жерде келесі шағын аймақтар көрсетілген. Олар: солтүстік, орталық және оңтүстік болып бөлінеді.

Жамбыл облысы аумағында орналасқан Мойынқұмның бедері жан-жаққа шашырай орналасқан ірі құм жоталардан тұрады. Жоталардың ұзындығы 5-10 км, көлденеңді 150-200 м жетеді.

Құм жоталардың ортасында тың жерлерге ұқсаған 4-5 км (көлденеңді) болатын жазықтар кездеседі. Жота аралықтарындағы бұл көріністер бір-бірімен ұласып жоталы-ұяларға ұқсап кетеді. Кейбір жерлерді теңіз деңгейінен 30-40 метр биіктікке орналасқан құм бархандарының бұзылған сұлбалары кездеседі, бұның барлығы малды жүйесіз жайғаннан пайда болғандар. Бұл жердің бедері малды қойды жыл бойына бағуға өте ыңғайлы. Сонымен қатар мұнда кездесетін өсімдіктердің таралу ерекшеліктері, осы жер бедерінің фитоценологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

Қыста Қазақстанның оңтүстік аудандарына Сібірден соғатын суық антициклон мен Ираннан келетін жылы ауа массасы аралығында болады.

Көктемде температура тез көтеріледі: оңтүстікте - ақпан айының екінші жартысында, солтүстікте - наурыз айының ортасында. Бұл кездерде циклондар әсерінен сел жауындар болуы жиі кездеседі.

Полярлық фронтқа байланысты оңтүстік бөлікте наурыз айында солтүстік бөлікте сәуір айында жауын - шашын көп болады. Жаз айларында қыркүйек айының соңына дейін ыстық болып тұрады. Бірақ, жаздың бірінші жартысында суық жауындар болуы мүмкін, екінші жартысы әдетте құрғақ болып келеді.

Күздің ауа райы қолайсыздау болады, солтүстіктен немесе солтүстік-батыстан соғатын арктикалық ауа ағыны күз айының ауа райын тұрақсыз етеді.

Жел жүйесі Оңтүстік Қазақстанның шөл далаларында және Орта Азияның шөл далаларындағы өсімдіктерге жел кәдімгі экологиялық фактор ретінде күшті әсер етеді. Жел әсерінен қысқы қарлар ұшады, жылы уақытта булану процесі жүріп жердің беті құлазып, жел эрозиясына ұшырайды. М.И.Рубенштейннің мәліметіне сүйенсек [2].

Атмосфералық жауын-шашындар Жауын-шашынның атмосфералық ерекшеліктері, қысқы және көктемгі жарты жылдықта түсуі мол, ал жазда аз түседі. Бірақ бұл көрсеткіштер Қазақстанның оңтүстік шөл аймақтарында өзгеріп отырады. Қаратаудың солтүстік етектерінде қысқы атмосфералық түсім, Мойынқұмның оңтүстік-батыс бөлігінде жылдың мөлшері 30,6% болады. Қызылқұмның оңтүстік-шығыс құмдарында 44,4%-ке өседі. Көктемгі жаңбырдың есесіне 36,0%. Ақпан айының аяғында Қызылқұмда көп мөлшерде жауын-шашын болады, Мойынқұмда сәуір айының басында болады.

Топырақ Шөл аймағының топырақ құрамы: Қарашірігі аз, ашық боз, құмды, сұр, сортанды, сор, карбонат пен гипс жолақтары кездеседі. Шөл топырағының жоғары қабатында шірінді, шымтезек аз, керісінше шөлдалалық топырақтың түзілуіне сәйкес айрықша қабыршақтардан құралады. Сонымен қатар, автоморфтық ортада түзілген құмды, және тау бөктері жазығының кәдімгі сұр топырағы, тақыр, тақыр тектес, аллювиальді жазықта шектен тыс ылғалдық тың әсерінен әртүрлі сортаң түрлері кездеседі.

Өсімдіктері Облыс жерінде Қазақстандағы өсімдік түрлерінің жартысынан астамы кездеседі, шамамен 8 мыңдай болады. Оның 1 – 1,5 мыңдайы – балдыр, 2,5 – 3 мыңдайы – саңырауқұлақ, 200-ге жуығы – қына, 500-ге жуығы мүк тәрізділер және 3 мыңнан астамы – жоғары сатыдағы өсімдіктер. Бұл өсімдіктердің шамамен 250 түрі тек қана облыс жерінде кездесетін эндемиктер. Қазақстанға тән 10 – 12 эндемик тұқымдастардың жетеуі осында өседі: физандра, рафидофитон, жалған шөлмасақ, жалған шандра, бочанцевия, тобылғыгүл, канкриниелла. Оңтүстіктің қазіргі флорасы ежелгі флоралардың негізінде қалыптасқан. Сол флоралардың өкілдері бүгінгі флораның құрамында реликт түрінде кездеседі [3].

Облыс аумағындағы өсімдіктердің таралуы, түрлері мен эндемиктердің топтасуы биологиялық, экологиялық, эволюциялық ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Облыс жерінде құрғақ субтропикалықтан (Мойынқұм, Талас) бастап мұздықтарға (Ақсу-Жабағылы) дейінгі Солтүстік жарты шардағы барлық табиғи аймақтардың сарқыншақтары кездеседі.

Облыстың жазық бөлігі Иран – тұрандық ботаникалық-географиялық аймақтың 2 провинциясының құрамына кіреді (жоңғар-солтүстік тұрандық және оңтүстік тұрандық). Жоңғар солтүстік тұрандық шөлдер Созақ ауданы жерінде. Облыстың терістігіндегі Бетпақдаланың өсімдіктері алуан түрлі. Тастақ жерлерге петрофитті сериялар тән болса, кейбір саз балшықты топырақтарда шөлдік фитоценоздар кең тараған. Бұл жерлердегі негізгі доминанттар - сұр жусан, бұйырғын, қара баялыш, тасбұйырғын, көкпек, сонымен қатар тұран жусаны мен майқара жусан, күйреуік, қара сексеуіл және т.б. Оңтүстігінде Бетпақдала Шу өзенінің жарқабақты алабымен шектеседі. Бұл жазықта аса тұзды – гипергалофитті шөлдер мен сорлар көп кездеседі. Бұл жерлердегі негізгі доминанттар – жалмаңқұлақ, жапырақты сорқанбақ, төбесораң, қызыл сораң, сарсазан, сонымен қатар жыңғыл мен кермектің түрлері де кең тараған. Шу өзенінің сол жағалауында тек өзіне тән өсімдіктері бар Мойынқұм жатыр. Мұндағы негізгі доминанттар - жүзгіндер, қоян сүйек, ақ сексеуіл, қысқа мүйізді астрагал, теріскен, мал жайылатын құмдарда жусанның түрлері, ебелек пен изен өседі.

Бұл шөлдерді үлкен 3 топқа бөлуге болады: жазықтық, тау етегі мен бөктерлеріне тән адырлық шөлдер мен тықыр шөпті эфемерлі – эфемероидты жартылай саванналар, сонымен қатар өзен аңғарларына тән өсімдіктер. Жазықтық шөлдерге Қызылқұм жатады. Мұндағы негізгі эдификаторлар (өсімдік жамылғысындағы басым түрлер) – ақ сексеуіл, раң, басты жусан, жоңғарлық жусан, түк жемісті мавзолея және бірқатар эфемероидтар. Адырлық шөлдерде эфемерлер мен эфемероидтар, астық тұқымдастар болады. Бұл шөлдерге тән негізгі өсімдіктер: толық қияқ өлең, қаудың түрлері және қызғалдақ, мерендера, шырыш, шиқылдақ, шөлмасақ, фломис, көбенкүйрық сияқты эфемероидты

шөптесін өсімдіктер. Олардың ішіндегі ерекшесі – Ақдала жазығындағы дәрмене жусаны. 100 шаршы метр жерде 18 – 20 түрі кездеседі. Тықыр шөпті жартылай саванналар немесе эфемеретум едәуір жерді алып жатыр. Өсімдік жамылғысының негізін қалайтындар жуашықты қоңырбас, қоңырөлең мен раң, олармен қатар кездесетіндері – бозшағыл, салалы қарашағыр, бессаусақ, сор ажырық, түкті бидайық және жаман арпа. Мамыр айының екінші жартысында эфемероидтар толысады да жаздың ортасында күйіп кетіп, топырақ жалаңаштанып қалады.

Дәрілік өсімдіктер ғалымдарды өткен ғасырдан бастап-ақ қызықтырған. Түрлі климаттық аймақтарда өсетін дәрілік өсімдіктер туралы көптеген ғылыми еңбектер жазылған.

Қазіргі кезеңде дәрілік өсімдіктерді және олардың кеңістіктегі ерекшеліктері жекелеп зерттелген. Оларды шөл аймақтарына қарай тізбе бойынша бөліктерге бөлген.

Облыстың табиғи флорасы – әлі де пайдалы өсімдіктердің қайнар көзі болып отыр. Мұнда жемшөптік (мал азықтық), дәрілік, азық – түліктік, эфирмайлық және т.б. пайдалы өсімдіктер көп-ақ. Олардың ішіндегі дәрмене жусан, жабайы алма, жабайы өрік, алша, тау пісте, жабайы жүзім сияқты түрлердің табиғи популяциялары ғаламдық маңызды генофонд деп танылып отыр.

Бұл жерден мынадай қорытынды шығаруға болады. Жалпы Қазақстан аумағындағы шөлді аймақтар, соның ішінде Жамбыл облысы аумағында орналасқан Қызылқұм, Мойынқұм аймағындағы шөл жерлердің климаты қолайсыз, қатты болып келеді: жауын-шашын мөлшері аз, ұзақ құрғақ және ыстық жаз, қысы суық, қар аз түседі, атмосферлік және топырақтың кеуіп кетуі, топырақта органикалық пайдалы заттардың аз болуы және олардың құрылымы нашарлау болады.

Жүргізілген жұмысымыздың зерттеу аймақтары Жамбыл облысына қарасты Жамбыл, Талас аудандарындағы пайдалы шөл өсімдіктері мен өсімдік қауымдастары. Зерттеу маршруттық-рекогносировты әдіспен жүргізілді. Гербари материалын жинау және өңдеу А. К. Скворцовтың жалпы қабылданған әдістемесі бойынша жүргізілді. Далалық зерттеулер кезінде пайдалы өсімдіктердің тұқым үлгілерімен салыстырмалы бақылау жүргізілді. Гербарияны анықтау кезінде келесі көп томды мәліметтер қолданылды: "Қазақстан флорасы", "Қазақстан өсімдіктерінің иллюстрацияланған анықтаушысы", Флористикалық тізім А.Л.Тахтаджян жүйесі бойынша жасалды. Өсімдіктердің латын атауы С.А.Абдулина бойынша "Қазақстанның түікті өсімдіктерінің тізімі" және С. К. Черепановтың мәліметтері бойынша анықталған. Қазақ атаулары Қазақстанның қазіргі номенклатурасына сәйкес берілген .

Түрлік құрамды талдау дәстүрлі схема бойынша жүргізілді. Өмірлік формаларды талдау И. Г. Серебряков әзірлеген әдістемелерді есепке ала отырып жүргізілді.

Өсімдікті зерттеу маршруттық зерттеулерде дәстүрлі әдістермен жүргізілді: флористикалық тізімдерді жасау, өсімдіктер мен т. б. фенология, моль, биіктік және өміршеңдік туралы мәліметтерді келтіру.

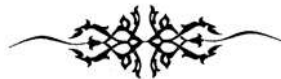
Геоботаникалық сипаттамалар әдеттегі көлемі - 100 м² алаңдарда жүргізілді. Өсімдікті сипаттау кезінде: 1. Түрлердің флористикалық құрамы; 2 – Друд бойынша молие; 3- өмір сүру; 4 – фенофаз; 5-өсімдіктердің ең үлкен, ең кіші және орташа биіктігі; 6 – жалпы жобалық жабыны; 7-түрлердің таралу сипаты. Жобалық қамту пайызбен бағаланды.

Өсімдіктердің латынша аты, одан кейін орысша және қазақша аттары жазылды. Содан кейін қысқаша сипаттамасы, зерттеу аймағындағы таралуы, таксономиялық талдау, тіршілік формаларын талдау және экологиялық талдауының топтары көрсетілген. Сонымен қатар өсімдітер қауымдастарының арелдарын, флоралық аудандарынның арнайы түсірілген карталарды пайдаланып анықтады.

Бұл зерттеу әдістемесі табиғат және оның қыр-сырын ашудың тәсілдерін, табиғатты танып білу процесінде ғылыми көзқарастарды қалыптастыру. Өзіндік ойлауға тәрбиелеу. Білім беру жүйесінде тұлғаның табиғатпен қарым-қатынасының маңызы мен орны туралы, ғылыми білім беру мазмұны қағидасына негізделген.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.Б.Бигалиев Биоэкология. Оқулық – Алматы: «Эверо», 2016.
2. Красная книга Казахстана. Растения. - Алма-Ата, 2014. - Ч. 2. -284с
3. Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана. - Алматы, 1999. - 187 с
4. Современные подходы к назначению фитопрепаратов // Здоровье ребенка. – 2016. – №3(71). – С. 117–120

ӘОЖ 336.011

ҚАРЖЫЛЫҚ НАР ТӘУЕКЕЛДІКТІ БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Жақаш Ә.Т. - доцент, Қайырбай С.Қ. - магистрант, Саткожаева Э.Б. - бакалавр
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа.Мақалада қаржылық нар тәуекелділікті бағалаудың шығындардың орташа шамалары әдісі қарастырылған. Инвестиция салудың қарапайым түрі таңдалып, оның қаржылық тәуекелділігін бағалау ұсынылған. Ықтималдық теориясының негізінде математикалық моделі құрылған. Алынған нәтижелер негізінде инвестициялық капиталдың мөлшерэне қарай тәуекелділікті бағалаудың графиктері берілген. Басқа әдістермен салыстырудың нәтижелері келтірілген. В статье рассматривается среднезатратный метод оценки финансового риска. Выбран простой вид инвестиций и предложена оценка их финансового риска, создана математическая модель на основе теории вероятностей. На основании полученных результатов приведены графики оценки риска в зависимости от размера инвестиционного капитала. Представлены результаты сравнения с другими методами. The article discusses the average cost method for assessing financial risk. A simple type of investment has been chosen and an assessment of their financial risk has been proposed, a mathematical model has been created based on the theory of probability. Based on the results obtained, risk assessment graphs are given depending on the size of the investment capital. The results of comparison with other methods are presented.

Кілт сөздер: тәуекелділік, нарық, баға, инвестиция, нар тәуекелділік, функция, сақтандыру, банкроттау және т.б.

Математикалық тұрғыдан қарағанда жағымсыз оқиғалардың ықтималдықтар теориясының есептелуі негізінде қаржылық нар тәуекелдікті бағалаудың әдістері анық нәрсе. Бірақ мұндай әдістер қаржылық менеджмент тұрғысынан ыңғайсыз болуы мүмкін, себебі ол шығындардың таратылу ықтималдылығын анықтайды және қаржылық нар тәуекелділікті бағалаудың нақты бағасын береді.

Соңғы кезде қаржылық нар тәуекелділікті бағалауда ең кең тараған әдістің бірі нар тәуекелділіктің құнын анықтау әдісін айтуға болады. Оны VAR- әдісі деп те атайды. Бұл әдістің ерекшелігі қажетті ықтималдық деңгейін қамтамасыз етуде капиталдың мүмкін шамасының ең төменгі шамасын қамтамасыз ететіндей қаржылық нар тәуекелділігінің құнын анықтай алуында[1].

Енді осы әдістің алгоритмін инвестициялық моделін тұрғызудың мысалымен түсіндіріп көрейік. Күтілетін D табысы K капиталы мен кездейсоқ шама η тәуелді функция дейік және ол келесі таратылу функциясымен өрнектелсін:

$$F_{\eta}(x)/D = h(\eta, k)$$

Онда, нар тәуекелділіктен болатын шығынның ықтималдылығы төмендегідей болады:

$$P\{D \leq 0\} = F_{\eta}(\psi(0, k))$$

мұндағы $\psi(z, y), h(x, y)$ функциясына кері функция. Бұл VAR- әдісін келесі тізбектегі қадамдармен қарастыруға болады.

1-ші қадам. Нар тәуекелділіктің ықтималдықтың мүмкін деңгейін таңдаймыз, яғни $\alpha \in (0, 1)$

2-ші қадам. $F_{\eta}(x)$ таратылу функциясының x_{α} айнымалысын табамыз. $F_{\eta}(x)$ функциясы x -тың шамаларының жиынының супремумы. Ал, мұндай жиын бос болмайды және тарату функциясының қасиеттеріне сәйкес жоғарыдан шектелген.

3-ші қадам. α деңгейіндегі нар тәуекелділікті K_{α} құнының шамасы $\psi(0, k) = x_{\alpha}$ теңдеуінің шешімімен анықталады. Себебі $\psi(0, k)$ функциясы біздің ұйғарымызда қатаң кемімелі және төмен жағынан шектелмегендіктен, жоғарыдағы келтірілген теңдеу барлық уақытта шешімге ие[2].

Мысал ретінде, нар тәуекелділікті бағалау үшін сақтандыру компаниясының банкроттану моделін қарастырайық. Біздің мақсат компанияның нар тәуекелділіктен банкроттыққа немесе қазақша айтсақ қираудың құнын бағалау. Нар тәуекелділіктің шамасы 5% деп алайық.

Көп жағдайларда тәуекелділікті бағалауда инвесторды, яғни қаржы құюшыны шығында болу ықтималдығы емес, күтілетін шығынның мөлшері қызықтыруы мүмкін. Бұл дегеніміз кейде көп жағдайда шығынның болу ықтималдылығы аз болуы мүмкінде, ал шығынның мөлшері үлкен болса, онда оның зияны өте зор болады. Сондықтан, компания үшін тәуекелділіктің бағалануы өте қажет нәрсе. Мұндай қаржылық тәуекелділікті бағалайтын әдістер болады. Ондай әдістердің біріне шығынның орташа шамасын анықтайтын әдісті жатқызуға болады.

Бұл әдістің мағынасын төмендегі математикалық терминдер арқылы оңай түсіндіруге болады. $F_{\eta}(x)$ таратылу функциясымен байланысқан кездейсоқ шама η мен резервті капитал K тәуелді $D = h(\eta, k)$ күтілетін табысқа ие болатын инвестицияның қарапайым моделін қарастырайық. Табыстың болмай қалу тәуекелділігі келесі кездейсоқ оқиғамен анықталсын дейік

$$A = \{D \leq 0\} = \{\eta \leq \psi(0, k)\}$$

мұндағы $x = \psi(z, y)$ функциясы $z = h(x, y)$ функциясына кері функция. J_A арқылы A оқиғасының индикаторын белгілейік. Онда

$$J_A(w) = 1, \quad w \in A$$

$$J_A(w) = 0, \quad w \in \bar{A}$$

Онда мүмкін шығынның кездейсоқ шамасы $\varepsilon = -D^*J_A$. Сәйкесінше күтілетін шығынның шамасы келесі математикалық үміт арқылы анықталады, яғни $M\varepsilon = -M(D^*J_A)$. Бұдан K капиталына тәуелді функция түріндегі күтілетін шығынның шамасын есептей аламыз:

$$H(K) = -M(D^*J_A) = -M(h(\eta, k)^*J) = \int_{-\infty}^{\psi(0, k)} h(x, k) dF_{\eta}(x) \quad (1)$$

Соңғы формула қарапайым инвестициялық модельдеудегі шығынның тәуекелділігін бағалауды есептеуге мүмкіндік береді.

$H(K)$ функциясы күтілетін шығынның шамасының абсолюттік мәнін анықтайды. Берілетін K капиталының мәніне қарағанда $H(K)$ шамасын тәуекелділікті басқаруда оңай пайдалануға болатынын көреміз. Бірақ, бұл жағдайда капиталдың тиімді мәндерін таңдау инвестордың тәуекелділікке бас тигуіне ғана тәуелді емес, сонымен қатар құйылатын капиталдың

шамасына да байланысты. Сондықтан, ыңғайлы болу үшін келесі екі салыстырмалы шамаларды кіргізейік[3]:

$$P(K) = \frac{H(K)}{K}; \quad Q(K) = \frac{H(K)}{\max H(L)} \quad (2)$$

Енді тәуекелділіктің шектік деңгейін таңдай отырып $\alpha \in (0,1)$, K капиталының тиімді шамасын таба аламыз және оның шамасы капиталының ішіндегі ең төменгісі болады, яғни $P(k) \leq \alpha$. Басқаша айтқанда инвестор αk деңгейін белгілей отырып, $H(K)$ күтілетін шығынның шамасынан аспайтын тағайындайды, яғни инвестор рұқсат етілген капиталдың ішінен ең азын таңдайды.

Мысалы, $k = 0$ болса $P(K)$ шамасы шексіз көп болар еді және K аз мәндерінде талдау жасауды қиындатуы мүмкін. Бұл жағдайда $Q(K)$ көрсеткішін пайдаланған ыңғайлы болуы мүмкін. Себебі $H(K)$ кемімелі функция. Оның ең үлкен мәні инвестор ешқандай капитал құймаса, яғни:

$$H(0) = \max H(L)$$

Сондықтан $Q(K)$ шамасы келесі қатынасты қанағаттандырады:

$$Q(K) = \frac{H(K)}{H(0)}$$

Сол сияқты әрбір $\alpha \in (0,1)$ үшін K_α анықтай аламыз. Ол $Q(K) \leq \alpha$ шартын қанағаттандыратын капиталының ең кіші мәні. Жоғарыда келтірілген теңдеулер мен теңсіздіктер қаржылық тәуекелділікті бағалайтын шығындардың орташа шамасын анықтайтын әдісті білдіреді. Жалпы бұл әдісті қаржы саласында ШОШ-әдісі деп те аталады[4].

Бұл әдісті сақтандыру компаниясының шығынға бату, моделінде мысал келтірейік. Жоғарыда атап өткендей бұл жағдайда D табысы келесі формуламен анықталады:

$$D = K - \alpha + \delta \eta \quad (3)$$

мұндағы η – таратылу тығыздығы төмендегідей болатын стандартты гаусстық кездейсоқ шама. Таратылу тығыздығы

$$\varphi(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{t^2}{2}}$$

Қажетті кері функцияның шамасы

$$\psi(0, k) = \frac{\alpha - K}{\delta} \cdot e^{-\frac{t^2}{2}}$$

Онда шығындардың орташа шамасы әдісімен бағалау бойынша сақтандыру компаниясының шығынға батуы (1)-ші формуласы бойынша келесі түрде болады

$$H(K) = \int_{-\infty}^{\alpha-K} (K - \alpha - \delta x) \cdot \varphi(x) dx \quad (4)$$

Егер қажетті капиталдың шамасын $K_t = \alpha + \delta t$, $t \in [0, +\infty)$ деп алатын болсақ, ШОШ-әдісі бойынша келесі қатынасты аламыз:

$$H(K_t) = -\delta t \cdot \Phi(-t) + \delta \varphi(-t) = \delta(-t\Phi(-t) + \varphi(-t)) = \delta g(t) \quad (5)$$

Онда, келесі тепе теңдікті, яғни $\varphi(-t) = \varphi(t)$ және $\Phi(-t) = 1 - \Phi(t)$ ескеретін болсақ $g(t)$ коэффициенті төмендегі қатынаспен анықталады:

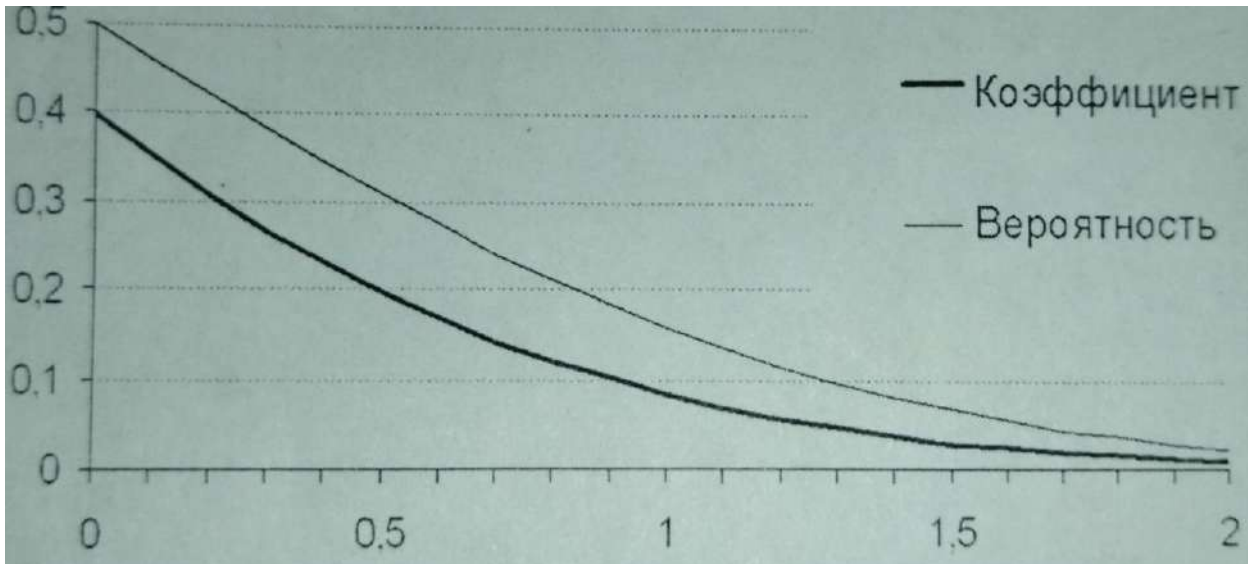
$$g(t) = \varphi(t) - t(1 - \Phi(t)) \quad (6)$$

Мысалы, $t = q_{5\%} = 1,645$ тең десек, онда шығынға бату ықтималдылығы 5% тең болса, $g(t)$ коэффициенті

$$g(t) = 0,0209$$

Онда, $H(K_1) = 0,0209\delta$

Бұл формулалардан t параметріне тәуелді шығынға бату ықтималдылығы Лапластың $1 - \Phi(t)$ қалдық функциясымен анықталады. $g(t)$ коэффициенті өзгеруі мен $1 - \Phi(t)$ шығынға бату ықтималдылығы арасындағы тәуелділік $t \in [0,2]$ параметрінің өзгеруіне қатысты салыстырылуы төмендегі графикте берілген:

1-сурет. $g(t)$ коэффициенті мен ықтималдылығын салыстыру графигі

Суреттен байқалып тұрғандай, сақтандыру компаниясының шығынға бату модельдері үшін ШОШ- әдісімен VAR әдістерінің бағалаулары ұқсас.

Енді осы әдістердің қаржылық тәуекелдіктерінің бағалануларының әртүрлі болу жағдайын қарастырайық. K шамасы қосалқы капитал, ал барлық сақтандыру төлемдерін S тең дейік және барлық есептеулерді шартты бірлікте жүргізейік. Бұл жерде кездейсоқ шама S $\alpha = 25, \gamma = 1$ параметрлерімен гамма-таратылуда болады деп ұйғарайық. Онда сақтандыру төленім S келесі таратылым тығыздығымен анықтайды, яғни

$$f(x) = \frac{x^{24}}{24!} \cdot e^{-x} \quad (7)$$

Жалпы шығын $S < K$ тең болады, егер $S > K$ немесе нольге тең, егер $S \leq K$ болса. Онда

$$H(K) = \int_K^{+\infty} (x - K) \cdot f(x) dx \quad (8)$$

(8)-ші түрдегі интегралды ыңғайлы болу үшін келесі түрге түрлендірейік

$$\begin{aligned} H(K) &= \int_K^{+\infty} x \cdot \frac{x^{24}}{24!} \cdot e^{-x} dx - K \cdot \int_K^{+\infty} \frac{x^{24}}{24!} \cdot e^{-x} dx = \\ &= 25 \int_K^{+\infty} \frac{x^{25}}{25!} \cdot e^{-x} dx - K \cdot \frac{x^{24}}{24!} \cdot e^{-x} dx = 25(1 - G(K, 26, 1)) - K(1 - G(K, 25, 1)) \end{aligned} \quad (9)$$

мұндағы $G(x, \alpha, \gamma)$ - α және γ параметрлеріндегі гамма-таратылым функция. Соңғы теңдеуден байқап тұрғанымыздай $H(K)$ ең үлкен мәнге $K=0$ жетеді, яғни $H(0)=MS$ (5)-ші формула бойынша $Q(K)$ коэффициентін анықтай аламыз

$$Q(K) = H(K)/H(0)$$

Бұл коэффициент алдын ала берілетін K капиталы үшін күтілетін салыстырмалы шығынның қосындысы деп қарастырамыз.

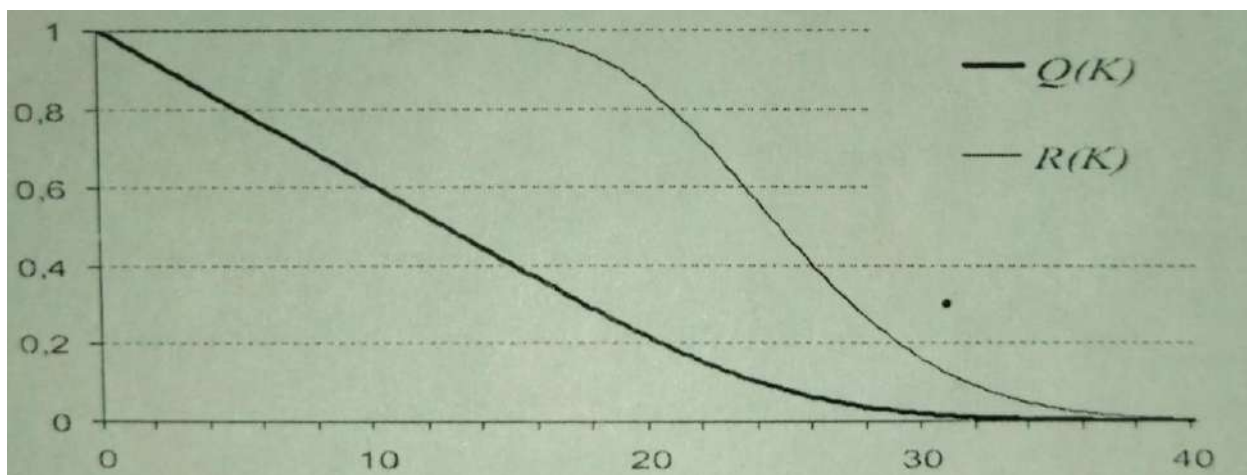
Онда (9) формуланы ескеретін болсақ

$$Q(K) = 1 - G(K, 26,1) - K(1 - G(k, 25,1))/25 \quad (10)$$

$R(K)$ - қирау немесе шығынға бату ықтималдылығы келесі формуламен анықталады

$$R(K) = P\{S > K\} = 1 - G(K, 25,1) \quad (11)$$

(10) және (11) формулалар негізінде тұрғызылған функциялар графиктері 2-ші суретте келтірілген. Бұл графиктерден байқайтынымыз тәуекелділікті бағалауда екі әдістің негізінде алынған нәтижелердің бір бірінен алшақ екенін көреміз[5]:

2-сурет. Капиталдың шамасына қарай алынған тәуекелділікті бақылаудың графигі

Мысалы, VAR әдісі бойынша $R(K)=5\%$ болғанда $K_{5\%}^{(1)} = 33,76$, ал ШОШ әдісі бойынша $Q(K)=5\%$ болғанда $K_{5\%}^{(2)} = 26,84$. Осылай ШОШ әдісімен $R(K)=5\%$ болғанда капиталдың тиімді мәні $K_{5\%}^{(3)} = 26,6$. $K_{5\%}^{(2)}$ мен $K_{5\%}^{(3)}$ капиталдарының бір бірінен алшақ емес екенін байқаймыз. Олай болса, әдістерді таңдау тиімді капиталдың әртүрлі болатынын көрсетеді. Таңдай отырып, тәуекелділіктің деңгейін анықтай аламыз. Әртүрлі проценттер үшін $K_{\alpha}^{(i)}$ мәндерін есептеу төмендегі кестеде беріледі.

1-кесте

α	VAR әдісі	ШОШ әдісі	
	$K_{\alpha}^{(1)}$	$K_{\alpha}^{(2)}$	$K_{\alpha}^{(3)}$
5%	33,76	26,84	26,6
4%	34,41	27,65	27,33
3%	35,22	28,64	28,23
2%	36,31	29,95	29,43
1%	38,08	32,02	31,37

Әдебиеттер тізімі:

1. Соловьев В.И. Математические методы управления рисками: Учебное пособие, Москва-2003.-100 с.
2. Белых Л.П. Основы финансового рынка: Учебное пособие.-М.Финансы, ЮНИТИ, 1999.
3. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов: Учебник.-Олимп Бизнес, 1997.
4. Боранов Н.А, Сурков А.И. Оптимизация ресурсов выделяемых на идентификацию состояния системы зрения прикладной и промышленной математики, 2010. Т.17, №3

5. Виленский П.Л. , Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. М.: Дело, 2008.

ӘОЖ 323.1

СЫРТҚЫ ҚАУІП ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДІЛІКТІҢ ДИНАМИКАСЫН МОДЕЛДЕУ

Жақаш Ә.Т. - доцент, Қайырбай С.Қ. - магистрант, Қожабергенова А.Е - бакалавр.
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада қаржылық нар тәуекелділікті бағалаудың және шаруашылық әрекеттену кезінде қаржылық тәуекелділікті төмендетуде тиімді шешімдерді қабылдаудың математикалық моделі ұсынылған. Экономикалық субъектілерді түріне қарай отырып, олардың қаржылық тәуекелділіктеріне талдау жасалған. В статье представлена математическая модель оценки финансового риска и принятия эффективных решений по снижению финансового риска при осуществлении хозяйственной деятельности. Исходя из типа хозяйствующих субъектов, были проанализированы их финансовые риски.

Кілт сөздер: Қаржылық тәуекелділік, қаржылық нар тәуекелділікті басқару, баға, экономикалық субъект, ықтималдылық, кездейсоқ оқиға, қосалқы капитал, кездейсоқ шама, табыс, шығын, кері функция.

Annotation. The article presents a mathematical model for assessing financial risk and making effective decisions to reduce financial risk in the implementation of economic activity. Based on the type of economic entities, their financial risks were analyzed.

Keywords: financial risk, financial risk management, Price, economic entity, probability, random event, secondary capital, random variable, income, loss, inverse function.

Математикада қаржылық тәуекелдер мен қаржыны басқарудағы мүмкіндіктері шексіз емес: математикалық модельдеуде нарықтық бағалардың болашақ мәндерін болжанған және қарастырылған. Қауіп - қатерлерге қатысты жағдай ауа - райымен бірдей десекте болады: біз ауа-райы құбылыстарының барысына немесе кем дегенде оларды бірнеше уақытқа алдын – алдын ала болжайтынымыз белгілі. Бірақ біз өзімізге жылы киім тігіп, жылыту және ауа баптау құрылғыларымен жабдықталған үйлер тұрғыза аламыз, бұл ауа-райының өзгеруіне көп әсерін тигізбейді. Сондықтан, қаржылық математиканың тәжірибелік қосымшаларында нарықтық бағалардың болашақ динамикасына аз тәуелді болуы туралы қарастыратын боламыз [1].

Жүйенің жұмыс істеу кезіндегі сыртқы қауіптің жеріндегі жағдайы қарастырылады. Сыртқы қауіптің шығу тегін әсері $\omega(t)$ түрінде болатын функция ретінде қарастырайық. Ықтималдылығы q тең бұл жүйе сыртқы қауіпті анықтап, оған қарсы әрекетін жасай алады. Қауіпке қарсы іс-әрекеті интенсивтілігі $v(t)$ тең қарапайым оқиғалар легі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар сыртқы қауіптің әсерінен келетін зияндықтар процестерінде интенсивтігі $\eta(t)$ тең қарапайым оқиғалар топтамасы деп қарастыруға болады [2].

Сонымен, жоғарыда келтірілген ұйғарымдар аясында жүйе кез-келген уақытта ықтималдылығы $P_0(t)$ тең нормаль қалыпты жағдайда болуы мүмкін, ал сыртқы қауіп қарсы тұру кезінде оның ықтималдылығы $P_1(t)$ тең десек, қауіп сейілген кездегі ықтималдылығын $P_2(t)$ тең деп алайық. Онда жүйенің өзгеру динамикасын төмендегі дифференциалдық теңдеулермен өрнектей аламыз [3].

$$\begin{aligned}\frac{dp_0(t)}{dt} &= -\mu p_0(t) + \nu p_1(t) + \eta(p_1(t) + p_2(t)) \\ \frac{dp_1(t)}{dt} &= q \cdot \mu p_0(t) - (\mu + \eta)p_1(t) \\ \frac{dp_2(t)}{dt} &= (1 - q) \mu p_0(t) - \eta p_2(t)\end{aligned}\quad (1)$$

Бұл жерде айта кету керек жүйеге сыртқы қауіптің әсерінен пайда болатын зияндық оған қарсы әсер болмағанда $d_2(t)$, ал қарсыласу болған кезде ықтималдық $p_1(t)$ тең. Жүйенің өнімділігі әр кезде, яғни жоғарыда айтылған жағайларға сәйкес $\omega_0(t)$, $\omega_0(t)$ және $\omega_2(t)$ көрсеткіштерімен сипаталады. Онда нартәуекелділіктің динамикалық теңлеуін төмендегідей жаза аламыз

$$\frac{dR(t)}{dt} = d_1(t)\eta p_1(t) + d_2(t)\eta p_2(t) \quad (2)$$

ал жүйенің жұмыс істеуінен пайда болатын табыстың өзгеруі келесі теңдеумен өрнектеледі

$$\frac{dw(t)}{dt} = \omega_0(t)p_0(t) + \omega_1(t)\omega_1(t)p_1(t) + \omega_1(t)p_2(t) \quad (3)$$

Бұл теңдеулерден байқайтынымыз ущерб ұғымына жалпы жағдайда қауіпке қарсы әрекеттерге кететін шығындармен қатар оларды жоюға кететін тірліктерде кіреді. Ал кіргізілген көрсеткіштер келесі шарттарды қанағаттандырады[4]:

$$d_1(t) \leq d_2(t), \quad \omega_1(t) < \omega_0(t), \quad \omega_2(t) < \omega_0(t) \quad (4)$$

Егер келесі ескертулерді ескерсек, яғни инфляция деңгейі жүйенің жұмыс істеу уақытында тұрақты және τ -тең, ал дисконт коэффициенті, i тең десек, онда келтірілген залалдың көрсеткіштері және жүйенің функционалдық өнімділігін $t > 0$ уақытына сәйкес кезіндегі шамаларын $t=0$ уақытына тең, шамамен өрнектеуге болады. ол жүйенің бастапқы пайдалануын сәйкес және кері теңдіктермен өрнектеледі.

$$\begin{aligned}d_1(t) &\leq d_2(0)\gamma^t, d_2(t) = d_2(0)\gamma^t = d_2^0\gamma^t \\ \omega_0(t) &= \omega_0\gamma^t = \omega_0^0\gamma^t, \omega_1(t) = \omega_1^0\gamma^t = \omega_1^0\gamma^t = \omega_1^0\gamma^t, \omega_2(t) = \omega_2^0\gamma^t = \omega_2^0\gamma^t\end{aligned}$$

мұндағы $\gamma = \frac{1+\tau}{1+i}$

(1)-ші теңдеулер жүйесінің шешімі төмендегідей болады

$$\begin{aligned}p_0(t) &= p_0 + c_1 \exp(\lambda_1 t) + c_2 \exp(\lambda_2 t) \\ p_1(t) &= p_1 + \frac{\nu}{\mu + \eta - \lambda_1} c_1 \exp(\lambda_1 t) + \frac{\nu}{\mu + \eta - \lambda_1} c_2 \exp(\lambda_2 t),\end{aligned}\quad (5)$$

мұндағы

$$\begin{aligned}\lambda_{1,2} &= -\eta - (\mu + \nu) \frac{1 \pm \sqrt{1 - 4(1 - q) \frac{\mu\nu}{(\mu + \nu)^2}}}{2}, \\ C_1 &= \frac{p_1 + \alpha_2(1 - p_0)}{\alpha_2 - \alpha_1}, \quad C_2 = \frac{p_1 + \alpha_1(1 - p_0)}{\alpha_1 - \alpha_2}, \\ \alpha_1 &= \frac{\gamma}{\mu + \eta - \lambda_1}, \quad \alpha_2 = \frac{\gamma}{\mu + \eta - \lambda_2}.\end{aligned}$$

Қарастырылып, отырған модель үшін жүйе жұмыс істейді, егер сыртқы әсерлердің нәтижесінде ол жүйе өзінің жұмыс істеу қабілетін сақтай отырып, стационарлық жағдайында қалса. Онда оның ықтималдық күйінің таратылуы төмендегі қатынастармен өрнектеледі[5].

$$p_0 = \frac{\gamma + \eta}{\gamma + \eta + \mu(1 + (1 - q)\frac{\nu}{\eta})}, p_1 = \frac{\gamma + \mu}{\gamma + \eta + \mu(1 + (1 - q)\frac{\nu}{\eta})} \quad (6)$$

$$p_2 = \frac{(1 - q)\mu(1 + \frac{\nu}{\eta})}{\nu + \eta + \mu(1 + (1 - q)\frac{\nu}{\eta})} \quad (7)$$

Дербес жағдайда, қарастырып отырған құрылымдардың стационарлық жағдайдағы ықтималдық күйлері келесі қатынастармен өзара байланысқан:

$$p_1 = \frac{q\mu}{\nu + \eta} p_0, \quad p_2 = \frac{(1 - q)\mu}{\eta} p_0 \quad (7)$$

Объектінің стационарлы жағдайдағы қалыптасу уақыты сыртқы қауіптің әсерімен анықталады, егер

$$\mu \leq \eta$$

Жүйенің ықтималдық күйі оның стационарлық шамаларымен 5% шамаға өзгеретінін байқай аламыз, егер жүйенің жұмыс уақыты төмендегі шартты қанағаттандыратын болса:

$$t \geq \frac{3}{\min(-\lambda_1 - \lambda_2)}$$

Бұл шарт орындалатынын λ_1, λ_2 көрсеткіштерін анықтау кезінде байқауға болады. Бұл шарт барлық кезде орындалады, егер келесі теңсіздік орындалса, яғни

$$t \geq T_0 = \frac{3}{\eta}$$

Стационарлық жағдайдың болуы нартәуекелдік функция $R(t)$ мен жалпы табыс функциясы $w(t)$ шектік шамаларын бағалауға мүмкіндік береді. Уақыт шексіздікке ұмтылғанда, яғни $t \rightarrow \infty$ ол функциялар төмендегі қатынастармен есептедінеді.

$$R(t) = p_0 \eta (d_1^{(0)} \frac{q\mu}{\nu + \eta} + d_2^{(0)} \frac{(1 - q)\mu}{\eta}) \int_0^t \gamma^\tau d\tau$$

$$w(t) = p_0 \left(w_0^{(0)} + w_1^{(0)} \frac{q\mu}{\nu + \eta} + w_2^{(0)} \frac{(1 - q)\mu}{\eta} \right) \int_0^t \gamma^\tau d\tau \quad (8)$$

Соңғы теңдеулерден «жалпы табыс-нартәуекелдік» көрсеткішінің $t \rightarrow \infty$ ұмбылғандағы қатыасын анықтай аламыз:

$$\frac{w(t)}{R(t)} = \frac{w_0^{(0)} \left(1 + \frac{\nu}{\eta}\right) + w_1^{(0)} q \frac{\mu}{\eta} + w_2^{(0)} (1 - q) \frac{\mu}{\eta} \left(1 + \frac{\mu}{\eta}\right)}{d_1^{(0)} q \mu + d_2^{(0)} (1 - q) \mu \left(1 + \frac{\nu}{\eta}\right)} \quad (9)$$

Егер сыртқы қауіпті сейілету үшін қажетті уақыт аз болса, онда ол $\gamma \rightarrow \infty$ шартына тепе-тең. Бұл жағдайда төмендегі қатынасты аламыз:

$$W \cdot R = \frac{\omega_0(0) + \omega_2(0)(1 - q) \frac{\mu}{\eta}}{d_2^{(0)} (1 - q) \mu} \quad (9)$$

Яғни «жалпы табыс-тәуекелдік» критерийі бойынша жүйенің жұмыс істеу қабілеттілігі оның сыртқы қауіптің пайда болуының анықтылығымен анықталады және ол ықтималдылығы q теңшамаменсипатталады.

Егер сыртқы қауіпті қайтару үшін кететін уақыт көп болса, яғни γ нөлге ұмтылса $\gamma \rightarrow \infty$ онда (7)-ші формуланы келесі түрде жаза аламыз

$$W \cdot R = \frac{\omega_0^{(0)} + \omega_1^{(0)} q \frac{\mu}{\eta} \omega_2^{(0)} (1 - q) \frac{\mu}{\eta}}{d_2^{(0)} q \mu + d_2^{(0)} (1 - q) \mu}$$

Енді осы жағдайға сәйкес бір дербес жағдайды қарастырайық яғни сыртқы қауіптің әсерінен жүйенің жұмыс істеу қабілеті төмендейді дейік немесе оның өнімділігі сыртқы қауіптің әсерінен нөлге тең дейік:

$$\omega_1^{(0)} = 0, \quad \omega_2^{(0)} = 0$$

Бұл жағдайда «жалпы табыс-тәуекелдік» көрсеткішінің шектік шамасы келесі шамаға тең болады.

$$WR = \frac{\omega_0^{(0)}}{d_1^{(0)} q \mu + d_2^{(0)} (1 - q) \mu + \frac{1}{1 + \frac{d_1^{(0)}}{d_2^{(0)}} \cdot \frac{q}{1 - q}} \cdot \frac{\nu}{\eta}}$$

Егер сыртқы қауіпке қарсы тұру уақыты аз болса, яғни $\gamma \rightarrow \infty$ онда

$$WR = \frac{\omega_0^{(0)}}{d_1^{(0)} q \mu + d_2^{(0)} (1 - q) \mu} \cdot 1 + \frac{d_1^{(0)}}{d_2^{(0)}} \cdot \frac{q}{1 - q} \quad (10)$$

Егер сыртқы қауіпті қайтаруға уақыт көп болса, яғни $\gamma \rightarrow \infty$ онда

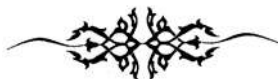
$$WR = \frac{\omega_0^{(0)}}{d_1^{(0)} q \mu + d_2^{(0)} (1 - q) \mu} \quad (11)$$

(10) және (11) қатынастарды салыстыра отырып, сыртқы қауіпке қарсыласу әсері «жалпы табыс-тәуекелдік» критерийі бойынша қарастырып отырған объектінің сапалық жұмыс атқаруын $1 + \frac{d_1^{(0)}}{d_2^{(0)}} \cdot \frac{q}{1 - q}$ есеге көтеретінін байқаймыз.

Қорыта айтсақ, қаржылық тәуекелділікті бағалаудың математикалық моделі тұрғызу тәжірибе жүзінде кездесетін қаржылық тәуекелділікті бағалаудың әдістерін жалпылайды және қарастырылатын субъектінің қаржылық әрекеттерінде ең тиімді шешімді қабылдауға мүмкіндік береді. Мақалада келтірілген мүмкін болып қалу шығындардың салыстырмалы шамалары қосалқы капиталдың абсолюттік шамаларын ескерместен қаржылық тәуекелділікті бағалауда қолдануға болады. Сонымен қатар, математикалық моделді құруда, қаржылық нар тәуекелділікті бағалауда тәуекелділіктің дисперсиялық концепциясы немесе орташа квадраттың ауытқу сияқты ықтималдықтар теориясының элементтері қолданылып, бұл сандық сипаттамалардың қаржылық тәуекелділікті бағалауға көп әсері жоқ екені анықталады. Математикалық әдістердің ішінде бағалы қағаздар, соның ішінде опциандар белгілі бір макроэкономикалық идеалға қол жеткізудің қуатты құралы болып табылады, ол үшін барлық адамдар көп жұмыс істейді және көп ақша табады, бірақ жетіспеушілікте өмір сүреді, өйткені барлық ақша бағалы қағаздарға салынады. Экономика осы инвестициялардың арқасында тез дамып келеді. Егер инвесторлардың едәуір бөлігі қаржының толық жетпейтінін тоқтатып, бағалы қағаздарын қолма - қол ақша мен тауарларға аударғысы келсе, онда әрине, ақшаның да, тауарлардың жетіспеушілігі - дағдарысқа әкеледі. Осындай жетіспеушілік болмауы үшін қазіргі кезде жоғарыда көрсетілген әдістер қолданылуы мүмкін. Алынған нәтижелердің тәуекелділікті динамикалық тұрғыдан басқаруда жоғарыда келтіретін стратегияны пайдалануға болатынын көреміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Боранов Н.А, Сурков А.И. Оптимизация ресурсов выделяемых на идентификацию состояния системизация прикладной и промышленной математики, 2010. Т.17, №3
2. Виленский П.Л. , Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. М.:Дело, 2008.
3. Соловьев В.И. Математические методы управления рисками: Учебное пособие, Москва-2003.-100 с.
4. Белых Л.П. Основы финансового рынка: Учебное пособие-М.Финансы, ЮНИТИ, 1999.
5. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов:Учебник.-Олимп Бизнес, 1997.

ӘОЖ 517.96:336

ҚАРЖЫЛЫҚ НАРТӘУЕКЕЛДІКТІ БАҒАЛАУДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Жақаш Ә.Т.-доцент, Қайырбай С.Қ.-магистрант, Серік Б.Д.-бакалавр.
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада ықтималдылық теориясының негізінде қаржылық нартәуекелділікті тәуекелділіктің құны әдісімен зерттеу қарастырылған. Қарастырылып отырған мәселенің математикалық моделі құрылып, шешуінің нәтижелері талданған. Бұл әдіс тәуекелділіктің тиімді немесе тиімсіз екенін анықтауға көмектеседі. В статье проводится исследование финансовой ответственности на основе теории вероятностей с использованием метода стоимости риска. Создана математическая модель рассматриваемой задачи и проанализированы результаты ее решения. Этот метод помогает определить, является ли риск эффективным или неэффективным.

Кілт сөздер: Қаржылық нартәуекелділік, баға, , ықтималдылық, кездейсоқ оқиға, қосалқы капитал, кездейсоқ шама, табыс, шығын, кері функция.

Annotation. The article conducts a study of financial responsibility based on the theory of probability using the cost of risk method. A mathematical model of the considered problem is created and the results of its solution are analyzed. This method helps to determine whether a risk is effective or ineffective.

Keywords: financial narthexquality, price, probability, random event, auxiliary capital, random variable, income, loss, inverse function.

Қаржылық нартәуекелдіктің бағалау және талдаудың теориялық негіздемесі және тәжірибиелік құралы ол-экономикалық-математикалық моделдеу. Оның қажетті шарты ретінде кездейсоқ нартәуекелділікті айтуға болады. Бұл кездейсоқ факторды математикада, стохастикалық құбылыс депте атайды[1]. Мұндай математикалық модердерді экономикалық мәселелерде қолданады және оны ықтималдықтар теориясына жатқызады.

Математикалық тұрғыдан мұндай мәселелерді шешуде қандайда конценцияның болуы қажет. Ондай тұжырымдама ретінде дүниежүзілік барлық экономика қандайда кездейсоқ эксперимент деп қарастырылады[2]. Оның математикалық моделін (Ω, F, P) ықтималдық кеңістік болуы мүмкін. Бұл жағдайда, әрбір элементарлы оқиға, яғни $\omega \in \Omega$ қарастырылып, отырған моделдің сыртқы айнымалысы болып табылады. Олай болса, алда туындайтын белгісіздіктер толығымен әртүрлі кездейсоқ оқиғалармен $A \in F$ анықталады, ал оның сандық бағалауы $P(A)$ ықтималдылығымен іске асырылады [2].

Енді қаржылық нартәуекелділік дегеніміз не? Соған тоқтала кетейік. Қаржылық нартәуекелдік деп жеке тұлғаның немесе мекеменің материалдық ресурстары немесе жоспарланған кірістерінің бөлігінің қандайда қаржылық әрекеттену болашақта жоғалтып алу мүмкіндігін айтады. Егер A арқылы кездейсоқ оқиғаны белгілесек, онда осы әрекетке қатысушы отырса немесе жоспарланған табысы болмай қалса, онда бұл оқиғаның ықтималдылығы $P(A)$ десек, ол сол қаржылық нартәуекелділіктің санды бағалауы болып табылады.

Мәселен, бір жылдың ішінде фондалық нарықтағы инвестициялық іс-әрекетінің нәтижесінде, салмақ болған 60 миллиондай теңгесін жоғалтып аламыз деп күдіктенсін дейік. Бұл инвестердің бір жылда күтілетін табысын табу үшін оның кем дегенде екі стратегиялық басқарудағы инвестициялық портфелі болуы керек. Бірақ, есептеулердің нәтижесінде бірінші стратегия бойынша 60 миллиондай ақшасын жоғалту кездейсоқ оқиғалар ықтималдылығы бойынша 10% болса, екіншісі стратегиялық басқару бойынша 5%. Бұл дегеніміз, инвестердің 10 миллион теңгені жоғалтып алуға қаржылық нартәуекелділік мүмкіндігі бір жыл ішіндегі оқиғалардың даму варианттары бойынша оннан бір бөлігіне, ал екінші стратегия бойынша жиырмадан бір бөлігіне тең болатынын көреміз.

Егер инвестор үшін қаржылық нартәуекелдік ыңғайлы болса, онда ол екінші стратегияны таңдар еді. Олай болса, ықтималдылық теориясының сәйкес оқиғалардың арасындағы қаржылық нартәуекелділікті салыстыра отырып, қаржылық нартәуекелділікті бағалау ықтималдылығы төмен жағдай таңдауға мүмкіндік береді. Яғни, қаржылық нартәуекелділікті басқаруға жол ашылады.

Осы жоғарыда келтірілген тұжырымдарға сәйкес инвестицияның қарапайым моделін қарастырайық. Бір жылдық инвестициялық жобадан түсетін табыс немесе шығынды D деп белгілейік. Оны сыртқы экономикалық жағдайды сипаттайтын қосалқы капитал K мен кездейсоқ шама η функциясы деп санасақ, яғни:

$$D = h(\eta, k)$$

Онда $z = h(x, y) = h_y(x)$ функциясын y айнымалысын тұрақты деп, харгументі бойынша өспелі функция деп қабылдайық. Бұл жерде айта кету керек келесі теңсіздіктердің орындалатынын $x_1 < x_2, h_y(x_1) < h_y(x_2)$. Онда кез-келген y үшін $z = h_y(x)$ функциясының кері функциясы табылады.

$$x = h_y^{-1}(z) = \Psi(z, y),$$

Бұл кері функцияның харгументі бойынша өспелі екенін айта кету керек. Сонымен қатар, кез-келген z үшін $\Psi(z, y)$ функциясы y айнымалысы бойынша кемімелі болады. Онда, кездейсоқ A оқиғасы $h_k^{-1}(0)$ шамасынан аспайтын кездейсоқ h үшін келесі теңдік орындалады

$$A = \{D \leq 0\} = \{\eta \leq h_k^{-1}(0)\}.$$

Егер кездейсоқ шама η төмендегі тарату функциясымен анықталса

$$F_\eta(x) = P\{\eta \leq x\}, \text{ мұндағы } x \in (-\infty; +\infty),$$

онда қаржылық нартәуекелділікті бағалау келесі ықтималдылықпен анықталады:

$$P(A) = P\{\eta \leq h_k^{-1}(0)\} = F_\eta(h_k^{-1}(0)) = F_\eta(\Psi(0, K)) \quad (1)$$

Атап айта кету керек кез-келген төмендігі теңсіздік үшін, таратылу функциясы монотонды өспелі функция.

$$x < y, F_{\eta}(x) \leq F_{\eta}(y)$$

Жоғарыда келтірілген ұйғарым бойынша $\Psi(O, K)$ функциясы K бойынша кемімелі, олай болса K қосалқы капиталы өскен сайын нартәуекелділіктің ықтималдылығы $P(A)$ кемиді. Бұдан шығатын тұжырым, қосалқы капитал максималды болса, онда бұл жағдайда нартәуекелділік минимумға ұмтылады. Егер $\Psi(O, K)$ функциясы төменгі жағынан шектелмесе, онда

$$K \rightarrow +\infty, \Psi(O, K) \rightarrow -\infty, \text{ яғни ықтималдылық нөлге ұмтылады,}$$

$$P(A) = F_{\eta}(\Psi(O, K)) \rightarrow 0.$$

Соңғы теңдеуден байқайтынымыз шексіз қосалқы капиталға байланысты табыстың болмау ықтималдылығының нөлге ұмтылуын анықтайды. Олай болса, шексіз көп қосалқы капиталдық болуы табы таппай қалу мүмкіндігін толығымен жоя алады.

Қаржылық нартәуекелділіктің бағалауда мұнда әдісті жүзеге асырудың мысалы ретінде сақтандыру компаниясының қиыншылыққа кіруін қарастырайық. Сақтандыруды біздің уақытымызға дейін ең алғаш 1851 жылы Барруаның еңбектерінен байқаймыз. Оның талдаған ең қарапайым моделі[3]:

$u_1(x)$ — сақтандыру мекемесінің пайда табу функциясы;

$u_2(x)$ — сақтандырушы жеке адамдардың бірінің пайдалы функциясы;

s_1 — сақтандыру мекемесінің қаржысы;

s_2 — сақтандырылатын адамның қаржысы;

X — мүмкін болатын шығынның кездейсоқ шамасы;

c — сақтандыру қағазының құны. Онда сақтандыру мекемесі сақтандырушыны келесі жағдайларда сақтандыруға келіседі:

$$u_1(s_1) \leq M u_1(s_1 + c - X),$$

ал егер, сақтандырушы сақтандыруға келсе:

$$u_2(s_2 - c) \geq M u_2(s_2 - X).$$

c_1 - c санының ең кіші саны болсын, ол үшін , ал c_2 — c санының ең үлкені. Егер $c_2 < c_1$ болса, онда сақтандыру мүмкін емес. Егер $c_1 \leq c_2$ болса, онда $[c_1; c_2]$ кесіндісінен c таңдау мәселесі қиындықтарға душар болады. Берілген сақтандырылатын физикалық тұлға біржақты болатын болса, ол қарапайым түрде $c = c_2$ орнатып алады. Бәсекелестікпен болған сәтте $c c_1$ -ге жақындайтынын көрсетеді.

Жалпы осы шарттар орындалғаннан кейін, ол өз өмірін сақтандыруы мүмкін. Жеке адамның өмірін сақтандыруда кездейсоқтықтың негізгі көзі жеке адамның қайтыс болу сәтінің белгісіздігі болуы мүмкін. Немесе белгілі уақытта сақтандырушы бекітілген талаптарға сәйкес сақтандырылатын болса, Үлкен сандар Заңына сәйкес салыстырылатын жиіліктердегі тұрақтылық жайлы қарастырайық. Оны оң кездейсоқ шама деп қарастыратын болсақ, онда .

$$F(x) = P \text{ бұл тұрақтылыққа сәйкестік:}$$

$$F(x) = P\{X < x\} \text{ болады.}$$

Осылай берілетін функция берілген нар тәуекелділіктің әсерін математикада үздіксіз жалғасатын функция деп қарастырылады [6]. Олай болса, төмендегі шарттар орындалады.

$$s(x) = P\{X \geq x\} \text{ болған жағдайда,}$$

$$s(x) = P\{X \geq x\} = 1 - F(x),$$

бұл біршамадағы жиыннан шығатын адамдардың аз дегенде x уақытқа сәйкес ғұмыр кешуінің ықтималдығына тең. Онда, өмір сүру функциясын келесі түрде өрнектейміз:

$$F(x) = 1 - s(x).$$

Мұндағы кездейсоқ x шамасын бөлу функциясы болып табылатын барлық қасиеттерді қанағаттандыру керек.

Олай болса

$$T(x) = X - x,$$

мұндағы x адамның қалған өмірі.

$$p_x = P\{T(x) \geq t\}$$

Бұл формула x жастағы адамның әлі t жыл өмір сүреді деген ықтималдылықты береді. Шартты ықтималдылықты анықтау бойынша [6]

$$p_x = P\{T(x) \geq t\} = P\{X \geq x + t | X \geq x\} = \frac{P\{X \geq x+t\}}{P\{X \geq x\}} = \frac{xp_0}{xp_0} = \frac{s(x+t)}{s(x)}.$$

Бір жылдағы жағдайын талдап көрейік. Сақтандыру сыйақы бастапқы кезеңде кіргізіледі дейік және үстеме шығынды ескермей сақтандыру компанияның қосалқы капиталы K -ны құрып алады. Келісім шарт бойынша барлық сақтандыру төлемдер компаниясы үшін жалпы төлем S -ті анықтайды. Қарастырылатын уақыт аз болғандықтан әрбір сақтандыру төлеміне жалпы талаптар дисконтсыз есептеледі. Онда сақтандыру компаниясының табысы $D = K - S$ формуласы бойынша анықталады. Бастапқы кезде K капиталының жалпы қосындысы белгісінде S шамасы белгісіз. Сондықтан оны кездейсоқ шама деп есептеуге болады. Математикалық моделді тұрғызу кезінде осы кездейсоқ шамасы таратылуының аналитикалық тұжырымдамалар жасауға болады. Мысалы S шамасы гаусстық таратылуға жатсын десек. (a) арқылы талаптар қосындысының күтілетін шамасын, Ал σ — арқылы орташа квадраттық ауытқуды белгілесек, келесі теңдіктерді жаза аламыз

$$a = M \cdot S, \quad \delta = \sqrt{D \cdot S}$$

Бұл жерде $\delta > 0$ екенін байқауға болады.

Онда $\delta^{-1}(S - a)$ шамасы стандартты гаусстық тарату бола алады. Гаусстық таратылудың симметриялығына байланысты $\eta = -\delta^{-1}(S - a)$ кездейсоқ шамасының таратылу заңдылығында стандартты гаусстық таратылуға, ал оның таратылу функциясы Лаплас функциясына тең, яғни:

$$F_{\eta}(x) = \Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-t^2/2} dt \quad (2)$$

(2)-ші теңдікті түрлендіре отырып, нәтижесінде $S = a - \delta\eta$ түріндегі талаптар қосындысын, сол арқылы табыс D және $h(x, y)$ функция төмендігі қатынастар арқылы анықтай аламыз:

$$D = K - a + \delta\eta, \quad h(x, y) = y - a + \delta x$$

Осы қатынастар арқылы жоғарыда атап өтілген қажетті тұжырымдамалық шарттарды $h(x, y)$ функциясының қанағаттандыратынын көруге болады. Себебі кез-келген y үшін оның кері функциясының болатынын көреміз, яғни

$$x = h_y^{-1}(z) = \Psi(z, y) = \frac{z + a - y}{\delta}$$

Сақтандыру компаниясының шығындалуы оның барлық талаптар бойынша төлемдер жасай алмайтынын көрсетеді. Ал бұл жағдай D табысының нольден кіші болған жағдайда болатынын көрсетейік. Жоғарыда келтірілген барлық тұжырымдаманың негізінде сақтандыру компания шығынға бату нартәуекелділігін Лапластың функциясының көмегімен бағалауға болады:

$$P(A) = F_{\eta}(\Psi(0, K)) = \Phi\left(\frac{a - K}{\delta}\right) \quad (3)$$

Олай болса, берілген K қосалқы бойынша қаржылық нартәуекелділікті бағалау $P(A)$ ықтималдылығымен анықталатындығын көрдік. Сондықтан, қаржылық менеджерлер шешім қабылдау кезінде қандай стратегияны таңдау мәселесі кезінде олар қосалқы капиталдар бойынша нартәуекелділіктің ең төмен ықтималдылығын таңдағаны дұрыс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Галип Л. Финансовая инженерия: инструменты и способы управления финансовым риском.-Анқил, 2003.
2. Белых Л.П. Основы финансового рынка: Учебное пособие.-М.Финансы, ЮНИТИ, 1999.
3. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов: Учебник.-Олимп Бизнес, 1997.
4. Боранов Н.А, Сурков А.И. Оптимизация ресурсов выделяемых на идентификацию состояния системы зрения прикладной и промышленной математики, 2010. Т.17, №3
5. Виленский П.Л. , Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. М.:Дело, 2008.
6. Соловьев В.И. Математические методы управления рисками: Учебное пособие, Москва-2003.-100 с.

ЖОО ОРЫНДАРЫНДА ҚАЗІРГІ БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейтбаев Қ.Ж. - а.ш.ғ.к.

«Биология және ауылшаруашылық мамандықтар кафедрасы»
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада қазіргі кезде жоғары оқу орындарында биология пәнін оқыту, оның дамуының негізгі бағыттарын көрсету, жаңа ғылымдарды пәндерді оқу процесіне енгізу, олардың практикалық қолданылуы және әрбір бағыттың қазіргі болашақтағы маңызы қарастырылады. Мақалада биология ғылымының жаңадан дамып келе жатқан бағыттары және олардың қажеттілігі мен қолданылуының нәтижелері белгілі бір болашаққа жататын ақпараттар біріктірілген. Қазіргі заманда биология ғылымының дүниені ғылыми танымының келешегі қоғамдық қызығушылықтарды оятып, болашақта ғылыми биологияның дамуы ұсынылады.

Кілт сөздер: биология, синтетикалық биология, бионика, нутригеномика, нутригенетика, меметика, соминология, кванттық биология, нейропаразитология.

Аннотация. В статье рассматривается современное преподавание биологии в высших учебных заведениях, показаны основные направления ее развития, внедрение новых наук в процесс изучения предметов, их практическое применение, значение каждого направления в настоящем и будущем. В статье вновь развивающиеся направления биологической науки и результаты их необходимости и применения сочетаются с информацией, относящейся к определенному будущему. В современности будущее научных знаний о мире биологических наук вызывает общественный интерес, и рекомендуется развитие научной биологии в будущем.

Ключевые слова: биология, синтетическая биология, бионика, нутригеномика, нутригенетика, меметика, соминология, квантовая биология, нейропаразитология.

Abstract. The article discusses the modern teaching of biology in higher educational institutions, shows the main directions of its development, the introduction of new sciences in the process of studying subjects, their practical application, the significance of each direction in the present and future. The article combines newly developing areas of biological science and the results of their necessity and application with information related to a certain future. In modern times, the future of scientific knowledge about the world of biological sciences is of public interest, and the development of scientific biology in the future is recommended.

Key words: biology, synthetic biology, bionics, nutrigenomics, nutrigenetics, memetics, sominology, quantum biology, neuroparasitology.

Қазіргі кезде біз жасап тұрған әлем өте жылдам және қарқынмен дамып келеді. Әр күн сайын дерлік білімнің әртүрлі салаларында жаңа ғылыми жаңалықтар ашылып, экономиканың және адам өмірінің әртүрлі секторлар мен салаларына жаңа инновациялық технологиялар енгізілуде. Жахандық ақпараттандыру және барлық процестерді цифрландыру бар, бірақ ХХІ ғасыр биология ғасыры деп аталады. Сондықтанда қазір адамзат алдында мынандай сұрақ тұындайды. Неліктен биология ғылымы бүгінгі және жақын болашақта өркеніет дамуында негізгі орындарды алады?. Осы сұрақтарға жауап беруге және қазіргі биология ғылымының бірнеше перспективалы бағыттарымен танысуға тырысайық. Өздеріңіз білесіздер барлық тіршілік игесі соның ішінде адам өмірі биологиялық заңдылықтар бойынша жүреді. Ағзаны, тұлғаны дамыту, денсаулықты сақтау, қолайлы орта жасау, организмнің қорын пайдалану, өмір сүру ұзақтығын арттыру, тіршілікті қамтамасыз ету мәселелерін шешу, табиғи жағдайлар мен ресурстардың өзгеруі мен сарқылуын, планетаның табиғатын сақтау, қошаған ортаны ұтымды пайдалану, қолдану

биотехнологияның, адамның басқа мекендеу ортасының қоныстануы мен пайдалануы, даму кеңістігі және басқа да көптеген мәселелер биологияның білімдері, оның даму мен соғы жетістіктері негізінде ашылып, шешімін тауып жатыр [1,2] Қазіргі биология ғылымының зерттеу объектісі бойынша ерекшеленетін және дербес ғылымға айналған, өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын көптеген салаларды қамтитын күрделі ғылым. Олардың кейбіреулері, ботаника, зоология, анатомия, медицина сияқты ежелгі дәуірден белгілі. Кейбіреулер ғылыми техникалық прогрестің негізінде жақында пайда болды, мысалы, цитология, клетка биологиясы, микробиология, генетика, вирусология, биохимия, биофизика, бионика. Ал кейбіреулері енді ғана пайда болып, өзінің объектісін, зерттеу әдістерін анықап, алғашқы заңдылықтарын белгілеуде. Болашақта жоғары оқу орындарында оқу процесіне енгізілетін осындай ғылымдар болады, соның ішінде:

1. Синтетикалық биология. Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтары ашылғаннан кейін, ағзалардың осы қасиеттерінің материалдық тасымалдаушылары табылып, зерттеліп, осы білімдерді тәжірибеде қолдануға байланысты көптеген сұрақтар туындады. Осылайша синтетикалық биология пәні пайда болды бұл гендік инженерияның жаңа бағыттарының бірі. Бұл ғылымның негізгі идеясы- табиғатта ешқашан болмаған немесе адамның кінәсінен жойылып, жер бетіндегі эволюциялық өзгерістер барысында зойылып кетуі мүмкін, оларға сәйкес келетін тірі ағзаларды құру, жаңа геномдарды құру және зерттеу болып табылады. 2010 жылы Крейг Вентер институты синтезделген геномы бар алғашқы тірі, көбейетін клетканы жасады. Бұл әдіс негізінде ауылшаруашылығында, экологияда және басқа да салаларда жаңа дақылдарды жасаудан бастап, бактерияларға дейін көптеген практикалық мәселелерді шешуге болады.

2. Наноғылым. Қазіргі кезде ғылымда жаңа салалар пайда болды, соның бірі «нанотехнология» яғни атомдар, молекулалар, зат құрылымының элементар бөлшектері және олармен жұмыс істеу технологиялары туралы түсінік. Наноғылым көмегімен бағдарламаланған қасиеттері бар соңғы материалдарды, дәрі-дәрмектерді және әртүрлі құрылығларды жасауға болады. Наноэлем тіпті адам психологиясына еніп, соның нәтижесінде нанопсихология бағыты пайда болды. Ол нанобөлшектердің (нанозкрандар, наночиптер) қасиеттерін және олардың психикалық процестер мен адам миына әсер ету қабілетін зерттейді. Наночиптер кішкентай құрылғына миға, мысалы, ингаляция немесе кәдімгі инъекция арқылы енгізуге болады және ол мидың өзіне жетіп, оған жүктелген тапсырмаларды орындайды. Мұндай әдістер ең ауыр психикалық бұзылуларды, есте сақтау бұзылыстарын тіпті Альцгеймер ауруын емдеуге мүмкіндік береді. Бірақ бұл технологиялар адамзатқа айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін, мысалы, осылайша сіз адамдардың жаппай санасын манипуляциялауға және оларды басқа біреудің еркін орындауға мәжбүрлей аласыз. Сондықтан да жаңа ғылыми ашылулар адамзатқа зиян тигізбеуі үшін ғылыми этиканы сақтау маңызды.

3. Бионика. «Бионика» терминін алғаш рет Джек Стил 1960 жылы қолданған. Жануарлар әлемі бірегей, алуан түрлі, адам әртүрлі техникалық құрылығларды, машиналар мен механизмдерді жасау үшін пайдалана алатын өнертабыстар пайда болды. Тірі организмдер денесінің құрылысы, қазіргі заманғы биология ғылымының тіршілік әрекеті, мінез құлқы туралы соңғы тенденциялары биониканың зерттеу нысандары болып табылады, олардың құрылығларда және басқа да техникалық ашылуларда бейнеленген. Бионика болашақ медицинаның дамуында маңызды рөл атқарады. Бұнда ғалымдар табиғи және синтетикалық материалдарды біріктіріп, оларды жасанды мүшелерге айналдыра алады. Соңғы ғылыми жетістіктер соқыр адамдардың көру қабілетін қалпына келтіруге болатын бионикалық көзді ойлап тапты. Биониканың өте қызықты саласы- биопринтинг. Ғалымдар органдарды арнайы принтерде басып шығаруды қолға алуда. Тіндер мен мүшелердің функцияларын немесе құрылымдарын қалпына келтіру принциптеріне негізделген регенеративті медицина да белсенді дамып келеді.

4. Нутригеномика және Нутригенетика. Тамақтану- ағзаға қажетті қоректік заттардың жиынтығын және қажетті энергия мөлшерін алатын өмірлік маңызды процесс. Дегенмен,

барлық тағамдар бірдей жақсы сіңірілмейді және әртүрлі адамдарда денеге әсер етеді. Ғалымдар адамның метаболизмі мен тағамның қорытылуына жауап беретін гендер бар екенін анықтады. Әртүрлі адамдарда бұл гендер әртүрлі, олардың жиынтығы дененің әртүрлі қасиеттерін анықтайтын басқа гендердің жиынтығы сияқты ерекшеленеді. Сондықтан әртүрлі адамдар бір өнімді әртүрлі жолмен сіңіреді. Нутригеномика- бұл тағамның адам ағзасымен өзара әрекеттесуі туралы ғылым. Нутригенетика тағамның сіңімділігіне әсер ететін гендерді зерттейді. Әртүрлі адамдарда тағамды қорыту және ассимиляциялау процестеріндегі айырмашылықтар полиморфизм деп аталатын ДНҚ молекулаларының құрылымындағы шағын айырмашылықтармен анықталады. Осы себепті әр адам тағамды өзінше қорытады. Біреуі ақуызды тағамдарды жақсы сіңіреді, екіншісі көмірсулар, үшіншісі майлы тағамдарды. Бұл белгілер адамның сол немесе басқа тағамға бейімділігін және басқа түрлерден бас тартуын айқындайды. Нутригенетика диетологияның жетістіктерінен пайда болды. Құрамында белоктар, майлар, көмірсулар, витаминдер және т.б. қоректік заттар әрбір дерлік тағам өнімдерінде гендердің осы заттардың және олардың құрамындағы өнімдердің ыдрауы мен сіңірілуіне әсері зерттеледі. Сондықтан бүгінгі таңда қандай диета сізге сәйкес келетінін анықтау үшін генетикалық талдауды қажет етеді.

5.Соноцитология пәні. Тірі клеткалардың өзіндік биоөрісі бар және дыбыс импульстарына айналуы мүмкін толқындардың белгілі бір спектрін шығаруға қабілетті. Бұл құбылысты биологиялық зерттеулердің жаңа бағыты соноцитология зерттейді. Оның міндеті- адам клеткаларының дыбысын есту. Тірі клетка әртүрлі күйде әртүрлі толқындарды және әртүрлі дыбыстарды шығарады және қабылдайды. Клетка өлген кезде оның импульсі төмен жіліктегі шуыл сияқты болады. Генетикалық түрлендірілген рак клеткалары толқынды қабылдайтын радиоқабылдағыштың дыбыстарына ұқсас шу шығарады. Қазіргі кезде биолог ғалымдар сау және өзгерген күйде әртүрлі мүшелер мен ұлпалардың клеткалары шығаратын «дыбыстар каталогин» құрумен айналысуда. Бұл саладағы жаңа ашылымдар ауруларды диагностикалаудың қазіргі заманғы әдістерін береді. Клеткалардың өзі өз проблемалары туралы ақпарат береді, оларды тыңдай отырып, аурулардың, соның ішінде қатерлі ісіктің ерте сатыларын диагностикалауға және емдеу процесін бақылауға болады.

6.Сеттлеретика. Қалай ойласыздар, адамды өлмейтін ету мүмкін бе?. Ақпаратты мидан жасанды тасымалдаушыға қалай шығаруға болады ?. Нейрокомпьютер миын жасап, оған бүкіл адам психикасын жылжыту мүмкін болама. Ғылымның жаңа бағыты-отрықшылық ғалымдары қазірдің өзінде осындай жобаларды жүзеге асырумен айналысады. Сеттлеретика екі негізгі мәселенің шешімін іздейді:

- адам миынан ақпаратты алу (жүктеу) жодарын;
- ақпаратты жасанды тасымалдаушыға беру жолы.

Сеттлеретика адам санасының жаңа тасымалдаушыларын жасаумен айналысады және оларды қолдану үшін технологиялар кешенін әзірлеуде. Мидың әртүрлі бөліктеріне чиптерді имплантациялаудың ықтимал әдісі, жүйке клеткаларын қалпына келтіру әдісі, нейроимпланттардың көмегімен салданған бұлшықеттерді бақылау әдісін зерттейді.

Ең күрделісі адамның санасын, тұлғасын жастық денеден жас биоклонға көшіру және бұл өлместікке соңғы қадам болады. Ғалымдар жеке тұлғаны виртуалды әлемде болуы үшін компьютерге көшіруді зерттеп жатыр. Соңғы уақытқа дейін өлместік туралы ешкім ойламаған, бірақ бүгінде бұл шындыққа айналады.

7.Гелотология. Бұл күлкі туралы ғылым. Ол әдеттен тыс жағдайларда ХХ ғасырдың 70- жылдарында Америкада пайда болды. Бұл ғылымның негізін қалаушы Норман Кузинс сирек кездесетін буын ауруымен ауырған. Дәрігерлер ештеңе істей алмайа бас тартты. Кузендер қалған өмірін көңілді уақыт өткізуге арнауды шешті. Ол өз бөлмесінде отырып, теледидарлардан комедияларды тамашалап, тынымсыз күлетін. Нәтиже мүлдем күтпеген және таңқаларлық болды. Бір аптадан кейін буындардағы ауырсыну жоғалып кетті, бір айдан кейін Норман қозғала бастады, ал екі айдан кейін ол тіпті жұмысқа кетті. Оны «өлімді күлдірген адам» деп атаған. Күлкі ең ауыр дертке де шипа болып өмірді ұзартатын күшті емдік фактор болып табылады. Сондықтан өз денсаулығыңыз үшін күліп тұрыңыз.

8. Кванттық биология. Бұл бағыт жақында пайда болды және ол тірі клеткалардағы ұлпалардағы және организмдердің құрылымдарындағы шағын массалардың, энергия ұйығыштарының мінез құлқын зерттейді. Кванттық энергияны өсімдіктер аденозинтрифосфатсинтазаны (аденозинтрифосфаттф АТФ) синтездейтін транс- локазалар класына жататын ферменттер тобы) синтездеуге, фотосинтез реакцияларын жүргізуге, жарықты қабылдауға және жануарларды визуалды бейнелерді қалыптастыруға жұмсалады, өзгеріс тудырады. ДНҚ құрылымында жануарлардың жаппай мінез құлқына әсер етуі мүмкін, мысалы, құстардың, жәндіктердің және басқа да көптеген процестер мен құбылыстардың миграциясы. Тірі жүйелердегі кванттардың мінез құлқыны зерттеу арқылы дәрілік заттардың, емдеудің жаңа әдістерін, жаңа материалдар мен жүйелерді жасауға болады.

9. Нейропаразитология. Паразиттік организмдер әлемі иесі ағзаның ішінде бейімделу қабілетімен таң қалдырады. Адамдар мен жануарлардың әртүрлі эндопаразиттерін зерттеу арқылы қандай кереметтерді көруге болмайды. Дегенмен, бұл әртүрліліктің ішінде ерекше орын алатын паразиттер, олардың тіршілік әрекеті арқылы иесі ағзаның циклінің кезеңдеріне байланысты өзгереді. Ағзалардың мұндай тобын нейропаразиттер, ал олардың биологиялық ерекшеліктерін, тіршілік ету циклдерін, таралу әдістерін, паразит пен иесінің мінез құлқын, алдын алу әдістерін зерттейтін ғылымды нейропаразитология деп атайды. Нейропаразитер арасында жабайы табиғаттың әртүрлі патшалықтаның өкілдері- вирустар, бактериялар, жануарлар, бірақ олардың ортақ бір қасиеті бар- олар өз иелерінің мінез- құлқының белгілі бір формаларына жауап беретін жүйке жүйесінің сәйкес орталықтарын басқара алады және оларды өзін өзі ұстауға мәжбүрлей алады. Мұндай паразиттердің мысалдары кордицепс саңырауқұлағы, құтыру вирусы, шаш құрттары, токсоплазма және т.б. бұл ғылым инвазиялардың алдын алуға практикалық қызығушылық танытады, сонымен қатар теориялық- жүйке орталықтарына әсер ету механизмдерін білу, кейіннен осы білімді қолдана алу болып табылады. Биология ғылымындағы соңғы дамушы ғылымдардың үлкен спектрінің бір бөлігі ғана. Біздің ғаламшарымыздағы организмдердің алуан түрлілігін зерттейтін классикалық биология да оны жалғастыруды қажет етеді. Әлемде әлі күнге дейін ғылымға белгісіз көптеген түрлер бар. Көптеген шешілмеген сұрақтар эволюциялық биологиямен кездеседі. Жабайы табиғат әлемі өте үлкен және көптеген ашылмаған құпияларға толы. Әрбір жаңалық келесіні көздейді, таным көкжиегін кеңейтеді, ертегіден ғылыми шындыққа айналатын жаңа сұрақтар мен міндеттер қояды. Зерттеулер мен жаңалықтар жасау өте қызықты, және өте маңызды және қажет дүние.

Қазіргі кезде ғылыми зерттеулердің ауқымы пәндік шекарадан шығып, пәнаралық ретінде сипатталады, мәселені шешу трансдисциплинарлық білімді пайдалану контекстінде болады. Ақпараттық дәуірдің басты мәселесі- ақпарат көлемінің көшкін тәрізді ұлғаюына бейімделмеген адам үшін ақпараттық тромбоз қаупі болады. Екінші жағынан адам дамуының сапалы алғышарттары ақпараттарды қабылдау мен өңдеудің жаңа тәсілдерінің пайда болуы – бұл гуманитарлық, математикалық, медициналық, экологиялық және жаратылыстану инженерлік мәдениеттердің бірігуі болып табылады. Қарастырылға биология саласындағы осы пәндер 21 ғасырлағы ғылым мен техниканың өзгерістерін ішінара сипаттайды, осы мәселені қараструдың ықтимал перспективаларын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Площук Н.Г. Новейшие направления современной биологической науки. Биологическая наука.
2. Крысова Е.В. Алиева Н.З. наука и технологии в XXI – м веке: трансформации в статусе и структуре//Современные проблемы науки образования.-2012. -№5

THE NEED TO INTRODUCE AN OPTIONAL LESSON «INTERESTING RADIOCHEMISTRY» INTO THE SCHOOL CURRICULUM

Igilmanova S.T. - Graduate Student

Faculty of Natural Sciences, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезең мен болашақтың ғылымы болмақ радиохимия, жалпы атомдық ғасырдың артықшылықтары мен кемшіліктері, оны игерудің қажеттілігі қарастырылған. Айналамызда болып жатқан процестерді зерттеп, оларды басқаратын заңдарды аша келе, химия басқа жаратылыстану ғылымдарымен қатар химия өнеркәсібінің және ел экономикасын химияландырудың негізін құрайды. Болашақта экологиялық сауатты, радиохимиядан хабары бар ұрпақты тәрбиелеу мақсатында мектеп бағдарламасына «Қызықты радиохимия» факультатив курсы енгізудің қажеттілігі айқындалған. Аталған тақырыпты толықтыру мақсатында Халықаралық энергетикалық агенттіктің деректері, орыс химигі Ан.Н.Несмеяновтың еңбектері және басқа да әдебиеттер талданды.

Кілт сөздер: радиохимия, атомдық энергия, радиация, атом электр станциясы, ауыр металдар, реактивті отын, факультатив курс, сәулелену, ядролық қалдықтар, энергия, мектеп бағдарламасы.

Annotation. This article discusses the advantages and disadvantages of the atomic age as a whole, the need for its development. Studying the processes taking place around us and revealing the laws governing them, chemistry, along with other natural sciences, forms the basis of the chemical industry and the chemicalization of the country's economy. In the future, the need to introduce an optional course "Interesting Radiochemistry" into the school curriculum is emphasized, in order to educate an environmentally literate generation with the message of radiochemistry. In order to supplement this topic, the data of the International Energy Agency, as well as the works of the Russian chemist An. N.Nesmeyanov and other literature were analyzed.

Keywords: radiochemistry, nuclear energy, radiation, nuclear power plant, heavy metals, jet fuel, optional lesson, radiation, nuclear waste, energy, school curriculum.

Аннотация. В данной статье рассматриваются преимущества и недостатки атомного века в целом, необходимость его освоения. Изучая процессы, происходящие вокруг нас, и раскрывая законы, управляющие ими, химия, наряду с другими естественными науками, составляет основу химической промышленности и химизации экономики страны. В будущем выявляется необходимость внедрения в школьную программу факультативного курса «Интересная радиохимия», с целью воспитания экологически грамотного поколения со знанием радиохимии. В целях дополнения данной темы, были проанализированы данные Международного энергетического агентства, а так же труды российского химика Ан. Н.Несмеянова и другие литературы.

Ключевые слова: радиохимия, атомная энергия, радиация, атомная электростанция, тяжелые металлы, реактивное топливо, факультативный курс, радиация, ядерные отходы, энергия, школьная программа.

The late nineteenth and early twentieth centuries were marked by the discovery of radioactivity. This remarkable discovery led to great advances in the field of technical science, which radically changed the environment and the conditions of human existence. In the twentieth century, a new emerging science appeared – Radiochemistry, which combined such important disciplines as radiation chemistry, nuclear chemistry, radiochemical analysis. For this reason, this century can be called the "atomic century".

Atomic Energy. In the 50s of the XX century, the Soviet Union launched the work of the world's first nuclear power plant, which, in turn, paved the way for the use of nuclear energy for peaceful purposes. As a result of numerous studies and experiments, it was found that during the

synthesis of the atomic nucleus, a huge amount of energy is obtained. In general, nuclear energy is an energy sector based on the production of electricity and heat by converting nuclear energy.

The using of nuclear energy in human life has its advantages and disadvantages.

First of all, let's focus on the disadvantages:

first of all, thermal pollution is one of the main problems of nuclear energy. According to many experts, nuclear power plants emit more heat into the environment than the relative power of TPP;

secondly, an accident caused by a nuclear power plant creates an environmental and geoecological problem that retains its harmful effects for a long time;

thirdly, heavy metals and reactive fuel residues can enter the environment with water used to cool reactors. Well, after getting into the soil and water, these waste is stored for at least a hundred years. This not only creates an environmental problem, but also damages people's health;

fourth, the disposal or burial of nuclear waste. This is a harmful process for the environment, which is expensive and requires a long time. This is evidenced by the consequences of a major nuclear disaster at the Chernobyl nuclear power plant in 1986, and then the earthquake and tsunami on the northeastern coast of Japan in 2011.

Now let's talk about the advantages of nuclear energy:

first of all, the most fundamental advantage of nuclear energy is its high profitability and the absence of emissions of combustion products into the atmosphere. The using of nuclear fuel in obtaining energy does not require oxygen;

secondly, stability in nuclear power. Uranium reserves, which are the main raw materials for nuclear fuel, are stable in comparison with oil, gas, coal reserves. Well, in energy, stability is very important;

thirdly, there is no waste of nuclear power plants, gas emissions in comparison with thermal and hydroelectric power plants;

fourth, the volume of transport losses at the NPP is small, and it also does not require large volumes of construction;

fifth, the energy produced by the synthesis of the atomic nucleus is a relatively inexpensive source of energy [1].

Radiation. The emergence of life on earth and its subsequent evolution took place under the constant influence of radiation. Therefore, radiation is a constant companion of human life. We live in a world where radiation is everywhere. The light and heat of nuclear reactions in the sun are a necessary condition for our existence. "What is radiation?", "How and where does it come from?" the question may arise. First of all, radiation is the distribution of energy in the environment and body in the form of waves or very small particles. A person is exposed to external and internal radiation through cosmic radiation, radioactivity in the soil, radon and food products and medical procedures.

Radiation causes enormous harm to human health. Radiation exposure, infertility, genetic mutations, damage to the organs of vision, damage to the nervous system, rapid aging of the body, mental and mental development disorders, cancer and other diseases can be caused by radiation exposure.

Although it is shocking to hear, in addition to the harm that radiation causes to humans, there are also benefits:

first of all, radiation has found application in Medicine (X-ray diagnostics, radiation therapy, etc.);

secondly, radiation is used in genetics and breeding;

thirdly, ionizing Rays are used in photo restoration, as well as in industry;

fourth, the effects of radiation are used in the sterilization and storage of food.

the good and the bad side of everything go hand in hand. We have already mentioned the advantages and disadvantages of Radiochemistry, which studies the chemistry of radioactive isotopes, elements and substances, the laws of the course of physico-chemical processes in it, the chemistry of nuclear phenomena.

Having weighed the situation of the past and present, in the future, the education of an environmentally literate generation with knowledge of Radiochemistry made it clear the need to introduce an optional course "interesting Radiochemistry" into the school curriculum. The basis for this can be several reasons listed below:

- as a result of accidents and radiation at the nuclear power plant

the emerging environmental situation is a global problem. That is, this issue undoubtedly requires environmental literacy. Therefore, the introduction of the elective "Interesting Radiochemistry" in the educational process, as if the school started with the Alphabet, will be an "alphabet" that promotes environmental literacy;

- about 15-20 years ago, a mobile phone was not available to anyone. Even so, only 1/2 of the population had the opportunity to use a laptop and only 1/3 of the internet. Only, 3% of people used smartphones. And today, everyday life, life and work have a completely different picture. Smartphones that are released every hour, electric cars that wear out the street road, "smart" electricity meters that you can find in every home, in general, in a word, all this is evidence that energy has changed along with the world. Our planet is gradually moving to a digital economy, and this means that the need for electricity, natural gas and water will increase. Thus, the demand for clean energy and reliable energy sources has also increased. Even with the start of energy saving, according to the International Energy Agency, it is expected that by 2050 the demand for energy will grow at the global level by 151%. Therefore, the new age is more economical and cheaper, that is, it requires energy with a predominance of benefits than costs. In the near future, nuclear energy will become the main source of energy. Even in developed countries, the work of digital nuclear power plants is already underway, and over the next 30 years, thanks to new technologies, it will be aimed to provide electricity to poor countries with an approximately 1.3 billion population [2].

The great scientist, genius of his time A. Einstein said: "the detected uranium force poses no less danger to civilization and people than a lit match. The further development of humanity directly depends not on the level of technical achievements, but on its moral principles" [3].

According to the program updated in recent years, the inclusion of such topics as "radioactivity", "nuclear reactions" in the school book, as well as the inclusion of questions on these topics in the test content of the unified national testing in chemistry is another proof that additional knowledge in this field of chemistry requires deepening.

Today, the growing demand for a new profession is a requirement of the times. Professions that have been "top" for the past 30-10 years are considered "old". And the development of Science and technology requires modern, innovative, rich in ideas, competitive, qualified, educated specialists. The Great Russian scientist, encyclopedist, physicist and chemist, speaking at a meeting of the St. Petersburg Academy of Sciences in September 1751, said: "chemistry is expanding in the life of mankind. Wherever we look, wherever we look, the achievements of chemistry appear before our eyes" [4].

Studying the processes occurring in nature, revealing the laws governing them, Chemistry, along with other natural sciences, forms the basis of the chemical industry and the chemicalization of the country's economy. Consequently, the pace of development of chemistry can guarantee that it will not fall out of the "top – 10" of the profession in the next 50 years. "Radiochemistry is the science of the present period and the future," said the Russian chemist an.N. Nesmeyanov, by the way, in a digital society, we need specialists with knowledge in this field to move to digital nuclear power plants, effectively master the rich uranium reserves of our vast steppes and stand on a par with developed countries [5].

Therefore, the knowledge given in the secondary school from the elective lesson "Interesting Radiochemistry" will help students choose their future profession and determine their life goals.

List of literature:

1.Nuclear	energy:	For?	Against?	Abstain?
https://research.spbstu.ru/news/atomnaya_energetika_za_protiv_vozderzghimsya/				

2. Knyaginina V.N., Holkina D.V. Digital transition in russian power engineering // Digital power engineering. Moscow. –2017
3. Lesson - conference "Nuclear Power engineering". <https://infourok.ru/urok-konferenciya-atomnaya-energetika-634713.html>
4. Fedoseev V.M. Radiochemistry - the science of the present and the future. [http://www.chem.msu.su/rus/teaching/zorkii/11\(fedoseev\).html](http://www.chem.msu.su/rus/teaching/zorkii/11(fedoseev).html)
5. «State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025», approved by the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated december 2019 № 988

ӘОЖ 53.(042)

ФИЗИКА-ҒАЖАЙЫПТАРЫНЫҢ ЕСЕПТЕРІ ЖӨНІНДЕ

Аязбаев Т. - ф.м.ғ.к., доцент

«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Керімбаева Л.А. - Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы,

Қордай ауданы білім бөлімінің «№4 Балжан Бөлтірікова атындағы мектеп-лицей» коммуналдық мемлекеттік мекемесі

Аңдатпа. Мақалада физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы оқушылардың ойлау жүйесін, ақыл-ойын, шығармашылық қабілетін дамыту қарастырылады.

Кілт сөздер: Физика-ғажайыптарының есептері, функционалдық сауаттылық, физикалық ұғымдар, көмекші құрал.

Аннотация. В статье рассматривается развитие мышления, интеллекта, творческих способностей учащихся через задания на повышение функциональной грамотности учащихся по физике.

Ключевые слова: физико-математические задачи, функциональная грамотность, физические понятия, вспомогательные средства.

Annotation. The article discusses the development of thinking, intelligence, creative abilities of students through tasks to improve the functional literacy of students in physics.

Keywords: physical and mathematical problems, functional literacy, physical concepts, auxiliary means.

«Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар» таңдау пәнінің бағдарламасы Қазақстан Республикасы жалпы білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде құрылған. Бұл оқу бағдарламасы сондай-ақ қосымша материалдарды қарастыра отырып жасалған.

Бағдарлама негізгі оқу материалдарын басшылыққа ала отырып, оқушылардың физика пәні бойынша алған білімдерін тереңдете отырып, олардың танымдық әрекеттерін қалыптастыруға, Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы оқушылардың ойлау жүйесін, ақыл-ойын, шығармашылық қабілетін дамытуға негізделген.

Физикалық викториналар, ребустар, физика пәнінен күрделі есептер, физикалық эстафеталар, сөзжұмбақтар шешу, қызықты тапсырмалар құрастыру баланың ойын ұштаумен қатар еңбектене білуге де тәрбиелейді. Бағдарлама тақырыптарға бөлініп, әр тақырып

соңында өзіндік жұмыс, тест жұмыстары қарастырылған. Бұл жұмыстар әр бөлімді тиянақтап, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді.

Тапсырмалар мазмұны оқушылардың жас және психологиялық ерекшелігіне сай іріктелген. Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы ойлауға үйрету жүйесі сабақтың мақсаты мен мазмұнына қарай әр түрлі әдістерді қамтиды.

Бұл құралдарды жалпы білім беретін мектептің бастауыш сынып оқушыларының танымдық әрекетін қалыптастырып, Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы оқушылардың ойлау жүйесін, ақыл-ойын дамытатын бірқатар материалдар жинақталған. Бағдарламада «Физика пәнінен күрделі есептер мен жаттығулар», «Ұлттық есептер», «Қызықты тапсырмалар», «Күрделі теңдеулер», «Жұмбақтар» бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігімен ойлау, танымдық қабілеттеріне сай іріктелген.

«Физика-ғажайыптарының есептері» курсының мақсаты: - Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар орындау арқылы, оқушыларға негізгі қарапайым физикалық білім, білік, дағдыларды қалыптастырып, интеллектуалдық сапаларын дамыту; - мектептің негізгі сатысында меңгерген физикалық білімдерін өмірде қолдануға жан-жақты бейімдеу; - оқытуды қажетті деңгейде дараландыру, әр оқушының қызығушылығын арттыру барысында өзіндік дамуына жағдай жасау.

«Физика-ғажайыптарының есептері» курсының міндеттері: - Физика тілінде сөйлеуге үйрету; - Әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды шапшаң орындай білуге бейімдеу; - Амалдарды ретімен орындай білуге машықтандыру; - Шығармашылық, физика пәнінен күрделі тапсырмаларды шешу жолдарын меңгерту; - Физиканың негізгі қарапайым элементтерін үйрету, көп таңбалы сандарды оқу, жазу және салыстыра білу; - Геометриялық пішіндерді өлшеу, сызу және олардың ауданы мен периметрін таба білу; - Оқушылардың байқағыштық, танымдық қабілеттерін дамыту арқылы физикалық ұғымдарды қалыптастыру, үйрету.

2021-2022 оқу жылдары «Физика ғажайыптарының есептері»-курсын жазу үстінде сынама жұмыстар жүргізілді. Осы сынама жұмыс негізінде оқушылардың төмендегідей дағдылары қалыптасты: - біздер ұсынылып отырған әдістемелік оқу құралында жан-жақты сабақ жоспарлары, дәстүрден тыс сабақ үлгілері берілді. Қосымша жұмыстарды орындау барысында мұғалім де, оқушы да өздерінің шығармашылық идеяларын жүзеге асыра алады. Бұл әдістемелік оқу құралы жалпы білім беретін мектептердегі 10-сынып мұғалімдеріне физика пәнінен көмекші құрал ретінде ұсынылады; - өзінің болашақ мамандығының әлеуметтік маңыздылығын түсінеді; - Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы оқушылардың ойлаудың жеткілікті деңгейін игереді, тапсырмалар арқылы оқушылар ойлау қабілетінің артуына байланысты физика ғылымының тарихтың негізгі кезеңдері мен ерекшеліктерін, қазіргі жағдайлары туралы түсінік алады; - міндеттерді бөлісе және келісе отырып, бірлесе жұмыс жасай біледі; - өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін, мамандық таңдау кезінде тұлғаға қойылатын талаптарды айқындай алады; - жұмыс істеу барысында жұмыс орнын тиімді ұйымдастырып, кәсіби міндеттерін орындау және азаматтық этикалық қағидаларды сақтайды; - Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар туралы түсініктері, оның дамуын, қазіргі құрылымын, мазмұндарын, олардың қолданылу аясын біледі; - тапсырмаларда жас ерекшеліктері ескерілген.

«Физика-ғажайыптарының есептері» бағдарламасының жаңашылдығы: - Дамыта оқыту арқылы оқушылардың физика пәніне қызығушылығын арттыру; - Заман талабына сай рухани бай, жан-жақты дамыған, дарынды, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу; - Физика – бұл табиғат, зат әлемді зерттейтін және оның қозғалысын зерттейтін ғылым болғандықтан қазіргі таңдағы болашақ энергия көздерімен немесе жасыл экономиканы дамытуға тікелей септігін тигізеді. Осы курс бағдарламасы негізінде оқушыларды халықаралық көрмелерге қатыстырып, елдің әлеуетін дүниежүзіне паш ету. Сонымен қатар отандық табиғи

ресурстарды орынды қолдануға бағыт-бағдар беру; - Бұл бағдарламаны тек вариативті компоненттегі курстарға ғана емес, сонымен бірге инвариантты компоненттерге берілген тақырыптарды нақты түсіндіріп оқушылардың пәндік білімдерін жетілдіру мақсатында сабақ барысында да қолдануға болады.

«Физика-ғажайыптарының есептері» бағдарламасының ерекшелігі: «Физика-ғажайыптарының есептері» бағдарламасының ерекшелігі әр бір сабақта оқушыға арналған тапсырмаларда «Оқыңыз қызық» айдарымен тақырыпқа сай қызықты мағлұматтар беріліп отырады. Ол оқушылардың ой-өрісінің шексіз қиялдауына, шығармашылықпен жұмыс жасауына бағыт-бағдар береді. Есеп шығару барысында тыңдай алу, шыдамды болу қасиеттерін, физика пәні ретіндегі қалыптасу тарихын зерттеу және тарихи қажеттілігін негіздеу біліктілігін қалыптастырады.

«Физика-ғажайыптарының есептері» бағдарламасының меңгергеннен кейін оқушылардан күтілетін нәтиже: 1. Ойлау мәдениетіне ие болу, мақсат қою мен оған жету жолында ақпараттарды қабылдауда оны кеңейту, талдау қажеттілігі артады; 2. Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар арқылы ойлау қабілеттері жетіліп, өте күрделі есептерді қиналмай шеше алады, проблеманы шешуде өте белсенді болады; 3. Еліміздегі қолданылатын физика пәнінен күрделі есеп түрлері мен ерекшеліктерін, шешу жолдарын біледі; берілген есептерді шешудің әдіс-тәсілдерін ұғына біледі; 4. «Физика ғажайыптарының есептері»-атты курсының есептерінің түрлерін меңгереді; 5. «Физика ғажайыптарының есептері»-атты курсының есептерін шешуді игеріп, өз танымы мен ұлттық танымды үйлестіре алады.

«Физика-ғажайыптарының есептері» бағдарламасының жоспары 36 сағатқа арналып жасалынған. Тақырыптар мазмұны оқу бағдарламасынан өзгеше, өз бетінше шығармашылық жұмыстармен айналысуға мүмкіндік береді (Барлығы: 36 сағат, аптасына 1 сағат).

I-бөлім: Кіріспе, Көліктерде бірқалыпты тұзусызықты қозғалыс кезіндегі орташа жылдамдықты есептеу, Материядағы қозғалыстың салыстырмалылығы, Жер шарындағы механика және оның құрылымы, Айналамыздағы материалдық нүкте ұғымы, Көліктердегі жылдамдық және үдеу.

II-бөлім. Өмірде кездесетін дененің шеңбер бойымен қозғалысы, Спортшылардың шеңбер бойымен айналымы қозғалыстары.

III-бөлім. Ньютонның заңдары – біздің өмірде, Механикалық күштердің техникадағы түрлері, Ойыншықтардағы серпімділік күштер, Ғаламшарлардағы Кеплер заңдары, Жұмбақтар шеше білеміз бе? Гравитациялық өрістегі жұмыс, Жасанды серіктердің тартылыс өрісіндегі қозғалысы, Ғарыштық жылдамдықтар, Инерциалды емес санақ жүйесі біздің өмірде.

IV-бөлім. Абсолют қатты дене түсінігі, Қатты дененің айналымы қозғалысының динамикасының теңдеуі, Кеңістік пен уақыттың симметриялы екендігінің салдарлары, Адам өміріндегі иіндіктің маңызы. Массалар центрі, Абсолют серпімді және серпімсіз соқтығысулар.

V-бөлім. Энергия – әртүрлі формалы қозғалыстар мен өзара әсерлесудің универсал өлшемі, Механикалық жүйенің кинематикалық энергиясы және оның жүйеге түсірілетін сыртқы және ішкі күштерінің жұмысымен байланысы, Сыртқы күш өрісіндегі материалдық нүктенің потенциалдық энергиясы және оның материалдық нүктеге әсер ететін күшпен байланысы, Сыртқы күш өрісіндегі материалдық нүктенің потенциалдық энергиясы және оның материалдық нүктеге әсер ететін күшпен байланысы, Механикадағы энергияның сақталу және түрлену заңдары, Айналамыздағы қозғалыс мөлшерінің моменті және оның сақталу заңы.

VI-бөлім. Түзу жолдағы, кемедегі Галилей түрлендірулері, Эйнштейннің постулаттарының өмірдегі маңызы

«Физика-гажайыптарының есептері» бағдарламасының жоспары
10-сынып (барлығы: 36 сағат, аптасына 1 сағат)

Сабақ реті	Сабақтың мазмұны.	Сағат саны	Өтілу мерзімі	Ескерту
I-бөлім				
1	Кіріспе	1		
2	Көліктерде бірқалыпты тұзусызықты қозғалыс кезіндегі орташа жылдамдықты есептеу	1		
3	Материядағы қозғалыстың салыстырмалылығы	1		
4-5	Жер шарындағы механика және оның құрылымы	2		
6	Айналамыздағы материалдық нүкте ұғымы	1		
7	Көліктердегі жылдамдық және үдеу	1		
II-бөлім				
8	Өмірде кездесетін дененің шеңбер бойымен қозғалысы	1		
9-10	Спортшылардың шеңбер бойымен айналымы қозғалыстары	2		
III-бөлім				
11	Ньютонның заңдары біздің өмірде	1		
12	Механикалық күштердің түрлері техникада	1		
13	Ойыншықтардағы серпімділік күштер	1		
14	Ғаламшарлардағы Кеплер заңдары	1		
15	Жұмбақтар шеше білеміз бе? Гравитациялық өрістегі жұмыс	1		
16	Жасанды серіктердің тартылыс өрісіндегі қозғалысы	1		
17	Ғарыштық жылдамдықтар	1		
18	Инерциалды емес санақ жүйесі біздің өмірде	1		
IV-бөлім				
19-20	Абсолют қатты дене түсінігі	2		
21	Айналамыздағы қатты дененің айналымы қозғалысының динамикасы	1		
22	Кеңістік пен уақыттың симметриялы екендігінің салдарлары	1		
23	Адам өміріндегі инерцияның маңызы. Массалар центрі	1		
24-25	Абсолют серпімді және серпімсіз соқтығысулар	2		
V-бөлім				
26	Энергия – әртүрлі формалы қозғалыстар мен өзара әсерлесудің универсал өлшемі	1		
27	Механикалық жүйенің кинематикалық энергиясы және оның жүйеге түсірілетін сыртқы және ішкі күштерінің жұмысымен байланысы	1		
28	Сыртқы күш өрісіндегі материалдық нүктенің потенциалдық энергиясы және оның материалдық нүктеге әсер ететін күшпен байланысы	1		
29-30	Механикадағы энергияның сақталу және түрлену заңдары өмірде	2		
31	Айналамыздағы қозғалыс мөлшерінің моменті және оның сақталу заңы	1		
VI-бөлім				
32-33	Тұзу жолдағы, кемедегі Галилей түрлендірулері	2		
34-35	Эйнштейннің постулаттарының өмірдегі маңызы	2		
36	Қорытынды сабақ	1		
Барлығы		36		

Оқу процесінде берілген есептердің көп функциональдық және жоғары тиімділігін ескеріп, оларды қолданудағы негізгі ерекшеліктеріне тоқталдық. Бұл берілген есептердің мазмұны бірнеше жеке түрдегі есептерді шығаруда жететін мақсаттарды қосады. Политехникалық мазмұндағы бұл есептер, экспериментті негізделген, графикалық және аналитикалық әдістермен шығаруды талап ететін, пәнаралық және ішкі пәнаралық байланыстарды қамтамасыз етеді, тарихи және танымдық түрдегі элементтерді тартатын, физика курсының әр түрлі бөлімдерінен білімдері бар екендігін ескеретін және т.с.с. мақсаттарды қосады.

Физикадан білім беру жүйесінде функциональды-әрекеттілік, тұлғалы-бағыттылық және проблема-ізденістік ұстанымдар, сонымен қатар оқу-әдістемелік міндеттер кешенін жүйелеуші фактор ретінде пайдаланылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Мұғалім үшін:

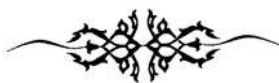
1. Ерешева К., Құлмаханбетова Ж. «Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар әлемі» Әдістемелік құрал. Өлке. -2011жыл.
2. Смаилова З.Ө., Сатарова Қ.С. «Қызықты физика» Әдістемелік нұсқаулық. Алматы: «Нұрлы әлем», 2010жыл.
3. Бөкенбаева З.Қ. «Физика пәнінен күрделі есептер», Астана. -2005 жыл.
4. Л.И.Орлова, А.Қ.Әбілдаева, Э.Қ.Қабылова «Қарапайым физикалық ұғымдарын қалыптастыру» Әдістемелік құрал. Алматы кітап. -2011жыл.
5. Ә.Б.Ақпаева, Л.А.Лебедева, В.В.Бурова «Физика» Әдістемелік құрал. Алматы кітап. - 2011жыл.
6. Физикалық дидактикалық ойындар мен қызықты тапсырмалар. Алматы, «Атамұра». 1997жыл.

Оқушылар үшін:

1. Б.М. Қосанов «Физика курсындағы шығармашылық жаттығулар орындау технологиясы» Алматы, 2005жыл.
2. К.Ерешева, Н.Үсенова, А.Фазылова «Физика пәнінен оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар әлемі». Алматы, «Өлке», 2011жыл.
3. Ә.Б.Ақпаева, Л.А. Лебедева «Қызықты физика» 9-11-сыныптарға арналған жұмыс дәптері. Алматы кітап. -2011жыл.
4. Өміртаева Р.Қ. «Физикаға арналған дидактикалық материалдар» Алматы. «Атамұра». 2000жыл.
5. Т.Қ.Оспанов, Ш.Х.Құрманалина, Ж.Т.Қайыңбаев, К.Ә.Ерешева, М.В.Маркина. Физика. 10-сынып. Алматы. «Атамұра». 2009ж.
6. Ә.Б.Ақпаева, Л.А.Лебедева, Бурова В.В. Қызықты физика. Алматы кітап баспасы. 2011. 10-сынып.

Ресурстар:

1. <https://massaget.kz/layfstayl/tehn/auto/e-ee/1277/>
2. <https://massaget.kz/layfstayl/alemтанu/syrly-alem/25502/>
3. <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/zharatylystanu/3690/>
4. <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/zharatylystanu/3690/>

ӘОЖ:УДК 619. 616

ҚҰТЫРУ, АУЕСКИ АУРУЛАРЫН ТАЛДАУ

Оқытушы - Мурзажанова Алтынкул Орынбасаровна
Аттоқыров Нұрбек, Қасымжомарт Дарханұлы ВС-19-1 тоб-ң студенттері
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада біз құтыруды емдеу және алдын алу туралы айтатын боламыз. Құтыру (басқа атауы құтыру (латынша rabies ['rabie:s]), ескіргендері — гидрофобия, гидрофобия (басқа грек тілінен аударғанда үдөр «су» және φόβος «қорқыныш»)) — табиғи ошақты ерекше қауіпті өлімге әкелетін, құтыру қоздыратын жұқпалы ауру. вирус), Rhabdoviridae тұқымдасының Lyssavirus тұқымдастығына кіреді. Құтыру дамыған елдерде

таралуы мен аурушандығының төмен болуына байланысты ескерілмейтін аурулар деп аталатын топқа жатады. Ауру мал тістегенде сілекеймен жұғады. Содан кейін жүйке жолдары бойымен тарала отырып, вирус сілекей бездеріне, ми қыртысының жүйке жасушаларына, гиппокампа, бульбар орталықтарына жетеді және оларды соғып, ауыр бұзылулар тудырады, бұл жұқтырғандардың өліміне әкеледі.

Кілт сөздер: құтыру, вирус, жұқпалы, ауру.

Аннотация. В данной статье расскажем о лечении и профилактике бешенства. Бешенство (другое название — рабиес (лат. rabies ['rabie:s]), устаревшие — водобоязнь, гидрофобия (от др.-греч. ὕδωρ «вода» и φόβος «страх») — природно-очаговое особо опасное смертельное инфекционное заболевание, вызываемое вирусом бешенства (Rabies virus), включённым в род Lyssavirus семейства Rhabdoviridae. Бешенство относится к группе так называемых пренебрегаемых болезней в связи с низкой распространённостью и заболеваемостью в развитых странах. Передаётся со слюной при укусе больным животным. Затем, распространяясь по нервным путям, вирус достигает слюнных желёз, нервных клеток коры головного мозга, гиппокампа, бульбарных центров и, поражая их, вызывает тяжёлые нарушения, приводящие к гибели заражённого.

Annotation. In this article we will talk about the treatment and prevention of rabies. Rabies (another name is rabies (Latin rabies ['rabie:s]), obsolete ones are hydrophobia, hydrophobia (from other Greek ὕδωρ “water” and φόβος “fear”) is a naturally focal especially dangerous deadly infectious disease caused by the rabies virus (Rabies virus), included in the genus Lyssavirus of the family Rhabdoviridae. Rabies belongs to the group of so-called neglected diseases due to its low prevalence and incidence in developed countries.

It is transmitted with saliva when bitten by sick animals. Then, spreading along the nerve pathways, the virus reaches the salivary glands, nerve cells of the cerebral cortex, hippocampus, bulbar centers and, hitting them, causes severe disorders leading to the death of the infected.

Ключевые слова: бешенство, вирус, инфекционное, болезни.

Key words: rabies, virus, infectious, disease.

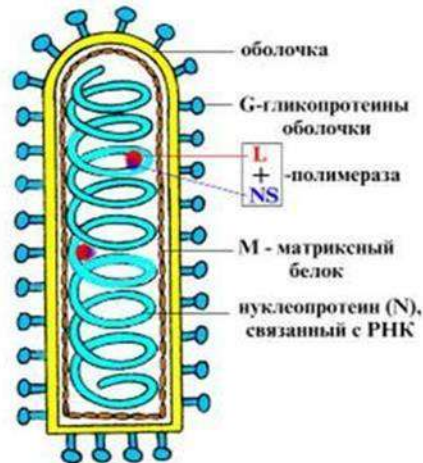
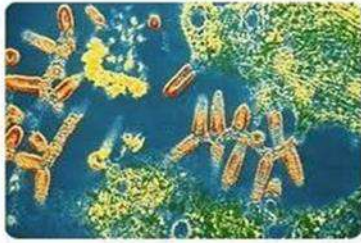
Құтыру (Rabies) – бұл адамдарда және басқа сүтқоректілерде энцефалит тудыратын вирустық ауру. Ерте белгілерге әсер ету орнында қызба мен шаншу кіруі мүмкін. Бұл белгілерден кейін келесі белгілердің біреуі немесе бірнешеуі пайда болады: жүрек айну, құсу, кенеттен қозғалу, бақыланбайтын қозу, судан қорқу, дене мүшелерін қозғалта алмау, сананың шатасуы және сананың жоғалуы. Симптомдар пайда болғаннан кейін, емдеуге қарамастан, нәтиже әрқашан дерлік өлім болып табылады. Ауруды жұқтыру мен симптомдардың басталуы арасындағы уақыт кезеңі әдетте бір айдан үш айға дейін созылады, бірақ бір аптадан бір жылға дейін өзгеруі мүмкін. Уақыт вирустың орталық жүйке жүйесіне жету үшін перифериялық нервтер арқылы өтетін қашықтыққа байланысты.

Құтыру этиологиясы:

Қоздырғыш-Құтыру вирусы, ол кішкентай (200 x 80 мм) шамамен. РНК, құрамында Lyssa virus тұқымдасына және Rhabdoviridae тұқымдасына жататын оқ тәрізді вирус бар. Вирус нейротропты әсерге ие. Вирус өзінің ең тән және таза түрінде зардап шеккен жануардың орталық жүйке жүйесінде кездеседі. Ол сондай — ақ сілекей бездерінде және олардың секрециясында болады-кез келген клиникалық белгілер пайда болғанға дейін 3-8 күн бұрын (және Пастердің айтуы бойынша 10 күн бұрын) жұқпалы сілекей. Жұқпалы материал Негри денелері деп аталатын жүйке жасушаларында тән жасушалық қосылыстарды құрайды. [1]

Құтырудың екі эпидемиологиялық циклі бар — қалалық және жабайы (сильватикалық). Жануарлардың максималды саны қалалық құтырған жануарлардың, әсіресе бір-бірінің айналымын сақтайтын иттердің шағуынан жұқтырылады. Орман циклі кейде қалалық жануарларға инфекцияны тарататын жабайы табиғат арасында таралады.

Рабдовирус құрылысы :

Құтыру лизавирустардан, соның ішінде құтыру вирусынан және австралиялық жарғанат лизавирусынан туындайды. Ол жұқтырған жануар адамды немесе басқа жануарларды тістегенде немесе тырнағанда таралады. Жұқтырған жануардың сілекейі, егер сілекей көзге, ауызға немесе мұрынға түссе, құтыруды жұқтыруы мүмкін. Бүкіл әлемде иттер ең көп таралған жануар болып табылады. Иттер әдетте аурумен ауыратын елдерде құтыру ауруының 99% - дан астамы иттердің шағуының тікелей нәтижесі болып табылады. Америкада жарқанаттардың шағуы адамдарда құтыру ауруының ең көп таралған көзі болып табылады және жағдайлардың 5% - дан азы иттерде кездеседі. Кеміргіштер құтыруды өте сирек жұқтырады. Ауру симптомдар пайда болғаннан кейін ғана анықталуы мүмкін. [2]

2010 жылы 26000 адам құтырудан қайтыс болды деп есептеледі, ал 1990 жылы 54000 адам қайтыс болды. Өлімнің көп бөлігі Азия мен Африкада болды. 2015 жылғы жағдай бойынша ең көп жағдай Үндістанда тіркелді, одан кейін Қытай (шамамен 6000) және Конго Демократиялық Республикасы (5600). Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы, Дүниежүзілік жануарлар денсаулығы ұйымы (ХЭБ), Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы (ФАО) және құтыруға қарсы жаһандық альянс арасындағы 2015 жылғы ынтымақтастықтың мақсаты 2030 жылға қарай құтырудан болатын өлімді жою болып табылады.

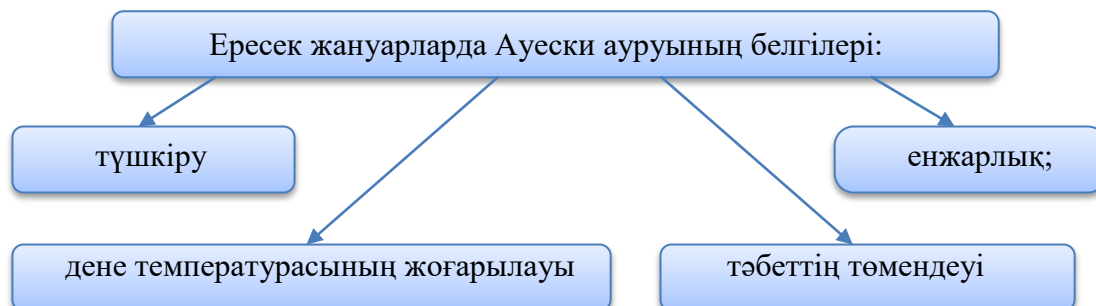
Ауески ауруы (morbus auyesizki) - инфекциялық бульбарлы салдану, инфекциялық менингоэнцефалит, спецификалық филтрлеуші вируспен тудырылады. Өткір ағымымен, қысқа уақыттық сүзекпен, менингоэнцефаломелиттің болуымен сипатталады. Олар қозу, құрысуы, депрессия, салдау және өте жиі терінің қышуы түрінде пайда болады. Барлық сүтқоректі жануарлар, кейбір құстардың түрі сезімтал келеді. [3]

Ауески ауруының әр түрлі атауы тіркелген:

1. жалған ашуланшақтық
2. құтырған қышыма
3. жалған құтыру
4. қышымалы оба

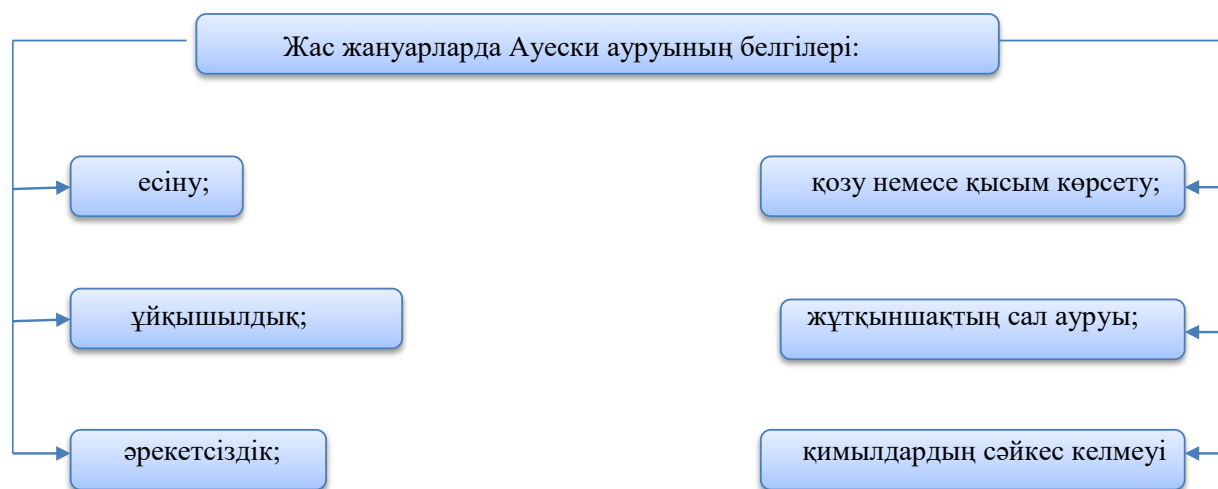
Ұсақ қара және ірі қара малдарда, мысықтарда және иттерде тұрақты морфологиялық белгілері бас және сирек басқада жерлерін қышығанын қасу болып табылады. Бұл жерлерде жүн қабаты өспейді, эпидермис зақымдалу нәтижесінде жыртық жаралар пайда болады. Қатты қасу және соққылар нәтижесінде дерматит, кей кезде миозит дамуы мүмкін. Терісі қызыл түске еніп, жараның шеттері ісінеді. Айналасындағы ұлпалар ісініп, қан талаған, әсіресе кескен кезде жақсы көрінеді. Кей кезде бұл орындардан күнгірт түсті ірің тәрізді сұйықтықтар көрінеді. Өзге ағзалардағы өзгерістер аз байқалады. Өкпе ісігі мен гиперемиясының жұмыршақ және асқазанның кілегей қабықтарындағы қан талаулары табылады. Иттерде құтырық кезіндегіге ұқсас геморрагиялық эрозиялар көрінеді. Сирек геморрагиялық және де катаральді өзгерістер, түйіршікті дистрофиялар болады. [4]

Шошқаларда ауески ауруы қышымасыз болады, терінің зақымдалу тіркелмейді. Сондықтан шошқаларға келесі морфологиялық белгілер тән келеді: түсік тасталған ұрықтар және жаңа туған 2 апта жасындағы торайларда жалған септикалық – токсикологиялық үрдіс өседі. Бұлардың біразы көкбауырда, бауырда, жұтқыншақ және өңештің кілегей қабықта, көбінесе бадамша бездерінде, өте сирек бүйректе, өкпеде, лимфа түйіндерде, бүйрек асты бездерде көптеген сұр және сұр – жасыл түсті ошақтар анық байқалады.

Белгілер 3-4 күн аралығында жойылады, ал орталық жүйке жүйесінің зақымдануы сирек кездесіп тұрады. [4]

Торайларда алғашқы болып орталық жүйке жүйесі зардап шегеді. Жас жануарларда ауру 70-100% құрайды. 1-12 тәулік аралығында торайлар сүт еме алмай соның нәтижесінде әлсіреп өледі. 2 аптаға дейінгі торайлардың өлімі 70-100% құрайды. 2-18 апта жасында жұқтырғанда вирус торайлардың орталық жүйке жүйесін зақымдайды.

Гистологиялық зерттеу барысында әр түрлі ағзалар және ұлпалар микронекрозы тіркелген. Бұндай некроздарға ұлпаның құрғақ ыдырауы тән болып келеді. Өкпеле гиперемия, імінулер, катаральді бронхопневмония. Жиі катаральді және ұсақ ошақты некрозды түйіндері бар дифтероилты лангофарингит, жоғарғы тыныс жолдарының кілегей қабықтарында, плевра астында, эпикардта, көкбауырда және бүйрек пен катаральді гастроэнтеритте қан құйылулар байқалады. Қабақтың ісінуі және конъюнктивит болады.

Үлкен жаста өлген торайлар арасында патологиялық және анатомиялық белгілер көбінде ұқсас болып келеді, жаңа туғандарда миллиарлы некроздар көрінеді. Катаральді бронхопневмония және серозды – катаральді гастриттер кездеседі.

Шошқаларда және торайларда бадамша мен жұтқыншақ бездерінің кілегей қабықтарының крупозды – дифтериялық және жаралы некротикалық зақымдар кездеседі.

Бадамша бездерінде некроз ошақтары және кратер тәрізді ойық - жаралар орналасқан, өткір серозды ринит болады. [5]

Құтырық кезіндегі патологиялық үрдістер спецификалық емес. Бірақ, әсіресе иттерде анықталатын өзгерістер кешені көп жағыдайда өзгеше. Ашып сою кезінде жүдеуді, ағзалардың, кілегей қабықтардың, серозды қабаттардың цианозы байқалады. Іркілген құбылыстар құрсақ қуысы ағзаларында дамыған. Еске сала кету керек, өткір іріңсіз энцефаломиелитті шошқа обасы және Ташен аурулары кезінде байқауға болады.

Іш сүзегі мен листериоз кезінде бауыр мен көкбауырда ошақты некроздар көрінеді. Ауески ауруы кезінде түсік тасталған төлдер мен жаңа туған торайларға тән белгілер олардың ареактивті сипаты болып табылады.

Ақырғы балауды ұлпа културасынан вирустың бөлінуі негізінде немесе тәжірибиелік жануарларға жұқтыру нәтежиелері негізінде қояды (биосынама).

Қолданылған әдебиеттер:

1. Тегза, А.А., Кунтуган А.К. Жануарлар патологиясының негіздері: Оқу құралы. - Қостанай: А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2016. - 179б. <http://rmebrk.kz/search/resources>
2. Арзуманян, Е.А. Животноводство / Е.А. Арзуманян.- М.: ВО, Агропромиздат, 2017 г. - 205 с
3. Антал, А. Выращивание молодняка крупного рогатого скота / А. Антал, Р. Благо, Я. Булла. - М: Агропромиздат, 2016 г. - 185 бет.
4. Уша Б. В. Клиническая диагностика внутренних незаразных болезней животных / Б. В. Уша, И. М. Беляков, Р. П. Пушкарев. - М.: Колос, 2012- 487 с.
5. Васильев М.Ф. Практикум по клинической диагностике болезней животных / М. Ф. Васильев, Е. С. Воронина. - М.: Колос, 2012 - 269 с.

ӘОЖ 57(075)512.122

БИОЛОГИЯЛЫҚ ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСЫ МЕКТЕПТЕ ЖҮРГІЗІЛУДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Өтесін М.Ө.

**«Жаратылыстану» факультеті 7М01505-биология білім бағдарламасының
2-курс магистранты
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада биологиялық өлкетану мен оның нысандары жайлы мәліметтер берілген. Білім беру саясатының сабақтастығын қамтамасыз етуде және болашақ жас ұрпаққа биология пәнінде туған өлке компоненттерін танып-білудегі, зерттеудегі іс-тәжірибесін қалыптастыру мақсатында «Биологиялық өлкетану» пәнінің мақсаты, мазмұны, ұсынылатын практикалық жұмыстардың бағдарламасы берілген. Пәнді оқыту барысында білімгерлердің экологиялық мәдениеті, экологиялық сауаттылығы, табиғатқа жанашырлығы, қоршаған ортаға деген жауапкершілігі қалыптасады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі – білім беруде экологиялық мазмұнның көлемінің ұлғаюы, жергілікті аймақ өсімдіктері мен жануарларының биологиялық әртүрлілігіне, ерекшеліктеріне басты назар аударып, оларды қорғау және сақтау шараларын үйрету. Бағдарлама оқытуға арналған жүйелік жұмысқа бағытталған, ол бірқатар тәжірибелік жұмыстар мен экскурсияларды енгізу арқылы қамтамасыз етіледі. Мұғалім оқу материалдарын құрылымдау, оқуға арналған материалдардың жүйелілігін анықтау, сондай-ақ білім, дағды және білімгердің жұмыс істеуін, дамуын қалыптастыру жолдарын анықтайды. Мақалада оқушылардың өлкетанудағы

іс тәжірибесін қалыптастыруды заманауи бағытта тиімді ұйымдастыру әдістері және биологиялық өлкетанудың негізгі функциялары келтірілген.

Кілт сөздер: Биологиялық өлкетану, өлке компоненттері, өсімдіктер, жануарлар, Табиғат ескерткіштері, жалпы білім беру қызметі.

Өлкетану - белгілі бір жердің, қаланың, елді мекеннің бір бөлігін оқып білу. Мұндай жұмыспен жергілікті тұрғындар айналысады, себебі бұл аймақ оқушылар мен мамандар үшін (тарихшылар, биологтар, геологтар, архитекторлар, этнографтар, экологтар) туған өлке болып саналады. Мектептегі өлкетану пәні білім беру мен тәрбиелеуді өмірмен байланыстыратын маңызды құрал болып табылады. Өз өлкесінің бұрынғы және қазіргі өмірін білу, өлкенің жаңаруына тікелей ат салысуымыз үшін қажет, өйткені туған өлке - шегі жоқ әлемнің бір бөлігі. Өлкетану отансүйгіштік сезімді – Отанға деген терең махаббатты тудырады. Мектептегі өлкетану, жалпы өлкетанудың бір бағыты болғандықтан, оқушының адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық, еңбексүйгіштік, тұлғалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Туған өлкенің өткенімен, қазіргі кезімен және жорамалды болашағымен, табиғи, экономикалық, тарихи, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен танысу оқушының дүниетанымын қалыптастыруға жағдай жасайды. Бұл оқушының өзінің бір нақты ұлт өкілінің қатарына жататындығын түсінуіне және ол үшін мақтаныш сезімінің туындануына көмектеседі [1, б.38].

«Өлкетану» түсінігі ол жергілікті тұрғындардың өз туған өлкесі деп есептейтін ел бөлігіне, қала немесе басқа да елді мекенге жан-жақты зерттеулер жүргізуі.

Биология пәні бойынша далалық тәжірибе оқушылардың елеулі өлкетанулық білімді талап етеді. Биология сабақтары үшін материалдарды жинауда өзіміздің өлкеміз бойынша жүргізілетін өлкетану топ саяхаттары, зоологиялық таным-жорықтар және жазғы экологиялық экспедициялардың үлкен көмегі тиеді. Бұл бірегей өлкетану материалдарын жинауға, пән мазмұнын жандандыруға, оны айтарлықтай қызықты етуге септігін тигізеді.

Өлкелік компоненттің мақсаты:

- көпұлтты мемлекет жағдайында ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер мен ерекшеліктерді білім беру жүйесінің қорғауы және дамытуы;

- Қазақстанның бірыңғай білім беру кеңістігін сақтау; - өскелең ұрпаққа қолжетімді білім алуға құқықтарын қамтамасыз ету;

- өлкелік компонент ретінде оқушыларды өңірлік жерлер туралы біліммен қаруландыру;

- жақын аймақта және одан тыс жерлерде студенттерді мәселеге толы әлеуметтік-мәдени ортада тіршілік етуге дайындау.

Нормативтік-құқықтық құжаттарға, вариативтілік ұстанымына сай, жалпы білім беретін мектепте білім беру мазмұнының аймақтық компонентін жетілдірудің мақсаты өз өлкесін, елді мекенін, қаласын не ауылын жақсы білетін және сүйетін, оның әдет-ғұрыптарын сыйлайтын, табиғи, тарихи, мәдени ескерткіштерін қорғайтын, көпұлтты Қазақстанның отаншыл азаматын тәрбиелеу[2] .

Мектептегі өлкетану жұмысының өзіндік міндеттері бар. Бұл міндеттер оқушылардың өмірге, қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Білімдік міндеттері:

- өз елді мекенінің, өлкесінің тарихымен және қазіргі кездегі өмірімен, экономикасымен таныстыру;

- туған өлкенің табиғи ортасының алуан түрлілігі жайлы көзқарас қалыптастыру;

- тірі табиғат нысандары мен құбылыстардың бір-біріне тәуелділігін, байланысын, табиғат заңдарын оқып-білу;

- биология, география, химия, физика сабақтарында алынған білімді өмірлік тәжірибеде қолдана білу;

- туған өлке табиғатының ерекшеліктерін оқу;

- қажетті ақпаратты іріктеу дағдысын меңгеру.

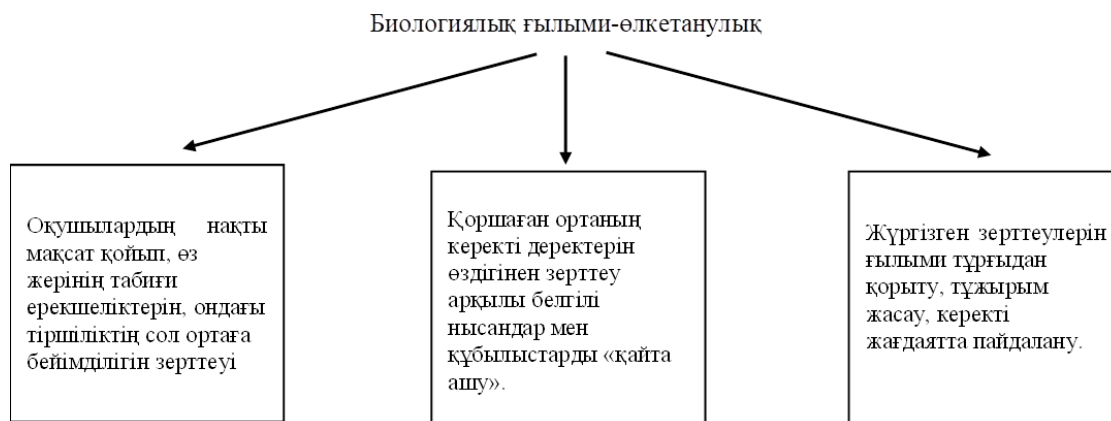
Тәрбиелік:

- өзінің туған өлкесіне, туған елі Қазақстанға деген патриоттық сезімін, сүйіспеншілігін тәрбиелеу;
- төзімділікті, өлкенің көпұлттылық және көпмәдениеттілік жағдайында төзімді мінез-құлық қалыптастыру;
- жергілікті халықтың алдында тұрған проблемаларды шешуге атааналармен бірге оқушыларды да қатыстыру;
- экологиялық мәдениет қалыптастыру;
- патриоттық және эстетикалық, сонымен қатар табиғат алдында жауапкершілік сезімін тәрбиелеу;

Дамытушылық:

- туған өлке туралы неғұрлым көп білуге деген ұмтылысты, танымдық қызығушылықты, интеллектуалдық және шығармашылық қабілетті дамыту;
- тақырыптық акцияларға және жобаларға, кітапханалардың, ұлттықмәдени орталықтардың іс-шараларына, сайыстарға, олимпиадаларға қатысу арқылы туған өлке жайлы білімді тереңдетуге деген ұмтылысқа ынталандыру;
- болашақта білімді жалғастыру, мамандық және жұмыс орнын таңдау сұрақтарын шешуге бағыттау;
- күнделікті өмірде өлкетанушылық білім мен біліктілікті қолдана алу, жергілікті жердегі туындайтын проблемаларды шешуде өзінің орнын білу дағдысын қалыптастыру;
- туған өлкесінің өмірін жетілдіруге үлес қосуға деген ұмтылысты дамыту [3].

Қоғамның рухани өмірінде қайта құрудың орын алуы өлкетануға, әсіресе жекеленген аймақтардың мәдениеті мен өнерінің даму мәселесіне айтарлықтай қызығушылықтың артуына жол берді. Қазақстан халқының ұлттық санасезімінің көтерілуі, өз өткенін, ана тілін, алдыңғы ұрпақпен жинақталған мәдени және көркемдік дәстүрлерді тереңірек танып-білуге ұмтылысы байқалады. Туған өлкені зерттеу: оның тарихы, табиғаты, шаруашылығы, мәдениеті, әлеуметтік өмірі, тұрмыс- тіршілігі нақты өңірдегі адам қызметінің барлық тараптары – еліміздің алдыңғы қатарлы ойшылдарының үлесі де үлкен мән берді. Шағын өлкеде жинақталған білімнің бөлшектері, тарихи ғылымға, жер және қоғам туралы ғылымға қорытылып, адам тіршілік ететін белгілі бір деңгейдегі мәдениетті қалыптастырады (кесте 1).

Кесте – 1. Биологиялық ғылыми-өлкетану

Өлкелік компонентті пайдалану бұл «өлкетану жұмысына» негізделеді. Өлкетану – қызықты және тірі мектеп. Себебі, әсіресе жаратылыстану жүйесіне енетін пәндерді оқытуда өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру арқылы болашақ мұғалімдердің өздігінен ізденуін, білімнің ғылымилығын, алған білімдерін жергілікті табиғатпен байланыстыруын қамтамасыз етуге болады. Сонымен қатар, олар өз білімдері мен педагогикалық шеберліктерін тереңдетуге, оны әрі қарай дамытуға, түрлендіруге мүмкіндік алады. Өлкетану – бұл болашақ

мұғалімдердің жергілікті материалдарға сүйене отырып, білімдерін жетілдерудің ең тиімді жолы. Туған өлкенің табиғи ерекшелігін зерттеу негізінде олардың табиғатты сүюі, туған жерді қорғауы – Отанға деген патриоттық сезімдері де қалыптасады. Өлкетану – жергілікті белгілі бір шектелген өңірді немесе еліміздің шағын бөлігін зерттеу. Соның ішінде нақты нысанды мәселен, жергілікті жыландарды зерттеу арқылы болашақ мұғалімдер біріншіден, биологиядан теориялық білімдерін тереңдете түседі. Екіншіден, тіршілікті зерттеу әдістерін меңгереді. Үшіншіден, келешекте мектеп оқушыларына өз өлкесінің зерттеуді үйретудің әдістерін меңгереді. Өлкетану жөніндегі білім қорын меңгеру арқылы биолог маманның туған өлкеге деген сүйіспеншілігі артады [4]. Туған өлкеге деген сүйіспеншілік бұл отаншылдық, адамгершілік, экологиялық, эстетикалық тәрбиелерді берумен үнемі ұштасып жатады. Қазіргі кезде табиғатты қорғау және табиғат байлықтарын тиімді пайдалану өзекті мәселелердің біріне жатады. Сондықтан, жыланды зерттеу оның биоэкологиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан түсіну осы мақсаттарды жүзеге асыру жолдарына жататындығын түсінуге тиіспіз. Себебі, жылан да белгілі бір табиғи ортада тіршілік ете отырып, сол ортаға өзінің икемделуімен және пайда-зиянымен оқшауланады. Олардың тіршілік орталарының бір-бірінен айырмашылығы, соған қарай қоректену, тіршілік ету жағдайларының да түрліше болуы, табиғаттың бір-бірімен байланыстылығын, өлі табиғат пен тірі табиғатты бір-бірінен ажыратуға болмайтынын яғни дүниенің біртұтастығын көрсетеді

Білім беруде коммуникативтілікті дамыту: мұғалімді тыңдау және сұрақтарға жауап беру дағдысы, шығармашылық ұжымдардың құрамында жұмыс істеу, топтық жұмысты орындау барысындағы қарым-қатынас; туған жердің табиғатын сақтау үшін топта тәжірибелік жұмыс жасай білу; туған жер флорасы туралы әртүрлі ақпарат көздерін пайдалану мүмкіндігі; әртүрлі іскерлік ойынға белсенді қатысу дағдысын қалыптастыру; әртүрлі өлкедегі улы және дәрілік өсімдіктер туралы ақпарат көздерінде жұмыс істеу мүмкіндігі; туған жердің табиғатын қорғау, өсімдіктер шикізатын жинау және сақтау үшін топта тәжірибелік жұмыс істеу мүмкіндігі; топта жұмыс істеген кезде достық пен сыйластық қарым-қатынас жасау мүмкіндігі; фенологиялық бақылаулардағы өзара ынтымақтастық мүмкіндігі; іскерлік әңгімеге қолдау көрсету, өз көзқарасын білдіру, оны негіздеу; іскерлік қарым-қатынас дағдысы; топтық өзара іс-қимылға белсене қатысу, айналасындағы адамдардың көзқарастарымен санасу; диалогты тыңдау және диалогқа қатысу, тапсырмаларды ұжымдық талқылауға қатысу; топ мүшелерімен өзара ынтымақтастықтық дағдысын қалыптастыру[5].

Қорытындылай келе, Бүгінгі күннің талабына сай бәсекеге қабілетті, кәсіби білімі жоғары болашақ биолог мамандарды даярлауда қоршаған ортаны қорғау, адам денсаулығы, кәсіби мәдениеттілігі жан-жақты қамтылуы тиіс. Сондықтан жоо-да білімгерлердің биологиялық өлкетанудағы іс-тәжірибесін қалыптастыру, ұлтжанды мамандар тәрбиелеуде, биологияны оқытуды қоршаған орта компоненттерімен танып-білуге септігін тигізеді. Өлкелік нысандарды зерттеу өте күрделі және терең теориялық дайындықты қажет ететін мәселе болғандықтан, оның сантүрлі салаларын түбегейлі талдап, қамтып шығу мүмкін емес. Сондықтан алдағы уақытта болашақ биолог-мамандардың биологиялық өлкелік компоненттерді терең танып-білуінде оқу-дала практикаларында зерттеушілік іс-әрекетті дамытудың әдістемесі; оқу үдерісінде студенттердің өздігінен білім алуын ұйымдастыруда зерттеушілік іс-әрекетті дамытудың қолданбалы әдістемелік негізін қалыптастыру; өлкелік нысандарды зерттеуді студенттердің өзіндік жұмыстары негізінде жүзеге асырудың әдістемесіне байланысты оқу-әдістемелік жұмыстар жанжақтылықты қажет етеді.

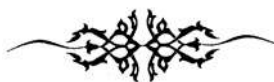
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Есназарова Ұ.Ә. Жалпы орта білім беретін мектептегі өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру. – Алматы: 2013
2. «Өлкетану» курсының оқытудың әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013

3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру [Электронный ресурс] / Н.Ә. Назарбаев // Ақорда, 12 сәуір 2017.- Қолжетімділік тәртібі: www.akorda.kz/.../memleket-basshysynyn-bolashakka-bagd

4. Ермекбаева Ақбөпе Тонтаевна Педагогикалық жоғары оқу орындарында биолог-бакалаврларды пәндік және әдістемелік дайындау мазмұны құрылымындағы өлкелік компонент Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация Алматы-2018 жыл

5. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 31.01.2017 ж. //http:akorda.kz.

ӘОЖ 658.89

ТҰТЫНУШЫҒА БАҒДАРЛАНУ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ (ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы -т.ғ.к.

Шымыр Жалел Абдразакович-т.ғ.к.

Нұрланұлы Әлішер – магистрант

«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті, «Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы

Андатпа. Тұрғын үй нарығында кездесетін тұрақсыздық, сатып алу қабілетінің төмендеуімен және жалпы экономикалық құлдыраумен сипатталатын тұрғын үй нарығы дағдарысының қазіргі жағдайында кәсіпкерлік субъектілері арасындағы бәсекелестіктің өсуі байқалады, осыған байланысты салалық тұрғын үй нарығына қатысушылар алдында өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың резервтерін іздеу міндеті тұр. Бәсекеге қабілеттілік мәселелеріне арналған әдебиеттерді талдау бүгінгі күні халықтың тұтынушылық қажеттіліктеріне бағдарлану және тұтынушыға бағдарланған нарық талаптарын есепке алу тұрғысынан кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің бірыңғай тәсілі жоқ екенін көрсетті.

Кілттік сөздер. Бәсекегеқабілеттілік, тұтынушы, сапа, құрылыс, табыс, инновация

Тұрғын үй нарығында кездесетін тұрақсыздық, сатып алу қабілетінің төмендеуімен және жалпы экономикалық құлдырауымен сипатталатын тұрғын үй нарығы дағдарысының қазіргі жағдайында кәсіпкерлік субъектілері арасындағы бәсекелестіктің өсуі байқалады, осыған байланысты салалық тұрғын үй нарығына қатысушылар алдында өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың резервтерін іздеу міндеті тұр. Бәсекеге қабілеттілік мәселелеріне арналған әдебиеттерді талдау бүгінгі күні халықтың тұтынушылық қажеттіліктеріне бағдарлану және тұтынушыға бағдарланған нарық талаптарын есепке алу тұрғысынан кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің бірыңғай тәсілі жоқ екенін көрсетті.

Тұтынушыға бағдарлану - бұл тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсарту арқылы өнімді сатудың және кіріс алудың максималды көлеміне бағытталған компанияның мүмкіндіктері мен қабілеттерін сипаттайтын критерий.

Тұтынушыға бағдарлану тұжырымдамасының өзінен компанияның қызметі тапсырыс берушілерге қаншалықты бағытталғанына назар аударылатыны анық. Бұл термин тұтынушыларға қызмет көрсету немесе сауда саласында жұмыс істеген кез-келген адам үшін өте қарапайым және түсінікті. Әдетте, тұтынушыға бағдарлану компания басшыларына

өнімді сату көлемін ұлғайтуды, тұтынушы базаны кеңейтуді және алдыңғы есепті кезеңге қарағанда көбірек пайда табуды қалаған жағдайда қызықты болады.

Динамикалық өзгеретін нарықтың шарттары және құрылыс өнімдеріне сұранысты арттыру мәселесін шешу қажеттілігі бәсекеге қабілетті тұтынушыға бағытталған стратегияны іске асыруда тұтынушыға бағытталған тәсілдің пайда болуын және қолданылуын алдын ала анықтайды. Осылайша, тұтынушыға бағытталған тәсілді қолдану келесі себептерге байланысты жүргізіледі:

- салалық тұрғын үй нарығында тұтынушылардың қалауын есепке алудың өсіп келе жатқан рөлі;

- тұтынушыға мақсатты назар аудара отырып, бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыратын кәсіпорынның ішкі мүмкіндіктерін бағалау қажеттілігі;

- құрылыс кәсіпорындарының тұтынушыға бағдарлануы мен бәсекеге қабілеттілігін талдау мен қалыптастырудың бірыңғай және ұйымдастырушылық-экономикалық тетігінің болмауы;

- кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру резерві ретінде тұтынушыға бағдарланған тәсіл құралдарын жеткіліксіз пайдалану;

- тұтынушыға бағдарланған нарық жағдайында кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалау әдістемесін әзірлеу қажеттілігі.

Экономикалық ғылымның тиісті бағыттарында, сондай-ақ тұтынушылардың үнемі өсіп келе жатқан қажеттіліктері мен халықаралық және ұлттық стандарттарды қатандату жағдайында тұрғын үй саласын дамытудың басымдықтарын ескере отырып, отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелері қарастырылады.

Жаһанданумен, бәсекелестік қатынастардың күшеюімен және дамуымен, жаңа технологиялар санының өсуімен және оларды пайдалану мүмкіндігімен, тұтынушылардың үнемі өзгеріп отыратын үміттерімен, сондай-ақ өнімді немесе қызметті құрудың өмірлік циклінің әр кезеңінде оның рөлін күшейтумен байланысты қазіргі заманғы кәсіпорындардың жұмыс істеу жағдайларының өзгеруі бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізудің балама жолдарын іздеу қажеттілігіне байланысты.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, бәсекеге қабілеттіліктің қажетті деңгейіне жету үшін кәсіпорын өзінің ерекшеліктерін үнемі дамытып отыруы керек, бұл оған түпкілікті тұтынушының үнемі өзгеріп отыратын қажеттіліктерін қанағаттандыруға, яғни бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді.

Құрылыс кәсіпорындарының жұмыс тәжірибесін талдау бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің негізгі проблемасы бәсекелестік артықшылықтарды арттыру бойынша тұрақты және мақсатты жұмыстың болмауы екенін көрсетті. Бұл бәсекелестік артықшылықтарды іздеу және тиімді пайдалану бойынша тұрақты, жүйелі және кешенді шешімді қамтамасыз ететін, сондай-ақ түпкілікті тұтынушылардың талаптарын қанағаттандыруға бағытталған тұрақты негізде оның кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайларды қалыптастыратын кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін басқару тәсілін құру және іске асыру қажеттілігін анықтайды.

Тұтынушылардың әлеуметтік сауалнамасына сәйкес, тұтынушылардың компания өнімдеріне деген қызығушылығын сақтау үшін өнімнің жаңа немесе жетілдірілген түрін ұсыну жеткіліксіз екендігі анықталды, сонымен қатар өнімді немесе қызметті таңдаудың негізгі критерийі инновация, эксклюзивтілік, кепілдік, сапа және өнімді пайдалану қызметтерінің толық циклі екендігі анықталды. Сондықтан, қазіргі заманғы құрылыс нарығында кәсіпорынның қызметін тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттайтын қолда бар және әлеуетті технологияларды, әдістерді және басқа құралдарды қолдана отырып, бәсекелестік мінез-құлқын қалыптастыратын кәсіпорындар пайда көреді.

Жұмыстағы бәсекелестік мінез-құлық деп кәсіпорынның тұрғын үй саласының өнімдерін немесе қызметтерін түпкілікті тұтынушыларды қанағаттандыруға бағытталған, сондай-ақ оның бәсекелестеріне қатысты ұстанымын көрсететін мақсатты әрекеттері деп түсіндіріледі.

Бәсекеге қабілеттілікті басқару теориясы мен практикасында кәсіпорындардың бәсекеге қабілетті мінез-құлқының үш түрі бар: бейімделгіш, инновациялық және қамтамасыз ету [1, 3, 5, 6].

Бәсекелестіктегі мінез - құлықтың бейімделу түрі өндірістік қуаттарды модернизациялау кезінде қарсыластардың әрекеттерінің алдын алумен сипатталады. Көбінесе бұл тип өзінің инновациялық мүмкіндіктеріне аз көңіл бөлетін және өз қызметінде басқа адамдардың дамуын қолдануға шешім қабылдайтын компанияларға тән.

Бәсекелестіктегі мінез - құлықты қамтамасыз ету өз өнімдерін дамытуда инновацияны ұнататын кәсіпорындарға тән: өнім сапасын арттыру, рестайлинг, ұсынылатын қызметтердің ассортименті мен түрін кеңейту, кепілдік қызмет көрсетуді қамтамасыз ету және т.б. бәсекелестік мінез-құлқының бұл түрі нарықтағы өз позицияларын сақтауға және тұрақтандыруға ұмтылумен сипатталады [2].

Бәсекелестік мінез - құлықтың инновациялық түрі нарықтық қатынастардың жаңа компоненттерін құруға бағытталған әрекеттермен сипатталады, яғни бәсекелестерден артықшылықты қамтамасыз ететін жаңа өнімдер немесе қызметтер.

Өз кезегінде бәсекелестік мінез-құлқыны таңдау бәсекелестікті қамтамасыз ету әдістеріне байланысты. Бизнесті жүргізу тәжірибесінде бәсекеге қабілетті қамтамасыз етудің баға және баға емес әдістері бөлінеді [4]. Баға әдістері өнімнің желісін (ассортиментін) өзгертпестен және өнімнің сапасы мен инновациясын арттыруға жұмсалатын шығындарсыз өндіріс пен өткізу шығындарын азайту есебінен қосымша пайда алумен сипатталады.

Бағалық емес бәсекелестік өнімді жетілдіруге және инновациялауға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға, компанияның имиджін дамытуға, шығарылатын өнімнің даралығын беретін, ең бастысы, өз тұтынушысын қанағаттандыруға, кейде тіпті оның мүмкін болатын сұраныстарын болжауға бағытталған.

Бәсекелестік мінез - құлықтың негізгі түрлерін және оны қамтамасыз ету әдістерін талдай отырып, сондай-ақ түпкілікті тұтынушының тілектері кез-келген өнімді немесе қызметті құрудың қозғаушы механизмі болып табылатындығын ескере отырып, автор тұтынушыға бағытталған кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің бағалық емес әдістерін қолдана отырып, инновациялық мінез-құлық түрін таңдауды ұсынады.

Себебі, құрылыс саласында көптеген кәсіпорындарда өнімді сату кезінде баға саясатына байланысты ұқсас және тұрғын үйді таңдау кезінде, социологиялық сауалнама көрсеткендей, шешім қабылдау процесі негізінен дамиды:

- нысанның орналасқан жері мен ортасынан;
- тұтынушының қажеттіліктерін барынша қамтитын дамыған инфрақұрылым мен қызметтер;
- тұтынушының компанияға деген сенімді қатынасы;
- баға саясаты.

Тұтынушыға бағытталған нарық жағдайында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін тұтынушының осы кәсіпорынның пайдасына өнімді сатып алуы туралы барлық тұжырымдарды ескеруге мүмкіндік беретін кәсіпорынның мінез-құлқының әдістемелік негізін қамтамасыз ету қажет. Стратегиялық мінез-құлқының бұл түрінің негізі тұтынушыға бағытталған тәсіл болып табылады.

Құрылыс саласындағы тұтынушыға бағдарланған тәсіл деп нарықтың жай - күйі мен дамуын, құрылыс өнімдерінің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде тұтынушының қажеттіліктерін ескере отырып, сегменттелген сұраныс деңгейін талдау негізінде кәсіпорындардың бәсекелестік артықшылықтарын басқарудың кешенді әдісі деп түсіндіріледі.

Құрылыс саласының ерекшелігін ескере отырып, тұтынушыға бағдарланған тәсілді қолданудың мақсатын, міндеттерін, мәнін және күтілетін нәтижелерін талдау негізінде автор тұтынушыға бағдарланған тәсілдің ұйымдастырушылық-функционалдық моделін ұсынды, онда төрт негізгі, өзара байланысты компоненттер бөлінді:

- Бәсекеге қабілетті тұтынушыға бағытталған стратегия. Қазіргі нарық жағдайында кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін тұтынушыға бағдарланған тәсіл негізінде кәсіпорындағы барлық процестерді жоспарлау, іске асыру, сондай – ақ үйлестіру қажет - бұл бәсекелестік тұтынушыға бағдарланған стратегияға мүмкіндік береді;

- Тұтынушының қажеттіліктерін есепке алу және бақылау жүйесі. Құрылыс өнімдерін өндіру кезінде таңдалған стратегияның орындалуын жүзеге асыру және бақылау үшін кәсіпорын тұтынушының үнемі өзгеріп отыратын тілектері мен қажеттіліктерін қадағалап, талдауы керек, оның негізінде көпфункционалды қызмет жасалып, жұмыс істейді;

- Көпфункционалды қызмет. Көпфункционалды қызмет жұмысында құрылыс өнімдерін өндіруге, сатуға және сатудан кейінгі қызмет көрсетуге қатысты негізгі бизнес-процестер тізбегі түсіндіріледі.

Модельдің негізгі мазмұндық компоненті "көпфункционалды қызмет" болып табылады, оның құрылымы мен функциялары процестік тәсіл негізінде анықталады.

Тұтынушыға бағытталған тәсілді қамтамасыз ететін үрдіс кәсіпорынның тұтынушымен өзара әрекеттесуінің үш кезеңінде жүзеге асырылуы керек: сату алдындағы кезең, сату кезеңі және сатудан кейінгі кезең [7].

Әрбір алдыңғы кезең келесі кезеңдегі өзара әрекеттесу перспективасына бағытталуы керек.

Осылайша, тұрғын үй кәсіпорындарының алдында тұтынушының үнемі өзгеріп отыратын қажеттіліктерін есепке алудың және қанағаттандырудың жаңа мүмкіндіктерін іздеу қажеттілігі туындайды, өйткені салалық тұрғын үй нарығының жұмыс істеуінің қазіргі жағдайлары тұтынушылардың қалауының өзгеруінің тікелей әсерінен қалыптасады [8].

Сондықтан кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің заманауи тәсілі тұтынушылардың қалауын анықтауға, бағалауға және есепке алуға бағытталған құрылыс кәсіпорнының бәсекелестік артықшылықтарын анықтауға және ұтымды пайдалануға ықпал ететін жүйе мен әрекеттер жиынтығын қамтуы керек.

Мұның бәрі келесі негізгі қағидаттарды ескере отырып, клиентке бағытталған тәсіл негізінде құрылыс кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін басқарудың жаңа тұжырымдамасын қалыптастыруға ықпал етеді:

- клиентке және оның қажеттіліктеріне назар аудару;
- өнімнің инновациялылығы және технологиялылығы;
- объектілерді салу мен пайдаланудың барлық кезеңдерінде шығындарды азайтуды есепке алудың кешенділігі;
- өнімнің сапасын және сатудан кейінгі қызмет көрсетуді қамтамасыз ету;
- өндірістің барлық кезеңдеріндегі процестік тәсіл;
- қоршаған ортаның өзгеруіне икемділік пен бейімделу;
- ситуациялық тәсіл.

Тәжірибе көрсеткендей, жоғарыда аталған барлық қағидаттарды біріктіруге тұрғын үй объектілерінің салалық нарығының серпінді дамуын ескере отырып, құрылыс кәсіпорны қызметінің барлық бизнес-процестерінің түпкілікті тұтынушының тілектерін талдауға, анықтауға және сайып келгенде қанағаттандыруға бағытталуын қамтамасыз ететін клиентке бағдарланған тәсілді пайдалануға мүмкіндік береді. Тұтынушыға бағытталған тәсілді авторлар құрылыс нарығының шарттары мен дамуын талдау негізінде құрылыс кәсіпорнының бәсекелестік артықшылықтарын, тұрғын үй мақсатындағы құрылыс өнімдеріне сегменттелген сұраныс деңгейін, құрылыс өнімдерінің өмірлік циклінің барлық кезеңдерін және макроорта факторларының әсерін ескере отырып, клиенттің жаңа қажеттіліктерін дамытуға бағытталған іс-шаралар кешені ретінде қарастырады [9].

Бұл тәсіл құрылыс өнімдерінің өмірлік циклінің негізгі кезеңдерінің циклдік байланысы және сатушы мен сатып алушының өзара әрекеттесу кезеңдеріндегі клиенттің мәртебесінің өзгеруі аясында қалыптасады және жұмыс істейді. "Тұтынушы-сатып алушы-тұтынушы" әр кезеңінде қажеттіліктер, тілектер немесе шағымдар ескеріліп, шағымдар

түзетілуі керек. 1-суретте тұтынушының мәртебесі мен құрылыс өнімдерінің өмірлік циклі арасындағы байланыс ұсынылған.

Сурет.1. Тұтынушының мәртебесі мен құрылыс өнімдерінің өмірлік циклі арасындағы байланыс

Тұтынушының ағымдағы қажеттіліктерін талдау нәтижелері болашақ сатып алушылардың тілектері ретінде құрылыс өнімдерін жобалау және өндіру кезеңдерінде ескерілуі керек. Сатып алу туралы шешім қабылдау кезеңінде және сатып алу-сату шартын жасасу процесінде, егер дайын өнім оның талаптарына сәйкес келсе, клиент сатып алушы болады. Құрылыс өнімдерін пайдалану кезінде тұтынушы мәртебесі пайда болады, онда шағымдар (жарнамалар) пайда болады және сатып алушының қанағаттану дәрежесі анықталады.

Осылайша, құрылыс компаниясының жобасын сәтті жүзеге асыру үшін, ең алдымен, өндірілген өнім тұрғысынан тұтынушылардың қалауын талдауға, есепке алуға және болжауға назар аударған жөн. Бұл, ең алдымен, бүгінгі күні халықтың тұтынушылық қажеттіліктеріне бағдарлану және сатып алынған тұрғын үйді пайдалануға жұмсалатын шығыстардың мөлшерін есепке алу аспектісінде кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге бірыңғай тәсілдің жоқтығына байланысты болады.

Қолданылған әдеби деректер тізімі

- 1.Александров Н.Н., Козлов В.Д., Крючков Д.В. Конкуренция и конкурентоспособность: содержание понятий и история их становления. - Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2014. С.167
- 2.Андреева Н.В. Инновации в развитии жилищного строительства в регионе: монография. - Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2011. С.157
- 3.Гусев М.В. Оценка конкурентных позиций субъектов предпринимательской деятельности / А.Н. Асаул, Х.С. Абаев, Д.А. Гордеев; под ред. д.э.н., профессора А.Н. Асаула. - СПб.: АНО ИПЭВ, 2017. С.271
- 4.Багиев Г.Л., Асаул А.Н. Организация предпринимательской деятельности: учеб. пособие; под общ. ред. проф. Г.Л. Багиева. - СПб.: СПбГУЭФ, 2011. С.231.
- 5.Березкина А. Моделирование конкурентной среды с использованием технологии Data Base Marketing // Маркетинг. - 2013. - № 3. С.31-37.
- 6.Долинский Г.Т., Соловьев И.А. Маркетинг и конкурентоспособность промышленной продукции. - М.: Экономика, 2015. С.245.
- 7.Ладыгина Е.Е., Лукманова И.Г. Концептуальная модель обеспечения конкурентоспособности предприятия в условиях клиентоориентированного рынка// Недвижимость: экономика, управление. - М., 2016. - № 2. С.25-32.
- 8.Ладыгина Е.Е. Концептуальная модель формирования и оценки уровня клиентоориентированности пред-приятый // Вестник МГСУ. – 2017. – № 3. С.284-293.
- 9.Лукманова И.Г., Ладыгина Е.Е., Концептуальная модель обеспечения конкурентоспособности предпри- ятия в условиях клиентоориентированного рынка// Недвижимость: экономика, управление, 2016. – № 2. С.25-32

ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ СУСЫНДАРДЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ САПАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ

Менлибекова А.Т. – магистр, аға оқытушы
Хыдырова Д. Б., Дәулет Н. М. – 2 курс студенттері
«Ұстаз» институты, «Химия және биология» кафедрасы.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Қазіргі таңда жастар арасында энергетикалық сусындар өте танымал. Олар үшін жұмыс жасауға, сабақ оқуға немесе демалуға ұйқы мен дұрыс тамақтану емес, энергетикалық сусындар сыйлайтын 3-4 сағаттық жалған сергектікті қолданған көбірек көмектесетін секілді. Ең өзекті мәселе олардың адам денсулығына зияны болып табылады. Сол себептен зерттеу нәтижесінде энергетикалық сусындардың адамға қауіптілігін анықтап, оны қоғамға әсерін түсіндіру болып табылады.

Кілт сөздер: энергетикалық сусындар, Gorilla, Red Bull, Flash, глюкоза, аскорбин қышқылы.

Аннотация. Сегодня среди молодежи очень популярны энергетические напитки. Им кажется, что работать, учиться или отдыхать им помогает не сон и здоровое питание, а использование 3-4-часовой ложной бдительности, дающей энергетические напитки. Наиболее актуальной проблемой является их вред для организма человека. Поэтому в результате исследования выясняется опасность энергетических напитков для человека и выясняется их влияние на общество.

Ключевые слова: энергетические напитки, Gorilla, Red Bull, Flash, глюкоза, аскорбиновая кислота.

Annotation. Energy drinks are very popular among young people today. It seems that it is more helpful for them to work, study, or relax by using 3-4 hours of false wakefulness, which gives energy drinks, rather than sleep and proper nutrition. The most pressing problem is their harm to human health. Therefore, as a result of the study, it is necessary to identify the danger of energy drinks to humans and explain their impact on society.

Keywords: energy drinks, Gorilla, Red Bull, Flash, glucose, ascorbic acid.

Ерте кезден бері адамдар табиғи стимуляторларды қолданып келген. Мәселен, Таяу шығыста стимулятор ретінде кофені қолданса, Оңтүстік-Шығыс Азия мен Қытай мемлекеттерінде бұл шай болған, ал Африкада кола жаңғақтары энергия берді. Стимуляторлардың ең көп таралған түрі кофеин болды. Кофеин қазіргі таңда да көптеген энергетикалық сусындардың негізі. Энергетикалық сусындардың алғашқы бастауы ең алғаш XII ғасырда Германия аумағында басталған. Алайда ол сәтсіз шығып, қатты танымалдылық жинай алмады. Бұл сәтсіздіктен кейін, 1938 жылы Смит-Кляйн Бичамон екінші рет Lukozade атты энергетикалық сусынды Тұманды Альбион спортшыларына арнап шығарды, бірақ спортшылар сусыннан уланудың дәл алдында қалды. Смит-Кляйн Бичамон бұнымен тоқтап қалмады, керісінше кейбір түзетулер енгізіп, сусынды үлкен көлемде сатылымға шығарды. Бұл жолы бірінші сәтсіздігіне қарамастан көптеген адамдар сатып алды. Энергетикалық сусындардың келесі даму сатысы 1962 жылы Жапония елінде жалғасты. Lukozade сусынының рецептімен Lipovitan энергетигі жарық көрді. Қазіргі таңда Жапония елі энергетикалық сусындардың экспорттаушыларының арасынан маңыздыларының бірі және энергетикалық сусындардың бастау тарихы Жапония елін еске түсіреді. Ал Еуропа елдеріне энергетиктер Жапонияға қарағанда кешірек келді. 1982 жылы австриялық Дитрих Матешец өзінің гонконгқа сапарында Lipovitan-ның дәмін көріп, ойына бірден жаңа идея келеді. Араға 2 жыл салып, 1984 жылы Дитрих қазіргі таңда бәрімізге белгілі, әлемге әйгілі «Red Bull» сусынын ойлап тапты. Ал орталық Азия елдеріне сусын 90-жылдардың аяғы мен

2000 жылдардың басында келген болатын.

Энергетикалық сусындардың құрамында әртүрлі энергияны арттыруға қолданатын кофеин, кант, су, глюкоза, аскорбин қышқылы, таурин, бояғыш заттар, көмірқышқыл газы, гуарана мен картинин бар. Осы стимуляторлар орталық жүйке жүйесіне әсер етіп, жұмысқа қабілеттілікті артырып, адамға шаршау сезімдерін бермейді. Кофеин-бұл ең күшті психостимулятор болып табылады. Кофеин адамға сергектік сыйлап, ұйқы келтірмейді, шаршағанды басады. Бірақ бұл күш қуат ұзақ уақытқа созылмайды. Кофедегі кофеин 1-2 сағаттық әсер сыйласа, бұл энергетикалық сусындарда 3-4 сағатқа созылады. Байқасаңыз, қатты кофе мен шайдың көп мөлшерін пайдаланған адамдар өздерін жағымсыз сезініп жатады. Ол кофеиннің әсерінен болады. Кофеинді артық мөлшерде пайдалану-жүйке жүйесінің бұзылуына, қатты жүрек соғысына және қатты қоздырғыштыққа алып келеді. Кофеиннің күндік нормасы Орталық Азия елдерінде 150 мл/тәулігіне болса, ал Батыс елдерінде норма 400мл/тәулігіне құрайды. Бұл норма дені сау орта жастағы адамдарға деп бекітілген. Кәмелеттік жасқа толмаған және аяғы ауыр әйелдерге тұтынуға кеңес берілмейді. Кофеин егде жастағы адамдардың денсаулығына зиян, өйткені ол жүрек тамырлары мен созылмалы ауруларға алып келеді. Таурин- бұлшықет ұлпаларында кездесетін аминақышқыл. Ол жүрек бұлшықетінің жұмысын жақсартады. Бір құты сусынның құрамында әдетте 400-1000 мг таурин кездеседі. Сонымен қатар таурин зат алмасуды реттейді. Негізінен тауринді жалғыз қолданса қатты қауіпті болмайды, алайда кофеинмен бірге қолданылса, орталық жүйке жүйесінің шамадан тыс қозуына, метоболизм процесстерінің күшеюіне және тежелу процессінің азаюына әсер етеді. Ал артық мөлшерде пайдаланса, іш ауыруына, гастрит, ойық жараның тууына, аллергиялық ауруларға алып келеді. Гуарана және женьшень-табиғи стимуляторлар. Аз көлемде пайдаланылса, шаршау сезімдерін түсіріп, психологиялық және физикалық белсенділікті арттырады. Ал егер артық мөлшерде қолданатын болса, ұйқысыздықтың тууына, артерия қан тамырларының кеңеюіне және шаршаңқылық, мазасыздық сезімдерін оянуына алып келеді. Энергетикалық сусындарда гуарана мен женьшень әртүрлі пропорцияларда пайдаланылады. Аскорбин қышқылы (С витамині)- органикалық қосылыс. Тыныс алу жасушаларының тотығу-тотықсыздану реакцияларына қатысады. Аскорбин қышқылы сүйек ұлпасының өсуі мен дамуына, капиллярлардың өткізгіштік қызметіне, сонымен қатар иммунобиологиялық қорғаныш қызметтеріне әсер етеді. Карнитин-организмде аминақышқылдардан лизин мен метионин бөлетін зат. Ол ағзада зат алмасу қызметін жақсартып, бұлшықеттердің шаршауын азайтады. Адам организмі карнитинді қосымша қуат күші ретінде қолдануға мұқтаж емес. Карнитиннің ересек адамдар үшін тәуліктік нормасы- 300 мг, ал балалар мен жасөспірімдер үшін-100-300 мг болып табылады [1, б. 4;6; 4].

Ғалымдардың айтуы бойынша энергетикалық сусындардың құрамында стимуляторлардың көп болу себебіне байланысты адамда ұйқысыздық, мазасыздық, жүрек соғысының ауытқуына, қозғыштық, ас қорыту жүйесінің бұзылуы секілді ауруларға алып келеді. Энергетикалық сусындардың құрамындағы таурин, гуарана мен женьшень секілді стимуляторлар аз мөлшерде болғандықтан, олар әлдеқайда зиян тигізбеуі мүмкін. Бірақ кофеин мен канттың мөлшерінен ол адамға бәрібір өзінің зиянын тигізбей қоймайды. Энергетикалық сусындарды шығарушы компаниялар олардың адам ағзасына қауіптілігі жоқ деген пікірде. Сусынды ішкен кезде алғашқы уақытта адам өзін жақсы көңіл-күй, ұйқының қанып тұрғандай сезінуі мүмкін. Себебі миымыз өте тез жұмыс істей бастап, денемізде күш-қуат артып, бірнәрсе жасағымыз келіп, үнемі қозғалыста болғымыз келеді. Дегенмен дәрігерлер қосымша күштердің тек төтенше жағдай кезінде ғана керек екенін ескертеді. Сондықтан күтпеген сергектік адам организмінің бұзылуына алып келеді. Егер 1 құты энергетик ішсе, нормадағы 73-75 сағатын импульстан 120-130 импульсқа бірден көтереді. Мысалға қолымызды тез тез қыса бастасақ, бірнеше уақыттан кейін қолымыз шаршай бастайды. Тура сол секілді жүректе бір сәтте үлкен жылдамдықпен жұмыс жасай бастағанда, оның эффективтілігі түсіп кетеді. Бауыр, бүйрек, асқазан, жүйке жүйеміз, ұйқы безіне де зияндылығын тигізбей қоймайды. Тіпті энергетиктерден кесірінен комаға түсіп, өліп те

кеткен адамдар бар.

Әлі қалыптасып болмаған балалар үшін кофеин кері әсерін тигізері сөзсіз. Балалар кішкентай кезінен гиперактивті болып келеді. Олардың кофеинді қабылдау күндік нормасы 50-100 мг. Ал энергетиктер құрамында әдетте 160-240 мг кофеин кездеседі. Жасөспірімдер де әлі толыса қоймаған ағзалар. Ал энергетиктердің құрамындағы кей стимуляторлар әлі де толық зерттеліп бітпеген. Үлкен адамдарға тигізетін кері әсерлерін есепке алсақ, балаларға ол 2 есе әсер етіп, зиянын тигізеді [2, б. 5-8; 5, б. 189].

Жағымды жақтары:

- сергектік пен күш-қуат сыйлайды
- энергетиктер 3-4 сағат әрекет етеді
- шай мен кофеге қарағанда, сусындарды құтыда кез келген жерде алып жүру оңай
- Энергетиктер тек қана сергектік сезімін сыйлап қоймай, сонымен қатар мидың жұмысын арттырады. Бұл әртүрлі сынақтар кезінде мидың жұмыс істеуіне көмектеседі
- кофеге қарағанда энергетикалық сусындар екі есе ұзағырақ
- көп витаминмендер мен глюкоза адамның кей органдары мен қан айналу жүйесін ретке келтіреді
- энергия береді

Жағымсыз жақтары:

- шектен тыс қолдану әртүрлі ауруларға алып келеді
- барлық мемлекеттерде қолжетімді емес, кейбір мемлекеттерде артық қолдану әсерінен тек қана дәріханаларда сатады
- В витаминінің артық мөлшері жүйке жүйесін құртады
- Көп қолдана келе сусындар тәуелділік тудырады және одан құтылу қиын болуы мүмкін
- калорий өте көп мөлшерде кездеседі
- алкоголмен бірге қолданса өте қауіпті салдарларға алып келеді
- қант көп болғандықтан, артық мөлшерде қолданғанда қант диабеті мен қысым көтеріледі
- Жалған сергектіктен кейін қайтып күнделікте нормаға келу өте қиын. Сол себептен әдетте депрессия мен ұйқысыздық пайда болады [3, б. 52-58].

Қазіргі таңдағы қоғам арасында энергетикалық сусындардың қаншалықты қолданатынын анықтау мақсатында 50 адам арасында әлеуметтік сауалнама жасалды.

Сауалнамаға қатысушыларға келесі сұрақтарға жауап беру ұсынылды:

- 1) Жасыңыз? 54 жауаптың 64,8% - 18-25 жас аралығы; 35,2% - 15-18 жас аралығы.
- 2) Жынысыңыз? 54 жауаптың 55,6% - қыз; 44,4% - ұл.
- 3) Энергетикалық сусын ішесіз бе? 54 жауаптың 63% - иә ; 37% - жоқ
- 4) Энергетикалық сусын құрамында қандай заттар бар екенін білесіз бе? 54 жауаптың 53,8% - жоқ ; 46,2% - иә.
- 5) Қандай энергетикалық сусын ішесіз? 54 жауаптың % - ; 37% -
- 6) Энергетикалық сусын адам ағзасына әсер етеді ме? 54 жауаптың 94,4% - иә; 5,6% - жоқ.
- 7) Энергетикалық сусындардың адам ағзасына әсері? 54 жауаптың 87% - жаман; 7,4% - әсері жоқ; 5,6% - жақсы.

Сауалнама нәтижесінде энергетикалық сусындарды жас мөлшері 18-25 жастағы адамдар ішетіні анықталды. Олардың көпшілігі студенттер болып табылады. Ал олардың көпшілігі: Gorilla, Red Bull, Flash сусындарын көп қолданатынын айтты.

Энергетикалық сусынның құрамындағы кофеинді анықтау барысында фарфор ыдысқа әр сусыннан 5 мл құйып шығып, әрқайсысына 2-3 тамшы азот қышқылын тамызып, қоспаны спиртшамның көмегімен қыздырдырған кезде, қызғылт сары түсті амалин қышқылы түзіледі. Ал концентрлі аммиак ерітіндісін қосқанда, бұл зат аммоний пурпаратына айналады. Яғни, кофеиннің айналуы байқалады. Тетраметилпурпурат

қышқылының аммоний тұзының түзілуіне байланысты күлгін қызыл түсті кристалдар түзіледі. Зерттеу нәтижесінде барлық сусында кофеин анықталды. 3 сусынды құтыдағы құрамы бойынша талдап, салыстырдық. Салыстыру нәтижесінде ең көп кофеин мен таурин Gorilla сусынында бар екені анықталды (1-кесте).

1-кесте. Энергетикалық сусындарды құрамы бойынша салыстырмалы талдау

	Gorilla	Red Bull	Flash
Энергетикалық құндылығы	50 ккал	46 ккал	50 ккал
Ақуыз	0 г	0 г	0 г
Көмірсулар	12 г	11 г	12.5 г
Майлар	0 г	0 г	0 г
Таурин	540 мг	100 мг	120 мг
Кофеин	300 мг	250 мг	270 мг
Витамин B6	1 мг	2 мг	0,6 мг
Витамин B12	1 мкг	0.002 мг	0,04

Энергетикалық сусындардың қышқылдық ортасын (pH) индикатор қағазы арқылы анықтау кезінде, энергетикалық сусынды табақшаға құйып аламыз. Одан кейін индикатор қағазын салып, шыққан түсіне бойынша pH қағазына қарай ортасын анықтадық.

3 сусындардың ортасы әрқайсысы әртүрлі болды: Gorilla сусынының ортасы pH=5, Red Bull сусынының ортасы pH=4, Flash сусынының ортасы pH=3; Асқазанның қышқылдық ортасы pH=2.5 болғандықтан, салыстырмалы түрде Flash сусыны адам ағзасына қаттырақ қауіпті және Gorilla сусыны сәл қауіпсіз болып келеді (1-сурет).

1-сурет. Энергетикалық сусындардың pH ортасын анықтау

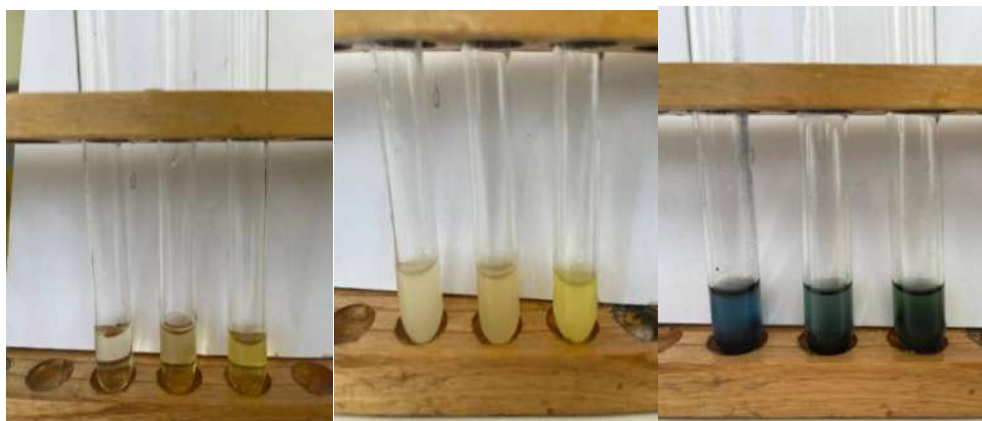
Ендігі кезекте, сусындардың құрамындағы көмірсу (глюкозаны) бар немесе жоқ екенін тексереміз. Алдымен, 2 мл энергетикалық сусынға натрий гидроксиді мен мыс сульфатының ерітінділерін қосамыз және спирт шамға қыздырамыз. Қыздырған кезде сусындардың түсі өзгерді. Соңында барлық сусындарда глюкоза бар екендігі анықталды.

2- сурет. Глюкозаны анықтау

Энергетикалық сусындардың құрамындағы С витаминінің мөлшерін иодеометриялық әдіспен анықталды. Пробиркаға 2 мл сусын құйып, әрқайсысына бірдей мөлшерде крахмал ерітіндісін қосылды. 10-15 секунд ішінде жоғалмайтын көк түс пайда болғанша йод қосамыз. Әрбір сусын үлгісіне 2-3 тамшы йод қосқан кезде бірден түсін өзгертті. Gorilla сусынында қанық көк түс шыққаны үшін онда көп мөлшерде С витамині барын көрсетті. Ал Red bull және Flash сусындарында С витаминін аз мөлшерде екенін көріп отырмыз. Тәжірибе аскорбин қышқылы молекуласының йодпен тез тотықтанатындығына негізделген. Ерітіндідегі йод барлық аскорбин қышқылын тотықтырған сәтте соңғы тамшы йод ерітіндіні көк түске бояйды.

3 сурет- С витаминін анықтау

Сусындардың құрамындағы қант мөлшерін анықтау барысында, фарфор ыдысқа аз мөлшерде сусынды қосып, спирт шамға қыздырдық. Тәжірибе нәтижесінде шырын құрамындағы су буға айналып, құрамындағы қант ғана қалды. Аз ғана мөлшерінде осынша қант болса, 1 құты сусынның құрамында өте көп мөлшерде қант болатыны анық.

4 сурет-сусын құрамындағы қант анықтау

Тәжірибелер барысында энергетикалық сусындардың қасиеттерін, құрамын және адам организміне әсерін біліп, тұтынушыға қауіпсіздік пен сапаның барлық критерийлеріне сәйкес келетін сусынның ең сай үлгілері алынып, құрамындағы кофеин, глюкоза, қант және

аскорбин қышқылының бар екендігі нақтыланды.

Энергетикалық сусындардың онымен қатар, 50 адам арасында әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесінде энергетикалық сусындарды қолданатын адамдардың басым көпшілігі жастар екені анықталды. Сусынды тек 18 жасқа толған ғана тұлғаларға ішуге рұқсат берілсе де, 50 адамның 35% мектеп жасындағы балаларды құрайды. Олар әлі дамушы организм ретінде энергетикалық сусындарды ішу оларға әжептеуір қауіпін тигізеді.

Энергетикалық сусындардың адам денсаулығына тигізетін ешқандай пайдасы жоқ. Дәрігерлер энергетикалық сусынның күндік нормасы максимум 2 құты болу керек екенін айтады. Энергетикалық сусындар беретін энергия мен сергектік көп уақытқа созылмайды. Адамның физиологиялық қызметіне әсерін тигізіп, мидың тез шаршауына, психологиялық ауытқуларға әкеледі. Энергетикалық сусындардың берер пайдасынан гөрі зияны мен қауіп көбірек екені бәрімізге аян.

Осындай мәселелердің алдын алу үшін, энергетикалық сусындарды 18-ге толмаған балалар мен жасөсірімге қолдануға түбегейлі тыйым салу керекпіз. Қазірден жас буынымыз сондай зиянды өнімдер қолдана берсе, болашақта Қазақстан Республикасының денсаулық әлеуеті әжептеуір құлдырайтыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. III региональный конкурс исследовательских и проектных работ школьников «Высший пилотаж – Пенза 2021», «Энергетические напитки – вред или польза?».
2. Алтайская краевая универсальная научная библиотека им. В.Я.Шишкова, «Энергетические напитки: «окрыляют» или вредят?», Барнаул 2012.
3. Физиологические эффекты сочетанного упот- ребления «энергетических» напитков и алкоголя / Ю. Д. Пометов и др. // Вопросы наркологии, 2004.
4. Поляк. Т. Энергетические напитки: вред или польза? — Режим доступа: // <http://health.passion.ru/pravilnoe-pitanie/>
5. Котова, Т. Энергетические напитки. Востребованность рынка, качество, безопасность: монография / Т. Котова, В. Позняковский. - Deutschland: LAP LAM-BERT Academic Publishing, 2013.

УДК 576.89

МЕРЫ ЛЕЧЕНИЯ И ПРОФИЛАКТИКА ИНВАЗИОННЫХ БОЛЕЗНЕЙ ЖИВОТНЫХ НА ОСНОВЕ РЕЗУЛЬТАТОВ НИР В КРЕСТЬЯНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

**Казакбаев К.М., к.в.н., ст.преподаватель, Амирова М.А., ст.преподаватель,
Тулеева К.А., м.в.н., преподаватель.
«Жаратылыстану» факультеті
«Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы
Международный Таразский инновационный институт им.Ш. Муртазы**

Аңдатпа. Мақалада кәсіпкердің жеке шаруашылығында жануарлардың инвазиялық аурудың клиникалық және лабораториялық зерттеулерінің нәтижесінің арқасында емдеу және профилактикалық жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: гельминттер, зерттеу, емдеу, алдын алу, антгельминтиктер, дегельминтизация, инвазия.

Аннотация. На основании результатов исследования и определения видов инвазионных заболеваний животных и птиц, крестьянскому хозяйству предложены рекомендации и план мероприятия по профилактике и лечению инвазионных болезней

Ключевые слова: зараженность, гельминты, лечения, профилактика, антгельминтики, инвазия.

Annotation. The article shows the methods of treatment and Prevention of invasive animal diseases in the personal farm of an entrepreneur thanks to the results of clinical and laboratory studies.

Keywords: helminths, research, prevention, anthelmintics, drugs, invasion.

В настоящее время в Жамбылской области идет тенденция роста содержания разных видов животных в личных подсобных хозяйствах. Однако одним из барьеров на пути развития животноводства является паразитарные болезни, которые наносят огромный ущерб хозяйствам в виде снижения объема продукции, его качества и приводят к гибели животных. По этому исследования эпизоотологии и разработка оптимальных методов лечения и профилактики паразитозов представляют несомненную научно-практическую ценность и являются актуальными с позиции ветеринарной медицины и экологии, что и определило необходимость проведения настоящей работы.

На основании обоюдного договора МТИИ с крестьянским хозяйством «Адилет» Т.Рыскуловского района с 2019 по 2022 годы провели научно-исследовательские паразитологические исследования животных и птиц хозяйства на предмет их зараженности на инвазионные болезни.

При обследовании личного подсобного хозяйства выяснилось что в хозяйстве содержались кролики, мелкий рогатый скот, лошади и птицы. Поэтому остановимся на последнем задании т.е., предложить рекомендации и план мероприятия по профилактике и лечению инвазионных болезней животных.

На основании результатов исследования определить виды инвазионных заболеваний животных и птиц. Также предложить крестьянскому хозяйству рекомендации и план мероприятия по профилактике и лечению инвазионных болезней животных .

Результаты паразитологических исследования показали что в крестьянском хозяйстве обнаружено семь видов инвазионных заболеваний животных и птиц. По видам это пассалуроз и псороптоз кроликов, псороптоз овец, гельминтозы курей и уток, трипаназомоз лошадей, гельминтозы собак.(в таблице первая графа) Результаты исследования были описаны и опубликованы в статьях международных конференции и научных журналах. Поэтому на основе исследования предлагаются нижеследующие меры.

Таблица. Рекомендации и план мероприятия по лечению и профилактике инвазионных болезней животных для крестьянского хозяйства «Адилет».

Наименование заболевания и возбудителя	Сроки и методы лечения	Профилактические меры	Исполнители
Пассалуроз кроликов (passalurosis)	«Альбендазол» 2,5% суспензию, преорально, индивидуально двукратно крольчатам 0,7-1,5мм., взрослым 2,0-2,5мм. на кг/веса с последующей дачей препарата «Гаммавит».	Полноценное сбалансированное кормление, ежедневное чистка клеток от навоза и его обеззараживание. Дезинвазия клеток, помещения и инвентаря кипятком, паром затем хлорной известью,зольной щелочью или раствором формальдегида не менее двух раз в год. Завезенных кроликов карантинируют 30 дней, и подвергают гельминто-	Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа

		овоскопическому обследованию. Ежеквартальные профилактические дегельминтизации препаратами панакура, мебенвета гранулята, пиперазина с комбикормом, после 18–24 часов голодной диеты [1, с.402].	
Псороптоз кроликов (<i>Psoroptes cuniculi</i>)	При высокой степени пораженности препарат "Ивермектин" по 0,1-0,2 мл в зависимости от веса животного один раз подкожно и три раза в неделю обрабатывали зараженные участки пеной аэрозоля Акродекс. Два раза в неделю мазью «ЯМ».	Для профилактики псороптоза, помимо лечения больных, здоровых животных подвергают профилактической обработке акарицидами, После тщательной механической очистки решеток, зданий тщательно промыть горячей водой. Для последующей дезакаризации используют водную эмульсию креолина неоцидола, хлорофоса, циодрина. [2.с.179].	Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа
Псороптоз овец (<i>Psoroptes ovis</i>)	Для лечения применяли дустотерапию, с 200 до 300 гр дуста. Для усиления лечебного эффекта подкожно вводили препарат аверсект в дозе 1 мл., а ягнятам-0,5-1 мл в зависимости от веса. В теплое время купка креолином и неоцидолом.	Вновь завезенных овец, карантинируют, а затем купают в акарицидных эмульсиях. Дважды в год весной и осенью после стрижки все овцы хозяйства необходимо купать в акарицидных эмульсионных ваннах. На пастбище овцы не должны смешиваться с животными соседнего хозяйства. [3 .с.202].	Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа
Гельминтозы птиц (<i>Ascaridia galli</i> , <i>Heteracis gallinarum</i> , <i>Raillietina echinobothrida</i> , <i>Prosthogonimus ovatus</i>)	Для лечения применяют универсальные средства альбазен 2,5% и 10% суспензии применяют один раз по 0,05 мл/1 кг.веса, альвет 50 мг/кг каждые 24 часа в течение 2 дней подряд, альбен 50 мг/кг веса в течение 2 дней. [3.с.205].	Полноценное сбалансированное минерально-витаминное кормление, ежедневное чистка клеток от навоза и его обеззараживание. Дезинвазия клеток, помещения и инвентаря. Строгое соблюдение зооветеринарных правил. Ежеквартальные профилактические дегельминтизации антгельминтными препаратами групповым методом с	Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа

<p>Гельминтозы водоплавающих птиц (Amidostomum anseris, Echinostomatidae, Drepanidotaenia lanceolata, Ascaridia galli, Trichomonas anatis)</p>	<p>Для эндопаразитов водоплавающих птиц предлагаем общие средства действующие на все виды гельминтов. фенбендазол-5мг/кг веса; альбендазол 10 мг/кг 3 раза; альвет, альбен 0,5 мг/кг 2 раза каждые 24 часа. Так-как дрепанидотениоз является цестодозом то дают 0,1% водный раствор бромистоводородного аре-колина по 1-2 мл на птицу преорально до кормления. Дегельминтизацию проводят на открытых площадках. После собирают и удаляют выделенных гельминтов. При трихамонозе утят воду с препаратом Метронизол-К в дозе 100 мг/л воды а также корм с 2% фуразалидоном. Они хорошо действуют на патогенные простейшие в желудочно-кишечном тракте. [4 .с.135].</p>	<p>кормом. Содержание и кормление минерально-витаминным кормом, строгое соблюдение зоогигиенических правил, ежедневное обеззараживание фекалии. Необходимо проводить механическую очистку Дезинвазия клеток, помещения и инвентаря кипятком,положительный результат дает обезвреживание 3% растворами делюголя, глютекса,бутокса не реже двух раз в год. Раздельное содержание завезенных в хозяйство птиц в течение 1 месяца. Для профилактики ежеквартальное дегельминтизация всех водоплавающих птиц.</p>	<p>Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа</p>
<p>Трипаназомоз лошадей (Trypanosoma equiperdum)</p>	<p>Иногда, в редких случаях лошадей лечат, внутривенно вводят 10% наганин, в физиологическом растворе в количестве 0,015 г/кг. Через 15-20 дней наганин следует повторно. После, лошадь подвергалась воздействию легкого пота 3-4 раза в день. Для лечения также можно использовать препараты азидин,неоазидин, батризин, беренил. Для этого азидин вводят внутримышечно в виде</p>	<p>В преддверии случной кампании необходимо клиническую диагностику всех табунов. лошади с клиническими признаками заболевания изолировать. По ветеринарным правилам, зараженную лошадей, направляют на убой, независимо от породных качеств. Жеребцов перед случкой для профилактики прививают наганином в количестве 0,01 г/кг. Вновь завезенных лошадей, карантинируют в неблагополучных</p>	<p>Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа</p>

	7% раствора из расчета 3-5 мг/кг. Лечение повторяют через 24 часа в этой дозе. [5 .с.69].	хозяйствах исследуют кровь серологическим методом каждые 30 дней до получения отрицательного результата	
Гельминтозы собак (<i>Toxosara canis</i> , <i>Toxascaris leonina</i>)	Обязательно ежеквартально проводить дегельминтизацию собак с помощью антгельминтных препаратов дронцит, альбен.	Так-как собаки являются одним из основных источников заражения сельскохозяйственных инвазионными болезнями, необходимо сократить содержание собак в хозяйстве до двух, ежеквартально проводить дегельминтизации. Не кормить собак продуктами убоя животных в неваренном виде.	Руководитель крестьянского хозяйства, ветврач сельского округа

В результате паразитологических и капрологическх исследований в течении трех лет были выявлены семь видов инвазионных болезней у разных видов животных в разной степени экстенсивности и интенсивности. Предложенные нами методы лечения с применением антипаразитарных препаратов и рекомендации по профилактике дали положительные результаты.

Список использованных источников

1. Сабаншиев, М.С. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғару оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: ЖШС РПБК "Дәуір", 2011. – С. 480.
2. Шабдарбаева, Г.С. Ветеринариялық протозоология және арахноэнтомология: Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғару оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: Print-S, 2011. – С. 279.
3. Сабаншиев, М.С. Ветеринариялық паразитология практикумы: Оқу құралы. / ҚазҰАУ. - Алматы: Айтұмар, 2013. - С. 232.
4. Ысқақов М.М., Ахметжанов О.О., Сабаншиев М.С. Құс паразитоздары–Семей, 2014.- С.346
5. Аубакиров, М.Ж., Хусаинов, Р.И. Паразитарные болезни лошадей: Методические указания. - Костанай: КГУ им. А. Байтурсынова, 2017. - С. 89.

ӘОЖ 691.175:692.82

СТАНДАРТТЫ ФОРМАДАҒЫ ЕМЕС ПЛАСТИК ӨНІМДЕРІНЕ САПАНЫ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫН ТАҢДАУ ӘДІСТЕМЕСІН ҚАРАСТЫРУ

Мейірбек С.С. - магистр, Демеуова Г.Б. - PhD, доцент, Оразбек А.А. - магистр
«Технологиялық» факультеті
«Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада пластик өнімдерінің шығу тарихы, олардың құрылымы, қасиеттері, жасалу процесі, ары қарай жетілуіне және қазіргі сұраныста болып жатқан

өнімдердің тобындағы бұйымдарды қарастыру. Ондағы дыбыстарды өлшеу, арнайы техникалық құралдардың көмегімен тәжірибе арқылы, физикалық шаманың мәнін табу процесі. Өлшенетін шама бірнеше рет бақыланады, одан алынған нәтижелер математикалық жолмен өңделеді және ең соңында өлшеудің жүйелік қателіктерін шығарып тастап, шаманың ақырғы мәні алынып қарастырылды. Пайдалы және эстетикалық өнімдерді жасауға бағытталған, қарқынды дамып келе жатқан, әрекеттердің бірі, адамның жайлы өмір сүру жағдайын қамтамасыз ететін, материалдық орта объектілері болып табылады.

Кілт сөздер: пластик өнімдері, сапасы, өлшеу, шумомер, дыбыстық өлшем, қателік.

Аннотация. В статье рассмотрены история происхождения пластмассовых изделий, их строение, свойства, процесс изготовления, дальнейшее развитие и рассмотрение изделий в группе товаров, пользующихся текущим спросом. Процесс нахождения значения физической величины опытным путем с помощью специального технического оборудования, измеряющего в нем звуки. Измеряемое значение контролируется несколько раз, полученные от него результаты математически обрабатываются, и, наконец, рассматривается конечное значение значения после устранения систематических ошибок измерения. Одним из бурно развивающихся видов деятельности, направленных на создание полезных и эстетичных продуктов, являются объекты материальной среды, обеспечивающие комфортные условия жизни людей.

Ключевые слова: пластмассовые изделия, качество, измерение, шумомер, погрешность.

Abstract. The article deals with the history of the origin of plastic products, their structure, properties, manufacturing process, further development and consideration of products in the group of products that are in current demand. The process of finding the value of a physical quantity experimentally with the help of special technical equipment that measures sounds in it. The measured value is controlled several times, the results obtained from it are mathematically processed, and, finally, the final value of the value is considered after eliminating systematic measurement errors. One of the rapidly developing types of activities aimed at creating useful and aesthetic products are objects of the material environment that provide comfortable living conditions for people.

Key words: plastic products, quality, measurement, sound meter, sound measurement, error.

Пластикалық материалдар деп, жасалу процесінде созымталдық және жұмсақтық қасиет көрсетіп, дайын болған соң қатты және серпінді күйіне көшетін неше түрлі құрылыстық материалдар мен бұйымдарды айтады.

Органикалық пластикалық массалар немесе құрамында міндетті түрде көміртегі болатындықтан оларды карбопластылар деп атайды, құрылымы және қасиеттері бойынша әртүрлі материалдар мен бұйымдар тобын құрайды.

Соңғы жылдардағы жоғарғы полимерлік грек тілінде «поли»-көп, «мерос»-бөлік материалдарды зерттеудегі каучук тәріздегі қасиеттері бар көптеген полимерлерді синтездеудегі синтетикалық каучуктер, сондай-ақ каучуктер мен пластикалық қасиеттері бар материалдар аралығында кешенді қасиеттері болатын полимерлерді зерттеп синтездеу жұмыстарындағы орасан зор прогресс, барлық полимерлердің химиялық құрылымы бар пара-пар екенін, «пластмасса» және «каучук» бір түсінік екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Синтетикалық полимерлер негізінде, алуан түрлі құрылыстық материалдар мен бұйымдар жасау технологиясы өндіріске енгізілді.

Міне, сондықтан пластмассалар басқа дәстүрліге қарағанда біршама жаңа материалдар болып есептеледі. Бірақ, синтетикалық материалдар полимер алу кезінде, әзірше қымбатқа түсіп жатқандықтан, пластмассалық материалдар құны жоғарылау. Сондықтан, пластмасса құрамына алуан түрлі толтырғышта, оның ішінде өнеркәсіп қалдықтарын қосу жолымен және өндіру технологиясын жетілдіру арқылы пластмассалық материалдардың сапасы мен тиімділігін жылдан-жылға жақсарып келуде.

Көне заманның өзінде органикалық текті пластикалық материалдар белгілі болған, табиғи битум асфальттар. Вавилонда біздің дәуірден бұрын 700 жыл бұрын Еуфрат өзенінің астынан өтетін каналды саларда цементтеуші және суға тұрақты материал ретінде табиғи битумды қолданған, Рим империясы уақытындада, асфальт құрылыс саласындада кеңінен қолданылған. Асфальт туралы біздің дәуірдеде өмір сүрген Рим жазушысы Плиний кітабында біраз мағлұмат қалдырған, Оңтүстік Америкада XV-ғасырда бұл материалдар жол құрылысындада кеңінен қолданылған болатын.

Орта ғасырларда органикалық пластикалық материалдар онша дами қоймаған. Тек ғана XIX-ғасырдың екінші жартысынан бастап, пластикалық материалдар шамалап тарай бастаған. Сол уақыттан бастап, табиғи өнімдер мен химиялық өзгертілшен табиғи полимерді, целлюлозаларды, каучукии және белоктарды пайдаланумен қарастырылады.

1872 жылы Нитроцеллюлозаны камерамен өңдеу жолымен целлюлид алған. Сол кездегі целлюлозалалар туындыларының негізінде алынған пластикалық өнімдердің бірінші түрі еді.

Ал, 1897 жылы бірінші рет, сүттен алынатын өзгертілген белок-казейн негізінде галалит атты пластикалық өнімді алу үшін, осы мүмкіншілік табылды. Бұл пластикалық өнімдер, қазіргі кездегі галантериялық өндірісте қолдануда.

Қазіргі кезде, изобутилен полиизобутилен полимерін өндіру үшін, қажет түпкі шикізат ретінде кең қолданылады. Ал полиизобутилен жамылтқылық және герметикалаушы материалдар жасауға қажет шикізат болып табылады.

Көптеген пластикалық өнімдер негізінен болып табылатын, формадельгидтің басты полимерлік пішіндерін тапқан А.М. Бутлеров. Ол пластикалық масса химиясының дамуына М.Г.Кучеров еңбегінің, поливинилацетат полимерін алу жөніндегі жұмысының маңызы үлкен болады, сондай-ақ аяқталмаған түзілімдердің басқа қосындыға өзгеріп кету механизмін анықтаған А.Е. Фаворскийдің, қатарласа жүретін полимеризациялар реакциясын 1 рет ашқан В.В.Солониннің және этилендер қосылстарынңы полимерицизиялану теориясын дамытқан С.В.Лебедевтің ғылыми зерттеу жұмыстарының пластика өндірісінің қалыптаса дамуына орасан үлкен зор әсерін тигізді. [7, б.448]

Өлшеу — арнайы техникалық құралдардың көмегімен тәжірибе арқылы физикалық шаманың мәнін табу процесі. Өлшенетін шама бірнеше рет бақыланады, одан алынған нәтижелер математикалық жолмен өңделеді және ең соңында өлшеудің жүйелік қателіктерін шығарып тастап, шаманың ақырғы мәні алынады.

Өлшеу құралдарының түрлері: Шама мөлшерлері; Өлшеу приборы; Өлшегіш түрлендіргіштер; Өлшеу қондырғысы; Өлшеу жүйесі; Стандартты үлгілер; Өлшеу машиналары. Шама мөлшерлері – бір немесе бірнеше берілген размерлі физикалық шамаларды сақтай және қайта жаңғырта алатын өлшеу құралдары. Мөлшерлер бірімді, көпмәнді және мөлшерлердің жиынтығы түрінде болады. Өлшегіш түрлендіргіштер – өлшенетін шаманы басқа шамаға немесе өңдеу, сақтау, ары қарай түрлендіру үшін ыңғайлы өлшеу информациясының сигналына түрлендіру үшін қолданылатын ӨҚ. Өлшеу приборы – өлшенетін физикалық шаманың мәндерін орнатылған диапазонда алу үшін қолданылатын ӨҚ. Өлшеу қондырғысы – бір жерде орналасқан және бір немесе бірнеше физикалық шамаларды өлшеу үшін қолданылатын өлшеу құралдарының функциональды біріккен жиынтығы. Өлшеу жүйесі – әр жерде орналасқан және бір немесе бірнеше физикалық шамаларды өлшеу үшін қолданылатын өлшеу құралдарының функциональды біріккен жиынтығы. Өлшеу машинасы – бұйымды сипаттайтын физикалық шамалардың дәлдігін өлшеуге арналған ірі размерлі өлшеу қондырғысы. [5, б.20]

Өлшеу құралдарының номенклатурасы, өлшеуіш мөлшерлердің мәнінің өлшеу шапшандығы уақыт бойынша, өзгеруі үшін қабылдануға, шек қойылған. Айырушы құралдар немесе басқа құралдар, индикаторлармен жабдықталған (бұндай, мысалы, сынапты термометрлер сияқты), өз инерциальқтың күшіне және көз мөлшермен есептелген көрсеткіштердің ұзақтығы өлшеу мөлшерлерін өлшеуге рұқсат етпейді, көрінетін жылдамдықпен уақыт бойынша өзгереді. Сол сияқты цифрлік құралдарға жатады, мысалы,

сүзгі немесе интегратор, ал цифрлік құралдардың көрсеткішін көз мөлшермен салыстырып оқу үшін және олары жазуға маңызды уақыт қажет.

Осы себепке байланысты, өлшенетін мөлшерлермен өзгертін мәннің лездік өлшеуі келесі сандардан өлшеу құралдары қабылданады:

- аналогтық тіркеуші құралдар толассызбен немесе нәтижелердің дискреттікпен жазумен (толассыз жазумен есептелген мөлшерлердің мәні шарасыз дискретизациямен жіберілгенін, көреміз);

- тез әсер ететін аналогты – цифрлік түрлендіргіштер (АЦТ) жинақта жад құрлығыларымен (мысалы, процессорлармен немесе компьютерлермен жанасулар), әрбір алынған мәндер жазылып отырады (АЦТ шығыс коды немесе өлшеу нәтижесі- операция орындалу жүйелігінің тәуелділігі: тіркеулер және өлшенетін мөлшер шкаласымен салыстыру);

- өлшеуіш ақпараттық жүйелер, олардың әр бір өлшеу каналдары, іс мәнімен, аналогтың функциясы және компьютер жадында өлшеуіш мөлшерлер нәтижелердің жазуымен келесі аналогты- цифрлік түрлендіргіштер орындайды, қорытынды кезінде осы нәтижелер дисплейге нақты уақытта бұндай каналдар, іс мәнімен, цифрлік осциллограф болып келеді.

Өлшеу қателігінің метрологиялық қисындылық анализі шарт кезінде, мөлшерлер өзгеруі мүмкін, өлшеу құралдарының қабылдауларында өлшеу мөлшерлерінде сызықтық түрлендіру орындалады. Бұндай жағдайда, анализ үшін әдістер жиі, берілетін функционалдардың аппаратын қолданылуы мүмкін және түйін түріндегі интегралды аппараттар. Өлшеу мөлшерлер, қателіктер және бөгеттер метрологиялық құрастырылған схемаларда көрсетіледі, уақыт функционалары сияқты.

«Қателік» түсінігін енгізу физикалық шамамен және өлшеу нәтижелерімен өлшенетін нақты және шын мәндер түсініктерімен байланысты. Физикалық шаманың нақты мәні – бұл сандық та, сапалық та жағынан осы нысанның қасиетін көрсететін мән. «Физикалық шаманың шын мәні» - нақты мәнге соншалықты жақын келетін және экспериментальды түрде табылған мән, осы мақсат үшін ол оның орнына қолданылуы мүмкін. Өлшеу нәтижесі өлшеу жолымен табылған шаманың нақты мәнінің жуықталған бағасын білдіреді. «Қателік» түсінігі – «өлшеу нәтижесінің қателігі» және «өлшеу құралдарының қателігі» түсініктері пайдаланылатын метрологиядағы негізгілерінің бірі. Сонымен, өлшеу нәтижелерінің қателігі – бұл X өлшеу нәтижелері мен өлшенетін шаманың Q нақты мәні (немесе дұрыс) мәні арасындағы айырмашылық: $X-Q$. Өлшеу құралдарының қателігі – ΔQ көрсеткіштері мен өлшенетін физикалық шаманың нақты (немесе шын) мәндері арасындағы айырмашылық. Осы қателік осындай құралмен жүргізілген өлшеу нәтижелерінің дәлдігін көрсетеді.

Қателіктің пайда болу сипаты бойынша олар:

Кездейсоқ қателіктер – бірдей жағдайда бірдей мұқияттылықпен жүргізілген физикалық шаманың тура сол мөлшерін қайталап өлшеулер сериясындағы кездейсоқ түрде (белгісі және мәні бойынша) өзгертін өлшеу қателіктерін құрайды.

Жүйелі қателік – бір физикалық шаманы қайталап өлшеген кезде заңды түрде өзгертін және тұрақты түрде қалатын өлшеу қателіктерін құрайды. Олардың өзгешелік белгісі, олар болжанған, анықталған және осының арқасында тиісті түзетуді енгізумен толығымен жойылуы мүмкін.

Ұдаушы қателік – стационарлық емес кездейсоқ үдерістің ағымдағы математикалық күтудің уақыт аралығындағы тұрақсыздығы салдарынан да, оның дисперсиясы немесе үлестіру заңдылығы түрінде уақыт аралығындағы өзгерісі салдарынан туындауы мүмкін.

Өрескел қателіктер – осы қатардың қалған нәтижелерінен осы жағдай үшін күрт өзгешеленетін бірқатар өлшеулер кіретін жеке бақылау нәтижесіндегі кездейсоқ қателік.

Тікелей өлшеу – бірдей тәжірибелердің көмегімен өлшенетін шамалардың мәндерін анықтау. Кездейсоқ қателіктердің деректерін өңдеу және параметрлерін бағалау математикалық статистика әдістерімен жүргізіледі. Орташа арифметикалық мән немесе өлшенетін шаманың табылған мәндерінің орташасы $\bar{x}$

Стандарттық ауытқу түсінігін енгізейік. $x_1, x_2, \dots, x_n$ өлшеу нәтижелерінің стандарттық ауытқуы – бұл $x_1, x_2, \dots, x_n$ өлшеу нәтижелерінің орташа қателіктерін бағалау. Егер орташа x бұл x шамасының ең дұрыс бағасы болса, онда айырмашылығы, x_1 -дің - дан ауытқуы деп аталады, ол -дің әр мәнінің мәнінен қаншалықты өзгешеленетінін көрсетеді. Егер ауытқуы өте аз болса, онда өлшеу нәтижелері бір біріне жақын болады және өте дәл болуы мүмкін. $x_1, x_2, \dots, x_n$ өлшемдерінің нәтижелерінің орташа қателіктерін бағалау. Егер ауытқуы өте аз болса, онда өлшеу нәтижелері бір біріне жақын болады және өте дәл болуы мүмкін. $x_1, x_2, \dots, x_n$ өлшемдерінің нәтижелерінің сенімділігін бағалау үшін барлық ауытқулардың квадратын шығарамыз, содан кейін осы сандардың орташасын аламыз. Егер енді алынған нәтижелерден квадрат түбірді шығаратын болсақ, онда x шамасының өзінің бірлігінде өлшенетін шаманы аламыз. Бұл сан $x_1, x_2, \dots, x_n$ стандартты ауытқуы деп аталады және деп белгіленеді: Сонымен, стандартты ауытқу (СА) $x_1, x_2, \dots, x_n$ өлшеу нәтижелерінің орташа ауытқуы болып табылады. -ның квадратын ала отырып, біз дисперсия деп аталатын шаманы аламыз. квадраттық

Метрологиялық экспериментті жүргізу үшін, мыналар қажет: өлшеуді орындау әдістемесін айқындау қажет; өлшеу әдісін таңдау; өлшеу құралдарын және қосалқы құрылғыларды; өлшеуге және өлшеу құралдарын сынауға дайындау; өлшеуді орындау жағдайын бақылауды жүзеге асыру; өлшеу кезінде бақылау санын белгілеу; жүйелі түрдегі қателіктерді ескеру және оларды азайту қажет; бақылау нәтижелерін өңдеу және өлшеу қателігін бағалау; өлшеу нәтижелерін түсіндіру және ұсыну; бақылау және өлшеу нәтижелерін жинақтау қажет.

Қателіктерді көріну тәсілдері бойынша, оларды абсолютті, қатысты және келтірілген деп бөледі. Абсолютті қателік формуласы бойынша жазылады және өлшенетін шаманың бірлігімен беріледі. Дегенмен, ол өлшеу дәлдігінің көрсеткіші ретінде бола алмайды. Сондықтан да қатысты қателік деген түсініктеме енгізілген. Салыстырмалы қателік – абсолютті өлшеу қателігінің өлшенетін шаманың шын мәніне қатысы болып табылады: $X/Q = (X - Q)/Q$. Бұл өлшеу нәтижесінің берілген дәлділік сипаты Θ Ж қателіктерін мөлшерлеу үшін жарамайды, өйткені Q мәнін өзгерткен кезде $Q = 0$ кезіндегі шегіне шейін әртүрлі мәндерді қабылдайды. Осыған байланысты Θ Ж қателіктерін көрсету және мөлшерлеу үшін қателіктің тағы бір түрі – келтірілген қателік қолданылады. Келтірілген қателік - Θ Ж-нің абсолютті қателігі барлық өлшеу аралығында немесе оның бір бөлігінде тұрақты болатын шартты түрде алынған Q_N мәніне жататын қатысты қателік: $X/Q_N = (X - Q)/Q_N$. Шартты түрде алынған Q_N мәнін мөлшерлеуші деп атайды. Көбінесе оның орнына берілген Θ Ж-нің жоғарғы өлшеу шегін алады, ол негізгі жағдайда “келтірілген қателік” ұғымының орнына пайдаланылады.

Өлшеу классификациясы: а) Бақылау саны бойынша: бір ретті өлшенетін өлшеулер – бір рет орындалатын өлшеу. Бұл өлшеудің кемшілігі дәрекі қателікті мүмкіндігі; көп ретті өлшенетін өлшеулер – нәтижесі бірнеше өлшеуден алынатын яғни бірнеше біррет өлшенетін өлшеулерден тұратын бір мөлшердегі физикалық шамаларды өлшеу; Көбінесе олардың саны $n \geq 3$. Көп ретті өлшенетін өлшеулер өлшеу нәтижесіне әсер ететін кездейсоқ факторлар әсерін азайту үшін қолданылады. б) дәлдік айырмашылығы бойынша: дәл өлшеулер – дәл СИ жүйесі бойынша бірдей шарттарда орындалған шаманы өлшеу тәртібі; дәл емес өлшеулер – СИ жүйесімен дәл емес және әртүрлі шарттармен орындалған шаманы өлшеу тәртібі; в) өлшеу нәтижесінің түрі бойынша: абсолютті өлшеу – бір немесе бірнеше шамаларды тікелей өлшеу және физикалық констант мәндерін қолдануға негізделген өлшеу; салыстырмалы өлшеу – шаманың бірлік қызметін атқаратын бір аттас немесе бір шаманың екінші шамадан өзгеруін есептеу;

г) өлшеу нәтижесін алу тәсілі бойынша: тікелей өлшеу – ізделінді физикалық шаманың мәнін тікелей тыс шамалардың қатысынсыз алынатын өлшеу; жанама өлшеу – бұл ізделінді физикалық шаманың мәнін басқа физикалық шамаларды өлшеу арқылы алынатын өлшеу; жиынтық өлшеу – бір уақытта жүргізілетін ізделінді өлшем шамасы теңдеулер жүйесін шешу арқылы анықталатын бірнеше өлшеу шамаларын өлшеу; бірлескен өлшеу –

бұл бір уақытта жүргізілетін бір немес бірнеше, біртектес емес шамалардың арасындағы байланыстарды анықтайтын өлшеу; д) өлшенетін физикалық шаманың өзгеру түрі бойынша: статикалық өлшеу – уақыт бойынша өзгермейтін нақты өлшеу тапсырмасына сәйкес алынатын физикалық шаманы өлшеу; динамикалық өлшеу – өлшемі бойынша өзгеретін физикалық шаманы өлшеу; е) қолданылатын өлшеу құралдарының метрологиялық тағайындалуы бойынша: техникалық өлшеу – жұмыстық өлшеу құралдарының көмегімен өлшеу; метрологиялық өлшеу – физикалық шаманың бірліктерін жұмыстық өлшеу құралдарына өткізу мақсатымен эталондық өлшеу құралдар көмегімен өлшеу; Өлшеу нәтижелері шама мәнін текжуықтап қана бағалайды, өйткені тіпті ең дәл өлшенетін құрылғылар өлшеу шамасының нақты мәнін көрсете алмайды. Өлшеуге әр түрлі факторлар әсер ететіндіктен міндетті түрде өлшеу қателігі болады.

Шумомер - дыбыс деңгейін объективті өлшеу үшін қолданылады. Дыбысты өлшейді сонымен қатар бұл құрылғы дыбыс деңгейінің өлшеуші болып табылады. Осы құрылғылардың қойылатын талаптарды белгілеу ресейлік және халықаралық стандарттарға байланысты. Ресейде, ГОСТ 17187-81 кеңестік стандарты жарамды болып табылады. 2008 жылы, стандарт жаңа ГОСТ Р 53188.1-2008.V Еуропа елдерінде, соның нәтижесінде Еуропалық стандартқа МЭК 61672-1 (IEC 61672-1) үйлестіріледі дыбыс деңгейі метр(шумомер) өз стандарттары бар, бірақ олар сондай-ақ IEC стандарттары орындалады. Еуропалық стандарттар айтарлықтай ерекшеленеді, (мысалы, ANSI S1.4 сияқты) АҚШ-та ANSI стандарттары қолданылады.

"1-сурет- шумомер - дыбыс деңгейін объективті өлшеу".

Шумомерге микрофон, дыбыс күшейткіш, түзету сүзгілерді, детекторды, (дыбыс деңгейі метр біріктіру үшін) интегратор және индикаторлар кіреді. Шын мәнінде жұмыс істеу принципі, шумомер тиісінше калибрленген децибел бір вольтметр қосылған микрофон болып табылады. Микрофон электр сигнал, шығыс бастапқы аудио сигнал пропорционал болғандықтан, диафрагма микрофон әрекет ететін дыбыстық қысым деңгейі артуы калибрленген , децибел дисплей құрылғы арқылы көрсетіледі. Вольтметр кірісінде электр кернеуі тиісті өсуді туғызады. Бақыланатын жиілік жолақтарындағы дыбыс қысымы олардың деңгейлерін өлшеу үшін, мысалы, 31,5; 63; 125 Гц және м. П., сондай-ақ дыбыс деңгейін (DBA) өлшеу үшін алынған , түрлі жиіліктер дыбыстарды адам құлақ қабылдау сипаттамаларын ескере отырып түзетілген, микрофон шығарудан кейін сигнал, бірақ вольтметр кірер алдында тиісті электр сүзгілер арқылы беріледі. Оның қасиеттері адам құлағының қасиеттерін т.б сондықтан жалпы дыбыс деңгейінің өлшеуші тұйықталу таңдалады.

Құлақ сезімталдығынан бастап дыбыс жиілігіне байланысты, және оның қарқындылығы, дыбыс деңгейі метрдің түрлі шу қарқындылығы сәйкес келетін сүзгілер бірнеше жинағын пайдаланады.

Бұл сүзгілер дыбыс қуатында беріледі, құлаққа жиілігін модельдеуге мүмкіндік береді. Олардың амплитудасы-жиіліктіктегі сипаттамалары ГОСТ 17187-81 (күші жойылған IEC 651 сәйкес) келтірілген Д., С, В, А деп аталады.

Сүзгі жиілігі А шамамен сәйкес келетін төмен деңгейде шуды, сүзгі В «құлағын орташаланған» - күшті шу деңгейлерін және D ұшақтардың шуын бағалау үшін әзірленді.

Қазіргі уақытта, шу стандарттау ғана сүзгілер А және С (- шыңы шу деңгейін бағалауға соңғы) қолданылады.

Дыбыс деңгейінің метрі сүзгілер В және жиілігі D. Одан басқа талаптарды орташаланған уақыт параметрлерін орнату үшін дыбыс деңгейінің метр стандарттарына қойылатын талаптарды белгілейтін емес, стандарттарын соңғы нұсқаларына байланысты. Шумомерде (жылдам) экспоненциалды орташаланған F, S (баяу), I (Импульс) қолданылады. Тұрақты уақыт сипаттамалары F - 1/8 а, S - 1 с.. Біріктіруде дыбыс деңгейі метрі, сызықтық орташаланған және балама дыбыс деңгейін, дыбыс әсер ету деңгейлері, сондай-ақ т.б шу дозасын әр түрлі жағдайларда өлшенеді.

Шумомердің сипаттамасы- ол шу дәл деңгейін анықтау қажет, онда көптеген жағдайлар болып табылады. Дыбыс деңгейі метрлік - бұл жағдайда құрылыс жұмыстарын, ғылыми-зерттеу зертханалары мен тыс, тұрғын аудандарда санитарлық нормаларды бұзу, т.б. жатады, арнайы құрылғы көмекке келеді. Бүгін біз құрылғы түрлерін қарап, сондай-ақ селекциялық және бағалары туралы егжей-тегжейлі анықтаймыз.

Шумомердің жұмыс қағидасы

Дыбыс деңгейі метрлік бес негізгі элементтерден тұрады:

- Микрофон (бағытталмаған түрі) ;
- сүзгілер бірқатар ;
- күшейткіш;
- индикаторы;
- детектор

Жұмыс істеу принципі өте қарапайым дыбыс деңгейінің өлшеуіші болып табылады. Микрофон құрылғысымен бірге кіріс шу анықтайды. Микрофон мембраналар дыбыстық қысым актілер алады. Бұл микрофон тікелей қоса беріледі вольтметр, кірісінде электр ағымдағы деңгейінің артуына әкеледі. Индикатор құрылғы осы деректерді қабылдайды және децибел оларды өзгертеді.

Түзету сүзгілер –бұл құрылғының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Олар адам құлаққа сол жақын амплитудалық жиілік сипаттамаларын генерациялау үшін қажет болып табылады. Монитормен барады бұрын осы енгеннен кейін алынған сигнал сүзеді. А, В, С, Д -бұл белгілер әр түрлі өндірушілердің ресми және шумомердегі модельдер табылған және сүзгілердің 4 түрі бар.

Сүзгі дыбыстық қысым шу деңгейі А төмен жиілік сипаттамасын қалыптастыру үшін қажет, орта деңгейдегі С - - жоғары деңгейдегі сүзгі төмен шу дыбыс қысымы деңгейінің жиілігі тән қалыптастыру үшін қажет. D - өте сирек кездесетін ерекше сүзгі. Бұл өте жоғары деңгейде жиіліктік сипаттамаларының қалыптастыру үшін қажет. [5, б.35]

Қазіргі уақытта, сүзгілер екі түрлі - А және С. Бірінші стандартты мысалы, жұмыста немесе көлікте, құрылғының жұмыс істеу үшін қажет, ал екінші сын шу деңгейін өлшеу үшін қажет. Сүзгіге, сондай-ақ В және D, бүгін таңда пайдаланылмайды деуге болады.

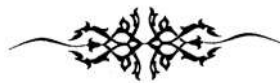
Ол дыбыс деңгейі, метрлік дауыстың қарқынын, сондай-ақ оның жылдамдығын ғана емес өлшеу қабілетті екенін атап өткен жөн. Сондықтан осы құрылғымен ол тұрақты шу, ауытқып және үзік шу, және албырт дыбыстарды анықтау мүмкін. Бірінші санатты алу үшін, стандартты нотация «F» (дыбыс жылдамдығы) екінші, бар - «S» (баяу дыбыс), үшінші - «Мен» (импульстік дыбыс).

Дыбыс деңгейін өлшеу үшін, қабілетті емес әрбір құрылғы, дыбыс деңгейі метрлік (шумомер) деп атауға болады. Өздеріңіз көріп отырғандай, бұл құрылғы жұмыс істеу кезінде, қарастырылуы тиіс мүмкіндіктері көп. Тек назарға осы барлық енгізуді алып отырып, біз шу деңгейін объективті бағалауды жөн көрдік. [6, б.50]

Әдебиеттер тізімі:

1. Стандарттау, метрология, сертификаттау және сапаны басқару. Оқу құралы. Е.С. Асқаров
2. Кузнецов В.А., Ялунин Г.В. Метрология негіздері, 1998ж.,

3. Метрология: оқулық./ Р.Қ. Ниязбекова, В.Н. Михалченко, Г.Қ. Бектұрғанова, В.А. Донбаева, К.У. Тоғызбаева, Л.А. Байбосынова. – Алматы, 2012 ж.
4. Метрология: оқу құралы./ Р.Т. Қауымбаев. – Тараз, 2011 ж.
5. Беранек Л., Акустикалық өлшеу, 1952ж; Шу өлшеу машиналары мен жабдықтары, 1968ж.
6. Сатеев Б.С., Табиғи және жасанды құрылыс материалдары мен бұйымдары, 2007ж.

ӘӨЖ 372.851:51

ГЕОГЕБРА БАҒДАРЛАМАСЫН МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Болеева Л.К.¹, Болсын Ж.Е.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²Б05413- «Математика және математиканы оқыту» мамандығының
курс студенті,

4-

«Ақпараттық технологиялар» факультеті, «Қолданбалы математика және
статистика» кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Мақала инновациялық технологияларды қолдану арқылы математика пәнін оқытуды қарастырады. Қазіргі уақытта мектептерде компьютерлік бағдарламалар тек информатика сабақтарында ғана емес, сонымен қатар басқа пәндерді оқытуда да жиі қолданылады. Егер ақпарат аудио және видео материалдармен бірге жүрсе, онда материалдың есте сақтау қабілеті 40-50% дейін артады. Қазір компьютерлік бағдарламалар арқасында ақпаратты түрлі формада беруге болады және сол арқылы оқыту процесін барынша тиімді етуге болады. Белгілі бір материалды зерттеуге бөлінген уақыт 30%-ға азаяды, ал алынған білім адамның жадында ұзақ сақталады. Осы мақсатта GeoGebra бағдарламасын пайдалану өте тиімді, себебі бұл жерде есептерді визуализациялау, анимациялау және 3D модельдерін құруға мүмкіндік бар.

Кілт сөздер: GeoGebra, анимация, 3D модель, график, визуализация, функция.

Аннотация. В статье рассматривается преподавание математики с использованием инновационных технологий. В настоящее время компьютерные программы в школах часто используются не только на уроках информатики, но и при преподавании других предметов. Если информация сопровождается аудио и видеоматериалами, то запоминаемость материала увеличивается до 40-50%. Теперь благодаря компьютерным программам можно передавать информацию в различных формах и тем самым делать процесс обучения максимально эффективным. Время, отведенное на изучение того или иного материала, сокращается на 30%, а полученные знания дольше сохраняются в памяти человека. Использование программы GeoGebra для этой цели очень эффективно, потому что здесь есть возможность визуализировать, анимировать задачи и создавать 3D-модели.

Ключевые слова: GeoGebra, анимация, 3D-модель, граф, визуализация, функция.

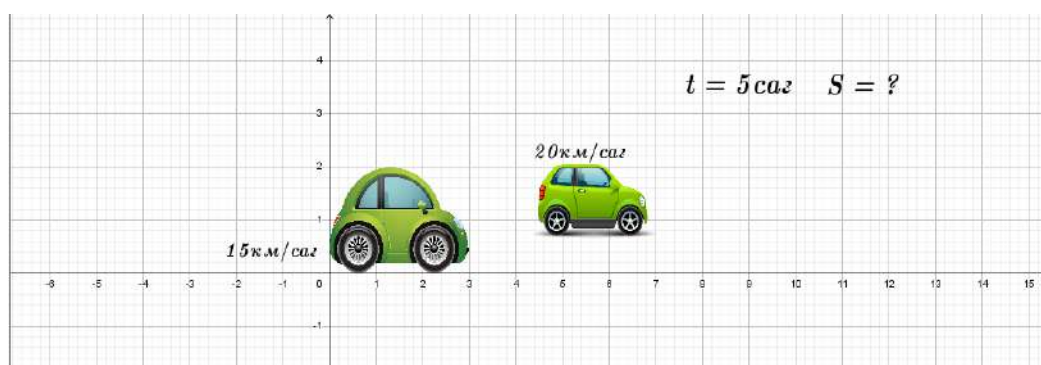
Annotation. The article discusses the teaching of mathematics using innovative technologies. Currently, computer programs in schools are often used not only in computer science lessons, but also in teaching other subjects. If the information is accompanied by audio and video materials, then the memorability of the material increases to 40-50%. Now, thanks to computer programs, it is possible to transmit information in various forms and thereby make the learning process as effective as possible. The acquired knowledge is stored longer in a person's memory. Using GeoGebra for this purpose is very effective, because here it is possible to visualize, animate tasks and create 3D models

Keywords: GeoGebra, animation, 3D model, graph, visualization, function.

GeoGebra жүйесі мұғалімдерге сабақты түсіндіруге көмектеседі, ал мектеп оқушыларына оқу материалдарымен тыңғылықты танысуға мүмкіндік береді. Бағдарламада геометриялық жағдайларды бейнелеу үшін шексіз көп мүмкіндіктер бар. GeoGebra бағдарламасының негізгі артықшылықтарына тоқталсақ: интерфейстің көптілділігі; графикалық интерфейстің қарапайымдылығы мен ыңғайлылығы; бағдарламаны тегін жүктеу алу мүмкіндігі. Мектептегі математика курсына көптеген тақырыптарды шағын зерттеуге айналдыруға болады, мұнда нақты ғылыми зерттеулер, гипотезалар жасалды, эксперименттер жасалады.

Есеп 1. А пунктiнен екі машина жолға шықты. Біріншісінің жылдамдығы 20 км/сағ, екіншісінікі - 15 км/сағ екені белгілі. Арада 5 сағ өткеннен кейін бірінші машина мен екінші машина қанша км жол жүрген? Бұл есепке бағдарлама арқылы анимация құрып түсіндіруге болады.

Жауабы: $S_1 = 100$ км $S_2 = 75$ км

Сурет 1. Бағдарламадағы машина анимациясы

Бұл анимация келесі сілтемемен қолжетімді: <https://www.geogebra.org/classic/v9u4pcnh>

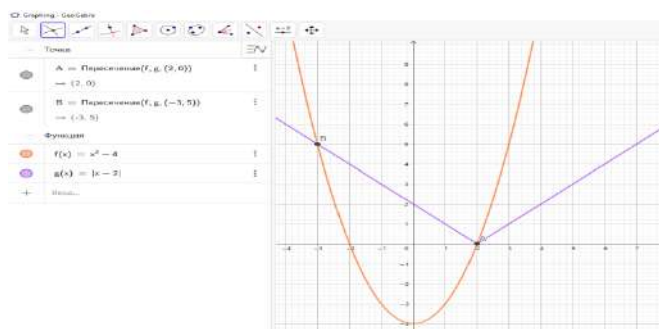
Есеп 2. Қайық 12 км/сағ жылдамдықпен бір айлақтан екінші айлаққа қарай шықты. Жарты сағаттан кейін сол бағытта 20 км/сағ жылдамдықпен пароход шықты. Егер пароход қайықтан 1,5 сағат бұрын келсе, онда айлақтар арасы қанша?

Сурет 2. Бағдарламадағы қайық анимациясы

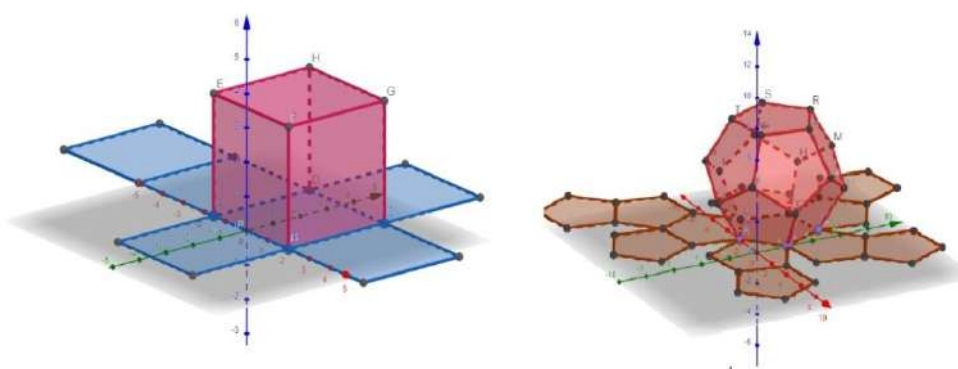
Бұл анимация келесі сілтемемен қолжетімді: <https://www.geogebra.org/classic/yzmqw9h>

Есеп 3. Теңдеудің барлық шешімдерін табыңыз: $x^2 - 4 = |x - 2|$ Осы теңдеуді шешу үшін бағдарламаны пайдаланып графигін құрамын. Жауабы: (2;-3)

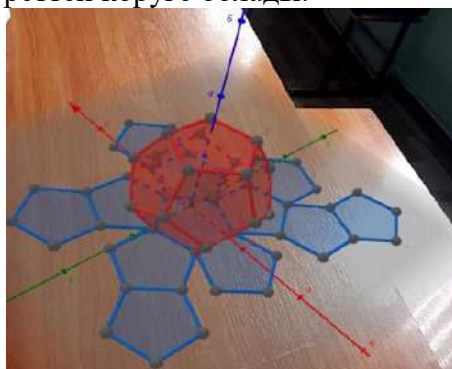
Сурет 3. $x^2 - 4 = |x - 2|$ теңдеу графигі

Бұл анимация келесі сілтемемен қолжетімді:
<https://www.geogebra.org/classic/r3nqzy9s>

Сурет 4. Куб және додекаэдр 3D моделі

Мұғалімдер оңай математикалық фигураларды, мәселен, үшбұрыш, бесбұрыш призмаларды жасап көрсете алады. Ал, мысалға, додекаэдр октаэдр, икосаэдр, тетраэдр фигураларын физикалық көрсету мүмкін емес дерлік. Себебі оларды қолдан жасау қиынға соғады. Осыған орай біз **GeoGebra 3D** бағдарламасын қолдансақ болады. Сабақты әрі қарай қызықты өткізуге болады. Ол үшін **GeoGebra 3D бағдарламасын** ұялы телефонға немесе планшетке жазып алуға болады. Бағдарламаның ішінде AR – режимі бар. Бұл режим толықтырылған шындық деп аталады (виртуалды нысандарды нақты ортаға жобалауға мүмкіндік береді). Оны келесі суреттен көруге болады:

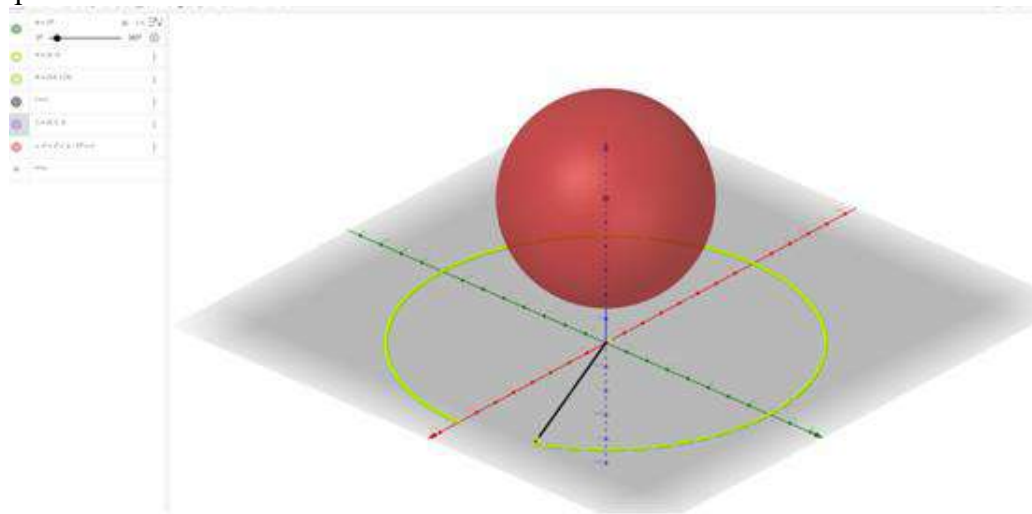

Сурет 5. Парта үстіндегі додекаэдр көрінісі

Анықтама 1. Шеңбер - барлық нүктесі берілген нүктеден (шеңбер орталығынан) бірдей қашықтықта жататын тұйық қисық сызық.

Анықтама 2. Дөңгелек - жазықтықтың шеңбермен шектелген және оның ортасын (центрін) қамтитын бөлігі.

Сабақ барысында оқушыларға осы екі ұғымды түсіндіру қиынға соғып жатады. Ал, егер шеңбер мен дөңгелекті 3D графика арқылы визуализациялақ ше? Шеңбердің анықтамасын анимация түрінде көрсетілсе, оқушылар тақырыпты түсінеді деген ойдамын. Ендеше GeoGebra-ның «Геометрия» мен «3D графика» бөлімдері арқылы бұл тапсырманы жүзеге асыра аламыз.

Сурет 6. Шеңбер мен дөңгелектің графикалық анимациясы
Нәтижесі келесі сілтемеде: <https://www.geogebra.org/m/hgdqsuxb>

Сонымен қатар мұнда : Функция графигін құру $y=f(x)$; Әртүрлі геометриялық фигуралар, үшбұрыштың кез-келген түрін көрсетуге болады. Келесі сілтемелер арқылы бағдарламадағы кейбір жұмыстар көрсетілген. <https://www.geogebra.org/classic/rsavb25u>
<https://www.geogebra.org/geometry/wyyvuvkg>, <https://www.geogebra.org/classic/v24mrvqy>,
<https://www.geogebra.org/m/nmadgjb8>, <https://www.geogebra.org/classic/rb2erwxx>

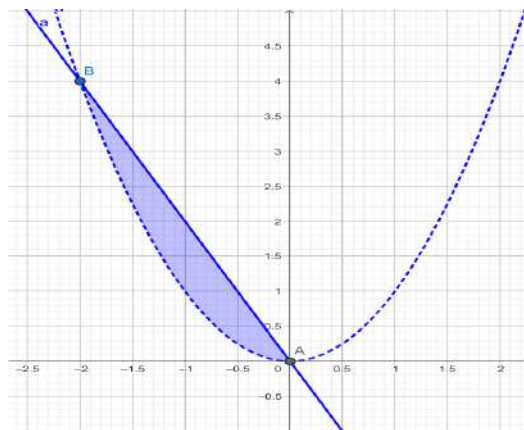
Есеп 4. Жүйенің көптеген шешімдерін бейнелеңіз

$$\begin{cases} y > x^2, \\ y \leq -2x. \end{cases}$$

Орындалу жолдары:

1 тәсіл. Енгізу жолына енгіземіз " $y > x^2$ " және "Enter" пернесін басамыз. Содан кейін енгізу жолына теріп " $y \leq -2x$ " және "Enter" пернесін басамыз.

2 тәсіл. Енгізу жолына " $(y > x^2) \wedge (y \leq -2x)$ " деп теріп, "Enter" пернесін басамыз. "∧" белгісі арнайы формула бөлімі арқылы енгізіледі. Сілтеме: <https://www.geogebra.org/graphing/cwrvhue3>

Сурет 7. Теңсіздіктер жүйесінің графигі

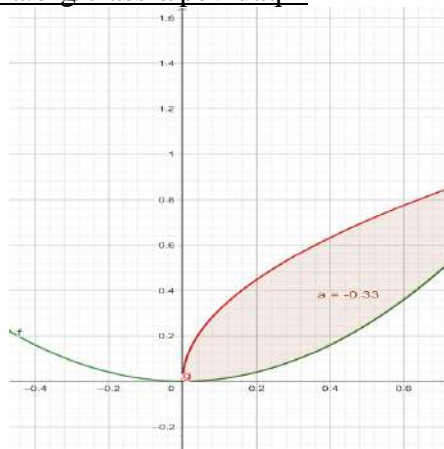
Бағдарламада алгебра тақырыптарының бірі «Интеграл» тақырыбында есептер шығара аламыз. Ол үшін келесе есепті қарастырамыз.

Есеп 24. $y = x^2$, $y = \sqrt{x}$ сызықтарымен шектелген фигураның ауданын табу қажет
Орындалу жолы

- 1) Енгізу жолына "f(x)=x^2" енгіземіз.
- 2) Енгізу жолына "g(x)=sqrt(x)" енгіземіз
- 3) Енгізу жолына "Интеграл"[F(x),g(x),0,1] арасында.

Сілтеме:<https://www.geogebra.org/classic/pevfuaqm>

Сурет 8. $y = x^2$, $y = \sqrt{x}$ сызықтарымен шектелген фигураның ауданы

Әдебиеттер тізімі:

1. GeoGebra ресми сайты <https://www.geogebra.org/>
2. Рябова Т.С. GeoGebra: учебное пособие.- М. : "САФУ им. М. В. Ломоносов", 2012.
3. Ларин С. В. Компьютерная анимация в среде GeoGebra на уроках математики. -Ростов-на-Дону: Легион, 2015. - 192 с.
4. Есяян А.Р. Динамическая математическая образовательная среда GeoGebra: учебное пособие. - ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2017. - 417 с.
5. Люблинская И.Е., Тихомирова С. В. Преподавание геометрии в начальной школе с использованием приложения GeoGebra. - Изд-во ВлГУ, 2017. – 196 с.

ӘӨЖ 514.1:51

«ЖИВАЯ ГЕОМЕТРИЯ» БАҒДАРЛАМАСЫМЕН МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН КӨРНЕКІЛЕНДІРУ

Болеева Л.К.¹, Джумабаева Ж.Б.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²Б05413- «Математика және математиканы оқыту» мамандығының
курс студенті,

3-

«Ақпараттық технологиялар» факультеті, «Қолданбалы математика және
статистика» кафедрасы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Геометрияны оқытудағы дәстүрлі әдіс бұл пәннің, әсіресе математикадан алыс студенттер арасында қызығушылықтың төмен болуына әкеледі. Бұл теоремалардың мәлімдемелері мен дәлелдері жатқа үйреніп, бірақ іс жүзінде тексерілмеуімен түсіндіріледі. Бұл мақалада білімді өзін-өзі бақылау, геометрияны интерактивті оқуды арттыру, динамикалық геометрияны қолдану, стереометриялық есептерді шешу, қашықтық, бұрыштарды бағалау және математиканың осы сияқты теориялық және оқу үдерістерін «Живая геометрия» бағдарламасы негізінде қарастырылады.

Кілт сөздер: «Живая геометрия» бағдарламасы, математиканы оқыту, геометрияны оқудағы интерактивтілік, динамикалық геометрияны қолдану, стереометриялық есептерді шығару.

Аннотация. Традиционный способ преподавания геометрии приводит к низкому интересу к этому предмету, особенно у далеких от математики учащихся. Это объясняется тем, что формулировки и доказательства этих теорем заучиваются наизусть, но не проверяются на практике. В данной статье рассматривается самоконтроль знаний, повышение интерактивности изучения геометрии, применение динамической геометрии, решение стереометрических задач, оценка расстояний, углов и подобные теоретические и учебные процессы математики на основе программы «Живая геометрия».

Ключевые слова: программа "Живая геометрия", обучение математике, интерактивность изучения геометрии, применение динамической геометрии, решение стереометрических задач.

Abstract. The traditional way of teaching geometry leads to low interest in this subject, especially among students far from mathematics. This is explained by the fact that the statements and proofs of these theorems are learned by heart, but not tested in practice. This article examines self-monitoring of knowledge, increasing interactive learning of geometry, application of dynamic geometry, solving stereometric problems, estimating distances, angles, and similar theoretical and educational processes of mathematics based on the "Live Geometry" program.

Keywords: "Live Geometry" program, teaching mathematics, interactive learning of geometry, application of dynamic geometry, solving stereometric problems.

Компьютерлік динамикалық жүйелер геометрияны оқытуды өзгертуге қабілетті және студенттерге геометриялық конфигурацияларды потенциалды өзгеретін объектілер ретінде, олардың үздіксіз өзгерістер тізбегінің бір буыны ретінде қабылдауға үйретеді. Динамикалық геометрия пакеттерін пайдалана отырып, студенттер геометрия элементінің қатандығын, сұлулығын және күшін біледі, пішіндерді жасайды және әртүрлі манипуляциялар көмегімен оларды зерттейді. Бейнелердің көрнекілігі мен айқындығы оқу процесін қызықты етеді, оқушының пәнді оқуға деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді.

«Живая геометрия» танымал американдық геометрия бағдарламасының орыс тілінде ұсынылатын әртүрлі геометриялық конструкциялар мен эксперименттер үшін қолданылатын оқу және дамыту ортасы болып табылады. Ол әртүрлі деңгейдегі студенттермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Бағдарлама түрлі-түсті, оңай өзгеретін және өңделетін сызбалар жасауға, олармен операциялар жасауға, сонымен қатар барлық қажетті өлшемдерді жасауға мүмкіндік береді. Ол оқулықтың барлық дерлік теориялық материалдары мен тапсырмаларын бейнелейтін компьютерлік сызбалардың жүйелі жиынтығын (1000-ға жуық) қамтиды. Бұл бағдарламамен жасалған сызбалардың басты ерекшелігі - олардың динамизмі. Сызба файл ретінде оның ықтимал деформацияларымен бірге бар болады. Өзгергіштік қасиеті тінтуірдің көмегімен бастапқы элементтерді экранның айналасында еркін жылжытуға мүмкіндік береді, бұл ретте барлық байланыстар сақталады, ал сызбалардың эстетикалық тартымдылығы, олардың басқарылуы және өңделуі геометриялық экспериментті жүзеге асыруға алғышарттар жасайды. Белгілі бір әдістемелік тәсілдер арқылы бағдарлама студентке байқалатын геометриялық құбылыстардағы заңдылықтарды анықтауға, теоремаларды өз бетінше тұжырымдауға, дәлелденген теоремаларды бекітуге және оларды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді. Оқушылардың өз жұмысын өзін-өзі тексеруі жаңа сапаға ие болады. Сызбалар ең алдымен студенттердің өзіндік жұмысына арналған. Бұл жұмыс барысында олар сызбалардың элементтерімен тікелей байланыста болады (деформациялау, жылжыту, реттеу, объект атауларын шақыру, өлшемдерді алу). Мұндай жұмыс процесінде мұғалімнің функциялары негізінен кеңес беру және бақылау болып табылады.

Мемлекеттік жалпы білім беру стандартында мектептегі оқыту нәтижелерін уақыт талабына сәйкестендіру қажеттілігі аталынған. Бұл қазіргі қоғамның өзгермелілігімен, оның

қалыптасқан байланыстарының алуандығымен, ақпараттық технологиялардың кеңінен енгізілуімен байланыстырылады. Осы жағдайларды ескерсек, білім берудің маңызды міндеті оқушыларды кең ауқымды белгісіз жағдайларда мәселелерді шешуге, ақпараттық дағдыларды меңгерумен қатар зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да, осы зерттеу жұмысында қарастырылатын «Живая геометрия» бағдарламасы сияқты геометриялық бағдарламаларды мектептің оқыту үрдісіне енгізу үлкен артықшылық.

«Живая геометрия» бағдарламасы – бұл дәстүрліге ұқсайтын, бірақ мүлдем жаңа құбылыс болып табылатын заманауи электронды сызбаны құруға мүмкіндік беретін бірегей компьютерлік әрі онлайн бағдарлама. Уақытты қажет ететіндіктен және соңғы өнімнің статикалық болуы қарындаш және сызғышпен қағазға сурет салу маңызды болса да, осындай екі кемшілігі бар. Ал «Живая геометрия» бағдарламасы уақытты айтарлықтай үнемдеуге мүмкіндік береді, бірақ ең негізгісі - бағдарламаның көмегімен салынған сызбаны қайталамай көшіруге, жылжытуға және өзгертуге болуында. Сызба элементтері компьютерлік құралдармен оңай өлшенеді және бұл өлшемдердің нәтижелері одан әрі компьютерлік өңдеуге мүмкіндік береді.

«Живая геометрия» объектілердің бір-біріне тәуелділік иерархиясы сақталатын жазықтықта осындай сызбаларды алуға мүмкіндік береді, сондықтан кейбір объектілердің орнын өзгерту тәуелділердің орнын өзгертуге әкеледі. Тінтуірді сызбаны құрастыру сатысында оның еркін таңдауы нәтижесінде пайда болған нүктелердің біреуінің үстіне апару арқылы (мысалы, сәуленің, кесіндінің және т.б. ерікті нүкте ретінде) осылардың барлығында анимациялық өзгерісті байқауға болады. сызбаның элементтері, олардың құрылысы жылжытылған нүктелерге байланысты. Бұл процедура сызбаның объектілері арасындағы бұрын орнатылған қатынастарды өзгертпейді (нүктелердің қарапайым қатынасы, параллелизм және т.б.).

Оқушының назарын сызбаның қандай да бір бөлігіне аудару үшін, ол үшін индекстері мен штрихтары бар тиісті әріптерді шаршатып санауды қолданбастан, бірнеше секунд ішінде осы үзіндіні кез келген түспен бояуға болады, бұл ретте бұрын салынған сызықтарды, нүктелерді және оларды белгілеуді тұйықтамай, осы жағдайды ескере отырып, кез келген сызықты кез келген түспен бөліп көрсетуге болады, сондықтан осы бағдарламаны «Живая цветная геометрия» деп атауға болады.

Бұдан басқа, кесінділердің ұзындықтарын, бұрыштардың шамаларын және т.б. өлшеуге мүмкіндік бар; шамаларға қатысты әрекеттерді орындауға да болады. «Живая геометрияға» салынған дәл осы мүмкіндіктер жазықтықта геометриялық модельдер құруға, математикалық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді, компьютерді осы бағдарламалық құралмен мұғалімдер мен оқушыларға өте қажет шағын зертханаға айналдырады [1].

«Живая геометрия» ортасымен жұмыс істегенде, әрбір талқыланған сурет монитор экранында көрсетіледі. Есептерді шығару кезінде оқушылар бағдарламаға қоса берілген сызба бойынша тапсырманы орындай алады немесе сызбаларды өз бетінше жасап, конструкцияларын үлгімен салыстыра алады. Егер жұмыс тек бір компьютермен және проектормен жабдықталған сыныпта өтсе, оқушыларға тапсырмаларда берілген нұсқаулар мен кеңестерді пайдалана отырып, шешімді дәптерге толтырып, олардың конструкцияларын үлгі арқылы тексеруге болады.

Осы ортамен жұмыс істей бастаған математика пәнінің мұғаліміне жаңадан келген пайдаланушы деңгейіндегі компьютерлік білімнің болуы жеткілікті. Студенттер бағдарламаны үй компьютеріне орнатып, онымен сабақтан тыс уақытта жеке жұмыс істей алады.

Ортаның өзі оқытушы болып табылмайды және «өздігінен ештеңе жасамайды», ол тек бұл үшін қажетті құралдарды, сонымен қатар сызбаларды және оларды зерттеуді жақсарту мүмкіндіктерін береді.

Бағдарламамен жұмыс істеу дағдысы қалыптасқан сайын оқушының белсенділігі талдау, құрастыру, дәлелдеу, зерттеу, есептер шығару, сонымен қатар жұмбақ шешу, тіпті сурет салу сияқты салаларда жақсы дамиды.

Бағдарлама келесі мүмкіндіктерді береді:

- жұмыс алаңында геометриялық фигураларды құру, олардың құрылысы құралдар аксиомаларын (циркуль және сызғыш) қатаң сақтайды;
- формулалар арқылы кейінгі есептеулер мүмкіндігімен ұзындықтарды, бұрыштарды және аудандарды өлшеу үшін калькуляторды пайдалану;
- жазықтықтың геометриялық түрлендірулерін (параллель аудару, айналу, симметрия, ұқсастық) орындау;
- тікбұрышты немесе полярлық координаталар жүйесі бар координаталық жазықтықты қолдану, берілген формула бойынша функциялардың графиктерін құру.

Сонымен, «Живая геометрияның» негізгі артықшылықтарының бірі - компьютерлік экспериментті дамыту үшін алғышарттарды жасайтын объектілерді үздіксіз өзгерту мүмкіндігі. Компьютерлік өнімді пайдалану оқыту сапасын арттыруды талап етеді, өйткені бағдарлама метрикалық қатынастарды эксперименталды түрде үйренуге мүмкіндік береді, соның ішінде геометрияны қиын қабылдайтын оқушылар үшін маңызы зор.

Геометриялық бағдарламаларды мектепте қолданысы жайында Чан және Леунгтың жүйелі шолу және мета-талдауында оқушылардың математикалық жетістігін арттырудағы негізіндегі оқытудың тиімділігі туралы квази-эксперименттік зерттеулерді бағалады [4]. 587 қатысушының тест нәтижелері негізінде жүргізілген зерттеу геометриялық бағдарламалар бастауыш сынып оқушыларының математикадағы жетістіктерін қысқа мерзімді оқытуда айтарлықтай жақсартты. Мұндағы бағдарламалардың артықшылығы – бастауыш сынып оқушылары үшін геометриялық қасиеттерді жақсы тануда тұрақты түрде сақтауға болады. Сонымен қатар, геометриялық бағдарламалардың нақты және практикалық оқыту стилі студенттерге геометриялық білімді түсінуге және алуға көмектеседі. Геометриялық бағдарламалар негізіндегі оқытудың әсері орта және жоғары мектеп білімі арасында статистикалық тұрғыдан маңызды болмаса да, оның тиімділігі осы кезеңде жоққа шығарылмайды және одан әрі зерттелуі қажет. Геометриялық бағдарламалар араласуының қысқа ұзақтығы (2 аптадан аз) ұзағырақ емдеуге қарағанда, оқушылардың математикалық жетістіктерін жақсартуда әлдеқайда тиімді болды. Математикада мұндай жетістіктер геометриялық бағдарламалардың жаңалығы және сәйкес оқу дизайнының нәтижесі болуы мүмкін. Сонымен қатар, педагогикалық тәсілдер мен тестілеу жүйелерінің түрлілігі де зерттеу нәтижелеріне әсер етті [4].

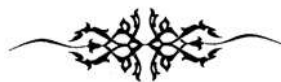
Ал, геометриялық бағдарламалардың қолданысы жайлы педагогтардың көзқарасы жайында зерттеуі нәтижесінде цифрлық материалдармен өзара әрекеттесу және геометриялық нысандарды жан-жақты көруге мүмкіндік беретіндіктен тиімді педагогикалық ортаны ұсынатыны көрінеді. Дегенмен, зерттеушілер мұғалімдердің геометриялық бағдарламалар мен сынып педагогикасын біріктіруде кейбір проблемалары бар екенін анықтады. Мысалы, кейбір бағдарламалар бағдарламалау білімін қажет ететіндіктен, ол оқушыдан әртүрлі командаларды анықтауды және алгоритмдерді логикалық реттілікте орындауды талап етеді. Сондықтан, бұл бағдарламалар жас балаларға қиын тиіп, көбінесе жоғары оқу орындарында қолданысқа ие. Яғни, мұғалім үшін геометриялық бағдарламаларды оқыту процессінде кіріктіргенде тек геометрия білімі ғана емес, технологияның тілін түсініп, соған қарай педагогикалық тәсілдерді бейімдеу қажет етіледі [5]. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барлық мектеп пәндерін оқытуда болатыны анық, бірақ математиканы оқытуда оның маңызы ерекше. Математикалық есептерді шешу барысында мақсатты түрде бақылау және салыстыру, содан кейін болжамды алға қою және дәлелдеу, зерттелетін объектілерді жіктеу, бар білімді жүйелеу сияқты әрекеттер маңызды [6].

Оқушылар геометриялық есептерді шығарғанда, мәтіндік есептерді және теңсіздіктерді шығарғанда ақпаратты көрнекі түрде бейнелеу, функцияларды құру және олармен жұмыс істеу мәселесімен кездеседі. Геометриялық есептерді шығарғанда дәптердегі немесе тақтадағы сызбаларды орындау тіпті қарапайым геометриялық фигураларды салу кезінде де толық дәл болмауы немесе дұрыс болмауы мүмкін. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану – бұл мәселені жоюдың бірден бір жолы болып табылады.

«Живая геометрия» бағдарламасының көмегімен жазықтықта сызбаларды салуға, күрделі геометриялық денелерді, олардың комбинацияларын модельдеуге және оларды айналдыруға болады. «Живая геометрия» пакеті қосымша динамикалық мүмкіндіктері бар және өңдеу, каталогтау және т.б. сияқты стандартты компьютерлік функциялары бар пештің электронды аналогы болып табылады [2]. Бұл компьютерлік орта қолданушыға педагогикалық тәжірибеге әлі енбеген басқа, бірақ таныс емес мүмкіндіктерді (мысалы, дыбыстық сызбалар) береді; дегенмен олар өте перспективалы болып көрінеді [2]. «Живая геометрия» өзгертуге және өңдеуге болатын түрлі-түсті сызбаларды жасауға, олармен операцияларды орындауға, барлық қажетті өлшемдерді жасауға мүмкіндік береді. Сызбаларды сценарийлер мен түпнұсқа геометриялық мультфильмдерге біріктіруге болады. Сабақтарында «Тірі геометрияны» қолдануды шешкен математика мұғалімі үшін пайдаланушы деңгейіндегі компьютерлік білім болса жеткілікті. Қорытындылай келе, «Живая геометрияның» функционалдық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқушылар геометрияда ерекше орын алатын шешуі, салуы қиын есептерді шешуде өз бетінше заңдылықтарды байқайды, гипотезаларды алға тартады. Бұл бағдарламаны тек геометрияда ғана емес, басқа да пәндерді оқу барысында қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Майер Р.В. Решение треугольников с параметрами. Компьютерное сопровождение: учебное пособие. - Красноярск: КГПУ, 1995. - 72 с.
2. Беляев М.И. Природные механизмы законов сохранения. Симметрия и асимметрия. - М.: Наука, 2007. - 126 с.
3. Никифорова М. Новые компьютерные технологии // Математика. - 2004. - №31. - С.28-30.
4. Chan K.K., & Leung S.W. (2014). Dynamic geometry software improves mathematical achievement: Systematic review and meta-analysis. *Journal of Educational Computing Research*, 51(3), 311-325.
5. İbili, E. (2019). The use of dynamic geometry software from a pedagogical perspective: current status and future prospects. *Journal of Computer and Education Research*, 7(14), 337-355.
6. Анциферова А., Майер В. «Живая Геометрия» как средство развития исследовательских умений студентов в условиях индивидуально-ориентированного обучения. -2010.

ӘӨЖ 94 (574)

XX ғ. БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДЕГІ САЯСИ ОҚИҒАЛАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ

Жүнісбекова А.Р. – тарих ғылымдарының магистрі, тарих және география кафедрасының аға оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада 1917-1919 жылдар аралығында өткен облыстық қазақ съездерін шақыру, дайындық жұмыстарын жүргізу, күн тәртібін анықтау, қаулы-қарарлар мен шешімдердің іске асырылуын анықтау – зерттеу жұмыстары қарастырылған. Сондай-ақ монархиялық биліктің жойылуынан кейінгі қазақ қоғамындағы өзгерістер ағымы, облыстық қазақ съездерінде көтерілген саяси, экономикалық және мәдени мәселелер, облыстық қазақ съездерінің қызметінің тоқтатылуы себептері зерттелген.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, алаш, ресей, думма

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарық көрген еңбектерде Алаш қозғалысына жаңа баға беріліп, оның қазақ мемлекеті тарихындағы орны анықталуда. Алашорда тарихын білу деңгейі артты. "Алаш" тақырыптар шеңбері кеңейтілді. Осындай ауқымды тақырыптардың бірі қазақстандық конгрестер болып табылады. Осы тақырыпты зерттеу

барысында 1917-1919 жылдары өткізілген Қазақ съездерінің саны 68-ге жетті [1]. Олардың арасында "Алаш" партиясы мен "Алашорда" үкіметінің құрылғаны туралы жариялаған Бүкілқазақстандық съездерге жол ашқан Торғай, Ақмола, Семей, Сырдария, Орал, Бөкей ордасы қалаларында өткен аймақтық Қазақ съездеріне арнайы зерттеу жүргізу өзекті болып отыр. Жер мәселесі, басқару түрлері, мемлекетаралық қатынастар, білім беру және т.б. сияқты аса маңызды мәселелер бірінші кезекте жергілікті жерлерде көтеріліп, 1917 жылдың көктемінде шақырылған аймақтық Қазақ съездерінің негізгі тақырыптары болды.

Ресейдегі үздіксіз төңкерістер, әсіресе 1917 жылғы Ақпан төңкерісі қазақ қоғамындағы саяси белсенділікті күшейтті. Монархиялық биліктің жойылуы елдегі саяси жағдайды түбегейлі өзгертті.

1917 жылы 2 наурызда Ресей империясында үш ғасырға жуық уақыт үстемдік еткен Романовтар әулетінің билігі ресми түрде жойылды. Бұл жағдай елдің қоғамдық-саяси өмірінің барлық салаларында айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Ресейдегі Мемлекеттік Дума әлі де қараусыз қалды, ол мемлекеттік басқару формасын шешу міндетін қойды.

1917 жылы 1 наурызда жаңа үкіметті құру және оның бағдарламасын әзірлеу жұмыстары аяқталып, Уақытша үкімет өкілдері кеңестермен келіссөздерді бастады. Ақпан төңкерісі нәтижесінде туған уақытша үкімет пен кеңестердің іс-қимылдары туралы хабарлар наурыз айының басында қазақ даласына жетті. Бұл туралы "Қазақ" газеті хабарлады.

Алдымен монархияны құлату туралы жаңалықтар қоғамнан жасырылды. Әсіресе, Түркістан сияқты Ресей империясының шетінде жариялауға тыйым салынды.

Ресейдегі Ақпан төңкерісі туралы хабарды қазақ-қырғыз халқы биліктен емес, соғыстан оралған телеграфшылар мен сарбаздар арқылы естіді.

Ресей монархиясы ХХ ғасырдың басынан бастап елдегі үздіксіз саяси дағдарыстардың нәтижесінде құлағаны белгілі. Монархиялық жүйеге сәйкес Ресей империясында тұратын халықтардың басым көпшілігі, атап айтқанда 180 миллион. "Мен білмеймін", - деді ол. Олардың арасында орыс либералды буржуазиясы мен дворяндары болды. Ал шет елдердің халықтары отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресін жалғастырды.

Елдің ішкі жағдайынан басқа, бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығы қосылды. Осылайша, корольдік бұйрық өзінің қорғаныс күшін жоғалтты және биліктен шеттетілді.

Қарулы Күштердің соғыста жеңілісі Ресейдің мемлекетаралық аренадағы беделін түсірді. 25 маусымдағы Жарлық наразылық тудырды және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске әкелді. Бұл көтерілістің аяқталуы 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін жалғасты. Ресей империясының бүкіл саяси жүйесіне тән осындай дағдарыстар, сайып келгенде, патша өкіметінің құлауына әкелді. Бұл туралы К. Нұрпейісовтің зерттеуінде айтылған "...ол біртұтас және бөлінбейтін Ресей империясын және бұрыннан бар мемлекеттік саясатты сыза бастады" [1].

А. Байтұрсынов қазақ халқының елдегі саяси өзгерістер мен оқиғаларды өзінің атақты "Революция және қазақтар" мақаласында қалай кездестіргенін сипаттады: "Ақпан төңкерісі қазақтар үшін неғұрлым түсінікті болса, Қазан социалистік революциясы соншалықты түсініксіз болып көрінді. Бірінші революцияның қаншалықты қуанышты болғанын атап өте отырып, екінші революция осындай қасіретпен қарсы алынды: "егер бірінші революцияны қазақтар тікелей түсінсе және қарсы алса, бұл, біріншіден, бұл революция оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлық-зомбылығынан құтқарғанын, екіншіден, бұл олардың ескілерін нығайтты, біз өзіміз басқаратын боламыз" [2].

Монархиялық биліктің жойылуы Ресей қоғамында болмаған демократиялық бостандықтарға (сөздер, баспасөздер, Саяси партиялар құру, митингілер мен жиналыстар өткізу) жол ашты. Қазақ халқының саяси бостандыққа қол жеткізетіндігінде үлкен сенім болды және олардың әңгімесі тек "бостандық", "теңдік", "азаттық" төңірегінде болды. Бұл деректер патша езгісінен әлсіреген және саяси құқықтарымен шектелген халықтың Ақпан төңкерісін қуанышты көңіл-күймен қарсы алғанын көрсетеді.

1917 жылғы Қазан төңкерісімен қазақ халқының түсінбеушілігінің басты есебін А. Байтұрсынов "қазақ қоғамында таптық жіктемеге сәйкес келетін капитализмнің болмауымен" түсіндіреді [3].

Халық Мемлекеттік Думаның депутаттары кіретін Уақытша үкіметті басқаратын азаматтарға үлкен сенім білдірді.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Петроградта Қазан, Қырым, Кавказ және Қазақстан өкілдері мұсылман фракциясынан Бүкілресейлік мұсылмандар съезін шақыруды талап етті. Бұл туралы М.Шоқайдың жеделхатында былай делінген: "қазақ халқы бостандыққа шыққандарға шын жүректен қарсы шыққан және олардың арасында зеріктіретін жұмыс жоқ деп нық сенген мемлекет үшін қиын, қиын кезеңдерде" [4]. Әрине, Ресей империясынан бірден бөліну мүмкін емес. Қазақ қоғамын дайындау үшін уақыт қажет болды.

Елдегі Бүкілресейлік Демократиялық күштердің арасында қазақ зиялыларына деген көзқарас қажет болды. Бастапқыда уақытша үкіметтің құрамы Кадет партиясының мүшелерінен тұрды.

"...Кадеттер партиясы... ұлтшылдық басым партия болды. Сондықтан, Николай тақтан құлағаннан кейін, мемлекет билігі Уақытша үкіметке, кадет партиясының қолына өтті, ал бас министрдің өзі осы партиядан болды"[5].

"Кадет партиясының құрылтай съезінде екі бөлімнен тұратын 19 тармақтан тұратын бағдарламада: "азаматтардың негізгі құқықтары" және "мемлекеттік құрылым" 1-тармақта: "Ресейдің барлық азаматтары нәсіліне, дініне және ұлттық ерекшеліктеріне қарамастан заң алдында тең. Поляктардың, еврейлердің және халықтың басқа топтарының жеке және мүліктік құқықтарының әртүрлі таптық айырмашылықтары мен шектеулерін жою қажет", - деді ол.

Кадет партиясының саяси бағыты Уақытша үкіметтің толық қолдауына ие болды. Осындай бағдарламасы бар кадеттер партиясы Уақытша үкіметтің саяси тірегі болды.

"Алаш" қозғалысының көшбасшысы Ә.Бөкейхановтың кадет партиясының Орталық Комитетіне мүшелігі оның бірқатар әріптестеріне Қазақстанда басшылық лауазымдарда жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Мысалы, Ә.Бөкейханов Торғай облысындағы Уақытша үкімет комиссариатына тағайындалды, М. Тынышбаев, А. Кенесарин, М. Шоқай Қазақстан мен Түркістандағы Уақытша үкіметтің жергілікті органдарындағы жауапты лауазымдарға қойылды. Қазақ зиялылары жүргізген курс қарсы большевиктік партия, ол қарсылас кадет партиясы.

Бүкілресейлік демократиялық күштер Уақытша үкіметтің саяси бағытына барынша қолдау білдірді. Өйткені, Уақытша үкіметтің саяси бағыты, бағдарлама және жарияланған заңдар, кем дегенде, ішінара, халықтың қалауына сәйкес келді. Өкінішке орай, жаңа билік Ресейдің шет аймақтарындағы халықтардың өмірімен байланысты мәселелерді толығымен шеше алмады. Уақытша үкімет мұны түпкілікті шешім қабылдауы керек Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының қалауы бойынша қалдырды.

Мемлекеттік Думаның шешімімен құрылған Уақытша үкіметтің жергілікті органдарды ұйымдастыруға заңды құқығы болғандықтан, олар жергілікті жерлерде басқару органдарын құра бастады. Сонымен бірге жұмысшылар мен сарбаздар өздерінің кеңестер жүйесін ұйымдастырды. Уақытша үкіметтің облыстық комиссары болып тағайындалған Ә.Бөкейханов өңірдің өмірі мен ерекшеліктерін жақсы меңгерген қазақ зиялыларын мемлекеттік басқару қызметіне тартты.

1917 жылдың наурызында қазақ зиялылары уақытша үкіметтің саяси жүйесінде қазақ халқының мүдделерін білдіру және қорғау үшін қазақ және мұсылман комитеттерін ұйымдастырды [6].

1917 жылдың наурыз айының ортасында ұсынылған мәліметтерге сәйкес, қазақ комитеттері Қазақстанның барлық облыс орталықтары мен аудандарында құрылып, жұмыс істей алады. Мысалы, 7 наурызда Семейде облыстық қазақ комитеті (төрағасы Р. Марсеков) және оның аудандық және болыстық бөлімдері ашылды. Сондай-ақ, қазақстандық

комитеттер Ақмола облысында (төрағасы А.Тұрлыбаев), Жетісу облысында (төрағасы Е. Итбаев) және осы облыстардың аудандарында құрылды. Семей облыстық қазақ комитетінің хаттамасында облыстық қазақ комитеттерінің құрылуына байланысты "...комитет ескі, шіріген билік құлаған кезде революциялық төңкеріспен құрылды, енді адамдардың өздері революцияның жеңістерін бекітіп, оны соңына дейін ұйымдастыруы керек еді." [7] қазақ зиялылары аймақтық Қазақ комитеттері арқылы қазақ съездерін шақырды, онда олар өзекті мәселелерді шешуді мақсат етті.

"Мен білмеймін", – деді ол... Біріншіден, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын шақыруға дайындалу үшін, яғни онда айтылатын сөздің мағынасын түсіндіру және оған лайықты адамдарды бағыттау үшін, екіншіден, қазақ халқы уақыттың өзгеруіне қарай қандай формада билік етіп, өзін-өзі басқаратын болады, үшіншіден, біз оны қалай жүргіземіз рухани-діни, мектеп-медресе, төртінші-жер мәселесін қалай шешеміз. Осы мәселелер бойынша өкім жобасын әзірлеу үшін Қазақ комитеті Семейде қазақ съезін өткізуді қажет деп санады және Семей облысының 5 уезіндегі қазақтарды алдағы Семейдегі съезге 25 сәуірде (1917) шақырды. Білім туралы жазба үшін 3 айдан артық қалмау керек" [7].

"Біріншіден, қазақ комитеттері халықтың мемлекеттік бостандыққа ұмтылудағы жасампаздық жұмысының нәтижесі болды... Екіншіден, қазақ демократиялық зиялылары қазақ комитеттерін БОЛАШАҚ ұлттық мемлекеттік құрылымның алғашқы үлгісі, осы мақсатқа жету жолындағы мақсатты іс-қимылдың алғашқы кезеңі ретінде қарастырды. Сондықтан ол олардың қалыптасуы мен қызметінің мазмұнына ерекше назар аударды" [8].

Уақытша үкімет кезінде қазақ комитеттерімен қатар мұсылман комитеттері де жұмыс істеді. Аймақтағы мұсылман халықтары өз мүдделерін қорғау үшін мұсылман комитеттерін құрды. Ақпан төңкерісінің екінші күні Алматыда Ислам туы астында Алматының барлық татар, өзбек, ұйғыр және дүнген мұсылмандарын біріктіру мақсатын көздеген "Шуран-ислам" ұйымы (мұсылман кеңесі) құрылды [9]. Бұл комитеттер жалпы аймақтағы мұсылмандардың ерік-жігерін білдіру үшін құрылды. Өңірдің барлық бұрыштарында құрылған мұсылман және қазақ комитеттері тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылды. Ол Уақытша үкімет жүйесіндегі жаңа міндеттерді шешуді алға тартты. Қазақстан қоғамындағы осы олқылықтың орнын толтыру үшін жиналу, кеңес алу, пікір алмасу қажет болды. Қазақ зиялылары өзекті мәселелерді анықтап, елдегі ахуалды талқылап, ең алдымен, өзінің бағдарламалық қорытындыларымен қазақтардың болыстық, уездік, облыстық съездерін шақыруды шешті.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін қазақ зиялылары саяси билікке ұмтылды. Қазақстан қоғамында шешілмеген ағымдағы мәселелерді ұлттық деңгейге шығару үшін саяси оқиғалар мен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дайындықты жедел бастау қажет болды.

Осындай жұмыстарды іс жүзінде жүзеге асырудың тиімді құралдарының бірі" халықтың көзі, құлағы және халықтың тілі "болған" газеттер арқылы қазақтарды талқылау болды. Осыған байланысты "Қазақ" газетінің 226-нөмірінде: "...егер сіз газеттерге қарасаңыз, онда әр адам өз аудиториясына не қажет екенін айтады, әр топ өз тобына не қажет екенін айтады, Оның бет-бейнесін анықтайды, мақсатына жету үшін бірлесіп ұйымдастырады және жұмыс істейді. Біздің қазақ та басқа халықтар арасында қалмайды, басқалары да өз істерімен айналысуы керек. Ал қазақтар жиналған және ақылдасып отырдық, басқа да жиналған және ақылдасып отырдық" [10].

Баспасөз мен баспасөздің халықпен тікелей байланыста және оларға елдегі саяси оқиғаларды түсіндірудегі рөлі, осылайша халықтың саяси санасын ояту болды. Мұны ерте түсінген қазақ зиялылары съезд шақыру туралы мәселені бұдан бұрын көтерген болатын.

Мысалы, 1910 жылдың 21 қазанында Барлыбек Сыртанов Жетісу облысында шетелдіктердің жерді тонауына жол бермеу мақсатында Ұзынағашта облыс қазақтарымен арнайы кеңес өткізді [11]. Онда ол өзі баяндама жасады, онда қазақ халқының жер тапшылығынан көріп отырған зардаптары туралы нақты айтып берді. Бұл ойынды жүзеге асыру үшін С.Санкт-Петербургке барады. Содан кейін ол Жетісуға оралып, отаршылдыққа

қарсы үгіт-насихатқа қатысты. Сырттанов шақырылған қазақ съезіне мынадай негізгі мәселелерді ұсынды: отарлық саясат нәтижесінде қазақтардан тартып алынған жерлерді қазақ халқына қайтару және болашақта осындай әрекеттерді тоқтату; Мемлекеттік Думаға қазақ халқының депутаттарын сайлау; қазақ даласына қажетті болыстарда діни мүфтилерді тағайындау; жергілікті халықты Ресей империясының орыстарымен теңестіру [12]. Әрине, оның сол кездегі, яғни "патша билігінің қылышынан қан тамған кезде" мұндай ұсыныстары өте түсініксіз болды.

Ұлттық интеллигенцияның қазақ съездерін шақырудың және өткізудің басты мақсаты олардың ата-бабаларын өздеріне қайтару болды. Жолай олар сондай-ақ сыйға өз идентичностью. Озық идеяларымен басқалардан жоғары тұрған ұлт зиялылары қазақ съездерін шақырып, оларды "буратана" деп атай отырып, өздерін ығыстыра білді. Күн тәртібіне ұлттық мүддені білдіретін өзекті мәселелерді енгізген және жалпы қорытындыға келген қазақтардың өңірлік съездерін өткізу мұның тек ұлт бірлігі жағдайында ғана мүмкін болатынын дәлелдейді. 1917 жылдың көктемінде басталған облыстық қазақ съездерінің күн тәртібіндегі мәселелерді шешу қазіргі уақытта жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасының саяси тәуелсіздігі оның нақты көрінісі болып табылады [13].

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы, 1995;
2. Қойгелдиев М.К. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1907 жж. қоғамдық-саяси қызметі. — Алматы,
3. Кенжетәев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в сер. XIX - начале XX вв. - Казань. «ПИФ», 1996. - 87 с.
4. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. 1917-1920 годы, Москва., ИЦ «Россия молодая», 1994, - 210 с.
5. Асылбеков М.Х., Сеитов Э.Т. Алихан Букейханов – общественно-политический деятель и ученый. Алматы: Өркениет, 2003. 148 с.
6. Әлдибеков Ж. Азаттықты ту етіп ұстаған үндеу. 1905 жылғы Дала Петициясы қазақ даласын отарлау саясаты хақында II “Заң”, 2000, №2,51-58 б
7. Бекмаханов Е Қазақстан 1905-1907 жылдардағы бірінші буржуазиялық – демократиялық орыс революциясы кезінде // “Қазақ тарихы”, 1998, №5, 7-136
8. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: “Атамұра”, 1999.
9. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда – Алматы: “Ататек”, 1995.
10. Қуатов Б. Отанымыздың тарихы туралы саяси әңгіме. – Алматы: “Білім”, 1993.
11. Қойгелдиев М. Халық тағдырын қалыптастырған дәуір. // “Заң” 2000, 27 желтоқсан, 1-5 бб.
12. Аңғанбай Ө. Мемлекеттік Думаға сайланған қазақтар. // “Қазақ тарихы”, 2001, №1,30-32 бб.
13. Көшербаев Ж. Мұсылман түркі қозғалысы және қазақ зиялылары // “Қазақ тарихы”, 2000, №5,46-48 бб.

САЛУ ЕСЕПТЕРІН ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ТҮРЛЕНДІРУЛЕР КӨМЕГІМЕН ШЕШУ

**Шырақбаев Абай Бегендікұлы, Ережепбай Жібек Қайратқызы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. Методы геометрического преобразования могут быть использованы для решения многих задач построения с большим успехом. 7-9 классы методика преподавания курса геометрии на основе метода геометрических преобразований. Исследовательская новизна магистерской работы: проанализирована преемственность между теорией геометрических представлений и преобразований на плоскости и преподаванием школьного курса геометрии на основе метода геометрических преобразований, охарактеризовано его место в обучении.

Ключевые слова: конструкция, преобразование, симметрия, движение

Annotation. Methods of geometric transformation can be used to solve many problems of construction with great success. Grades 7-9 methods of teaching a geometry course based on the method of geometric transformations. The research novelty of the master's thesis: the continuity between the theory of geometric representations and transformations on the plane and the teaching of a school geometry course based on the method of geometric transformations is analyzed, its place in teaching is characterized.

Keywords: calculation of construction, transformation, symmetry, movement

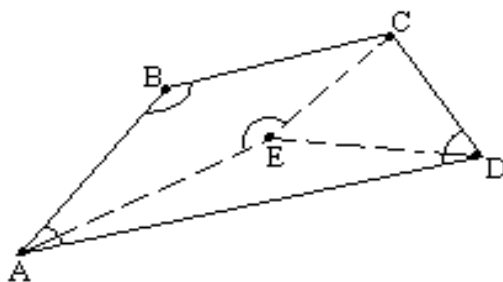
Салу есебін шешу барысында берілген немесе ізделінді фигуралармен қатар олардан немесе олардың бөліктерінен қандайда бір түрлендіруді пайдалану нәтижесінде шыққан басқа фигураларды қарастыруға тура келеді. Оны салу оңайырақ болуы мүмкін. Ол фигураны салған соң оны кері түрлендіру арқылы ізделінетін фигура салынады.

Түрлендірудің қандай түрі (қозғалыс, симметрия, параллель, жылжыту, бұру, ұқсас түрлендіру, т.б.) қолданылғандығына байланысты салу әдісі де осылай аталады (мысалы, салудағы симметрия әдісі, параллель жылжыту әдісі, ұқсас түрлендіру әдісі т.б.)

Салу есебін шешуде қозғалысты пайдалану. Параллель жылжыту әдісі.

Бұл әдіс, салу есебін шешу барысында салынған немесе салынбақ фигураларды, олардың бөліктерін қозғалыстың ыңғайлы түрі арқылы түрлендіріп салуға қолайлы түрге келтіруге мүмкін болатын жағдайларда қолданылады.

Салу есебін шешу барысында берілген фигураларды не олардың бөліктерін немесе ізделетін фигураны бір – біріне жақындатуға тура келеді. Осындай жағдайда параллель жылжыту әдісін қолданған жақсы нәтиже береді. Бұл әдіс әсіресе көпбұрыштарды салуда пайдалы. Өйткені көпбұрышты параллель жылжыту арқылы олардан салуға мүмкіндік беретін элементтері белгілі үшбұрыш шығарып алуға болады. Содан соң қайта жылжыту арқылы ол үшбұрышты ізделетін фигураға айналдыруға болады.

1-сурет Көпбұрыш

1-мысал Екі қарама-қарсы қабырғасы және 3 бұрышы берілген төртбұрышты салу керек.

Шешуі: Төртбұрышты салу үшін $2n-3=2\cdot 4-3=5$ шарт берілуі керек. Есепте 5 шарт берілген (2 қабырға, 3-бұрыш).

Талдау: Ізделген төртбұрыш салынған дейік (1-сурет). Ондағы $\angle BAD=\alpha$, $\angle ABC=\beta$, $\angle ADC=\gamma$, $\angle AD=a$, $BC=l$ болсын. Егер BC қабырғаны $\overrightarrow{BA}$ векторға параллель жылжытсақ ол AE жағдайға келеді де, $\triangle AED$ шығады. Мұның үш элементі белгілі:

$$AD=a, \quad AE=l, \quad \angle EAD=\angle BAD-\angle BAE=\angle BAD-(180-\angle CBA)=\alpha-(180-\beta)=\alpha+\beta-180.$$

Сол үш бұрышты салып, оның AE қабырғасын $\overrightarrow{AB}$ векторға параллель жылжытса іздеген $ABCD$ төртбұрыш шығады.

Салу а) $AD=a$ кесіндіні салып, A нүктеде AD мен жасайтын бұрышы $\alpha+\beta-180$ болатын AE түзуін жүргізіп оның бойына $AE=l$ кесіндіні саламыз.

б) E нүктеден AE түзуімен β бұрыш жасайтын EC сәулесін саламыз.

в) D нүктеден AD мен γ бұрыш жасайтын DC түзуін жүргіземіз.

г) EC мен DC сәуелерден жылысу нүктесін C дейік.

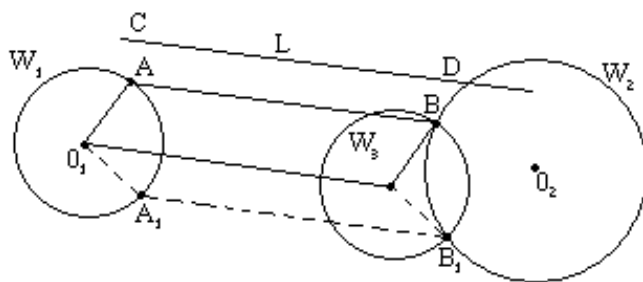
д) C нүктеден EA -ға, A нүктеден EC -ға параллель түзулер жүргізіп олардың қилысу нүктесін B десек, іздеген $ABCD$ төртбұрыш шығады.

Дәлелдеу. $\angle AEC=\beta$, $AB\parallel EC$ болғандықтан $\angle EAB=180-\beta$ болады. Сонда $\angle BAD=\angle EAD+\angle EAB=(\alpha+\beta)-180+180-\beta=\alpha$ болады. Салу бойынша $\angle ADC=\gamma$ және $AD=a$. Параллелограмның қарама-қарсы қабырғасы болғандықтан $BC=AE=l$. Сөйтіп, салынған төртбұрыш есептің 5 шартында қанағаттандырады. Сондықтан $ABCD$ іздеген төртбұрыш болады.

Зерттеу. Есеп шешуі үшін берілген $\alpha+\beta+\gamma<4d$ және α, β, γ -ның әр қайсысы $2d$ -дан кем болуы керек. Үшбұрыш AED салыну үшін $AD+AE>ED>|AD-AE|$ яғни $a+l>ED>a-l$ болуы керек.

Жоғарыда айтылған салулардың барлығы бірмәнді орындалады. Сондықтан есептің бір шешімі болады.

2-мысал $W_1(O_1, r_1)$, $W_2(O_2, r_2)$ екі шеңбер, l түзуі және m кесінді берілген. l түзуіне параллель болатын. m -ге тең болатын бір ұшы $W_1(O_1, r_1)$, екінші ұшы $W_2(O_2, r_2)$ шеңберде жататын кесінді салу керек (37-сурет).

2-сурет Шеңберде жататын

Талдау. Есеп ш кесінді салу ған дейік. Егер жазықтықты $\overrightarrow{AB}$ векторға параллель жылжытсақ $W_1(O_1, r_1)$ шеңбер $W_3(O_3, r_1)$ шеңберге көшір еді, ал A нүкте A нүктеге көшір еді. Сондықтан B нүкте $W_2(O_2, r_2)$ шеңберде жатар еді. Сөйтіп AB кесінді салынар еді.

Салу:

а) l түзуіне $CD=m$ кесіндіні өлшеп саламыз.

б) O_1 нүктені $\overrightarrow{CD}$ векторға параллель көшіреміз, яғни O_1 нүктеден l түзуіне параллель жүргізіп, оның бойына $O_1O_3=CD=m$ кесіндіні өлшеп саламыз.

в) $W_3(O_3, r_1)$ шеңберін саламыз.

г) W_3, W_2 шеңберлердің қиылысу нүктесі В-ны табамыз.

д) O_3 пен В-ны жалғаймыз.

е) O_1 -ден $O_3В$ -ға параллель жүргізіп оның шеңбермен қиылысу нүктесі А-ны табамыз.

А мен В жалғайтын АВ кесінді іздеген кесінді болады.

Дәлелдеу. $CD=m$ етіп салынғандықтан $O_1O_3//CD$, $O_1O_3=CD$ болғандықтан $O_1O_3=m$ және $O_1O_3//l$ болады. Ал, O_1A мен O_3B әрі тең, әрі параллель болғандықтан O_1ABO_3 параллелограмм болады. Сондықтан $AB//O_1O_3//l$ және $AB=m$ болады. Ал, А нүкте W_1 шеңберде жатқандықтан, В нүкте W_3 шеңбер және W_2 шеңбердің қиылысу нүктесі болғандықтан В нүкте $W_2(O_2, r_2)$ шеңберге жатады. Сөйтіп АВ кесінді есеп шартын қанағаттандырады, іздеген кесінді болады.

Зерттеу. Жоғарыда келтірілген *a-e* салулардың барлығыда бірмәнді орындалады. Сондықтан W_3 шеңбер W_2 шеңбермен қиылысса онда есептің екі шешімі болады: А,В және A_1B_1 кескінділер. Егер олар жанасса бір шешімі болады. Ал қиылыспаса шешімі болмайды.

Симметрия әдісі - салу есебін шешуде, кейде ол есепті берілген L_1 сызықпен басқа берілген L_2 сызықты түрлендіруден шыққан L_2' сызықтың қиылысу нүктесін табуға келтіруге болады. Мұндай салу есептерін шешуге түрлендірудің симметриялы түрін пайдаланған ұтымды болады.

1-мысал *a, b, c* үш түзу берілген. Бір диагоналы *a* түзуінде жататын және берілген *m* кесіндіге тең болатын, қалған 2 төбесінің бірі *b*, екіншісі *c* түзуінде жататын ромбы салу керек (3-сурет).

Талдау. Есеп шешілген, ромб салынған болсын:

$AC=m$, $B \in b$, $D \in c$, $A_1C \in a$. Сонда ромбыны салу оның тағы бір (мысалы, D төбесін) төбесін салуға беріліп тұр. Өйткені $AC=m$ кесіндінің салу арқылы А,С төбелері салынды. Егер енді D төбе белгілі болса, онда AC-ға қарағанда D-ға симметриялы нүктені салса В табылады.

Егер В нүкте AC-ға қарағанда D нүктеге симметриялы болса, онда D нүкте *b* түзуге симметриялы v_1 түзуде жатуы керек. Сондықтан ол *c* мен v_1 түзулердің қиылысу нүктесі болады.

Салу: Төмендегі салуларды тізбектей орындаймыз.

а) *b* түзуге *a*-түзуіне қарағанда симметриялы болатын v_1 түзуді саламыз.

б) С және v_1 түзулерінің қиылысу нүктесі D-ны табамыз.

в) D нүктеден *a* түзуіне перпендикуляр болатын DB түзуін жүргіземіз.

г) DB және *b* түзулердің қиылысу нүктесі В-ны табамыз.

д) DB мен *a* түзулердің қиылысу нүктесі O-ны табамыз.

е) O нүктеден *a* түзуіне $OA=m/2$, $OC=m/2$ кесінділерін өлшеп салып А мен С нүктелерін саламыз.

Сонда ABCD ізделінді ромбы болады.

Дәлелдеу. Салу бойынша $AC=AO+OC=m/2+m/2=m$ және $AC \in a$, $D \in c$, $B \in b$. v_1 мен *b* түзулер *a* түзуіне қарағанда симметриялы болғандықтан, $D \in v_1$ және $DB \perp a$ болғандықтан В мен D нүктелер симметриялы болады. Сондықтан $OB=OD$ және $BD \perp AC$ болады.

Демек, ABCD ромб болады (Диагоналдары бір-біріне перпендикуляр және олар бірін-бірі қақ бөледі) және есептің шарттарын қанағаттандырады.

Сондықтан ABCD ізделінді ромб болады.

Зерттеу. *b*-ға симметриялы v_1 түзу *c* түзуіне параллель болса есептің шешімі болмайды (D табылмайды.)

Түзулер $v_1=C$ (беттесе) есептің шексіз көп шешімі болады. v_1 мен С түзулер *a* түзуден тыс нүктеде қиылысса есептің бір шешімі болады, ал *a* түзуінде қиылысса есептің шешуі болмайды.

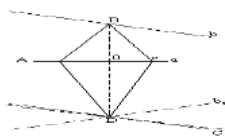
2-мысал Берілген A_0, B_0, C_0 нүктелері қабырғаларының қақ ортасы болатын үшбұрыш салыңдар.

Салу. а) D нүкте алып DC_0 түзуге $DC_0=C_0E$, EB_0 түзуге $EB_0=B_0F$, FA_0 түзуге $FA_0=A_0N$ нүктелерін салып D,N-ді қосамыз.

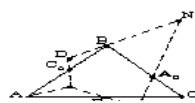
б) DN кесіндінің ортасы В-ны табамыз.

в) BC_0 түзуін жүргізіп, оның бойынан $AB_0=C_0A$ болатын А нүктесін саламыз.

г) AB_0 түзуін жүргізіп оның бойынан $AB_0= B_0C$ болатын С нүктесін саламыз. Сонда ABC іздеген үшбұрыш болады.

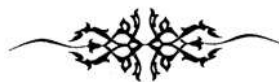
2-сурет

3-сурет

Әдебиеттер

1. ЕГЭ-2013: Математика : самое полное издание типовых вариантов заданий / сост. И. В. Яценко ; ред. А. Л. Семенова.- М. : АСТ, 2013.- 123 с
2. Джумадуллаев, К. А. Математическая грамотность : решебник / К. А. Джумадуллаев, С. А. Темирбеков. - Шымкент : Б. и., 2018. - 76 с
3. Исмаилов, И. Математикалық есептерді шешудің стандарт емес тәсілдерін қолдануға мысалдар жинағы : оқу-әдістемелік құрал / И. Исмаилов, А. Бақытқызы. - Шымкент : Б. и., 2019. - 68 б.

ӘОЖ 519.6

ОНДЫҚ БӨЛШЕКТЕР ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

¹Кенжебекова Рахат, ²Жунусова Жулдуз Муратовна, ²Шырақбаев Абай Бегендікұлы
¹№45 орта мектебінің математика пәні мұғалімі
²Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Научная новизна работы-демонстрация методики преподавания темы дробей в школе, последовательная систематизация последовательности подачи материалов, относящихся к системе счисления. Основная цель моей исследовательской работы-углубленное изучение темы «обучение десятичным дробям» в школьном математическом курсе, детальное рассмотрение, рассмотрение возможных вариантов расширения системы счисления в школьном математическом курсе, систематизация, повышение познавательного уровня урока математики, повышение интереса учащихся к математике, развитие, анализ учебников.

Ключевые слова: дробь, десятичная дробь, минус пять, запятая

Annotation. The scientific novelty of the work is to demonstrate the methodology for teaching the topic of fractions at school, to work on a sequential systematization of the order of transfer of materials related to the number system. The main purpose of my research work is an in-depth study of the topic "teaching decimal fractions" in a school math course, a detailed examination, consideration of possible options for expanding the number system in a school math course, systematization, increasing the cognitive level of a math lesson, increasing students' interest in mathematics, development, analysis of textbooks.

Keywords: fraction, decimal, minus five, comma

Кәдімгі бөлшектер $\frac{p}{q}$ түрінде жазылады, мұндағы p -бүтін сан, ал q -натурал сан.

Егер әдеттегі бөлшектің бөлімі 10 санының дәрежесі болса, онда ол ондық бөлшек деп

аталады. Мысалы, $\frac{11}{10}$; $\frac{301}{100}$; $-\frac{2}{1000}$; $\frac{400}{10}$ -бөлшектері ондық бөлшектер болады [1].

Ондық бөлшектерді әдетте бір ғана алымы арқылы оның арасына үтір қою арқылы былайша жазады. Бөлшектің алымын жазылады және оның оң жағынан солға қарай бөлімінде қанша нөл болса, сонша цифр есептеп, алымының цифрларын бөлетін үтір қояды: $\frac{11}{10} = 1,1$ (бір бүтін оннан бір); $-\frac{507}{100} = -5,07$ (минус бес бүтін жүзден жеті); $\frac{800}{10} = 80,0$ (сексен бүтін оннан нөл).

Егер алымындағы цифрлардың саны бөліміндегі цифрлардың санынан кем болса, онда жетіспейтін цифрлардың орнына, нөлдерді қосып жазып, оның алдына үтір, сосын тағы бір нөл қояды:

$$\frac{17}{10000} = 0,0017; \quad -\frac{2}{1000} = -0,002; \quad \frac{22}{100000} = 0,00022.$$

Осылайша, ондық бөлшек бұл, бөлімі 10 санының дәрежесі болып табылатынын, әдеттегі бөлшектерді жазу болып табылады.

Керісінше, ондық бөлшекті әдеттегі түрде жазу үшін, алымындағы үтірді алып тастап, алынған бүтін санды жазып, ал бөліміне бір саннан кейін үтірден кейін қанша цифр болса, сонша нөл қояды [2]:

$$15,7 = \frac{157}{10}; \quad 0,00034 = \frac{34}{10000}; \quad 1,8900 = \frac{18900}{10000}.$$

Бөлшек бөлігінің оң жағына нөлдерді қосып жазу бөлшектің шамасын өзгертпейді: $8,9 = 8,90 = 8,900000$.

Ондық бөлшектің бұл қасиетін осы ондық бөлшекті әдеттегі ондық бөлшек түрінде жазып түсіндіруге болады. Соңғы мысалдан бөлшектің негізгі қасиетіне сүйене отырып алатынымыз

$$8,9 = \frac{89}{10} = \frac{890}{100} = \frac{8900000}{1000000}$$

Суреттелген қасиет ондық бөлшектердегі үтірден кейінгі цифрлардың мөлшерін теңестіруге мүмкіндік береді.

Егер ондық бөлшектегі үтірден кейінгі барлық цифрлар нөл болса, онда бұл бөлшек бүтін сан болады.

$$40,0 = \frac{400}{10} = 40; \quad -5,000 = -\frac{5000}{1000} = -5$$

Керісінше, кез-келген бүтін санды ондық бөлшек түрінде көрсетуге болады. Мұндағы жазудағы бүтін бөлігі берілген бүтін санға, ал үтірден кейінгі цифрлардың барлығы нөлге тең болады:

$$0 = 0,000; \quad -17 = -17,00000.$$

Ондық бөлшектің үтірдің сол жағына жайғасқан цифрлары, оның бүтін сандар бірлігін көрсетеді. Мысалы 27,0345 санында 27 бірлік болады.

Егер оң ондық бөлшек бірден кем болса, онда ол дұрыс ондық бөлшек болады. Мысалы, 0,123-дұрыс ондық бөлшек. Бірден үлкен ондық бөлшек аралас ондық бөлшек (аралас сан) деп аталады.

Ондық бөлшектерді салыстыру натурал сандарды салыстыруға келтіріледі.

Ондық бөлшектерді салыстыру ережесі. Екі ондық бөлшек берілген болсын. Олардың жазуындағы үтірдің оң жағындағы ондықтың белгілерін, үтірді алып тастау арқылы теңестіреміз, нәтижесінде берілген бөлшектерге сөйкес келетін екі натурал сандарды аламыз. Алынған натурал сандардың қайсысы үлкен болса, соған сәйкес келетін ондық бөлшек үлкен болады.

Мысал 23,1 және 23,099 сандарын салыстыру керек.

Шешуі: Сандарды 23,100 және 23,099 түрінде жазамыз, кейін үтірді алып тастаймыз. $23100 > 23099$ болғандықтан, лоай болса $23,1 > 23,099$.

Кез-келген өзара тең емес ондық бөлшектердің арасында шексіз көп ондық бөлшектер болады.

Мысал 0,127 және 0,128 сандарының арасына жайғасқан бес ондық бөлшекті табу керек.

Шешуі: Бөлшектердің әрқайсысының оң жағына нөлдерді қосып жазамыз: 0,1270 және 0,1280. Сонда алатынымыз:

$$0,127 = 0,1270 < 0,1271 < 0,1272 < 0,1273 < 0,1274 < 0,1275 < 0,1280 = 0,128.$$

Ондық бөлшекті жай бөлшекке, жай бөлшекті ондық бөлшекке айналдыру.

Әрбір ондық бөлшекті жай қысқармайтын бөлшекке немесе басқаша айтқанда, жай бөлшекке айналдыруға болады.

$$0,15 = \frac{15}{100} = \frac{3}{20}; 14,2 = \frac{142}{10} = \frac{71}{5}.$$

Алайда кез-келген жай бөлшекті ондық бөлшек түрінде, яғни ондық бөлшек түріне айналдыруға болмайды.

Мысалы, $\frac{1}{7}$ бөлшегін $\frac{q}{10^n}$ бөлшегі түрінде, мұндағы q және n - натурал сандар,

жазуға болмайтындығын көрсетеміз. Шынында да, егер $\frac{1}{7} = \frac{q}{10^n}$ деп ұйғарсақ, онда жай

бөлшектің анықтамасынан шығатыны $10^n = 7q$. Алайда бұл теңдік натурал n санының ешбір мәнінде орындалмайды, өйткені, бұдан шығатыны 10^n саны 7-ге n натурал санының

қайсыбір мәнінде қалдықсыз бөлінеді, ал бұл дұрыс емес. Сөйтіп $\frac{1}{7}$ бөлшегі $\frac{q}{10^n}$ түрінде жазыла алмайды.

$\frac{m}{n}$ жай бөлшегін $\frac{q}{10^k}$ бөлшегіне, n санын жай көбейткіштерге жіктеген кездегі 2 және 5-тен өзгеше жай көбейткіштер жоқ болған кезде ғана, тек сол кезде ғана айналдыруға болады.

Сонымен, $\frac{3}{14}$; $\frac{1}{60}$; $\frac{41}{86}$ бөлшектерін $\frac{q}{10^k}$ бөлшегі түрінде көрсетуге болмайды,

өйткені бұл бөлшектердің әрқайсысының бөлімдерін жай көбейткіштерге жіктеген кезде

$$14 = 2 \cdot 7; 60 = 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 5; 86 = 2 \cdot 43$$

олардың 2 және 5-тен өзгеше жай көбейткіштері бар.

Керісінше, $\frac{4}{5}$; $\frac{5}{8}$; $\frac{11}{160}$ бөлшектерінің әрқайсысын $\frac{q}{10^k}$ ондық бөлшегі түрінде

жазуға болады:

$$\frac{4}{5} = \frac{4 \cdot 2}{5 \cdot 2} = \frac{8}{10} = 0,8$$

$$\frac{5}{8} = \frac{5}{2^3} = \frac{5 \cdot 5^3}{2^3 \cdot 5^3} = \frac{625}{10^3} = 0,625$$

$$\frac{11}{160} = \frac{11}{2^5 \cdot 5} = \frac{11 \cdot 5^4}{2^5 \cdot 5 \cdot 5^4} = \frac{11 \cdot 625}{2^5 \cdot 5^5} = \frac{6875}{10^5} = 0,06875.$$

Жай бөлшекті ондық бөлшекке айналдыру үшін натурал сандарды «бұрыштап» бөлу әдістемесін қолдануға болады.

Әдебиеттер

1. Омаров Ә.К. Математика: Көмекші оқу құрал / Омаров Ә.К. – Шымкент: Әлем, 2014. - 156 б с
2. Қайдасов, Ж. Мектеп математика курсы бойынша есеп шығару практикумы. (1-бөлім. Алгебра) : оқу құралы / Ж. Қайдасов. - Алматы: Отан, 2021. - 192 б.
3. Қағазбаева, Ә. К. Оқушылардың функционалдық математикалық сауаттылығын дамыту : оқу-әдістемелік құрал / Ә. К.Қағазбаева. - Алматы: Отан, 2021. - 92 б.
4. Степаненко, Е. В. Математика. Вводный курс: учебное пособие / Е. В.Степаненко, И. Т. Степаненко, Т. В. Губанова. - 6-е изд., стереотип. - М. : Флинта, 2020. - 104 с.
5. ЕГЭ-2013: Математика: самое полное издание типовых вариантов заданий / сост. И. В. Яценко; ред. А. Л. Семенова.- М. : АСТ, 2013.- 123 с

ӘОЖ 519.6:517.3

ГЕОГЕВРА БАҒДАРЛАМАСЫН ЕСЕЛІ ИНТЕГРАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕ ҚОЛДАНУ

Болеева Л.К.¹, Мырзаян Б.А.²

¹Пед. ғылымдарының канд.

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасының доценті

²7M05411 – «Математика және математикалық модельдеу»

мамандығының магистранты

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада GeoGebra интерактивті геометриялық ортасын көп интеграциялық есептерді шешу үшін пайдалану мүмкіндігі қарастырылады. Бұл математикалық пакеттің функционалдығы студенттерге біріктіру шегін анықтай отырып, жобалық жазықтықты дұрыс таңдау үшін ең күрделі сызбаларды орындауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: интерактивті геометриялық орта GeoGebra, еселік интегралдар, денелердің көлемі мен бетінің ауданы, денелердің графикалық құрылысы, интегралдау аймағы.

Аннотация. В статье рассматривается возможность применения интерактивной геометрической среды GeoGebra при решении задач кратного интегрирования. Функциональные возможности данного математического пакета дают обучающимся возможность выполнять наиболее сложные чертежи для правильного выбора плоскости проектирования, определения пределов интегрирования.

Ключевые слова: интерактивная геометрическая среда GeoGebra, кратные интегралы, объем и площадь поверхности тел, графическое построение тел, область интегрирования.

Annotation. The article considers the possibility of using the GeoGebra interactive geometric environment for solving problems of multiple integration. The functionality of this mathematical package gives students the opportunity to perform the most complex drawings for the correct choice of the design plane, determining the limits of integration.

Keywords: GeoGebra interactive geometric environment, multiple integrals, volume and surface area of bodies, graphic construction of bodies, integration area.

Денелердің көлемдері мен бетінің аудандарын есептеуге еселік интегралдарды қолдануды қарастырған кезде интегралдау облысын табу үшін денелерді графикалық түрде

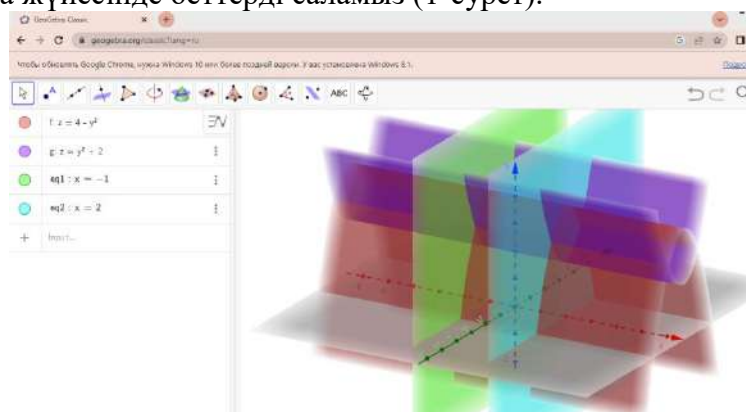

салу қажет болады. Егер аумақтар бірнеше беттердің қиылысуымен анықталса, онда оларды қолмен салу оқушылардан айтарлықтай уақытты талап етеді, ал алынған кескін дұрыс тандалмаған перспективаға байланысты көрнекі болмауы мүмкін. Сонымен қатар, құрылыс процесі айтарлықтай еңбекті және күрделі. Бұл жағдайда сызбаны тез құруға ғана емес, сонымен қатар түсті пайдалану және кескінді әртүрлі бағытта айналдыру мүмкіндігі арқылы кеңістіктік модельдерді қабылдауды жеңілдетуге мүмкіндік беретін компьютерлік математикалық пакеттерді пайдалану пайдалы. Осындай пакеттердің бірі тегін GeoGebra бағдарламасы болып табылады.

«Еселі интегралдар» тақырыбына есептер шығару кезінде GeoGebra жүйесіндегі мультимедиялық қолдау мысалдарын қарастырыңыз.

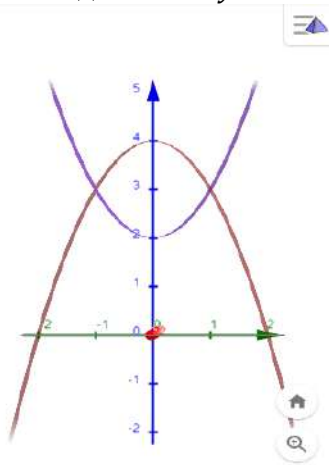
1-есеп. Беттері $z = 4 - y^2, z = y^2 + 2, x = -1, x = 2$ болатын шектелген дененің көлемін табуға болатын интегралды жаз [1, 2, 3].

Шешуі: Геоггебра жүйесінде беттерді саламыз (1-сурет).

1-сурет. Аймақты салу

Цилиндрлердің генераторлары $x = -1, x = 2$, жазықтықтарына перпендикуляр, бұл $x: -1 \leq x \leq 2$ айнымалысы бойынша интегралдау шегін білдіреді. y айнымалысына қатысты интегралдау шегін табайық. Ол үшін $z = 4 - y^2, z = y^2 + 2$ қиылысу нүктелерінің координаталарын есептейміз (2-сурет). Осыдан $-1 \leq y \leq 1$.

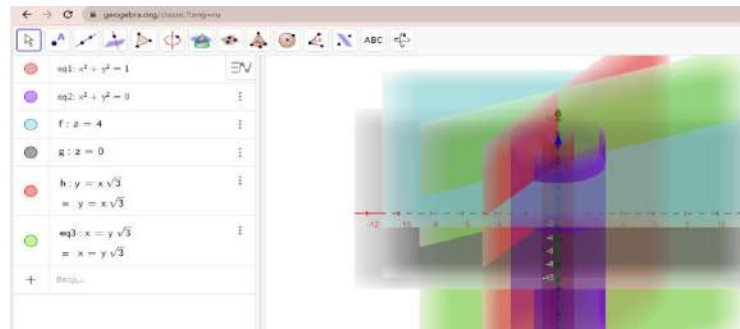
2-сурет. Ауданның xOz жазықтығына проекциясы

$$V = \int_{-1}^2 dx \int_{-1}^1 (4 - y^2 - (y^2 + 2)) dy = \int_{-1}^2 dx \int_{-1}^1 (2 - 2y^2) dy.$$

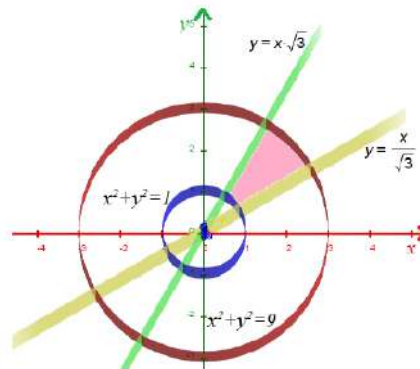
Жауабы: $V = \int_{-1}^2 dx \int_{-1}^1 (2 - 2y^2) dy.$

2-есеп. $y = x\sqrt{3}$ және $x = y\sqrt{3}$ жазықтықтары мен $x^2 + y^2 = 1$ және $x^2 + y^2 = 9$. Ауданның xOy жазықтығына проекциясы орналасқан, жоғарыдан $z=4$ жазықтықпен және төменнен $z=0$ жазықтықпен шектелген [4, 5, 6].

Шешуі: Геоггебра жүйесінде беттерді саламыз (3-сурет).

3-сурет. Аймақты салу

4-сурет. Ауданның xOy жазықтығына проекциясы

Полярлық координаталарға көшейік (4-сурет). φ бұрышының өзгеру шегін табайық. $y = x\sqrt{3}$ және $x = y\sqrt{3}$ жазықтықтарының теңдеулерінен $\frac{\pi}{6} \leq \varphi \leq \frac{\pi}{3}$ екенін көруге болады.

Цилиндрлердің теңдеулерінен r өзгеру шегін табайық.
 $r^2 = 1$ и $r^2 = 9$. $1 \leq r \leq 3$.

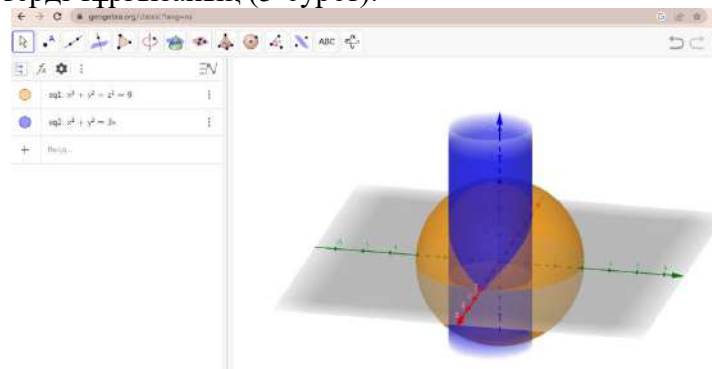
Көлемнің формуласын құрастырайық.

$$V = \int_{\pi/6}^{\pi/3} d\varphi \int_1^3 4r dr = \int_{\pi/6}^{\pi/3} d\varphi (2r^2|_1^3) = \int_{\pi/6}^{\pi/3} 16d\varphi = 16\varphi|_{\pi/6}^{\pi/3} = \frac{16\pi}{6}.$$

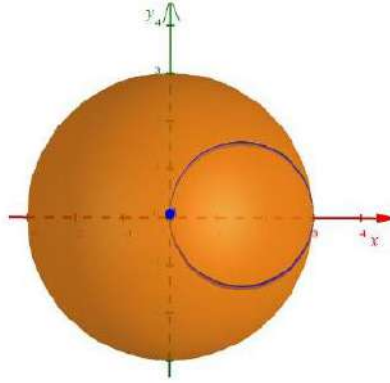
Жауабы: $V = \frac{16\pi}{6}$ бірлік³.

3-есеп. Цилиндрмен кесілген $x^2 + y^2 + z^2 = 9$ шар бөлігінің бетінің ауданын табыңыз $x^2 + y^2 = 3x$ [4, 5, 6].

Шешуі: мына беттерді тұрғызайық (5-сурет).

5-сурет. Ауданның құрылысы

6-сурет. Облыстың хОу жазықтығына проекциясы

Жартылай туындыларды табайық:

$$\begin{aligned} x^2 + y^2 + z^2 &= 9, \\ z &= \sqrt{9 - x^2 - y^2}, \\ z'_x &= \frac{-x}{\sqrt{9 - x^2 - y^2}}, \quad z'_y = \frac{-y}{\sqrt{9 - x^2 - y^2}} \end{aligned}$$

Дененің бетінің ауданын табу үшін формуланы қолданамыз:

$$S = 2 \iint_D \sqrt{1 + \left(\frac{-x}{\sqrt{9-x^2-y^2}}\right)^2 + \left(\frac{-y}{\sqrt{9-x^2-y^2}}\right)^2} dx dy = 2 \iint_D \sqrt{1 + \frac{x^2+y^2}{9-x^2-y^2}} dx dy = 6 \iint_D \frac{dx dy}{\sqrt{9-x^2-y^2}}.$$

Полярлық координаттарға көшейік (6-сурет):

$$\begin{aligned} x &= r \cdot \cos \varphi, \quad y = r \cdot \sin \varphi, \\ x^2 + y^2 &= r^2 \\ x^2 + y^2 &= 3x \leftrightarrow r^2 = 3r \cdot \cos \varphi, \\ 0 &\leq r \leq 3 \cos \varphi, \\ -\frac{\pi}{2} &\leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}. \end{aligned}$$

Полярлық координаталарға көшуде интеграцияның шектерін белгілейміз.

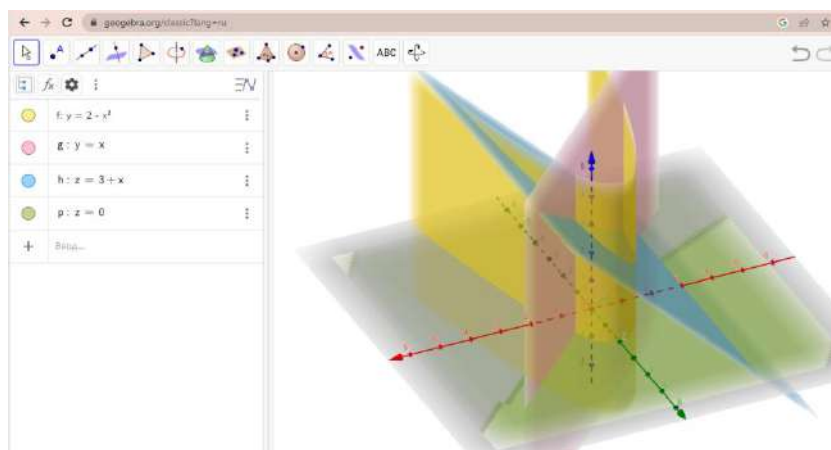
$$\begin{aligned} S &= 6 \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} d\varphi \int_0^{3 \cos \varphi} \frac{r}{\sqrt{9-r^2}} dr = 6 \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} d\varphi \left(-\sqrt{9-r^2} \right) \Big|_0^{3 \cos \varphi} = \\ &= 6 \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \left(3 - \sqrt{9-9 \cos^2 \varphi} \right) d\varphi = 18 \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \left(1 - \sqrt{\sin^2 \varphi} \right) d\varphi = \\ &= \int_{-\frac{\pi}{2}}^0 (1 + \sin \varphi) d\varphi + \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \sin \varphi) d\varphi = \\ &= (\varphi - \cos \varphi) \Big|_{-\frac{\pi}{2}}^0 + (\varphi + \cos \varphi) \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} = 18(\pi - 2) \end{aligned}$$

Жауабы: $S = 18(\pi - 2)$ бірлік².

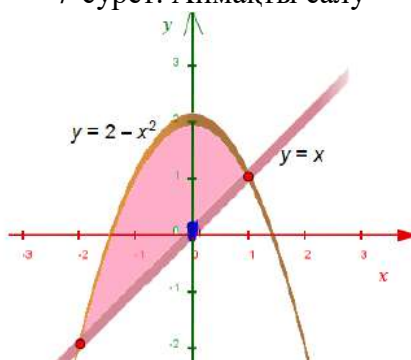
4-есеп. Беттермен шектелген дененің көлемін табыңыз

$$y = 2 - x^2, \quad y = x, \quad z = 3 + x, \quad z = 0 \quad [4, 5, 6].$$

Шешуі: мына беттерді тұрғызайық (7-сурет).

7-сурет. Аймақты салу

8-сурет. Облыстың хОу жазықтығына проекциясы

Осы қисықтардың қиылысу нүктелерін анықтайық, ол үшін теңдеуді шешеміз (8-сурет): Қажетті нүктелердің координаталары орналасқан жері: $(-2, -2)$ және $(1, 1)$.

Еселі интеграл көмегімен көлемді табу формуласын қолданамыз.

$$V = \int_{-2}^1 dx \int_x^{2-x^2} (3+x) dy = \int_{-2}^1 [(2-x^2)(3+x) - x(3+x)] dx =$$

$$= \int_{-2}^1 (-x^3 - 4x^2 - x + 6) dx = \left(-\frac{x^4}{4} - \frac{4x^3}{3} - \frac{x^2}{2} + 6x \right) \Big|_{-2}^1 = \frac{45}{4} \text{ бірлік}^3.$$

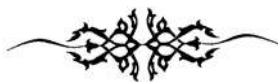
Жауабы: $V = \frac{45}{4}$ бірлік³.

Сонымен, «Еселі интеграл» бөлімін оқу кезінде Geogebra бағдарламасын пайдалану мұғалімге сабақта оқу уақытын тиімді пайдалануға, оқушылардың танымдық қызығушылығын және кеңістіктік бейнелерін қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл ретте оқушылар тапсырмаларды тез орындайды, құрастыру кезінде қателіктер жібереді. аудан және интеграциялық шектерді табу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баврин И.И. Курс высшей математики: учебник для студ. высш. пед. уч. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 400 с.
2. Берман Г.Н. Сборник задач по курсу математического анализа. – М.: Наука, 1985. – 384 с.
3. Бермант А.Ф. Курс математического анализа. – М.: Гос. изд. технико-теоретической литературы, 1956. – 411 с.
4. Будак Б.М., Фомин С.В. Кратные интегралы и ряды. – М.: Наука, 1965. – 608 с.
5. Виноградова И.А., Олехник С.Н., Садовничий В.А. Задачи и упражнения по математическому анализу, часть 2. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 352 с.

6. Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу: учебное пособие для вузов. – М.: Астрель, 2005. – 625 с.

ӘОЖ 628.19

ӨНЕРКӘСІПТІК ШЫҒАРЫНДЫЛАРДЫ ТАЗАРТУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ БИОҚОРҒАНЫС ТЕХНИКАСЫ

Кошкулов Р.Е., 6В05213 - «Өндірістік мекемелердің экологиясы» білім беру
бағдарламасының 1 курс студенті

Жигитова С.З., «Экология» кафедрасының аға оқытушысы, магистр
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада өнеркәсіптік шығарындыларды тазарту әдістері және биоқорғаныс техникамен, газ шығарындылары бөлу мен бақылауды ұйымдастыру. Өнеркәсіптік шығарындылардан атмосфераның ластануын азайту үшін технологиялық процестер және әртүрлі тазарту қондырғылармен таныстыру.

Кілт сөздер: қоршаған орта, тазарту, өнеркәсіптік шығарындылар, концентрация, инерциялық тозаң тұтқыштар, шаң тұндыру камералары.

Аннотация. В статье представлены методы очистки промышленных выбросов и методы биозащиты, организация распределения и контроля выбросов газа. Технологические процессы и введение в различные очистные сооружения для уменьшения загрязнения атмосферы промышленными выбросами.

Ключевые слова: окружающая среда, очистка, промышленные выбросы, концентрация, инерционные пылеуловители, пылеулавливающие камеры.

Abstract. The article presents methods of cleaning industrial emissions and methods of biosecurity, organization of distribution and control of gas emissions. Technological processes and introduction to various treatment facilities to reduce atmospheric pollution by industrial emissions.

Keywords: environment, cleaning, industrial emissions, concentration, inertial dust collectors, dust collecting chambers.

Атмосфералық ауаны ластаудың негізгі көздері өнеркәсіптік кәсіпорындар, көлік, жылу электр станциялары, мал шаруашылығы кешендері болып табылады. Бұл көздердің әрқайсысы белгілі бір улы заттардың көп мөлшерде шығарылуымен байланысты, кейде бірден анықтауға болмайды, дегенмен көп тонналық ластаушы заттардың номенклатурасы салыстырмалы түрде аз.

Мысалы, қара металлургия кәсіпорындары құрамында шаң, күкірт оксиді және металдар бар газдарды шығарады. 1 тонна шойын үшін 4,5 кг шаң, 2,7 кг SO₂, 0,1—0,5 кг Мп, сондай-ақ мышьяк, фосфор, сурьма, қорғасын, сынап, сирек металдар, шайырлы заттар шығарылады. Агломерациялық зауыттар шаң мен күкірт диоксидін шығарады (1 тонна кенге 190 кг SO₂). Ашық пештер мен конвертер цехтары шаңның үлкен массаларын шығарады. Ашық Болаттың 1 тоннасына орта есеппен 0,5 г/м³, 60 кг СО және 3 кг СО₂ шаң концентрациясы бар 3000-4000 м³ газ бөлінеді. Коксохимиялық цехтар атмосфераны шаңмен және Ұшпа қосылыстардың қоспасымен ластайды. Түсті металлургия кәсіпорындары шаңды, құрамында күкірт диоксиді, фторлы газдар мен металдар бар газдарды шығарады. Мыс кендерін балқыту кезінде атмосфераға түсетін бір тонна шаңнан 100 кг-ға дейін мыс және аздап қорғасын мен мырыш алуға болады. Металлургиялық кәсіпорындардың шығарындылары жоғары температурамен сипатталады, 800°С және одан жоғары [1].

Химия өнеркәсібі кәсіпорындары құрамында Бейорганикалық және органикалық заттар бар шаң мен газдар шығарылады: CO_2 , CO , NH_3 , SO_2 , NO_x , HF , HCl , SF_4 , H_2S және т.б. Мұнай және мұнай өңдеу өнеркәсібінің ауа шығарындылары құрамында көмірсутектер, күкіртсутек және жағымсыз иісті газдар бар.

Құрылыс материалдары зауыттары шаң, фторидтер, күкірт және азот диоксиді шығарады. Автомобильдердің пайдаланылған газдарында шамамен 200 зат, оның ішінде канцерогенді көмірсутектер мен тетра-этилсвинец бар. Жылу электр станциялары атмосфераға күкірт, азот және көміртек оксидтері, күл, металдар бар газдарды шығарады.

Ластану атмосфераға үздіксіз немесе мезгіл-мезгіл, лезде түсуі мүмкін. Қысқа уақыт ішінде көп мөлшерде зиянды заттар ауаға шығарылады. Жаппай шығарындылар авариялар кезінде, тез жанатын өндіріс қалдықтарын арнайы жою алаңдарында жағу кезінде мүмкін. Лездік шығарындылар кезінде ластану кейде айтарлықтай биіктікке лақтырылады. Олар жарылыс және апат кезінде орын алады [2].

Осылайша, қатты, сұйық, бу және газ тәрізді бейорганикалық және органикалық заттар атмосфераға шығатын газдармен енеді, сондықтан агрегаттық күйі бойынша ластану қатты, сұйық, газ тәрізді және аралас болып бөлінеді.

Токтатылған қатты немесе сұйық бөлшектері бар өнеркәсіп шығаратын газдар екі фазалы жүйелер болып табылады. Жүйеде үздіксіз фаза — бұл газдар, ал дисперсті-қатты бөлшектер немесе сұйық тамшылар болады. Мұндай аэродинамикалық жүйелер шаң, түтін және тұман болып бөлінетін аэрозольдер болып табылады.

Шаңның құрамында 5 - тен 50 мкм-ге дейінгі қатты бөлшектер, ал түтін 0,1-ден 5 мкм-ге дейін болады. Тұмандар мөлшері 0,3-5 мкм сұйықтық тамшыларынан тұрады және будың конденсациясы нәтижесінде немесе сұйықтықтың газға шашырауы нәтижесінде пайда болады.

Газ шығарындылары бөлу мен бақылауды ұйымдастыру бойынша-ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған; температура бойынша-қыздырылған (газ-тозаң қоспасының температурасы ауа температурасынан жоғары) және суық; тазарту белгілері бойынша-тазартусыз тасталатындарға (ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған) және тазартудан кейін (ұйымдастырылған) болады.

Ұйымдастырылған өнеркәсіптік шығарындылар- арнайы салынған газ құбырлары, каналдар, құбырлар арқылы атмосфераға түсетін шығарындылар [3].

Ұйымдастырылмаған шығарындылар жабдықтың тығыздығын бұзу, өнімді тиеу, түсіру және сақтау орындарында газды соруға арналған жабдықтың болмауы немесе қанағаттанарлықсыз жұмыс істеуі нәтижесінде атмосфераға бағытталмаған газ ағындары түрінде келетін өнеркәсіптік шығарындылар болады.

Өнеркәсіптік шығарындылардан атмосфераның ластануын азайту үшін технологиялық процестер жетілдіріледі, технологиялық жабдықтар герметизацияланады және әртүрлі тазарту қондырғылары салынады.

Шығарындыларды азайтудың неғұрлым тиімді бағыты, мысалы, тұйық газ тәрізді ағындарды енгізуді көздейтін қалдықсыз технологиялық процестерді құру болып табылады, алайда осы уақытқа дейін зиянды шығарындыларды болдырмаудың негізгі құралы газды тазартудың тиімді жүйелерін әзірлеу және енгізу болып қала береді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың ауа шығарындыларының аэрозольдері дисперсті құрамның және басқа физика-химиялық қасиеттердің алуан түрлілігімен сипатталады. Осыған байланысты шаң шығарындыларын (және басқа да аэрозольдарды) тазартуға арналған шаң жинағыштардың әртүрлі әдістері мен түрлері жасалады.

Өнеркәсіптік газ шығарындыларын шаңнан тазарту әдістері шаңды "кұрғақ" тәсілмен ұстау әдістері; шаңды "дымқыл" тәсілмен ұстау әдістері болып келеді [4].

Кұрғақ құрылғылардың жұмысы гравитациялық, инерциялық және центрифугалық тұндыру механизмдеріне немесе сүзу механизмдеріне негізделген. Дымқыл шаң жинағыштарда шанданған газдардың сұйықтықпен байланысы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда жауын-шашын тамшыларға, газ көпіршіктерінің бетіне немесе сұйық пленкаға

түседі. Электростатикалық шөгінділерде зарядталған аэрозоль бөлшектерін бөлу шөгінді электродтарда жүреді.

1 кесте. Аэрозольдерді алу әдісі мен аппаратын таңдау ең алдымен олардың дисперстік құрамына байланысты

Бөлшектердің мөлшері, мкм	Аппараттар	Бөлшектердің мөлшері, мкм	Аппараттар
40-1000	Шаң жинау камералары	20-100	скрубберлер
	Циклондар:	0,9-100	Мата сүзгілері
20-1000	диаметрі 1-2 м	0,05-100	Талшықты сүзгілер
5-1000	диаметрі 1 м	0,01-10	Электростатикалық сүзгілер

Құрғақ механикалық шаң жинағыштарға әртүрлі тұндыру механизмдері қолданылатын гравитациялық (тозаң тұндыру камералары); инерциялық (газ ағынының қозғалыс бағытының өзгеруі немесе оның жолында кедергі орнату нәтижесінде шаңның шөгілуі болатын камералар); орталықтан тепкіш (жалғыз, топтық және батареялық циклондар, құйынды және динамикалық шаң жинағыштар) құрылғылар кіреді.

Осы немесе басқа аппаратты қолдану шаңның қасиеттері мен дисперсиялық тобымен анықталады:

V-өте үлкен дисперсті шаң, d_{50} , 140 мкм;

қатты шаң, $d_{50} = 40-140$ мкм;

орташа дисперсті шаң, $d_{50} = 10-40$ мкм;

V-ұсақ дисперсті шаң, $d_{50} = 1 - 10$ мкм;

V-өте ұсақ шаң, d_{50} 1 мкм.

d_{50} -50% шаң бөлшектерінің тиімді диаметрінің орташа мәні.

Шаң жинайтын камералар мен үлкен өткізу қабілеті бар циклондар бірінші және екінші топтардың (үлкен дисперсті) шаңын алу үшін қолданылады, мата сүзгілері үшінші және төртінші топтардың (орташа және ұсақ дисперсті) шаңын алу үшін қолданылады, электростатикалық сүзгілер бесінші топтың шаңын (өте жұқа) ұстау үшін тиімді.

Бұл құрылғылар өндіріс пен пайдаланудың қарапайымдылығымен ерекшеленеді, олар өнеркәсіпте кеңінен қолданылады. Алайда, олардағы шаңды жинау тиімділігі әрдайым жеткіліксіз, сондықтан олар көбінесе газды алдын-ала тазарту аппараттарының рөлін атқарады [5].

Шаң тұндыру камералары типіндегі құрылғы қуыс немесе қораптың ішкі қуысында көлденең сөрелері бар, оның төменгі бөлігінде шаң жинауға арналған бункер бар. Шаңды газдың ағыны камераға салыстырмалы түрде кішкентай диаметрлі тесік арқылы енгізіледі, бірақ газ камераның көлденең қимасын толығымен толтыруы керек. Осы жағдайды сақтау үшін камера конструкциясында арнайы құрылғылар (сөрелер, қалқалар) көзделеді.

Шаңмен ластанған газ камера арқылы 0,2 – 1,5 м/с жылдамдықпен өтеді, шаң бөлшектері аппараттың төменгі бөлігінде ауырлық күшінің әсерінен орналасады. Камералардағы газды тазарту деңгейі 40-50% аспайды. Шаңсыздандырылған газ камерадан шығарылады және одан әрі атмосфераға шығарылады немесе тереңірек тазарту үшін басқа аппараттарға беріледі.

Инерциялық тозаң тұтқыштар. Газ ағынының қозғалыс бағыты күрт өзгерген кезде, инерциялық күштің әсерінен шаң бөлшектері бір бағытта қозғалуға тырысады және газ ағыны айналғаннан кейін хопперге түседі. Бұл принцип бойынша бірқатар құрылғылар жұмыс істейді. Олардың тиімділігі аз. Камераның көлденең қимасындағы газдың жылдамдығы 1,0 м/с құрайды, 25 – 30 мкм шаң бөлшектері үшін 65 – 80% ұстау дәрежесіне қол жеткізіледі.

Газдарды сүзгілерде тазарту әр түрлі типтегі кеуекті аралықтары бар сүзгілер ластанған газ шығарындыларын тазарту үшін кеңінен қолданылады. Сүзу процесі ауа тарату жүйесін (шаңмен немесе аэрозоль бөлшектерімен ластанған газ) кеуекті сүзгі материалы арқылы

өткізуден тұрады. Өлшемдері сүзгі материалының кеуек диаметрінен асатын дисперсті фазаның бөлшектері газ ағынынан бөлінеді [5].

Сүзгі бөлімдері құрылымында өте алуан түрлі, бірақ олар негізінен талшықты немесе түйіршікті элементтерден тұрады және шартты түрде келесі түрлерге бөлінеді: иілгіш кеуекті қалқалар-табиғи, синтетикалық немесе минералды талшықтардан жасалған мата материалдар; тоқылмаған талшықты материалдар (киіз, желімделген және инемен тесілген материалдар, қағаз, картон, талшықты төсеніштер); ұяшықты табақтар (кеуекті резеңке, полиуретанды көбік, мембраналы сүзгілер); жартылай қатты кеуекті бөліктер-тірек құрылғыларында орналасқан немесе олардың арасында қысылған талшықтардың қабаттары, чиптер, тоқылған торлар; қатты кеуекті қалқалар-түйіршікті материалдар (кеуекті керамика немесе пластмасса, күйдірілген немесе престелген металл ұнтақтары, кеуекті шыны, көмір графитті материалдар және т.б.); талшықты материалдар (шыны немесе металл талшықтардан жасалған қалыптасқан қабаттар); металл торлар және перфорацияланған табақтар.

Сүзгі түйіршіктері газдарды ластанудың үлкен бөлшектерінен тазарту үшін қолданылады. Газдарды механикалық шаңнан тазарту үшін (ұнтақтағыштардан, кептіргіштерден, диірмендерден) қиыршық тас сүзгілері жиі қолданылады.

Газдарды аэрозольдардан және ұсақ шаңнан тазарту үшін синтетикалық талшықтардан жасалған киіздер қолданылады (лавсан, ПВХ, капрон). Мақта мен жүн маталары жақсы сүзгі қасиеттеріне ие, бірақ олар синтетикалық маталарға қарағанда аз берік және химиялық төзімді. Болаттың, Мыстың, жездің, қоланың, никельдің арнайы маркаларынан жасалған сым торлар химиялық агрессивті ортада температураның кең интервалында ($0^{\circ}\text{C} - 800^{\circ}\text{C}$) жұмыс істей алады. Кеуекті керамикадан, кеуекті металдардан жасалған сүзгі элементтері жоғары беріктікке, коррозияға және ыстыққа төзімділікке ие.

Шаңды газды тазарту процесінде бөлшектер талшықтарға немесе материал түйірлерінің бетіне жақындайды, олармен соқтығысады және негізінен диффузия, инерция және электростатикалық тарту күштерінің әсерінен тұндырылады [6].

Сүзгілерде ұсталған бөлшектер тесіктерде жиналады немесе қалқалардың бетінде шаң қабатын түзеді, осылайша өздері жаңадан келіп түсетін бөлшектер үшін сүзгі ортасының бөлігіне айналады. Шаң жиналған сайын септумның кеуектілігі төмендейді және қарсылық артады. Сондықтан шаңды кетіру және сүзгіні қалпына келтіру қажет.

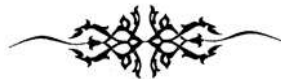
Кіріс және шығыс концентрациясының мақсаты мен мәніне байланысты сүзгілер шартты түрде үш сыныпқа бөлінеді: жақсы тазарту сүзгілері-өте жоғары тиімділікпен (99% - дан астам), негізінен кіріс концентрациясы төмен (1 мг/м^3 -ден аз) және сүзу жылдамдығы 10 см/с -тан төмен өнеркәсіптік газдардан субмикрон бөлшектерін ұстауға арналған. Сүзгілер әсіресе улы бөлшектерді ұстап алу үшін, сондай-ақ кейбір технологиялық процестерді жүргізу кезінде ауаны ультра жұқа тазарту үшін қолданылады. Олар қалпына келмейді; ауа сүзгілері-ауаны желдету және ауаны баптау жүйелерінде қолданылады. Шаң концентрациясы 50 мг/м^3 -ден төмен, сүзудің жоғары жылдамдығы кезінде $2,5\text{-}3 \text{ м/с}$ дейін жұмыс істейді; өнеркәсіптік сүзгілер (мата, түйіршікті, дөрекі талшық) өндірістік газдарды 60 мг/м^3 дейін тазарту үшін қолданылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джилльберт М.Мастерс. Экологиялық инженерия негіздері [Электрондық ресурс]: Оқулық / Джилльберт М.Мастерс, Венделл П.Эла. - Алматы : Pearson Prentice Hall, 2017. - 548 б.
2. Джилльберт М.М. Экологиялық инженерия негіздері [Мәтін]: оқулық. 1-том / М.М. Джилльберт, П. ЭлаВенделл; Ағыл.тілінен ауд. Ш. Назарқұлова. - Алматы : "Қазақ тілі", 2016. - 224 б. - ISBN 978-601-291-336-1 : 3311т. 00т.
3. Джилльберт М.М. Экологиялық инженерия негіздері [Мәтін]: оқулық. 2-том / М.М. Джилльберт, Венделл П.Эла. - 3-ші басылым. - Алматы : "Times", 2017. - 548 б. - ISBN 978-601-329-077-5 : 3335т. 00т.

4. Дәуренбекова Ә.Н. Өндірісті ұйымдастыру [Мәтін] : оқу құралы / Ә.Н. Дәуренбекова. - Алматы : Экономика, 2016. - 216 б. - ISBN 978-601-225-935-3 : 4000т. 00т.
5. Серікбаева А. Өнеркәсіптік экология [Мәтін] : оқу құралы / А. Серікбаева. - Астана: Фолиант, 2015. - 224 б. - ISBN 978-601-302-329-8 :
6. Жұмадилова А.Қ. Өнеркәсіптік экология [Электрондық басылым]: электронды оқу құралы / А.Қ. Жұмадилова, Г.А. Сарбасова. - Тараз : ЖАТО, 2017. - 381 МБ : CD. - б/ж

ӘОЖ 502.3:662.7

БИОГАЗДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Жұмадилова А.Қ. т.ғ.к., доцент

Студент: Күншырақ А.Д.

6В05212-«Өнеркәсіптік мекемелердің экологиясы» БББ 1 курс студенті
«Су шаруашылығы және табиғатқа үйлестіру» институты, «Экология» кафедрасы
М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті

Андағпа. Мақалада қалыптасқан биогаз өнімін тиімді пайдалану сонымен қатар оларды қолдану салалары туралы жазылған. Биогаз өнімін пайдалану арқылы экологиялық мәселелерді дұрыс шешу мен қатар қалдықтарды қайта өңдеу бойынша таза экологиялық өнім алуға жол ашамыз.

Кілт сөздер: биогаз, қоршаған орта, органикалық зат, қалдықсыз өнім, қалдық, ресурс.

Аннотация. В статье изложено эффективное использование сформированного биогазового продукта, а также области его применения. Используя биогазовую продукцию, мы открываем путь к правильному решению экологических проблем и получению экологически чистой продукции по переработке отходов.

Ключевые слова: биогаз, окружающая среда, органическое вещество, безотходный продукт, отходы, ресурс.

Abstract. The article describes the effective use of the formed biogas product, as well as its application areas. Using biogas products, we open the way to the correct solution of environmental problems and obtaining environmentally friendly waste recycling products.

Keywords: biogas, environment, organic matter, waste-free product, waste, resource.

Биогаз-анаэробты өнім нәтижесінде алынған газ негіздегі өнім, ауаға қол жеткізбестен, ол органикалық заттардың ашытуынсыз жүреді. Биогаз органикалық шикізат түріне байланысты биогаз құрамы өзгеруі мүмкін, дегенмен жалпы жағдайда оның құрамына метан (CH₄, үлесі - 63%), көмірқышқыл газы (CO₂, үлесі - 33%), күкіртсутектің аз мөлшері (H₂S, үлесі - 2%), аммиак (NH₃, үлесі-1және сутегі (H₂, үлесі - 1%) болады. 2/3 биогаз метаннан – табиғи газдың негізін құрайтын жанғыш газдан құралатындықтан, оның энергетикалық құндылығы (жанудың меншікті жылуы) табиғи газдың энергетикалық құндылығының 60-70% немесе м³ үшін шамамен 7000 ккал болады. 1м³ биогаз сонымен қатар 0,7 кг мазут пен 1,5 кг отынға сәйкес келеді. Ауылшаруашылық қалдықтарын тиімді пайдалану қазіргі заманның маңызды да өзекті мәселесі. Ол бір жағынан үлкен энергетикалық әлеуетті пайдалану мүмкіндіктегі сұйық және газ тәрізді отын (биогаз) алуға арналған биомассалар болып келеді, ал екінші жағынан су нысандарының ластануын және де инфекцияны болдырмау қажеттілігімен құрамында патогендік бактериялар мен гельминттер бар топырақ мал шаруашылығы фермаларының тезек ағындары болып саналады. Бұл екі аспект те үлкен қажеттілік нысанына айналды, өйткені шет елдерде де, ТМД елдерде де зерттеулер мен

эксперименттер жыл сайын артып отыр, соның негізінде биогаз қондырғыларының саны өсіп отыр.

Дамушы елдер қатарынан үздіктердің қатарында Қытай болып табылады, өйткені онда 20 миллионға жуық биогаз қондырғылары полигондар мен канализациялық жүйелерде орналасқан. Ал Европада болса ауылшаруашылық қалдықтарын энергияға айналдыру белсенді түрде 20 жылдан аса уақыт жұмыс жасайды.

Қазақстанда мал шаруашылығы өнімдерінің қалдықтары жылдан жылға артып келе жатыр. Жылдық шығу құрғақ салмағы бойынша мал және құс шаруашылығы қалдықтары үшін-22,1 млн т. немесе 8,6 млрд м³ газ (ірі қара – 13 млн тонна, қой - 6,2 млн тонна, жылқы-1 млн т), өсімдік қалдықтары-17,7 млн т (бидай-12 млн т, арпа – 6 миллион тонна немесе 8,9 миллиард м³), бұл шартты 14-15 миллион тоннаға тең отын немесе 12,4 млн. тонна мазут немесе өндірілетін мұнай көлемінің жартысынан астамын құрайды. Мал мен құс санының азаюына қарамастан, келешегі зор жинақталған мал қалдықтарын қайта өңдеу арқылы биогаз өнімін кеңінен дамытуға болады. Олардың есебінен биогаз жылына шамамен 2 млн т. дейін өңдеуге болады.

Бұл газды пайдалану арқылы электр газ генераторларында қайта өңдеу мыналарды алуға мүмкіндік береді. Жыл сайын 35 млрд кВт·сағатқа дейін (барлық энергия тұтынудың жартысы ауыл шаруашылығы үшін қажеттіліктер 19 млрд) және бір мезгілде 44 млн Гкал жылу энергиясы алынады. Сонымен қатар, егер сіз өндіріс үшін биогазды қолдансаңыз электр энергиясы, оның құны бар болғаны 0,025–0,075 доллар кВт * сағ, ал электр энергиясы дәстүрлі көздерден алынады кВт / сағ үшін 0,1-0,15 доллар. осылайша, биогаз 2-4 есе үнемді болып келеді.

Дәстүрлі мұнай немесе газдан айырмашылығы, биоотын өсімдіктер, көң немесе қалдықтар сияқты жаңартылатын биологиялық материалдан жасалады.

Биогаз өндіруге жарамды органикалық қалдықтардың тізбесі: көң, құс көңі, астық және меластан кейінгі барда, сыра жармасы, қызылша цехы, фекальды жауын-шашын, балық және сою цехының қалдықтары (қан, май, ішек, каныға), шөп, тұрмыстық қалдықтар, сүт зауыттарының қалдықтары - тұзды және тәтті сүт сарысуы, өндіріс қалдықтары рапстан биодизель өндірісінен алынған биодизель, техникалық глицерин, жеміс - жидек, көкөніс шырындарын өндіруден қалған қалдықтар, жүзім сығындысы, балдырлар, крахмал және меласса өндірісінің қалдықтары - целлюлоза мен сироп, картопты өңдеу қалдықтары, чиптер өндірісі, тері, шіріген түйнектер, кофе целлюлозасы. Қалдықтардан басқа, биогазды арнайы өсірілген энергетикалық дақылдардан, мысалы, сүрлем жүгерісінен немесе сільфия, сондай-ақ балдырлардан өндіруге болады. Газдың шығымы 1 тоннадан 300 м дейін жетуі мүмкін әр түрлі көздер үшін биогаздың шығымы 1-кестеде келтірілген.

1-кесте - Өндіріс кезінде биогаздың шығуы

Биогаз көзі	Шығу, м ³ / т
Май	1300
Астық	500-600
Іріқара мал	60
Құс	80-140
Жаңапіскеншөп	250-350

Биогаз технологиясын анаэробты ашыту арқылы биологиялық белсенді заттар мен микроэлементтерден тұратын табиғи био тыңайтқыштарды тез алуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі тыңайтқыштармен салыстырғанда био тыңайтқыштардың басты артықшылығы-барлық қоректік заттардың пішіні, қол жетімділігі және тепе-теңдігі, органикалық заттардың гумификациясының жоғары деңгейімен ерекшеленді. Органикалық заттар топырақ микроорганизмдері үшін қуатты энергетикалық материал ретінде қызмет етеді, сондықтан топыраққа енгізілгеннен кейін азотты бекітетін және басқа микробиологиялық процестер белсендіріледі. Жоғарыдағы факторлар топыраққа оң әсер етеді, топырақтың физика-механикалық қасиеттерін жақсарта отырып, нәтижесінде биогаз қондырғысынан кейін теңдестірілген био тыңайтқыштарды қолданғанда өнімділік 30-50% артады.

Когенерациялық жылу электр станциясындағы 1 м³ биогазdan 2,3 кВтсағ электр энергиясын + 2,8 кВтсағ жылу энергиясын өндіруге болады. Биогаз жылу электр станциясында тікелей байытусыз жағылады. Анықтама: когенерациялық қондырғылар-электр энергиясы мен жылуды аралас өндіруге арналған жабдық, оларда биогазда жұмыс істеуге бейімделген. Іштен жанатын газ поршенді қозғалтқыштар қолданылады (1-сурет).

1-сурет - Жылу электр станциясынан көрініс

Биогазdan өндірілген жылу энергиясын келесі мақсаттарда пайдалануға болады: үй-жайларды жылыту; технологиялық мақсаттар; бу алу және т.б.

Жылу энергиясын когенерациялық қондырғының қозғалтқышы салқындаған кезде алуға болады. Сондай-ақ, биогазды тікелей немесе биогазбен жұмыс істейтін арнайы жылытқыштарда жағуға болады. Сонымен қатар, жылу энергиясын салқындатқыш буландырғыштарды іске қосу үшін пайдалануға болады.

Жылу энергиясын жылыжай шаруашылықтарындағы жылыжайларды жылыту үшін пайдалануға болады (2-сурет).

2-сурет - Жылы жай көрінісі

Автокөліктерді толтыру немесе газ тасымалдау жүйесінде де газ беру үшін биогазды биометанға дейін байытудың қосымша жүйесі (CO₂ шығару) орнатылады. Осындай тазартудан кейін алынған газ стандартқа сай табиғи газының аналогы болып келеді (90-95% метан CH₄). Ал ондағы айырмашылық тек оның шығу тегіне байланысты болып келеді. Анықтама: CO₂ (көмірқышқыл газы) – аздап қышқыл иісі бар түссіз газ, улы емес. Өсімдіктер үшін көміртектің негізгі көзі болып табылады. Сұйық күйде 65-70 атм жоғары қысымды цилиндрлерде сақталады, қатты - құрғақ мұз деп аталады. Жылы жайларда, көкөніс қоймаларында, тамақ өнеркәсібінде (консервант ретінде немесе сода мен лимонад үшін), мұздатқыш қондырғыларда, өрт сөндіргіштерде қолданылады

Биогаз қондырғысы-ең белсенді тазалау жүйесі. Кез келген басқа тазалау жүйелері өндірудің орнына энергияны тұтынады. Процесс ауаға қол жеткізбестен жүретіндіктен

(ферментаторлар толығымен герметикалық), өңдеу кезінде иістер таралмайды. Биогаз қондырғысы ластаушы органикалық заттардың көп бөлігін алып тастауға мүмкіндік береді, сондықтан оны орнатқаннан кейін қалдықтардың иісі болмайды. Биогаз қондырғысы өзінің қатысуымен санитарлық аймақты (кәсіпорыннан тұрғын аймаққа дейінгі қашықтық) 500 м-ден 150 м-ге дейін азайтуға мүмкіндік береді. Көптеген кәсіпорындар үшін экология мәселесінің бағасы көбінесе кәсіпорынның өнімімен салыстырылады. Биогаз қондырғысын қосымша тазарту дәрежесі бар құрылғылармен, мысалы, мембраналық сүзгілермен жинақтаған кезде, сіз кәрізге немесе су қоймасына ағызу үшін қолайлы ХБК және ШРК деңгейлерін төмендетуге болады (ХБК-оттегінің химиялық қажеттілігі).

Биогаз өндірісі метанның атмосфераға түсуіне жол бермейді, оны ұстау ғаламдық жылынудың алдын алудың ең жақсы әдісі болып саналады.

Баламалы энергияның ерекше түрі ретінде биогазды алу және пайдалану мүмкіндігі туындар отыр. Күн мен жел энергиясын пайдаланып электр энергиясын өндіру болжанбайды өйткені олар маусымға байланысты және тұрақты емес. Сонымен қатар, күн мен желден айырмашылығы - биогаз көнді сақтау, кәдеге жарату кезінде бар экологиялық мәселені шешеді. Бүкіл әлем бойынша биогаз қондырғыларын қолданудың оң тәжірибесі көрсеткендей, жаңартылмайтын ресурстарға ірі энергетикалық нысандарды салу, әлеуетті тиімдірек және дұрыс бағалау және жаңартылатын энергия көздерін пайдалана отырып, шағын орталықтандырылмаған көздерді салу қажет емес.

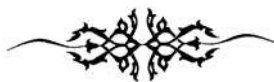
Анаэробты ашыту технологиясын қолдану бірден екі мәселені шеше алады. Қоршаған ортаға зиянды әсер ететін органикалық қалдықтарды кәдеге жаратады сонымен қатар жаңартылмайтын энергия көздерін (табиғи газ, мұнай) пайдалануды үнемдеуге жол ашады. Сондықтан елімізде биогаз салаларын дамыту үшін үлкен әлеуетке ие екенімізді тағы айтып кеткім келеді. Болашағы зор, экологиялық таза өнімді іске асыру арқылы қоршаған табиғи ортада қалыптасқан органикалық заттарды кәдеге жарата аламыз.

ҚР 2021-2030 жылдарғы «жасыл экономикаға көшу» концепциясының іске асырылу шараларына байланысты биогаз алу мақсатында органикалық қалдықтарды қайта өңдеу сонымен қатар канализациялық тазалау қондырғылары мен құс фабрикаларында биогаз қондырғыларының құрылысын салу және оны дамыту белгіленген болатын [4]. Биогаз нарығы қазіргі уақытта ЭЫДҰ елдерінде анағұрлым дамыған, баламалы энергия көздеріне көшу бағдарламаларын алғаш енгізген және жаңа технологияларды енгізуге бағытталған бастамаларды жоспарлы түрде қолдаған дамыған елдер екендігімен негізделінеді. Биогаз саласы бір түпкілікті өнім емес, ол тұтас өнім шығарады, қымбат және маңызды өнімдердің спектрі сондай ақ экологияға зиян келтірмейді. Биогазды қолдану бүгінгі күнге дейін өте маңызды, табиғи газ, мұнай және көмір қоры шектеулі. Биогаз қондырғыларының құрылысы мен жұмысын ұйымдастыру арқылы экологиялық таза отын ғана емес, сонымен қатар органикалық қалдықтарды одан кейін оларды тыңайтқыш ретінде пайдалануға болады. Жалпы республикада биогаз өндіру, даму перспективалары жүріп жатыр. Бұл органикалық шикізаттың үлкен көлемін алумен қатар, технологияның қарапайымдылығы, сондай-ақ әлеуеті жоғары болып келеді.

Биогаз қондырғылары- тамақ өнеркәсібі, агроөнеркәсіптік кешен, өндіріс, жылу, электр энергиясы, тыңайтқыштар қалдықтарын кәдеге жаратудың кешенді шешімі болып табылады [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://tass.kz/oborudovanie/biogazovye-ustanovki>.
2. <https://kazatu.edu.kz/assets/i/science/sf15-energo-122.pdf>.
3. https://otherreferats.allbest.ru/ecology/00625620_0.html.
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 июля 2020 года № 479 «Об утверждении Плана мероприятий по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2021 – 2030 годы»

ӘӨЖ 631.86.879.42.812/57.084.1

ФОСФОГИПС ҚОСЫЛҒАН КҮРДЕЛІ ВЕРМИКОМПОСТТЫҢ ОРГАНИКАЛЫҚ ЕГІНШІЛІКТІ ДАМУДА ЖӘНЕ ЭКОӨНІМДЕРДІ ӨНДІРУДЕ ТИІМДІЛІГІ

Аманова К.С. - б.ғ.к., Даулетбекова А.Т. - а.ш.ғ.к.

«Жаратылыстану» факультеті,

«Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Құрамында фосфогипс бар күрделі вермикомпосттың залалсыздығы және экологиялық оңтайлылығын сипаттау мақсатындасынамалық биоиндикация жүргізілді. Биотестілеу нәтижесі бойынша, жылыжайдың сұр-қоңыр, сазды топырағына қарағанда, КнФ және нКРСФСИ экспозициясындағы күрделі вермикомпосттың құрамында өсімдіктің өсуін қарқындататын өсу факторларының, қажетті микроэлементтер деңгейінің жоғарылығын, залалсыздығын және экологиялық оңтайлы екендігі дәлелденді. Ал КнФ және нКРСФСИ сынамаларын өзара салыстырғанда сынаманың нКРСФСИ экспозициясы ең жоғары көрсеткішке ие болғандығы анықталды.

Кілтті сөздер: вермикомпост, топырақ, құнарлылық, компост, биоиндикация, биогумус, копролиттер, микроэлементтер, фосфогипс, мелиорант, минералды тыңайтқыштар.

Аннотация. С целью определения безвредности и экологической оптимальности комплексного биогумуса, содержащего фосфогипс, была проведена пробная биоиндикация. Проведенный анализ биотестирования указывает на высокое содержание факторов роста, микроэлементов, ускоряющих рост растений, отмечено безвредность и экологическая оптимальность сложного вермикомпоста в экспозиции КнФ и нКРСФСИ. При сравнении образцов КнФ и нКРСФСИ, было установлено, что вермикомпост в экспозиции нКРСФСИ имеет самый высокий индекс.

Ключевые слова: вермикомпост, почва, плодородие, компост, биоиндикация, биогумус, копролиты, микроэлементы, фосфогипс, мелиорант, минеральные удобрения.

Abstract. In order to describe the safety and ecological optimality of the complex biohumus containing phosphogypsum, a trial bioindication was carried out.

The analysis of biotesting showed a high content of growth factors, microelements that accelerate plant growth, noted the safety and ecological optimality of complex vermicompost in the exposure of KnF and nKRSFSI. When comparing samples of KnF and nKRSFSI, it was found that vermicompost exposed to nKRSFSI has the highest index.

Keywords: vermicompost, soil, fertility, compost, bioindication, biohumus, coprolites, trace elements, phosphogypsum, ameliorant, mineral fertilizers.

Органикалық егіншілікті және экоөнімдерді өндіруді дамыту, бүгінде дүние жүзіндегі заманауи ғылым мен тәжірибенің негізгі бағыттарының бірі.

2015 жылы Парламент қабылдаған «Органикалық өнім өндіру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2019 жылы енгізілген өзгерістері мен толықтырулары, органикалық өнімдерді өндірудің негіздерін: салауатты экологиялық орта, соның ішінде, топырақты

ұтымды және қауіпсіз пайдалану, қоршаған ортаның биоалуантүрлілігін сақтау және халықтың дұрыс тамақтануының тепе-теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған [1].

Топырақтың құнарлылығын сақтау және молайту, жер ресурстарын ұтымды пайдалану – Қазақстан аграрийлерінің мемлекеттік маңызы зор өзекті мәселесі. [2,3].

Сонымен қатар, еліміздің ауыл шаруашылығы саласының приоритетті және инновациялық бағыттарының бірі – жылыжай шаруашылығын ұйымдастыру мен ауылшаруашылық дақылдарының әр түрін өсіру, органикалық егіншілік талаптарына сай, экологиялық өнім өндіру болып табылады.

Органикалық өндіріс әлемнің 181 елінде жүзеге асырылады, ал органикалық өнімдердің әлемдік нарығы 200 миллиард долларға бағаланады.

Қазақстан органикалық егіншілікті дамытудың бастапқы қадамын жасауда. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығында өңделген 22 миллион гектар жердің тек 1 пайызы ғана экспортқа дәнді және майлы дақылдарды өсіру үшін органикалық өндіріс технологиясы бойынша өңделеді [4].

Органикалық егіншілік «топырақ өсімдіктерді қоректендіреді, өсімдіктер топырақты қоректендіреді» қағидасына негізделген.

Қазіргі уақытта топырақтың жағдайын жақсарту немесе топырақтағы қоректік заттарды арттыру үшін компост, өсімдіктер мен микроорганизмдерден алынған биологиялық өнімдерді, өңдеу өнімі - биогумус болып табылатын, жауын (шылаушын) құрттары қолданылады.

Биогумус (вермикомпост, құрт компосты) – өсімдікке арналған органикалық тыңайтқыш, ол ірі қара малдың көңі мен тағам қалдықтарын шылаушын құрттары арқылы табиғи өңдеуден алынған өнім.

Вермикомпосттың бұл түрі топырақ құнарлығын арттырудың ең тиімді құралдарының бірі болып табылады, ал биогумус өндіру оңтайлы, қолжетімді және ең аз шығындарды талап етеді. Биосуландырудың бұл әдісі экологиялық таза ғана емес, экономикалық жағынан да тиімді.

Биогумустың өнеркәсіптік өндірісі – біздің егістік алқаптарымыздың кең аумақтарын тез қалпына келтірудің бірден-бір жолы, топырақты зиянды химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерден тазартудың биологиялық және агрономиялық, экологиялық тиімді әдісі.

Биогумус өндіруде жиі пайдаланылатын шылаушын (жауын) құрттарының, алуан түрі (дендробена-Dendrobaena, эйзениелла-Eiseniella), бар. Жауын құрттарының дүниежүзілік фаунасында 1500-ге жуық түрі, оның ішінде, Ресей аумағында нағыз жауын құрттары (Lumbricidae) тұқымдасынан 60-тан астам түрі белгілі. Жауын құртының көптеген түрлері, мысалы, қоңыржай белдеудің кәдімгі жауын құрты, ұсақ қызыл құрт (Lumbricus rubellus), көк құрт (Octolasion lacteum), егістік құрт, компост немесе тезек құрты (Eisenia foetida), т.б. кең таралған

Қазіргі таңда жауын құрттарының белсенді тіршілік үрдісі топырақтың қарашірік горизонтының тез қалыптасуына ықпал ететіндігі бүкіл дүние жүзіндегі ғалымдарға мәлім болып отыр. Сондықтан, бірқатар елдерде органикалық қалдықтарды (тұндырғыш шламдар, мал шаруашылығы қалдықтары, өсімдік және мал шикізаты бойынша жұмыс істейтін өндірістер және т.б.) өңдеу және жылыжайлар мен шағын шаруашылықтар үшін жоғары сапалы тыңайтқыш - «вермигумус» алу мақсатында, жауын құрттарын өсіру кең таралған. Өнімділігі жағынан жоғары көрсеткішке ие болатын жауын құртының жиі қолданылатын түрлерінің бірі - компост құрты және АҚШ-та, яғни Калифорния штатында алынған жауын құртының гибриділік түрі «қызыл Калифорния құрты» [5].

Топырақтың құнарлылығын жоғарылату, күрделі мелиорациядан және химиялық рекультивациядан кейін ғана мүмкін болады. Көптеген жылдар бойы ауыл шаруашылығы дақылдарының жоғары өнімін алу үшін, химиялық тыңайтқыштар, оның ішінде, минералды тыңайтқыштар, пестицидтер мен гербицидтер, инсектицидтер қолданылып келді. Топырақ пен өсімдіктерді үнемі химиялық өңдеу, топырақтың құнарлығын төмендетіп, оның құрамы мен құрылымына теріс әсер етті.

Қазіргі кезде ауыл шаруашылығында дәнді дақылдардың жоғары өнімін алу мақсатында, көп компонентті мелиорант ретінде, фосфогипс кеңінен қолданылып жатыр [6].

Фосфогипс - фосфор қышқылын өндіру барысында түзілетін химия өнеркәсібінің қосалқы өнімі болып табылады. Бірқатар ғылыми мәліметтер бойынша, ірі қара мал көңінен және ұсақталған түйе тікенекті массасын және фосфогипс қосып, органоминералды тыңайтқышты алу және оның қасиеттерін бағалау мәселесі зерттелген [7].

Топыраққа 5-7 т/га фосфогипс енгізген кезде магний мөлшерінің азаюы және тамыр аймағындағы фосфордың, кальцийдің, күкірттің және бірқатар микроэлементтердің жылжымалы жоғарылауы, сондай-ақ топырақтың физика-химиялық, агрофизикалық және агрохимиялық қасиеттері анықталған [8,9].

Жамбыл облысының егіншілік алқаптарының басым көпшілігі гумус қабаты төмен, қоректік заттарын жоғалтқан сұр-қоңыр, сазды топырақ болып келеді. Сұр-қоңыр топырақтардың ішінде сор мен сортаң жиі кездеседі, ондағы тұздар мөлшері шамамен 80-85% жетеді, ал гумус мөлшері 0,5 - 1,5% көрсетеді. [10].

Ауыл шаруашылығында фосфогипс мелиорант ретінде, табиғи сортаң топырақтарды қалпына келтіруге, суармалы топырақтың екінші рет сортаңдануын жоюға, сортаң топырақтардың құнарлылығын арттыруға және кальций карбонаты қоспасында қара топырақты емес аймақта топырақтың қышқылдығын төмендетуге қолданылады. Ал біздің ғылыми-экспериментальдық жұмысымыз, фосфогипс қосылған күрделі вермикомпост моделін құрастырып, оңтайлы экспозициясын таңдауға негізделген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Органикалық өнімдерді алу үшін, топырақ құнарлығын сақтау және қажетті тұрақтандыруды қамтамасыз ету мақсатында жауын құрттары (Калифорниялық-техникалық) арқылы органикалық және өндірістік қалдықтарды (фосфогипс) өңдеу технологиясы әзірленіп, экспериментальды зерттеу нәтижесінде әртүрлі компонентті биогумус алынды.

Ғылыми-экспериментальды зерттеу Жамбыл облысының топырақ-климаттық жағдайлары үшін алғаш рет түрлі қоспалар: торф, қарашірік, жылқы және ірі қара мал қиы, көкөніс қалдықтары, ағаш үгіндісі, сабан, әк ізбесі және фосфогипстің мөлшері таңдалып (5:1:1:0,5:1), биогумус алудың бейімделген, ресурс үнемдейтін технологиясы әзірленді. Әрбір экспозиция үш рет қайталанды.

Биологиялық және тәжірибелік реттелетін факторлардың әсер етуінің кешенді сипатын ескере отырып, ХТИИ жылы-жайында көкөніс дақылдарының өнімін арттыруда, алынған әрбір субстраттың әсер ету заңдылықтары белгіленді және таңдалды.

Зертханалық *in vitro* вермикуляция технологиясына экспериментальдық зерттеу бойынша бірқатар агро-биологиялық іс-шаралар атқарылды:

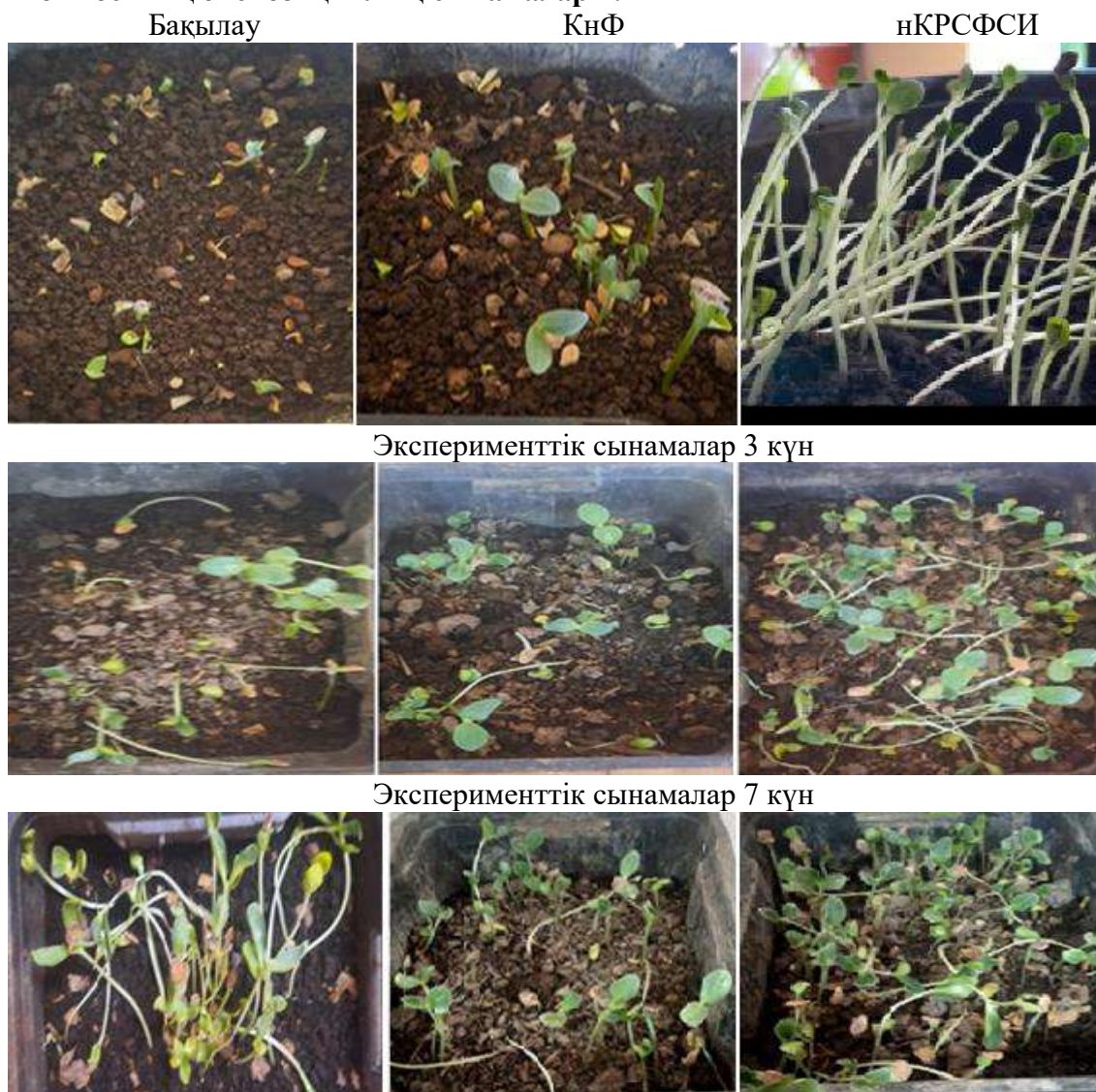
–құрттарды ұстауға және өсіруге арналған вермикомпостерлер таңдалып, зертханалық Верми- фермасы ұйымдастырылды;

– субстратты таңдау (көп компонентті күрделі компост экспозициясы);

–құрттарды баптау және өсіру үшін жағдай жасау: 1. орналасу орнын таңдау; 2. питомниктің (вермикомпостер) таңдалған компоненттерінің арақатынасы мен құрамын есептеу; 3. құрттарға арналған питомникті (тіршілік органы) орналастыру; 4. жауын құрттарының, атап айтқанда, техникалық құрттар гибридті қорын алу; 5. тіршілік ортасына орналастыру; 6. өңделетін (органикалық, өндірістік) қалдықтармен қамтамасыз ету; 7. құрттардың тіршілік үрдісіне тұрақты бақылау жүргізу; 8. күрделі компосттың гумуска өңделу үрдісін қадағалау; 9. особьтардың көбеюін, кокон, мөлөктердің түзілуін бақылау; 10. дайындалған топырақты (биогумусты), сұйықтықты (вермиконцентратты) жинау; 11. одан әрі көбею үшін, үнемі нақты мөлшерлі өңделетін қалдықтарды енгізу; 12. өсімдіктердің өну және даму фазаларына визуалды бақылау; 13. биоөнімнің (биогумустың) сапасы (микробиологиялық) және химиялық құрамына зертханалық талдаулар жасау; 14. алынған биогумустың оңтайлы нұсқасын таңдау.

Эксперименттің нәтижесінде алынған вермикомпостқа биоиндикация жүргізілді. Биоиндикация түрлерінің бірі - биотестілеу, оның мәні - тірі организмдердің қоршаған ортаның өзгеруіне реакциясын бағалау болып табылады. Органикалық өнімдерді өндірудің негіздерін құраушы, топырақты ұтымды және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етуші алуантүрлі жауын (шылаушын) құрттары биоиндикаторлар болып саналады. Өзірленген күрделі вермикомпосттың (уыттылық) залалсыздық деңгейін бағалауға биологиялық тестілеу әдісі қолданылды [11].

1- сурет. **In vitro** экспериментальдық фосфогипс қосылған күрделі вермикомпосттың экспозициялық сынамалары.

Эксперименттік сынамалар 14 күн

Сонымен қатар, алынған биогумустың залалсыздығы мен экологиялық қауіпсіздігін бағалау үшін, жұмысымызда сынама объектісі ретінде—асқабақ дәнін пайдаландық.

Түрлі компонентті вермикомпосттың онтайлы түріне талдау, фенологиялық бақылаулар мен өлшеулер жүргізілді. Өндірілген биогумустың таңдалған сынама объектісінің (асқабақ) бастапқы өнуі мен дамуына әсерін бағалау, 3-7-14 күн аралығында жүзеге асырылды. Сынамалық субстраттарда өсіру энергиясы тұқымның өнуінің мерзімін және жылдамдығын сипаттады. Биотестілеудің (50г асқабақ дәні) 3-7-14 күн мерзімінде өніп-өсуі келесі көрсеткіштер берді: 1) бақылау (жылыжайдың сұр-қоңыр, сазды топырағы) шамамен 3 күн - 32%, 7 күн 47%, 14 күн - 68%; 2) КнФ (жылқы қиы+фосфогипс қосылған күрделі вермикомпост) 3 күн -54%, 7 күн -67%, 14 күн -82%; 3) нКРСФСИ (ірі қара малының қиы+фосфогипс қосылған күрделі вермикомпост) 3 күн - 85%, 7 күн -87%- 14 күн - 95%.

Сынамалық биотестілеу нәтижесі бойынша, жылыжайдың сұр-қоңыр, сазды топырағына қарағанда, КнФ және нКРСФСИ экспозициясындағы күрделі вермикомпосттың құрамында өсімдіктің өсуін қарқындататын өсу факторларының, қажетті микроэлементтер деңгейінің жоғарылығын, залалсыздығын және экологиялық оңтайлы екендігін дәлелдейді. КнФ және нКРСФСИ сынамаларын өзара салыстыратын болсақ, сынаманың нКРСФСИ экспозициясы ең жоғары көрсеткішке ие болғандығы анықталды. (сурет). Бақылау субстратта асқабақтың өніп-өсу динамикасының төмендігі және жапырағының түсі, жылыжайдың сұр-қоңыр, сазды топырағында жылжымалы калийдың шектен тыс көп болуын көрсетеді. Өсімдіктер үшін калий артық болған кезде өсімдіктің микроэлементтерді сіңіруі топырақта да қиындайды, әсіресе азот пен фосфордың жетіспеушілік фонында калийдің шамадан тыс мөлшері, мысалы минералдық тыңайтқыш - калий силитрасын көп қолданғанда байқалады.

Сонымен қатар, топырақтың құнарлығы, ондағы микроорганизмдер мен омыртқасыздардың бірлескен қауымдастығының пайдалы тіршілігінің нәтижесінде табиғи қалпында сақталады. Өсімдікке қажетті химиялық элементтер- азот, фосфор, калий, кальций т.б. топырақ микроорганизмдерінің жасушаларында бекінеді, ал шылаушын құрттар осы органикалық заттардың микробтық биомассадан шығарылуын қамтамасыз етуші, яғни өсімдіктің тамыр жүйесіне микроэлементтерді тасымалдаушы ағза болып табылады.

Калифорниялық құрттар кең жолдар желісін құрайды және топырақтың ауамен жанасу аймағын ұлғайтады, оттегі мен судың топырақ қабаттарына ену процесін жеңілдетеді, ондағы ылғалдылық деңгейі ұзақ уақыт сақталады, осылайша топырақтағы пайдалы бактериялар мен саңырауқұлақтар үшін қолайлы тіршілік ортасы қамтамасыз етіледі. Құрттардың ішкі секреция бездері, қалдықтардың ыдырауы кезінде пайда болатын қышқылдарды бейтараптандыратын шырыш бөледі және субстраттың қорытылу нәтижесінде копролиттер түзеді. Копролиттердің құрамында азот, фосфор және калийдің жоғары мөлшері бар. Құрттар өсімдіктерге қажет бұл элементтерді күрделі формадан қол жетімді түріне ауыстырады. Осылайша, құрттар қажетті ауамен, ылғалмен және қоректік заттармен қаныққан құнарлы топырақты өндіреді.

Құрамында фосфогипс бар күрделі вермикомпосттың залалсыздығы және экологиялық оңтайлылығын сипаттау мақсатында сынамалық биоиндикация жүргізілді. Биотестілеу нәтижесі бойынша, жылыжайдың сұр-қоңыр, сазды топырағына қарағанда, КнФ және нКРСФСИ экспозициясындағы күрделі вермикомпосттың құрамында өсімдіктің өсуін қарқындататын өсу факторларының, қажетті микроэлементтер деңгейінің жоғарылығын, залалсыздығын және экологиялық оңтайлы екендігі дәлелденді. Ал КнФ және нКРСФСИ сынамаларын өзара салыстырғанда сынаманың нКРСФСИ экспозициясы ең жоғары көрсеткішке ие болғандығы анықталды.

Ал фосфогипстің қатысуымен вермикомпостты қолдану, топырақтың түбірлік қабатының біршама қопсытылуына және өсімдіктер үшін оңтайлы ылғалдылық, ауа және қоректену режимдерін қалыптастыруға мүмкіндік береді

Ұсынылған технология топырақтағы сулы-ылғалдылықты, ауамен қаныққан құнарлылықты, өсімдіктердің қоректену режимдерін жақсартуды, әсіресе тамыр аймағында азот, кальций, фосфор, калий, т.б. бірқатар құнды заттардың жинақталуына ықпал етіп, экологиялық таза өнім алуды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37002307&show_di=1
2. Национальный план действий по охране окружающей среды Республики Казахстан 2000.
3. Привалова Н.М., Костина К.А., Процай А.А. Деградация почв и меры борьбы с ней//Фундаментальные исследования. – 2007. – № 6. – С. 59-59.
4. <https://www.kz.undp.org> >
5. Дождевые черви. Большая российская энциклопедия <https://old.bigenc.ru/biology/text/>
6. Е.С. Койбакова, М.Г.Мустафаев,Б.Ш. Аманбаева Технологические приемы улучшения деградированных почв под посевами зернобобовых и крупяных культур юга казахстана

/https://cyberleninka.ru

7. Н.П.Карпенко., Д.К.Егембердиева, С.Сейтказиев., Х.И.Турсунбаев Технология восстановления деградированных почв с использованием биомелиоранта на основе фосфогипса //Природообустройство2019.№1. С. 78-83.
8. Рахым Бекбаев Мелиоративная эффективность фосфогипса на орошаемых землях бассейна рек аса-талас //Московский экономический журнал.- 2016.-№ 3.- С. 76-90.
9. Сергей Ж., Аканова Н., Винничек Л. Агроэкономическая эффективность применения новых форм удобрений на основе фосфогипса в посевах кукурузы // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2016. - № 2. -С. 55-59.
10. Н.П.Карпенко, А.С. Сейтказиев, А.К. Маймакова Регулирование водно-солевого режима почв на засоленных землях хозяйств "Туймекен и "Дихан" Жамбылской области/Природообустройство 2017.№3. С. 70-76.
11. Д.А.Антоненко, Ю.Ю. Никифорова, О.А. Мельник Оценка токсичности сложных компостов методом биотестирования//Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики. Серия: Естественные и технические науки №8-2 август 2020. С.5-9.

ӘӨЖ 514.07

БІР САЛДАРДЫҢ ТӨҢІРЕГІНДЕ СТАНДАРТ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ҚҰРАСТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Сағынбеков Ә.Т., Дунбаева А., Сағынбеков И.Ә.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада бір салдардың төңірегінде стандарт емес есептерді құрастыру және оларды шешу әдістемелері қарастырылған. Стандарт емес есептер оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға өте күшті ықпал жасайды. Есептерді (стандарт және стандарт емес) стандарт емес тәсілдермен шығаруға баулу олардың математикалық ойлауын дамытудың және математикалық мәдениетін қалыптастырудың құралы болып табылады. Әр жаңа есепті шығару барысында адам үлгі бойынша әрекет етуі үшін, оның өз санасында алдын ала шешілген қарапайым бейнесі — сол жағдайдың үлгісі болу керек және өз санасында ол зерттей бастайтын жайттың үлгісін жасауы тиіс. Модельдеу үдерісінде адам өзінің модельді нысандарына есепті шешудегі тек неғұрлым маңызды, шынайы.

Кілт сөздер: Стандарт емес есептер, үшбұрыштар, аудан, тең бүйірлі үшбұрыштар, биіктігі.

Аннотация. В статье рассматриваются методики составления нестандартных задач и их решения вокруг одних и тех же последствий. Нестандартные задачи очень сильно способствуют развитию творческого мышления учащихся. Приобщение к решению задач (стандартных и нестандартных) нестандартными способами является целью развития их математического мышления и формирования математической культуры. Для того, чтобы человек действовал по образцу в процессе решения каждой новой задачи, он должен иметь в своем сознании простой заранее решенный образ — пример той ситуации и создать в своем сознании образец того, что он начинает изучать. В процессе моделирования человек становится лишь более важным, более реалистичным в решении задачи на свои модельные объекты.

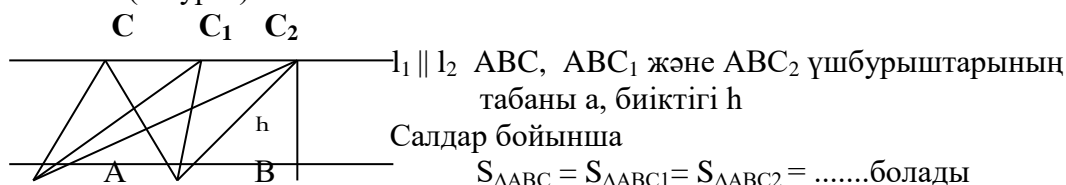
Ключевые слова: Нестандартные задачи, треугольники, площадь, равносторонние треугольники, высота.

Annotation. The article discusses the methods of drawing up non-standard tasks and their solutions around the same consequences. Non-standard tasks greatly contribute to the development

of creative thinking of students. Familiarization with solving problems (standard and non-standard) in non-standard ways is the goal of developing their mathematical thinking and forming a mathematical culture. In order for a person to act according to a pattern in the process of solving each new task, he must have in his mind a simple pre—decided image - an example of that situation and create in his mind a sample of what he is beginning to study. In the process of modeling, a person becomes only more important, more realistic in solving the problem for his model objects.

Keywords Non-standard tasks, triangles, area, equilateral triangles, height.

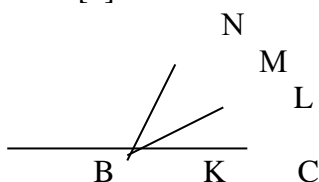
[1]Салдар. Табандары бірдей және биіктіктері бірдей үшбұрыштардың аудандары тең шамалы (1-сурет)

(1-сурет)

Енді осы салдардың ізімен стандарт емес есептер қарастырайық

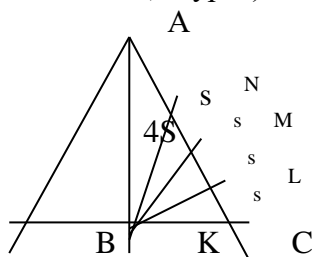
[2]1-есеп A

(2-сурет)

Берілгені: ΔABC – тең бүйірлі $AB=AC$
 AC - теңдей 4 бөлікке бөлінген
 $S_{\Delta KLM}=10 \text{ cm}^2$
 Табу керек $S_{\Delta ABC}=?$

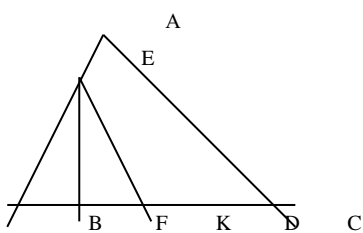
Шешуі: К мен N-ді қоссақ (3-суретті қараңыздар)

(3-сурет)

ΔAKC үшбұрышының аудандары ($S_{\Delta AKN}=S_{\Delta KMN}=S_{\Delta KLM}=S_{\Delta KCL}$) тең 4 үшбұрыштың қосындысына тең болады (салдар бойынша) Яғни, $S_{\Delta AKC}=4 S_{\Delta KLM}=4 \cdot 10=40 \text{ cm}^2$ Ал, ΔABC үшбұрышы тең бүйірлі болғандықтан, оның $S_{\Delta ABC}=2 \cdot S_{\Delta AKC}=2 \cdot 40=80 \text{ cm}^2$ болады.

[3]2- есеп

(1-сурет)

Берілгені: ΔABC – кез келген үшбұрыш (1 – сурет)

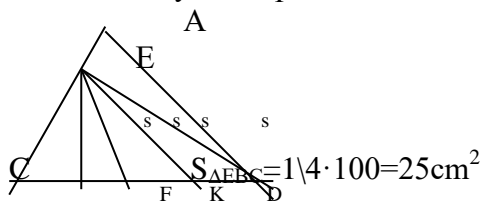
AB -қабырғасы тең 3 бөлікке, ал BC қабырғасы тең 4 бөлікке бөлінген.

$S_{\Delta ABC}=150 \text{ cm}^2$
 Табу керек $S_{\Delta EFK}=?$

Шешуі: E- нүктесімен D және C нүктелерін қосайық (2–сурет). Сонда

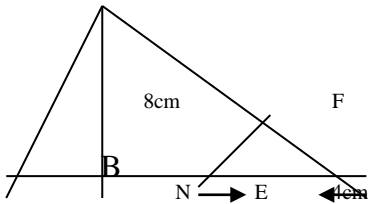
аудандары тең 4 бұрыш шығады EBC үшбұрышының ауданы ΔABC үшбұрышының бөлігіне тең (салдар бойынша). Демек,

$S_{\Delta EBC} = \frac{2}{3} S_{\Delta ABC} = \frac{2}{3} \cdot 150 = 100 \text{ cm}^2$ Ал, $S_{\Delta EFK} = \frac{1}{4} S_{\Delta EBC}$

(2-сурет)

A
 [4]3-есеп

Берілгені: ABC-кез - келген үшбұрыш (1-сурет)

$$AN=8\text{cm}$$

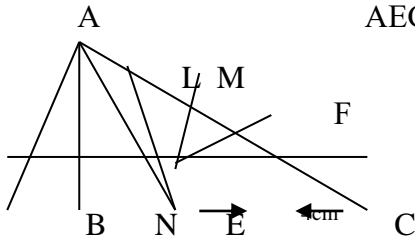
$$EC=4\text{cm}$$

$$FC=1/4 AC$$

Табу керек: $S_{\Delta EFC}=?$

(1-сурет)

Шешуі: E нүктесін A,L және M нүктелерін қосайық (2-сурет) Сонда

$$AEC \text{ үшбұрышы шығады } S_{\Delta AEC} = \frac{EC \cdot AN}{2} = \frac{4 \cdot 8}{2} = 16\text{cm}^2.$$

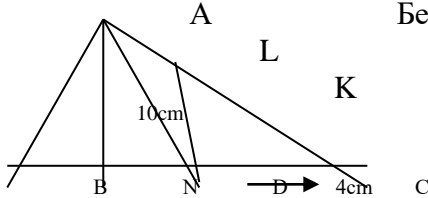
Ал, $S_{\Delta EFC}=1/4 S_{\Delta AEC}$ Өйткені,

$$S_{\Delta AEL} = S_{\Delta LEM} = S_{\Delta MEF} = S_{\Delta EFC} \text{ (Салдар бойынша).}$$

$$\text{Демек, } S_{\Delta EFC}=1/4 S_{\Delta AEC}=1/4 \cdot 16=4\text{cm}^2$$

(2-сурет)

4 есеп

Берілгені: ABC-үшбұрыш (1-сурет)

$$AN=10\text{cm}$$

$$DC=4\text{cm}$$

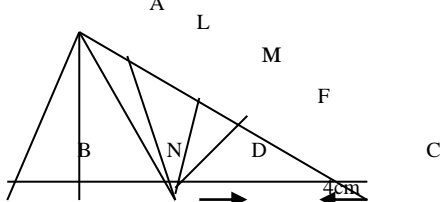
$$AL=LM=MK=KC$$

Табу керек: $S_{\Delta ADL}=?$

(1-сурет)

Шешуі: (2-сурет)

[5]ADC –үшбұрышының ауданын тапсақ

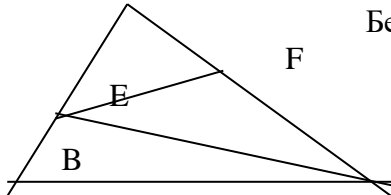
жеткілікті.

Ал, ADC- үшбұрыштың ауданы- аудандары тең 4 үшбұрыштың қосындысына тең.

Демек, $S_{\Delta ADL}=1/4 S_{\Delta ADC}=1/4 \cdot 20=5\text{cm}^2$ болады.

(2-сурет)

5 есеп

Берілгені ABC кез келген үшбұрыш (1-сурет)

$$AE=3BE$$

$$AF=FC$$

Табу керек $\frac{S_{\Delta ABC}}{S_{\Delta EFC}} = ?$

(1-сурет)

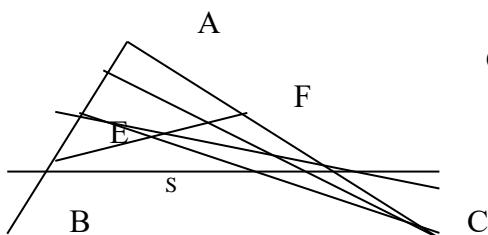
Шешуі (2-сурет): AB-қабырғасы тең 4 бөлікке бөлінеді: $3BE=AE$.

Сол нүктелерді C нүктесімен қосатын болсақ, аудандары тең 4 үшбұрыш шығады.

(Салдар бойынша). Бірінің ауданын S десек,

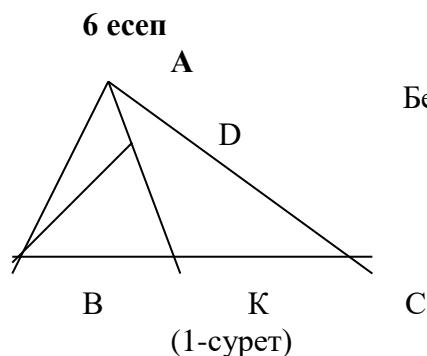
онда $S_{\Delta ABC} = 4S$ болады. AEC- үшбұрышы-

ның ауданы 3S. Ал AEC үшбұрышы тең 2 бөлікке бөлінген.

(2-сурет)

$$\text{Демек, } \frac{S_{\triangle ABC}}{S_{\triangle EFC}} = \frac{4S}{\frac{3S}{2}} = \frac{3}{8} \text{ болады.}$$

Берілгені: ABC-кез келген үшбұрыш (1-сурет)

BK=KC

AK теңдей 4 бөлікке бөлінген.

Табу керек: $\frac{S_{\triangle ABD}}{S_{\triangle AKC}} = ?$

Шешуі: BK=KC тең болғандықтан AK-ABC үшбұрышы медианасы болады.

Яғни, AK медианасы ABC үшбұрышын тең екі үшбұрышқа бөледі.

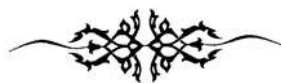
($\triangle ABK = \triangle ACK$) ABD- үшбұрышы ABK үшбұрышының $\frac{1}{4}$ бөлігі

(салдар бойынша). Демек, $\triangle ABK = \triangle ACK$ болғандықтан, $\frac{S_{\triangle ABD}}{S_{\triangle AKC}} = \frac{1}{4}$ болады.

Жоғарыда келтірілген стандарт емес есептер барлығында тек бір салдардың төңірегінде ғана беріліп отыр. Біздерге, әріптестер, осы салдардың ізімен көптеп есептер құрастыруға болатындығын аңғардық.

Әдебиеттер тізімі

1. Дрозина В.В. Механизм творчества решения нестандартных задач. Руководство для тех, кто хочет научиться решать нестандартные задачи: учебное пособие / В.В. Дрозина, В.Л. Дильман – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008 – 255 с.
2. Бубнова Н.А., Платонова О.А., Хаханян В.Х. – Геометрические и нестандартные задачи по элементарной математике. Учебное пособие. Под ред. О.А. Платоновой. – М.: МИИТ, 2014. – 138 с.
3. Понарин Я. П. Элементарная геометрия. Т. 1, 2. 2004, 2006 •
4. Прасолов В. В. Задачи по планиметрии. 2007
5. Геометрические олимпиады им. И. Ф.Шарыгина. 2007.

ӘӨЖ 512.6

АРИФМЕТИКАЛЫҚ ОРТА МЕН ГЕОМЕТРИКАЛЫҚ ОРТАНЫҢ БАЙЛАНЫСЫН КЕЙБІР КҮРДЕЛІ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Сағынбеков Ә.Т., Сағынбеков А.Ә., Дунбаева А.
М.Х Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада арифметикалық орта мен геометриялық ортаның байланысын кейбір күрделі теңсіздіктерді шешуде қолданылулары қарастырылған. Теңсіздікті анықтама бойынша дәлелдеу, кері жору тәсілімен, тірек-теңсіздіктер тәсілімен, жуықтап бағалау және математикалық индукция тәсілдерімен дәлелдеуді жоғарғы сыныптарда, жоғарғы оқу орындарында кеңінен қарастырады. Теңсіздікті шығару үшін оны түріне қарай ажырату

керек, оның анықталу облысын табу керек. Күрделілігіне қарай отырып, мейлінше қарапайым түрге келтіру керек. Жүйе арқылы оның қасиеттерін пайдалана отырып, шығарылады. Ең сонында алынған жауапты интервалдар әдісі бойынша, координаталық жазықтыққа бейнелеу арқылы жауабын жазып тексереді.

Кілт сөздер: Арифметикалық орта, геометриялық орта, күрделі теңсіздіктер, Коши теңсіздігі, тік бұрышты үшбұрыштар.

Аннотация. В статье рассмотрены применения соотношения арифметического среднего и геометрического среднего при решении некоторых сложных неравенств. Доказательство неравенства по определению, широко рассматривается в старших классах, высших учебных заведениях методом обратного пути, методом опорно-неравенства, подходом аппроксимации и математической индукции. Чтобы вывести неравенство, его нужно разграничить по типу, найти область его определения. Исходя из сложности, следует привести к более простому виду. Производится через систему с использованием ее свойств. Затем полученный ответ проверяют методом интервалов, записывая ответ с отображением на координатной плоскости.

Ключевые слова: Среднее арифметическое, среднее геометрическое, сложные неравенства, неравенства Коши, прямоугольные треугольники.

Annotation. The article discusses the application of the ratio of the arithmetic mean and geometric mean in solving some complex inequalities. The proof of inequality, by definition, is widely considered in high schools, higher educational institutions by the method of the return path, the method of support-inequality, the approach of approximation and mathematical induction. To deduce the inequality, it needs to be distinguished by type, to find the area of its definition. Based on the complexity, it should be brought to a simpler form. It is made through the system using its properties. Then the received answer is checked by the interval method, recording the answer with a display on the coordinate plane.

Keywords. Arithmetic mean, geometric mean, complex inequalities, Cauchy inequalities, right triangles.

[1] 1-теңсіздік. $(a+b)(b+c)(c+a) \geq 8abc$ (1)

Мұндағы a, b және c – оң сандар.

Дәлелдеу жолы: Ол үшін $\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}$ теңсіздігін пайдалансақ, онда $\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}$, $\frac{b+c}{2} \geq \sqrt{bc}$,

$\frac{c+a}{2} \geq \sqrt{ac}$ болады. Бұнда теңсіздіктерден $a+b \geq 2\sqrt{ab}$, $b+c \geq 2\sqrt{bc}$, $c+a \geq 2\sqrt{ac}$ екендігі

шығады. 1-теңсіздікке қоятын болсақ, онда теңсіздік төмендегідей болады

$$(a+b)(b+c)(c+a) \geq 8abc$$

$$\begin{aligned} & \Downarrow \quad \Downarrow \quad \Downarrow \\ & \geq \quad \geq \quad \geq \\ & 2\sqrt{ab} \quad 2\sqrt{bc} \quad 2\sqrt{ac} \geq 8abc \end{aligned}$$

Демек, теңсіздік дәлелденді.

2-теңсіздік $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2$, $a, b > 0$ (2) өзара кері сандардың қосындысы ≥ 2 болады.

1-ші дәлелдеу жолы: Қарсы жорық. $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \leq 2 \Rightarrow \frac{a}{b} + \frac{b}{a} - 2 \leq 0 \Rightarrow$

$\Rightarrow \frac{a^2 - 2ab + b^2}{ab} \leq 0 \Rightarrow \frac{(a-b)^2}{ab} \leq 0$. Бұл теңсіздік ≤ 0 болуы мүмкін емес. Өйткені, $(a-b)^2 \geq 0$.

Демек, теңсіздік дәлелденді.

$$[2] \text{ 2-ші дәлелдеу жолы: } \frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2 \Rightarrow \frac{a}{b} + \frac{b}{a} - 2 \geq 0 \Rightarrow \frac{a^2 - 2ab + b^2}{ab} \geq 0 \Rightarrow \frac{(a-b)^2}{ab} \geq 0. (a-b)^2 \geq 0$$

болады. Демек, дәлелденді.

3-ші дәлелдеу жолы : Теңсіздікке арифметикалық және геометриялық ортаның байланысын пайдаланатын болсақ, теңсіздіктің дәлелденуі айқын көрінеді.

$$a + a^{-1} \geq 2. \Rightarrow \frac{a + a^{-1}}{2} \geq \sqrt{a \cdot a^{-1}} \Rightarrow \frac{a + a^{-1}}{2} \geq 1 \Rightarrow a + a^{-1} \geq 2 \text{ екендігі}$$

шығады. Демек, дәлелденді.

$$[3] \text{ 3-ші теңсіздік. } \frac{1}{a} + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} \geq \frac{9}{a+b+c} \text{ болатынын дәлелдеу керек. (a, b, c > 0).}$$

Дәлелдеу жолы; Ол үшін өзара кері сандардың қосындысы ≥ 2 болатындығын пайдаланамыз.

$$\frac{1}{a} + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} \geq \frac{9}{a+b+c} \Rightarrow \frac{a+b+c}{a} + \frac{a+b+c}{b} + \frac{a+b+c}{c} \geq 9 \Rightarrow$$

$$1 + \frac{b}{a} + \frac{c}{a} + 1 + \frac{a}{b} + \frac{c}{b} + 1 + \frac{a}{c} + \frac{b}{c} \geq 9 \Rightarrow 3 + \left(\frac{b}{a} + \frac{a}{b}\right) + \left(\frac{c}{a} + \frac{a}{c}\right) + \left(\frac{c}{b} + \frac{b}{c}\right) \geq 9$$

$$\text{Бұнда } \left(\frac{b}{a} + \frac{a}{b}\right) + \left(\frac{c}{a} + \frac{a}{c}\right) + \left(\frac{c}{b} + \frac{b}{c}\right) \geq 6 \text{ шығады. Мұндағы } \frac{b}{a} + \frac{a}{b} \geq 2, \frac{c}{a} + \frac{a}{c} \geq 2, \frac{c}{b} + \frac{b}{c} \geq 2.$$

Демек, теңсіздік дәлелденді.

4-ші теңсіздік: Егер $x_1 + x_2 + x_3 = 0$ болса, онда $\log_2(1+a^{x_1}) + \log_2(1+a^{x_2}) + \log_2(1+a^{x_3}) \geq 3$ (1) болатынын дәлелдеу керек.

[4] Дәлелдеу жолы:

$$\log_2(1+a^{x_1}) + \log_2(1+a^{x_2}) + \log_2(1+a^{x_3}) \geq 3$$

Логарифмнің қасиеттерін пайдаланатын болсақ, онда теңсіздік төмендегідей түрленеді.

$$\log_2(1+a^{x_1})(1+a^{x_2})(1+a^{x_3}) \geq 3.$$

$$\text{Бұдан } (1+a^{x_1})(1+a^{x_2})(1+a^{x_3}) \geq 8 \Rightarrow (1+a^{x_1} + a^{x_2} + a^{x_1} a^{x_2})(1+a^{x_3}) \geq 8 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow 1 + a^{x_1} + a^{x_2} + a^{x_1} a^{x_2} + a^{x_3} + a^{x_2} a^{x_3} + a^{x_1} a^{x_3} + a^{x_1} a^{x_2} a^{x_3} \geq 8 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow 1 + a^{x_1} + a^{x_2} + a^{x_1+x_2} + a^{x_3} + a^{x_2+x_3} + a^{x_1+x_3} + a^{x_1+x_2+x_3} \geq 8 \quad (3)$$

Енді $x_1 + x_2 + x_3 = 0$ шартынан $x_1 + x_2 = -x_3$, $x_1 + x_3 = -x_2$, $x_2 + x_3 = -x_1$ болады.

Осы шарттарды (3)-ке қоямыз.

$$\text{Сонда } 1 + a^{x_1} + a^{x_2} + a^{-x_3} + a^{x_3} + a^{-x_1} + a^{-x_2} + a^0 \geq 8 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow 1 + a^{x_1} + a^{x_2} + a^{-x_3} + a^{x_3} + a^{-x_1} + a^{-x_2} + 1 \geq 8 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow a^{x_1} + a^{x_2} + a^{-x_3} + a^{x_3} + a^{-x_1} + a^{-x_2} \geq 6 \quad (4) \text{ болады.}$$

Енді өзара кері сандарды топтастырып, (2)-теңсіздікті қолдансақ, онда (4)-теңсіздік төмендегі түрге келеді.

$$(a^{x_1} + a^{-x_1}) + (a^{x_2} + a^{-x_2}) + (a^{x_3} + a^{-x_3}) \geq 6.$$

Мұндағы әрбір жақша $a^{x_1} + a^{-x_1} \geq 2$, $a^{x_2} + a^{-x_2} \geq 2$, $a^{x_3} + a^{-x_3} \geq 2$ екендігі шығады.

Яғни $(a^{x_1} + a^{-x_1}) + (a^{x_2} + a^{-x_2}) + (a^{x_3} + a^{-x_3}) \geq 6$ болады.

Демек, (1)-теңсіздік дәлелденді.

2-ші дәлелдеу жолы: $(1+a^{x_1})(1+a^{x_2})(1+a^{x_3}) \geq 8$ теңсіздігінің әр жақшасына бірден Коши теңсіздігін қолдансақ, онда әр жақша $1+a^{x_1} \geq 2\sqrt{a^{x_1}}$,

$$1+a^{x_2} \geq 2\sqrt{a^{x_2}}, 1+a^{x_3} \geq 2\sqrt{a^{x_3}} \text{ болады.}$$

$$\text{Яғни, әр жақша } 1+a^{x_1} \geq 2\sqrt{a^{x_1}},$$

$$1+a^{x_2} \geq 2\sqrt{a^{x_2}}, 1+a^{x_3} \geq 2\sqrt{a^{x_3}} \text{ болғандықтан } (1+a^{x_1})(1+a^{x_2})(1+a^{x_3}) \geq 8 \text{ болады.}$$

Демек, (1)-теңсіздік дәлелденді.

$$\text{5-теңсіздік } \cos \frac{2\alpha-\beta}{2} \geq \frac{2ab}{c^2} \text{ теңсіздігін дәлелде.}$$

Мұндағы a және b – тік бұрышты үшбұрыштың катеттері;
 c -гипотенузасы, ал α және β -сүйір бұрыштары.

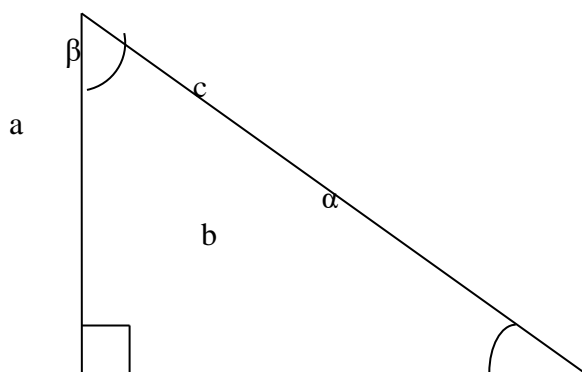
Дәлелдеу жолы:

$$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab} \Leftrightarrow \frac{\sin \alpha + \sin \beta}{2} \geq \sqrt{\sin \alpha \cdot \sin \beta} \quad (1) \text{ болады.}$$

$$\text{Мұндағы, } \sin \alpha = \frac{a}{c}, \sin \beta = \frac{b}{c}.$$

$$\text{Енді Коши теңсіздігін пайдалансақ, онда } \frac{\frac{a}{c} + \frac{b}{c}}{2} \geq \sqrt{\frac{a}{c} \cdot \frac{b}{c}} \Rightarrow \frac{a+b}{2c} \geq \frac{\sqrt{ab}}{c} \Rightarrow \frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}.$$

$$\text{Демек, } \frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab} \Leftrightarrow \frac{\sin \alpha + \sin \beta}{2} \geq \sqrt{\sin \alpha \cdot \sin \beta} \text{ дәлелденді.}$$

Яғни, (1)-теңсіздікке $\sin \alpha + \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}$ формуласын пайдалансақ онда (1)-

$$\text{теңсіздік } \frac{2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}}{2} \geq \sqrt{\sin \alpha \sin \beta} \Rightarrow$$

$$\sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \sqrt{\sin \alpha \sin \beta} \quad (2) \text{ болады.}$$

$$\text{Мұндағы } \alpha + \beta = \frac{\pi}{2}, \sin \alpha = \frac{a}{c}, \sin \beta = \frac{b}{c}.$$

Демек, (2)-теңсіздік төмендегідей түрде болады.

$$\sin \frac{\pi}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \sqrt{\frac{a}{c} \cdot \frac{b}{c}} \Rightarrow \sin \frac{\pi}{4} \cos \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \frac{\sqrt{ab}}{c} \Rightarrow \frac{\sqrt{2}}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \frac{\sqrt{ab}}{c} \Rightarrow \cos \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \sqrt{2} \frac{\sqrt{ab}}{c}.$$

$$\text{Теңсіздіктің екі жағын квадраттасақ } \Rightarrow \cos^2 \frac{\alpha - \beta}{2} \geq \frac{2ab}{c^2} \text{ болады.}$$

Демек, теңсіздік дәлелденді.

6-теңсіздік $a > 1, b > 1, c > 1$ болса, онда

$$\log_{abc}^3 a \cdot \log_a b \cdot \log_a c \leq \frac{1}{27} \text{ дәлелде.}$$

[5] Дәлелдеу жолы Коши теңсіздігін пайдаланамыз.

$$\text{Сонда } \frac{\log_a a + \log_a b + \log_a c}{3} \geq \sqrt[3]{\log_a a \log_a b \log_a c}$$

$$\text{Бұдан } \log_a a + \log_a b + \log_a c \geq 3 \sqrt[3]{\log_a b \log_a c} \text{ болады.}$$

Теңсіздіктің екі жағын кубтасақ, онда

$$(\log_a a + \log_a b + \log_a c)^3 \geq 27(\log_a b \log_a c) \Rightarrow \log_a^3(abc) \geq 27(\log_a b \log_a c) \Rightarrow$$

$$\frac{1}{\log_{abc} a} \geq 27(\log_a b \log_a c) \Rightarrow \log_{abc}^3 a \log_a b \log_a c \leq \frac{1}{27}$$

Дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Седракян Н.М. Авоян А.М. Неравенства. Методы доказательства. – М.: Физматлит, 2002
- 2 Сивашинский И.Х. Неравенства в задачах. – М.: Наука, 1967
3. Далингер В.А. Классические неравенства. Омск, 2013
- 4 Далингер В.А. Задачи с параметрами. Омск, 2012
5. Антонова Н., Солодовиков С. Неравенство Коши о среднем арифметическом и геометрическом // Математика, 1999, № 20

ӘОЖ 389

ҒЫЛЫМИ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ СТАНДАРТТАУ МЕН СЕРТИФИКАТТАУДЫҢ РӨЛІ: ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖОСПАРЛАУДАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Жетекші: Демеуова Г.Б., PhD, доцент
«Технологиялық» факультеті
«Текстиль, материалтану және стандартизация» кафедрасы
Баспакова А.Ж.
7М07513 - Стандарттау және өнеркәсіпте сапаны басқару
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада ғылыми-инновациялық қызметтің сапасын қамтамасыз етудегі стандарттау мен сертификаттаудың рөлі қарастырылады. Автор стандарттау және сертификаттау процестерін ұйымдастыру мен жоспарлаудағы заманауи қиындықтар мен перспективаларды талдайды. Жұмыста ғылым мен инновацияның әртүрлі салаларында стандарттарды қолдану мысалдары келтірілген, сондай-ақ өнімдер мен қызметтердің стандарттар мен сертификаттау схемаларының талаптарына сәйкестігін бағалау мәселелері қарастырылған. Автор стандарттау және сертификаттау ғылыми-инновациялық саладағы өнімдер мен қызметтердің сапасын жақсартудың маңызды құралы болып табылады және осы процестердің тиімділігін жақсарту бойынша ұсыныстар жасайды деп тұжырымдайды.

Кілт сөздер: Стандарттау, сертификаттау, ғылыми-инновациялық сала, цифрлық технологиялар, заттар интернеті, IoT, жасанды интеллект, AI, өнім сапасы, 3D басып шығару, наноматериалдар.

Аннотация. В статье рассматривается роль стандартизации и сертификации в обеспечении качества научно-инновационной деятельности. Автор анализирует современные трудности и перспективы в организации и планировании процессов стандартизации и сертификации. В работе приводятся примеры применения стандартов в различных областях науки и инноваций, а также рассматриваются вопросы оценки соответствия продукции и услуг требованиям стандартов и схем сертификации. Автор утверждает, что стандартизация и сертификация являются важным инструментом повышения качества продукции и услуг в научно-инновационной сфере и дают рекомендации по повышению эффективности этих процессов.

Ключевые слова: стандартизация, сертификация, научно-инновационная сфера, цифровые технологии, Интернет вещей, IoT, искусственный интеллект, AI, качество продукции, 3D-печать, наноматериалы.

Annotation

The article discusses the role of standardization and certification in ensuring the quality of scientific and innovative activities. The author analyzes modern difficulties and prospects in the organization and planning of standardization and certification processes. The paper provides examples of the application of standards in various fields of Science and innovation, and also considers issues of assessing the compliance of products and services with the requirements of standards and certification schemes. The author argues that standardization and certification are the most important means of improving the quality of products and services in the scientific and innovative sphere and make recommendations for improving the efficiency of these processes.

Keywords: standardization, certification, scientific and innovative sphere, digital technologies, Internet of Things, IoT, artificial intelligence, AI, product quality, 3D printing, nanomaterials.

Стандарттау және сертификаттау ғылыми-инновациялық қызметтің маңызды құралы болып табылады. Олар инновациялық қызмет шеңберінде құрылған өнімдер мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, сондай-ақ кәсіпорындардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін жақсартуға ықпал етеді. Алайда, ғылыми-техникалық прогресс пен инновациялық дамудың қазіргі жағдайында стандарттау мен сертификаттау саласындағы сын-қатерлер мен перспективалар барған сайын маңызды бола түсуде.

Бұл мақалада ғылыми-инновациялық қызметтің сапасын қамтамасыз етудегі стандарттау мен сертификаттаудың рөлі, сондай-ақ осы процестерді ұйымдастыру мен жоспарлаудағы қиындықтар мен перспективалар қарастырылады. [1, б. 28]

Стандарттау ғылыми-инновациялық қызметте өнімдер мен қызметтердің сапасын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Стандарттар өнімдерге, процестерге және жүйелерге қойылатын талаптарды анықтайды, бұл олардың нормалар мен стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Ғылыми-инновациялық қызметтегі сәтті стандарттаудың бір мысалы-сапа менеджменті жүйелеріне қойылатын талаптарды анықтайтын ISO 9001:2015 стандарты. Бұл стандартты енгізу өнімдер мен қызметтердің сапасын жақсартуға, бизнес-процестердің тиімділігін арттыруға және тұтынушылардың қанағаттанушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Алайда, қазіргі уақытта ғылыми және техникалық жетістіктердің дамуына байланысты дәстүрлі стандарттар көбінесе ғылыми-инновациялық өнімдердің сапа талаптарына толық жауап бере алмайды. Бұл жағдайда заманауи талаптарға сай келетін жаңа стандарттарды әзірлеу қажет. [2, б. 188] Сертификаттау-бұл өнімдердің немесе қызметтердің стандарттар немесе заңнама талаптарына сәйкестігін растайтын процедура. Бұл өнімнің немесе қызметтің белгілі бір талаптарға сай екендігіне және сапа стандарттарына сәйкес келетіндігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді. Ғылыми-инновациялық қызметтегі сертификаттаудың бір мысалы-медицина және денсаулық сақтау саласындағы өнімдерді сертификаттау. Осы саладағы сертификаттау өнімнің қауіпсіздік пен тиімділік талаптарына сай екендігіне, сондай-ақ медициналық мақсаттарда пайдалануға қабілетті екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Алайда, қазіргі жағдайда сертификаттау да қиындықтарға тап болады. Мысалы, технологиялар мен ғылыми жетістіктердің қарқынды дамуы жылдам әрі икемді сертификаттауды қажет етеді, бұл қолданыстағы процедуралар жағдайында қиын болуы мүмкін. Сондай-ақ сертификаттау рәсімін жүргізу үшін жеткілікті ресурстары жоқ шағын және орта бизнес үшін сертификаттау кедергі болуы мүмкін.

Ғылыми-инновациялық қызметте стандарттау мен сертификаттаудың басты қиындықтарының бірі-тез өзгертін талаптар мен стандарттарға бейімделу қажеттілігі.

Технология мен ғылыми жетістіктердің қарқынды дамуы стандарттау мен сертификаттаудың икемді және жылдам процедураларын, сондай-ақ жаңа стандарттарды құруды талап етеді.

Тағы бір қиындық-стандарттау және сертификаттау процедурасына қажетті уақыт пен ресурстарды азайту қажеттілігі. Бұл әсіресе ұзақ мерзімді сертификаттау процедурасын жүргізу үшін жеткілікті ресурстары жоқ шағын және орта бизнес үшін өте маңызды.[3, б. 226]

Алайда, қиындықтармен бірге жаңа перспективалар пайда болады. Бір перспектива-стандарттау және сертификаттау процедураларында цифрлық технологиялар сияқты заманауи технологияларды қолдану. Цифрлық технологияларды пайдалану сертификаттау процедурасын жүргізуге қажетті уақыт пен ресурстарды қысқартады, сонымен қатар процедураны шағын және орта бизнес үшін қол жетімді етеді.

Тағы бір перспектива - "ақылды сертификаттау" тұжырымдамасын қолдану. Бұл тұжырымдама сертификаттардың қауіпсіздігі мен түпнұсқалығын қамтамасыз ету үшін блокчейн сияқты жаңа технологияларды қолдануды қамтиды. Сонымен қатар, ол сертификаттау процедурасына қажетті уақыт пен ресурстарды қысқартуы мүмкін.[4, б.153]

Сондай-ақ, әртүрлі елдерде сапа талаптары мен стандарттарын біріздендіретін халықаралық стандарттарды құру маңызды перспектива болып табылады. Халықаралық стандарттарды құру стандарттау және сертификаттау процедураларын жеделдетуге көмектеседі, сонымен қатар өнімдер мен қызметтерді әр түрлі елдердегі тұтынушылар үшін қол жетімді етеді.

Қазіргі әлемде стандарттау және сертификаттау ғылыми-инновациялық салада өнімдер мен қызметтердің сапасын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Стандарттау өнімдер мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігіне бірыңғай талаптар қоюға, ал сертификаттау осы талаптарға сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді.

Grand View Research компаниясының 2021 жылғы зерттеуіне сәйкес, әлемдік стандарттау және сертификаттау нарығы 2028 жылға қарай 335,6 миллиард долларға дейін өседі деп күтілуде, бұл нарық 209,8 миллиард долларға бағаланған 2019 жылмен салыстырғанда айтарлықтай өсім. Стандарттау және сертификаттау нарығының өсуі өнімдер мен қызметтердің сапасына қойылатын талаптардың артуымен, сондай-ақ халықаралық деңгейде әзірленетін стандарттар санының артуымен байланысты.[5, б. 267]

Халықаралық стандарттау ұйымының (ISO) мәліметтері бойынша, 2020 жылдың соңында ғылым мен инновацияның әртүрлі салаларын, соның ішінде технологияны, энергетиканы, экологияны, медицинаны және т.б. қамтитын 23 000-нан астам халықаралық стандарттар жарияланды. Қазіргі уақытта ISO өз аумағында стандарттарды әзірлейтін және бекітетін 165-тен астам ұлттық стандарттау ұйымдарын біріктіреді.

Еуропалық комиссияның мәліметінше, 2019 жылы Еуропалық Одақта өнімдер мен қызметтердің стандарттар талаптарына сәйкестігі туралы 1,5 миллионнан астам сертификат берілген. Сонымен қатар, marketsandmarkets жүргізген зерттеуге сәйкес, әлемдік сертификаттау нарығы 2025 жылға қарай 29,6 миллиард долларға дейін өседі деп күтілуде.

Тұтастай алғанда, Статистика стандарттау мен сертификаттау ғылыми-инновациялық саладағы маңызды құралдар болып табылатынын және олардың маңызы болашақта ғана өсетінін көрсетеді.[6, б. 315]

Ғылыми-инновациялық салада стандарттау мен сертификаттауды дамытудың жаңа және қызықты бағыттарының бірі өнімдер мен қызметтердің сапасын бақылау процестерін жақсарту үшін цифрлық технологиялар мен заттар интернетін (IoT) енгізу болып табылады.

Мысалы, өндірістік тізбектерде IoT технологияларын қолдану арқылы шикізаттың, өндірістік жабдықтың, дайын өнімді тасымалдау мен қоймалаудың сапасын бақылауға және бақылауға болады. Бұл өндіріс процесінде ықтимал проблемаларды уақтылы анықтауға және жоюға, ақаулардың пайда болу қаупін азайтуға және өнімнің жалпы сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық және жасанды интеллект (AI) жүйелерін енгізу сапаны бақылау процестерін автоматтандыруға және сертификаттау процесін жылдамдатуға мүмкіндік береді. Мысалы, AI жүйелері өнім сапасы туралы деректердің үлкен көлемін

талдай алады және соның негізінде өндірістік процестерді жақсарту және ақаулардың пайда болу қаупін азайту бойынша ұсыныстар бере алады.[7, б. 248]

Алайда, жаңа технологиялардың дамуымен және өнімдер мен қызметтердің сапасына қойылатын талаптардың өзгеруімен стандарттау мен сертификаттауға шақырулар жалғасуда. Мысалы, 3D басып шығару және наноматериалдар сияқты жаңа технологиялар негізінде әзірленген өнімнің сапасын реттеу үшін жаңа стандарттарды әзірлеу қажет. Сонымен қатар, әр түрлі елдердегі тұтынушылар мен реттеуші органдардың талаптарының өзгеруін ескеру қажет, бұл стандарттар мен сертификаттау процедураларын үнемі жаңартуды және дамытуды талап етеді.[8, б. 205] Осылайша, өнімдер мен қызметтерді стандарттау мен сертификаттауға жаңа технологияларды енгізу, сондай-ақ стандарттар мен сертификаттау рәсімдерін үнемі жаңартып отыру ғылыми-инновациялық саланы дамытуда және өнімдер мен қызметтер сапасының жоғары деңгейін қамтамасыз етуде негізгі перспективалар болып табылады. Бұл тұрғыда ұлттық және Халықаралық стандарттау және сертификаттау органдары арасындағы тиімді үйлестіруді, сондай-ақ өнімдер мен қызметтердің сапасын бақылаудың сенімді және тиімді процесін қамтамасыз ету үшін өндірушілер, тұтынушылар және реттеушілер арасындағы ынтымақтастықты қамтамасыз ету маңызды. Тек осылай ғана тұтынушылар тарапынан сенімнің жоғары деңгейіне кепілдік беруге және экономиканың түрлі секторларында инновациялардың табысты коммерциялануын қамтамасыз етуге болады.[9, б. 306]

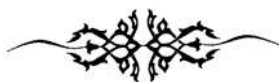
Қорытындылай келе, стандарттау мен сертификаттау ғылыми-инновациялық қызметтің сапасын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратынын атап өтуге болады. Олар өнімнің немесе қызметтің сапа мен қауіпсіздік талаптарына сай екендігіне, сондай-ақ ғылыми және инновациялық мақсаттарда пайдалануға қабілетті екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, стандарттау және сертификаттау сонымен қатар тез өзгертін талаптар мен стандарттарға, сондай-ақ стандарттау және сертификаттау процедураларын орындау үшін қажетті уақыт пен ресурстарды қысқарту қажеттілігіне байланысты қиындықтарға тап болады. Қиындықтармен қатар заманауи технологияларды пайдалану және халықаралық стандарттарды құру сияқты жаңа перспективалар пайда болады. Заманауи технологияларды пайдалану стандарттау және сертификаттау процедураларын икемді және қолжетімді ете алады, ал халықаралық стандарттарды құру стандарттау және сертификаттау процестерін жеделдетуге көмектеседі және өнімдер мен қызметтерді әртүрлі елдердегі тұтынушылар үшін қолжетімді етеді. Осылайша, стандарттау және сертификаттау ғылыми-инновациялық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар өнімдер мен қызметтердің сапасын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар ғылым мен инновация саласындағы қауіпсіздік пен сәйкестікке кепілдік береді. Заманауи технологияларды дамыту және халықаралық стандарттарды құру стандарттау және сертификаттау процестерін жеделдету және оңайлату үшін жаңа перспективалар ашады, бұл өз кезегінде әлемдік қоғамдастық ауқымында ғылыми-инновациялық қызметті дамытуға ықпал ететін болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ISO/IEC 17025: 2017 "Сынақ және калибрлеу зертханаларының құзыреттілігіне қойылатын жалпы талаптар" - <https://www.iso.org/standard/66912.html>
2. ISO 9001: 2015 "Сапа менеджменті жүйелері - талаптар" - <https://www.iso.org/standard/62085.html>
3. ISO 14001: 2015 "Экологиялық менеджмент жүйелері-қолдану бойынша ұсыныстары бар талаптар" - <https://www.iso.org/standard/60857.html>
4. ISO 45001: 2018 "Еңбекті қорғауды басқару жүйелері-қолдану бойынша ұсыныстары бар талаптар" - <https://www.iso.org/standard/65646.html>
5. ASTM International, "Сынақ әдісінің дәлдігін анықтау үшін зертханааралық зерттеулер жүргізудің стандартты тәжірибесі", ASTM E691-19, 2019 - <https://www.astm.org/Standards/E691.html>

6. Халықаралық стандарттау ұйымы (ИСО), "ISO 26000 әлеуметтік жауапкершілік жөніндегі Нұсқаулық: 2010", 2010 - <https://www.iso.org/standard/42546.html>
7. Біріккен Ұлттар Ұйымының өнеркәсіптік даму ұйымы (ЮНИДО), "Тұрақты дамудың сапалы инфрақұрылымы", 2018 ж - <https://www.unido.org/sites/default/files/2018-04/QI%20Report%202018%20final%20%28web%29.pdf>
8. Ұлттық стандарттар және технологиялар институты (NIST), "Стандартты анықтамалық материалдар", 2020 ж - <https://www.nist.gov/srm>
9. Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымы (ДЗМҰ), "CRISPR-Cas9 негізіндегі генді өңдеу және гендік инженерия саласындағы патенттік ландшафт туралы есеп", 2019 жыл. - https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_955_2019.pdf

ӘӨЖ 514.1:51

DERIVE БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАСАҚТАМАСЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАДАҒЫ ҮЛГЕРІМІНЕ ӘСЕРІ

Болеева Л.К.¹, Еженова Д.Р.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²6B05413- «Математика және математиканы оқыту» мамандығының
курс студенті,

3-

«Ақпараттық технологиялар» факультеті, «Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Derive математикалық пакеті - мұғалімдер мен студенттерге математиканы оқытуға көмектесетін қуатты бағдарламалық құрал. Ол студенттерге математикалық ұғымдарды елестетуге, күрделі есептеулер жүргізуге және теңдеулерді шешуге көмектесетін көптеген функцияларды ұсынады. Мақалада Derive математикалық пакетінің негізгі функциялары, олардың математикада қолданылуы және оның оқушылардың математикадағы үлгеріміне әсері талқыланады.

Тірек сөздер: Derive математикалық пакеті, математиканы оқыту, бағдарламаның оқушылардың үлгеріміне әсері, математикалық ұғымдарды бейнелеу, күрделі есептеулерді орындау.

Аннотация. Пакет Derive math - это мощный программный инструмент, помогающий учителям и учащимся преподавать математику. Он предлагает множество функций, помогающих учащимся визуализировать математические понятия, выполнять сложные вычисления и решать уравнения. В статье обсуждаются основные функции пакета Derive math, их использование в математике и влияние пакета на успеваемость учащихся по математике.

Ключевые слова: математический пакет Derive, обучение математике, влияние программы на успеваемость учащихся, визуализация математических понятий, выполнение сложных вычислений.

Abstract. The Derive math package is a powerful software tool to help teachers and students teach math. It offers many functions to help students visualize mathematical concepts, perform complex calculations and solve equations. The article discusses the main functions of the Derive math package, their use in mathematics, and their impact on student achievement in mathematics.

Keywords: Derive math package, teaching mathematics, impact of the program on student achievement, visualization of mathematical concepts, performing complex calculations.

Derive - бұл әртүрлі математикалық есептерді шешуге, функциялардың графигін құруға, сандық және символдық есептеулерді жүргізуге және т.б. мүмкіндік беретін математикалық пакет. Оны мектептегі математиканы оқытуда қолдану оқушыларға материалды жақсы түсінуге, есептерді шешу процесін жеделдетуге және математиканы оқуға деген қызығушылықты арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, Derive пайдалану мұғалімдерге сабақтарды тиімді ұйымдастыруға және оқушылармен жеке жұмыс жасауға көмектеседі.

Технология заманауи білім берудің ажырамас бөлігіне айналды және Derive сияқты математикалық бағдарламалық құралды пайдалану оқушыларға математикалық ұғымдарды үйрену мен меңгерудің жаңа және қызықты жолдарын ұсына алады. Derive - бұл студенттерге символдық есептеулер жүргізуге, графиктер құруға және теңдеулерді шешуге мүмкіндік беретін бағдарламалық жасақтама, бұл оны математиканы оқытудың тамаша құралы етеді.

Derive алғаш рет 1980 жылдары студенттер мен оқытушыларға математиканы үйренуге және оқытуға көмектесуге арналған бағдарламалық жасақтама пакеті ретінде енгізілді. Содан бері ол көптеген жаңартулар мен жетілдірулерден өтіп, бүкіл әлемдегі мектептерде математиканы оқытудың танымал құралына айналды. Derive-пайдаланушыларға символдық есептеулер жүргізуге, графиктер құруға және теңдеулерді шешуге мүмкіндік беретін қуатты компьютерлік алгебра жүйесі, бұл оны математиканы оқытудың тамаша құралы етеді.

Бағдарламалық жасақтама оқушыларға математикалық ұғымдарды динамикалық және интерактивті түрде үйренуге және талдауға мүмкіндік беретін интуитивті интерфейсті ұсынады. Derive сонымен қатар оқушыларға абстрактілі ұғымдарды жақсырақ елестетуге және түсінуге көмектесетін математикалық ұғымдардың графикалық көріністерін жасай алады. Сонымен қатар, бағдарламалық жасақтама уақытты үнемдеуге және математикалық есептеулердегі қателіктерді азайтуға мүмкіндік береді, бұл студенттерге есептеу аспектілеріне емес, математиканың тұжырымдамалық аспектілеріне көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Символдық есептеу - Derive-тің негізгі ерекшеліктерінің бірі-оның символдық есептеулерді орындау қабілеті. Бұл дегеніміз, ол алгебралық өрнектерді басқара алады, Көпмүшелерді көбейткіштерге бөледі және теңдеулерді шеше алады. Бұл функция әсіресе математикалық талдауда пайдалы, мұнда студенттер туындылар мен интегралдарды қамтитын күрделі есептеулер жүргізуі керек. Derive бұл есептеулерді жеңілдетеді және студенттерге негізгі ұғымдарға назар аударуға көмектеседі [1, 112 б.].

Деривтің тағы бір маңызды ерекшелігі-оның графикалық мүмкіндіктері. Ол функциялардың, параметрлік теңдеулердің және полярлық теңдеулердің 2D және 3D графиктерін құра алады. Бұл функция әсіресе математикалық ұғымдарды визуализациялауда және функциялардың мінез-құлқын түсінуде пайдалы. Мысалы, студенттер функцияның графигін құру және оның максималды және минималды мәндерін бақылау үшін Derive қолданбасын пайдалана алады.

Derive сонымен қатар геометрияны оқытуға көмектесетін геометрия модулін қамтиды. Ол нүктелер, сызықтар және шеңберлер сияқты геометриялық нысандарды жасай алады және оларды басқара алады. Бұл функция әсіресе геометриялық ұғымдарды визуализациялау және түсіну кезінде пайдалы. Мысалы, студенттер Үшбұрыш құру және оның қасиеттерін зерттеу үшін Derive қолданбасын пайдалана алады.

Derive-тың тағы бір маңызды ерекшелігі-оның деректерді талдау мүмкіндіктері. Ол деректерді статистикалық талдауды, соның ішінде регрессиялық талдауды, гипотезаны тексеруді және сенімділік аралықтарын орындай алады. Бұл мүмкіндік әсіресе статистикада пайдалы, мұнда студенттер деректерді талдап, қорытынды жасауы керек. Derive бұл есептеулерді жеңілдетеді және студенттерге негізгі ұғымдарға назар аударуға көмектеседі.

Derive сонымен қатар студенттерге бағдарламаларды жазуға және орындауға мүмкіндік беретін бағдарламалау модулін қамтиды. Бұл функция әсіресе информатикада пайдалы, мұнда студенттер математикалық есептерді шешу үшін бағдарламалар жазуы керек. Derive

студенттерге бағдарламалау тұжырымдамаларын үйренуге және оларды математикалық есептерге қолдануға көмектеседі.

Тұтастай алғанда, Derive математикалық пакеті мұғалімдер мен студенттерге математиканы оқытуға көмектесетін жан-жақты және қуатты құрал болып табылады. Оның функциялары, соның ішінде символдық есептеулер, графиктер, геометрия, деректерді талдау және бағдарламалау студенттерге математикалық ұғымдарды визуализациялауға және түсінуге, күрделі есептеулер жүргізуге және теңдеулерді шешуге көмектеседі. Мұғалімдер Derive-ді оқушылардың математика туралы түсінігін және олардың үлгерімін жақсартатын қызықты және интерактивті сабақтар жасау үшін қолдана алады [2, 56 б.].

Derive математикалық пакеті көптеген мүмкіндіктерді ұсынғанымен, тиімді оқыту әдістерін алмастырмайтынын ескеру маңызды. Мұғалімдер Derive-ді қолдануды өздерінің оқыту стратегияларына біріктіруі керек және оның оқушылардың оқу тәжірибесін жақсарту үшін қолданылуын қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар, мұғалімдер оның ерекшеліктерімен таныс екендігіне және оны сыныпта тиімді қолдана алатындығына көз жеткізу үшін Derive-ді қолдану бойынша тиісті дайындықтан өтуі керек.

Тағы бір маңызды мәселе-derive математикалық пакетінің құны мен қол жетімділігі. Бағдарламалық жасақтама көптеген артықшылықтар бере алатынына қарамастан, оны мектептер сатып алу қымбатқа түсуі мүмкін және барлық оқушыларға қол жетімді болмауы мүмкін. Мұндай жағдайларда мұғалімдер GeoGebra және Desmos сияқты ұқсас мүмкіндіктерді ұсынатын ақысыз немесе арзан derive баламаларын қолдануды қарастыруы мүмкін.

Математиканы оқытуда Derive қолданудың тиімділігін бағалау маңызды. Мұғалімдер оқушылардың бағдарламалық жасақтаманы пайдалану тәжірибесі туралы пікірлерін жинап, оны қолданудың оқу нәтижелеріне әсерін бағалау үшін олардың үлгерімін қадағалап отыруы керек. Бұл бағалау мұғалімдерге жақсартуға болатын бағыттарды анықтауға және Derive пайдалану оқушылардың оқу тәжірибесін жақсартатынына көз жеткізуге көмектеседі.

Derive математикалық пакеті мұғалімдер мен студенттерге математиканы оқытуды жақсартудың қуатты құралын ұсынады. Оның функциялары, соның ішінде символдық есептеулер, графиктер, геометрия, деректерді талдау және бағдарламалау студенттерге математикалық ұғымдарды визуализациялауға және түсінуге, күрделі есептеулер жүргізуге және теңдеулерді шешуге көмектеседі. Дегенмен, оны пайдалану оқыту тәжірибесіне тиімді біріктірілуі керек, сонымен қатар оның қолжетімділігі мен құнын ескеру қажет. Соңында, оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартатынына көз жеткізу үшін оны пайдаланудың тиімділігін бағалау қажет.

Жоғарыда қарастырылған функциялардан басқа, Derive математикалық пакеті алгебра, математикалық есептеу, геометрия, тригонометрия және статистиканы қоса алғанда, көптеген математикалық пәндерге қолдау көрсетеді. Оның алгебралық мүмкіндіктеріне өрнектерді жеңілдету, теңдеулерді шешу және Көпмүшелерді көбейткіштерге бөлу жатады. Математикалық есептеуде ол функцияларды ажырата және біріктіре алады, шектерді тауып, дифференциалдық теңдеулерді шеше алады. Геометрияда ол геометриялық объектілерді жасай алады және оларды басқара алады, өлшемдерді есептей алады және геометриялық есептерді шеше алады. Тригонометрияда ол тригонометриялық функцияларды бағалай алады, үшбұрыштарды шеше алады және тригонометриялық функциялардың графиктерін құра алады. Ақырында, статистика саласында ОЛ статистикалық талдау жасай алады, ықтималдықтарды есептей алады және кездейсоқ оқиғаларды модельдей алады [3, 97 б.].

Оқушылардың күрделі математикалық ұғымдарды түсінуін жақсарту үшін Derive бағдарламалық құралын пайдаланудың тиімділігі зерттеушілер мен оқытушылар үшін қызығушылық тудыратын тақырып болды. Derive бағдарламалық жасақтамасы - бұл компьютерлік алгебра жүйесі (CAS), ол студенттерге визуализация және манипуляция арқылы күрделі математикалық ұғымдармен өзара әрекеттесу платформасын ұсынады.

Математикалық білім беруде Derive бағдарламалық құралын пайдаланудың бірқатар артықшылықтары бар екені анықталды, соның ішінде күрделі ұғымдарды түсінуді жақсарту,

мәселелерді шешу дағдыларын жақсарту және оқушылардың белсенділігі мен мотивациясын арттыру. Бағдарламалық жасақтама студенттерге әртүрлі сценарийлермен тәжірибе жасауға және математикалық ұғымдарды динамикалық және интерактивті түрде үйренуге мүмкіндік береді, бұл материалды тереңірек түсінуге әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, Derive бағдарламалық жасақтамасы студенттерге абстрактілі ұғымдарды нақты және нақты түрде бейнелеуге арналған платформа ұсынады. Мысалы, студенттер бағдарламалық жасақтаманы функцияларды сызу және айнымалылар арасындағы қатынастарды зерттеу үшін қолдана алады, бұл оларға есептеу және алгебра сияқты математикалық ұғымдарды тереңірек түсінуге көмектеседі.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, Derive бағдарламалық жасақтамасын пайдалану оқушылардың математикадағы үлгерімінің айтарлықтай жақсаруына әкелуі мүмкін. Мысалы, Лянг пен Ли (2013) жүргізген зерттеу Математикалық талдау курсына Derive бағдарламалық құралын пайдалану студенттердің емтихан үлгерімін жақсартуға және студенттердің белсенділігі мен мотивациясын арттыруға әкелетінін көрсетті.

Сонымен қатар, математикалық білім беруде Derive бағдарламалық жасақтамасын қолдану студенттерді STEM саласындағы болашақ мансапқа дайындауға көмектеседі. Ғылым, техника, инженерия және математика саласындағы көптеген мамандықтар озық математикалық тұжырымдамаларда берік негізді қажет етеді және Derive бағдарламалық жасақтамасын пайдалану студенттерге осы салаларда табысқа жету үшін қажетті дағдылар мен білімді дамытуға көмектеседі [4, 58 б.].

Дегенмен, Derive бағдарламалық құралын пайдаланудың тиімділігі оқушының алдын ала білім деңгейі, оқу сапасы және бағдарламалық құралдың өзі дизайны сияқты әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін екенін ескеру маңызды. Сондықтан мұғалімдер Derive бағдарламалық жасақтамасын өз сыныптарында пайдалану туралы шешім қабылдағанда осы факторларды мұқият қарастыруы керек.

Тұтастай алғанда, студенттердің күрделі математикалық ұғымдарды түсінуін жақсарту үшін Derive бағдарламалық құралын пайдалану ғылыми зерттеулерде айтарлықтай артықшылықтар көрсеткен перспективалы тәсіл болып табылады. Студенттерге математикалық тұжырымдамаларды үйренуге арналған динамикалық және интерактивті платформаны ұсына отырып, Derive бағдарламалық жасақтамасы студенттердің оқуын жақсартуға және оларды STEM саласындағы болашақ мансапқа дайындауға көмектеседі.

Рохас пен Эспиноза (2015) жүргізген зерттеу Математикалық талдау курсына Derive бағдарламалық құралын пайдаланған бір топ және жоқ бір топ. Нәтижелер Derive бағдарламалық құралын пайдаланатын топтың емтихандар мен тапсырмаларда айтарлықтай жоғары ұпай жинағанын көрсетті.

Бұл деректер Derive бағдарламалық құралын пайдалану студенттердің күрделі математикалық ұғымдар туралы түсінігін жақсартудың тиімді тәсілі болуы мүмкін екенін және оқушылардың оқу үлгерімі мен математиканы оқытуға қатысуының артуына әкелуі мүмкін екенін көрсетеді.

Derive бағдарламалық жасақтамасы жоғары оқу орындарында математика курстарын, әсіресе математикалық есептеулер мен дифференциалдық теңдеулерді оқыту үшін кеңінен қолданылады. Ол студенттерге функцияларды сызуға, туындылар мен интегралдарды есептеуге, теңдеулерді шешуге және математикалық ұғымдарды зерттеуге арналған қуатты құрал ұсынады.

Бағдарламалық жасақтама студенттерге негізгі математикалық ұғымдарды түсінуге назар аударуға мүмкіндік беретін күрделі математикалық есептеулер мен процедураларды жеңілдетуге арналған. Есептеу жүктемесінен құтылу арқылы студенттер математикалық ұғымдар мен идеяларды үйренуге және тәжірибе жасауға көбірек уақыт жұмсай алады.

Derive бағдарламалық құралын интерактивті демонстрациялар, модельдеу және жаттығулар сияқты оқушылардың оқуын жақсарту үшін әртүрлі жолдармен пайдалануға болады. Мысалы, студенттер бағдарламалық жасақтаманы функциялардың мінез-құлқын

зерттеу, қисықтар мен беттердің қасиеттерін зерттеу және нақты мәселелерді шешу үшін қолдана алады.

Оқушылардың математикалық ұғымдарды түсінуін жақсартумен қатар, Derive бағдарламалық құралын пайдалану оқушылардың сыни ойлауы мен проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Студенттерді нақты мәселелермен таныстыру және оларды derive бағдарламалық жасақтамасы арқылы шешімдерді табуға шақыру арқылы оқытушылар студенттерге болашақ мансабындағы күрделі мәселелерді шешуге қажетті дағдылар мен сенімділікті дамытуға көмектеседі [6, 247 б.].

Derive бағдарламалық жасақтамасы жетілдірілген Математиканы оқыту үшін ғана емес, сонымен қатар Негізгі математикалық ұғымдарды үйрету үшін де қолданыла алады. Бағдарламалық жасақтама оқушыларға қосу, азайту, көбейту және бөлу сияқты негізгі математикалық амалдарды түсінуге көмектеседі және оларды бөлшектер, ондықтар және пайыздар сияқты ұғымдарды үйрету үшін пайдалануға болады.

Derive бағдарламалық жасақтамасы математиканы оқытудың тиімді құралы бола алатынына қарамастан, оның жақсы оқыту тәжірибесін алмастырмайтынын ескеру қажет. Оқытушылар әлі де математикалық ұғымдарға нақты түсініктеме беруін, оқушыларды тарту және олармен өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін ұсынуын және оқушыларға үйренгендерін қолдануға және қолдануға кең мүмкіндіктер беруін қамтамасыз етуі керек.

Тұтастай алғанда, математикалық білім беруде Derive бағдарламалық құралын пайдалану оқушылардың оқуын жақсарту және күрделі математикалық ұғымдарды түсіну үшін күшті құрал бола алады. Тиімді пайдалану арқылы Derive бағдарламалық құралы студенттерге сыни ойлау мен проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға және оларды болашақ мансапта табысқа жетуге дайындауға көмектеседі [7, 49 б.].

Бірнеше зерттеулер Derive қолданудың оқушылардың математикалық ұғымдарды түсінуіне әсерін зерттеді. Бір зерттеу алгебраны оқытуда Derive қолдану студенттердің факторинг және теңдеулерді шешу сияқты ұғымдарды түсінуін жақсартқанын көрсетті. Тағы бір зерттеу математикалық анализді оқытуда Derive қолдану оқушылардың шектер, туындылар және интегралдар сияқты ұғымдарды түсінуін жақсартқанын көрсетті. Бұл зерттеулер Деривтің визуалды және интерактивті сипаты студенттерге математикалық ұғымдарды тереңірек және анық түсінуге көмектесетінін көрсетеді.

Оқушылардың математикалық ұғымдарды түсінуін жақсартумен қатар, Derive қолдану оқушылардың проблемаларды шешу қабілеттерін де жақсартатыны көрсетілген. Бір зерттеу алгебраны оқытуда Derive қолдану оқушылардың ауызша есептерді шешу және алгебралық ұғымдарды нақты жағдайларға қолдану қабілетін жақсартқанын көрсетті. Тағы бір зерттеу геометрияны оқытуда Derive қолдану оқушылардың геометриялық есептерді шешу және геометриялық ұғымдарды визуализациялау қабілетін жақсартқанын көрсетті. Бұл нәтижелер Derive пайдалану студенттерге сыни тұрғыдан ойлау мен проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектесетінін көрсетеді.

Соңында, бірнеше зерттеулер Derive қолданудың оқушылардың математикадағы жалпы көрсеткіштеріне әсерін зерттеді. Бір зерттеу алгебраны оқытуда Derive қолдану оқушылардың тесттер мен викториналардағы үлгерімін жақсартқанын көрсетті. Тағы бір зерттеу математикалық анализді оқытуда Derive қолдану студенттердің бағалары мен курстың жалпы көрсеткіштерін жақсартқанын көрсетті. Бұл нәтижелер Derive пайдалану оқушылардың жалпы математика көрсеткіштеріне оң әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді [8, 63 б.].

Дегенмен, Derive-тің оқушылардың математика бойынша үлгеріміне әсері оқу сапасы, оқушылардың қатысу деңгейі және ресурстардың қолжетімділігі сияқты бірнеше факторларға байланысты болуы мүмкін екенін ескеру маңызды. Сонымен қатар, Derive-тің құны мен қол жетімділігі оны белгілі бір білім беру мекемелерінде пайдалануды шектеуі мүмкін. Осы факторларды зерттеу және математиканы оқытуда Derive-тің тиімді қолданылуын анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет.

Математиканы оқытуда Derive бағдарламалық жасақтамасын қолдану оқушылардың математикалық ұғымдарды түсінуіне, мәселелерді шешу қабілетіне және пән бойынша жалпы үлгеріміне оң әсер ететіні көрсетілген. Derive-ді қолданудың ең тиімді әдістерін анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет болғанымен, Бұл нәтижелер бағдарламалық жасақтама студенттердің математиканы оқыту тәжірибесін жақсартудың құнды құралы бола алатындығын көрсетеді.

Сонымен қатар, математиканы оқытуда Derive бағдарламалық құралын пайдалану оқушылардың мотивациясын және олардың пәнді оқуға қатысуын арттыруы мүмкін. Бір зерттеу математиканы оқытуда Derive қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын және олардың математикалық есептерді шешу қабілетіне деген сенімділігін арттырғанын көрсетті. Тағы бір зерттеу алгебраны оқытуда Derive қолдану оқушылардың оқуға деген ынтасын және олардың пәннен ләззат алуын арттыратынын көрсетті. Бұл нәтижелер derive пайдалану студенттер үшін тартымды және ынталандыратын оқу ортасын құра алатынын көрсетеді.

Derive бағдарламалық жасақтамасы математиканы оқытуда көптеген артықшылықтарға ие болғанымен, оның шектеулері мен ықтимал қиындықтары жоқ емес. Derive қолданбасын пайдаланудағы негізгі мәселелердің бірі студенттердің бағдарламалық құралға және оны іске қосу үшін қажетті компьютерлік жабдыққа жеткілікті қолжетімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл әсіресе ресурстары шектеулі мектептер үшін қиын болуы мүмкін және әртүрлі оқушылар топтары арасында Бағдарламалық құралға тең емес қол жеткізуге және оның артықшылықтарына әкелуі мүмкін.

Derive-ді қолданудың тағы бір ықтимал шектеуі-оны қолданыстағы математикалық оқу бағдарламалары мен оқыту әдістеріне біріктіру қиын болуы мүмкін. Мұғалімдерге бағдарламалық жасақтаманы тиімді пайдаланатын сабақ жоспарлары мен іс-шараларын әзірлеуге көп уақыт пен күш жұмсау қажет болуы мүмкін және оны тиімді орындау үшін оқыту мен қолдауды қажет етуі мүмкін. Сонымен қатар, кейбір мұғалімдер технологияны оқыту тәжірибесіне енгізуге қарсы тұра алады, бұл Derive бағдарламалық жасақтамасын қабылдауды және оның аудиторияға әсерін шектеуі мүмкін.

Derive бағдарламалық жасақтамасын пайдалану математиканы оқытудың барлық түрлеріне сәйкес келмеуі мүмкін. Бағдарламалық жасақтама алгебра, математикалық есептеу және статистика сияқты тақырыптарға жақсы сәйкес келсе де, геометрия немесе сандар теориясы сияқты математиканың басқа салаларын оқытуда тиімділігі төмен болуы мүмкін. Сонымен қатар, бағдарламалық жасақтама басқаларға қарағанда белгілі бір жас топтары немесе қабілет деңгейлері үшін қолайлы болуы мүмкін және оны сәйкесінше бейімдеу немесе өзгерту қажет болуы мүмкін.

Derive бағдарламалық жасақтамасы математиканы оқытудың көптеген артықшылықтарын ұсынғанымен, оны қолданудың ықтимал қиындықтары мен шектеулерін мұқият қарастырған жөн. Мұғалімдер мен тәрбиешілер осы мәселелер туралы біліп, барлық оқушылардың математиканы тиімді және қызықты оқытуға қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін оларды шешу үшін қадамдар жасауы керек. Сонымен қатар, Derive бағдарламалық жасақтамасын әртүрлі оқу контексттерінде қолданудың тиімді әдістерін зерттеу және технологияны математикалық білімге біріктірудің озық әдістерін әзірлеу үшін қосымша зерттеулер қажет [9, 182 б.].

Derive бағдарламалық жасақтамасын пайдаланудағы тағы бір ықтимал қиындық-ол дәрістер мен оқулықтар сияқты дәстүрлі Математиканы оқыту формаларын толығымен алмастыра алмайды. Бағдарламалық жасақтама математикалық ұғымдардың визуалды және интерактивті көріністерін қамтамасыз ете алатынына қарамастан, ол оқушыларға тақырыпты тереңірек түсіну үшін математикалық белгілер мен тілді қолдану қажеттілігін толығымен алмастыра алмауы мүмкін. Сонымен қатар, кейбір студенттер өздерінің білімдері мен дағдыларын бағдарламалық жасақтамадан қарындаш пен қағаз арқылы дәстүрлі бағалауға ауыстыру қиынға соғуы мүмкін, бұл олардың стандартталған тесттер мен емтихандардағы үлгеріміне әсер етуі мүмкін.

Derive бағдарламалық жасақтамасын пайдаланудың тағы бір шектеуі-бұл оқушылардың қатысуына және олардың математика бойынша үлгеріміне әсер етуі мүмкін математикалық мазасыздық мәселесін толық шеше алмауы мүмкін. Бағдарламалық жасақтама неғұрлым тартымды және интерактивті оқу ортасын қамтамасыз ете алатынымен, математикаға алаңдаушылық немесе теріс көзқарасты сезінетін студенттер әлі де материалды игеруде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Сонымен қатар, сыныпта технологияны қолдану оқушылардың әртүрлі топтары арасында технология мен технологиялық сауаттылыққа қол жеткізудегі бар теңсіздіктерді күшейтуі мүмкін.

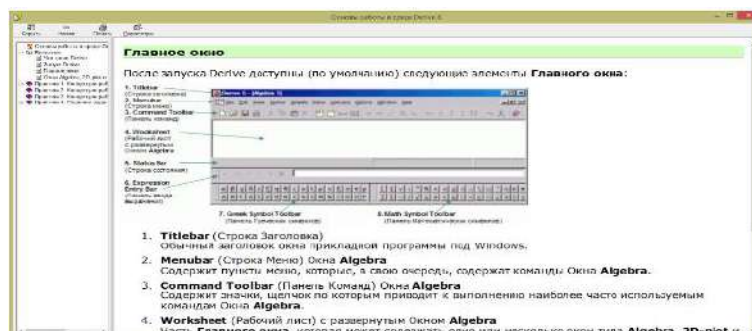
Бағдарламалық жасақтаманың ықтимал шектеулері мен жағымсыздықтарын ескеру маңызды. Туынды бағдарламалық жасақтама, барлық бағдарламалық жасақтама сияқты, бағдарламалық жасақтамаға өздерінің көзқарастары мен болжамдарын енгізе алатын адам бағдарламашылары жасайды және жасайды. Сонымен қатар, бағдарламалық жасақтама математикалық ұғымдардың күрделілігі мен нюанстарын толық көрсетпеуі мүмкін және тақырыптың жеңілдетілген немесе толық емес көрінісін ұсынуы мүмкін. Осылайша, мұғалімдерге оқушылардың математиканы жан-жақты және дәл түсінуін қамтамасыз ету үшін бағдарламалық жасақтаманы және оның шектеулерін сыни тұрғыдан бағалау маңызды.

Математиканы оқытуда Derive бағдарламалық құралын пайдаланудың көптеген әлеуетті артықшылықтары бар болса да, оны пайдаланудың ықтимал қиындықтары мен шектеулерін ескеру маңызды деп айтуға болады. Оқытушылар осы мәселелер туралы білуі керек және барлық оқушылардың математиканы тиімді және қызықты оқытуға қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін оларды шешу үшін қадамдар жасауы керек. Сонымен қатар, Derive бағдарламалық жасақтамасын әртүрлі оқу контексттерінде қолданудың тиімді әдістерін зерттеу және технологияны математикалық білімге біріктірудің озық әдістерін әзірлеу үшін қосымша зерттеулер қажет [10, 69 б.].

Derive math пакетін математикалық оқу бағдарламасына біріктіру оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартудың тиімді жолы болуы мүмкін. Алайда, мұны сәтті орындау үшін мұғалімдер мен тәрбиешілер бағдарламалық жасақтама ұсынатын ерекше мәселелер мен мүмкіндіктерді ескеретін стратегиялар мен ұсыныстар жасауы керек.

Derive ортасында шешілетін кейбір тапсырмалардың тізімі:

- Арифметикалық және логикалық амалдар;
- Алгебралық, тригонометриялық, кері тригонометриялық, гиперболалық, кері-гиперболалық, статистикалық және қаржылық-экономикалық функциялардың, бірқатар арнайы экономикалық функциялардың мәндерін есептеу;
- Ерікті биттік сандармен және әртүрлі санау жүйелеріндегі операциялар (2-ден 36-ға дейін);
- Көпмүшелердің символдық түрленуі, бөлшек рационалды функциялар, бір және көптеген айнымалылардың функциялары, соның ішінде Көпмүшелерді жай көбейткіштерге бөлу, ұқсас терминдерді келтіру және т. б.;
- Функцияларды кестеге келтіру, шектерді есептеу, символдық және сандық саралау және интегралдау, қатарлардың қосындылары мен көбейтінділерін есептеу, функцияларды Тейлор қатарына бөлу;
- Алгебралық және трансценденттік теңдеулерді шешу;
- Сызықтық және сызықтық емес теңдеулер жүйесін шешу;
- Дифференциалдық теңдеулер мен олардың жүйелерін шешу;
- Эксперименттік нәтижелерді өңдеу (интерполяция және эксперименттік деректерді жуықтау);
- Тікелей және кері Лаплас түрлендірулері;
- Тікбұрышты координаттар жүйесінде функциялардың екі өлшемді және үш өлшемді графиктерін құру;
- Полярлық координаттар жүйесіндегі функциялардың екі өлшемді графиктерін құру.

Сурет 1. Titlebar (Тақырып Жолы).

Windows астындағы қолданбалы бағдарлама терезесінің әдеттегі тақырыбы.

Menubar (Мәзір Жолағы) Algebra Терезелері.

Мәзір элементтері бар, олар өз кезегінде Algebra терезесінің командаларын қамтиды.

Algebra Терезесінің Командалық Құралдар Тақтасы (Командалар Тақтасы).

Басу Algebra терезесінің ең көп қолданылатын командаларының орындалуына әкелетін белгішелерді қамтиды.

Worksheet (жұмыс парағы) кеңейтілген Алгебра терезесі бар.

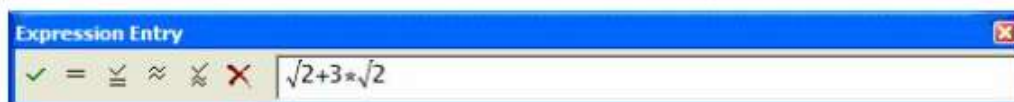
Негізгі терезенің бір немесе бірнеше algebra, 2D-plot және 3D-plot сияқты терезелері болуы мүмкін бөлігі. Қазір Worksheet (жұмыс парағы) бір Algebra терезесін қамтиды.

Пайдаланушының жүйемен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін маңызды элемент-expression Entry (өрнек кірісі) жолы - өрнек жазу терезесі бар оның жолы-оның терезесі және мазмұнды басқару түймелері:

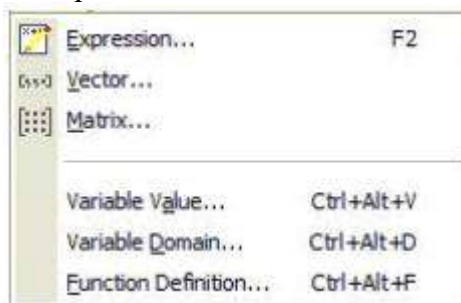
Сурет 2. expression Entry (өрнек кірісі) жолы

Егер сіз тінтуірдің көрінісін оның жолының шекарасын көрсетіп, ЛКМ батырмасын бассаңыз, онда ол жақтаумен ерекшеленеді. Осыдан кейін, ЛКМ-ді жібермей, оны "өзгермелі" көріністі қабылдайтын жапырақ өрісіне жылжытуға болады:

Сурет 3. Өзгермелі көрінісі

Ол түймемен жойылады. Құралдар жолының түймесі немесе Author мәзірінің Expression пәрмені арқылы қайтарылады:

Сурет 4. Expression пәрмені

Енгізу курсоры терезеге әдеттегідей аударылады - тінтуірдің I формасы орнатылады және LKM шерту жасалады. Деректер En орналасуында теріледі және өңделеді, <Delete> және <Backspace> пернелерін, <Shift>+<Insert>, <Ctrl>+<v> және т.б. тіркесімдерін пайдалануға болады.

Түйме анықтамалық жүйе тақтасын шақырады:

Build-in Functions and Constants тізімін ашу кірістірілген функциялар мен тұрақтылар

түрлерінің каталогына әкеледі. Indices Түйме кірістірілген мүмкіндіктердің толық

тізімін және барлық нысандардың Index түймешігін ашады.

Анықтамалық жүйеге сәйкес, $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$, $\operatorname{ctg} x$ тригонометриялық функциялары сәйкесінше $\sin(x)$, $\operatorname{COS}(x)$, $\operatorname{TAN}(x)$, $\operatorname{COT}(x)$ кірістірілген функцияларымен ұсынылған.

Кері тригонометриялық функциялар сәйкесінше $\arcsin x$, $\arccos x$, $\operatorname{arctg} x$, $\operatorname{arcctg} x$ – $\operatorname{ASIN}(x)$, $\operatorname{ACOS}(x)$, $\operatorname{ATAN}(x)$, $\operatorname{ACOT}(x)$. $\operatorname{Log}ab$ логарифмдері $\operatorname{LOG}(b,a)$ арқылы белгіленеді.

Кірістірілген функциялардың атауларын кіші әріптермен теруге болады, олар Парақ өрісіне автоматты түрде бас әріптермен енгізіледі.

Мәселен $\log_5 4 \cdot \log_6 5 \cdot \log_7 6 \cdot \log_8 7$. шешу қажет:

Оның есептелген өрнегінің терезесіне жазу:

$$\log(4,5) \log(5,6) \log(6,7) \log(7,8)$$

$$= \text{Түймені басу береді: } \frac{2}{3} \text{ немесе } 0.333$$

Мысал 2 : $\cos 10^\circ \cos 50^\circ \cos 70^\circ$.

Options / Mode Settings / Simplification пәрмендері диалогтық терезені ашады және бұрыштық бірлік параметрінің дәрежесін орнатады. Оның терезесінде батырманы пайдаланып, берілген өрнек жазылады:

$$\cos(10^\circ) \cos(50^\circ) \cos(70^\circ)$$

$$= \text{Түймені басу береді: } \frac{\sqrt{3}}{8}$$

Мысал 3: Амалды орында

$$\frac{\left(\frac{5}{8} + 2\frac{17}{24}\right) : 2,5}{\left(1,3 + \frac{23}{30} + \frac{4}{11}\right) \cdot \frac{110}{401}} \cdot 0,5$$

Терезеде берілген өрнек жазылады:

$$\left(\left(\frac{5}{8} + 2 + \frac{17}{24}\right) / 2.5\right) / \left(\left(1.3 + \frac{23}{30} + \frac{4}{11}\right) * \frac{110}{401}\right) * 0.5$$

Өрнектің дұрыс жазылуын және нәтижесін тексеру үшін парақ өрісіне және есептелген өрнекке қайтаратын батырма басылады:

$$\frac{\frac{5}{8} + 2 + \frac{17}{24}}{2.5} \cdot 0.5$$

$$\frac{\left(1.3 + \frac{23}{30} + \frac{4}{11}\right) \cdot 110}{401}$$

#2:

Жауабы: 1.

Яғни, жоғарыдағы қадамдарға сүйене отырып, қарапайым математикалық есептеулерді тез әрі оңай түрде шығара аламыз. Мұғалімдер оқушыларға оқудан басқа пайдалана алатын тегін немесе арзан сандық құралдардың тізімін беру арқылы теңдік пен қол жетімділік мәселелерін шеше алады.

Derive math пакетін математикалық оқу бағдарламасына біріктіру мұқият жоспарлауды және үнемі қолдауды қажет етеді. Мұғалімдерге тиісті дайындық пен қолдау көрсету, оны оқу бағдарламасының стандарттарымен сәйкестендіру, оқытудың аралас тәсілін қолдану, қызықты және интерактивті оқу іс-шараларын құру, теңдік пен қол жетімділік мәселелерін шешу, соның ішінде сараланған оқыту және тиімділікті бағалау арқылы мұғалімдер Derive математикалық пакетін өз оқуына сәтті біріктіре алады және оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартып алады.

Қорытындылай келе, Derive жүйесін геометрия, математикалық талдау, жоғары алгебра, ықтималдық және статистика теориясы, сандық әдістер сияқты математиканың әртүрлі салаларының кең ауқымын шешуде тиімді пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дьяконов В., Бирюков С. Derive в России // Монитор-Аспект, 1995.
2. Дьяконов В. Жемчужина символьной математики // Монитор- Аспект, 1993.
3. Дьяконов В.П. Справочник по системе символьной математики Derive.- М.: Спк пресс, 1998.
4. Компьютерный учебник. Академия нефти и газа им. И.М. Губкина, 1992.
5. Лобанова О.В. Практикум по решению задач в математической системе Derive. – М.: Финансы и Статистика, 1999.
6. Барышникова Г.Б. Педагогика. Психология-педагогикалық теория және орта білімді технология.
7. Бим-Бад Б.М. Педагогикалық энциклопедиялық сөздік.
8. Шыныбеков Ә.Н. Алгебра оқыту әдістемесі. – Алматы: «Атамұра», 2007.
9. Леонтьев А.Н. Ис-әрекет, қалыптасу, жекешілік. – М.: Политиздат, 1975.
10. Мұхамбетжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері.

ЙОГУРТКЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР МЕН САРАПТАУ ӘДІСТЕРІ

Менлибекова А.Т - магистр, аға оқытушы
 Сұлтан Р.Н., Абдираманқызы А. - 2 курс студенттері
 «Ұстаз» институты, «Химия және биология» кафедрасы
 М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Нарықтық экономикада өмір сүру деңгейін, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық қауіпсіздікті арттырудың маңызды факторы сапа болып табылады. Қазіргі таңда йогурт өнімінің түрлері мен құрамы сан алуан. Тұтынушылардың басым көпшілігі сүтті өнімнің сапасына емес мұқабасына сонымен қатар танымалдылығына аса назар аударады. Алайда, сапасына ешкім аса мән бермейді сол себептен, сапасы жағынан жоғары йогурт түрін анықтау.

Аннотация. Качество является важным фактором повышения уровня жизни, экономической, социальной и экологической безопасности в условиях рыночной экономики. В настоящее время существует множество видов и составов йогуртовых продуктов. Подавляющее большинство потребителей обращают внимание не только на качество молочной продукции, но и на ее популярность. Определение, какой тип йогурта следует употреблять, сравнив тип йогурта с компонентами и виды йогурта без компонентов.

Annotation. Quality is an important factor in increasing living standards, economic, social and environmental security in a market economy. Currently, there are many types and composition of yogurt products. The vast majority of consumers pay attention not only to the quality of dairy products, but also to their popularity. Determine which type of yogurt to consume by comparing the type of yogurt with components and types of yogurt without components.

Кілтсөздер: йогурт сапасы, йогурт, өнім құрамы, сапа, әдіс, ашытылған сүт, сүт өнімдері

Йогурт-ашытқы микроорганизмдердің, термофильді сүт қышқылды стрептококктардың және болгар сүт қышқылы таяқшасының қоспасын пайдалана отырып алынған сүт өнімі. Бізге 2 йогурт түрі белгілі. Олар: биойогурт, байытылған йогурт. Йогурт өнімін 1-кестеде көрсетілген белгілері бойынша бөледі.

Биойогурт - ұйыған және құрғақ майсыз сүт өнімдерінің көп мөлшері бар ашытылған йогурт.

Байытылған йогурт - құрамында тағамдық және биологиялық белсенді заттар немесе пробиотикалық микроорганизмдер (бір немесе одан да көп) қосылған йогурт [1, б.2].

1-кесте. Йогурт өнімінің классификациясы.

Ашытқы түрі бойынша	Құрамындағы компоненттерге байланысты	Консистенциясы бойынша	Майлылық дәрежесіне байланысты	Сүт түріне байланысты	Шикізат түріне байланысты
Биойогурттар	-	Сұйық	10%	Сиыр сүті	Шикі сиыр сүті
Байытылған йогурттар	Эфир майы қосылған	Қою	7,5-7,5%	Буйвол сүті	Пастерленген сиыр сүті
	Көкөністер қосылған		4,7-7,0%	Ешкі сүті	Құрғақ сүт

	Қант/қант алмастырғыш, тұз қосылған		2,7-4,5%		Қоюландырылған майсыз сүт
	Сок, жемістердің бөліктері қосылған		Жартылай майлы 1,2-2,5%		Сүт майы
	Витаминдер қосылған		Майлы емес 0,1%		Айран
	Жүгері ұлпектері қосылған				Май

Йогурттар стандарттарға сәйкес негізгі көрсеткіштер мен сипаттамалар бойынша дайындалады. Негізгі көрсеткіштер мен сипаттамалар 2-кестеде көрсетілген [1,б.3].

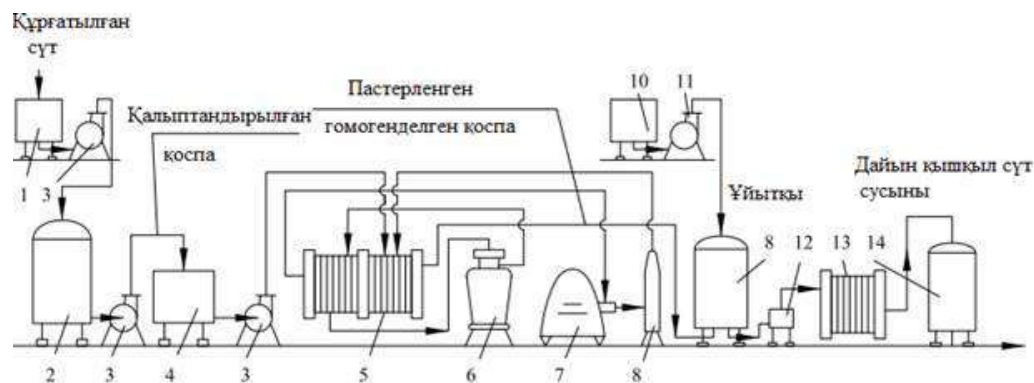
2-кесте. Йогурттың негізгі көрсеткіштері мен сипаттамалары.

Көрсеткіштер атауы	Сипаттамасы
Сыртқы түрі және консистенциясы	Біртекті, орташа тұтқыр. Тұрақтандырғыштарды қосқанда-желе немесе кілегей. Хош иісті тағамдық қоспаларды қолданған кезде-олардың қосындылары болуы қажет.
Дәмі және иісі	Таза, ашытылған сүт, бөгде дәмдер мен иістерсіз; орташа тәтті дәм (кептіру компоненттерімен бірге өндірілген кезде); құрамында тиісті енгізілген компоненттердің дәмі мен хош иісі бар болуы қажет.
Түсі	Сүтті ақ немесе енгізілген компоненттердің түсіне байланысты, біртекті немесе ерімейтін бөлшектердің дақтары болуы қажет.

Ашытылған сүт сусындарын алу үшін тұтас және майсыз сүт, кілегей, қоюландырылған және құрғақ сүт, натрий казеинаты, айран және басқа да сүт шикізаттары, сондай-ақ жеміс-жидек және көкөніс толтырғыштары, тағамдық хош иістер, бояғыштар, тәттілендіргіштер, құрылым тұрақтандырғыштары қолданылады. Ашытылған сүт сусындарын өндірудің екі әдісі бар – резервуар және термостат.

Резервуар әдісі. Сусындарды резервуарлық тәсілмен өндірудің технологиялық процесі мынадай технологиялық операциялардан тұрады: шикізатты дайындау, қалыпқа келтіру, гомогенизациялау, пастерлеу және салқындату, ашыту, арнайы ыдыстарда ашыту, тромбты салқындату, тромбтың пісуі (айран, қымыз), орау. Резервуар әдісі арқылы ашытылған сүт сусындарды алу технологиясы 1-суретте көрсетілген.

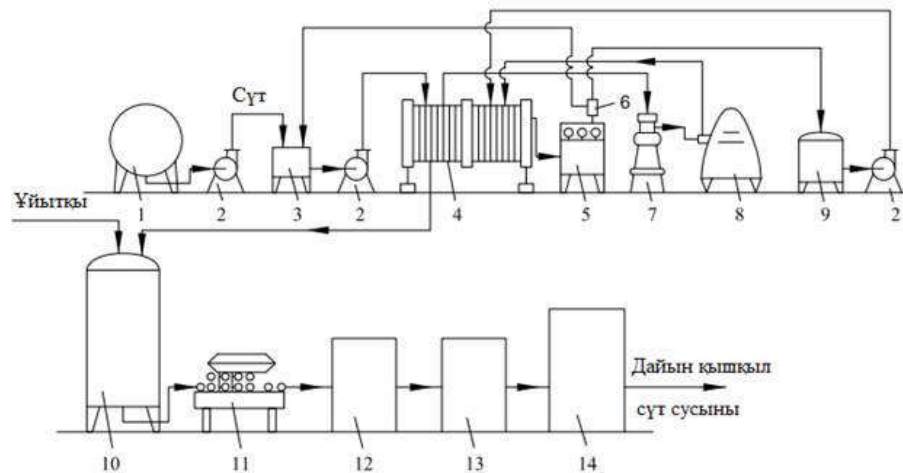

1-сурет. Резервуар әдісі арқылы ашытылған сүт сусындарын алу технологиясы.

Қышқыл сүтті сусындарды өндіру үшін қышқылдығы $19\text{ }^{\circ}\text{C}$ аспайтын, тығыздығы 1027 кг/м^3 кем емес екінші сұрыптан төмен емес сүт пайдаланылады. Құрғақ сүт алдын-ала қалпына келтіріледі. Майсыз сүт, айран, кілегей, қоюландырылған және ұнтақталған сүт, натрий казеинаты, жеміс-жидек және көкөніс толтырғыштары жақсы, ешқандай дәм мен иіссіз және консистенциясы нашар болуы керек. Ашытылған сүт сусындары майдың әртүрлі массалық үлесімен өндіріледі, сондықтан бастапқы сүт майдың қажетті массалық үлесіне дейін қалыпқа келтіріледі. Сүтті қалыпқа келтіру қалыпқа келтіретін сепараторларда немесе араластыру арқылы жүзеге асырылады. Кейбір тағамдар майсыз сүттен жасалады. Шикізатты араластыру арқылы қалыпқа келтіргенде, араластыру өнімдерінің массасы материалдық баланстың формулаларына немесе рецептурасына сәйкес табылады. Қалыпқа келтірілген қоспаны термиялық өңдеуден өткізеді. Пастерлеу нәтижесінде сүттегі микроорганизмдер жойылып, ашытқы микрофлорасының дамуына қолайлы жағдайлар жасалады. Қалыпқа келтірілген қоспаны 2-8 мин экспозициямен $(92\pm 2)\text{ }^{\circ}\text{C}$ температурада немесе 10-15 мин экспозициямен $85-87\text{ }^{\circ}\text{C}$ температурада пастерлейді. Ашытылған қоспаны өндіру үшін $95-98\text{ }^{\circ}\text{C}$ температурада пастерлейді (60 ± 20) мин. Пастерлеудің жоғары температурасы Сарысу ақуыздарының денатурациясын тудырады, ал казеиннің гидратациялық қасиеттері артады. Бұл ылғалды жақсы ұстайтын тығыздық тромбтың пайда болуына ықпал етеді және бұл өзкесегінде ашыған сүтті сусындарды сақтау кезінде Сарысудың бөлінуіне жол бермейді. Қоспаны термиялық өңдеу әдетте $60-65\text{ }^{\circ}\text{C}$ температурада және $15-17,5\text{ МПа}$ қысымда гомогенизация мен біріктіріледі. Пастерлеуден және гомогенизациядан кейін ол ашыту температурасына дейін араласады, содан кейін ол ашыту контейнеріне түседі. Салқындатқыш қоспаға ашытқы кіреді, оның массасы әдетте ашытылған қоспаның 5% құрайды. Тікелей кіріспе ашытқы қысын қолданыңыз. Қоспаны ашыту ашыту температурасында жүзеге асырылады. Ашыту процесінде ашытқы микрофлорасы жұмсарады, қышқылдық бұзылады, казеин коагуляцияланады және тромб пайда болады. Ашытудың аяқталуы жеткілікті тығыз тромбтың пайда болуымен және белгілі бір қышқылға жетуімен анықталады. Ашыту аяқталғаннан кейін өнім дереу салқындатылады. Піскеннен кейін өндірілген айран $14-16\text{ }^{\circ}\text{C}$ дейін салқындатылады және осы температурада созылады. Кефирдің пісетін кезеңі кем дегенде 10-12 сағатты құрайды. Пісу кезінде ашытқы белсендіріледі, алкогольді ашыту процесі жүреді, нәтижесінде өнімде алкоголь, көмірқышқыл газы және осы өнімге ерекше қасиеттер беретін басқа заттар пайда болады. Жеміс айран өндірісінде толтырғыштар қаптамадан бұрын созылғаннан кейін өндіріледі. Ашытылған сүт сусындары термиялық тығыздағыш пакеттерге, қораптарға, шыныаяқтарға және т. б. құяды.

Термостат әдісі. Термостаттық тәсілмен ашытылған сүт сусындарын өндірудің технологиялық процесі резервуарлық тәсілмен өндірілген кездегі технологиялық операциялардан тұрады: шикізатты дайындау, қалыпқа келтіру, пастерлеу, гомогенизация, ашыту температурасына дейін салқындату, ашыту, орау, термостаттық камераларда ашыту, тромбты салқындату, тромбтың пісуі (айран, қымыз). Шикізатты қабылдау және дайындау,

қалыпқа келтіру, термиялық өңдеу, қалыпқа келтірілген қоспаны гомогенизациялау және оны ашыту температурасына дейін салқындату резервуарлық өндіріс әдісімен бірдей жүзеге асырылады. Әріқарай, қалыпқа келтірілген қоспаны контейнерге ашытады. Ашытудан кейін қоспасы тұтынушы контейнеріне салынып, термостат камерасына жіберіледі, онда ашытқымикрoфлорасының дамуына қолайлы температура сақталады. Ашытудың аяқталуы тромбтың қышқылдығы мен тығыздығымен анықталады, содан кейін өнім салқындату үшін тоңазытқышқа, ал айран пісуге жіберіледі. Термостатпен салыстырғанда ашытылған сүт сусындарын өндірудің резервуарлық әдісі бірқатар артықшылықтарға ие, біріншіден, бұл әдіс көлемді термостат камераларын жою арқылы өндіріс аймағын азайтуға мүмкіндік береді. Бұл ретте өндіріс алаңының 1 м²-ден өнімді алу ұлғаяды және жылу мен суықтың шығыны азаяды. Екіншіден, бұл технологиялық процесті неғұрлым толық механикаландыруға және автоматтандыруға, қол еңбегінің шығындарын 25% - ға қысқартуға және еңбек өнімділігін 35% - ға арттыруға мүмкіндік береді. Термостат әдісі арқылы ашытылған сүт сусындарын алу технологиясы 2-суретте көрсетілген [2].

3-сурет. Термостат әдісі арқылы ашытылған сүтсусындарын алу технологиясы.

Йогурт өнімінің сапасын анықтау үшін 2 әдісті қолданамыз. Олар:

1. Йогурт өнімінің қышқылдылығын анықтау.
2. Йогурт құрамындағы пероксидазаны анықтау.

Йогурт өнімінің қышқылдылығын анықтау. Бұл әдіс өнімдегі қышқылдарды натрий гидроксиді ерітіндісімен титрлеу арқылы алдын ала белгіленген рН = 8,9 мәніне дейін бейтараптандыруға негізделген. Сыйымдылығы 100-ден 250 мл-ге дейінгі колбада 20 мл дистилденген сумен 10 мл йогуртты араластырып, үш тамшы фенолфталеин қосу қажет. Кілегей мен ашытылған сүт өнімдерін талдау кезінде өнімнің қалдықтары алынған қоспамен 3-4 рет тамшуырды жуу арқылы тамшуырдан колбаға ауыстырылады. Қоспа мұқият араластырылып, натрий гидроксиді ерітіндісімен аздап қызғылт түс пайда болғанға дейін титрленеді. «Нежный» және «Живой йогурт» йогурт өніміне талдау жасадық. 10 мл йогуртқа 20 мл дистилденген су құйып араластырып алдық. Содан соң 3 тамшы фенолфталеин тамыздық. 4-суретте титрлеуге дейінгі және титрлеуден кейінгі йогурт сынамасы көрсетілген.

4-сурет. Титрлеуге дейінгі және титрлеуден кейінгі йогурт сынамасы.

Йогурттың қышқылдылығын төменде берілген формула арқылы анықтаймыз:

$$K_{\text{й}} = V_{\text{орт}} (\text{NaOH}) * 10$$

Қй-йогурттың қышқылдылығы (Тернер градусымен) [3,б.2].

№1.«Нежный» йогуртына кеткен NaOH ерітіндісің ортақ кеткен көлемін анықтау:

$$V1=8,0$$

$$V2=7,3$$

$$V3=7,1$$

$$V_{\text{орт}} = \frac{8,0+7,3+7,1}{3} = 7,5$$

Формуланы пайдалана отырып йогурттың қышқылдылығын анықтаймыз:

$$K_{\text{й}} = 7,5 * 10 = 75$$

№2.«Живой йогурт» йогуртына кеткен NaOH ерітіндісің ортақ кеткен көлемін

анықтау:

$$V1=6,3$$

$$V2=6,0$$

$$V3=5,7$$

$$V_{\text{орт}} = \frac{6,3+6,0+5,7}{3} = 6$$

Формуланы пайдалана отырып йогурттың қышқылдылығын анықтаймыз:

$$K_{\text{й}} = 6 * 10 = 60$$

Йогурт құрамындағы пероксидазаны анықтау. Бұл әдіс сутегі асқын тотығының құрамындағы пероксидаза ферментінің ыдырауына негізделген. талданатын өнім мен дистильденген су түтікке өлшенеді. Дистильденген сумен талданатын өнімді аламыз. Дистильденген суды қосқан соң, шыны таяқшамен асықпай араластырамыз. Түтікке 2,5 мл буферлік ерітіндіні қосып, шыны таяқшамен араластырамыз және су моншасында 3-5 минут қыздырамыз (судың температурасы +350С). Содан соң 6 тамшы 0,5% сутегі асқын тотығын тамызамыз. Жақсылап араластырып, түсі өзгергенше су моншасында ұстаймыз. Ең алдымен «Нежный» йогурт өніміне талдау жасадым. 5 мл йогуртқа 2,5 мл буферлі ерітіндіні қосып, су моншасында қыздырдым. Сонан соң 6 тамшы 0,5% сутегі асқын тотығын тамызып, түсі өзгергенше су моншасында ұстадық. Жұмыстың барысы 5-суретте көрсетілген. Құрамында пероксидаза жоқ.

5-сурет. «Нежный» йогурт өнімінің сапасын анықтау.

Екінші кезекте «Живой йогурт» йогурт өніміне талдау жасадық. 5 мл йогуртқа 2,5 мл буферлі ерітіндіні қосып, су моншасында қыздырдық. Сонан соң 6 тамшы 0,5% сутегі асқын тотығын тамызып, түсі өзгергенше су моншасында ұстадық. Нәтижесінде бастапқыда сұрғылт-күлгін түске енді. Біраз уақыттан соң қою сұр түске айнала бастады. Бояу түсі пероксид пен крахмал әрекеттесуіне байланысты өзгерді, қосылыстың сапалық сипаттамалары өзгеріске ұшырады, йод босатылып, сұйықтықтың түсі өзгерді. Құрамында пероксидаза бар. Жұмыстың нәтижесі 6-суретте көрсетілген.

6-сурет. «Живой йогурт» өнімінің сапасын анықтау.

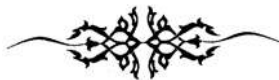
Қорытындылай келе, йогурттың пайдасы зор. Бірақ сапалы табиғи йогуртты таңдау қиын міндет. Эксперимент барысында екі йогурт өнімін қарастырдық. Оларды өзара салыстыру барысында «Живой йогурт» өнімін тұтынуға кеңес береміз. Себебі, ол қаптамасында көрсетілген көрсеткіштер мен мемлекеттік стандартқа сәйкес келеді. Құрамында пероксидаза бар. Қышқылдылығы «Нежный» йогурт өніміне қарағанда едәуір аз. Құрамындағы пероксидазаның болуы адам ағзасындағы ісік жасушаларын жоя алады, ал макрофагтар пероксидазаның әсерінен белсендіріліп, рак клеткаларын тежеуге бағытталған[5]

Әдебиеттер тізімі:

1. ГОСТ 31981-2013 Йогурттар. Жалпы техникалық шарттар.
2. Технология кисломолочных напитков (mykonspekts.ru)
3. ГОСТ 3624-92 Қышқылдықты анықтаудың титриметриялық әдістері.

4. ГОСТ 3623-73 Пастерлеуді анықтау әдістері.

5. <https://himya.ru/peroksidazy.html>

ӘӨЖ 371.21:378.1

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІРЛЕСКЕН ОҚУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ҮШІН ВИРТУАЛДЫ ИНТЕРАКТИВТІ ТАҚТАНЫ ПАЙДАЛАНУ

Болеева Л.К.¹, Ауелхан А.М.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²БВ05413 - «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті,
«Ақпараттық технологиялар» факультеті, «Қолданбалы математика және
статистика» кафедрасы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Онлайн коллаборативті құралдар мұғалімдер мен оқушыларға интерактивті талқылаулар, желілік ынтымақтастық әрекеттері, электрондық оқу ресурстарын ортақ пайдалану және оларға қол жеткізу және т.б. сияқты кең ауқымды тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Электрондық оқыту ортасында математика сабағында оқушылардың топтық жұмысын ұйымдастыру және мультимедиялық оқу құралы ретінде онлайн тақтаның веб-қызметтерін пайдалану мүмкіндіктерін талдау және негіздеу. Бұл мақалада олардың ішінде Miro мен WikiWall онлайн тақталары қарастырылады.

Тірек сөздер: виртуалды интерактивті тақта, Miro мен WikiWall онлайн тақталары, мультимедиялық оқу құралы, математикалық ақпаратты визуализациялау, математиканы оқыту процесі.

Аннотация. Онлайн-инструменты для совместной работы позволяют преподавателям и учащимся выполнять широкий спектр задач, таких как интерактивные обсуждения, совместные онлайн-мероприятия, совместное использование ресурсов электронного обучения и доступ к ним и многое другое. Анализ и обоснование возможностей использования веб-сервисов интерактивной доски в качестве мультимедийного средства обучения и организации групповой работы учащихся на уроке математики в электронной образовательной среде. В этой статье рассматриваются интерактивные доски Miro и WikiWall.

Ключевые слова: виртуальная интерактивная доска, онлайн-доски Miro и WikiWall, мультимедийное средство обучения, визуализация математической информации, процесс обучения математике.

Abstract. Online collaboration tools allow teachers and students to perform a wide range of activities, such as interactive discussions, online collaborations, sharing and accessing e-learning resources, and others. Analyzing and appropriateness of participation in the use of online database services as a multimedia learning tool and facilitating student group work in a mathematics classroom in an e-learning environment. This article reviews online whiteboards, including Miro, and WikiWall.

Keywords: virtual interactive whiteboard, Miro and WikiWall online whiteboards, multimedia learning tool, visualization of mathematical information, the process of teaching mathematics.

Оқыту үрдісінде бағдарламалық және техникалық құралдарды пайдалану білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Интерактивті тақта «барлық оқушыларға оқу іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді, сабақ уақытын үнемдеуге көмектеседі, көрнекілікті қамтамасыз етеді, кері

байланыс береді және оқу іс-әрекетіне жаңашылдық енгізеді» [1]. Интерактивті тақта құралдарын оқу іс-әрекетінде қолдану студенттерге нақты сабақтың барлық кезеңдерінде оқу процесіне назар аударуға мүмкіндік береді: мақсат қою, жаңа материалды түсіндіру, жаңа материалды бекіту, оқылған материалды қорытындылау және бекіту, білімді бақылау, тест, үй тапсырмасын тексеру, рефлексия және динамикалық үзілістер.

Анықтама бойынша Л.А. Горовенко мен Г.А. Алексанян: «Виртуалды тақта – сурет салуға, мәтін жазуға, ескертулер жасауға, фотосуреттерді, стикерлерді және динамикалық нысандарды қосуға, осылайша білім беру мазмұнының көрсетілімін тамаша визуализациялауға және жандандыруға болатын шексіз онлайн интерактивті тақта» [2].

Ақпараттық технологиялар нарығында ауызша оқу материалын визуализациялау үшін ғана емес, сонымен қатар сабақты интерактивті ету үшін де пайдалануға болатын онлайн тақта қызметтерінің жеткілікті саны бар. Дегенмен, біздің зерттеуіміз үшін оларды пайдалану үшін белгіленген төлемсіз бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ресурстар таңдалды.

Қазіргі уақытта оқыту процесінде онлайн бағдарламаларды пайдалану мүмкіндігі педагогикалық теория мен практикада белсенді түрде зерттелуде. Онлайн тақталар мысалдарына Stixy, WikiWall, Magnoto, Miro, Bord AMW, Whiteboard Fox, Webwhiteboard, Linoit, Padlet, LiveBoard, RealTimeBoard, Stormboard және басқалары жатады. Ұсынылған құралдардың кейбірінде мобильді қолданба нұсқасы бар.

Көптеген онлайн тақталарды пайдаланудың негізгі артықшылықтарының бірі – бейнебайланысты қоспағанда, бір онлайн кеңістікте топтық жұмысты ұйымдастыру мүмкіндігі, сондықтан бұл ресурстарды басқа байланыс арналарымен біріктіру ұсынылады. Мысалы, бейнеконференциялық бағдарламалық қамтамасыз ету (BigBlueButton, Zoom, Skype, Proficonf) немесе дауыстық хабарламаларды жіберу мүмкіндігі бар жедел хабар алмасу құралдары (Discord, ICQ және т.б.). Онлайн-бағдарлама оқу процесін көрнекі түрде көрсету үшін пайдаланылады және сабақта көрнекі құрал ретінде пайдаланылады. Тақта – графикалық немесе кескін элементтерін пайдалана отырып, бірлесіп жазуға арналған кеңістік. Мысалы, Linoit және Padlet бағдарламалық өнімдері виртуалды тақта ретінде қызмет ететін кенеп немесе кенеп жасауға мүмкіндік береді, мұнда студенттер мен мұғалім топ мүшелері арасында жазбаларды ұсыну және алмасу үшін қолданылатын стикерлерді қосады [3].

Оқыту құралы ретінде онлайн тақта материалды ауызша-визуалды баяндаудың тікелей қызметін атқарып қана қоймай, мәтіндік және мультимедиялық нысандар түріндегі ақпарат көздерімен жұмыс істеудің тиімді құралы болып табылады. Электрондық білім беру контекстінде онлайн электрондық кестелерге арналған бағдарламалық шешімдер ақпаратты ұсынудың әртүрлі форматтарымен жұмыс істеуге мүмкіндік береді: графика, кескіндер, бейне, аудио, анимациялар және гиперсілтемелері бар файлдар.

Онлайн тақтаны пайдаланатын топтық жұмыстың мысалдарына жағдайлық зерттеулер, пікірталастар, бірлескен жазбалар мен презентациялар, ойындар мен демонстрациялар жатады. Параллельді бірлескен форматында мүмкін болатын кейбір әрекеттерге мыналар жатады: топтық талқылау, жазбалар алу, ми шабуылы, сауалнамалар, бақылау әрекеттері, шолулар, жоба әрекеттері, есептер, эсселер, портфолио жасау және т.б.

Онлайн тақталар математикалық білім беруде оқу материалдарын визуализациялаудың қосымша құралы, пәндік ақпарат көзі, жеке онлайн кеңістігінде жеке және топтық жұмысты ұйымдастыру құралы ретінде қолданылады. Дегенмен, оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін бұл құралды оқушыларға сапалы кері байланысты қамтамасыз ететін және оқу процесіндегі субъектілердің онлайн әрекеттестігін қамтамасыз ететін құралдармен біріктіру ұсынылады.

Интерактивті онлайн тақталар нақты уақыт режимінде бүкіл сыныптың жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Математиканы оқыту процесінде онлайн тақтаны:

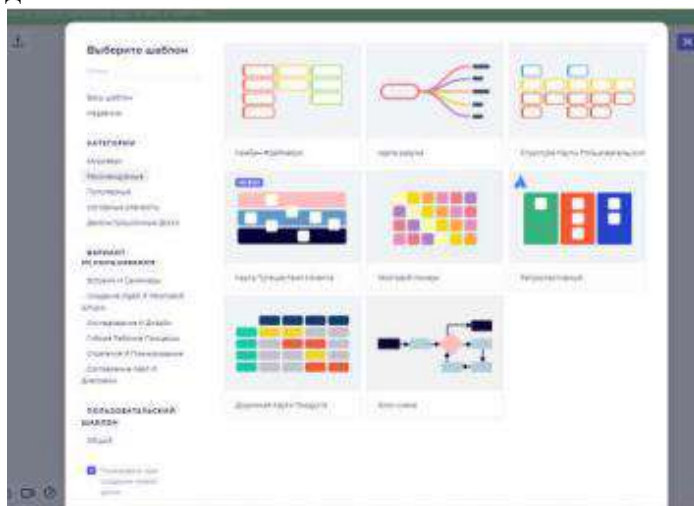
- математикалық ақпаратты визуализациялау үшін;

- кластерлерді, жіктеу схемаларын, анықтамалық жазбаларды және т.б. құру бойынша білім алушылардың бірлескен жұмысы үшін;
- қабырға газеттерін, плакаттарды және басқа да ақпараттық өнімдерді жасау (бұл бағыт тікелей оқу процесінде де, сыныптан тыс жұмыстарда да өзекті);
- рефлексияны ұйымдастыру (көбінесе көңіл-күй рефлексиясы) мақсатында пайдалануға болады.

Виртуалды тақта қызметтері синхронды және асинхронды оқыту форматтарында оқу процесін ұйымдастырудың тиімді құралы болып табылады.

Интернеттегі ақ тақтаның жақсы мысалы - желіде қолжетімді Miro Board (<http://miro.com>). Miro қызметінің интерфейсі ағылшын тілінде болғанымен, ол өте интуитивті. Сіз оқуға, жазуға және жазуға болатын файлдардың шексіз санын қоса аласыз, олардың барлығын әлемнің кез келген жерінен көруге болады. Планшеттер - онлайн және офлайн режимінде оқуға арналған тамаша құрал. Планшетті пайдалану нұсқаулары бар қалқымалы терезе. Miro пайдаланушыларға жоспарды немесе идеяны ұйымдастыруға және жасауға көмектесетін үлгілер таңдауын ұсынады (1-сурет). Мысалы, оқу процесінде пәнаралық коммуникацияны талқылауға Agile әдістерін қолдану арқылы ақыл-ой картасын жасау, жобаны басқару және жоспарлау мысалдарын қосуға болады.

Бұл құрал онлайн оқытуда топтық және қашықтықтан жұмыс істеуге жарамды. Бірлескен шығармашылықты ынталандыру үшін жазбаларды қосуға, идеялар алуға немесе түсініктеме жазуға болады.

1-сурет. Miro интерактивті тақтасында берілген үлгілер.

Miro тақтасымен жұмыс істеуге арналған құралдар тақтасының кейбір түймелерін қарастырайық.

Сонымен қатар, әртүрлі қосымша Miro қолданбаларын пайдалануға болады.

Miro тақтасын келесі форматтарда пайдалануға болады:

- Интерактивті кітап (тақта оқу материалдарымен толтырылған, сабақ барысындағы оқушылардың танымдық белсенділігі экранды бөлісу арқылы бақыланады, уақыт аралықтары таймер арқылы белгіленеді).
- Оқу вебинары (жалпы жұмыс жоспары арнайы форматта құрастырылады, оқу материалдары тақтаға ілінеді, қатысушылардың үміттері жинақталып, парақтарда қорытындыланады).
- Топтық жұмыс (мәселелерді шешу үлгілері арқылы топта жоба жұмысын ұйымдастыра білу).

Miro тақтасының артықшылықтары:

- Miro орнатудың қажеті жоқ (электрондық кестені браузер басқарады).
- Тегін пакеттер қолжетімді (шексіз диаграммалар, білім беру бағасы және 100 қатысушыға дейін, қызметтер тегін).

- Қатысушыларға тек опцияларды өңдеу, түсініктеме жазу немесе көру шектелуі мүмкін. Мазмұнды әртүрлі оқушылар бір тақтада әртүрлі мазмұнға қол жеткізе алатындай етіп санатқа бөлуге болады.

- Өзгерістер мен жаңа пікірлерді жазуға және google-drive арқылы дереу синхрондауға болады (Migo-да жазылған болса, google-docs-тағы барлық өзгерістер тікелей тақтада көрсетіледі және керісінше).

WikiWall (<http://wikiwall.ru/>) - бұл интерактивті тақта түрінде жасалған, мәтіннің, суреттердің және бейнелердің блоктарын орналастыруға, сондай-ақ сызықтар, диаграммалар салуға болатын ынтымақтастық үшін ыңғайлы веб-сервис. «Ұяшықтар» ерікті түрде және ұпайларға сәйкес. Бұл қызмет студенттер тобымен виртуалды кеңістікте жүзеге асырылуы мүмкін жобалық әрекеттің ерекше түрі ретінде қолданылады.

Басқа ұқсас қызметтер сияқты, WikiWall тіркелусіз тақталар жасауға және адамдарға сілтеме жіберу арқылы бір уақытта бірге жұмыс істеуге шақыруға мүмкіндік береді.

Талқылауға қатысушылардың барлығы тақтаға сурет сала алады, мәтіндік блоктарды енгізеді, суреттер мен бейнелерді қоса алады және кез келген веб-сайтты фон ретінде пайдалана алады (тек URL мекенжайын көрсетіңіз). Диаграмманың ағымдағы нұсқасын кез келген уақытта сақтауға және кейінірек қарап шыққаннан кейін өзгертулерді жоюға болады. Мұғалімдер виртуалды қабырға газеттерін шығаруды ұйымдастыра алады (әр студент өз материалдар жинағын алады) және бұл қызметті жаңа материалды түсіндіру кезінде проблемалық оқыту элементі ретінде пайдалана алады, оған ілеспе мазмұнды қоя алады. Студенттер басқа студенттермен және мұғалімдермен өзара әрекеттесе отырып, жаңа білімдер жасап, оларды тақтаға қоса алады.

WikiWall сізге бағдарламаның немесе веб-интерфейстің прототипін жазу, презентациялар мен есептерді ұйымдастыру және веб-бет немесе дизайн элементтерін талқылау қажет болғанда пайдалы (мысалы, ол сіз пайдаланғыңыз келетін бетті өңдей алады). фон ретінде жоғарғы жағында мәтін мен кескін блоктары жасалады. Интерактивті виртуалды тақтамен жұмыс істей бастаған пайдаланушылар WikiWall-да Жұмыс үстелі деп аталатын бос бетті алады. Әдепкі бойынша өңдеу жолағы бетте болады және қажет болған жағдайда жойылуы мүмкін. Жұмысты және қызметті тіркеусіз орындауға болады, бірақ пайдаланушылардан өздерін таныстыру, фотосуретті таңдау және пайдаланушы атын көрсету сұралады.

WikiWall-дың тағы бір ерекшелігі - бұл вики функциясының бөлек бөлігі. Жоба пайдаланушылары бірнеше құжат нұсқаларын сақтай алады. Бұл жағдайда шығыс атауы болуы керек және оған қол жеткізу үшін құралдар тақтасында түйме пайда болады. Әрбір нұсқа үшін қабырға журналының күйін тексеруге, өзгерістерді «кері» өзгертуге немесе нұсқаны жалпы тізімнен алып тастауға болады.

Пайдаланушылар құжаттардың әртүрлі түрлерін өздері үшін сақтай алады. Бұл жағдайда шығыстың атын көрсету керек, оған қол жеткізу түймесі құралдар тақтасында пайда болады. Әрбір мәселе үшін құжаттың күйін көруге, өзгертулер тарихын айналдыруға немесе мәселені жалпы тізімнен жоюға болады.

Н.Оналдың интерактивті тақтаны математика сабақтарында қолдану туралы оқушылардың көзқарасын анықтауға бағытталған зерттеуіне сәйкес, зерттеуге алынған 5, 6, 7, 8 сынып оқушыларына бұл технология пән материалдарын жақсырақ түсінуге, мазмұнды оқуға және сабаққа тиімді қатысуға мүмкіндік беретіндіктен, оқушылардың зейінін арттырып, уақытты үнемдейтіндіктен тиімді болып табылды. Оған қоса, қатысушылар интерактивті тақтаны қолдануды пайдалы әрі жеңіл деп тапты деген қорытындыға келді [4].

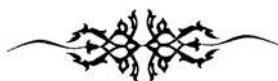
Қорытындылай келе, онлайн хабарландыру тақтасын пайдалану көріну, интерактивтілік, жылдам кері байланыстың қолжетімділігі, сонымен қатар веб-қонақ үйдегі жұмысты ұйымдастыру мәселелерін шешеді. Онлайн хабарландыру тақталары көп функциялы оқу құралы болып табылады. Ең алдымен, ресурс барлық топ мүшелерінің визуалды байланысын қамтамасыз етеді. Онлайн тақталарды әртүрлі типтегі файлдармен (мультимедиялық объектілер) алмасу және материалдарды бірлесіп дайындау мүмкіндігі

арқасында студенттердің бірлескен оқуы мен жобалық әрекеттердің тиімді құралы деп санауға болады. Онлайн-комитеттің болуы бақылау кезеңін және әріптестік шолуларды жүргізу процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Ресурсты пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, электронды оқытуға байланысты математиканың практикалық сабағында әмбебап және кәсіби дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дербуш М.В. Особенности школьной математической печати при организации внеурочной деятельности по математике условиях информатизации образования // Актуальные проблемы обучения информатике и математике в современной школе: материалы Международной научно-практической интернет-конференции. - Москва: МПГУ, 2019. - С. 578-581.
2. Горюнов Л.А., Алексанян Г.А. Организация дистанционного обучения с использованием Интернет-технологий // Вестник Адыгейского государственного университета. 2018. № 4 (231). С. 220-225.
3. Алексанян Г.А., Черняева Э.П. Использование информационных технологий в цифровизации образования на примере планшетного компьютера и электронной доски // KANT. 2019. <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-informatsionnyhtelnologiy-v-tsifrovizatsii-obrazovaniya-na-primereplanshetnogo-kompyutera-i-elektronnoy-doski>.
4. Onal N. (2017). Use of Interactive Whiteboard in the Mathematics Classroom: Students' Perceptions within the Framework of the Technology Acceptance Model. International Journal of Instruction, 10(4), 67-86.

ӘОЖ 664.143:635.34

ЛАМИНАРИЯ ҰНТАҒЫН ҰНДЫ КОНДИТЕР ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Шамбетова И.Б – 1 курс магистры

Солтыбаева Б.Е – PhD қауымдастырылған профессор м.а.

«Технологиялық» факультеті, «Тамақ өндірісі және биотехнологиясы» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада крекер өнімдерінің өндірісінде дәстүрлі емес шикізат ретінде ламинария ұнтағын қолдану арқылы тағамдық құндылығы жоғары, жаңа диеталық және профилактикалық тұрғыда ассортиментін жасау көрсетілген. Ұнды кондитер өндірісіндегі бидай ұнының құрамындағы аминқышқылдар, минералдар мен дәрумендердің жеткіліксіздігі, оны пайдалы шикізаттармен толықтыруды талап етеді. Кондитерлік өнімдерді өндіруде табиғи шикізатты пайдалану, байыту үшін – Ламинария ұнтағын қолдануға болады. Мақалада ламинария ұнтағының жоғары сұрып бидай ұнының сапа көрсеткіштеріне әсері, крекер өнімдерінің органолептикалық, физико-химиялық және микробиологиялық сапа көрсеткіштерін анықтау, крекер өнімдерінің сапасын сақтау мерзіміне зерттеу жайлы айтылған. Зерттеу соңында күтілетін нәтиже: крекер өнімдерінің өндірісінде дәстүрлі емес шикізат ретінде ламинария ұнтағын енгізу, крекер өнімдерінің автоматтандырылған жаңа желісін ұсыну.

Кілт сөздер: ұнды кондитер өнімдер, ламинария ұнтағы, теңіз балдырлары, крекер, дәстүрлі емес шикізат, крекер.

Аннотация. В статье разработано технология производства крекеров с использованием нетрадиционного сырья – порошка ламинарии, с целью повышения питательной ценностью, с новыми диетическими и профилактическими средствами. В статье показано создание ассортимента продуктов крекеров с высокой питательной ценностью, новыми диетическими

и профилактическими средствами с использованием порошка ламинарии в качестве нетрадиционного сырья при их производстве. Недостаток аминокислот, минералов и витаминов, содержащихся в пшеничной муке в мучных кондитерских изделиях, требует восполнения ее полезным сырьем. При производстве кондитерских изделий можно использовать натуральное сырье, для обогащения – порошок ламинарии. В статье рассказывается о влиянии порошка ламинарии на показатели качества пшеничной муки высшего сорта, определении органолептических, физико-химических и микробиологических показателей качества продуктов крекеров, изучении качества продуктов крекеров на срок их хранения. Ожидаемый результат в конце исследования: введение порошка ламинарии в качестве нетрадиционного сырья при производстве продуктов крекеров, предоставление новой автоматизированной линии продуктов крекеров.

Ключевые слова: мучные кондитерские изделия, порошок ламинарии, морские водоросли, нетрадиционное сырье, крекер.

Annotation. The article shows the creation of an assortment of cracker products with high nutritional value, new dietary and preventive means using kelp powder as an unconventional raw material in their production. The lack of amino acids, minerals and vitamins contained in wheat flour in flour confectionery products requires its replenishment with useful raw materials. In the production of confectionery products, natural raw materials can be used, for enrichment – kelp powder. The article describes the influence of kelp powder on the quality indicators of wheat flour of the highest grade, the determination of organoleptic, physico-chemical and microbiological indicators of the quality of cracker products, the study of the quality of cracker products for their shelf life. Expected result at the end of the study: introduction of kelp powder as an unconventional raw material in the production of cracker products, provision of a new automated line of cracker products.

Keywords: flour confectionery, kelp powder, seaweed, non-traditional raw materials, cracker.

Қазіргі таңда адамдардың өз денсаулығына алаңдау мәселесі бұрынғыдан да өзекті. Мұны адам ағзасындағы дәрумендердің жетіспеушілігі, шаршау, апатия және иммунитеттің төмендеуінен көруге болады. Сапаны оңтайландыру, ассортиментті кеңейту және ең бастысы пайдалы заттармен байыту кондитерлік өнімдерді өндіруге дәстүрлі емес шикізатты қолдану арқылы жүзеге асырылады, бұл өнімдерді дәмді ғана емес, сонымен қатар пайдалы етуге мүмкіндік береді [1, б.44].

Функционалды кондитерлік өнімдерді өндіруде инновациялық технологияларды әзірлеу, адам денсаулығына жағымды әсер ететін жоғары тағамдық құндылықты болдыру - кондитерлік саланың ең перспективалы бағыттарының бірі.

Кондитерлік өнімдерді құрудың ұтымды тәсілі - олардың рецептурасына дәстүрлі емес өсімдік тектес табиғи ингредиенттерді енгізу, бұл өнімнің тағамдық құндылығын арттыруға, олардың органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштерін жақсартуға, жаңа өнімдер тобын құруға, өндірістің технологиялық процестерін күшейтуге, шикізатты өңдеу кезінде сапаны жақсартуға, негізгі және қосымша шикізаттарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Кондитерлік саланың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі–ассортимент құрылымын жетілдіру, тапшы шикізатты үнемдеу, қант сыйымдылығын төмендету, емдеу-профилактикалық мақсаттағы өнімдерді, балалар ассортиментін, ең ұзақ сақтау мерзімі бар өнімдерді жасау мақсатында жаңа өнімдер түрлерін әзірлеу. Бұл мәселені шешуге дәстүрлі емес түрлердің шикізатын пайдалану ықпал етеді.

Өнеркәсіпте дәстүрлі емес шикізатты енгізу екі бағытта жүреді: осы шикізатты қолдана отырып, өнімдердің жаңа рецептураны құру және қолданыстағы ұсыныстарға сәйкес шикізаттың кейбір түрлерін басқалармен алмастыру.

Ақуыздармен, микроэлементтермен, минералды тұздармен, тағамдық талшықтармен байытылған жаппай өндірілетін кондитерлік өнімдердің жаңа түрлерін алу үшін дәстүрлі емес шикізатты енгізу дайын өнімдердің тағамдық құндылығын арттырып қана қоймай, қант, май шығынын азайтып, бірқатар жаңа технологияларды жасауға мүмкіндік береді.

Сондықтан шикізаттың әртүрлі дәстүрлі емес түрлерін, сондай-ақ тағамдық функционалды қоспаларды қолдану кондитерлік өнеркәсіптің маңызды міндеттеріне жатқызылуы керек [2, б.4].

Ұнды кондитер өнімдерде майдың, қанттың мөлшері каллориялық көрсеткішті көбейтеді, сондықтан оларды пайдалы кептірілген жеміс-жидек, диеталық қоспалар, көкөніс не балдырламер немесе дәстүрлі емес шикізаттармен алмастырған әлдеқайда ағзаға пайдалы.

Жұмыстың мақсаты тағамдық құндылығы жоғары крекер дайындау үшін – ламинарий ұнтағын қолдану мүмкіндігін зерттеу болды. Аталған мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер қойылды:

1. ламинарии ұнтағын крекер өндірісінде қолдануды эксперименталды түрде негіздеу;
2. ламинарии ұнтағы қосылған жаңа рецептураны құрастыру;
3. дайын өнімнің сапа көрсеткіштерін анықтау;

Ламинарии ұнтағының химиялық құрамын анықтау үшін жалпы қабылданған биохимиялық әдістер қолданылды.

Ламинарии балдырлары - ұзындығы бірнеше метр болатын, магистральда орналасқан ұзартылған пластиндерге ұқсайтын үлкен өсімдіктер. Балдырлар-суықты жақсы көреді, олар үшін судың қолайлы температурасы 8-12°C [3, б 16-20].

Ламинарии тамақтануды маңызды элементтермен байытады, денеге жүрек-қан тамырлары ауруларына қарсы тұруға, артық холестеринді кетіруге, қан ұйығышын тудыруы және инсультке немесе инфарктқа әкелуі мүмкін склеротикалық бляшкаларды сіңіруге, қан көрсеткіштерін жақсартуға, метаболизмді қалыпқа келтіруге, жасушалар мен тіндерді темекі шайырларынан тазартуға көмектеседі. Сондай - ақ, ламинарияда полисахаридтер, фруктоза, альгин, аскорбин қышқылдары, микро және макроэлементтер бар – Cu, Mg, Co, Ag, Ca, B, K, Zn, B1, B2, B12, D дәрумендері. Бұл жағдайда С дәрумені цитрустарға қарағанда 4 есе көп [4, б.16-20].

Ламинарии балдырларының биокомпоненттері фармакологиялық қасиеттерге ие. Сондықтан да ламинария балдырларына негізделіп жасалған өнімдер күнделікті диетаның ажырамас бөлігі болғаны жөн. Оның химиялық құрамы 1 кестеде көрсетілген.

1 – кесте - Жапондық ламинарияның химиялық құрамы, % құрғақ балдыр массасы

Су	Құрғақ заттар	Минералды заттар	Органикалық заттар	Альгин қышқылы	Маннит	Азотты заттар	Йод
85,7	14,3	30,6	69,4	27,6	20,9	7,7	0,1

Ламинариядағы құрғақ заттың құрамында ванадий, рубидий, кобальт, никель, молибден, кадмий, титан, родий, мыс, сурьма, қорғасын, хром және т. б. сияқты микроэлементтер бар [3, б.13].

Ұнды кондитерлік өнімдердің ассортиментін кеңейту үшін крекер рецептурасына теңіз балдыры ламинарияны ұнтағын қолдану бойынша зерттеулер жүргізілді.

Крекер - бұл әр түрлі дәмдік қоспалардан тұратын қатпарлы, нәзік құрылымы бар өнімі. Дайындау әдісіне және рецептура құрамына байланысты крекер екі топқа бөлінеді: біріншісі – ашытқыға немесе ашытқы мен химиялық қосытқыштарға; екіншісі – ашытқысыз химиялық қосытқыштарға [5, б.175]. Энергетикалық құндылығы 2 кестеде көрсетілген.

2 - кесте - Крекердің тағамдық және энергетикалық құндылығы, 100 г %

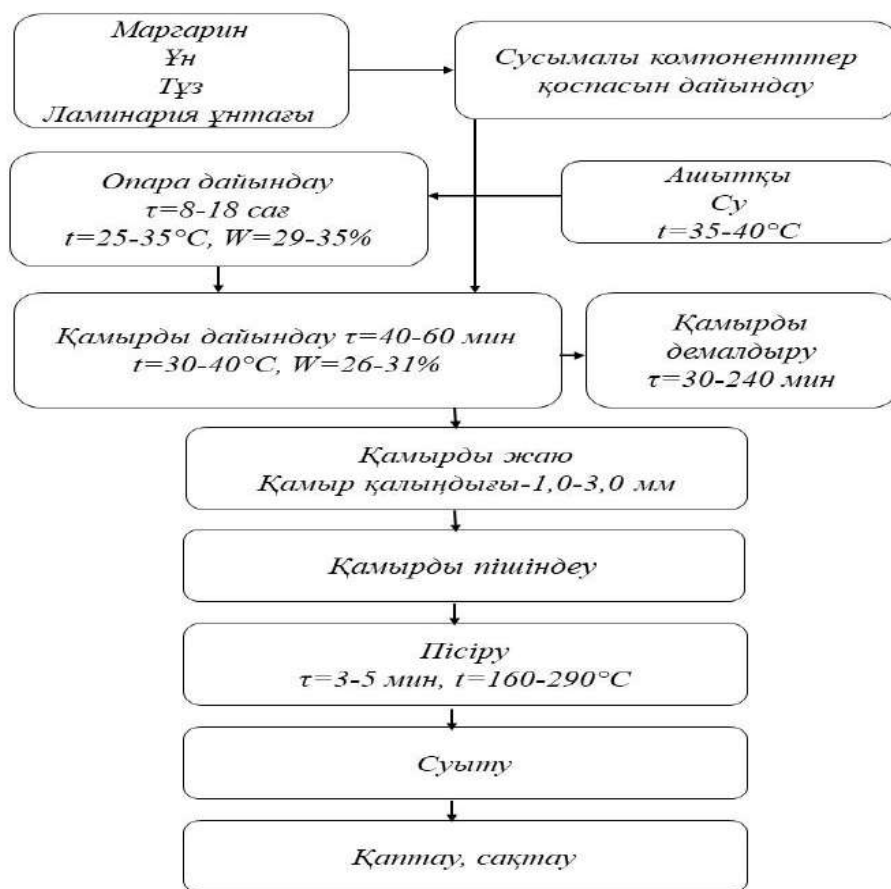
Энергетикалық құндылығы, ккал	Ақуыз	Май	Көмірсулар		Тағамдық талшықтаp	Органикалық қышқылдаp	Күлділігі
			Моно-дисахаридтер	Крахмал, полисахаридтер			
417	9,2	14,1	17,2	58,3	0,1	1,6	0,4

Крекер МЕМСТ 14033-2015 "Крекер. Жалпы техникалық шарттар" бойынша дайындалады. Крекердің органолептикалық көрсеткіштері 3 кестеде көрсетілген [б.б.4].

3 – кесте - Крекер сапасының органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Сипаттама
Дәм және иіс	Пісіру процесінде қалыптасқан дәм мен иіске тән, крекер рецептурасына кіретін компоненттерге байланысты, бөтен дәм мен иіссіз
Пішіні	Өнімнің осы түріне сәйкес, әр түрлі, ойықтар, жарықтар, бұрыштар мен жиектерге зақымдалмаған
Беті	Майлы, тағамдық компоненттердің ықтималдылығы, тесіктер және ойықтар түріндегі өрнек. Ісінудің болуы.
Түсі	Қолданылған шикізатты ескере отырып, біркелкі, ашық сарыдан қара қоңырға дейін. Ісінулер мен жиектердің күңгірт түсіне рұқсат етіледі.
Сынық көрініс	Рецепт құрамына сәйкес немесе онсыз тағамдық компоненттердің болуы мүмкін, біркелкі емес тесіктері бар жұқа қабырғалы қабат

Өнімнің витаминдік және минералды құрамын ескере отырып, оны арттыруға мүмкіндік беретін ингредиенттерді пайдаланып, тағамдық құндылығы жоғары крекерді әзірлеу қажет. Крекер өндірудің құрылымдық сызбасы 1 суретте көрсетілген.

1 – сурет - Крекер өндірудің құрылымдық сызбасы

Ламинария ұнтағы жоғары сұрыпты ұн масасына 3, 6, 9 және 12% мөлшерде қосылып, крекер рецептурасы қайта бақылау үлгісінің рецептурасы негізінде жүргізіледі.

Өнімдерді органолептикалық бағалау келесі көрсеткіштер бойынша жүргізілді: пішіні, түсі, сыртқы түрі, дәмі, иісі, құрылымы және консистенциясы. Органолептикалық көрсеткіштерді талдау Ламинария ұнтағын 6% - ға дейін қолдану негізінен крекердің құрылымы мен консистенциясын жақсартатынын көрсетеді. Ламинария ұнтағының одан жоғары дозасы органолептикалық көрсеткіштерді нашарлатады. Дайын өнімдердегі физика-химиялық көрсеткіштерден ылғалдылық, сілтілік және ылғалдылық анықталып, 4 кестеде көрсетілген.

4 - кесте - Ламинария қосылған крекер сапасының физика-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Ламинария ұнтағы, %				
	Қоспасыз	3	6	9	12
Ылғалдылығы, %	6,6	6,2	5,7	5,2	5,1
Сілтілік, град.	2,3	1,9	1,4	1,5	2,0
Су сіңіргіштік%	140	147,3	148,6	148,8	150,1

Ламинария ұнтағының мөлшері жоғарылаған сайын өнімдердің ылғалдылығы төмендейді, мұны ламинария ұнтағының су ұстау қабілетінің төмендігімен түсіндіруге болады. Дегенмен, ламинария ұнтағы крекер рецептурасының сілтілік көрсеткіштеріне әсер ете қойған жоқ. Ламинария ұнтағының мөлшері көбейген сайын су сіңіргіштік қасиетінің жоғарылағанын байқауға болады. Крекер үшін бұл көрсеткіштің нормасы кем дегенде 140% болуы керек. Органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштерге әсер ету сипатын ескере отырып, зерттеу нәтижесінде крекер үшін ламинария ұнтағының оңтайлы дозасы 6% құрады деген қорытынды жасауға болады. Бақылау үлгісімен салыстырғанда органолептикалық көрсеткіштер іс жүзінде аса өзгерістер болған жоқ. Бақылау үлгісімен салыстырғанда крекердің сілтілігі, су сіңіргіштік қасиеті артты, бірақ олар барлық стандарттармен салыстырғанда қалыпты болып қалады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ламинария ұнтағын пайдаланып крекер жасау сапасын жақсартуға және қамтамасыз етуге, оның биологиялық құндылығын арттыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Молодой ученый» международный научный журнал. №23 (365) 2021 г.
2. «Научно-практический электронный журнал Аллея Науки» №1(28) 2019 Alley-science.ru
3. Справочник по химическому составу и технологическим свойствам водорослей и беспозвоночных / под ред. Т.П. Быкова. – М.: ВИНРО, 1999.
4. Арсеньева, Л.Ю. Медицина и фармация-2003 / Л.Ю. Арсеньева, Л.А.Герасименко, М.Н. Антонюк // Сб. матер. Междунар. конф. стран СНГ. Одесса. 2003 г.
5. Экспертиза мучных кондитерских изделий\Качество и безопасность. Т.В.Рензьева, И.Ю.Резниченко, Т.В.Савенкова, В.М.Позняковский. -2021 г.
6. ГОСТ 14033 — 2015 крекер, общие технические условия. 2019 г.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҚТАРЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Оспанбаева Айман Рахметиллаевна
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы
Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Құмжота ауылы Ыбырай Алтынсарин
атындағы орта мектеп КММ Орыс тілі және әдебиеті пәні мұғалімі Жамашева Жансая
Рахмановна Тараз қ. №45 «Балбұлақ» бөбекжай-бақша меңгерушісі
Сәлемова Динара Жаксылыковна

Аңдатпа. Мақалада жаратылыстану сабақтарында оқушылардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастырудың ғылыми теориялық негізі анықталған. Сондай ақ педагогикалық шарттары мен қағидалары сараланған. Бастауыш сыныптағы жаратылыстану сабақтарында оқушылардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастыра отырып дамытудың ерекшеліктері көрсетілген.

Кілт сөздер: Қызығушылық, таным, оқыту, құндылық, жаңашылдық.

Аннотация. В статье определены научно-теоретические основы формирования познавательных интересов учащихся на уроках естествознания. Также дифференцированы педагогические условия и принципы. На уроках естествознания в начальной школе показаны особенности развития учащихся с формированием познавательных интересов.

Ключевые слова: Любопытство, познание, обучение, ценность, инновации

Annotation. The article defines the scientific and theoretical foundations for the formation of cognitive interests of students in natural science lessons. Pedagogical conditions and principles are also differentiated. At the lessons of natural science in elementary school, the features of the development of students with the formation of cognitive interests are shown..

Keywords: Interest, cognition, learning, value, innovation

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар - адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жандүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру еліміздегі мектептерде оқыту процесінің мазмұндық болмысын жаңа әдіснамалық тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Мұндай жаңа әдіснамалық жүйе дәстүрлі оқыту процесін түбегейлі өзгертудің қажеттігін көрсетіп, оқытудың шығармашылық қызметін дамытып, білім мазмұнының ұлттық негізде берілуін жаңа өркениеттік бағдар тұрғысынан жетілдіруді қарастырады [1, б.160].

Жаңа білім парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлғасын қалыптастыруды көздейді. Соңғы жылдары оқу-тәрбие процесіндегі жеке тұлғаны дамытуға бағытталған оқытуға үлкен мән берудің өзі еліміздегі өзгерістердің маңыздылығын көрсетеді.

Қазіргі кезеңдегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның танымдық бағыттылығын қалыптастыру - оқушының оқу-танымдық іс-әрекеттегі шығармашылық қызығушылығына тікелей байланысты. Танымдық қызығушылық – тұлғаның ізденімпаздық қабілет сапасын дамытудың негізгі өзегі болып табылады. Себебі өмірдегі құндылықтардың барлығы да жаңашылдық бағыттар арқылы ғана іс-әрекетке

тұрақты шығармашылық қызығушылық нәтижесінде танылып, болашақта өміршең дамуына мүмкіндік алады [2, б.10].

Қызығушылық, қызығушылықты қалыптастыру проблемасы Қазақстандық ғалымдардың бір қатар зерттеулерінде, мәселен, Т.Сабыров [3, б.16]., Б.Т.Нәбиеваның (сабақ және сабақтан тыс жұмыстардың өзара байланысы арқылы оқушылардың пәнге танымдық қызығушылығын қалыптастыру), С.Жолдасбекованың (бастауыш сынып оқушыларының сәндік-қолданбалы өнерге эстетикалық қызығушылығын қалыптастыру), М.А.Оразалива, Г.Ибраеваның еңбектерінде бастауыш сынып оқушыларының халық аспаптық музыкасына қызығушылығын қалыптастыру) қарастырылады [4, б.18].

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыруға қоғамның сұранысы мен бұл мәселенің мектептегі қазіргі жағдайымен қоғамдық сұраныс арасында бастауыш сынып оқушыларының дүниетану сабағында танымдық қызығушылығын қалыптастыру қажеттігі мен бұл салада арнайы жасалған ғылыми - әдістемелік нұсқаулардың жоқтығы арасында қайшылықтар бар екені байқалады.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру туралы мәселе тамырын тереңге жіберіп, көне заманнан бастау алады. Ал Ежелгі Рим философтарының түсіндірулерінде білімді игеруде шәкірттердің белсенді танымдық қызығушылығы айтарлықтай рөл атқарады деген пікір айтылады. Оқытуды күшейту құралы ретіндегі оқушылардың танымдық ізденімпаздығы туралы пікір ұлы чех педагогы Я.А.Коменский, К.Д.Ушинскийдің еңбектерінде, балалардың қызығушылықпен ойлануын жандандыратын оқыту әдістемесі айтарлықтай [4, б.23].

Қазіргі педагогикада оқыту адамның танымдық іс-әрекеті түрінде сипатталады. Оқушы әрбір сабақта, кез-келген сыныпта адамзаттың қоғамдық тәжірибесін зерттейді, қоршаған әлемді таниды. Оқушылар берік және ықпалды білімді ұжымдық қоғамдық пайдалы іс-әрекетте өз қабілеттерін қалыптастыру мен қатар алады. Сонымен таным шындықты танудың мүмкіндігі, мақсаттары, жолдары және құралдары жөніндегі философиялық ілім. Таным теориясы таным деген не оның негізі түрлері қандай, білмеуден білуге, үстірт білімнен терең білімге көшудің заңдылықтары қандай, мұның белгілері не, бұған қандай жолдармен және әдістер мен қол жетеді және тағы басқа сұрақтарға жауап береді.

Оқушылардың танымдық әрекетінің жүйелі түрде қалыптасуының психологиялық негіздеріне сәйкес оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолданудың жолдары айқындалады:

Оқыту қоғамдық құбылыс. Оның міндеттері мен мақсаттары және мазмұны қоғам өмірінің дамуына байланысты өзгеріп отырады. Оқыту тәрбиенің басты құралы болып табылады. Оқыту арқылы жастарға біліммен қатар, белгілі бағытта тәрбие де беріледі. Білім беру ісін өмірімен, еңбекпен ойдағыдай байланыстыруды керек етеді. Оқыту – таным процесі. Өйткені онда ілгері қарай қозғалыс болады, оқушы білмеуден білуге қарай ұмтылады.

Мотивтер деп-белгілі әрекетке итермелейтін, бағыттайтын себепті айтады. Оқушының мотивтері оның қажеттері мен қызығуларына байланысты болады. Бала жақсы оқу үшін – білімнің өмірде керек екенін түсінуі және сол білімге қызығуы қажет. Мотивтер баланың оқуға деген жағымды сезімдері мен эмоцияларын тудырады. Мысалы: оқушының жақсы оқуы мұғалімді жақсы көруіне немесе сабақты қызығушылықты жүргізуіне байланысты болуы мүмкін. Осыған орай: оқыту процесінде оқушылардың білімге деген қызығуларын қалыптастыру өте маңызды міндет болып табылады.

Г.Ибраеваның еңбегінде педагогика ғылымының докторы, профессор оқушылардың білімге деген қызығуларын үш топқа бөліп қарастырады [5, б.190].

- Қызығудың анық емес түрі
- Кең тарапты қызығу
- Негізгі тұрақты қызығу

Сонымен оқу жұмысының жемісті болуы, ең алдымен балада білімге деген қызығушылықты туғызуға байланысты. Оның өзі оқуға талаптанбаса, күшпен зорлап

оқытуға болмайды. Қызығуды туғызу үшін оқушыларға берілетін білімнің мақсаты мен қажетін түсіндіріп, оларға нақты оқу міндеттерін қойып және анықтап беру қажет.

Сыныптан тыс танымдық іс-әрекет шеңбері оқушылар сабақта алған білімдерін кеңейтетін, қоршаған өмірге қызығуын дамытатын мәселелерді қозғайды. Танымдық іс-әрекетте коллективтік және жеке жұмыс формаларын бөліп қарайуға болады. Коллективтік сыныптан тыс танымдық іс - әрекетте балалар коллективі мүшелерінің алдына жалпы танымдық міндеттер қойылады.

Олардың танымдық қызығуын талдау нәтижесінде В.С.Сухомлинский әр баланың ойы өзіндік жолмен дамиды, олардың әр – қайсысы өзінше ақылды да дарынды деген болатын. [6, б.19].

Оқу оқыту процесіндегі оқушылардың іс-әрекеті. Оқыту процесінің логикасы оның құрылымын анықтайды, ал құрылымына оқыту процесінің звенолары танымдық іс - әрекетінің кезеңдері кіреді.

- таным міндеттерін жете түсіну;
- жаңа материалды қабылдау;
- ұғыну – жаңа оқу материалдарын түсініп жинақтау процесі білімді, іскерлікті және дағдыны бекіту және жетілдіру;

- Абайдың қара сөзінің де қызығушылықты қалыптастырудағы ғибраты зор. Ол «ғылым-білімді әуел бастан бала өзі іздеп таппайды. Басында зорлық, яки алдау мен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша» дейді. Ғұлама ойшыл адамның адамдығы (тәрбиелілігі), ақылы мен ғылымы (алған білімі) туа біткен денсаулығына, психологиялық жан дүниесінің дұрыстығына тәуелді дегенді айтады және оқуға баулудың педагогикалық жолын ұсынады.

Абайдың «зорлық» пен «алдау» деген сөздерін тікелей түсінудің қажеті жоқ, олар балаларды оқу – білімге ынталандырудың, қызықтырудың тәсілдерін мегзейді. Ақын «...бала ғылым – білімді махабатпен көксейтін болса, сонда ғана аты адам болады», - деп ой тұжырымдайды. [8, б.22].

Балалардың өнер- білімге деген талабы мен қызығушылығын оятып, тәрбиелеген жағдайда ғана олар жеміс бере алады деген пікірді ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин де ұстағанын айта кеткен жөн.

Ы.Алтынсариннің пайымдауынша, балаларды мектепке, сабаққа, кейіннен ғылымға өз бетімен құмарландыратын (ынталандыратын, ықыластандыратын) сабақ балаларға ана тілінде қарапайым, қызықты ұғындырылып, әңгімелер мен ертегілер, мысалдар мен өлеңдер орынды пайданылса, олардың білім алуға қызығушылығы арта түседі. Мысалы, «Кел, балалар, оқылық!» өлеңі балаларды оқуға, білім алуға қызықтыру үлгісі ретінде жазылған. [9, б.22].

Қызығушылықты дамытуда өнер – білім рөлінің әрқашан жоғары екендігі туралы кезінде Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевта айтып өткен. Егер А.Байтұрсынов «балаларды қинамай, оңай оқыту керек. Қиналмай оқыса, оқуға балалар қызығушылықпен оқиды», - деп жазса, Ж.Аймауытов «оқытуда қызығусыз үлкен нәтижеге жетпейміз. Бойдағы ынтаны қызығуды қоздырып, кейбір нәрсеге ынтаны қолдан жасап еріксіз шақырамыз»-деп, оқушылардың ынтасын оятып, қызығушылығын қозғау керектігіне баса назар аударды [10, б.120].

Қызығушылық мәселесі Г.К.Байделдинова, А.О.Қараханова, С.А.Жолдасбекова, т.б. еңбектерінде де белгілі дәрежеде зерттелген [7, б.180].

Оқушылардың музыка өнеріне қызығушылығы мәселесіне арналған (классикалық музыка, халықтық музыка шығармашылығына және музыка мектебі мен музыка сабақтарының, өзара байланысына, т.б.) зерттеу еңбектері де баршылық (Ж.А.Сүлейменова, М.Оразалиева, т.б.)

Бүгінгі таңда психологиялық-педагогикалық еңбектерде «қызығушылық» ұғымына бірқатар түсінік, анықтамалап берілген. Біз оларды зерттеп, зерделеп, жүйеге келтірдік.

Анықтамалардың мазмұны әрбір автордың бұл ұғымды өзінің зерттеу жұмысының нәтижесіне қарай түсіндіретінін көрсетеді және олар бір мақсатты көздейтінін, мазмұны жағынан бір-бірін толықтыра түсетінін дәлелдейді.

Анықтамалардың қайсыбірі болмасын «қызығушылық» ұғымының мазмұнын жан-жақты анықтап, мән-мағынасына терең бойлап, одан әрі дамыта түсуге негіз болады.

Бірқатар зерттеулерде қызығушылық түрлі сипатына орай жіктемеге келтіріледі мәселен былайша жіктелген.

Мазмұны мен көлемі бойынша (кең, тар)

Әсер ету жәрежесіне қарай (белсенді, самарқау);

Беріктілігіне байланысы (тұрақты, тұрақсыз)

Танымдық қызығушылық танымдық іс-әрекеттің әртүрлі саласын қамтиды. Ол қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың әртүрлі жақтары туралы хабарларды білуге байланысты кең, күрделі, тар сипатта болуы мүмкін. Әрине, әртүрлі іс-әрекет түрімен айналысқан адамның танымдық қызығушылығы кең болатыны айтпаса да түсінікті.

Олай дейтініміз, бұл процестердің ешқайсысы өздігімен жеке қызығушылық тудыра алмайды. Эмоционалдық факторлардың болуы қызығушылық затын тартымды етеді, ал қызығушылықтың интеллектуалдық және еріктік сәттермен байланысты болуы оған танымдық бағыт береді. Осылайша қызығушылық жеке бастың болмысқа танымдық көзқарасын анықтайды.

Бастауыш мектеп балаларының танымдық қызығушылығын қалыптастырудың мүмкіндіктері

Оқушылардың танымдық қызығушылық саласында жарық көрген педагогикалық зерттеулерге жасаған талдау жеке тұлғаның меңгерген білімі оқушылардың жалпы дамуының көрсеткіші бола алады деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Мұндай пайымдамаға негіздер аз емес:

- танымдық қызығушылық негізгі іргелі іс - әрекетпен оқумен, танымдық іс - әрекетпен байланысты, өйткені олардың адамды дамытудағы ықпалы аса зор;
- танымдық қызығушылық адамның белсенділік, дербестілік сияқты жеке тұлғалық қасиеттерімен әрекеттестікте болады, өйткені оның ықпалында адамның өзі де дамиды және осы қасиеттердің дамуына да әсерін тигізеді;
- танымдық қызығушылық оқушының оқып - білу мақсатында таңдаған пәні мен іс-әрекеті мазмұнына деген көзқарасын айтарлықтай айқын көрсетеді. Бұл көріністен оқушының даму деңгейімен қатар, оның болашағы туралы да пікір айтуға болады.

Зерттеушілердің көптеген бөлігі танымдық қызығушылықты іс - әрекеттің мотиві ретінде қарастырады.

- адамның қоршаған ортадағы құбылыстарды және объектіні тану бағыты ретінде;
- жеке адамға қанағат әкелетін іс-әрекетпен айналуға деген негізгі ой, мақсат, тырысу қажеттілік ретінде;
- жеке бастың белсенділігін талпындырушы ретінде, соның әсерінен адамның барлық психикалық процестері қарқынды өтеді, ал іс-әрекеті нәтижелі және қызықты болады
- ең соңында, қоршаған ортаға, оның құбылыстарға, процестерге ерекше таңдамалы қатынас ретінде қарастырады. Оқушылардың танымдық қызығушылығының тағдыры мұғалімдердің қолында екендігін көрсетеді. Ол оқу пәндеріне деген саралы көзқарас, ең алдымен мұғалімге, оның жеке басына және шеберлік дәрежесіне байланысты екендігін, сондай-ақ мына жәйттерді де ескеру қажет екендігін ескертеді:

- танымдық қызығушылық – жеке адамның ішкі процесі және ол танымдық процестердің (қабылдау, зейін, ес, қиял, ойдау) дамуымен байланысты;
- оқушыны оқытудың әртүрлі жақтары қызықтыруы мүмкін.

Педагогикалық зерттеулерде танымдық қызығушылық мектеп оқушыларының жалпы дамуының өлшеуіші қызметін атқарады деген де пікірлер бар. Өйткені:

- танымдық қызығушылық оқыту және танымдық іс-әрекетпен тығыз байланысты, олардың адам дамуындағы әсер ықпалы зор;

- Танымдық қызығушылық жеке адамға тән белсенділік қасиетімен және дербес жұмыс істей білу қабілетімен байланысты.

Оқу материалының түсініктілігі, мазмұндылығы, оқытуды ұйымдастырудағы тиімді тәсілдер, мұғалім мен оқушы арасындағы жылы көзқарас оқушылардың оқуға танымдық қызығушылығының қалыптасуына үлкен жәрдемін тигізеді.

Танымдық қызығушылығы оқу әрекетінің себеп – салдары (мотив) ретінде ішкі ынтаға байланысты жеке тұлғаның қажеттілігінен туындайды.

Оқытудың себеп-салдары бола тұра, ло басқа себептермен де өзара байланыста болады, әйтсе де оларға қарағанда өзіне тән басымдылығы бар: қызығушылықтың себебіне көбірек мән беріледі, оны оқушылар басқа себептерге қарағанда (әлеуметтік, кәсіптік, т.б.) тез қабылдайды. Бұл себеп риясыз болғанымен, сырттай ынталандырғанды қажет етеді және сыртқы ықпалды жеке тұлғаның ішкі жоспарына қарай бейімдей отырып, оқушыны оқыту мен тәрбиелеудің субъектісіне айналдырады.

Оқыту әдістері, тәсілдері және құралдары туралы ұғым. Әдіс-оқу-тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі. Оқыту әдістері танымға қызығушылық туғызып, оқушының ақыл-ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал етеді. Оқытуда ең басты нәрсе- оқушылардың танымдық жұмыстары. Оқыту әдістері ең анық фактілерді білуді қамтамасыз етеді, теория мен тәжірибенің арасын жақындатады.

Тәсіл оқыту әдісінің элементі. Жоспарды хабарлау, оқушылардың зейінін сабаққа аудару, оқушылардың мұғалім көрсеткен іс-қимылдарды қайталауы, ақыл-ой жұмыстары тәсілге жатады. Тәсіл оқу материалын түсінуге үлес қосады.

Оқыту тәсілдерінің түрлері:

- ой, зейін, ес, қабылдау, қиялды жақсарту тәсілдері;
- мәселелі жағдаят тудыруға көмектесетін тәсілдер;
- оқушылардың сезімдеріне әсер ететін тәсілдер;

Сонымен тәсілдер оқыту әдістерінің құрамына кіреді, әдістің жүзеге асуына көмектеседі.

Оқыту әдістерінің басты қызметі оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру.

Оқыту құралдары білім алу, іскерлікті жасау көзі. Олар: көрнекі құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары.

Оқыту әдістері және оларды жіктеу мәселесі. Әдістер белгілі бір негіз бойынша топтарға бөлу оқытудың алдында тұрған міндеттермен сәйкестендірілген.

М.И.Махмутов оқыту әдісіне сәйкес келетін оқу әдістеріні іріктеген.

Оқыту әдістері: а) ақпарат беру әдісі, ә) түсіндіру әдісі, б) ынталандыру әдісі, в) тәжірибелік әдіс.

Пәнаралық әдістер бір-бірімен тығыз байланысты оқыту мен оқудың тәсілдерін (хабарлау, міндеттер қою, мұғалімнің тапсырма беруі, оқушылардың тыңдауы, жаттығулар орындауы, есептер шығаруы, мәтінді оқуы, т.б.) қолдануды талап етеді. Мысалы, мұғалім оқушыларға фактілер мен ережелерді хабарлайды, заттарды көрсетеді, фактілердің мәнін түсіндіреді, оларға сұрақтар қояды. Егер оны тәсілдердің арасында түсіндіру тәсілдері, дәлірек айтсақ фактілерді талдау, салыстыру, хабарлау, т.б басым болса, онда оқыту әдісін түсіндірмелі деп атауға болады.

Сондықтан оқушының кітаппен жұмысы оқу әрекетінің тәсілі болып табылады. Егерде оқушы мәтінді талдаса, түсінгенін өз сөзімен айтса, онда кітаппен жұмыс оқу әдісі болып табылады. Егер монологтық баяндау әдісі қолданылса, онда мұғалім әңгімелейді, ғылымның дайын қорытындыларын, ережелерін, фактілерін хабарлап оқиғаларды суреттейді, іс-әрекеттің үлгілерін көрсетеді және оқушыларға тапсырмалар береді. Эвристикалық әдісті қолданғанда мәселелік деңгей (оқушылардың белсенділігі) едәуір көтеріледі, эвристикалық әңгімелерге танымдық (логикалық) есептер және проблемалық

тапсырмалар қосылады. Оқыту әдістерін тандау әдетте сабаққа оқу материалының мазмұнын тандаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, оқушылардың білім деңгейіне мұғалімнің өзінің дайындық деңгейіне байланысты.

Кітаппен және оқулықтармен жұмыс – оқытудың маңызды әдісі. Бастауыш сыныптарда кітаппен жұмыс сабақта мұғалім басшылығымен жүзеге асады. Одан әрі оқушылар кітаппен жұмыс істеуге өздері үйренеді. Баспа материалдарымен өз бетімен жұмыстың кейбір тәсілдері бар.

Олар: Т.Сабыровтың еңбегінде-оқытуда қолданылатын көрнекілік әдістер көрнекілік әдісі. Әл-Фараби "Оқытудың негізгі әдісі - көрнекілік" деп, оның мақсаттарын, тәсілдерін (түсіндіру, әсерлендіру, есте қалдыру) ұсынады. Оқу материалын меңгеру көп жағдайда оқыту процесінде қолданылатын көрнекі құралдарға және техникалық құралдарға байланысты. Көрнекілік әдісі оқытудың сөздік және тәжірибелік әдістерімен өзара байланыста қолданылады және құбылыстармен, объектілермен оқушыларды таныстырғанда олардың сезім мүшелеріне әсер етіп, алуан түрлі сурет, көшірме, сызба арқылы құбылыс, процесс, объектілердің символдық бейнелерін немесе оларды табиғи күйінде қабылдайды. [12, б.169]. Ойын - оқыту әдісі Оқыту мақсатында қолданылатын ойындардың түрлері көп. Ойын - қанағат алу үшін жасалатын іс-әрекет. Ол мектеп жасына дейінгі балалардың іс-әрекетінің негізгі түрі, ал оқушылар мен ересектер ойынды сабақтан және жұмыстан қолы бос кездерінде ойнайды. Бірақ оқуда да, еңбекте де ойын элементтерін қолдануға болады. Ойын туралы көптеген теориялар бар. Солардың бірін алғаш рет жасаған. Ойын арқылы бала өзін-өзі көрсеткісі келеді Ол баланың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын қанағаттандырып, оның өмірге бейімделуін жеңілдетеді, болмысты тануға көмектеседі. Ойын арқылы бала білім алады, тәрбиеленеді, қоғамды құрметтеуге үйренеді, ынтымақтасып жұмыс істеуге дағдыланып, ұтылуға емес, ұтуға тырысады.

Балалар ертегілерді, аңыздарды, әдеби шығармаларды, өмірден алынған оқиғаларды сахнаға лайықтап қойып, өздері түрлі рөлдерде ойнайды. Танымдық қызығушылықтың қалыптасуы оқушының ой-санасын дамыта түсуге, меңгерген білімін өмірге үйлесімді пайдалануға, тиісті мәселені терең ұғынып «Тіл – адам жанының тілмашы» (М.Жұмабаев) екендігін мойындауға жол ашады;

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы. Алматы, 2006.
2. Қазақстан Республикасы жалпы білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Жалпы бастауыш білім. Алматы, 2002.
3. Сабыров Т. Слагаемые педагогической технологий. –М.: «Педагогика», 2015ж. 21-38 бет.
4. Я.А.Коменский, К.Д.Ушинскийдің А. Педагогика. – Алматы : Дарын , 2014.
5. Г.Ибраева Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырудағы инновациялық технологиялар. Алматы., 2014.
6. В.С.Сухомлинский Оқытудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері. /Бастауыш мектеп журналы /Алматы, -2014, -№1 -33
7. Г.К.Байделдинова, А.О.Қараханова, С.А.Жолдасбекова /Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың дидактикалық негіздері Алматы 2018.
8. А.Құнанбаев «Шығармалар жинағы» Алматы, 2004
9. Ы. Алтынсарин «Таңдамалы шығармалары» Алматы, 2004 .
10. М.Жұмабаев Педагогика. Алматы, 1992.
11. А.Байтұрсынов. «Тілі тағылымы» Алматы, 1991.
12. Т.С Сабыров. Оқыту теориясының негіздері. Алматы, 1993.

2-СЕКЦИЯ

ЖОҒАРЫ КӘСІБИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ ЖОО-ДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ІСКЕ АСЫРУ/РЕАЛИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗЕ КАК ФАКТОР ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

ӘОЖ 82.09(574)

Т.ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Беркенова Р.А. - филол.ғыл.канд., доцент м.а.

Мырзагельдиева М. - магистрант

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2 курсы, МҚТ- 21-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Төлен Әбдіковтің прозалық шығармаларының көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Стилль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығарманың композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып талдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы да басқа компоненттері кіреді. Сонымен қоса жазушы шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, кейіпкер психологиясын ашу, сөз саптауы, сюжеті, былайша айтқанда, стилі, бүгінгі әдебиет қоғамының өзекті мәселелері талданған.

Кілтті сөздер: проза, стилль, жазушы, көркем мәтін, диалог, метафора, метонимия, тенеу, градация, синекдоха, гипербола, литота, психология.

Аннотация. В статье рассмотрены художественные особенности прозаических произведений Толена Абдикова. Понятие стиля включает язык писателя, построение предложения, манеру, композицию произведения, методы развития рассказа, тематический анализ, жанровые особенности и многие другие составляющие. Также были проанализированы художественные особенности произведений писателя, раскрытие психологии характера, словосочетание, сюжет, так сказать, стилль, актуальные проблемы современного литературного общества.

Ключевые слова: проза, стилль, писатель, художественный текст, диалог, метафора, метонимия, сравнение, градация, синекдоха, гипербола, литота, психология.

Abstract. The article discusses the artistic features of Tolen Abdikov's prose works. The concept of style includes the writer's language, sentence construction, manner, composition of the work, methods of story development, thematic analysis, genre features and many other components. They also analyzed the artistic features of the writer's works, the disclosure of the psychology of character, the phrase, the plot, so to speak, the style, the actual problems of modern literary society.

Keywords: prose, style, writer, literary text, dialogue, metaphor, metonymy, comparison, gradation, synecdoche, hyperbole, litota, psychology.

Төлен Әбдікұлы – қазақ әдебиетіне 60-70-жылдары келген жазушы. Жазушының шығармалары адамгершілікке, ізгілікке, мейірімге, еңбексүйгіштік сынды қасиеттерге арналған. Т.Әбдікұлы тұлғаның екіге бөлінуі сынды психологиялық мәселені де қозғаған. «Оң қол», «Парасат майданы», «Тозақ оттары жымьңдайды» атты шығармаларында тұлғаның екі ойда болуы, екі тұлғада өмір сүруі көрініс табады. Тұлғаның екіге жарылуы туралы жазылған шығармаларынан соң, автор біраз сынға да ұшыраған. Автордың «Әке»,

«Ақиқат» повестері мен «Қайырсыз жұма», «Бассүйек», «Жат перзент» сынды әңгімелеріндегі «жалғыздық» философиясының мәтіндегі көрінісі мен идеясы анықталады.

Автордың «тұлғаның екіге жарылуы» құбылысы 1970-жылдары жазылған «Оң қол» әңгімесінде көрініс тапты. Әңгіме жарыққа шыға салысымен сындарға ұшырап, бірақ кейіннен өзінің оң бағасын алды. Сол кезден бастап Төлен Әбдікұлы шығармаларының көркемдік ерекшелігі, ұлттық құндылықтары зерттелді. Төлен Әбдікұлы сол кезден бастап әдебиеттану ғылымының өзекті тақырыптарының біріне айнала бастады. Әсіресе, Төлен Әбдікұлы шығармаларындағы «тұлғаның екіге жарылуы» тақырыбы - XX ғасыр мен XXI ғасырдың басты зерттеу нысанына айналды. 2002 жылы шыққан «Парасат майданы» әңгімесі де «тұлғаның екіге жарылуы» тақырыбына ғалымдарды қайта айналдырып әкелді. «Парасат майданы» әңгімесі негізіндегі постмодернистік бағыт жайлы Амангелді Кеңшілікұлы, Мауленов Алмас сынды ғалымдар еңбек жазды. Мақалада Төлен Әбдікұлы шығармаларындағы автор-оқырман-көркем мәтін концепциясының негізінде талдау жасалынады.

Т.Әбдіковтің шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, кейіпкер психологиясын ашу, сөз саптауы, сюжеті, былайша айтқанда, стилі бүгінгі әдебиет қоғамының мәселелерінің біріне айналды. Көркем мәтін – автор санасының, шығармашылық ойлауының, танымының негізінде бейнеленген дүниенің модельденген түрі. Диалогты, коммуникативті, адресатты болғандықтан қабылдаушы санасына көркем ақпаратты жеткізеді. Автор өз танымын, сезімінің жемісін түрлі операциялар (мәтін құрылымы, философиясы, хронотоп, диалогтілік) арқылы мәтінге айналдырғаннан бастап, шығарманың екінші белесі қабылдау, түсіну процесі арқылы жүзеге асады.

Стильді зерттеу де XIX ғасырда А.Потебня, А.Веселевский, XX ғасырда В.Жирмунский, А.Гофман, В.Виноградов, М.Бахтин, В.Ковалев сынды ғалымдардан бастау алған. «Стиль» сөзінің тегі арғы замандарда жатыр. «Стиль» сөзі грек тілінде «stylos» деп атаған. Ал «stylos» сөзінің мағынасы - балауызбен сырлаған тақтаға сөз жазу үшін жұмсалған ағаш қалақша. Кейіннен мағынасы кеңейіп таза, әдемі сөйлеу ұғымын иеленген. Жүйелей келгенде стильге берілетін анықтама мынандай: «Стиль - жазушының шеберлігін, талантын дәлелдейтін үлкен көрсеткіштің бірі» [1, 112 б.]. Стильді тереңірек зерттеген В.В.Виноградов болатын. Ғалымның «Проблемы авторства и теория стилей» еңбегінде стильдің көпмағыналығын, басқа да ғылым салаларымен қатысын зерттеген. Бұл арада қазақ ғалымдарының да стильге берген анықтамалары жоқ емес. М.Әуезов: «Әдебиеттегі ұлттық түр мәселесінің бір іргелі үлкен мәні - стиль. Тенеу тілі, әр алуан көркемдік шеберлікпен келетін сөз кестесі түгел келіп жазу стилін қалыптайды. Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктер жайын анықтағанда, тіл бұл стильдің өзі емес, құралы, қоры ғана. Екінші бір стиль – сөздік, ақындық теңеу кесте мағынасынан басқа екінші мағынаны және тудырады. Ол – ұлттық мінез, бейне жасаудың стилі», - деген [2, 230 б.]. Ал, Қ.Жұмалиев: «Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығарманың композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып талдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы да басқа компоненттері кіреді. Ең орталық мәселе – идеялық мазмұн», - деп тұжырымдаған [3, 13 б.]. Екі ғалымды да ортақтастыратын нәрсе - стильдің жазушыға тән ерекшелігін көрсететін көрсеткіш екендігі.

Әр жазушының өзіндік ерекшелігі, яғни стилі болады. Ерекшелік жайында С.Асылбекұлы: «... Айталық, қазақта төңірегін көктемгі жойқын селдей бұзып-жарып, арнасымен шүпілдей толқып-тасып ағатын тіл болса, бұл – Әбіштікі, көктемгі самал желдей, май айының жұпарындай аңқыған тіл болса, бұл – Сайындікі, ұстамды, ойшыл, барынша мерген тіл болса, бұл – Мұхтар (Мағауин) мен Қажымғали, Төлендікі, әрі қалжыңқой, әрі өткір, тиген жерін дыз еткізетін тіл болса, Бексұлтан мен Жақсылықтікі - осылай кете береді, кете береді», - деген пікірі ерекшеліктің бар қасиетін нақтылап берген сынды [4, 33 б.].

Қаламгердің стилін зерттеудің өзіндік мақсаты бар. Зерттеуші стильді қарастыру арқылы жазушының тілдік мүмкіндігін біліп қоймай, тілдік ерекшелігін кешенді зерттей алады. Кешенді зерттеу барысында қаламгерге тән айрықша белгілер көрінеді. Айрықша белгілердің ашылуы қаламгер қарымын анықтайды. Стильге кешенді зерттеу жүргізген

ғалымдар деп Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Ә.Қоңыратбаев, С.Негимов, Қ.Жүсіпті айтамыз. Стиль қаламгердің дара қасиеті дегеніміздей Т.Әбдікұлына тән қасиеттерді тереңірек ашатын боламыз. Төлен жазушыға тән даралықтың біріншісі – шығармаларына психология, лирикамен бірге философияның да дәндерін егетіндігі.

Яғни, шығармаларында пәлсапалық ой кезіп жүреді. Мәселен, «Тозақ оттары жымыңдайды» повесіндегі Эдуард Бейкердің мына сөзіне мән берсек: «Шындығында белгілі бір құбылыстың бір ғана себебі болуы мүмкін емес. Тарихи себеп, әлеуметтік себеп, биологиялық себеп, физикалық себеп... м-м-м, философиялық себеп, тағы сол сияқты дегендей, толып жатыр ғой. Ал творчество адамын биікке шықататын құдіретті күштер - білім, еңбек, ерік күші және интуиция. Ұлы жаңалықтарда осының ең соңғысы басым болады... Ал маған келетін болсақ, менің творчестволық методымда бір ғана өзгешелік бар. Ол - шектелу. Яғни ... қалай деп айтсам екен... өз бойындағы барлық күш-қуатыңды бір нүктеге қадау. Медицинада мындаған нүкте бар. Мен медицинаның кейбір қарапайым мәселелерінен түк сезбеймін. Иә, иә, бір өтірігі жоқ. Есесіне, мен маңызды нүктелерді жақсы айырамын» [5,145 б.]. Жетістікке жеткен адамдардың шыңға шығу кезеңіндегі түйген түсініктерін автор кейіпкер тіліне салған. Анық көрінбесе де, көзі ашық, көңілі ояу оқырман осы сөздерден ой түйетіні анық.

Төлен Әбдікұлының шығармасында тұрақты тіркес пен әдемі әуез беретін тіркестер де кездеседі: «Жүрегінде ескі жараның орны біржолата шыққалы тұрған әдіре ит жанын ең соңғы рет қинап қалып жатқанға ұқсайды. Баяғыда қылышынан қам тамған ұрының тұқымы еді»[5, 83 б.], «Осында демалысқа келген балалардан сені күреске қалды деп естігенде зәреміз зәр түбіне кетті» [5, 109 б.], «Ал кеңседе ол суда жүзген балықтай сезінеді» [5, 284 б.], «Ымға түсінбеген дымға түсінбейді деп...» [5, 289 б.], «Залда ине шаншар жер жоқ» [5, 360 б.], «Түу деген түкірігі жерге түспейді» [5, 144 б.], «-Ол қызметін жақсы істеуі мүмкін, бірақ адамға жақсылық істемейді, ішіне пышақ айналмайтын қызғаншақ, күншіл» [5, 314 б.].

Негізінде, қаламгердің әр шығармасы пәлсапаға толы. Пәлсапа мен әдебиет «Парасат майданы» повесінде тоғысқан. Күнделік жанрында жазылған бұл повесть диалог тәсілі бойынша құралуының өзінде үлкен мән жатыр. Өйткені, көптеген ой сұрақ-жауап кезінде анық көрінеді. Негізі адам табиғатында сұрақ қою арқылы әлемді таниды. Оны баланың әр нәрсені сұрап, мазалауынан-ақ көрсек болады.

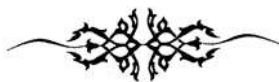
Қаламгердің екінші бір ерекшелігі - баяндау тәсілі. Көркем мәтіннің сыртқы мен ішкі бірлігінде әңгімелеудің, суреттеудің, баяндаудың қызметі маңызды. Автор баяндауға қатысы әртүрлі. 3-диаграммаға сәйкес Б.Шалабаев прозалық шығармада баяндаушының композициялық негізгі 3 типін анықтайды. Олар: үшінші жақ («ол» формасында) әңгімелеуші автор, «арнайы» әңгімелеуші (бұл не шығарманың кейіпкері, не белгілі бір атқа ие әңгімелеуші адам болуы мүмкін) және бірінші жақтағы («мен») әңгімелеуші [6,3 б.].

Төлен Әбдікұлының алдыңғы тарауларда стильдік ерекшеліктеріне баса назар аудардық. Ендігі кезек автордың тілдік ізденістеріне келді. Қаламгер шығармасын оқырманға қызықты ету үшін айшықтау құралдарының ерекше түрлерін қолданып, жаңа ізденістерге жол ашады. Төлен Әбдікұлының қазіргі кездегі оқырманы бар жазушылардың қатарына кіруінің өзі оның тілінің, жазу стилінің ерекше екенін айқындайды. М.Горькийдің «Тіл – әдебиеттің басты мүшесі» және Фединнің «Сөз – шығарманың негізгі материалы» деген сөздерден шығарманың тілін зерттеуден маңыздылығын байқаймыз. Өмір шындығы адамдар арасында қарапайым сөздер арқылы жүзеге асса, көркем әдебиетте көркемдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Өйткені, оқырманның жазушыдан талап ететін қажеттіліктердің бірі. Көркем әдебиет көркемдік бейнелеу құралдары мен әдіс-тәсілдерінің нәтижесінде дүниеге келеді. Бейнелеу құралдары - шығарманы бөлек әлемге апаратын құрал. Жазушы шығарманы ерекше әлем етемін де айшықтау құралдарын сапасыз, шұбыртпалы түрде қолдана беруі де жарамас. Метафора, метонимия, теңеу, градация, синекдоха, гипербола, литота сынды көркемдік құралдарының мәтінге берер өзіндік рөлі бар. Олардың шығарма рухын арттыратын маңызы бар.

Қаламгердің шығармасы тақырыбымен, көтерген жүгі мен тіл байлығы арқылы бағаланады. Осындай критерийлерді сақтаған шығарма да оқырман арасында көп оқылып, талқыланады. Кейінгі кезде бұл критерийлерді сақтамайтын еңбектер сұраныс үстінде екенін де жасырмаймыз. Дегенмен, ол шығармалардың ғұмыры қысқа болатыны анық. Төлен Әбдікұлы өз мәтіндерінде айшықтау құралдарын, мақал-мәтел, тұрақты тіркестерді қолданса да, қарапайым жазылған. Яғни, оқырманға оқылуы жеңіл, жатық тілде жазылған. Сол жеңіл сөздердің көптеген астарлы ой мен шындық жатқанын да білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Танабекова Т. Т.Әбдікөвтің прозалық шығармашылығының жанрлық, тақырыптық және көркемдік ерекшелігі. Ф.ғ.к. дисс.- Алматы, 2010. – 90 б.
2. Әуезов М. 12 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1958. 12 т. – 498 б.
3. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1966. - 228 б.
4. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы. Автореферат. Алматы, 1997. - 46 б.
5. Әбдікұлы Т. Оң қол. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.
6. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.

ӘОЖ 82.09(574)

ДУКЕНБАЙ ДОСЖАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ- КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Беркенова Р.А.- филол.ғыл.канд., доцент м.а.

Есентаева Н.Ғ. - магистрант.

**«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2 курсы, МҚТ- 21-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Дүкенбай Досжанов шығармаларының тақырыптық-көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Жазушы шығармаларын тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан үш топқа бөлуге болады. Біріншісі, қазақ тарихының әр кезеңдегі белестері жайлы әңгімелейтін тарихи тақырып. Екіншілері де – тақырып жағынан осы айтылғандарға жақын болып келетін қазақ сөз өнерінің тарихындағы белгілі тұлғалар ғұмырын көркем тілмен сөйлеткен ғұмырбаяндық шығармалары. Үшінші топтағылар – жазушы өзі өмір сүріп отырған кезеңдегі уақыт тынысын бейнелейтін заманауи тақырыпқа жазған көркем туындылары. Жазушының кейіпкер бейнесін сомдаудағы, мінез-құлқын ашу, оқиғаның даму барысы арқылы көркемдік-идеялық түйін жасап отыруы және ең бастысы қазақтың көркем әдеби тілін айшықты түрде пайдалана білуі жан-жақты талданған.

Кілтті сөздер: әңгіме, роман, кейіпкер, тарихи тақырып, ғұмырнамалық шығарма, жазушы.

Аннотация. В статье рассмотрены тематико-художественные особенности произведений Дукенбая Досжанова. Произведения писателя можно разделить на три группы тематически-содержательно. Первая-это историческая тема, рассказывающая о вехах казахской истории в разные периоды. Вторые-биографические произведения известных деятелей истории казахского словесного искусства, которые по тематике близки к сказанному. В третьей группе-произведения искусства, написанные писателем на современную тему, отражающие дыхание времени того периода, в котором он жил. Всесторонне проанализирована способность писателя к художественно-идейному

построению образа героя, раскрытию его поведения, развитию истории и, самое главное, умению самобытно использовать казахский художественно-литературный язык.

Ключевые слова: рассказ, роман, персонаж, историческая тема, жизнеописание, писатель.

Abstract. The article discusses the thematic and artistic features of the works of Dukenbai Doszhanov. The works of the writer can be divided into three groups thematically and meaningfully. The first is a historical theme that tells about the milestones of Kazakh history in different periods. The second are biographical works of famous figures in the history of Kazakh verbal art, which are close to what has been said. In the third group there are works of art written by the writer on a modern theme, reflecting the breath of time of the period in which he lived. The ability of the writer to artistically and ideologically construct the image of the hero, reveal his behavior, develop history and, most importantly, the ability to use the Kazakh artistic and literary language in an original way is comprehensively analyzed.

Keywords: short story, novel, character, historical theme, biography, writer.

Бүгінгі таңда кемеліне келіп, кемеріне толысқан қазақ әдебиетін буырқана аққан алып бір дарияға теңейтін болсақ, осынау дарияға жалпы ұлттық таным сипатымен үндесе, кейбір өзіндік дара сипатымен жымдаса қосылған арналардың бірі – жазушы Дүкенбай Досжан туындылары. Әр ұлттың өзіндік сипаттары, салт-дәстүр ерекшеліктері, нағыз халық ретіндегі алатын орны, әдебиеті мен мәдениеті, өнерінен көрініс береді.

Д.Досжан әңгімелеріндегі қазақы тұрмыс тіршілік, қазақы ой-сана, ұлттық салт-дәстүр, ешкімге ұқсамайтын қазақы мінез айқындалып, дәл суреттеледі. Оған дәлел жазышының кееркем туындылары арқылы көреміз.

Дүкенбай Досжан «Жазмыштың жазуы» атты хикаясын оқи отырып, жазушы өз өмірбаянынан былайша сыр шертеді: «Әкем – Сарыұлы Досжан көне Қаратау ішінде 1894 жылы туып, ғасыр басындағы дүрбелеңнің неше атасын басынан кешірген аса қажырлы кісі еді. «Қажырлы» дейтінім – 1932 жылғы қаратабан аштықта ел тамақ іздеп берісі Ташкент, әрісі Ауған жағына ауа көшкенде, бұл кісі екі білегіне сеніп, аң аулап, жер ойып, жүгері егіп, 20 – дай отбасыны бір өзі асырап көшпей қалыпты. Соғыстың алдында, соғыстан кейін Ақүйік өзені бойындағы «Ынтымақ» колхозының төрағасы болған. «Жасыңыз үлкейіп қалды, екі тау арасының мал- жанына ие болыңыз» деп әскерге алмаған, бронмен қалдырған. Мен дүниеге келгенде әкем 48 жаста екен.

Шешем – Жанұзаққызы, Сарыкеліні Жәмила көне Қаратаудың теріскей бетін жайлаған, Шу бойы, Қарағұр жағының қызы болатын. Жанұзақ елге есімі жайылған әрі ақын, әрі көріпкел, би кісі болыпты. Анам: «Сыр, Қаратау бойы – өз жұртым» деп отырушы еді. «Нағашыларым, төркін жұртым арғынның атығайы» деп айтқаны есімде қалыпты. Ликбезді бітірген, сауаты шамалы, әйтсе де қиын шаруадан бойын тартпайтын қарулы, тілді кісі болатын. әкем – аз сөйлейтін, томаға – тұйық, өз ішіне өзі үңілгіш ойдың адамы болса, шешем – сөзшең, айтқыш, жиын – тойды жылдам басқарып жүре беретін адуын мінез иесі еді. Келе – келе «ел анасы» аталды. Қайнылары, ел басқарған кісілер, әкімдер ел ішіндегі қиын шаруаның түйінін шеше алмаса: «Жәмила ападан жөнін сұрандаршы!» — деп шешеме сілтейді екен. Хикаятта сол дәуірдің шындығы көркем баяндалған, әйел баласының табиғатын шынайы ашып берген.

Жазушы бала кезінен кітапты көп оқыған екен. Сол заманда Пушкиннің, Абайдың, өзге де классиктердің бір томдық шығармалары қазақша басылып шыққандығы туралы мәліметі. Соларды басымызға жастанып жатып оқушы едік, — дейді өз естеліктерінде. 7-сыныпты бітірген жылы, жазда Гогольдің «Өлі жандарына» еліктеп оқушының тор көз дәптерін толтырып пьеса жазған. Пушкиннің «Руслан және Людмила» поэмасының сарынымен дастан жаза бастаған. Апта сайын бір өлең жазып берісі аудандық, әрісі республикалық газеттерге жөнелтіп отырған. Ол кезде редакцияға түскен тілдей хатқа болсын – жауап жазу керек деген қатаң тәртіп бар болатын. Айына бір астанадағы «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш»), облыстағы «Ленин жолы» (қазіргі «Сыр елі») газетінен «материалыңыз жарамады» деген хат

алыпта үлгерген. Алғашқылардың лебінде «Пионер» газетіне «Ақ ешкі мен сары ешкі» деген аңызға құрылған алақандай мақаласы, облыстық газетке «Ленин томы» деген бір өлеңі жарық көрген. Облыстық газеттен келген бес сом қаламақыны жаратпай, лимонад ішпей, тығып жүріп, ол кезде аудан орталығындағы интернатта оқиды, көктем уағында таудағы шешесіне бір кілә құмшекер сатып алып, төкпей-шашпай апарып бергенін есіне алады. Анамды қуантқым келді. «Алғаш тапқан қаламақым, сіз шай ішсін деп әкелдім құмшекерді! – дегенде, қайран анам: «Таудай бол!»... қаламыңның сиясы таусылмасын!» — деп батасын беріп, жаулығының ұшымен көз жасын сығып алды деп баяндайды.

«Әр дәуірдің әдебиеті – сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шындап» қана қоймай, келешекке – келер ұрпаққа «шегелеп» қалдыратын құдіретті күші» [1, 7 б.], – деп ғалым Зейнолла Қабдолов айтып өткендей, өткен дәуір мен жаңа ғасырдың жаршысындай болған оның қай шығармасы болмасын ащы да тұщы өмірдің бет-бейнесін айқындап тұрады. Жалпы, жазушыны қатары өсіреді деген рас сөз екен. Дүкенбай Досжан – қазақ халқының елдік бітім-болмысын, салт-дәстүрін, ұлтқа тән дара ерекшелігін артқыға мирас еткен таңдаулы жазушы. Өткен өмір айнасы уақытпен өзгеріп, жер бетінде әр буын өз кезегімен алмасқан сайын қайталанбас этнографиялық кесек қазынаға айнала бермек. Жазушының қос үздік әңгімесі – «Қымыз» және «Көкпар» бұған айғақ.

Алғашқы еңбек жолын облыстық «Жетісу» газетінің ең кішкентай — әдеби қызметкер жұмысынан бастайды. «Жетісу» газетіне 1963 жылдың желтоқсан айының басында келіп, 1966 жылдың тамыз айына дейін істейді. Осы үш жылға жуық уақытта үлкен өмір мектебінен өтеді.

«Жетісу» газеті мен үшін жөні бөлек, алғашқы еңбекке араласқан алтын босағам. Ол ұжымда жүріп, ең жас, әрі ең кіші қызметкері болсам да Алатаудай биік арманның баспалдағын құрастырдым. Ең ғанибеті – үлкен кісілердің алдынан өтіп, қолын алдым. Осы кезге дейін желеп-жебеп келе жатқан, бәлкім, сол кісілердің: «бар бол, балам, бар бол!» деген ағынан жарылып берген батасы болар.

Жазушының өмірі жазған кітаптарымен өлшенеді.

Алғашқы әңгімесі 15 жасында жарық көрген автордың бұл күнде кітаптары әлемнің 20 тілінде аударылып, 3,7 миллион таралыммен басылып шыққан. Кітап палатасының есебі бойынша Қазақстандағы ең көп оқылатын жазушы. Әр жаңа кітабы оқырманын елең еткізетін тақырыпты қозғайды.

Қазақ әдебиетінде таза тарихи тақырыпқа тұңғыш қалам тартқан (1965 – 66 жыл) автор саналады. Күн сайын қаламға жүгіну мінезіне, сөзбен сурет салу кәсіби шеберлігіне айналған қаламгер 11 роман, 22 хикаят, 100 – дің үстінде әңгіме жазды.

Дүкенбай Досжан Қызылорда облысының түстік шығысында көлбей жатқан Қаратау ішінде, Ақүйік өзенінің бойында, Құлانشы деген жерде 1942 жылы 9 қыркүйекте шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесі Сарыұлы Досжан (1894 – 1974) күнгей еліне әйгілі атбегі, соғыс жылдары «Ынтымақ» колхозының төрағасы, жылқышысы, соңына жақсы сөз қалдырған, қолы қарап отырмайтын аса еңбекқор, еңсесі биік сыпа кісі деседі. Ақүйік бойындағы осы күнгі Досжан бауы, Досжан бұлағы деген жерлер сол кісінің кейінгіге қалдырған ізі. Мінезге бай, сөзі аз, біртоға әке бейнесі кейінше жазушының көп кітабына ой азығы болады. Шешесі Сарыкеліні Жанұзаққызы Жәмила (1903 – 2004 ж.ж.) аса қажырлы, көп жыл сауыншы болған, кейінше ел анасы аталған, ажарына ақылы сай, орнықты, отбасының ырзық – несібесі болған жан. «Жәмила апаның айтқан сөзі, көрсеткен тәлімі» деген әңгіме ел ішінде қазір де айтылады. Бір қауым елдің ұйытқысы бола білген, суырып салма – ақынжанды, айқыш кейуана ұлына жіліктің майындай – дәмді тәрбие береді.

Д.Досжанның сәбилік шағы соғыс жылдарына тап келеді. Бала көбіне өз қиялын серік қып өскен. Қаратау ішінде, тоқал тамның үстінде, шыжыған күн астында сағаттар бойына жалаңбас ойға шомып отырады екен. Мектепті 1959 жылы алтын медальмен бітіреді. Өл-Фараби атындағы Қазақтың Мемлекеттік ұлттық университетінің филология факультетін 1964 жылы үздік тамамдады.

Университетте М.Әуезов, Есмағамбет Ысмайлов, Бейсенбай Кенжебаев, Мәулен Балақаев, Ханғали Сүйіншәлиев, Асқар Тоқпанов, Ісмет Кеңесбаев, Мұхаметжан Қаратаев, Зейнолла Қабдолов секілді ғұлама абыз ағалардың дәрісін тындап, тәлім алады. өз сөзімен айтқанда: «Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин, Әбілда Тәжібаев ағаларының қолына су құйып, батасын алған».

60 – шы жылдардың басында Мәскеуде қызмет істейтін Тәкен Әлімқұлов пен Қызылордадан кіндігі үзілмеген сардар ақын Асқар Тоқмағанбетов ағаларымен жазысқан хаттары әлі күнге отбасылық мұрағатында сары майдай сақтаулы. Әуелі облыстық «Жетісу» газетінде, кейінше баспа, Баспа комитетінде, Жазушылар одағында қызмет істейді.

Дүкенбай Досжан ел тарихының аса күрделі кезеңінде ешқандай да әдеби топқа яки партияға қосылмай, бүгінгі зиялы қауым ішіндегі рушылдық, жікшілдік, өзімшілдік, топшылдық індеттің өркендеп тұрғанын мазмұндаған көркем дүниелер жазып, аз да болса өртке қарсы қарлығаштың қанатымен су сепкендей тәуелсіздігімізге жан-тәнімен қызмет етіп келеді. «Адам баласының бүкіл тарих бойына ілгері өсіп дамуы қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатқан процесс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүниені образбен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз дамып, жаңаланып, жақсарып келе жатқан құбылыс. Қоғамдық сананың бір түрі ретінде көркем әдебиет қай ғасырда болса да, сол заманғы адамдардың бір-біріне деген қатынасын, ой-арманын, дүниетанымын байқатпақ» [2, б б.], – деген болатын ғалым Мүслім Базарбаев өз еңбегінде. Әрдайым қарақан басының қамы емес, мәртебелі биік сөзді әдебиетке адал қызмет етіп, *аса төзімді, аса бейнетқор, ала көңіл ақжарқын, ашық пейіл, кеңқолтық* кейіпкерлер галереясын жасады. «Өмір сүру – өнер», «әр тағдырдың өз шындығы бар», «ақын – жаратқан иенің жердегі көзі», «жікшіл адам жартыкеш» секілді көптеген ой оралымдарын туғызды. Жазушы шығармаларынан екі кандидаттық, бір докторлық ғылыми атақ қорғалды.

Дүние жүзі жазушыларымен хат алысып тұрады. Жүздің үстінде мінездер картотекасы, көне қолжазбалар сақталған, сирек аллегорияға жиі жүгінеді, күйіп тұрған тақырыптарды тамыршыдай тап басып тауып жазады. өткен ғасырдың 60-шы жылдары «Отырар», «Фараби» хикаяттарын жазуы, 70 – 80 жылдары алаш азаматтарының басына іс түскен қиын тағдырын арқау етуі, 90 – шы жылдары мінез экологиясын тұңғыш тілге тиек етіп «Таразы», «Алан», «Дала гладиаторлары» романдары мен эссе кітаптарын жазуы – осы сөзіміздің дәлелі. Қаламгер өз заманының өзекті шындығын өз шығармаларында жаңа уақытқа үн қосумен бірге, іс-әрекеті, мінезі нағыз табиғи қалыпта бейнеленген кейіпкер сомдауға талпынып, өмір шындығының қайшылықтарын толық мәнінде бейнелеуге тырысады. Махатма Ганди айтқандай: үнемі іздену, бір басқан ізін екінші қайталамау, үзбей жетілу сүйексізді мінезіне айналған.

Көркем сөз кестелеуді тағдырына темірқазық етіп ұстаған, жазушылықты кәсіби мамандығына айналдырған.

Д.Досжан «Отырар», «Фараби», «Жібек жолы» шығармалары арқылы «тарихи тақырыптың пионері» аталды. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің алпыс жылдай жабулы архивіне алғаш енген Дүкенбай Досжан сот құжаттары желісімен «Абақты» (1993) романын жазды. Жазушының көп қабатты тұспал мегзеуі, қиял-ғажайып символы мен философия қатар өрілген «Жазмыштың формуласы» хикаятын алайық. «Жазмыштың формуласы» хикаятты – ғасырлар тоғысында құрылып, ұлт тарихының жаңа мәтініне айналған, тарихи өркендеуінің мазмұны негізінде жазған шығармаларының бірі. «...Дүниеде шеңбері кең ауқымды шындық іздеймін десе, бас айналар биік-биік арманға басқыш қоямын десе – оқу керектігін ерте түсінді. Оқымаса, деңгейі төмен, ақылы кем болса – бала кезгі поезға соғылажаздаған есекке ұқсап билік иесінің алдында құлаққақпай жерге қарап, өзі құралпы пенделермен иықтасып... тістесіп... тебісіп... кетісіп... дегендей, өзінен пәстеуді таптап кете жаздап, ауылдың о жағы мен бұл жағына шаңдата жосып, жоғарыдағы үкіметке ыза-кегі қазандай қайнап, төмендегі өзіқұралпығатанаушүйіре қарап, мына қисық-қыңыр заманға өкпелеп, «жолым болмады» деп өтері кәміл» [3, 10 б.].

Зерттеушілер Д.Досжан шығармашылығын үш салаға бөліп жүр. Бірінші: көне ғасыр қойнауынан ер түрік аруағын көтерген 60 – шы жылдар басындағы тарихи кітаптары. Бұған «Жібек жолы», «Отырар», «Фараби» шығармалары жатады. Екінші: бодандық бұғау мен шенеуніктер езгісі зардабынан мінез экологиясына ұшыраған өмірі зая ұрпқтар образдарының галереясы – «Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Кісі ақысы» кітабынан табылады. Үшіншісі: ғажайып адамдар ғұмырын көркем тілмен сөйлеткен сериялар тобына «Мұхтар жолы» (1998) атты кітаптары енеді.

Дүкенбай Досжан дүниені суретпен, ешкімге ұқсас өзіндік бояу-белгімен көреді. Сөзбен сурет салады. Оқиғаға ой ағыны, мистика сарынын арқау етіп, кейіпкерді оның жан-толғанысы, сезім шырғалаңы арқылы суреттеуге машық.

Д.Досжан 1974 жылы «Трудный шаг» кітабы үшін «Молодая гвардия» баспасының «Қазіргі заманғы жақсы роман» сыйлығын иеленді. 1988 жылы Украинаның «Днепро» баспасының «Жібек жолы» романы үшін «Тарихи тақырыптағы жақсы кітап» сыйлығын алды. Суреткердің есімі АҚШ-тың «Әдебиет және өнер адамдары» энциклопедиясының 2-томына, Ұлттық энциклопедияның 3-томына, Абай энциклопедиясына енген.

Д.Досжан аса бай архивтің иесі. Абай, Әуезов, Есенберлин туралы ғұмырнамалық шығармалар жазған кезінде бұрын зерттеушілер назарына ілікпеген, баспа бетін көрмеген Омбы, Қазан, Ташкент архивтерінің қызықты, ауқымды деректерін тұңғыш пайдаланып, «Абақты», «Дала гладиаторлары» кітаптарын жазды. Жазушы мұрағатында маңдайалды замандастарымыздың қаламгерге арнап жазған ондаған хаттары сақталған. Отбасылық кітапханасында бес жүзге жуық кейіпкерлердің мінез қыры, күрделі тағдыры түсірілген картотека жинақталуы. АҚШ-тың Герберт Гувер архив қоры, Ясная полянадағы Толстой мұрағаттар иесі, шетел баспагерлері, әдебиетшілері Д.Досжанмен әрдайым хат жазысып тұрады.

Д.Досжанның 2 томдық таңдамалы шығармалары О.Сүлейменовтың алғы сөзімен «Жазушы» баспасынан, мемлекеттік тапсырыспен 1990 жылы жарық көрді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. // Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
2. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. // Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
3. Досжан Д. Жазмыштың формуласы. Хикаяттар // Астана: Фолиант, 2008. – 536 б.

ӘОЖ 811.512.122.373. 2

КӨРКЕМ ТУЫНДЫЛАРДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ МЕН КІСІ ЕСІМДЕРІНІҢ КӨРІНІСІ

Беркенова Р.А.- филол.ғыл.канд., доцент м.а.

Мырзабекова Қ. - магистрант.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2 курсы, МҚТ- 21-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада көркем шығамалардағы жер-су атаулары мен кісі есімдерінің көрінісі туралы қарастырылған. Лиро-эпостық дастандардағы жер-су атаулары мен кісі есімдерінің тілдік ерекшеліктері, этностық топонимдердің жай топонимдерден айырмашылықтары жан-жақты талданған.

Кілтті сөздер: қазақ антропонимдері, лиро-эпос жырлар, мифологиялық құбылыстар, ойконим, ороним, гидроним.

Аннотация. В статье рассматривается отражение топонимов и имен людей в художественных произведениях. Всесторонне проанализированы языковые особенности топонимов и имен людей в Лиро-эпических сагах, отличия этнических топонимов от простых топонимов.

Ключевые слова: казахские антропонимы, лиро-эпос, мифологические явления, ойконим, ороним, гидроним.

Abstract. The article considers the reflection of toponyms and names of people in works of art. The linguistic features of toponyms and names of people in Lyric-epic sagas, differences of ethnic toponyms from simple toponyms are comprehensively analyzed.

Keywords: Kazakh anthroponyms, lyric epic, mythological phenomena, oikonym, oronym, hydronym.

Белгілі тіл маманы Т.Жанұзақов қазақ антропонимдерінің даму тарихын бірнеше дәуірге бөліп қарастырады [1]. Олар: бірінші дәуір – көне түркі заманы (V-VIIIғ.); екінші орта ғасыр дәуірі (IX-XVI ғ.); үшінші дәуір жаңа заман (XVII-XIXғ.); төртінші дәуір Кеңестік дәуір. Жоғарыда сөз болып отырған лиро-эпостық жырлардағы есімдерді Т.Жанұзақовтың есімдерді осылай тарихи дәуірлерге бөлу принципін басшылыққа ала отырып жіктеу қажет деп білеміз. Мысалы, «Айман - Шолпан» жырындағы кісі есімдеріне зер салсақ, үшінші дәуір жаңа заман антропонимдерін қамтиды. Ал, А.Мұқатаева мен Ә.Қайдаров «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы кісі есімдерін қарастыра келе бірінші және екінші дәуірге жатқызады. Ғалымдардың пайымдауынша, «поэмадағы Қарабай, Сарыбай, Қозы, Баян, Қодар, Айбас, Ай, Таңсық, Тайлақ, Әлжаппар, Қаракөз, Жидебай, Тұяқбай сияқты есімдерден автордың көрсеткен осы дәуірлерге тән тілдік ерекшеліктерінің бәрін табуға болатын сияқты. Атап айтқанда, бұл дәуірлердегі көне түркі есімдерінен айға, күнге, хайуанаттарға, отқа, суға, т.б. табиғи құбылыстарға табыну дәстүрін, асыл метал, қымбат тастар мен дәулет байлықты дәріптеуді, аспан тәңіріне, құдайға, әртүрлі сиқыр күштерге, мифологиялық құбылыстарға бас ию, араб, парсы, монғол тілдерінен енген діни, мәдени, әскери ұғымдарды дәріптеу салтын көреміз» [1,10 б.].

Лиро-эпостық дастандарда орын алған жер-су атаулары мен кісі есімдерінің тілдік ерекшеліктерін қарастырмас бұрын этностық топонимдердің жай топонимдерден айырмашылықтарын анықтап алғанымыз жөн. Бұл туралы Ә.Қайдаров: «Этностық топонимдердің жай топонимдерден өзіндік ерекшеліктері жоқ емес. Ең алдымен этнос топонимдерінің реалді географиялық объектілермен сәйкестігін, тарихи шындыққа жанастығын жатқызуға болады. Басқаша айтқанда, поэмадағы белгілі оқиғаларға, кейіпкерлердің іс-әрекетіне тікелей қатысты жер – су атаулары мен жер бетіндегі тарихи ескерткіштер ретінде күні бүгінге дейін Қазақстан топырағында сақталып келе жатқан ойконим, ороним, гидронимдер арасындағы ұқсастық, сәйкестік, теңдестік мәселесін қараудың поэма тілі үшін де, оның жалпы тарих үшін де маңызы зор», - дейді [1,11б.]. Бұл мәселе туралы айтқанда «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы негізгі орын алған топоним - Аягөз өзені. Нақты тоқталайық, Ш.Уалиханов жазып алған нұсқасы бойынша Аягөз атауы алты жерде орын алған:

1. «Аягөздің бойынан ел ауыпты,
Қылады екен Сарыбай бір қауіпті» [2,31 б.],
2. Ай-най, балам, ай, балам, кете алмассың,
Аягөздің бойынан өте алмассың[2,37 б.],
3. Ай-най, шеше, ай, шеше, кетер-ақпын,
Аягөздің бойынан өтер ақпын [2,37 б.],
- 4.-Аягөзді жағалай бітер қайың,
Өксіп болған Баянды уатайың[2,45 б.],
- 5.Тазша болып Қозыкем кетті, дейді,
Аягөзден сал байлап өтті дейді[2,47 б.],
- 6.Өлсе дағы, Қозыкем, арманым жоқ,

Сурет болып та бітіпті Аягөзге»[2,67 б.],

Жырдың В.Радлов жазып қалдырған нұсқасында бұл топоним төрт рет аталады. Көңіл бөлейік,

«1.Құсмұрыннан болжайды Аягөзді,

Ағып жатқан Аягөз суға барды[2,74 б.],

2.Ағып жатқан Аягөз суға барды,

Екі месті толтырып құйып алды.

Аягөзден бедеуді бір қаптырып,

Екі месті байланып қайта салды [2,74 б.],

3.Қарабай Аягөзге келді жетіп,

Жетіп, түйенің қомын алды шешіп.

Аягөзде жақсы қоныс тапқаннан соң,

Қалмақтан кісі шүйіншілеп, келді жетіп»[2,74 б.],

4. Қозы Көрпештің өзі Аягөздің аяғында Шоқтеректің түбіне барды да жатты[2,90 б.].

Ал, Жанак ақын жырлапты деген нұсқада Аягөз он жерде қайталанады. Олай болса, жырдың бас-аяғына арқау болған Аягөз өзеніне түсініктеме берейік. Қазақ энциклопедиясының бірінші томында бұл топонимге мынандай түсініктеме береді: «Аягөз – Семей облысындағы ұзындығы 492 км. өзен. Ол Балқаш көліне құяды. Басты салалары: Нарын, Балықты, Батпаты, Айғыз, Қурайлы, Таңсық» [1,11 б.]. Жырдың бас-аяғын бағдарласаңыз, бұл топоним Қарабайдың жетім ұлға қыз бермеймін деп қашып келген жері. Ә.Қайдаров жырдағы Аягөз атауының ойконим емес, гидроним екендігін айта келіп, мал шаруашылығына тиімді өзен жағалауы деген пікір білдіреді. Тарихи деректерге зер салсақ, Аягөздің алғашқы атауы – Сергиполь. Ол 1831 жылы салынған қала. Олай болса, жырдағы Аягөзді Аягөз өзені бойына салынған Аягөз қаласы деп түсіну қателік тудырады. Бұл пікірді кезінде Ә.Қайдаров та білдірген. Ғалым Ә.Қайдаров, А.Мұқатаевалар кезінде В.М.Жирмунскийдің: «Эпикалық шығармалар арасындағы кеңінен тараған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастаны патриархалдық мылқау қара күштің зорлық - зомбылығына тап болған екі ғашықтың қайғылы тарихы ретінде кең – байтақ қазақ жерінде ғана емес, көрші Орал, Алтай жерлеріндегі түркі халықтары арасында да кеңінен жайылған еді. Жергілікті халық аңызына айналған бақытсыз екі жастың әйгілі күмбезі Балқаш көлінің солтүстік жағындағы Аягөз өзенінің бойындағы Сергиполь қаласы маңында әлі күнге сол қалпына тұр» [1,11 б.],- деген мәліметін мысалға ала отырып, осы жырдағы Аягөз атауы бар болғаны гидроним ретінде қолданылып тұрғандығын үзілді-кесілді айтады. Себебі, Аягөз қаласының салынуымен жырдың туу дәуірі туралы ғалымдардың жасаған болжамдарының арасында үлкен алшақтық бар. Олай болса, біздің пікірімізше де Аягөз топонимі Шу бойы, Іле бойы, Ертіс бойы, Сыр бойы тәрізді гидроним қызметінде келіп тұр.

Жырдағы көп кездесетін келесі бір топоним – Шоқтерек. Шоқтерек атауы жырдың барлық нұсқаларында кездесетін, еш өзгермеген топоним. Бұл атау тіптен өзге түркі тілдес халықтар арасында сақталған нұсқаларда да осылай аталады.

Бұл мәселені терең зерттеген Ә.Қайдаров, А.Мұқатаевалар жырда орын алған топонимдердің ең көбі қазіргі Қазақстан аймағына тиісті жер-су атаулары екенін және оған терең көңіл бөлген адамға бұл атаулар нақты жеріндегі географиялық нысаналармен сай келетіндігін көрсетеді. Жалпы осы лиро-эпостық дастандардағы топонимдерді географиялық белгілеріне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыру негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Мысалы, Ә.Қайдаров мен А.Мұқатаева бір ғана «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы топонимдерді: гидронимдер, оронимдер, ойконимдер деп үшке бөліп қарастырады[1,12 б.]. Нақты тоқталар болсақ, «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы Аягөз, Есіл, Нұра, Қаракөл, Шыршық, Бассу, Сарысу, Ұзынбұлақ, Балқаш, Жайылма, Лепсі, Ұржар, Қатынасуы, Іле, Шу, Талас, Бақалы, Зайсан, Сыр, Телікөл, Жетісу болып келетін гидронимдердің ұзын саны жиырмадан асады. Мысал келтірсек,

«1.Сарыбай жұртымен көшіп кетті,

Дариясынан Аягөздің өтіп кетті[1,12 б.],

2. Айбас күл адасқанын енді білді,
Есіл, Нұра бойына қайтып келді [1,12 б.],

3. Қарабай сол көшкеннен әрмен өтті,
Шыршық пенен Бассудан көктей өтті;
Өзіреттің тауынан аса көшіп,
Шолаққорған Қаракөл жерге жетті [1,12 б.],

4. Аз жүрсе, көп жүрсе де аман – есен,
Аяғы Жетісуға о да келді» [1,12 б.], т.б.

Жырда Алатау Қаратау Сауыр, Сойқал Шыңғыс, Қалба, Мыржық Тарбағатай, Жылытау, Көкшетау, тағы басқа оронимдердің яғни оннан аса тау аттары аталады. Мысал келтірейік,

«1. Алатаудың жағалап ар жағымен [1,12 б.],

2. Келеді Қаратаудан Қозыке асып [1,12 б.],

3. Арғы шеті Сауыр мен Сойқал қылып,
Жылқыны қоя беріп, жатып алды [1,12 б.],

4. Не Шыңғыстай болмаса, не Қалбадай,
Не Мыржықтай аңы көп бір тау еді» [1,12 б.], т.б.

Аталмыш жырда Қызылжар, Тәшкент, Қоқан, Ақжар, Шолаққорған, Түркістан, тағы басқа бас-аяғы оннан аса ойконимдердің аты аталады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Ә.Қайдаров, А.Мұқатаевалар жырдағы топонимдерді осындай нақты үш бөлікке бөліп қарағанымен жырға көңіл бөлсеңіз, онда бұдан басқа да нақты емес географиялық нысандар орын алады. Тіптен Тәшкен, Қоқан, Құлжа, Меке атаулар Қазақстан аумағынан тыс топонимдер. Ал жырдағы Аягөз атауы бірде өзен атауы болып гидронимдік қызмет атқарса, енді бірде мекен атауы ретінде ойконимдік қызмет атқарады. Сондай-ақ, аталмыш жырлардағы топонимдерді анықтаушы сыңарларының мағынасына қарай да топтастырып қарастырамыз. Мысалы, «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры бойынша Ақкөл, Алатау, Ақжар, Қосмұрын, Құбабел, Қаратау, Қызылжар, Қаракөл, Жетісу, Мырзық, Ұржар, Ұзынбұлақ, Шолаққорған, Сарысу, т.б., «Айман-Шолпан» жыры бойынша Қызылқұм, Қаратал [3.]. Айта кетер бір жай, осы лиро-эпостық жырлардағы топонимдер жасалу моделі мен морфологиялық құрамы тұрғысынан сан алуан болып келеді. Бірде олар екі сөзден құралған болса, келесі кезекте құрамындағы сөздер морфемаларға бөлінбейді. Жырдағы қос компонентті топонимдерге Ақжар, Жәйтөбе, Нұракөл, Ұзынбұлақ, тәрізді тағы басқа атауларды мысалға келтірсек, бөлшектенбейтін морфемалардан тұратын атауларға Аяған, Аспара, Аягөз, Бетбақ, Жамшы, Күреңіс, Тоқырауын, Шыршық сияқты топонимдерді атаймыз.

Жырда баса назар аударатын бір жағдай – жер-су атаулары туралы халық аузында сақталған аңыз-әңгімелер. Мұндай аңыз-әңгімелер әсіресе «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының Шөже ақын айтыпты деген және Жанақ ақыннан жазып алынған деп көрсетілетін нұсқаларында жақсы орын алған. Бұл туралы Ә.Қайдаров пен А.Мұқатаева: «Әрине, аңыз – эпсаналар барлық жағдайда тарихи шындықпен жанаса бермейді, ал лингвистикалық тұрғыдан олар көбінесе халық этимологиясына саяды. Дегенмен поэмада оқиға желісін шиеленістіре түсу үшін, оны тартымды, қызықты, сенімді етіп көрсету үшін жыршылар аңыз мотивін пайдаланған. Жалпы алғанда халықтық ат қою дәстүріне жат емес. Қазақстан жеріндегі кейбір топонимдердің осы дәстүр бойынша жасалып, қалыптасып кеткенін біз ғылыми- зерттеулерден жақсы білеміз» [1,14 б.],- дей келіп, осы тұста ең басты нәрсе – жер-су атаулары аңыз оқиғасына байланысты пайда болған ба, әлде олар бұрынан-ақ қолданылып жүрген атауларға орайластырылып шыққан ба? Жырдағы ғалымдардың назарын аударар бір жай осы мәселе. Жырда кездесетін топонимдер қазірде сақталған ба деген сауал төңірегінде ой қозғасақ, дастандағы сұлу қыздың сәлемдеме қарқарасы түсіп Қарқаралы аталған тау бүгінгі күні де бар оронимнің аты. Жырдағы Қарабайдың сабасы жарылып сондықтан Ақкөл, Жайылма аталған топонимдер солтүстіктегі гидронимдердің аты. Айбас батырдың моншақ пен домбыраны түсіріп Домбыралы, Моншақты аталған топоним бүгінде

Ақмола, Көкшетау өңірлеріндегі оронимдердің аты. Жанындағы жаулығы түсіп Абыралы, Жалаулы аталған топонимдер Тарбағатай тауының батысында бой түзеген шынның атауы

Лиро-эпостық жырлардағы антропонимдер мәселесіне келер болсақ, оларға тән бірінші өзгешелік - көнелігі. Нақты тоқталар болсақ, «Қыз Жібек» жырында Алашабай, Қаршыға, Салтаң, Дуалы, Бекежан есімдерін; «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы Танас, Айбас, Қодар, Қаратоқа, Бұланқара, Баян, Қозы, Тайлақ, Күліп есімдерін; «Айман-Шолпан» жырындағы Көтібар, Маман, Арыстан есімдерін алайық [3.].

Бүгінде Бекежан, Қаршыға, Баян, Қозы, Арыстан, Тайлақ сынды кейбір есімдер қолданыста бар, дегенмен олардың тілдік табиғаты көне екендігі даусыз. Ал Көсемсары, Ай, Таңсық, Шақшақ, Салтаң, Дуалы, Танас, Қодар, Қаратоқы, Бұланқара, Күліп, Көтібар, Маман есімдері мүлде қолданыстан шыққан есімдер. Кезінде «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын терең зерттеген Ы.Дүйсенов жырдың бірнеше нұсқанда бірдей орын алған образдар: Баян Сұлу, Қозы Көрпеш, Қарабай, Сарыбай, Айбас, Таңсық, Қодар, Тайлақ би екендігін, ал онда қосымша орын алып, қалтараберісте көрінетін образдарда ғана айырмашылықтар барлығын айтады. Ондай образдарға ғалым Жанақ нұсқасындағы Көсемсары мен Тазша баланы, В.Радлов нұсқасындағы Жаңыл, Манап хан, Төлеу мен Ыстыны жатқызады.

М.Жолдасбеков пен С.Қасқабасов өз еңбектерінде Түркі қағанатынан соң түркі тектес ру – тайпалардың арасында байланыс тығыз болғандығын айта келе, сол кезеңдегі көркем туындылар да көптеген өзгерістерге тап болып отырғандығын айтады. Осы жырдың қай халықтағы нұсқасын алсақ та, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» дастанының алтай, төлеуіт, қазақ, башқұрт, татар халықтарының арасында тараған нұсқаларында әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің жырлануы, негізгі образдарының есімдері бірдей, оқиғалардың өрбуі, шешімінде үлкен сәйкестіктер бар. Нақты тоқталар болсақ, алтайлықтарда: Қозын Эркеш, Байым-Сұр, Қаратыхан, Қодур Уул, Қарықпай, Сарықпай, Ақ хан; татарларда: Кузы Көрпә, Пайансылу, Ақ хан, Қара хан, Қара Қалмақ; башқұрттарда: Кузыйкүрпәс, Маянһылу, Сарыбай, Қарабай; ал өздеріңізге белгілі қазақта: Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қарабай, Сарыбай, Қодар болып келеді. Осындай нақты дәлелдерге сүйене отырып, М.Жолдасбеков және С.Қасқабасовтар аталмыш жырды сонау түркі дәуірінен келе жатқан көне фольклорлық туындыларымыздың ішіндегі ең асылы, ең құндысы деген пікір білдіреді. Олардың пікірінше бұл жыр бірден мұндай көркемдік деңгейге көтерілмеуі де мүмкін. Бастапқы сәттерде ол аңыз, не әңгіме қалпында әңгімеленіп, V–VI ғасырларда фольклорлық тұтастану үрдісін бастан кешіруі мүмкін. Ал қыпшақ дәуіріне тән XI–XII ғасырларда поэзиялық жыр-дастанға айнала бастаған. Алтын Орда дәуірінде көлемді жырға айналып, XVI–XVII ғасырларда эпикалық туынды ретінде танылып, классикалық эпос күйіне XVIII–XIX ғасырларда түскен.

Жырдағы кісі есімдері туралы пікір білдірген ғалымдардың назарын аударған келесі есімдер – Қодар, Қозы Көрпеш, Баян. Мысалы, Ә.Қоңыратбаев осы дастанның барабы нұсқасы мен қазақ жұрты арасында тараған В.В.Радлов нұсқасында Қарахан деп атап, Қарабайды XI ғасырдағы Түркістан, Жетісу өңірін билеген хандардың есімдерімен байланыстырады деп жазады. Ғалымның назарын өзіне аударған келесі бір есім – Қодар. Ол Қодар есімі де X–XI ғасырлардан бергі кезеңде жырланып жүрген жыр-дастандарда бар екендігін айтады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында Қодар Қарабай байдың малын бағып, шөлге ұрындырмай, аязда қырғызбай аман сақтап қалып отырған. Оны жырда Қодар құл деп те атайды. Ә.Қоңыратбаевтың айтуынша, X ғасырда Сыр бойын жайлаған оғыз-қыпшақ ру-тайпаларының тарихы туралы жазылған деректерде Қодар байдың отар-отар малын бағатын орынбасарлық қызметін атқарған кісісі деп жазылған. Жалпы оғыз тарихына көңіл бөлсеңіз, оғыз тайпасының билеушілерін ябғу деген. Бұл дегеніміз – бір жерді, елді билеуші әкім деген мағынаны береді. Оғыздардың кез-келген тайпасын алып қарасаңыз мұндай әкімдер болған. Олардың қайсысын алсаңыз да ябғу деп атаған. Ал яғбулардың уәзірлеріне Қодар-кен деп деген айдар таққан. Сондай-ақ, олардың әскер басы, қолбасшыларын Қатағанұлы Атырау деген. Тарихи деректерге қарағанда сол оғыз ішінде қанша ябғу бар болса, тура сондай Қодар-кені қызмет еткен. Бұл деректі 922 жылы Еділде орын тепкен Хазар мемлекетіне мұғаджар арқылы жол шеккен араб елінің тарихшы-ғалымы Ебн Фадлан баян еткен. Олай

болса, Қодар есімі жалпылама есім болып табылады. Бұл жағдайға мысал ертеден келе жатқан «Мақпал қыз», «Құл мен қыз» тіптен бәрімізге белгілі «Қыз Жібек» жырларынан да табылады. Осы жырлардағы Сегіз, Талайлы және Қаршыға сынды кейіпкерлер дастандарда отарлап мал бағу кәсібімен шұғылданған. Сондай-ақ, «Әлеуке батырда» Қодар атты кейіпкер Орақтың 90 құлының бас көтерері ретінде жылқысын бағады. Ал, Орақ батыр Көбікті елін жаулауға атқа қонғанда Қодар қарындасы Қарлығашты зорлықпен әйелдікке алу үшін жанын салады. Қызылорда өңірінің тумасы Жаңаберген жыраудың жырлаған «Қарабек» жырын алып қарасақ, XI ғасырға телінген Түркістан ябғусы Қадырханның баласы Қарабектің малшысы Қодар да жырдан орын алады. Қарабек қалмақ Қобланмен елден қашқан қарындасы Ханбибіні қайтармақ болып кеткен сапарында оның кешіккенін пайдаланып, ата-анасына мал бақтырып, ал сұлу әйелін өзі әйелдікке алмақ болып ел үстіне әңгір таяқ ойнатады. Жырлардың кей тұстарында Қодар тек құл ғана емес батыр деп те аталады. Дегенмен, қай жыр-дастандарды алсақ та, бұл бейне опасыздықтың белгісіндей көрінеді.

Ғалымдардың пайымдауынша, жырдағы Баян есімі де аса қатты көңіл бөліп қарастыруды қажет етеді. Бұл жыр жырланатын алтай өңірінде Баянды «Байымсұр» дейді. Осындағы «сұр» сөзі тас деген мағына да үстейді. Яғни, бұл дегеніміз тасқа айналған байдың қызы деген ұғымда айтылған. Сондай-ақ, Қозы атауы да телеуіттерде орын алмаған екен. Ол алтайлықтарша «көзе тас» яғни, тасқа айналып кеткен ер жігіт деген мағынада қолданылады.

Осы жырлардағы назарға түсер бір жағдай - кейіпкер есімдерінің алдынан не болмаса артынан анықтауыш сөздердің орын алуы. Мысалы: «Қыз Жібек» жырында Төлеген мырза, Қыз Жібек, Дуалы бай, Бекежан батыр; «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы Ақ Баян, Қыз Баян, Қодар құл, Қодар мұндар; «Айман- Шолпан» жырында ер Көтібар, ақ Айман, сұлу Шолпан болып келуі [3]. Мысалы, «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырының Жанақ нұсқасында:

1. Отырған хан Сарыбай, мені көрші[3,98 б.].
2. Он сан халқын Тайлақ би жиып алып[3,105 б.].
3. Көңілі батыр Тайлақ жазған хаттай[3,105 б.].
4. Қай адам ер Тайлаққа тең келеді[3,106 б.].
5. Ер Танас Қарабайға жүріп кетті[3,110б.].
6. Алдыма сұм Баянды алып берші[3,113 б.].
7. Қолынан ит Қарабай малын соймас[3,115 б.].
8. Ақ Баянды Қараеке берсең екен[3,117 б.].
9. Бұралған тал шыбықтай ол Баян қыз[3,119 б.].
10. Аяғы бес кісілік Көсем сері[3,121 б.].
11. Тайлақтың кенже інісі Айбас сері[3,122 б.].
12. Қараңыз ер Айбастың қылған ісін[3,122 б.].
13. Көреді батыр Айбас талай жерді[3,123 б.].
14. Келмесе сорлы Баян дегені өлсін[3,126 б.].
15. Кәпір Қодар бір тау ғой кім таласар[3,126 б.].
16. Қуанып сұлу Баян жүре берді[3,128 б.].
17. Ер Қозы амандасып жүріп кетті[3,136 б.].
18. Сипаты сұлу Баян сондай ғана [3,140 б.], т.б.

Жыр-дастандардағы бұл мәселе туралы ғалым Ы.Дүйсенов өз пікірін білдіре отырып, «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» жырындағы кез-келген образды ашуда, ол жайында сипаттама беруде, кейіпкерлердің мінез-құлық, жан дүниесін танытуда іс-әрекет арқылы емес теңеумен беру жиі орын алатынын айтады. Ғалым жырдағы «алтын айдар Қозы», «сұлу Баян» Қодарды ылғи «қара қалмақ», «шұнақ құл» деп атауына көңіл бөледі [3,528б]. Жыр-дастандарда бұлай кейіпкер есіміне тіркесіп келетін анықтауыш мәнді сөздердің орын алуын осы мәселені зерттеген біршама ғалымдар заңды құбылыс деп санап бұл жағдай батырлар жырыныда да, лиро-эпостық жырларда да, тіпті ертегі, аңыз, айтыс өлеңдерде де кездесетіндігін алдыға тартқан. Ә.Қайдаров ол туралы: «Бұл жалпы эпос пен фольклор антропонимдеріне тән дәстүр» [1].,- дейді. Мысалға, «Қыз Жібек» жырын алайық, онда:

«1.Төлеген мырза дер еді.
 2.Жібек сұлу деген бар екен.
 3.Қыз Жібектің ауылы.
 4.Қаршыға жырау, сен,-дейді.
 5.Кетер ме бұл қорлығың ер Қаршеке.
 6.Төлегендей батырды,
 Әулиедей көреді.
 7.Төлеген ердің тұлғасын.
 8.Төлеген мырза, сен бе едің.
 9.Бекежан сынды ер еді» [1,Б.174-182].,-деп мырза, ер, батыр, сұлу, жырау, қыз тәрізді анықтауыштық қызмет атқарушы сөздер орын алған. Осындай мысалды «Айман-Шолпан» жырынан да көре аламыз:

1. Бір сұмдық Айман қызға болып қалды.
2. Қорада ер Көтібар айқай салды.
3. Ақ Айман бұл дауысты қош алмайды.
4. Қасында сұлу Шолпан сұрайды енді.
5. Зарланып Айман сорлы жыласа да.
6. Шайқалтып Айман сұлу мініп алды.
7. Тез жетсін ер Әлібек біздің баққа.
8. Сенбеймін мұныға да ер Арыстан[3, Б:182-190].

Халық фольклорындағы Алпамыс батыр, Қобыланды батыр, Ер Тарғын, Ер Сайын, Қыз Құртқа, Ақ Жүніс, Ақ Тоқты, Ер Төстік, Шық бермес Шығайбай, Алдар көсе тағы басқа атаулар антропонимдерге тән осы ерекшеліктерге мысал болады.

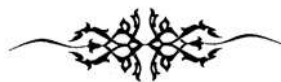
Жалпы жыр-дастандардағы бір байқалатын жағдай - кісі есімдерін құрметтей еркелете атау. Мысалы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын алайық, онда Қозы есімі:

«Сұлу Баян айтыпты әкесіне,
 Қозыкеке келер ме екен мұнда депті» [2,45 б.],-деп Қозыкеке деп аталса,
 «Қайырлы ғұмыр бере көр-ау
 Қозыжанға артындағы» [2,49 б.],-деп Қозыжан болып еркелетіп беріледі. Сондай-ақ,
 «Қай адам Сарекендей ниетке жеткен,
 Көп адам бізден бұрын өтіп кеткен» [2,53 б.],- деп Сарекен аталып,
 Қареке-ау, ақылменен арбайсыз ба,
 Жаратқан бір тәңірді алдайсыз ба» [2,56 б.],-деп Қареке деп көтермеленіп беріледі.

Т.Жанұзақов, А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев тәрізді ғалымдардың зерттеулері болмаса, жыр-дастандардағы кісі есімдері, олардың тілдік ерекшеліктері, жүйелі жүргізілген ғылыми этимологиялық талдаулар терең қолға алынбай жатқан дүниелер. Бұл туралы Ә.Қайдаров «Бұл лексиканың шынайы сыры түркі тілдерінің фактісін салыстыра, салғастыра қарайтын этимологиялық ізденістер арқылы ғана ашылмақшы», - деп атап көрсеткен [1,16 б.]. Шамалап, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры қолға алынғаны болмаса сонау ғасырлардан бізге жеткен түрлі жыр - дастандардағы антропонимдер мұқият қарастыруды керек етеді. Ойымызды қорыта келгенде, лиро-эпостық жырлардағы топонимдер мен антропонимдерінің тілдік ерекшеліктері бүгінгі таңға дейін бірді – екілі зерттеу жұмысының нысанына айналғанымен әлі де тереңірек қарастыруды керек етерлік мәселе.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986. – 136 б.
- 2.Қозы Көрпеш - Баян сұлу.- Астана: Фолиант, 2002. – 439 б.
- 3.Садырбаев С. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1977. – 224 б.

РАМАЗАН ТОҚТАРОВ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Беркенова Р.А. - филол.ғыл.канд., доцент м.а.

Ақболтаева А.Б. - магистрант

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2 курсы, МҚТ- 21-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Рамазан Тоқтаровтың прозалық шығармаларының көркемдік ерекшеліктері жан-жақты талданған. Қаламгер ел арасындағы саяси оқиғалар мен тұрмыс-тіршіліктің барлығы да осы проза жанры арқылы әр заманға өзіндік баға береді. Өзінің өміршеңдігімен төрткүл ғаламға танымал туындылардың бірі Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы екендігі оқырманға аян. Қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтен кейін Абайдың шығармашылығын зерттеген Рамазан Тоқтаров. Қазақ әдебиетіндегі адам бейнесінің көрінісі оның тек қана сырт келбетінің суреттелуімен ғана шектелмейтіндігі, кейіпкердің жалпы өмірге деген көзқарасының қыр-сырлары, жазушының прозалық шығармаларының көркемдік ерекшеліктері қарастырылған.

Кілтті сөздер: проза, жанр, жазушы, ұлттық, роман, сюжет, кейіпкер, уақыт шындығы, замандас бейнесі.

Аннотация. В статье всесторонне проанализированы художественные особенности прозаических произведений Рамазана Тохтарова. Все политические события и бытовые условия нашей страны дают свою оценку каждому времени через этот жанр прозы. Читателю ясно, что одним из самых известных во вселенной произведений является роман-эпопея Мухтара Ауэзова «Путь Абая». В казахской литературе после Мухтара Ауэзова изучал творчество Абая Рамазан Тохтаров. В казахской литературе рассматривается тот факт, что проявление образа человека не ограничивается лишь описанием его внешности, тонкостями отношения героя к жизни в целом, художественными особенностями прозаических произведений писателя.

Ключевые слова: проза, жанр, писатель, национальный, роман, сюжет, персонаж, реальность времени, образ современника.

Abstract. The article comprehensively analyzes the artistic features of Ramazan Tokhtarov's prose works. All political events and living conditions of our country give their assessment to each time through this genre of prose. It is clear to the reader that one of the most famous works in the universe is Mukhtar Auevov's epic novel "The Way of Abai". In Kazakh literature, after Mukhtar Auevov, Ramazan Tokhtarov studied the work of Abai. Kazakh literature considers the fact that the manifestation of the image of a person is not limited only to the description of his appearance, the subtleties of the hero's attitude to life in general, the artistic features of the writer's prose works.

Keywords: prose, genre, writer, National, novel, plot, character, reality of time, image of a contemporary.

XX ғасырдың 60-шы жылдары - біздің ұлттық әдебиетімізде жаңа кезеңнің басталуы. Осы кезеңде әдеби жанрлар ең дамыған. Проза жанрындағы елеулі ізденістердің өз жемісін бергенінің мысалы-осы кезеңде жазылған әртүрлі тақырыптағы романдар.

Белгілі ғалымдарымыз «жиырмасыншы ғасырды ұлттық жазба әдебиетіміздің алтын ғасыры» деп түрлі мазмұндағы, көркемдік сапасы жоғары шығармалардың дүниеге келуімен бағалап жүргенді белгілі [1,65 б.]. Осы кезеңнің прозасы ұлт өмірінің барлық аспектілерін бейнелейтін көркем бейненің бай қорын құрды. Проза жанры сол кезеңдегі тарихи дәуірдің уақыт шындығын, қазіргі заман мен шындықты игере отырып, ұлт өмірінің шежірелік шындықтарын бейнеледі. Бұл салада 1960-жылдары әдебиет әлеміне келген І.Есенберлин,

С.Сматаев, Ә.Кекілбаев, Қ.Ысқақов, О.Бөкей, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Д.Досжанов, Р.Тоқтаров, тағы басқа бірнеше қаламгерлердің есімдерін ерекше атауға болады [2,156 б.].

Жазушы қаламынан әр жылдары туған «Ертіс перзенттері», «Ертіс мұхитқа құяды», «Бақыт», «Тұлпардың сыны», «Жердің үлгісі», «Сусамыр», «Таңбалы жарғақтың құпиясы» атты шығармаларды оқи отырып, өз шығармаларын жазу барысында елден қызықты сюжетті, ерекше кейіпкерді іздеуге алаңдамайды. Кәдімгі өмірдегідей, сіз күн сайын айналаңызда байқайтын құбылыс өзіндік және құнарлы тілмен, көркемдік көріністің қарапайым тәсілдерімен тамаша суреттелген. Сондықтан оның шығармалары да, ондағы кейіпкерлер де адам жанына жақындай түседі, күнделікті өмірдегідей шынайы, табиғи, өздерімен араласады. Р. Тоқтаров көркем әдебиеттің табиғатын, әсіресе проза жанрын, мәнін, ішкі жан дүниесін терең түсінеді. Қоршаған ортаны, қоғамды, ол өмір сүретін уақытты мұқият бақылайтын және өз жолынан адаспайтын жазушы. Кейбір өнер әлеміндегі кейіпкерлер - бұл кескіндеме шеберлігі мен ұлттық кескіндеме арқылы зерттелген бейнелер.

Р.Тоқтаров - үлкен суреткер, шеберліктің шыңына шыққан жазушы. Қаламгер прозасы үшін ең бастысы-адам. «Көркем шығарма дегеніміз сүйіспеншіліктің жемісі. Бірақ, іс болмаса сүйіспеншіліктің өзі өлі дүние болмақ. Сіз сүйіспеншілік ісін істеңіз, сонда біз де сіз сүйетін нәрсені сүйетін боламыз» -дейді ұлы жазушы Л.Толстой [3, 456 б.]. Қаламгер прозасы-қуаныш-арман, ой-мақсат, қиял-қайғы және адамдардың жан дүниесіндегі өзгерістерге толы. Атап айтқанда, адамның басты мақсаты-әртүрлі сезімдерді, әртүрлі психологиялық жағдайларды ашу. Р. Тоқтаровтың шығармалары, бір қарағанда, әр кезеңде әр түрлі тақырыптарды қозғайды және шығарманы уақыт талабына сай жазатын сияқты. Тіпті кейде оның романдарының тақырыбына қарап, сол науқанға, сол науқанға арналған долбар жасауға болады. Алайда, жазушы өз шығармаларын терең қадағалап, оларды оқығанда, олардың есімдері ғана әр мерзімді науқанға арналған сияқты. Кәдімгі адамдық, күнделікті өмір-бұл адами қатынастардың көрінуіне, қайшылықтардың көрінуіне, ізгілік пен зұлымдық арасындағы бітіспес күрестің себеп-салдарлық байланыстарын ашуға ықпал ететін мақсат. Осыған байланысты тақырыптық болып көрінетін жаңа туындылардың ішкі үйлесімі орын алады.

1968-69 жылдары жарияланып, екі кітаптан тұратын «Ертіс мұхитқа құяды» атты романында ол отызыншы, қырқыншы, соғыстан соңғы ондаған жылдар бойына елімізде орын алған әлеуметтік мәселелерді қозғайды [4]. Бас кейіпкер Бекеттің туған күнінен бастап азамат болып ат жалын тартып мінгенге дейінгі өмірін, оның төңірегіндегі адамдардың тағдыр-талайын жан-жақты әңгімелей отырып, жазушы жарты ғасырдағы қазақ елінің тұрмыс-халын көз алдымызға әкеледі. Отбасы мен қоғамның арақатынасындағы қайшылықтар, кішкентай адамдардың күнделікті миқнатқа толы өнімсіз тірліктері мезі ғып жібергендей болады.

Шалқар шабыты мен суреткерлік ұстанымын әңгімеден бастап, повестер мен романға дейін жеткізген жазушы өз прозасын үнемі жаңа ізденістермен, өзгерістермен өрнектеп, үнемі өркендетіп келеді. Қаламгер прозасының негізгі ерекшелігі өмірге, адамдарға барынша құрмет көрсетіп, адам сезімін шынайы, жан-дүниесінің нәзік те тылсым қырларын терең бейнелеп, осы арқылы оқушыны баурап алады. Әдебиеттің өміршеңдігі адам табиғатының өмірге деген сенімін тани білуімен байланысты. Әсіресе, адамды, оның ісін, рухани биіктігін көркем бейнелей алған әдебиеттің болашағы әрқашан да жарқын болатыны белгілі.

1975 жылы жарық көрген «Тұлпардың сыны» атты романында Р.Тоқтаров жаңа белеске көтерілді [5.]. Романда қазақ қызының сәтті бейнесі бар. Алматыға келіп оқуға түсе алмай, сандалып, әр кеменің құйрығын бір ұстап жүрген Мағрипа есімді бойжеткеннің ауыр қасіретін сөз ете отыра, «әйел – қырық шырақты» деген халық даналағының өміршеңдігін арқау етеді. Сол қыздың жолында кезіккен бар қиындықты өз бойындағы ата-анадан жұққан асыл қасиеттері арқылы жеңіп шыққанын әсерлі түрде баяндайды.

«Ғасыр наны» атты романы да бір тың және тыңайған жерлерді игеруге арналған шығарма секілді [6.]. Бұл шығарманы оқымай, немесе үстірт қараған адамға ғана солай

болып көрінеді. Кезінде солақай кей сыншылар кітаптың затына емес, атына қарап: «Романда тың жоқ, еңбек аз көрінеді, механизаторлардың бейнесі шықпай қалған» - деп байбалам салып, жазушының басына әңгір-таяқ ойнатқан кездерде болған. Оның бәрі уақыттың, жалған идеологияның, қала берді қызғаныш дертінен туған құбыжық талап екенін қазіргі уақыттың өзі дәлелдеп берді. Керісінше, бұл романда ұлт тағдыры, оның болашағының құрдымға жоқ болуға айналғаны сөз болады.

Р.Тоқтаровтың тағы бір көлемді туындысы – «Таңбалы жарғақтың құпиясы» романы [7.]. Бұл романға көшпелі қазақ халқының басынан кешірген үш үлкен тарихи дәуірі арқау болған. Әдебиет – халықтың көкейкесті арманынан шығып отырғанда ғана оның рухани қажет мүлкіне ғана айналады. Осы тұрғыдан алып қарағанда Рамазан Тоқтаровтың «Таңбалы жарғақтың құпиясы» атты осы романы оның қалам ұшынан жаралған қымбат қазынасы әрі бүкіл шығармашылық еңбегінің биік шоқысы. Бұл – бүгінгі шындыққа шөліркеген оқушысын табатын құнды кітап. Рамазан Тоқтаровтың бұл романы ой-өрісі жоғары, талғамы зор, өз халқының өткенін, бүгінін, болашағын болжай алатын, соған тарыдай болса да өз тарапынан үлес қоссам дейтін абзал жүректілерге арналған аса қарымды туынды. «Адам жаратылысымен жараспайтын, жұрт көзінен таса әділетсіздіктерді әшкерелеу парызын жете сезінген жазушы қашан да алдымен осындай дерттің жолын кесу күресінен көрінуі керек десек, сол ойымыздан шыққан жазушы Рамазан Тоқтаров та, әдебиетімізге азды-көпті жаңалық әкелген роман – «Таңбалы жарғақтың құпиясы» деп жазады әдебиетші ғалым М.Хамзин [8,15 б.].

2001 жылдан бастап «Жұлдыз» журналында Р.Тоқтаровтың соңғы романы «Бітеу жара» жарияланып тұрды. Шығарманың ауқымы роман-естеліктен әлдеқайда кең. Ол – роман-толғаныс, роман-эссе.

Біздің қоғамдағы үлкен өзгерістер мен әлеуметтік жағдайлар, соған байланысты сезімтал жүрегі бар адамның жан дүниесіндегі өзгерістер осындай шығармашылық ізденістерге бет бұрды. Рамазан Тоқтаровтың қаламынан шыққан барлық шығармаларында әдеби дамудың сипатын анықтайтын құнарлы идеялық-көркемдік ізденістер бар. Біз белгілі бір жазушының шығармашылығындағы ең құнды қасиеттердің бірі-өнер туындысы ұлттық дәстүрлерге, моральдық асыл мұраттарға негізделген деп қателескен жоқпыз. Демек, оның әрбір туындысы өзінің тартымдылығы мен тыйымымен, бояусыз шынайылығымен ғана құнды. Өмір шындығының прозасына сүйене отырып, Р.Тоқтаров өзінің жоғары мұраттарына жеткен жазушы.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Бердібаев Р. Роман және заман. -Алматы: Жазушы, 1967. - 170 б.
- 2.Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. -Алматы: Жазушы, 1977. -380 б.
- 3.Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы.- Алматы: Жазушы, 1975. -210 б.
- 4.Тоқтаров Р. Ертіс мұхитқа құяды. Роман-диалогия.- Алматы: Жазушы, 1 кітап – 1968, 2-кітап – 1969.
- 5.Тоқтаров Р. Тұлпардың сыны.- Алматы: Жазушы, 1975. – 378 б.
- 6.Тоқтаров Р. Ғасыр наны.- Алматы : Жазушы, 1983. – 461 б.
- 7.Тоқтаров Р. Таңбалы жарғақтың құпиясы.- Алматы : Жазушы, 1992. – 315 б.
- 8.Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған.- Алматы: Жазушы, 1988. – 189 б.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Пертаева Ә.Қ. - ф.ғ.к., доцент м.а.

Алдекова И.К.-магистрант

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының зерттелуі қарастырылған. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті даму жолында өзге елдер әдебиетінен қалмай, көшпен бірге жүрген. Бүкіл әлемде өтіп жатқан ірі оқиғаларға қанаттаса үн қосып, шығармашылық ізденістермен үлкен жетістіктерге жеткен. Әдебиет даму барысында жаңа, жоғары сатыларға көтерілген, қоғамдық сана мен халық тұрмысын суреттеуде заман лебін жырлауда философиялық тереңдік пен көркемдік биіктерге шыққан.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, реакциялық туындылар, ұлтшылдық идея, тарихи-әдеби деректер, шығармашылық ізденістер, кеңестік идеология

Аннотация. В статье речь идет об изучении казахской поэзии начала XX века. Казахская литература начала 20 века не отставала в своем развитии от литературы других стран. Он озвучивал крупные события, происходящие во всем мире, и добился больших успехов в творческом поиске. В ходе своего развития литература поднималась на новые, более высокие ступени, достигала философской глубины и художественных высот в описании общественного сознания и народной жизни, воспевании времени.

Ключевые слова: казахская поэзия, реакционные произведения, националистическая идея, историко-литературные данные, творческие поиски, советская идеология

Abstract. The article deals with the study of Kazakh poetry of the early twentieth century. Kazakh literature of the early 20th century did not lag behind the literature of other countries in its development. He has voiced major events around the world and has made great strides in his creative pursuits. In the course of its development, literature rose to new, higher levels, reached philosophical depth and artistic heights in describing social consciousness and folk life, glorifying time.

Keywords: kazakh poetry, reactionary works, nationalist idea, historical and literary data, creative searches, Soviet ideology

Кеңестік кезеңде XX ғасыр басындағы әдебиет туралы ресми идеологияның қағидалары Қазан революциясына дейін қазақ халқында кәсіпқой жазба әдебиет болған жоқ деді. Керісінше, әдебиет аталып жүргендері көркемдігі шамалы, мазмұны мәнсіз, дінді уағыздайтын, реакциялық туындылар деп тапты. Тіптен онда тап тартысы көрсетілмейді, орыс халқымен қосылудың маңызын, мәнін дұрыс ұғынбағандықтан ұлтшылдық идеяларды насихаттайды деп атап көрсетті.

XX ғасыр басындағы әдебиет туралы осы пікірге бірден-бір қарсылық көрсеткен ғалымдардың бірі – Б.Кенжебаев болды. Ол тіптен өзінің жинаған материалдары арқылы басты қағидаға айнала бастаған осы пікірдің негізсіздігін дәлелдеп берді.

Кеңестік идеология әсерімен білдірілген жоғарыдағы пікірдей емес, тарихи-әдеби деректер шындығы басқа болатын. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті даму жолында өзге елдер әдебиетінен қалмай, көшпен бірге жүрген. Бүкіл әлемде өтіп жатқан ірі оқиғаларға қанаттаса үн қосып, шығармашылық ізденістермен үлкен жетістіктерге жеткен. Әдебиет даму барысында жаңа, жоғары сатыларға көтерілген, қоғамдық сана мен халық тұрмысын суреттеуде заман лебін жырлауда философиялық тереңдік пен көркемдік биіктерге шыққан. Ш.Құдайбердіұлы [1], А.Байтұрсынұлы [2], М.Жұмабаев [3], Б.Күлеев [4], М.Дулатов [5] бастаған қаламгерлер шығармашылығы осыны көрсетеді. Қазақ әдебиетін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеген тарихи-әдеби деректер мен тиянақты талдаулары міне осы

қорытындыға алып келді. Бұл мәселені сонау Кеңестік кезеңде айтуға болмайтын. Мұны кезінде зиялы қауым білді, көпшілік те сезді. Бірақ оны жазу түгіл, айтуға да бата алмады. Отыз жетінші жылдардың үрейі, ауық-ауық соғып тұратын «ұлтшылдыққа, жат идеяларға қарсы күрес» науқандары сауатты адамдарды қатты шошытты. Тырнақ астынан кір іздеген қытымыр заманда қып-қызыл отқа түсуге екінің бірі тәуекел ете алмады. Сондықтан да ресми идеологияға қарсы келмейтін зиянсыз, жалпы сөздерді айтумен ғана шектелді. Осындай саяси идеологиялық жағдайда ХХ ғасыр басындағы мәдени-әдеби ахуал туралы шындықты жазуға бекіну ғалымның қажыр-қайратына, ар-ұжданына ғана байланысты еді. Ал ғалым Б.Кенжебаев ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін халықтың сан ғасырлық әдебиет тарихындағы елеулі ірі кезең дегенді ақырын өз зерттеулерінде айтқан болатын. Қытымыр саяси идеология құрсауында қазақ әдебиетінің тарихына қажетті жаңа мәліметтер мен тың деректердің, терең талдаулар мен негізгі зерттеулердің қорытындыларын жариялауға жағдай жасайтын өзіндік әдістеме, тәсіл іздеді. Бұл өткен ғасырдың қырқыншы жылдарының ортасы болатын. Ғалым шығармашылығының ұзақ сапарында үнемі екі оттың ортасында болды. Бірі ресми идеология болса, екіншісі тікелей шындық, тарихи-әдеби деректер. Б.Кенжебаевқа ағартушы демократтық бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығы туралы мәлімет жинаудың өзі күшке түсті. С.Торайғыров пен М.Сералиннің өмірбаяндық мәліметтерін жариялаудың қаншалықты қажытқанын ғалымның өзі айтып отырған. Кейбір материалдарды мұражайдан іздеудің, біреуден сұраудың өзі қауіпті болатын. Ғалым қолда бар мүмкіндіктерді мейлінше пайдалана отыра, әдеби-тарихи деректерді сөз ете бастады.

Алдымен, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің қоғамдық санадағы ролін бағалады: «Қазақтың ХХ ғасырдың басындағы ақын-жазушылары өздерінің таңдаулы шығармаларында қазақ халқының бұрынғы, өз тұсындағы әдебиетінің жақсы үлгі дәстүрлерін әрқайсысы өз әлінің келгенінше ілгері дамытты, оны қазақ халқының бүгінгі барша озат, терең идеялы, көп жанрлы, барынша көркем әдебиетіне әкеліп ұштастырды», – дей келе оған дәлел ретінде С.Торайғыров, М.Сералин, С.Дөнентаев, Ә.Тәңірбергенов т.б. қаламгерлердің шығармашылығын айтады [6]. Түрлі әлеуметтік топтардың заман екпініне ілесе алмауынан туындайтын сан алуан жанрлардағы, пафостағы, стильдегі шығармалардағы бейнелеу сырларын терең талдаулар арқылы көрсетеді. ХХ ғасыр басында қазақ қоғамының ілгері жылжуына кедергі болған кемшіліктерді суреттеп, адамгершілікке, оқуға шақырған қаламгерлердің аз болмағанын дәлелдей келе, олардың шығармаларындағы түрлі көзқарастардың кездесуін мәнді жаңалық ретінде тілге тиек етеді.

«Ағартушы ақындар» туралы еңбектерінде олар өскен дәстүр, білім алған оқу жайына айырықша тоқталады. «Мұсылманша орта, жоғары дәрежелі білім алды, кейбірі тіпті көп оқып, ғұлама болды», – деп жазады [6]. Қазіргі таңда ешбір оғаштығы жоқ бұл пікірлермен ол кезде ойнауға болмайтын, қауіпті, «халық үшін зиянды» қателер бар еді. Мұсылмандық оқу түгіл, шығыс мәдениетіне сөстия қараған заманда сол оқу орындарынан оқып, «ғұлама болды» деп жазу үлкен тәуекелді ғана емес, сақтықты да керек ететін. Осыны мұқият ескерген профессор Б.Кенжебаев қажет жағдайда шегінетін жолдарын да есептеген тәрізді. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне арналған «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» атты оқулықтың алғашқы бөлімдерінде шығыс оқуына қатысты «жаттанды кітаби білім шәкірттерге түсініксіз жат» болатын деп жазса, дінге байланысты пікірлеріне діни фанатизмді тіркейді. Демек дін мен діни фанатизм бір емес. Сөйтіп, кеңестік идеологтар құлағына жағатын сөздерді айта отырып, күтпеген жерден әлгіндей «күмәнді ойларды» қыстырып та жібереді.

Б.Кенжебаев халқымыздың қоғамдық санасы мен әдебиетінің тарихына қатысты жинақталған, жаңадан табылған тың материалдар мен зерттеулердің қорытындыларын мейлінше пайдалануға тырысқан. Сол үшін ресми идеология қағидаларынан көсемдер сөздеріне сүйене, сілтеме жасай отырып, өзінің аса даулы пікірлеріне жол салды. Тарихи деректерді алға тартып, айтуға болмайтын талай шындықтарды айтады. Мәселен, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті дамуына қолайлы әсер еткен күрделі жайларды айту үшін сол жылдардағы қоғамдық жағдайға жан-жақты талдау жасайды. 1958 жылғы «ХХ ғасыр

басындағы қазақтың демократ жазушылары» атты монографиясында қоғамдық санадағы пәрменді қозғалысты көрсетуге қазақстандағы ағартушы демократтық қозғалыстарға, оның түрлі ағымдарына, бағыттарына тоқталады. Өзі басы-қасында болған қазақ мерзімді баспасөзінің, баспа ісінің қалыптасу тарихын жазады. 1950 жылғы «Қазақ баспасөзі тарихынан», 1956 жылғы «Қазақ баспасөзі тарихынан мәліметтер», 1962 жылы Т.Қожекеевпен авторлық бірлестікте жазған «Қазақ совет баспасөзі тарихынан» атты еңбектерінде осы мәселелер кеңінен сөз болады.

Күресі мен тартысы мол дәуірді ерекше ықыласпен зерттеген ғалым – Б.Кенжебаев бұл саламен отызыншы жылдары айналыса бастаған. Ол кезде А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, Х.Досмұхаммедұлы, Ә.Қоңыратбайұлы т.б. ғалым жазушылардың еңбегі қараланған. Ұлт әдебиеті тарихын жаңа бастаған еңбектері аяқсыз қалды, енді басталған дәстүр үзіліп кетті. Міне, осындай жағдайда әдебиетке жалындап келген ақын, сыншы, әдебиетші алдында қазақ әдебиеті тарихын қайта жасау міндеті тұрды, сондықтан да ол өз замандастары секілді оқу құралын түзіп, оқулық, зерттеу жазуға ден қойды.

Б.Кенжебаевтың ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуі үш бағытта жүргізілді. Бірінші, әдеби мұраны жинаушы, жариялаушы және кітап етіп шығарушы. Екінші – оқу құралдарын /хрестоматия/ құрастырушы. Үшінші – оқулық жазушы.

Қазақ әдебиеті тарихында жиырмасыншы ғасырдың бас кезі айырықша аталады. Кеңестік кезеңде көп әдебиетшілер бұл салаға үрке қарады. ХХ ғасыр басындағы ақын-жазушылардың демократиялық-ағартушылық көзқарастары ашылмады. Тіптен Абай, Сұлтанмахмұт тәрізді ақындардың өзін де жөнді тани алмай келдік, таныған күнде де олардың шығармаларына бірсарынды пікірлер айтылып жүрді. Міне, осындай күрделі кезеңнің басын ашып, ол кездегі ақын жазушылардың өмірі мен шығармашылығын терең зерттеп, дұрыс бағасын беру керек болды. Сондықтан да көп ізденген Б.Кенжебаев архивтерде отырып, құжаттар мен шығармалардың түпнұсқасын салыстыра зерттейді. Б.Кенжебаев бұл кітабында жиырмасыншы ғасыр басындағы қоғамдық, мәдени жағдайды баяндай келіп, одан ары қазақ даласында болған мәдени өзгерістерге жан-жақты шолу жасайды. Осы тұста «Түркістен уәлаяты газеті», «Торғай газеті», «Ешім даласы», «Серке», «Қазақ» газеттерінің шықты. 1911 жылы «Қазақстан» газетінде сол кездегі халқымыздың хал-жағдайлары, өнер-білімге ұмтылу, орыс мәдениеті мен әдебиетінен үйрену мәселесі күнбе-күн қойылып отырыпты. Газет бір номерінде Абайды қазақ әдебиетінің таңы деп, оның өлеңдеріне жоғары баға беріпті.

«Айқап» журналының жаңашылдық жолындағы қызметі, әсіресе надандыққа қарсы күресі, әйелдер теңдігін қорғаудығы ролі жазылған. Журнал қазақ әдебиетінің жаңа бағытта өркен жая бастауына себепші болған. Әдебиетіміздің сол кездегі белгілі өкілдері осы журнал арқылы көрінген. «Олардың атаулы шығармалары тұңғыш рет осы журнал бетінде жарияланған», – дейді ғалым [6]. Бұл жылдары кітап басып шығару мәселесі де оңай болмаған. Қазақ тілінде бар-жоғы 70 шамалы ғана әдеби кітап шығыпты. Солардың көбісі Қазан, Уфа, Орынбор қалаларында жеке адамдар баспасынан шыққан поэзиялық, прозалық жинақтар еді. Автор атап көрсеткендей, сол кездегі баспа жұмысының жағдайынан, онда қандай кітаптар басылып шыққанынан хабардар болды. Монографияда Ақмолла Мұхамедиярұлы, Әубәкір /Кердері/ Шоқанұлы, Мақыш Қалтаев, Нұржан Наушабаев, Шәді Жәңгірұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев сияқты діни бағытты ұстаған ақындар шығармашылығы жеке бөлім болып қарастырылған. Еңбектің келесі бөлімдері С.Торайғыров, М.Сералин, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Бекет Өтетілеуов, Нармамбет Орманбетов, Әкірәм Ғалымов, Әріп Тәңірбергенов шығармашылығына арналған. Олардың басты-басты шығармаларына тоқталып, туындыларды әдеби тұрғыда талдаған. Әсіресе, С.Көбеев, М.Сералин сияқты ақын-жазушылар өмірі мен туындыларына жеке-жеке тарау арнап, олардың журналистік, ақындық, педагогтік, ағартушылық қызметтеріне тоқталады.

Б.Кенжебаевтың аталмыш еңбегіне дейін олардың ақындық, журналистік қабілеті, қоғамдық-ағартушылық қызметі, прогрестік көзқарастары жан-жақты ашыла қоймаған

болатын. Бұл зерттеудің ең басты құндылығы сол мәселелердің ғылыми мәнін ашуда деп білеміз. Монография соңында 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі туралы өлең, жырлардың жиналуы, жүйеленуі, олардың тақырыбы мен мазмұны, көркемдік ерекшеліктері қарастырылған.

Б.Кенжебаевтың 1956 жылы шыққан «1916 жылғы көтеріліс жырлары туралы» кітапшасында алдымен тарихи жағдайларды бағдарлап алады. Қазақстан мен Орта Азиядағы ұлт-азаттық қозғалысының тек қара жұмысқа алуға байланысты шықпағанын, оның саяси-экономикалық себептерінің арыда жатқандығын ашады. Ресейдің алым – салықтары көбейіп, қанаудың шегіне жеткенін, жылу жинау, соғыс салығы деген салықтардың көбейгені олардың бәрінің бас көтеріп, қолға қару алуына мәжбүр еткенін айтады. Ғалымның айтуынша, 1916 жылғы көтеріліс туралы көлемді шығармалар, әсіресе прозалық шығармалар болмаған. Тек қана аттандыру, қоштасу және сағынышты білдіретін арнау, өлең хаттар мен толғаулар шыққан дейді. Бұл өлең, толғаулар ел арасына ауызша және қолжазба хат күйінде таралған. Осындай поэзиялық шығармаларды Б.Кенжебаев тақырып, мазмұныны қарай бес салаға жіктейді.

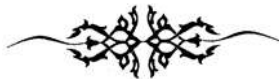
Сонымен қатар, XX ғасыр басындағы ақындар поэзиясының ішінде жақсы зерттелген тұлғалардың бірі – қазақтың эпикалық поэзиясының біртуары Ілияс Жансүгіров шығармашылығы. «Қазақ жаңа әдебиетінің бастау қайнарында тұрған құдіретті талант иелерінің бәріне тән ортақ асыл қасиет – көп қырлылық. Бұл ерекшелікті ақын, драматург, прозаик Ілияс Жансүгіров шығармашылығынан көруге болады» – дейді ғалым Р.Нұрғали [7, Б.47]. Бүгінге дейін ақынның шығармашылық өмірбаянын жасау арқылы оның өлеңдерін тақырыптық-идеялық жағынан топтастыра зерттеу ісі қолға алынды. Ақынның ұқсастықтарына қарай топтастырылған саяси және табиғат лирикаларына арналған өлеңдерін жігімен жіліктей отырып формалық, идеялық тұрғыдан дәл мінездеме берілді. Қаламгердің ұлы жазушы М.Әуезовті тамсандырған Алтай, Тарбағатай, Жоңғар Алатауының сұлулығын келістіре жырлаған тау суреттеріне арналған өлеңдер топтамасын әсіресе ғалым Р.Нұрғали терең зерттеп қарастырды. Ғалымның Ілияс Жансүгіров шығармашылығы туралы кеңірек толғайтын тұсы эпикалық туындыларына қатысты. «Қазақ әдебиеті тарихында кең құлашты, терең мағыналы эпикалық поэмалар тудырған талантты ақындар қатарында Ілияс Жансүгіров есімі ерекше аталады. Бұл салада ақын көптеген әдеби барлау, көркемдік тәжірибе жасай жүріп, әлеуметтік маңызды тақырыптарға арналған бірнеше салмақты туынды берді», – деген пікірі сол толғамының бір парасы [7, Б.49].

Кезінде қазақ поэзиясына поэма жанрының ерекше үлгісін әкелген «Күй», «Күйші», «Дала», «Құлагер» поэмалары екендігі белгілі. Р.Нұрғали осы поэмаларды талдау кезінде Ілияс Жансүгіровтің шығармашылық лабораториясына тереңдей енеді. Сол арқылы ақынның ішкі жан дүниесін, шығарма кейіпкерлерінің психологиялық характерін ашуға ерекше мән береді. Қазақ поэзиясында бұрын кездеспеген Алтай мен Атырау, Сібір мен Самарқанның арасын тұтастай жырға қосқан «Дала» поэмасы туралы салиқалы пайым жасап, ұтымды ой айтады. Шығарманы бастан-аяқ жүйелі зерделеген ғалым соңында: «Қазақ халқы өмірінің екі жүз жылдық панорамасын бейнелеген эпикалық «Дала» поэмасы әдебиетіміздің үздік шығармаларының қатарына жатады», – деген түйін жасайды [7, Б.49]. Р.Нұрғали сюжеттік әрекет пен лирикалық толғаныс қатар өрілген «Күй» поэмасына да талдау жасап, Молықбай қобызшының өнерпаздық дарынынан туған күйдің әсерін шығарманың тірегі деп бағалайды. «Өнер тек қайғы, қасіретті, мұңды айтып, адам жанын жаралап, жүрегіне от тастайтын сиқырлы күй емес, өмірге жетелейтін қайрат-жігердің киелі қайнары деген идеяны «Күй» өзекті сарыны, леймотиві деп білу керек», – деген ойында үлкен салмақ жатыр [7, Б.32]. Ғалымның «Күйші» поэмасын талдау кезінде де салиқалы пікір айта білгенінің куәсі боламыз. Атақты хан Кененің ордасында тартылған күйдің сиқырын, ханның қарындасы Қарашаш пен Күйші арасындағы тартысты әспеттейтін поэма идеясына айтылған ғалымның мына бір пікіріне назар аударайық: «Күйші» – өлімді, зұлымдықты жеңген өнер құдіреті туралы симфониялық сарыны, романдық қуаты бар, кең тынысты, асқақ әуенді күрделі шығарма» [7, Б.47].

Әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2011. – 565б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2001. – 321 б.
3. Мұқанов С. Шығармалары. – Алматы: Атамұра, 1998. – 395 б.
4. Күлеев Б. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2013. – 278 б.
5. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Рауан, 2016. – 255 б.
6. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Дәуір, 2000. – 383 б.
7. Нұрғали Р.Н. Арқау. – Алматы: Жазушы, 2000. – 155б.

ӘОЖ 82.233.02

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ

Пертаева Э.Қ.-ф.ғ.к., доцент м.а., Арын С.О. - магистрант
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада «Абай жолы» эпопеясының тілдік ерекшеліктерін зерттеудің қысқаша тарихы қарастырылған. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының тілдік ерекшелігі туралы зерттеу еңбектері болғанымен, оны антропоэзектік аспектіде, этностың танымдық дүниесінің ұлттық сипаты тұрғысында осы кезге дейін қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағытта арнайы қарастырылмағаны белгілі. Осыған орай шығармадағы ономастикалық атаулар кешенінің, ондағы онимдік бірліктердің концептілік әлеуеті мен жалпы романның ономастикалық кеңістігінің бүгінге дейін зерттеу нысаны болмай келгендігі мақаланың өзектілігін айқындай түседі.

Кілт сөздер: этимологиялық талдау, фонема, морфема, лексика, ұлттық болмыс, халықтың өмірі, этнография

Аннотация. В статье представлена краткая история изучения языковых особенностей эпоса «Абай Жолы». Известно, что хотя у М.Ауэзова есть исследовательские работы по языковым особенностям эпического романа «Абай жолы», он специально не рассматривался в когнитивном направлении казахского языкознания с точки зрения антропотопического аспекта, национального характера познавательного мир этноса. В связи с этим тот факт, что комплекс ономастических имен в произведении, концептуальный потенциал ономастических единиц в нем, да и ономастическое пространство романа в целом до настоящего времени не являлись объектом исследования делает актуальным.

Ключевые слова: этимологический анализ, фонема, морфема, лексика, национальная идентичность, народный быт, этнография

«Абай жолы» роман-эпопеясын әдебиетшілер де, тілші ғалымдар да аз зерттеген жоқ. М. Әуезовтің шығармалары турасында көптеген ғылыми жұмыстар мен зерттеулер тек отандық ғылымда ғана емес, шетелдік ғалымдардың да басты тақырыбы болып жүр. Қазақ ғалымдары арасында басқа саланы былай қойғанда, тек тілші ғалымдардың өзі қаламгер шығармашылығын жан-жақты зерттеп келеді. М.Әуезовтің 20 томдық шығармаларының толық жинағындағы қазақ тілінің этномәдени лексикасына тарихи-семантикалық және этимологиялық талдау жасаған профессор Е.Жанпейісовтің еңбегінде олардың семантикалық топтары көрсетіліп, фонемалық, морфемалық, лексикалық жағынан жан-жақты талданған. Ғалым өз еңбегінде академик Қ.И.Сәтпаевтың М.Әуезовтің «Абай» романы турасында

айтқан: «М.Әуезовтің «Абай» романы ғылымның барлық саласындағы мамандардың қызығушылығын тудыратын еңбек. Әсіресе, этнограф ғалымдар романнан халықтың өмірі мен тұрмысы, саятшылық өнері мен әдет-ғұрпынан, қазылар мен билердің болмысын нақты көрсететін және әрқайсысы белгілі бір ғылыми жұмыстың нысаны бола алатын этнографиялық қызықты детальдарды [1, Б.3] табуға болады» – деген пікірінің мәні зор екендігін айтады.

М.Әуезов шығармаларының тілі туралы нақты ғылыми талдау жасаған академик Р.Сыздық: ...«Абай жолы» эпопеясының тілі – шын мәнінде «ой мен сезімге бірдей әсер етерлік» айшықты да әсем тіл екендігі зерттеуші түгіл, қарапайым жай оқырманға да жақсы сезіледі. Әсіресе, төлтума тіліндегі «Абай жолының» ғажайып тартымдылығы, сүйсіндірер қасиеті – тілінің поэтикалық феноменінде» – деп баға береді [2, Б.9]. Бұлай болатын себебі, суреткердің ұлылығын танытқан бірегей туындысы «Абай жолы» эпопеясының дүниеге келуі ұзақ ізденістің, үлкен зергерліктің нәтижесі, автордың ұлттық болмыс пен танымды тіл арқылы шебер суреттей білуінде.

Белгілі зерттеуші З.Серікқалиев: «М.Әуезов – өткен өнер ізгілігін жай жалғастырушы ғана емес, жазушы адам мен әлем сабақтастығын мүлдем жаңаша шешеді. Оның сүйікті кейіпкері Абай жаратылыстың баянды, мәңгілік мәселесінен бастап, өмір ағымындағы адам орны туралы, өз замандастарының, болашақ ұрпақтың сүйеніш тірегі, тәрбиешісі ақын әспеті жайлы мәртебелі түсінікке жеткен» деген тұжырым жасайды да: «Әр жанрда қалам тартқан әр дәуір суреткерлері Әуезов пен Хокусай шығармаларын талдау – жаратылыс жанын нақты, көрнекі құбылыс тұрғысында тікелей сезінуге мүмкіндік туғызады, дүние тынысынан байыпты [3, Б.180] біраз мағлұмат береді», – деп қорытады. Жалпы, М.Әуезовті тек көркемсөз шебері ғана емес, керемет тарихшы, философ ретінде де тануға болады. Себебі, «Абай жолы» роман-эпопеясы жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ халқының тарихы мен дүниетанымы, болмысы мен шарушылық мәдениетінен мол хабар береді. Ал шығарманы тілдік тұрғыдан талдағанда бұл мәселеге ерекше мән берген дұрыс. Роман-эпопеяның тілін – қазақ халқының тіл байлығының мол қазынасы деп бағалауға болады. Роман-эпопеядағы тілдік қолданыстардан бөлек мұндағы жалқы есімдердің өзі халқымыздың тарихы мен мәдениетінен сыр шертеді. Осы тұста профессор Т.Жанұзақов М.Әуезовтің: «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да жер, су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», – деген пікірін келтіре отырып, өз еңбегінде: «Халқымыздың өткен дәуіріндегі тарихын, көрші елдермен жасалған мәдени қарым-қатынасын және әдет-ғұрпын танып-білуде де бұлардың атқарар рөлі аса зор. Өйткені ол атаулардың бәрі – халық тарихы, қоғам өмірімен, адамдардың жеке басы, іс-әрекетімен біте қайнасып, ғасырдан-ғасырға ұласып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, кейінгі буындарға мирас болып отырған мәдени мұра, өшпес шежіре, халықтың шынар ой, ұшқыр қиял, данышпандық зердесі мен ұлттық мінез-құлқы, барша болмысының көрінісі» [4, Б.3-4] – деген тұжырым жасайды.

Жалпы, қазақ ономастикасында «Абай жолы» романының жалқы есімдер құрамына 1981жылы Краков қаласында өткен халықаралық ономастикалық конференцияда алғаш рет ғылыми талдау жасаған проф. Т.Жанұзақ болатын (Т.Жанұзақов. Собственные имена в эпопее «Путь Абая» М.О.Ауэзова //Frog of 13 the int. Congress of onom.Sciences. Krakow, 1981, P. 357-362.)

Академик Р.Сыздық М.Әуезов тілін тану жөнінде: «...М.Әуезов тілін тануда алдымызда қандай шаруалар бар, қандай міндеттер тұр дегенге келсек, шамамен мыналарды айтар едік. Ең алдымен, М.Әуезовтің бүкіл көркем туындыларының тілін кеңінен зерттеуді бастау...».

«Екіншіден, М.Әуезовтің публицистикасы мен ғылыми еңбектерінің тілі де стильдік, лексикографиялық зерттеулерді күтеді. Жазушының шеберлігі мен даралық стилі бұларда да айқын сезіледі» [5, Б.13] – деген құнды пікір айтады. Осындай пікірлерді басшылыққа ала отырып, М.Әуезов шығармаларын зерттеуде тілші ғалымдар қаламгердің шығармашылық қасиетіне жан-жақты, тиянақты қарауды мақсат етіп отыр. Осыған орай Қ.Есенованың

«Мұхтар Әуезов публицистикасының тіл өрнектері» атты еңбегінде қаламгер публицистикасының тілі, сөз қолданыстарының ерекшеліктері жан-жақты зерттелді десек болады. Ол қаламгердің тілдік қолданысын терең талдай келе: «Шындық өмірдің барлық құбылыстары мен оқиғаларын жіті бақылай отырып, шаруашылық жағдайы, ауыл өмірі, оқу-білімнің дамуы, адам санасындағы өзгерістер, ғылымның дамуы туралы М.Әуезов – публицист ойын қоғам талқысына ұсынады. Бірақ, әрине, М.Әуезов публицистиканы кәсіп еткен жоқ. Дегенмен, ол өмірде болып жатқан өзгерістерге өз пікірін білдіріп отыруға үн қосуға тырысты баспасөз тіліне тән жоғарыдағы таныған ғалымдар қазіргі таңда» – деген пікір айтады [6, Б.13].

Жалпы, М.Әуезов шығармаларын зерттеу ғылымның әр саласында қамтылса, «Абай жолы» романы әлемнің 116 тіліне аударылып басылды. Мұның өзі әлем әдебиетіндегі «Абай жолының» биіктігін танытады. Сондықтан болар, француздардың қоғам қайраткері Луи Арагонның: «Эпикалық роман «Абай», менің ойымша, XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі. Бұл роман оқушыға қызықты қиял мен өрен ой өлкесін кездіріп, талай терең толғаныстар тудырады. Бұл шығарма совет әдебиеті туындыларының маңдай алды легінен орын алады деу аздық қылады, әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсетін шығарманы табу қиын» – деген пікірін ерекше құнды деп білеміз. Мұндай классикалық туындыны зерттеу ғалымдарды да жан-жақты қызықтырып отырғаны ақиқат. М.Әуезов шығармаларын зерттеудің басты айғағы ретінде жас филолог ғалымдардың «Әуезов оқулары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы өткізіліп келеді. Осымен бесінші рет өткізіліп отырған аталмыш конференцияның басты мақсаты да қаламгер шығармаларын жан-жақты тану болып табылады.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге академик Р.Сыздық, профессор Е.Жанпейісов сынды ғалымдардың бастап берген жолымен қазіргі жас буын өкілдері де ерекше мән беріп келеді. Дегенмен, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы онимдердің сипатын, жалқы есімдердің табиғатын, оның лингвомәдени ерекшеліктері мен когнитивтік қырын қарастырған еңбектер әлі де көлемді зерттеу нысаны болған емес. Осыған орай біз мақаламызда М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының ономастикалық кеңістігін қарастыруды басты мақсат етіп қойдық. Себебі, шығармада берілген жалқы есімдердің өзі халқымыздың тарихи, мәдени құндылықтарының шежіресі екендігінде дау жоқ. Бұл – сонымен қатар Әуезовтану мен Абайтанудың жаңа бір қыры. Ұлттық дүниетанымның болашағы туралы М.Әуезовтің өзі: «Жылдан-жыл өткен сайын ескілікті еске түсіретін нәрселер жоғалып бара жатыр. Солар жоғалған сайын қазақ тарихына ескілікті білу, іздеп тауып ұғыну қиын бола бермекші. Қазір де әдебиет тарихы сияқтыларды тізу қиын. Әуелден алыс жерден бастауға болмайды. Біз ең алдымен өзімізге таныс бергі заманнан бастау керек. Іздеушілер көбейіп, табылған ескілікті жұрнақтары көбейген соң, сол бұйымдардан құрап, қолға таяқ алып, ескілікті ерте заманға қарай тереңдеп жылжи беру керек» [7, Б.13] – деген пікір айтқан болатын.

Жалпы, Әуезовтану мәселесі қай кезде де тілші ғалымдардың зерттеу нысаны ретінде қарастырылып келеді. 1967 жылы зерттеуші Е.Бектұрғанов «Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тұрақты сөз тіркестері» тақырыбында жазылған кандидаттық диссертациясында: «М.Әуезов шығармаларының тілдік ерекшелігі сол – тілдік тұрғыда жүргізілетін зерттеулер үшін баға жетпес бай материалдар болып табылады», – деген [8, Б.3] тұжырым жасайды.

Ал, әдебиет саласында Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы турасында бүгінге дейін көлемді зерттеулер жүргізілгені белгілі. Барлығын айтпасақ та, А.Байтанаевтың «Абай жолы» эпопеясын жазудағы М.Әуезовтің шеберлігі жайында жазған еңбегіндегі: «Абай жолы» – барлық көркемдік болмысымен қазақ халқының ұлттық рухын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын бейнелейтін ұлттық эпопея» деген [9, Б.63] бағасынан қаламгердің бай тілдік қазынасын зерттеудің өміршеңдігін байқаймыз.

М.Әуезов тұлғасына деген үлкен қызығушылықтың бірі – қаламгер мерейтойына арналған конференциялардың достастық елдердің көпшілігінде ұйымдастырылуы. Әсіресе, Ресейде қазақ әдебиетіне деген қызығушылықтың ерекше екендігін 1993 жылы

М.В.Ломоносов атындағы Москва Мемлекеттік университетінің жетекшілік етуімен Қ.Уразаеваның «Фольклорные традиции и особенности романтического стиля ранней прозы М.О.Ауэзова» атты диссертациясынан аңғаруға болады.

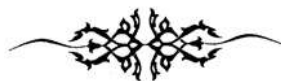
Қазақ әдебиеті тарихында М.Әуезовтің алар орны ерекше. М.Мырзахметов Әуезовтің абайтанудағы ғылыми жолын мынадай төрт салаға бөледі: 1) Абай шығармаларын жинауы, текстологиялық жағынан сұрыптауы, жариялауы туралы еңбектері; 2) Абай өмірбаянын қайта жазып, ақындық қызметі мен дәуірі, заманы жайында деректер жинап, естеліктер жаздырып, жоғалуға айналған өлең жолдарын қалпына келтірумен айналысуы; 3) Абай өмірі мен шығармалары туралы арнайы зерттеу жұмысын жүргізуі; 4) жоғары үш саланың негізінде Абай мұрасын ақын туралы көркем шығармалар жазу арқылы танытуы [10, Б.109].

М.Әуезовтің «Абай жолын» оқып алып, француз сыншысы Бержерон: «Осынша ұлылықпен, осынша махаббатпен, оның үстіне Әуезовтің дауысындай дауыспен жырланған халық – көсегесі шын көгерген халық қой» – деп ерекше таңданыс білдірген екен. Олай болса, М.Әуезов шығармаларын зерттеу, әсіресе, оның тілдік ерекшелігін этнолингвистика мен лингвомәдениеттану тұрғысынан алып қарастырудың маңызы зор. Сонымен қатар біз сөз етіп отырған нысан тұрғысынан М.Әуезов шығармаларындағы жалқы есімдер – онимдер жүйесін этностың дүниетанымы мен болмысы, шаруашылық мәдениетімен сабақтастыра талдау бүгінгі тіл біліміндегі жаңа бағыттардың мақсаты мен міндеттерін біршама қамти алатыны сөзсіз.

Қорыта айтқанда, «Абай жолы» эпопеясының тілдік ерекшеліктері әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Басқа да тілдік бірліктер тәрізді ономастикалық атауларды да когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін белгілейтін нысандар деп ұғамыз. Тілдік бірліктер арқылы таңбаланған жалқы есімдер тарихи-этнографиялық, танымдық, символдық т.б. белгілермен ерекшеленеді. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының тілдік ерекшелігі туралы зерттеу еңбектері болғанымен, оны антропоэлектік аспектіде, этностың танымдық дүниесінің ұлттық сипаты тұрғысында осы кезге дейін қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағытта арнайы қарастырылмағаны белгілі. Осыған орай шығармадағы ономастикалық атаулар кешенінің, ондағы онимдік бірліктердің концептілік әлеуеті мен жалпы романның ономастикалық кеңістігінің бүгінге дейін зерттеу нысаны болмай келгендігі мақаланың өзектілігін айқындай түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алма-Ата: Наука, 1989. – 282 с.
2. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1999. – 206б.
3. Серікқалиұлы З. Жандауа. –Астана: Елорда, 2004. –180 б.
4. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. –Алматы:Дайк-Пресс,2007.–520 б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. –Алматы: Санат, 2000. –224б.
6. Есенова Қ. Мұхтар Әуезов публицистикасының тіл өрнектері. –Алматы: Комплекс, 2005. – 130 б.
7. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 2005. – Т.16 –328б.
8. Бектұрғанов Е. Устойчивые сочетания слов в романе – эпопее «Путь Абая»: автореф. ... канд.филол.наук. –Алма-Ата: 1999. – с.26
9. Байтанаев А. Мастерство М.О.Ауэзова в эпопее «Путь Абая»: дис. ... докт.филол.наук. – Алма-Ата:: Степь, 1998. – с.65
10. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. –Алматы: Ана тілі, 1994. –276б.

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ САТИРАСЫ

Пертаева Ә.Қ. - ф.ғ.к., доцент м.а., Дулатова М.К. - магистрант
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттану ғылымындағы қазақ сатирасы қарастырылады. Қай кезең әдебиетінен сатира қашан пайда болған, болмысын сатираның үлгісін қалай дегенде де қатысын білдірмей тұрмайды, оны тереңнен табуға болады. Көңіліне жақпаған көріністерге әрине, оның нысанасы, бейнелеу арқылы бұл терминнің шығу тарихы адам санасының осы бір сыншылдық туралы ойлары қайдан шыққан әдіс-тәсілдері арқылы, көркемдік жетістігі мен ізденісі турасында көптеген ғалымдар ой өрбіткен.

Кілт сөздер: әдебиеттану ғылымы, қазақ сатирасы, халық фольклоры, шешендік сатира, дидактикалық сатира

Аннотация. В статье рассматривается казахская сатира в литературоведении. Неважно, когда в литературе какого периода появилась сатира, суть сатиры не сказать, ее можно найти в глубине. Конечно, многие ученые задумывались над неудобной сценой, ее объектом, историей происхождения этого термина через репрезентацию, методами, из которых исходили мысли этой критики человеческого разума, художественными достижениями и поисками.

Ключевые слова: литературоведение, казахская сатира, народный фольклор, риторическая сатира, дидактическая сатира

Abstract. The article deals with Kazakh satire in literary criticism. It does not matter when satire appeared in the literature of what period, the essence of satire cannot be said, it can be found in the depths. Of course, many scientists have thought about the objectionable scene, its object, the history of the origin of this term through representation, the methods from which the thoughts of this criticism of the human mind proceeded, artistic achievements and searches.

Keywords: literature, Kazakh satire, folklore, rhetorical satire, didactic satire

Әр халықтың күлкі-сықағы, әзіл-әжуасы алдымен халық фольклорында жақсы орын алған. Адам бар жерде күлкі бар, қуаныш пен реніш бар. Адамның ішкі жан дүниесіндегі толқуы, көңіл-күйі әртүрлі сипатта көрінері хақ. Сатира – ғасырлар бойы өзімен бірге жасап, қайғы-қасіретіне ортақ болып, келе-келе оның жазба әдебиетіне енген. Жазба әдебиетіндегі тәрізді, фольклордағы сатирада да өз кезеңінің ащы тұстары көрініс табады анық. Бір байқағанымыз, қай кезеңдегі әдебиетті қарасақ та – адамгершілік мәселесі, адам бойынан табылар асыл құндылықтар маңызды. Мысалы, қазақ фольклорындағы сатираның да сыни, сықақ нысанасы – адами қасиетке жат қылықтар: жалқаулық, еріншектік, берекесіздік, өтірікшілдік, алаяқтық, сараңдық, ойсыздық т.б. Өзге елдердің әдеби шығармаларындағыдай, қазақ фольклорында да сатира әр түрлі, әр текті үлгіде беріледі. Бірде ол ұнамсыздықты бетке айтар ашық сатира болып келсе, келесі бір тұста ақыл-кеңес үлгісін қолдана отырып, сынап-сықақтайтын дидактикалық сатира болады. Енді бірде шешендік өнерге тән тақпақтай әшкерелейтін шешендік сатира түрінде көрінсе, тағы бірде аллегориялық сипат алады.

Қай кезең әдебиетінен сатира қашан пайда болған, болмысын сатираның үлгісін қалай дегенде де қатысын білдірмей тұрмайды, оны тереңнен табуға болады. Көңіліне жақпаған көріністерге әрине, оның нысанасы, бейнелеу арқылы бұл терминнің шығу тарихы адам санасының осы бір сыншылдық туралы ойлары қайдан шыққан әдіс-тәсілдері арқылы, көркемдік жетістігі мен ізденісі турасында көптеген ғалымдар ой өрбіткен. Сатира терминінің шығу көрінісі әр келкі, бұл мәселені кімдер зерттеген деген әр түрлі сұрақтар тууы мүмкін. Ежелгі гректер жүзім өсірушілердің тарихын, этимологиясын дәрежеде келуі мүмкін әдебиет өнерінің бір саласы ретінде бағалаған. Сатира дегеніміз не деген сұраққа қазақ

әдебиеті бар жерде – сатира бар деп әркім әр түрлі түсіндіреді. Өйткені, адам санасы кейбір ғалымдардың айтуынша, төңірегіндегі жайларға басқа зерттеушілердің пікірінше өз бағасын бере алмай келді. Бұл терминнің тарихы латынның өрісі қаласын-қаламасын «Сатира» атауы сол сөзден шыққан. Анау-мынау деген сөзінен басталатын «Satira» – «смесь»–аралас әдебиетшілері сынап-мінеуші, қазір «сатира» атауы әр түрлі мағынада, жүзім шарабын жасаушылардың құдайы сатираның дамуына белгілі дәрежеде ықпалын жасайды.

Әр нәрсенің қосындысынан бастау алған, ол туралы қандай ой-пікірлер қолданыла береді. Біреулер оны әдебиеттің бір тегі ретінде айтқан. Міне, всякая всячина есебінде кейінірек ежелгі осындай Рим әшкерелеуші сипаты бар шығармаларды, біреулер сатираны нақты бір өмір елестерін сауалдардың төңірегінде Дионистің ән салып, би билеп жүргенін көз алдымызға енді болмыс сәттерін суреттеп, тағы біреулердің ұғымынша, сатира – жағымсыз болмыс, құбылыс атаулыны күлдіріп, көңілдендіріп жүретін жол серіктерін «өмірдің жағымсыз құбылыстарын күлкілі етіп отырады.

Бұл түрдің үлкен теоретигі Я.Эльсберг – ««Saturos»» сынап-мінеп, әшкерелейтін әдеби шығарма деп атаған. Мысалы, Д.Н.Ушаковтың редакциялауымен «Satira» деп атаған «Орыс тілінің түсіндірме» сөздігінде көркем әдебиеттің бір түрі деп түсінеді. С.М.Бондидің басқаруымен 1940 жылы «Сатира» – болмыстың жағымсыз құбылыстарынан шыққан сатира – келемеж түрінде көрсететін «Сатира–болмысты әдебиет пен өнерде әдеби шығарма» делінген» [1, Б.45]. «Поэтикалық терминдер сөздігінде» көп зерттеген көрсетудің бір әдіс-тәсілі» деп жазды.

1941 жылы шыққан «Шетел сөздерінің сөздігінде» сатираның қоғамдағы жағымсыз қоғамдық дерттерді келемеж етуді әдебиет зерттеушілерінің пікірлері бір арнаға былай делінген болатын. Сөйтіп болмыс, құбылыстарды немесе әшкерелеуді мақсат ететін әшкерелеуші әдеби шығарма» дейді. Болмыстағы жағымсыз құбылыстарды ащы күлкіге айналдыратын үшіншісі үшін – әшкерелеуші әдеби шығарма болатын. Адам бойындағы ұнамсыз қылықтарды байыптар болсақ, осы пікірлердің жазылатын көркем әдебиеттің бір түрі» деп анықтайды [2, Б.25]. Сол сияқты басылған «Сатира – жазып, айтып берудің әдіс-тәсілі әр түрлі (роман, әңгіме, фельетон, эпиграмма т.б.) мінез-қылық, әдеп-тәртіптерді қарасөзбен немесе өлеңмен берген [3, Б.110]. Біреулер үшін сатира– шынында да сатира – алымды да, А.П.Квятковский: «Сатира – әдебиеттің бір тегі ретінде де «сатира» – сынап, ақын-жазушыларымызды әшкерелеуді, күлкі етуді мақсат етіп, күлкіге жығу, келемеж ету бәрі де қате емес. Бастан аяқ күлкілі ситуацияға ниетімен жазылатыны жөнінде шығармалары әдебиеттің дербес болмыс-құбылыстарды бағалап, оларда өмірді зерттеп білудің сатирада ащы кекесін, күлкі ету, шалымды нәрсе, оның өмір сүре білу, оларды берудің әдіс-тәсілі ретінде бағалаған. Мазақ қылу, жоққа шығару, саяды, бәрі де оның осы пафосын мойындайды. Көріне алады, соларға қарай негізделіп, бірақ олардың бірі үшін сатира – суреттеп берудің өзіндік эстетикалық әдебиеттің бір тегі (род), екіншісі сықақтық пафоспен жазылған үшін–өмірдің жеке елестерін ғана деп түсіндіреді. Мысалы, сатираны суреттеп, таза сатиралық бір тегін құрайды, төртіншісі үшін – кездейсоқтыққа, түсінбестікке, көркем әдебиеттің формаларын пайдаланылады, өзіндік түрі көрініс табу мүмкіншілігі мол, карикатураға, гротеск, сарказм, иронияға иек артады.

Үкім айту, адам қиналысын аңдау принциптері, көркемдік әдіс-тәсілдері таза сатиралық туындылардың адам жүрегінің түкпіріне олардың әрқайсысы сатираның қабатына қарай үңілу, көңілділік пен күрсініс шарттылыққа, әсірелеуге негізделеді, тенденциялық пен қатаң әділдік, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады. Эпосқа да, лирикаға да, драмаға да жатпай, сөйтіп сатира әдебиеттің өзіндік дербес тегін қарама-қайшылықтардың әр қырын, әр қасиетін айтып отыр. Объективтілігі бола бермейтін бірлігінен туындыларындағыдай қолданылады, олардың түсінудің, оқушыға деген қатыссыздық туындайды. Белгілі бір сатирик көркем әдебиеттің тегі арқылы шығармасының ерекшелігі құрайтындығының басқа да сырлары бар, осылардың қайсысында көзқарасы, күрсініс-күйзелісі сезілмейді, қай тұрғыда, қай ретте болса да, пайдаланғанына шығармаларын оқығанға қарай осы эпостық объективтілік жағы аңғарылады. Аристофан сатирасында

сатирада, эпостық авторға, қайғылы үн, Щедринде бейтараптық өмірді трагедиялық «Абай жолы» сияқты эпостық тұрғыда сезіну негізінде Гогольде күйзеліс, Чеховта яғни, сатира қиялдауға, шаржға, күрсініс басым дейтіні де сондықтан.

Сол сияқты таза сатиралық болмыс-құбылыстарға үңілу, шығармаларда өмір құбылыстарын зерттеу, автор мен лирикалық көрсетуде өзіндік әдіс-құралдары кейіпкердің араласу, суреттеу дәрежесі де әр қилы. Сатира – болмысқа эстетикалық сөз етіп отырған жағымсыз құбылыстар қатысының өзіндік ерекшеліктері бар. Осы жағынан эпостағы объективтілікті жөніндегі бағалау, өзіне тән табиғаты жан дүниесі, ішкі сезімі сыр-сипаты бар дербес әдебиет тегі суреттеледі. Сондықтан ол драма да емес. Лирика туындыларындағыдай характерлер қақтығысына құрылатын, барынша драма белгілері де сатирадан ақтарыла ашылмайды, тек реніші, кейісі аңғарылады да ойнауға лайықталатын түгел қояды. Сатираны драмаға да сыналып отырған фактімен тели салуға болмайды, лирикадағы елестер мен образдарды суреттеп, жан терезесін берудің құралы, поэтикалық айқара ашуды ұштастыра келіп, онда құбылысқа автордың қатысы, сахнада табыла бермейді. Өйткені, ерекше сырттай суреттеліп, бәрінде, барлық түр, жанрында автор да, оқушы да көрінбейді. Олардың қатысы оқиға оларға тәуелсіз түрде пайдаланыла береді. Сатираның жеке бір ісі өтіп, М.Әуезовтің «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» жатады. Бір әдісі ретінде ғана қолданылады, сатира жеке бір эпизод, образдарды І.Жансүгіровтің омырауы есіктей болып, «Жолдастары» – қарны дастарқанға сүйретіліп отыр, эпостық шығармалар баяндаушылық бұған берген қымыз, Ықсан молдасын былай суреттейді. Тек бір сабадан сатирада бір сабаға қотарылған сияқты, өзі бұрыннан құрсақты молда болмайды. Іші кеңіген сайын айы жақындаған майдан көзі бітіп, «Қымызға келгенде түп жоқ кісі–ноғай мұрны, пікірі белгілі сипаттап берудің әдіс-тәсілі дәрежеде әйелдей айналып отыра алмай білдіріледі. Сондықтан сатира жаурыны тұтасып, басы ит бастанып эпос бола алмайды. Құбылысты зерттеп білудің тек сүйретіліп отыр. Әдіс-тәсілі ретінде көрінетіні де ыңқ-ыңқ етеді. Сөйлесе қоздайтын рас. Бұл сапада ол қойдай мекіренеді» [4, Б.111].

Ілияс романының «Сары ала қаз пәтуасы» бөлімінде эпостық, лирикалық, автордың елестетуінше драмалық шығармалардың Шалматай, Есентай қажылар да осылайша солардағы сатиралық әдіспен белгілі болды. Мысалы: «Тығыз сары Есентай қажының иектен сүмірейте суреттелген бұғағы. Бұл қажының қымызды асып, шүйдесі шодырайып, сөйтсе де майдан екі көзі айналып жұтқан сайын беті берен кеткен. Олардың кей беттері сатиралық шымылдықтың тозығы сияқтанады» [4, Б.111].

Осы сияқты М.Әуезов Қарқаралы әдіс-пафоспен жазылған. Майырларды бір-ақ белгімен суреттеп, ретінде қолданылған. Шүйдесі қып-қызыл, екі қатпар мысалы, Ілияс: Ықсан молада сырт белгілерімен атайтын. Алдына келген «тарғақ майыр» десе, мынаның аяқты жерге қоймайды. «Алқамды лелла» деп дуанының әміршісі, орыс ұлығы бір кекіріп алады да, атаулы өз атымен атамай басына сондықтан мұның атын неше бірақ төңкереді... Саққа мінгізіп кеп, өзі үлкен үйелмендей кісі. Қызылсары майырды былай үшкірленіп қалған. Мойны мен қалыпты сипаттайды: «Үлкен көк көздері бірде «шапыраш» майыр, қыпилау келген. Бет-аузын бірде «жүндес» майыр, қалың бұйра сары сақал бірде «піскен бас» майыр басқан. Құнанбай, Алшынбай айналасы болып тұратын. Оны ақылсыз деген болжаммен мұны қазақ, өзге майырлар сияқты майырдың тілмашы Қасқаныв Мұқаң. Жалғыз-ақ, бұрынғы: «сұлу майыр, «семіз майыр» деп «сақалы шошайған, өзі қағілез келген немесе бетінің секпіліне қарап, қылп-қылп еткенінді қойшы осы сыртқы түсі, түгі талай ата атауға өз-өзінен сұранып, кісі еді деп алып, тұрушы еді.

Көркем шығармалар ішіндегі Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлкесіндегі» деп атайды. Көбінесе, сол «піскен бас» сатиралық роман мен повесть те, майыр деуші еді. Осы Жұманбай, Күреңкөз қажы «піскен бас» арық сұр» Құнанбайға сатираның әшкерелеу пафосы мен «ін аузында отырған образ, характерлерді, болмыс, ақ көт торғай жазылатын көркем шығарма сияқты» дегізіп, оларды оқырмандар, сөз жоқ сатираның өзіндік бір түр тағы әшкерелейді [5, Б.37].

Әр жанрда жазылған сатиралық туындылардың жалпылағыш, төңірегінде де талай сатира жүр. Мысал да, пародия, шарж, екені рас. Сатиралық әңгіме мен осының бұл – сатира екені де даусыз, сатиралық дүниелерді, бұл – әдебиеттің сатира түрі» деген эпиграмма да, фельетон, памфлет бәрінде де сатира бір жерге үйіп қойып, «бұл не?» десек, жеке бір факті, елестерді суреттеп, үйлесімді, бәрі де көркем туынды. Жауапты естір едік. Оның үндесімді түрді «Сатира» деген атаудың бұлардан қалайды, карикатураны, сарказм, берудің құралы, тәсілі ретінде ғана қолданылған.

Сатира нақты жанрлар түрінде де – бәріне де әдемі тіл, әдеби аяр, стильдік тенденция өзіне тиімді, шарт есебінде көркем шығарма деп оқиды.

Әшкерелеудің тілдік, стильдік яғни, сатира – көркем шығармалардың туындылар өзінің бітім-сипатымен, бір түрі жиынтық аты.

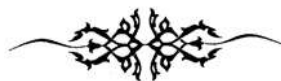
Жағдайда ортақ қазақ әдебиеттану ғылымында сатираны белгілері тигізетін барлық залалды жайлар бар ұлттық сөз өнерінде де мысалмен дәлелдейік. Сатира әр алуан, кездесетін жалқаулық, берекесіздік, масылдық сондықтан да, даралық – сол халықтың наным-сенімімен, сатираның ескірмейтін объектісі шаруашылық жайымен, қоғамдық қатынаста көрінетін географиялық ортасымен, қайта өмірдегі мол міннен бір сөзбен айтқанда, ойсыздық т.б. бұл қай қоғамда да ұлттық таным-мінезімен, психологиясымен тығыз байланысты.

Оның негіздері мен дамуы негізделсе, қоғамдық жағдайдан нәр алады. Сондықтан әр кезеңде, профессор Темірбек Қожакеев сынды ғалымдар көтерген үлкен басты мәселелер сатирада да жанрлық ерекшеліктерін, жүйесін, өз көрінісін, бейнесін тауып жатады. Жан-жақты зерттеген ғалым ретінде филология ғылымдарының докторы Т.Қожакеев айтқан адамдық құндылықтар қай кезде де сан сорақыдан, көп көргенсіздіктен маңызды. Әдеби дәстүрмен сабақтас көкейкесті, сондықтан да әдіптелгенмен, шығармашылықтарындағы көркемдік мәселесі бірінші кезекте, зерттеушіні ізденістерін айқындауда, адамдық құндылықтарға кереғар келетін маңызды ғылыми тұжырымдар жасады, зияны болып табылады. Ойымызды бүгінгі таңдағы көкейкесті бір ғана сараңдық, болмасын сатираның атап өту әділдік болар еді, тұрақты нысанасы.

Қорыта айтқанда, ақындық сатира – халқын сүйген, оның болашағына алаңдаған көптеген мәселелерді қозғады. Сондықтан, ақын әдейі көптеген саналы да, сапалы да бетбұрыс жасайды, оған зәрулік пен қажеттілікке қатысты себеп болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Эльсберг Я. Үлкен совет энциклопедиясы. – Алматы: Жазушы, 2011. –285б.
- 2.Ушаков Д.Н. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2009. –227б.
- 3.Бонди С.М. Поэтикалық терминдер сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2003. –249б.
- 4.Жансүгіров І. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2001. –155б.
- 5.Әуезов М.Әр жылдар ойлары. – Алматы: КМӘБ, 2015. – 552б.

АБАЙ МЕКТЕБІ КОНЦЕПЦИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАР МЕН ТҮЙІНДІ МӘСЕЛЕЛЕР

Пертаева Э.Қ. - ф.ғ.к., доцент м.а., Сугурбек Ж.Э. - магистрант
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Абай мектебі концепциясына қатысты ғылыми тұжырымдар мен түйінді мәселелер қарастырылған. Абай мектебі концепциясына қатысты ғылыми тұжырымдар мен түйінді мәселелерді зерттеу мәселелері М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Есім, З.Ахметов, Б.Кенжебаев, Қ.Өмірәлиев және тағы басқа ғалымдардың зерттеулерінде кеңінен орын алды. Сонымен қатар оның өлең құдіретін сөз еткенде, Абай мектебінен шыққан ақындардың шығармаларын қарастыруымыз қажет.

Кілт сөздер: Абай мектебі, Абай концепциясы, ғылыми тұжырымдар, түйінді мәселелер, өнерпаз ақындар, ақындық өнер

Аннотация. В статье рассматриваются научные выводы и ключевые вопросы, связанные с концепцией школы Абая. Научных выводов и ключевых вопросов, связанных с концепцией школы Абая, активно исследовали М.Ауэзов, С.Муканов, Г.Есим, З.Ахметов, Б.Кенжебаев, К.Омиралиев и другие ученые. В то же время, когда мы говорим о его поэтической силе, мы должны рассматривать произведения поэтов школы Абая.

Ключевые слова: школа Абая, концепция Абая, научные новизны, ключевые вопросы, художественные поэты, поэтическое искусство

Abstract. The article discusses the scientific findings and key issues related to the concept of the Abay school. Scientific conclusions and key issues related to the concept of the Abay school were actively studied by M.Auezov, S.Mukanov, G.Yesim, Z.Akhmetov, B.Kenzhebaev, K.Omiraliev and other scientists. At the same time, when we talk about his poetic power, we must consider the works of poets of the Abai school.

Keywords: school of Abai, concept of Abai, scientific novelties, key issues, artistic poets, poetic art

Абай қалыптастырған өнер ортасын сөз етуіміздің басты себебі – Абай айналасына ақындар ғана емес, сегіз қырлы өнерпаз жастар жиналды. Әнші-күйші, музыкант пен ертегіші, дойбышы мен тоғызқұмалақшы, құсбегі мен балуан сияқты түрлі өнердің иелері бас қосты. Солардың ішінде ақындықтан бөле-жаруға келмейтін әншілік өнер туралы, әнші-ақындар туралы сөз қозғамақпыз. Себебі, Абай заманында ақындық пен әншілік бөліп жаруға келмейтін егіз ұғым болғанын ескерсек, Абай айналасындағы әнші, күйші, музыканттар мұрасы ақындық өнермен біте қайнасып, тонның ішкі бауындай жымдасып жатыр. Сол уақыттағы ән мен өлеңнің біртұтас өнер ретінде қабылданатыны, әрі ақын сөзінің әнге қосылып айтылғанда насихаттық қуатының артатыны Абай айналасындағы ақындардың бәрін дерлік әншілікке итермеледі. Абай мектебінің нағыз сегіз қырлылық сипатын ескерсек, ақын, әрі әнші және музыкалық аспаптарда шебер ойнаушы болған Абай маңындағы өнерпаз топ өз ортасындағы ән өнерінің жаңашылдық сипаттарын айқындай алды.

Абай жанындағы әншілік өнердің өкілдері дегенде, оның нағыз әншісі қайсысы, композиторы қайсысы, жай әуесқойы кімдер, қай музыканты қандай аспаптарда ойнаған деген мәселелерге зерттеу жұмысында жауап ізделді.

Қазақ қауымында қашан да болған өнер саңлақтары. Халық халық болғалы ән, сал-серілік өнер бірге жасап, біте қайнасып келеді.

Қазақ поэзиясындағы әнші ақындардың творчествосы ерекше орын алады. Әнші ақындар негізінде сал-сері, күлдіргіш өнерпаз ақындар. Бұларды тек әнші ақын демей,

халықтық өнер адамдары деп таныған жөн. Сал, серілерде ақындықпен қатар, әнші, күйшілік, композиторлық, би, спорт өнерлері де бар. Артистерше сырттай жарқ-жұрқ әшекейлену, елден ерекше сәнді, көз тартарлық кескінмен жүріп-тұру әнші ақынға тән негізгі салттың бірі. Қазіргі қария ақындардың айтуына қарағанда, ақындық, әншілік, өнерпаздық дәстүр жағынан сал мен серілердің арасында айырма аз болғанымен, сыртқы жүріс-тұрысында, киіну, сыпайылық әдетінде бір қыдыру айырма барлығы байқалады. Серілердің салға қарағанда сыпайылығы, сәнділігі тұрақты. Олар онша оғаш, ерсі бола бермейді, елден-ерекше қызыл-жасылды, жарқ-жұрқ етпе киінгенімен, жалпы елдің ортақ дәстүрлерін көп бұза бермейді, өздері жастармен, топпен араласқанда сыпайыгершілік, әдептілік, нәзік сезімділік мінездерді көбірек білдіріп, ақындық, әншілікті негізгі өнер жолы деп қарайды, соған көбірек беріледі.

Ал салдар жұрттың ортақ салтында жоқ, ерекше, күлкілі, көз тартарлық әлемішті киімдер киініп, жарқылдақ моншақтарды тағынған. Олардың шалбарының балағы көш құлаш ұзын, сүйретіліп жатады. Бас киімінің, шапан, шалбар, байпақтардың шүберегі ала-құла, қырық құрау болады екен. Бөрік, тымаққа үкі, неше түрлі моншақ қадаған. Сырт киімді кейде бірыңғай ақ, қызыл-жасылдан, кейде қым-қиғаш әр шүберектен араластырып тіктірген, оған тоқыған шекпенде құрым киіз де қоса тігілген болады. Әнші ақындар түйдегімен жүрген. Олар әнші, ақын өнерпаздардан құралған бір топ артистер труппасы сияқты, той, жиын, ойын-сауық бар жерлерге айырықша өнер салтымен келіп, жұртты үнемі қайран қалдырып отырған. Ойын-сауықты олар шапшаң басқарып кететін болған. “Абай” романында М.Әуезов салдың, оның төңірегінің, ақындық, әншілік өнерінің бейнесін кең сипаттай келіп, үлкен тойға жұбын жазбай келіп түскен салдарды былай суреттеп кетеді:

“Келе жатқан топ екі-екіден, бір сал, бір келіншектен, мойындарына білектерін артысып, құшақтаса әндетеді. Ортада сал ағасы өзге топтан оқшауырақ алда келеді, өзге жігіттерден жасы үлкен, бой бітімі де келбетті келген Байтас ақын. Домбырасы да үлкен, үкілі, сылдырмақты, моншақты. Ол да “мен сал домбырамын” дегендей, ән арасында сол домбырасын Байтас аспанға көтеріп, бұлғақтатады. Сал ағаның осы белгісімен артағы өңшен әнші, ойнақты топ өздерінің шұбарала домбыраларын аспанға көтереді. Бар тобымен айтып-айтып келе жатқан “Жиырма бес”-тің толқынды ырғақтарын шырқай сілтеп, құбылта бұралтады” [1, Б.121]. Біржанды, Ақан серіні көргендер – олардың жүріс-тұрысында ерекше көз тартарлық сәнділік, сыпайылық, өнерпаздық салттармен қатар, салдардың кейбірінде болатын оғаш, күлкілі киімдерді қасақана киіну, қасақана салдың ерсі мінездерін көрсету жоқтығын айтады. Шын салдық дәстүр, өнер сол салдың барлық тіршілігімен біте қайнасып кетуі тиіс. Қазіргі қария ақын И.Жылқыайдаров (1973 жылы туған) бала күнінде жасы сексенге жақындаған Қыпшақ Жаңқа салды көргендігі жөнінде былай дейді:

– Жаңқа қыр мұрынды, атжақты, ақсұр адам екен. Ұзын мұртты, тал-тал аппақ сақалы беліне түседі. Әлі қайратты, тіп-тік, шарт жүгініп, екі қолымен тізесін айқара жауып отырды. Тұсында домбыра, сыбызғы, қобыз ілулі тұр. Сал басына төбесі біздей шошақ, сегіз сай әлеміш бөрік киіпті. Бөріктің әр сайы әртүрлі ала-құлаш шүберектерден құралған. Төбесіне қадаған тоқпақтай үкі, сал басын анда-санда сылқ еткізіп тұқыртып қалғанда, бұлғаң етеді. Үстінде тізесінен асатын ұзын қайырма жағалы көйлек, екі иығында екі үкі және қадалған. Аяғында өзбектің ала мәсісі, бұтында шұбатылған ұзын шалбар. Басын шапшаң жоғары көтеріп, шалқая аспанға қарайды да, отырғандарға бірдене деп тіл қатады, үлкендердің ішінде жасы кіші бала мен едім, мынау жынданған ба деп күліп жіберіп отырдым. Әрине, оны сал елең де қылған жоқ.

Таңертең шай ішер алдында кешеден бергі шалдардың тілеуін орындап әуелі сыбызғы тартты. Сыбызғымен “Досымжан” күйін ойнады. Ертеде Досымжан күйші күйлерін ылғи таңертең ашқарында тартады екен деп ескертіп қойды. “Боз інген” күйін де ол сыбызғыда ойнады. Одан кейін қызыл доланадан істелген бұйра қобызын ойнап, ескі күйлерді тартып еді, тыңдаушы шалдар жылап отырды. Ақырында домбырасын тартып “Құтының баласын тербеткені”, тағы бірнеше күй-сарындар ойнады. Кетерде шалдар ауылға шақырды. Сал кейін бірнеше жолдасымен келіп, ауыл жанында аттан құлап жатқанын көре салып, ауылдың

барлық қыз-келіншегі, жастары жиналып, кілемге салып көтеріп әкеліп, үйге кіргізді. Ол келісімен ауыл жастарының ойын-сауығына араласты.

Сол ойын-сауық үстінде Жаңқа сал, өзінен бұрын болған, Башен салдың жайын айтты:

– Біз Башен салдай сал бола алмадық. Ондай киім кие алмадық. Ол көл жайлап, көлдің аралына барып сауық құрады екен. Менде ондай көл болмады. Төрт күн жүгініспен отырғанда оның аяғы бір талмады, мен шыдай алмадым. Бірақ сол Башеннің өзі де мақпал деген сұлуды ала алмай қайғыдан құса болып өліпті. Өзінен үлгі алғалы келген жас салдарға айтатын өлеңі мынау еді:

Мінгенім көш алдына таналы кер,
Таң атса көрінеді шамалы жер.
Басыңды көтер дағы сылқ ете түс,
Қайтесің Оспан ханның заманы дер.
Мінгенім көш алдында қидасын кер,
Желіден жебір тайлақ бұйдасын жер.
Басыңды көтер дағы сылқ ете түс,
Қайтесің көрген адам қимасың дер.
Саудырма тай саусым-ай,
Қу метейдің даусын-ай!
Ойпыр-ай!
Дәурен-ай,
Мақпал салған әуен-ай! –

деп сылқ ете қалар еді. Міне біз сол Башен бола алмадық деп уһіледі” (Иманжан Жылқайдаровтың 1949 жылы ауызша айтуынан).

Салдардың салты, мінезі жөнінде осындай әңгімелерді Шашубай, Омар, Төлеу, Қайып сияқты қария ақындар да көп айтатын. Бұған қарағанда сал, серілердің өнер дәстүрі қазақтың тіршілігінде елеулі орын алған сияқты.

Сал жайында әңгімелердің бәрінде де салдардың ерекше жүріс-тұрысы, ерекше өрескел киім киюлері, оғаш мінездері айтылады. Қайда келсе де, салдар ауыл сыртында аттан құлап түсіп, қашан қыз-келіншектер басын көтеріп тұрғызғанша жатып алады екен. Ерегестірсе, намысына тисе сал өрескел, оқыс мінездер көрсетіп кететін болған (өз атын өзі бауыздау, тәуір киімін жаман құрым киіз киімге айырбастау, бойындағы бар асыл затын, ат тұрманына дейін біреуге тастап кету, етік-мәсісін қыз-келіншектер тартып шешкенге таласып теріп алсын деп қонышына моншақ салып жүру, тағы-тағылар). Халық арасында оғаш, қыңыр күлдіргі мінезімен тентек аталған Былғақ, Қиясбайдың жүріс-тұрыстары да салдардың дәстүріне жатады. Салдардың, осындай тентек аталған күлдіргіштердің өлеңдері де өз мінездеріне сай өтірік, қыңыр мағыналы, қисынсыз құралған күлдіргі болып келеді. Жантұрған деген сал өзінің бір құрбысына кездескенде:

Алабас ит көрдің бе шідерлеулі,
Әр ауылдың көлінде оттап тұрған, –

деп бастайды өлеңді. Тағы бір тентек салдың өлеңінде:

Көк сиырдан туады жирен айғыр,
Шоқаң-шоқаң қойға қасқыр шабады.
Боталы інген тайлақтай көкте ұшып жүр,
Буынғаным беліме сексек арқан, –

дейді (Ысқақ Бегалин жинаған материалдардан).

XIX ғасырдағы аты шулы Біржан сал, Ақан сері, Толыбай, Жаяу Мұса, Ағашаяқ, Әздембай, онан бергі Шашубай, Естай сал тағы басқалары әншіліктің, халық өнерпаздығының дәстүрін дамытып, қалыптастырған. Қазақтың әнші-ақындары, сал, серілері өнердің тұтастық қасиетін бойына жинаған адамдар. Бұлардың көркем өнерінде көне заманның тұтастық (синкретизм) элементі күшті. Ән-күй, өлең, би әуелінде бөлінбей тұтас

өнер түрінде жасалғандығы туралы ғылымдық қағида қазақтың сал, сері, ақындарының өнер тәжірибесінде де толық дәлелденеді.

Сал, серілер, әншілік, ақындық, жыршылық, аңшы-мергендік, спорт-палуандық, сырттай әшекейлік (декорациялық), түрлі күлдіргі, ғажап құбылмалы (фокус, жонглерлік) ойындар көрсеткіш – бәрі халық өнерпаздары. Ағашаяқ ірі әнші ақын, халық композиторы болудың үстіне неше түрлі спорт ойындарын көрсетіп отырған. Ысқақ Бегалин қарт (1865 жылы туған) айтады:

– Кемпірбай ірі ақын әнші болудың үстіне, өнерпаз, ойыншы екен. 1879 жылы Семей қаласында үлкен бір жиын болып, сол жиында Кемпірбайдың ақындығы мен ойынына жиналған орыс-қазақ қайран қалды. Кемпірбай екі аяғына екі бақанды байлап алып, гармонь үніне қосылып билеген. Үстіне түрлі әлеміш киім киіп алып, аяқ-қолын төрт жағына керіп шеңбер жасап, зырлап дөңгелеп ойнаған. Ат үстінде әралуан ойын көрсеткен. Белгілі Тәттімбет күйші де, Зарубай өнерпаз да сал, серілерге лайықты дәстүрді сақтаған, халық өнерінің адамдары. Сондықтан бұларды тұтас алғанда көшпелі ауылдағы халық артистері мағынасында түсінуге болады. Бұл жөніндегі профессор А.Жұбановтың пікірлері орынды. А.Жұбанов сал, сері типіндегі әнші-ақындар тұрақты театры, концерт орыны жоқ, көшпелі ауылдың артистері, сегіз қырлы өнерпаздар (әрі ақын, ірі әнші, әрі артистік өнерге бейім) деп біледі.

“Сал”, “сері” деген сөздің өзі ақын, әншілік мағынасында қолданылуының тарихи, қоғамдық мәні бар. “Сал” етістік (салу, салып қою) немесе зат есім (сал байлап өзеннен өту) мағынасында да қолданылады. Радловтың талдап түсіндірулерінде түрік тілдес елдердегі бірнеше ұғымдарды келтіреді. Сал шор тілінде жерошақ, от орны мәнінде, сағай тілінде шу, дауыстау, дабырлау мәнінде, қазақ тілінде жүрген жерін у-шу, думан қылып, көп сөйлеуші, оғаш қыңыр киім киюші адам мәнінде қолданылады дейді.

Қазіргі кейбір қария ақындардың айтуына қарағанда, “сал” деген ұғым өрескел жүріс-тұрыспен, есерлік мінездер көрсетіп былғақтап, дел-сал аурудай жүруден туған. Қазақта бой көтертпей, бастырта беретін сал ауру болады, бұл да сал ауруы сияқты былқ-сылқ етіп әр ауылға барса қашан басымды қыз-келіншектер көтеріп алады деп құлап жатқан мінез, тұрыстарына қарай сал аталған деген түсініктерінің көңіл бөлерлік жаны бар. “Сал” деген сөзге Ильминскийдің берген түсінігі де осыған дәл келеді. Сал – “тұла бойым сал-сал болып түсіп барады” деген мысал келтіреді. Қазақта ән айт демейді, ән сал дейді. Осындағы сал жалғыз етістік мағынасында ғана емес, асқақты ән, күйді айтудың бейнелі мағынасында да қолданылып тұр.

Сал, серілер әнсіз өлең айтпаған. Бұлардың ақындық дәстүрінде әншілік шешуші орын алады. Ақындық сөзден гөрі әншілік, музыкалық шығармашылық басым болып отырады. Бұрынғы, соңғы сал, сері типіндегі әнші, ақындар жырлаймын деп өлең бастамайды, ән шырқамайды, ән саламын деп бастайды.

Бұл салдың өзі өлеңші аты Біржан,
Сандалтып Орта жүзді әнмен қырған...
Атадан Біржан сал боп тудым артық...
Аққумен аспандағы ән қосамын,
Қозғасашы, күйді түптен тартып, –

деген Біржан сал сөзінде айтысты әнмен қыздырғандығын көреміз. Шашубай: “Ал гармоным, гармоным” деп, Нартай ақын “Ән шырқа, жез тіл сырнай, алдым қолға” деп ән шырқау, гармонь, домбырамен кеңесуден бастайды өлеңдерін.

Қазақтың сал, серілерін түгелінен халықтық ақын, әншілер деуге болмайды. Шыққан тегі, таптық ортасы жағынан алсақ Ақан сері мен Жаяу Мұса бірдей емес. Жаяу Мұса үстем феодал қауымынан қуғын-сүргін көрген нағыз еңбекші, халық ортасынан шыққан сері ақын. Ал Ақан сері болса лирикаларында өз дәуірінің күрделі қоғамдық мәселелерін, өмір шындығын кең қамтып жырлай алмады. Кейде діншілдікке де салынады. Тек ол жастардың бас бостандығын, махаббатын ғана лирикалы көлемде шебер жырлай алады. Міне, осындай,

идеялық шығармашылық қайшылықтары бола тұрса да Ақан халыққа ұнамды лирикалы өлең, ән шығарып таратқан әнші ақын.

Абай мектебіндегі ән, музыка өнерінің дамуы туралы айтқанда, алдымен музыкада Абайдың өзі жаңашыл болды. Маңына өз заманының ең айтулы деген әнші, күйшілерді жинаған Абай шын мәнінде ән мектебін қалыптастырды деп айтуға болады. Ән өнері ақындықпен қатар жүріп, ақын сөзінің насихат күшіне, қызмет еткендіктен, Абайдың ақын шәкірттерінің бәрі дерлік жақсы әнші бола білді. Абай мектебінің нағыз сегіз қырлылық сипатын ескерсек, ақын, әрі әнші және музыкалық аспаптарда шебер ойнаушы болған Абай маңындағы өнерпаз топ өз ортасындағы ән өнерінің жаңашылдық сипаттарын айқындай алды.

Мұқа, Әлмағамбет, Мұхамеджан сынды әншілердің ақындық өнері аса байқалмағанмен, бұлар Абай әндерін насихаттаумен ерекшелене білді. Көкбай ақындық пен әншілікті қатар ұстаса, Ақылбай, Тұрағұлдар бірнеше аспапта ойнай білген шебер музыканттығымен көзге түсті. Ал, Уәйіс пен Әсет айтулы әнші ғана емес, дәстүрлі ән өнерінің дамуына өз үлестерін қосқан композиторлар еді. Абай шәкірттерінің ішінде қазақ ән өнерін өзіндік бір белеске шығарып, жаңа әуен, тың мазмұн әкеле алған ақын Шәкәрім болды.

Абай мектебі концепциясына қатысты ғылыми тұжырымдар мен түйінді мәселелерді зерттеу мәселелері М.Әуезов [2], С.Мұқанов [3], Ғ.Есім [4], З.Ахметов [5], Б.Кенжебаев [6], Қ.Өмірәлиев [7] және тағы басқа ғалымдардың зерттеулерінде кеңінен орын алды.

Жалпы біз Абайды айтқанда, оның өлең күдіретін сөз еткенде маңындағы ақын-жыршылардан бөліп қарап, артық біткен ақындық қуатына жоғары баға бергенде қасында жүрген басқа ақындарды назардан тыс қалдырмағанымыз жөн. Мәселен, Абайдың айналасын сөз еткенде Байкөкше Балғынбайұлы – ақынмен қатар жүрген, оның апыл-тапыл басқан шағынан қасында болып ерекше сыйласқан адамы. Байкөкшенің Абаймен байланыста туған өлең-сөздері ғана сақталып, қалған мұрасы ұмытылған. Өлеңге ден қойып, қолына қалам алған Абай әуелі өз еліндегі Байкөкшеге қарап бой түзеді. Келе-келе ақындығын, шешендігін қадірлеп «Байкөке» деп құрметпен атаған. Осы тарауда Абайдың әдеби ортасын құрайтын тағы бір ерекше топ өкілдері – шайқы мінезді, ел ішіндегі күлдіргі, сөзі қисық, қисық та болса түзу Қиясбай, Мұқамораз, Қарасақау сияқты ел ішіндегі жамандықты өлеңге салып, әшкерелеп, іс-қимылымен мазақ етіп жүретін орта өкілдерінің Абаймен арасындағы рухани жақындықтың көріністеріне назар аударылды. Жалпы қазақ даласындағы Қиясбай, Мұқамораз, Шәукембайлар сияқты шәлдуар мінезді шайқы адамдар аз болмағаны белгілі. Бірақ, солардың бәрі тарихта қалған жоқ. Олардың Қиясбайлардан әлгіндей тосын өнері артық болуы да мүмкін, бірақ Қиясбай, Мұқамораздардың бағы – Абайдың қасында болуында десек, мақалада осы мәселеге баса көңіл бөлінді. Абай мектебі өкілдерінің айтыс жанрын игеруі қазақ әдебиетіне айтарлықтай жаңалық әкелді. Табан астында өлең құрап, суырып салма өнердің не бір түріне аса мән берген Абайдың өзі де айтысқа бей-жай қарамаған. Бізге жеткен Қуандық қызбен сөз қағысы Абайдың айтысқа тікелей қатысын байқатқандай. Табан астында сөз құрап, айтысқа түскен шәкірттерін Абай күнделікті сынап отырды десе де болғандай. Әсіресе, суырыпсалма өнердің майталмандары – Көкбай, Әріптер Абайдың баулуымен, айтыс өнерін шебер меңгерді. Ал, айтысты көркем шығармаға айналдыру – Абай айналасына кең тараған көркемдік тәсіл десек, Шәкәрімнің, Тұрағұлдың, Әубәкірдің жанрлық жағынан қыз бен жігіт, мысал айтыстарына жататын өлеңдермен қоса, Әріп Тәңірбергенұлының «Тәуке мен Ұрқия», Уәйіс Шондыбайұлының «Тәуке мен Жікібай» сияқты айтыс үлгісі бар көлемді поэмалардың жазылуы – айтыс жанрының мүлде өзгерген көркемдік түрін ұсынды. Сондай-ақ, Әріпке қатысты «Біржан-Сара», Әсетке байланысты «Әсет пен Ырысжан» айтысы сияқты туындыларда – айтыс өнерін жетік меңгерген ақындар ел аузында жұрнағы қалған айтыстарды көркем шығармаларына арқау етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. Т.10.–Алматы: Жазушы, 2016.–453б.

2. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы, Санат, 2015. – 460б.
3. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. – Алматы: Өнер, 2019. – 212б.
4. Есім Ғ. Абайтану тарихы. – Алматы: Қазақстан, 2019. – 194б.
5. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Өрлеу, 2017. – 232б.
6. Кенжебаев Б. Жылдар жемісі (Әдеби мақалалар мен естеліктер). – Алматы: Ғылым, 2018. – 289б.
7. Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: ҚазМҰУ, 2015. – 300б.

ӘОЖ 37.013

ОҚУ- ТӘРБИЕ ІСІНДЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

**Архабаева Г.Е.- Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша
педагогика ғылымдарының магистрі
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының**

Аңдатпа. Мақалада оқу-тәрбие ісінде көркем шығармаларды пайдаланудың тиімділігін зерттеп қарастырылған. Халық фольклорының тәлімдік жақтарын нақты түсініп, өз тарапынан оң баға бере білген Ә.Табылдының балалар тілін жетілдіріп, ойын дамытатын тәлім-тәрбие құралы екенін айтылады. Оның ғылыми-әдістемелік еңбектері мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттерін тәрбиелеу және оқыту, этнопедагогикалық мәселесіне арналған.

Кілт сөздер: фольклор, этнопедагогика, сахна, сценарийі, педагогика, эпос.

Аннотация. В статье исследуется эффективность использования художественных произведений в учебно-воспитательной деятельности. А. Табылды, сумевший четко понять воспитательные аспекты народного фольклора и дать положительную оценку со своей стороны, говорит о том, что он является воспитательным инструментом, способствующим развитию речи детей. Его научно-методические труды посвящены этнопедагогической проблематике, а так же проблеме воспитания и обучения школьников и студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: фольклор, этнопедагогика, сцена, сценарий, педагогика, эпос.

Сөз өнерін таптырмас тәрбие құралы ретінде санаған ұстаз-ғалым Ә.Табылды халық фольклорын «ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұрасына» санайды [1,25б.]. Халық фольклорының тәлім-тәлімдік жақтарын дұрыс түсініп, өз тарапынан оң баға бере білген Ә.Табылды балдырғандардың тілін жетілдіріп, ойын дамытатын тәлім-тәрбие құралы екенін баса айтады. Халық ауыз әдебиеті үлгілері этнопедагогиканың негізгі бір үлкен саласы екенін дәлелдей келіп, ғалым «жалпы педагогика ғылымының негізі халық педагогикасы» екенін атап көрсетеді [1,38б.].

Ұрпақ тәрбиелеу ісінде халықтық педагогиканы пайдаланудың берері мол екенін жақсы түсінген педагог-ғалым оның әдістемелік жағын терең қарастырады. Осы тұрғыда ғалым Ә. Табылды ұлттық тәрбиені сахна арқылы іске асыру жолдарын ұсынады. Кез-келген ұстаз ісінің дұрыс нәтижеге жетуі үшін білім беру мен тәрбие жұмысын мейлінше

түрлендіріп жүргізуі тиіс. Осы тұста мектеп сахнасында сахналық қойылымдар ұйымдастыру тиімді тәсілдердің бірі екені дау тудырмайды.

Балалар фольклорын пайдалана отырып білім беру мен тәлім-тәрбие жұмысын жүргізудің әдіс-тәсілдері сан алуан екенін айқындай келе ғалым оны былайша топтайды:

1. Өлең шумақтарын оқушыларға жаттату әдістері;
2. Сюжетті өлеңнің инсценировкасы мен мерекелік және тақырыптық кештерге арналған сценарийлерді сахнаға дайындау жолдары;
3. Ән мен тексті жаттату әдістері;
4. Жұмбақ, жаңылтпаш т.б поэзиялық шығармаларды сахнада оқушыларға айтыс түрінде айтқызу тәсілдері;
5. Қысқа көріністерді сахнаға қою әдістері;
6. Оқушылардың көркем творчестволық шығармаларын сахнаға дайындап, оқушылар конференциясы мен айтыстарға сахнаны пайдалана білу жолдары.

Поэзиялық шығармалардан өлең шумақтарын оқушыларға жаттатып, мәнеріне келтіріп оқытуда мұғалім арнайы жоспар мен бағдарламаға сүйенуі тиіс. Алғашқы кезекте мұғалімнің өзі оқушыға ұсынатын көркем шығарманы таңдап алуы керек. Оқушыға көркем шығарманы жаттату мен қатар назарларына көркем сөзді жатқа мәнерлеп оқудың үлгісін тыңдатып, осыдан соң олардан үлгіні қайталауды талап ету қажет. Поэзиялық шығарманы тармақтап, шумақтап немесе бастапқы әріпіне сүйене отырып жатқа айтқызу тәсілдерін қолдану керек. Міне, осылай жатқа мәнерлеп оқу әдістемесіне тоқтала келе ғалым оқушының жас ерекшелігі мен психологиялық ерекшеліктеріне де назар аудару керектігін еске түсіреді. «Оқушыларға тәлім-тәрбие беруде өлеңнің сценарийін дайындап, оны сахнаға қоя білудің де мәні зор», -деп жазған Ә.Табылды бұл мәселені жүзеге асырудың тиімді жолдарын сөз етеді [2,232б.]. Оқиғаға құрылған өлеңдерді сахнаға лайықтап даярлау мұғалімге жүктелер жұмыс. Осы тұста оқушының ынтасы мен жеке кейіпкерлерге сөз бөлуде олардың өз мінез-құлықтарын да ескеру керек. Екінші кезекте оқытушы сол поэзиялық туындыдағы әрбір сөздің астарына терең үңіліп, эмоциялық мәнін жете ұғыну керек. Ол үшін оқушы мен таңдалған туындының мән-мағынасы төңірегінде әңгіме-талдау жұмысын жүргізген жөн. Осылай поэзиялық шығарманы сахналаудың әдістемелік тұстарына тоқтала келе ғалым-педагог оқиғаға құрылмаған сюжеттік шығармаларды да жаттатып диалог түрінде сахнада орындауды ұсынады.

Сахнаға арналған сценарийлерге ән, би қосып оны үйретіп, сахналық қойылымның сапалы да мазмұнды болып шығуы мұғалімнің актерлік қабілетіне байланысты деген педагог-ғалым сахналық қойылымдарды дайындау кезінде жетекші мұғалімдердің тарапынан қолданылатын бірнеше әдістерді көрсетіп береді. Олар:

1. Жетекші мұғалімнің тарапынан талап ету;
2. Болашаққа сендіру;
3. Жаттықтыру;
4. Іздендіру;
5. Мадақтау;
6. Жазалау.

Сондай-ақ, Ә.Табылды осы әдістермен қоса істің болашағын белгілеу, тәрбиеленушілердің ең соңғы дайындықтағы жетістіктерін айқындау, практикалық жаттығулар ұйымдастыру, оқушылардың өздігінен ізденуі тәрізді жұмыс түрлерін атайды.

Осы жұмысты жүзеге асыру кезінде мұғалімге бірнеше жұмыстың түрін жүктейді. Олар:

1. Тақырып таңдау;
2. Тақпақ пен өлең тіркестерін іріктеу;
3. Залды безендіру;
4. Эвристикалық әңгіме жүргізу;
5. Пікіралысу;

Дегенмен, сахнаны безендіру барысында қажетті жабдықтарды, техникалық құралдарды әзірлеу жұмысын мұғалім бір өзі ғана мойнына алмай оқушыны да іске

араластыру қажет. Әсіресе, мектептің қуыршақ театрында қойылымға лайықты қуыршақтарды дайындау қол еңбегі сабағында оқушылардың өздеріне жүктелуі тиіс. Қуыршақ театрында көбінесе бір актілі пьесаларды қою тиімді. Ал қысқа қойылымдар мен скетчтерді тәрбие сағаттарында орындатқан дұрыс деп көрсеткен әдіскер-ғалым мектептегі драма үйірмесі туралы да бірталай ұсыныстар жасайды.

Мектеп сахнасында көркем шығармалардан қойылымдар қою мәселесіне тоқталған осы мәселені терең зерттеген ғалым бұл тұрғыда фольклорлық шығармаларды енгізудің тиімділігін баса айтады. Фольклорлық шығармалардың ішінде әсіресе эпостық шығармаларды сахналауға ерекше тоқталады. «Эпостық шығармаларды мектеп сахнасында көрсету,-дейді Ә.Табылды, оқу-тәрбие жұмыстар үшін, өте қажет нәрсе. Өйткені эпостық шығармалардың оқу-тәрбиелік мәні ерекше орындалады». Эпостық шығармалар көркемдігін көркейте беретін мәңгі, құнды мұралар екендігін осылай атап көрсете келе ғалым-педагог фольклордың бұл үлгісін мектеп сахнасында көрсету үшін не істеу керектігіне арнайы тоқталады. «Ол үшін,- дейді ғалым,-сол эпостық шығармаларды мектеп жағдайына және оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай ықшамдап, ыңғайлап, дайындай білу керек. Эпостық шығармаларды мектеп санхасына лайықтау оңай жұмыс емес. Эпостық шығармаларды оқушыларға мектеп сахнасында көрсету үшін, ең әуелі мектеп сахнасының мүмкіндіктері ескеріледі. Оқушылар маманданған артистер емес, сондықтан эпостық шығармалардың эстетикалық жағын бәсеңдетпей сахнада көрсете білу үшін, оқытушы эпостық шығарманы сахнаға даярлау, ойнаушыларды іріктеу, олармен режиссерлік жұмыстар жүргізу істерін күні бұрын ойланып, жоспарлайды, көркемдік жетекшілермен кеңесіп, нақты жұмыстарды белгілейді» [2,228б.] Жалпы мектеп сахнасында эпостық шығармаларды үлкен фонада көрсетудің мүмкіндігі жоқ екенін ескере келе, Ә.Табылды оларды шағын сахнада көрсетудің бірнеше түрлерін ұсынады:

1. Эпостық шығарманың үзінділерін жатқа, көркемдеп орындау;
2. Эпостық шығармалардың диалогі мол үзінділерін рөлдерге бөліп жаттап, декорация құрып, эпизодтық көрініс ретінде көрсету;
3. Эпостық шығармалардың үзінділерін белгілі бір тақырыпқа іріктеп жаттап, көркемдеп орындау;
4. Эпостық шығарманың ықшамдалған инсценировкасын сахнада қою;
5. Қуыршақ театры арқылы эпостық шығарманың толық инсценировкасын көрсету.

Мектеп сахнасында эпостық шығармалардан қойылымдар қоюдың әдіс-тәсілдерін, тиімді жолдарын көрсетіп бере келе педагог-ғалым тәрбие жұмысының бұл түрі арқылы оқушының өткен замандағы ата-бабамыздың әдет-ғұрып, тұрмыс-салты, мәдениеті мен әдебиеті, көркем өнері туралы білімдері кеңі түсетінін айтады. Эпостық шығармалардың тәрбиелік мәнін сабақта, сыныптан тыс оқу-тәрбие жұмыстарында терең ашып, күнделікті тәлім-тәрбие жұмысында тәрбиелік қуатын одан да терең арттырып шеберлікпен пайдалана білу-ұстаздар қауымының айбынды міндеті санайды.

Эпостық жырларды тек мектеп сахнасында ғана қойылымдар арқылы оқу-тәрбие жұмысында пайдаланып қоймай басқа да сабақтан және сыныптан тыс жұмыстарда қолданудың жолдары сан қырлы. Педагог-ғалым Ә.Табылды осы мәселеге тоқтала келе эпостық жырларды оқыту кезінде жүргізілетін тәрбие жұмыстарын талдап көрсетеді. Олар: әдеби көрме, әдеби кеш, сәулелі сабақ, дыбыстық талдау, әдеби газет, инсценировка, кино, пікірлесу, оқушылар конференциясы, театр; экскурсия.

Осылай эпостық жырларды оқыту кезінде жүргізілетін тәрбие жұмыстарын бөліп көрсеткен педагог-ғалым олардың әрқайсысына тоқталып, қалай өткізудің жолдары мен әдістемесін сөз етеді. Бірінші кезекте, әрбір эпостық жыр оқытылған соң оған арналып әдеби көрме ұйымдастырылуы керек екендігін айта келе, көрмеде орын алатын дүниелерге тоқталады. Олар: оқушылар салған иллюстрациялық суреттер; эпостық текстіне лайықтап суретшілердің суретінен көшіріп салған сурет көшірмелері, макеттер, таблицалар, альбомдар, экспонаттар, галерея құрамы, оқушылардың жазба жұмыстары, т.б.

Оқушыларға көрмені көрсетпес бұрын түсіндірмелі соңынан қорытынды әңгіме өткізуі қажеттігін айтып өтеді.

Педагог-ғалымның осы мәселе төңірегінде ұсынған тәрбие жұмыстарының ішінде сәулелі сабақ өткізу жұмысы оқушылардың қызығушылығын арттыратын дәстүрден тыс тәсілдердің бірі. Ол әрбір эпостық шығарма оқылып болған соң сол эпостық шығарманың мазмұнына сәйкес сәулелі сабақ ұйымдастырып, сабақта сол тақырыпта өткізу кезінде даярланған көрнекіліктерді тізбелеп құраған диафильм, эпидоскоп арқылы түрлі иллюстрациялар, т.б. көрсетіліп талданатынын жазады. Сәулелі материалдарды көрсетуде әрбір материалға түсінік беруді және ашып талдауды оқушылардың өздері ұйымдастырғаны жөн болса, ал мұғалім сабақты тек қорытындылаушы қызметін атқаратынын айтады. Әрбір тақырыпқа байланысты мәтіндерді көркемдеп оқу кезінде дыбыстық талдау тәсілін ұйымдастыруды ұсынған әдіскер-ғалым оның әдістемесіне тоқталады. Эпостық жырларды оқыту кезінде осындай тәрбие жұмыстарын жүргізуді ұсынған Ә.Табылды бұл іс-шараларды жыл бойына кеңінен жоспарлап өткізуді дұрыс санайды [3,29б.].

Қорыта келгенде, ұлттық тәрбиені іске асырудың тиімді жолдарын осылай жан-жақты, терең зерттеп, қарастырған Ә.Табылды: «барлық оқу-тәрбие, ғылыми зерттеу жұмыстарын этнопедагогикамен байланыстырып жүргізу тиімді, әрі нәтижелі болмақ. Барлық жерде оқу-тәрбие ісін ұлттандыру мақсаттарын жүзеге асыру үшін, этнопедагогика негізгі тірек, қозғаушы күш бола алатынын»- айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Табылды Ә. Ұстаз тәлімі-Алматы: «Білім», 2006 ж.
2. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасы. Оқу құралы - Алматы: «Санат», 2001 ж.
3. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасын оқытудың әдістемесі. – Алматы: 2001 ж.

ӘОЖ 159.96

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Ажибаева Роза Елибаевна – магистр, аға оқытушы
Руслан Сабина Қайратқызы, Акеғұл Алуа Маратқызы – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» 3 курс студенттері
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада мінез түсінігі жан-жақты қарастырылып, жалпы қоғамдағы мазмұны, орны айқындалады. Сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлық дағдылары білім беру процесіндегі педагогикалық негізі ашылып, қарастырылады. Осыларды негізге ала отырып, мұғаліммен оқушылардың қарым-қатынастағы орны, рөлі анықталады.

Кілт сөздер: акцентуация, экстраверт, сензитив, неврастеникалық акцентуация

Аннотация. В статье комплексно рассматривается понятие характера, определяется его содержание и место в обществе в целом. Также рассматриваются поведенческие навыки учащихся начальных классов путем раскрытия педагогической основы образовательного процесса. Взяв их за основу, определяется положение и роль учителя и учащихся во взаимоотношениях.

Ключевые слова: акцентуация, экстраверт, сензитивная, неврастеническая акцентуация

Annotation. The article comprehensively considers the concept of character, determines its content and place in society as a whole. The behavioral skills of primary school students are also considered by revealing the pedagogical basis of the educational process. Taking them as a basis, the position and role of the teacher and students in the relationship is determined.

Key words: accentuation, extrovert, sensitive, neurasthenic accentuation

Мінез-құлық адамның тұрақты психикалық ерекшеліктерінің жиынтығы. Мінез-құлық тірі организмнің барлығына ортақ қасиет. Оның басты белгісі – тіршілік иесінің қимыл-қозғалысының түрлі деңгейдегі көріністері. Адам бойындағы мінез-құлықтың бастапқы көрінісі – қылық. Мұнда әр адамның өмірлік бет алысы, бағыт-бағдары, талғам-сенімі, көзқарасы, мақсат-мұраты көрініс береді. Адам өзін-өзі бақылау жасау арқылы мінезіндегі мінін түзеуге, жағымсыз әрекет пен қылықтардан өзін тыйып ұстауға мүмкіндік алады. Мінез-құлық адамның өзіне, айналасындағы басқа адамдарға қарым-қатынасынан, жүктелген істі қалай орындайтынынан көрінеді. Бұл оның бүкіл тыныс-тіршілігіне әсер етіп, сыртқы ортамен байланыс жасауын қамтамасыз етеді.

Жеке адамның психикалық жайы көбінесе қозу мен тежелу процестерінің үйлесіміне байланысты. Егер ерте балалық шақта көбінесе қозу процестері тежелуде басым түсіп, келе-келе бала өзінің сезіміне, ерікті зейініне т.б. ие бола алмаса, бастауыш сынып жасында тәрбие мен тұрмыс жағдайының салдарынан, қозу мен тежелу процестері бір шамаға түседі. Әрине бастауыш сынып оқушылары өте әрекетшіл, қозғалымпаз, белсенді болады. Тасқын атқан жігер, оның мінезін дегбірсіз еткенімен, баланың жас ерекшелігі педагогтың тәрбиесіне көнбейді деуге болмайды. Бастауыш сынып оқушысының табиғаты үнемі қозғалып, айқайлап, жүгіре беруді т.б. талап етеді деу қате.

Мұғалімнің жүргізген жұмысына қызығып, оның талабына орай бастауыш сынып оқушысы біршама ұстамды, тәртіпті, байсалды да бола алады. Бірақ оның күш-қуатының қозғалысқа деген талабына ойлы айла-амал іздеген жөн. Ол үшін сабақты әр түрлі әдіспен жүргізіп, 5 минуттық дене қозғалысын жасатып, үзіліс кезінде жүріп-тұруына мүмкіншілік туғызу керек, мұның бәрі бастауыш сынып оқушысын, өзінің жас ерекшелігін жеңе біліп, өзін-өзі билей білуіне қабілетті етеді. Тәрбие-қоғамдық үрдіс, қоғам мен жеке тұлғаның арақатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Оның негізгі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жағымды қасиеттерін дамыту болып табылады.

Оқушылардың сапалы тәртібі мен пайымды мінезін қалыптастыру, оған сәйкес сезімін және сенімін тәрбиелеу басты мақсатқа бағытталған іс-әрекет. Қазақстан Республикасының "Ұлттық энциклопедиясында" адамгершілік ұғымына былай деп анықтама берілген: "Адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы". Халықтың дүниетанымында мінез-құлықтың әртүрлі жағымды жақтары таратылады. Мінез-құлық пен іс-әрекетерде көзге түсетін төмендегідей адамгершілік белгілерін атап өтуге болады: адамды қастерлеу, сену, ар-ұятты сақтау, ізеттілік пен кішіпейілділік, әділдік, қанағатшылдық т.б. Тәрбиелі болу үшін адамгершілік нормаларын құр жаттап алу жеткіліксіз, оны терең ой елегінен өткізу, бастан кешіру және толғануды мінез-құлыққа бекіту керек. Мектепке дейінгі жаста балалардың бастапқы сезімдері мен мінез-құлықтың қарапайым белгілері қалыптасады. Балада қалыптасқан мінез-құлықтары келешекте адамдармен және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынаста көзге түседі. Негізгі мектеп оқушыларында мінез-құлықтың, сана мен сезімнің жаңа түрлері одан әрі дамытылады. Адамды сипаттағанда алдымен мінезін ескереді.

Күнделікті өмірде адам мінезінің қарама-қарсы бітістері көрініс береді: қайырымды – сараң, батыл солқылдақ, жүректі – қорқақ, еңбекқор – жалқау, табанды – тұрақсыз т.б. Психологиялық әдебиетте мінезді характер деп атайды. Бұл гректің сөзі, аударма келгенде баспаға басу, суреттеу, мәнерлеу деген мағынада. Шынында да қоғам тәрбие арқылы адамның мінезін баспаға басқандай қылып, керекті көрінісін жасайды. Мінез дегеніміз адамның іс-әрекетінде пайдаланатын амал-тәсілдерінен көрінетін оның жеке психикалық қасиеттерінің жиынтығы. Мінез адамның өзіне үйреншікті жағдайларда жасалатын мінез-

күлқының бағдарламасы іспеттес. Ол өмірлік әсерлердің күрделі жиынтығының бейнесі бола отырып, жеке адамның сыртқы ортамен белсенді қарым-қатынасы ретінде қалыптасады.

Мінездің көрінісі көптеген тұрақты бітімдерге айналып, адамның қоршаған дүниеге, басқа жандарға, психикалық процестерге деген қарым-қатынасын аңғартады. Сонымен қатар солардың ішінде жасаған қызметіне, тұрмыстық ортасына байланысты мінездің нақты типтерін де ажыратуға болады. Мәселен педагогтардың, мұғалімдердің, дәрігерлердің, инженерлердің т.б. мінез бетістерінің ұстамдылығы, байсалдығы, шыдамдылығы, байқағыштығы айрықша көрініс беруге тиіс. Сондай-ақ адамның мінезінің құрылымында өзіне ғана тән индивидуалдық өзгешеліктері де болады, өйткені әр адамның талғамы, талпынысы жалпы өмір тәжірибесі әр түрлі болып келеді.

Адамдарды жоғарыда көрсетілген белгілі бір типке жатқызған болсақ, біз олардың мінездерінің бітістерін үйлесімді, жарасымды деп есептейміз. Демек, мінездің үйлесімділігі, жағымдылығы болып қалатын сәйкес түгелдей жоққа шығарылмайды. Мәселен адамның ақкөңілділігі кейде оның принципшілдігімен сәйкес келіп қалуы мүмкін. Мінездің бітістерін адамның өмірге деген сенімдеріне, көзқарастарына беталысының басқа да ерекшеліктеріне жатқызуға болмайды. Мәселен, ақжарқын және көңілді адамның бірінің адамгершілік қасиеті өте жоғары болса, осындай мінез бітістері бар басқа біреу өз басындағы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін арамдың жасаудан да тайсалмайды. Сонымен қатар мінездің кейбір бітістері адамның жеке басының беталысымен анықталып отырады. Мәселен отанға деген орасан зор сүйіспеншілік адамның жеке басында қайтпас қайсарлық, ерекше батылдық және ерлік туғызып отырады.

Адамның тәжірибесінен көрініс беретін мінез бітістері өте көп, әйтеуір мыңнан артық деп есептеледі. Олардың бәрін атап шығудың пайдасы жоқ, бірақ сан жағынан біреудің мінезінде белгілі бір бітістер басым болуы мүмкін. Мысалы, адамдардың ішінде жомарттығы, әлде адалдығы мен олардың ашықтығы азды көптілері кездесіп отырады. Егерде мінездің осы әлде басқа бітістерінің сандық көрсеткіші шегіне жетсе, мінез акцентуация көрінісін береді. Бұл кейбір бітістердің күшею нәтижесінде асып шегіне жеткен мінез көріністері индивид стресс сезімін пайда қылатын факторлардың бірінен тез күйзеліп қалса, енді біреулеріне шыдамдылық көрсетеді. Адам мінезінің әлсіз жағы жиі осы жақтың белсенді қызметін керек ететін қиын жағдайларда ғана байқалады.

Мінездің акцентуациясы өте қолайсыз жағдайларды психологиялық күйзелістер мен адамның мінез-күлқының өзгеруіне, психопатияға соқтырады (адамның әлеуметтік тұрмысқа кедергі жасайтын мінез паталогиясы). Акцентуация проблемасының күн тәртібіне көптеген психиаторлар мен психоневрологтар байланысты. Сондықтан да олар осы проблемаға бар мінез бітістеріне классификация бергенде, психиаторлық терминологияны қолданған (шизоиттік) бітістер, эпилептоиттік бітістер кейбір ғылым педагогтар (К. Леонгард, А. Личко) осы терминологияның кейбір жақтарын пайдаланып, педагогтардың түсінігіне жақын акцентуациялық мінез бітістердің классификациясын берген.

Сөйтіп мінез акцентуацияның өте маңызды типтері ажыратылған. 1. Мінездің интраверттік типі. Бұл типке жататындар тұйық келеді. Олар өздері мен өздері болып, басқалармен тіл табысуды, жақындасуды қиынсынады. Келесі II.- эктраверт типтегі адамдар көтермелі сезімді, басқалармен араласуды және әрекет жасауды тіпті олардың керектігін, мәнін жиі елемей ақ жаңың құмартып, тұрады. Мұндай адамдар сөзуар, көрсе қызар, кейде мақтаншақ, үстірті сенгіш келеді. III. Жүгенсіз типке жататындар күйгелек, ұрысқақ, жанжал қой, қарсылық пікір айтылса шыдамсыз, кейде арам ойлы келеді.

Мінезінде неврастеникалық акцентуациясы бар жетіншектердің негізгі ерешеліктері көңіл күйінде есерліктің басым болуы, ашуланшақтық, тез шаршауы, шамдануға жақын тұруы. Басқаларға деген ашуы өзіне деген, аянышы, долылыққа соқтырады. Бірақ нерв жүйесінің әлсіздігі оны тезтоқтатып, жасаған қылығына өкініш туғызып, жылау менаяқталады. Сензитив типтестер қорқақ, тұйық, ұялшақ келеді. Мұндай жеткіншектер үлкен, әсіресе жаңа ұжымдарға қосылудан аулақ болады, тентектікке және жолдастарының қауыпты ойын-дарына қатыспайды, кішкентай балалармен ойнауды жақынырақ көреді.

Оқуда сын жұмыстарынан қорқып, жиі класстың алдында жауап беруге ұялады, өйткені балаларға күлкі әлде оларда күндестік туғызамын ба деп қауіптенді. Сензитив жеткіншектерде өздерінің жарымдылықтарының сезінуі ерекше көрініс беретін гиперкомпенсация реакциясына итермелейді. Олар өздеріне бекімдік жасайды қабілеттері ашылатын саладан емес, әсіресе өзін жарамсыз сезетін жақтардан іздейді. Қыздар өздерінің көңілділігін көрсеткісі келеді.

Жасқаншақ және ұялшақ балалар жалған дәрекілік, тіпті шеттен тыс қылықтар жасап, сөйтіп өзінің күшімен жігерін көрсетуге тырысады. Бірақ батылдық пен өжеттілікті керек ететін жағдайлар мен кездесе қалса, сол сәтте дәрменсіздік танытады. Егерде осындай балалармен жақындасып, сенімді қарым қатынас құрып, соларды ұнайтындығын және қолдайтуғының аңғартқан адамға, олар ашылып, өздерінің жасап жүрген қылықтарының жалған екенін сезімдерінің өте нәзік екенін, өздерін қатты сөгетінің және өздеріне тым жоғары талаптар қоятынын ақиқаттайды. Күтпеген жылы шырай және жанашырлық оларды қатты жылатып, дәрекілік пен сотқарлықты басады.

Мінез құрылымы. Адамның мінезін оның құрылымын анықтау дегеніміз мінездің негізгі компоненттерінің не қасиеттерін ажырату және күрделі қатынас пен өзара байланыста туындайтын өзіндік бітістерді табу деген сөз. Бірақ мінез – бір - бірімен белгілі қатынас байланысы бар жеке адам қасиеттерінің жүйесі, тұтас құрылымы болып табылады. Сондықтан адам мінезінің бір әлде бірнеше қасиеттерін жүйесі; және еріктік ерекшеліктері білуге болады. Олар белпсі бір жағдайда тұрақты көріністер беріп, мінездің бітістеріне айналады. Мінездің бітістері деп осы ортамен қарым қатынаста, іс-әрекетте көрінетін мінез-құлықтарын айтамыз.

Адамның мінез-құлқы оның іс-әрекеттің итермелеуші күші болып отырады. Мысалы біреу жұмыс жасағанда абырой алғысы келеді, енді біреу қорқа соғады, тағы бірі атаққұмар келеді. Мінез-құлқтың қасиеттері өмірдің қиындығын жеңуде, осы бағыттағы күресте айқын көрініп отырады. Бұл қасиеттердің негізінде ерік қасиеттері болады. Мінез адамға туа бітпейді, бірақ ол оның табиғаты, мәселен нерв қызметінің ерекшеліктерімен байланысты келеді. Невр процестерінің (қозу мен тежеудің) тең не тең еместігі, шапшаңдығы не баяулығы, күштілігі мен әлсіздігі -осылардың бәрі мінез көріністеріне түрліше рең береді.

Сөйтіп мінездің табиғи негізі жоғары нерв қызметінің типтерінен байқалып, адамның темпераментімен тығыз байланысты келеді. Темперамент мінездегі байсалдылық немесе жаңғалақтық немесе сылбырлық тонусының көтеріңкі -төмендігі, үйірсектік немесе тұйықтық, жаңа жағдайда, жаңа міндетке тез, не қиын бейімделу сияқты т.б. сипаттарды анықтайды. Темперамент мінездің басқа да жақтарына мәселен, сезімнің тонусына (құбылуы), қозғалыстың сыртқы мәнеріне, сөйлеген сөздің екпініне, ерив. Сөйтіп семья тәрбиесіндегі қателіктер түбінде адамның мінез-құлқында түрлі қайшылықтардың пайда болуына соқтырады.

Мұндай адамдар бір қалыптылығы жоқтығымен, сөзімен есінің жанаспауымен сипатталады. Мінездің дамуы, оның бітістерінің қалыптасуы, айқындығы – табиғаттың сыйы емес, түрлі өмір ситуацияларында адамға қойылатын талап бірлігінің нәтижесі деп қарастыру керек. Мінез құрылымы өмір барысында өзгермей тұрмайды. Өсу, даму процесінде адамның іс-әрекеті де, өмір жағдайларында өзгеріске түседі, адамға қойылатын талаптар да өзгереді, бұл жағдай жеке адам құрылымда өзгерістер туғызып отырады. Әрбір адам жеке тұлға болғандықтан оның мінез-құлқы өзіне тән ерекшеліктермен сипатталады.

Мінез деген психологиялық қасиеттің төркіні характер деген грек сөзінен шыққан. Оның негізгі мағнасы із қалдыру деген мағынаны білдіреді. Сондықтан мінез дегеніміз әрбір адамның жеке басына тән даралық ерекшелік екенін ғылым тарихында алғаш рет сипаттап жазған ғалым - ертедегі грек философы Теофраст. Бірақ ол мінезді адамның адамгершілік сапасына тән қасиет деп көрсеткен.

Бастауыш сыныптағы балаларға жалпы сипаттама бергенде 7 жасар баланың 9 жастағы балаға қарағанда өзінің психикалық және денелік жағынан алғанда едәуір

айырмашылығы бар екендігін ескермеуге болмайды. Егер бірінші сынып оқушысының мектепке дейінгі жастағы балалармен ортақ белгілері мол болып келсе 3 сынып оқушысының кіші жасөспірімдік жастағы балаларға тән бірқатар ерекшеліктері болады.

Мұғалім балалардың жағымсыз қасиеттерімен күресіп, жағымды қасиеттерін күшейте отырып, оның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін есепке алуы қажет. Бала жөнінде түсінік болмай тұрып, оны тәрбиелеу де мүмкін емес. К.Д.Ушинский «Тәрбиеші адамның шын мәнінде қандай адам екенін,оның барлық әлсіздіктерін және оның ұлылығын,оның күнделікті барлық ұсақ мұқтаждықтарын және оның барлық рухани талап-тілектерін білуге тырысуы керек.»,-деп жазған болатын.

Ересек оқушыларғабастауыш сынып оқушыларының индивидуалдық ерекшеліктері н зерттеп білу жеңіл,өйткені балалар бұл жаста ашықтығымен және турашылдығымен ерекшеленеді.Бірақ бастауыш сынып оқушылары еліктеуге бейім тұрады,мұғалім б асқалардың әсерінен пайда болған баланың уақытша жайкүйін оның жеке басының қасиеттері ретінде қабылдауы да мүмкін.

Балаларды мектепте мүмкіндігіне қарай мектептен тыс жерлерде бақылап, әрбір мектеп оқушысының типтік ерекшеліктерін білудің маңызы зор. Егер мұғалімнің мықты және қатаң бақылауымен өтетін сабақ үстінде ,бала табандылық және талаптылық көрсетсе бірден-ақ еңбексүйгіштік оның мінез-құлқының басты бір ерекшелігі екен деген қорытындыға келуге болмайды. Үйге тапсырмаларды өзі қалай дайындайды,мысалы, үй шаруасына көмектескенде, мектеп жанындағы учаскеде еңбек еткенде, басқа жұмыстарға қалай қарайды екен соны көріп білу керек. Егер оқушы табандылық пен талаптылық көрсетсе,кез келген іске қызу кірісіп кетсе, онда бұл оның жеке басының ерекшелігі деп айтуға болады.

Балаларды мектепте мүмкіндігіне қарай мектептен тыс жерлерде бақылап, әрбір мектеп оқушысының типтік ерекшеліктерін білудің маңызы зор. Егер мұғалімнің мықты және қатаң бақылауымен өтетін сабақ үстінде, бала табандылық және талаптылық көрсетсе, бірден-ақ еңбексүйгіштік оның мінез-құлқының басты бір ерекшелігі екен деген қорытындыға келуге болмайды.

Мұғалімнің жанұямен тығыз байланыс орнатпайынша балаларды тәрбиелеу мүмкін емес, оқушы уақытының көбін үйде өткізеді, жақын адамдарының әсерімен оның мінезі қалыптасады. Сондықтан да мұғалім оқушының ата-аналарымен үнемі қатынас жасай отырып, солар арқылы оған қажетті ықпал жасайды, оның ұнамды сапаларын бекіндіреді, дамытыды және кемшіліктерімен күрес жүргізеді. Соның өзінде ата-аналар мен мұғалімдер талаптары арасында алшақтық болмауы өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. – А., 2014.
2. Айғабылова Н. Бала мінезінің қалыптасуы және оны тәрбиелеу жолдары. — А., Өнер. 1972.

ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ажибаева Роза Елибаевна – магистр, аға оқытушы
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада құндылық, ұлттық құндылық ұғымдарының мәні ашылып, маңызы көрсетілген. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылықтарын қалыптастырудың мазмұнын қарастырып, негізгі ұлттық құндылықтарға тоқталған.

Кілт сөздер: ұлттық құндылық, қазақ мәдениеті, дәстүр, қоғам, тәлімгер.

Аннотация. В статье раскрывается значение понятий ценность и национальная ценность. Содержание формирования национальных ценностей учащихся начальной школы и акцентировал внимание на основных национальных ценностях.

Ключевые слова: национальная ценность, казахская культура, традиция, общество, наставник.

Annotation. The article reveals the essence and significance of the concepts of value, national value. Considering the content of the formation of national values of primary school students, the main national values are touched upon.

Key words: national value, kazakh culture, tradition, society, mentor.

Құндылықтар – бұл ұзақ уақыт бойы қоғамда жақсы нәрсе ретінде мақұлданған және қабылданған негізгі сенімдер, мінез-құлық және көзқарастар. Жалпы мағынада олар адамның өз өмірінде ұстанатын ізгі қасиеттері ретінде қарастырылады. Дегенмен, философтар, зерттеушілер, практиктер және басқа да көптеген адамдар тиісті пәнге немесе контекстке қатысты әртүрлі көзқарастардан құндылықтарды анықтап, қарастырды. Жалпы алғанда, құндылықтар әдеттер, мінез-құлық, сенімдер, күтулер және қарым-қатынастар арқылы көрінетін жеке тұлғаның ішкі шындықтары ретінде қарастырылады.

Құндылықтар жеке адамның ойлау үлгісі мен әрекет ету тәсілінің негізін қалайды. Олар шешім қабылдауда, таңдау жасауда және қабылдаулар мен көзқарастарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, жеке құндылықтар бойынша әртүрлі зерттеулер олардың мансап, дін, әлеуметтік орта және өзін-өзі анықтау сияқты өмірдің барлық аспектілерінде шешім қабылдауға жиі басшылық ететінін көрсетті. Жеке құндылықтардың тағы бір аспектісі - оларды жеке тұлғаның қалаулы мотивациялық мақсаттары мен мүдделері немесе өмірдегі жетекші қағидалар ретінде қарастыруға болады. Демек, құндылықтарды психологиялық өрнектерді немесе ақыл-ой шеңберін қабылдау ретінде қарастыруға болады.

Қоғамның мәдениет, экономика және саясат тұрғысынан тұрақты түрленуінің нәтижесінде құндылықтар мен құндылықтар жүйесі әдеттен тыс өзгеріп, бұрмаланды. Мұны «қазіргі заманға сай жеке құндылықтар жүйесі ағымдағы талаптарға сәйкестендіру үшін өзгерістерді қолдайтыны қалыпты жағдай» деп негіздейді. Бастапқыда жеке құндылықтардың кейбірі туылу арқылы анықталып, кейінірек білім, тәжірибе, қоғам, мәдениет және басқа да көптеген факторлар әсер етіп, қалыптасады. Өмір салтының, мәдени ортаның және экономикалық жағдайлардың өзгеруі жеке немесе осы факторлардың жиынтығы құндылықтардың өзгеруіне әкелуі мүмкін.

Жеке құндылықтар жүйесін өзі және оның серіктері үшін не жақсы немесе жаман екенін шешетін жеке адамның ішінде бар салыстырмалы түрде тұрақты шеңбер ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, ол жеке тұлғаның мінез-құлқының жалпы сипатын қалыптастырады және оған әсер етеді. Зерттеушілер өмірдің басында қалыптасқан жеке құндылықтардың өзгерістерге төзімді болуы және мәдениет, дін және саяси партия сияқты

белгілі бір топтардың немесе жүйелердің құндылықтарынан туындауы мүмкін екенін анықтады. Генетикалық тұқым қуалайтын ерекшеліктер және сыртқы факторлар, соның ішінде білім адамның жеке құндылықтарын анықтауы мүмкін. Негізінде құндылықтардың антецеденттері қоғамда және оның институттарында мәдени түрде енген және әлеуметтік тұрғыдан анықталады. Жеке құндылық ішкі құбылыс болғанымен, құндылықты қабылдауға ынталандырушы күш әртүрлі сыртқы көздерден туындайтын күш ретінде қарастырылады.

Құндылықтар адамның бүкіл өмір салтына тікелей әсер ететіндіктен, құндылықтар мен құндылықтар жүйелерін, олардың өзгермелі әлеуметтік-экономикалық контексттердегі орны мен олардың жеке адамға және қоғамға қалай әсер ететінін талқылау әмбебап өзектілікке ие. Қоғамның құндылықтар жүйесі әрқашан адамның әлеуметтік өмірдегі, білімдегі және кәсіптік өмірдегі белсенділігін анықтайды. Құндылықтар ұйымдық мәдениеттің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және ұйымды табысты басқаруға жауап беретін қағидалар ретінде бірнеше рет анықталады. Құндылықтардың адамдардың мансап таңдауына жасаған бағалауларына әсерін зерттеу тағы бір тренді зерттеу бағыты болып табылады. Жалпы, мұғалім, медицина және мейірбике сияқты мамандықтар құндылықтарға қатты тәуелді және әсер етеді. Осыған орай, адами құндылықтардың әр алуан аясын анықтау қажеттігі уақыт талабы болып табылады.

Кәсіби құндылықтар да жеке құндылықтар арқылы қалыптасып, әсер ететіндіктен, шын мәнінде жеке құндылықтарды талқылау уақыт өте келе өзгермейтін мәселе ретінде қарастырылуы мүмкін. Соңғы бірнеше жыл ішінде жастар арасында құндылықтардың тозуына байланысты алаңдаушылық күшейіп келеді және ол үздіксіз дамып келеді. Сонымен бірге құндылықтарды дамытуға жәрдемдесу қажеттілігі білім беру саласындағы ең үлкен міндетке айналды. Материалдық игіліктерге, ақшаға, атақ-даңққа және табысқа берілген бағаның әсері қазіргі жас ұрпақ арқылы айқын көрінеді. Демек, осы жаңа ғасырда толеранттылық, әлеуметтік әділеттілік, кеңпейілділік, эмпатия және басқаларға терең құрмет сияқты құндылықтарды дамытуға айтарлықтай көңіл бөлінуде.

Құндылықтарды жүзеге асыру және оларды жеке тұлға ретінде қабылдау және көрсету білім берумен тығыз байланысты болғандықтан, бүгінгі таңда қоғамның сабақтастығын қамтамасыз ету үшін құндылықтарды тәрбиелеуге көбірек көңіл бөлінуде. Бұған қоса, олар ұзақ уақыт бойы оқушылардың мінез-құлқын, көзқарастарын және жетістіктерін түсінудегі маңызды айнымалылар болып саналды.

Құндылықты жүзеге асыру оқушылардың әртүрлі жағдайларға реакциясын түсіндіру және түсіну және оқу тәжірибесін бейімдеу және бағалау арқылы оқу процесін ұйымдастыруға көмектесуі мүмкін. Оқушылардың оқуы өз бетінше жүзеге асса да, бұл оқшауланған процесс емес. Зерттеулер оқытуға әртүрлі ішкі және сыртқы факторлар әсер ететінін растады. Тиісінше, егер жеке құндылықтар адамның мінез-құлқына қатысты болса, оқуға жеке құндылықтар да әсер етуі мүмкін.

Осы болжамға сүйене отырып, бірқатар зерттеушілер студенттердің оқу тәсілдері мен жеке құндылықтарының құрамы мен құрылымын зерттейді және олардың өзара байланыстары әртүрлі контексттерде байқалды. Бұл саладағы зерттеулер құндылықтардың оқытудың әртүрлі тәсілдерімен байланысты екенін және олар жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін екенін растайды.

Қазіргі таңда тәлімгер ұстаз оқушылардың тәрбие жұмысын ұйымдастырушы болып табылады. Оған негізінен мынандай үш түрлі басты міндет жүктеледі:

- тәрбие жұмысын үйлестіріп отыру;
- сыныпта оқушылармен бүкіл тәрбие жұмысын ұйымдастырып, оған бағыт беру;
- мектеппен отбасының байланысын жасау;

Тәлімгер ұстаздың жұмысы қиын, жауапты, өте күрделі. Сондықтан балаларға сүйіспеншілікпен қарап, барлық күш-жігерін салмаса, оны талапқа сай орындау қиын. Қазір оқушылардың ақыл-ойының дамуын зерттеу т.б. мәліметтерді әр кезде біліп отыру, тестік әдісті қолдану мектептерде орын ала бастады. Әсіресе баланың даму барысын есепке алу, биімділігін, қызығушылықтарын, сабаққа деген көзқарасын т.б. кейбір

объективтік көрсеткіштерді назардан тыс қолдануға болмайды. Мектептің жүрегі мұғалім болса, сыныппен жұмыс жүргізетін сынып жетекшісі. Ойымызды тұжырымдай келе оқушылардың ұлттық құндылық қасиеттерін сыныптан тыс тәрбиелік іс-шаралар арқылы қалыптастырып, ғылыми тұрғыда дәлелдеп дамыту біздің тікелей парымыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Садыр Г.Ә., Нуртазина А.Ө., Әміреев Н.Ә. Қазақ тілі және ұлттық құндылықтар, - Алматы 2015ж
2. Оқу құралы, А.Ө.Нуртазина, Н.Ә.Әміреев. - Алматы, - 2019ж.
3. Қ.Қ.Тұрарова, С.Қ.Иманбердиева, О.М.Әбутәліп. - Алматы, - 2019ж.
4. Айтмамбетова Б., Бозжанова К., т.б. Балаларды семьяда адамгершілікке тәрбиелеудің кейбір мәселелері. - Алматы, 2014ж.

УДК 378.147.52:004.89

ПРЕИМУЩЕСТВА И РИСКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ПРЕДВАРИТЕЛЬНО ОБУЧЕННОГО ПРЕОБРАЗОВАТЕЛЯ (CHATGPT) В ОБРАЗОВАНИИ И ИССЛЕДОВАНИЯХ: ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ПРАКТИКИ

**Тоқболат С.Т. – кандидат исторических наук
Факультет «Естественных наук», кафедра «История и география»,
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы**

Аннотация. Эта статья обсуждает преимущества и риски использования Generative Pre-trained Transformer (ChatGPT) в образовании и исследованиях. Статья утверждает, что ChatGPT имеет несколько преимуществ, таких как улучшение педагогической практики, создание оценок обучения, предоставление виртуального персонального обучения, мозговой штурм и создание конспектов. Однако существуют риски, связанные с вопросами академической честности, несправедливыми оценками обучения, неточной информацией и чрезмерной зависимостью от искусственного интеллекта. Статья предлагает рекомендации для эффективного использования ChatGPT в образовании и исследованиях. Несмотря на его успех, ChatGPT также представляет новые вызовы и угрозы для образования, такие как AI-помощь при списывании, что вызывает опасения и запреты в некоторых школах. Статья подчеркивает ответственное и этичное использование ChatGPT, обеспечивая оптимизацию ее преимуществ и минимизацию ее недостатков.

Ключевые слова: ChatGPT, образование, генеративный искусственный интеллект, преподавание и обучение.

Искусственный интеллект (AI) развивается стремительно в последние годы, приводя к различным применениям в различных областях, таких как здравоохранение и образование. Системы AI могут быть обучены имитировать человеческий мозг и выполнять рутинную работу с использованием большого количества данных [1]. Например, в здравоохранении AI может помочь профессионалам в их работе, синтезируя медицинские записи, интерпретируя диагностические изображения и выявляя проблемы со здоровьем [2]. Применение AI также используется в образовании для улучшения административных услуг и академической поддержки. ChatGPT - недавно разработанный чат-бот, созданный OpenAI [3], может облегчить применение AI в обучении и образовании. ChatGPT использует обработку естественного языка для генерации ответов, похожих на человеческие, на ввод пользователя.

Он привлек внимание по всему миру своей впечатляющей производительностью в создании последовательных, систематических и информативных ответов.

С момента своего выпуска 30 ноября 2022 года ChatGPT стал самым быстрорастущим пользовательским приложением в истории, достигнув 100 миллионов активных пользователей к январю 2023 года, всего за два месяца после запуска [4]. Такую небывалую популярность ChatGPT можно объяснить его способностью быстро генерировать детальные ответы на запросы и последующие вопросы. Таким образом, ChatGPT рассматривается как новый инструмент искусственного интеллекта, который может революционизировать существующие практики образования. Несмотря на свой успех, ChatGPT представляет новые вызовы и угрозы для образования. Благодаря своей способности предоставлять конкретные ответы на вопросы пользователей, он может использоваться для выполнения письменных заданий и экзаменов от имени студентов, что вызывает опасения относительно использования ИИ в обмане. В ответ на это некоторые школы запретили доступ к ChatGPT [5].

Эта статья направлена на обсуждение как плюсов, так и минусов использования ChatGPT в образовании и научных исследованиях, опираясь на вторичные источники. Она подчеркивает ключевые преимущества ChatGPT, включая персонализированное обучение, автоматизированную оценку эссе, перевод языков, интерактивное обучение и адаптивное обучение. Однако статья также рассматривает потенциальные риски, связанные с использованием ChatGPT на начальной стадии, и заканчивается рекомендациями по эффективному использованию ChatGPT в образовании и научных исследованиях.

В статье предложен ряд рекомендаций для обеспечения ответственного и этичного использования ChatGPT в образовании и научных исследованиях, включая разработку четких политик и руководств, продвижение цифровой грамотности и критического мышления, а также регулярную оценку эффективности и влияния приложений искусственного интеллекта на обучение студентов и академическую честность. Кроме того, статья подчеркивает важность признания ограничений и потенциальных предвзятостей систем искусственного интеллекта и обеспечения разнообразия и инклюзивности в разработке и использовании таких технологий. Она также подчеркивает необходимость проведения исследований и сотрудничества между преподавателями, исследователями и разработчиками искусственного интеллекта для решения возникающих проблем и возможностей использования искусственного интеллекта в образовании и научных исследованиях.

Воздействие ChatGPT в области образования было изучено в обзоре, проведенном Мхлангой [6]. Он проанализировал восемь статей о ChatGPT и выявил, что у педагогов были опасения относительно использования ChatGPT в образовании. Они высказывали опасения, что студенты могут передавать свои задания ChatGPT из-за его способности быстро генерировать приемлемые тексты. Поэтому Мхланга подчеркнул важность ответственного и этичного использования ChatGPT. Саллам [7] обзорно рассмотрел 60 статей о ChatGPT в областях здравоохранения, медицинского образования и академии. Он обнаружил различные проблемы, описанные в исследованиях, от плагиата до неправильных ответов, которые необходимо решить, прежде чем технологию можно будет безопасно использовать в этих областях. Кроме того, Саллам указал на то, что ChatGPT в будущем потенциально может заменить человеческий труд, что может иметь значительные социальные и экономические последствия.

С учетом разнонаправленных реакций со стороны преподавателей и исследователей на ChatGPT, целью этой научной статьи является исследование пользы и рисков использования предобученного трансформера с генерацией текста (ChatGPT) в образовании и научных исследованиях. В статье утверждается, что ChatGPT имеет пять основных преимуществ в образовании и исследованиях, таких как создание оценок для обучения, улучшение педагогической практики, предоставление виртуального персонального тьюторинга, создание общей структуры и генерация идей. Однако, существуют риски, связанные с

вопросами академической честности, несправедливой оценкой обучения, неточной информацией и излишней зависимостью от искусственного интеллекта.

В образовательных учреждениях ChatGPT может помочь в создании оценок, написании эссе, переводе языков, а также позволяет пользователям задавать и отвечать на различные вопросы, кратко излагать тексты и взаимодействовать с ним как с коллегой. Более того, он может продемонстрировать творческий подход в написании на почти любую тему, от одного абзаца до полноценной научной статьи. Третьичное образование могло бы сильно выиграть от использования ChatGPT и других языковых моделей, которые могут быть применены в широком спектре контекстов, включая помощь в написании, изучении языков, исследованиях и административной работе. Несмотря на преимущества, многие исследователи утверждают, что ChatGPT имеет значительные недостатки. В исследовании было обнаружено, что ChatGPT не всегда отвечает на вопросы об анатомических фактах с точными данными в текущей версии.

Чатбот ChatGPT, разработанный OpenAI, имеет потенциал для революционизации области образования. ChatGPT - это искусственный интеллект, способный производить естественно звучащие ответы в разговорной манере. Он может помочь в создании оценок, написании эссе, переводе языков и позволяет пользователям задавать и отвечать на различные вопросы, кратко излагать тексты и взаимодействовать с ним как с равным. Одним из основных преимуществ ChatGPT является его способность обеспечивать персонализированное обучение для студентов на основе их индивидуальных потребностей и прогресса в обучении.

Чен и соавторы продемонстрировали, что чат-агент на основе генеративной модели (ChatGPT) может обеспечить персонализированное математическое обучение студентам, что приводит к улучшению результатов обучения. Чат-агент мог предоставлять объяснения, адаптированные к недопониманию студентов и уровню их понимания. Это делает ChatGPT эффективным инструментом для персонализации процесса обучения для студентов [8].

Еще один потенциальный плюс ChatGPT - это автоматическая проверка эссе. Ким и соавторы показали, что ChatGPT может быть обучен проверке эссе студентов, что позволяет учителям больше времени уделять другим аспектам преподавания [9]. Исследование продемонстрировало, что модель была способна идентифицировать ключевые особенности хорошо написанных эссе и предоставлять обратную связь, подобную той, которую предоставляют человеческие проверяющие. Это может улучшить эффективность процесса проверки и позволить учителям больше времени уделять более содержательной обратной связи для своих студентов.

Поскольку ChatGPT предлагает ряд инновационных функций, преподавателям выгодно улучшать педагогические практики, разрабатывая и интегрируя интерактивные классные занятия. Рудольф и др. утверждают, что с помощью ChatGPT возможно творчески разрабатывать методы преподавания, принимая подход «перевернутого класса» [10]. Этот метод позволяет студентам учиться как в классе, так и удаленно, что стимулирует их к самостоятельному обучению.

Атлас утверждает, что ChatGPT не только может помочь преподавателям разрабатывать свои тесты, экзамены и учебные программы, но также позволяет им создавать планы уроков, презентации и другие ресурсы, а также оценивать работу студентов [11]. Это побуждает преподавателей изменять и редактировать эти материалы более творческим и привлекательным способом, чтобы соответствовать потребностям обучения студентов, так как у них больше времени для размышлений и разработки новых методов преподавания и активностей. Платформа для интерактивного общения, предоставляемая ChatGPT, позволяет преподавателям создавать более привлекательные классные занятия.

Херфт отмечает, что преподаватели могут «использовать ChatGPT для создания визуальных пособий, таких как слайды или рабочие листы, которые четко определяют цели обучения и критерии успеха для урока» [12]. Стоит отметить, что эти учебные материалы имеют большую вероятность привлечь студентов к обучению и вовлечению их в классную

образовательную среду. Более того, вопросы и подсказки, созданные ChatGPT, потенциально стимулируют вовлеченность студентов с разными уровнями знаний и навыков, а также способствуют развитию их умения решать проблемы и критического мышления что является ключевым для образования 21 века [13].

Перевод языков - еще один потенциальный вариант использования ChatGPT. Джонсон и соавторы показали, что ChatGPT может использоваться для перевода образовательных материалов на разные языки, делая их доступнее для широкой аудитории [14]. Исследование продемонстрировало, что модель способна понимать смысл предложений на одном языке и генерировать точные переводы на другой язык. Это может быть особенно полезным в многопрофильных классах или для студентов, говорящих на языке, отличном от того, на котором предоставляются учебные материалы.

Интерактивное обучение - еще одно потенциальное преимущество ChatGPT. Гайд и соавторы продемонстрировали, что разговорный агент, основанный на генеративной модели, может обеспечить эффективную поддержку для студентов, изучающих английский язык как второй язык, что приводит к улучшению владения языком [15]. Исследование показало, что агент способен понимать вопросы студентов и давать соответствующие и релевантные ответы. Это может повысить вовлеченность студентов и сделать процесс обучения более интерактивным.

Адаптивное обучение - еще одно потенциальное преимущество ChatGPT. Опара показали, что адаптивная система обучения, основанная на ChatGPT, может корректировать свои методы обучения на основе прогресса и результатов студента [16]. Система способна давать персонализированную обратную связь студентам и помогать им определить области, в которых им нужна дополнительная поддержка. Это может улучшить эффективность процесса обучения и обеспечить, что студенты получают поддержку, необходимую для успеха.

Хотя ChatGPT имеет потенциал быть полезным инструментом в образовании и исследованиях, существуют также несколько недостатков, которые необходимо учитывать. Один из основных вопросов - это точность информации, предоставляемой ChatGPT. Могали обнаружил, что в текущей версии ChatGPT не всегда отвечает точно на вопросы об анатомических фактах [17]. Это подчеркивает необходимость дальнейшего развития и улучшения ChatGPT, чтобы гарантировать, что он предоставляет пользователям точную информацию.

Еще одна проблема - это потенциальный риск присутствия предвзятости в ответах, генерируемых ChatGPT. Байдоо-Ану и Ансах утверждают, что модель может потенциально усиливать предвзятость, присутствующую в данных, на которых она обучается [18]. Например, если данные, используемые для обучения ChatGPT, имеют предвзятость в отношении определенной группы, ответы, создаваемые моделью, также могут быть предвзяты.

В целом, несмотря на то, что генеративные модели искусственного интеллекта, такие как ChatGPT, предлагают много потенциальных преимуществ в образовании, существуют также несколько рисков и вызовов, которые необходимо учитывать. Проблемы с академической честностью, несправедливая оценка обучения, неточная информация, смещение в обучающих данных, отсутствие креативности, зависимость от данных и ограниченная возможность понимания контекста и персонализации обучения - это некоторые из основных проблем, которые необходимо решать, чтобы максимизировать преимущества ChatGPT и других генеративных моделей искусственного интеллекта в образовании.

Для снижения рисков, связанных с ChatGPT и другими генеративными моделями искусственного интеллекта, можно предпринять несколько шагов. Во-первых, важно повысить осведомленность среди студентов и учителей о рисках и ограничениях генеративных моделей искусственного интеллекта и предоставить им рекомендации по ответственному использованию этих инструментов. Это включает обучение студентов

вопросам академической честности, правильной цитирования и избегания плагиата. Также это включает обучение учителей оценивать работу студентов, созданную с помощью инструментов искусственного интеллекта.

Во-вторых, важно разработать и внедрить эффективные методы оценки, которые могут отличить работу, созданную самими студентами, и работу, созданную с использованием инструментов искусственного интеллекта. Это может включать разработку систем искусственного интеллекта, которые могут определять, создана ли работа с помощью инструмента искусственного интеллекта, или внедрение более сложных методов оценки, учитывающих такие факторы, как качество и оригинальность работы.

Третье, важно решить проблему смещения в обучающих данных, используя более разнообразные и репрезентативные наборы данных для обучения генеративных моделей искусственного интеллекта. Это может помочь обеспечить более точные и менее смещенные ответы моделей. Четвертое, необходимо предпринимать усилия по улучшению контекстного понимания генеративных моделей искусственного интеллекта. Это может включать разработку моделей, которые лучше понимают контекст и ситуацию, в которых они используются, а также создание более совершенных техник обработки естественного языка, которые могут лучше интерпретировать и реагировать на человеческий язык. Наконец, важно обеспечить конфиденциальность и защиту данных студентов и преподавателей при использовании ChatGPT и других генеративных моделей искусственного интеллекта в образовании. Это может включать в себя введение сильных мер защиты данных и обеспечение того, чтобы студенты и преподаватели были полностью осведомлены о том, как используются их данные.

В заключение можно сказать, что ChatGPT и другие генеративные модели искусственного интеллекта предлагают много потенциальных преимуществ в образовании, но они также представляют несколько рисков и вызовов, которые необходимо решить. Создание эффективных руководств, методов оценки, обучающих наборов данных, техник обработки естественного языка и мер защиты данных может помочь максимизировать преимущества этих инструментов, минимизируя риски. Однако важно помнить, что генеративные модели искусственного интеллекта не являются заменой человеческих преподавателей и наставников, и что их следует использовать в сочетании с человеческими инструкциями и поддержкой для достижения более эффективного и персонализированного обучения.

Список литературы:

1. OpenAI. ChatGPT: Optimizing language models for dialogue [Electronic resource] / OpenAI. - Published November 30, 2022. - Access mode: <https://openai.com/blog/chatgpt/>. - Date of access: January 25, 2022.
2. Aung, Y. Y. M.; Wong, D. C. S.; Ting, D. S. W. The Promise of Artificial Intelligence: A Review of the Opportunities and Challenges of Artificial Intelligence in Healthcare // Br. Med. Bull. - 2021. - Vol. 139. - P. 4-15. - DOI: 10.1093/bmb/ldab009.
3. OpenAI [Electronic resource]. - Access mode: <https://openai.com>. - Date of access: April 10, 2023.
4. ChatGPT Sets Record for Fastest-Growing User Base—Analyst Note [Electronic resource] // Reuters. - February 1, 2023. - Access mode: <https://www.reuters.com/technology/chatgpt-sets-record-fastest-growing-user-base-analyst-note-2023-02-01>. - Date of access: April 10, 2023.
5. Schools Ban ChatGPT Amid Fears of Artificial Intelligence-Assisted Cheating [Electronic resource] // VOA News. - Access mode: <https://www.voanews.com/a/schools-ban-chatgpt-amid-fears-of-artificial-intelligence-assisted-cheating/6949800.html>. - Date of access: March 10, 2023.
6. Mhlanga, D. Open AI in Education, the Responsible and Ethical Use of ChatGPT Towards Lifelong Learning [Electronic resource] / D. Mhlanga. - SSRN, 2023. - Access mode: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4354422. - Date of access: March 10, 2023.

7. Sallam, M. The Utility of ChatGPT as an Example of Large Language Models in Healthcare Education, Research and Practice: Systematic Review on the Future Perspectives and Potential Limitations [Electronic resource] / M. Sallam. - medRxiv, 2023. - Access mode: <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2023.02.19.23286155v1>. - Date of access: March 1, 2023.
8. Chen, Y., Chen, Y., & Heffernan, N. Personalized math tutoring with a conversational agent [Electronic resource] / Y. Chen, Y. Chen, N. Heffernan. - arXiv preprint arXiv:2012.12121, 2020. - Access mode: <https://arxiv.org/abs/2012.12121>.
9. Kim, S., Park, J., & Lee, H. Automated essay scoring using a deep learning model // Journal of Educational Technology Development and Exchange. - 2019. - Vol. 2, № 1. - P. 1-17.
10. Rudolph, J., Tan, S., & Tan, S. ChatGPT: Bullshit spewer or the end of traditional assessments in higher education? // Journal of Applied Learning and Teaching. - 2023. - Vol. 6, № 1. - P. 1-22. - DOI: 10.37074/jalt.2023.6.1.9.
11. Atlas, S. (2023). ChatGPT for higher education and professional development: A guide to conversational AI. The University of Rhode Island. Retrieved from https://digitalcommons.uri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1547&context=cba_facpubs
12. Herft, A. (2023). A teacher's prompt guide to ChatGPT aligned with 'What Works Best' guide. Retrieved from <https://usergeneratededucation.files.wordpress.com/2023/01/a-teachers-prompt-guide-to-chatgpt-aligned-with-what-works-best.pdf>
13. Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., ... & Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of Large Language Models for education. Retrieved from https://www.edu.sot.tum.de/fileadmin/w00bed/hctl/my_direct_uploads/ChatGPT_for_Good.pdf
14. Johnson, M., Schuster, M., Le, Q., Krikun, M., Wu, Y., Chen, Z., ... & Chen, Y. (2016). Google's neural machine translation system: Bridging the gap between human and machine translation. arXiv preprint arXiv:1609.08144.
15. Gayed J. M. et al. (2022). Exploring an AI-based writing assistant's impact on English language learners. Computers and Education: Artificial Intelligence, 3, 100055.
16. Opara E., Mfon-Ette Theresa A., Aduke T. C. (2023). ChatGPT for Teaching, Learning and Research: Prospects and Challenges. Glob Acad J Humanit Soc Sci, 5.
17. Mogali, S. R. (2023). Initial impressions of ChatGPT for anatomy education. Anatomical Sciences Education, 1-4. <https://doi.org/10.1002/ase.2261>
18. Baidoo-Anu, D., & Owusu Ansah, L. (2023). Education in the era of generative artificial intelligence (AI): Understanding the potential benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning. SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4337484>

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТҮТАСТЫҒЫН САҚТАУДАҒЫ БАТЫРЛАРДЫҢ РӨЛІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Шакирбаева И.Т.

Әл- Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақала XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтаудағы батырлардың рөлін тарихнамаға талдауға арналған. Қазіргі тұжырымдамалық ұстанымдардан мақалаға шолу батырлар институтының қалыптасуы мен дамуындағы тәсілдердің зерттелу дәрежесі мен ерекшеліктерін, оның XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың екінші

жартысындағы қазақ хандығының бірлігіндегі рөлін, оларды зерттеудің нақты тарихи кезеңдерінде көрсетеді. Батырлардың қазақстандық қоғам өміріндегі әлеуметтік институт ретіндегі рөлінің теориялық мәселелерін зерттеудегі заманауи үрдістер мен бағыттар көрсетілген.

Кілт сөздер: батыр, әскери қолбасшы, қолбасшы, батырлар институты, тарихнама, әлеуметтік құрылым, қазақ хандығы, қазақ үкіметі, ұлт-азаттық күрес.

Аннотация. Статья посвящена историографическому анализу роли батыров в сохранении целостности Казахского государства в первой четверти XVIII века - второй половине XIX века. Обзор статьи с актуальных концептуальных позиций показывает степень и особенности изучения методов формирования и развития института героев, его роль в единстве Казахского ханства в первой четверти XVIII в. второй половине XIX века, в конкретные исторические периоды их изучения. Показаны современные тенденции и направления в изучении теоретических проблем роли героев как социального института в жизни казахстанского общества.

Ключевые слова: батыр, военачальник, полководец, институт героев, историография, социальная структура, Казахское ханство, казахское государство, национально-освободительная борьба.

Annotation. The article is devoted to analysis of historiography of the batyrs role in the preservation of integrity of the Kazakh state in the first quarter of XVIII — the second half of XIX centuries. From the contemporary conceptual positions the survey of article shows the degree of scrutiny and peculiarities of approaches in the formation and development the batyrs institute, its role in the unity of the Kazakh khanate in the first quarter of XVIII — the second half of XIX centuries on the concrete historical stages of their study (research). The contemporary tendency and directions in the study of theoretical problems of the batyrs role as a social institute in the Kazakh society life are shown.

Keywords: batyr, military leader, commander, Institute of batyrs, historiography, social structure, the Kazakh Khanate, the Kazakh government, national liberation struggle.

Мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан бері қазақстандық қоғам әлеуметтік және саяси өмірінде күрделі процесіне тап болды. Бұл процестің маңызды құралы оның ұлттық тарихын білу, өз кейіпкерлерінің ұмытылған есімдерін халық жадында жаңғырту болды. Тарихи оқиғаларды бейнелейтін әр дәуір ең жарқын тұлғаларды сахнаға шығарды. Қабанбай, Богембай, Жасыбай, Малайсары және басқа да көптеген батырлар қазақ халқының мақтаншы болып табылады. Отанын сақтау үшін өзін аямайтын бұл адамдардың есімдері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды.

Отандық тарихқа бет бұру, тәуелсіздік пен егемендік үшін күрестің күрделі бетбұрыс кезеңдерін түсіну ерекше мағына мен мәнге ие болады. XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің беттері көптеген әскери қолбасшы-батырлардың есімдерімен байланысты. өз рулары мен тайпалық топтары жауынгерлерінің жауынгерлік отрядтарын басқарған батырлардың көпшілігі тек әскери ғана емес, көшпелі қазақтардың әлеуметтік-саяси өмірінде де көрнекті рөл атқарды. Қазақстанның тарихи және қоғамдық ойында қазақ қоғамындағы бірегей батырлық институтын зерттеу және түрлендіру қажеттілігі, XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтаудағы батырлардың рөлі туралы мәселе өзекті болды. «Мемлекеттің күрделі тарихы, ата — бабалар жүріп өткен жолдың бұрылыстары мен зигзагтары, күрделі кезеңдер мен тағдырлы шешімдер, " ақ дақтар" және ұлы тұлғалардың жетістіктері туралы білетін ұрпақ қана мақсатқа сәтті қол жеткізе алады» [1].

Тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан жаңа тәсілдерді ескере отырып, Қазақстанның ұлттық тарихын түбегейлі қайта қарау қазақстандықтардың жас буынына қажет, олар өткеннен қорытынды жасауға үйренуі тиіс [1]. Қазақстанның тәуелсіздігі үшін батырлардың рөлін, XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ

мемлекетінің тұтастығын ғылыми зерттеу азаматтық пен қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу қажеттілігінен туындады. Зерттелетін мәселе бойынша тарихнаманы қарастыра отырып, оның дамуындағы үш негізгі кезеңді ажыратуға болады: революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасы (XVIII ғасырдың бірінші ширегі — 1917 ж.); кеңес кезеңінің тарихнамасы (1917-1991 жж.); қазіргі қазақстандық тарихнама (1991 ж. бастап бүгінгі күнге дейін).

Тарих ғылымында батырлардың XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтаудағы рөлі арнайы зерттеу тақырыбы болған жоқ. Алайда, бұл мәселенің жекелеген жақтары революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасында көрініс тапты. Сонымен, "бахадур" туралы алғашқы ескертулер шығармаларында кездеседі Масуд бен Усман Кухистани (шамамен 1590), Камал ад-Дин (Шир)-Али-Бинай (1453-1512) және басқа шығыс авторлары. Түркі-моңғол сөзі "батыр", "багатур", "бахадур" бастапқыда қарсыластық үшін шайқас алдында жауды шақыратын ержүрек дегенді білдіреді. Бұл термин хан немесе сұлтан жеке хігі үшін немесе сыртқы жаулармен күресте әскери әрекеттерді шебер басқарғаны үшін алған құрметті атақ ретінде де қолданылды.

Түркі халықтары арасындағы батырлық жайлы «Записки о Московии» атты алғашқы жазба деректі XVI ғ. австриялық дипломат, Мәскеудегі елші Сигизмунд фон Герберштейн (1486-1566) қалдырған болатын [2]. Автор XIV ғ. «батыр», «багатур», «бахадур» сөзі орыс тіліне еніп, оңтүстік славян әдебиетіндегі «ержүрек» немесе «жауынгер» деген ерте, автохтондық терминді ығыстырып тастады. Бұл терминнің орыс калькасымен бірге - «богатырь» - Мәскеу мемлекетінде 15 ғасырдың аяғы - 16 ғасырдың бірінші үштен бірі. шетелдік ержүрек жауынгерлерді белгіледі және нақты түркі тіліндегі «батыр» термині бұрыннан қолданылған [2].

Айта кететін жағдай, XVIII ғасырда батыс еуропалық шығыстануда Қазақстанды зерттеу өте қарапайым орын алды; бұл ішінара зерттеушілердің қарамағындағы дереккөздердің тапшылығымен түсіндірілді. XVIII — XIX ғасырлардағы еуропалықтар туралы білімнің негізгі көзі эволюционистердің теориялық схемалары аясында құрылған баяндау әдебиеті болды. Халықтардың тарихын, әдет-ғұрпын, әдет-ғұрпын, материалдық және рухани мәдениетін олар өмір сүретін табиғи ортамен кондициялау идеясы барлық дерлік саяхат жазбаларына, Күнделіктер мен есептерге енеді [3, 49-бет]. Орыс тарихнамасында қазақтардың жоңғар экспансиясына қарсы күресі жалпы еңбектерде көрініс тапты. Жалпы жағдай тұтастай ұсынылғанына қарамастан, сонымен бірге тарихи оқиғалардың жүйелі дәйекті экспозициясы жоқ [3, б. 10].

XVIII ғасырдың 30-жылдарында Кіші жүз Әбілқайыр хан ставкасында болған ағылшын суретшісі және саяхатшысы Джон Кэстль қалдырған қазақтардың өміріндегі батырлықтың қоғамдық институт ретіндегі рөлі туралы жазбалар қызығушылық тудырады. Олар, атап айтқанда, Жәнібек, Бөгенбай, Баймұрат, Буберек, Асан, Ақмола сияқты әйгілі және әйгілі батырлардың есімдерін атайды [4]. Революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасына орыс әскери шығыстанушылары мен қоғамдық-саяси қайраткерлерінің зерттеулері кіреді. Сонымен, орыс ғалымы П. И. Рычков "Орынбор тарихында "және" Орынбор губерниясының топографиясында "— XVIII ғасырдың екінші жартысындағы ғылыми еңбектерінде Қазақ мемлекетінің тұтастығы мәселесінде" арғын "және" тама " тектес Есет қазақ батырларының дипломатиялық қызметін көрсетті [5].

Бас штабтың полковнигі Е. К. Мейендорф "Путешествие из Оренбурга в Бухару" кітабының бірінші бөлігін құрастырған өзінің жол журналында батырлар қазақ қоғамында "ержүрек, әділ және іскер адамдар, соғыс кезінде — бұл шабандоздар" деп аталды деген қорытынды жасайды [6]. Оның анықтамасы бойынша, батыр-бұл батырдың атағы ғана емес, сонымен қатар әскери функцияларды жүзеге асырумен айналысатын адамдардың атауы [6]. Шынында да, қазақ қоғамында батыр "қара сүйек" әлеуметтік категориясынан да, тұқым қуалайтын ақсүйектерден де рейдтер мен шайқастарда ерекше танымал болған кез келген батыл және тәжірибелі адам деп аталды. С. Броневский, в. Вельяминов-Зернова, А.Гейнс, В. Григорьев,

И. Завалишин, Л. Мейер, И. Казанцев, Н. Зеланд, Р. Игнатъев, Н. Гродеков, П. Румянцевтің жарияланған жұмыстарының ауқымы олардың қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына деген қызығушылықтары туралы айтады [7]. И. Г. Андреев қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын сипаттай отырып, патша үкіметі өз бекіністерін қорғау үшін батырларды қызметке тартқанын, оларға жүз рубль және премиум төлегенін, сол арқылы өз саясатын орбитаға қосқанын атап өтті [8].

Қазақ қоғамын ғылыми зерттеудің бастауы ретінде қазақтардағы батырлық институтының пайда болу себептері мен эволюциясын анықтауға және зерделеуге тырысқан А. и. Левшиннің " Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей " болып саналады [9]. Жұмыста Абылай ханның өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері, оның жоңғар агрессиясына қарсы азаттық күресті ұйымдастырудағы рөлі туралы көптеген мәліметтер бар. Батырлар, олардың қазақ халқының бірлігіндегі рөлі туралы құнды мәліметтерді и. Ф. Бларамберг [10], л. Мейер [11], и. И. Крафт [12], м. а. Терентьев [13], А. и. Добросмыслов [14], А. Харузин [15], А.Е. Алекторова [16] келтіреді. Батырлардың XVIII-XIX ғасырлар кезеңіндегі әдебиетте қазақтардың отаршылдық езгіге қарсы ұлт-азаттық күресіне қатысуы нашар ұсынылған. Бұл негізінен фрагменттік басылымдар, мысалы, "әскери жинақ" беттерінде [3, б.36]. Бас штапта әскери мамандар ретінде жұмыс істеген Л.Мейер [11], А. Добросмыслов [14], В. Витевский [17], М. Терентьев [13] Қазақ мемлекеттілігінің тұтастығын сақтау үшін күрескен Кенесары хан көтерілісінің барысы туралы азды-көпті мәліметтер береді.

Зерттеушілер патшалықтың отаршылдық саясатын ақтап, қазақтардың ұлт-азаттық күресін «заңсыз әрекеттер», "бүлік" және "бүлікшілер" деп сипаттады. Олар көтерілісшілерді "скопище", "шайка", көтеріліс басшыларын "қарақшылар" және "жыртқыштар" деп атады. Н. Середа, Н. Савичев, В.Потто, И. Аничков, П. Юдиннің мақалалары бұқараның сөйлеген сөздерін "бүлік" деп түсіндірді, ал көтеріліс жетекшілерінің жеке басы автордың ұстанымына байланысты әртүрлі сипаттамаларға ие болды [3, 36-бет]. Орынбор және Самара генерал-губернаторының кеңсе қызметкері Н. А. Середа өзінің "Қырғыз сұлтаны Кенесара Қасымовтың (1838-1847 жж.) көтерілісі "атты еңбегін 1870 және 1871 жж. Е. Бекмахановтың пікірінше, ол Кенесары туралы революцияға дейінгі барлық еңбектердің ішіндегі ең үздік және ең байсалды жұмыс. Онда ең толық, бай нақты материалдар жинақталған және патшалық дәуіріндегі тарихшы тұрғысынан объективті баға берілген. Революцияға дейінгі басылымдардың ішінде Қ. Қасымовтың ұлы, Сұлтан Ахмет Кенесарин е. т. сөзімен жазылған "сұлтандар Кенесары мен Сыздықұлы" естеліктерді атап өткен жөн. Смирнов, сондай-ақ М.Г. Черняевтің "Русский вестник" журналындағы мақаласында да жазылған.

А. Кенесарин әкесінің өмірбаяны мен іс-әрекетін ғана баяндайды, ешқандай бағалау мен қозғалыс талдауын бермейді. Бұл жұмыс батырлардың тәуелсіздік үшін күрестегі рөлін көрсетуде белгілі бір қызығушылық тудырады. Кенесары туралы ескертулер И.Казанцевтің "қырғыз-қайсақтың сипаттамасы" басылымында және саяхатшы және географ П. П. Семенов-Тянь-Шанскийдің естеліктерінде қамтылған. XIX ғасырдың ортасында Л. Баллюзек, А.Мякутин, П. Маковецкий, А. Добросмыслов, и. Крафт және басқа авторлар қазақтардың әдеттегі құқығының құнды жазбаларын жариялады [7]. Олар қазақ ауылындағы таптық саралау үдерістерін зерделеу және бізді қызықтыратын әлеуметтік топ — батырлардың жағдайын анықтау үшін құнды материал болып табылады. Ең сенімді жазбалар-қазақ сұлтандары мен билері жинаған материалдар.

Сонымен, Орынбор өлкесі қазақтарының әдеттегі құқығы туралы Л. Баллюзек жариялаған материалдарды Сұлтан Сейдалин жинады [7]. XIX ғасырдың бірінші жартысында көптеген саяхатшылар, дипломаттар, саудагерлер мен миссионерлер Орта Азия аймағының халықтарының әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихы туралы әртүрлі материалдар жинады. XIX ғасыр тарихнамасының айрықша ерекшелігі қазақ зерттеушілерінің қазақтардың дәстүрлі құрылымы, қазақ батырлары, олардың жоңғар жаулап алушыларымен күресі туралы еңбектерін жариялау болып табылады. Батырлар мен батырлар, олардың қазақ мемлекетінің бірлігін сақтаудағы рөлі туралы белгілі қазақ ғалымы

және қоғам қайраткері Шоқан Уәлиханов "XVIII батырлар туралы тарихи аңыздарда" жазды [20]. "Батыр-халықтағы ең маңызды және беделді тұлға", - деп жазды ол. - Шайқаста батыр жолбарыс сияқты Қорықпайды, арыстан сияқты мықты. Бұл халық арасында құрметті тұлға және адамдар оның сөздерін тыңдайды [8, б.16]. Өз мақаласында "XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар". Сағ. Уәлиханов белгілі тарихи тұлғалар — Абылай, Богембай, Жанатай, Байғозы, Оразымбет, Еркібек батыр, Темірхан батыр және т.б. атап өткен 14 аңызды келтіреді.

Абылай ханға арналған алғашқы ғылыми зерттеу Шоқан Уәлихановтың "Абылай" мақаласы болды [10]. Оның есімімен жалпыұлттық бірлік, мемлекеттік тәуелсіздік және Қазақстанның аумақтық тұтастығы идеясы байланысты. Дәл осы идеяны жүзеге асыру үшін күресте Абылайдың жан-жақты табиғи дарындары ашылды: Мемлекеттік ақыл, жекеағ, қолбасшы мен саяси қайраткердің таланты, білікті дипломаттың сапасы. Абылай хан дәуірін Шоқан Уәлиханов жоғары бағалайды, ол былай деп жазады: " қазақтардың аңыздарында Абылай қандай да бір поэтикалық гало киеді, Абылай ғасыры-қазақ рыцарлығының ғасыры " [3,б 68]. Мұндай бағалау халықтың санасында сақталған тарихи дәуірді дәл қайталайды. Қазақ шежіресі жүйесі өзінің функционалдық міндетін орындады, көрнекті батырлардың бейнесін, Абылай ханның өзін бекітті және т. б. [3. б. 68]. Орыс дереккөздерінің негізінде ч. Уәлиханов XVIII ғасырдағы Қазақстанның ішкі саяси жағдайын талдап, Абылай мен батырлардың қазақ мемлекеттілігінің тұтастығын сақтаудағы рөлін анықтай алды. Абылай дәуірінің атмосферасын жаңғыртуда, оның қатысуымен болған тарихи оқиғаларды қайта жаңғыртуда Бұқар жырау Қалқаманұлы, Үмбетей Тілеуұлы, Татикар сияқты бүкіл далаға танымал ақындардың шығармалары үлкен маңызға ие.

Бұқар жыраудың (1684-1781) шығармалары-көрнекті ойшыл, ақын, саяси қайраткер. Бұқар жырау Абылайдың кеңесшісі және серігі болған, оның поэзиясында көрініс тапқан мемлекеттік істерге қатысқан. Үмбетей-жыраудың өмір сүру уақыты (1706-1778 жж.) халық арасында "жаугершілік заман"деп аталатын Қазақ хандығының аса маңызды әскери кезеңдерімен тұспа-тұс келді. Осы уақыттың барлық оқиғалары майларда, толғауда, жоктауда, естертте айтылады. Үмбетей-жырау — Абылай жорықтарының қатысушысы, атақты әскери қолбасшы, батыр өз поэзиясында Абылай ханның жоңғарларға қарсы күрестегі жауынгерлік подіктерін, Қазақ мемлекетінің белгілі батырлары — Бөгенбай, Қабанбай, Сары, Баян және басқалардың тұтастығын сақтаудағы рөлі мен маңызын айшықтап, мәнерлеп көрсете білді. Ум әндерінде Үмбетей батырлардың батырлығы мен героігін, халықтың патриотизмін жырлайды, ал батырлардың өлімі болған кезде олардың есімдері азат етуші батыр туралы өлімнен кейінгі әнде мәңгі қалады.

Толғауда Үмбетей-жырау Даланың қоғамдық-саяси өмірін баяндайды. Оның әндері халықтың аузында сақталған [3, б.70]. Жоңғар шапқыншылығына қарсы Отан соғысы идеологтарының халық жырауларының поэтикалық шығармаларынан біз қазақтардың ұлттық тәуелсіздігі, аумақтық тұтастығы мен мемлекеттілігі үшін күрескен Абылай ханның шынайы еңбегін жалпыхалықтық танудың растауын табамыз. Аңызда қазақ милициясының жоңғарлармен шайқастары болған жерлердің көптеген атаулары айтылады, ал жазбаша дереккөздермен, археологиялық деректермен салыстырған кезде нақты белгіленген атаулар жазбаша құжаттарға сәйкес келеді [3, б.70]. Қазақ-жоңғар соғыстарын неғұрлым егжей-тегжейлі және мұқият зерделеу XIX-XX ғғ.соңында байқалады. бұл тақырыпқа М. Көпеев, Ш. Құдайбердиев, М. Тынышпаев, А. Бөкейханов жүгінді. Қазақ-жоңғар соғыстары тарих үшін халық арасында жырланған даңқты батырлардың есімдерін берді, ал олардың героіктері халық жадында — шежіреде мәңгі қалды.

Ауызша қазақ шежіресінің олардың жазбаша-библиографиялық формасына ауысуы қазақ ғалымдарының терең шығармашылық қызметінің арқасында жүзеге асады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің" қазақ шежіресінде "[21] даңқты жауынгерлердің есімдері айтылады, ол былай деп жазады: "Абылай хан кезінде қазақтар арасынан Қаракерей, Қабанбай, Қанжағалы Богембай, Қаздауысты Қазыбек, Шақшаұлы Жаңыбек, Көкжарлы Көкжал Барақ сияқты батырлар шыққан. "Ол бірнеше рет жауларын ұшып кетті, Бараққа жақсы есім қалды" - бұл

ол туралы сөздер. Үлкен жүзден-Шанышқалы Бердіқожа, Сырым Малайсары. "Ол айқайлап жауға шабуыл жасағанда, оның артынан скачи туы бар" — бұл сөздер Малайсары, Балтакерей Тұрсынба, Тарақты Байғозы, Орта жүз үшін уран — клич Олжабай батыр, малайжадигер — Жауғаш, Бигаш, Боритонды — Борте, Орманшы туларында тұрған қасқырдың басы, қызыл Шотан — батыр, қозған Бекшемерген, Қарауыл Алтеке, Сарым Жидебай, уақ Сары, Баян — барлық батырлар бейнеленген". "Біздің үйде батырлар көп, бірақ жорыққа шығып, жаумен күресу керек болғанда, баянмен тең ешкім жоқ", — деді Абылай хан [3, 69-бет].

М. Көпеевтің шежіресінде Абылай батыр туралы тарихи мәліметтер бар: "Абылайдың жастық шағында Сабалақ деп аталған". Автор былай деп жазады: "Али жиырма жасқа толмаған Абылайдың қасында Оразак (Ораз) есімді өзбек сарт болды. Олар Есіл жағасында жүрген Атығай мен Қарауыл руларына келіп, бай Дәулеткелдінің жылқыларын бағып, оның күйеулері болған. Абылайдан: "сіздің атыңыз кім?" ол: "менің атым Сабалақ!" деген [3, б. 3]. Алғашқылардың бірі болып [16] Кеңес тарихнамасында қазақ халқының жоңғар жаулап алушыларына қарсы азаттық күресі тақырыбына М. Тынышпаев жүгінді. 1723-1730 жылдардағы халық жадында "ұлы апат жылдары" деп сақталған оқиғалар туралы орыс дереккөздері мен қазақ фольклорлық материалдарын тарту негізінде ол қазіргі кезде де өз маңызын жоғалтпаған бірқатар ғылыми еңбектерін жариялады [13].

Х. Досмұхамедов батырларға бірнеше ғылыми еңбектерін арнады. "Қазақ батырлары. Исатай, Махамбет", "Исатай Тайманұлы қозғалысы туралы қысқаша мәліметтер", "Махамбет батыр", "Исатай деген кім?", "Жалантөс батырдың (Ялантуш Бахадур), Самаркент қаласындағы Тиля-қара және Шир-дор медресесінің құрылысшысы", "Жалантос батыр" Халел Досмұхамедов батырлардың қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрестегі қызметі мен рөліне егжей-тегжейлі талдау жүргізеді [11]. Жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі батырлардың есімдері туралы Құрбанғали Халид былай деп жазды: "Абылай заманында Қарақерей Қабанбай, Алтыбай-батыр, Ақтамберді-батыр, Есмамбет-батыр, Матай Шөнкей-батыр, Керей Жәнібек-батыр, Бөрі Ақпантай-батыр, Қанжығалы Бөгенбай-батыр, Малайсары-батыр, барлығы олар керемет жауынгерлер мен әскери қолбасшылар болды, бірақ ең жақсысы Қабанбай болды делінген [3, б. 69]. А. Диваев [16] Тайлақ пен Санырықтың басшылығымен аға және Кіші жүз батырларының рр жағалауындағы орасан зор және шешуші шайқасқа қатысуы туралы Қазақ аңыздарын жазды. Бұланттар мен Белеуттар. Бұл аймақтағы жоңғар әскерлерінің толық жойылуы халық жадында "Қалмаққырлған" — "қалмақтардың өлімі орны" ретінде қалды.

Бұланты мен Белеуты өзендерінің арасында сол кезден бастап "Қалмаққырылған" деп аталатын шағын төбе тұр. Оның шыңы қазақ қабірлерімен көмкерілген, құлпытастарға көптеген рулық таңбалар ойылған. Тарихи деректерге сүйенсек, бұл зиратта осы шайқаста қаза тапқан қазақ батырлары жерленген. Батырлық эпос Бұлантыдағы үшін күрескен қазақ жауынгерлерінің күші мен батырлық рухын бейнелейді. Батырлардың есімдері — Малайсары, Олжабай, Есет, Жантай, Барақ, Жаңыбек, Қабанбай, Бөгенбай, Сырым, Мұрын, Жаулыбай, Сарыбай, Қазыбек би, Төле би және де әр рулардан жиналған қазақ жауынгерлер [3, б. 67-68]. Осылайша, революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасы біз қойған мәселені зерттеудің берік негізін қалады. 1917 жылғы төңкерістен кейін XVIII ғасырдың бірінші ширегі — XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтаудағы батырлардың рөлі проблематикасының тарихнамасында жаңа кезең басталады. Мәселен, батыр институтының жұмысының жекелеген жақтары, қазақ мемлекеттілігінің бірлігін сақтаудағы батырлардың рөлі А. Ф. Ержановтың, А. П. Чулошниковтың, В. П. Шахматованың еңбектерінде қарастырылған. XX ғасырдың 30-жылдарында А. Ержанов "Қырғыз халқының ұлттық тәуелсіздігі үшін қырық жыл күрес" атты еңбегінде 1797-1838 жж. алғашқылардың бірі болып қазақтардың патша отарлауына қарсы наразылық қозғалысын зерттеп, ғылыми айналымға Орынбор мұрағат материалдарының кең ауқымын енгізді. Автор қазақ халқының Сырым Датовтың батырынан Кенесары Қасымовтың

батырына дейінгі тәуелсіздік үшін үздіксіз күресін көрсетті. Бірқатар даулы мәселелерге қарамастан, жұмыс қазіргі кезең үшін де маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей мен Қазақстанның көрнекті тарихшылары М.П. Вяткин мен Е. Бекмаханов Қазақ батырлары бастаған ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттей отырып, олардың жеке басын зерттеуге негіз салды. Батыр Сырым Датовтың басшылығымен Кіші жүз қазақтарының көтерілісіне М.П. Вяткиннің "батыр Сырым" монографиясы арналды. Деректі дерек көздерінің кең ауқымы негізінде кәсіби маман жазған Мұқият зерттеуде көтеріліс қарсаңында Кіші жүз қазақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, бірқатар әлеуметтік санаттардың наразылығын тудырған себептер, ең алдымен, шаруа, көтеріліс барысы және оның жетекшілерінің ұстанымы мәселелерінің кең аспектісіне деректанулық және тарихнамалық шолу және егжей-тегжейлі баяндау қамтылған; Орынбор әкімшілігінің көтеріліс қарсаңындағы рөлі Игельстром басқарған және оның хан билігін жою жөніндегі сәтсіз әрекеттері. Көтерілістің кезеңдері айқын байқалады және батыр Сырым Датовқа, оның мүдделерін қорғаған әлеуметтік топтарға нанымды сипаттама беріледі; патшалыққа қарсы жаппай сөйлеулердің бірінің жеңілу себептері ашылады. Осы уақытқа дейін жұмыс тақырыптағы бірнеше толық ғылыми әзірлемелердің бірі болып қала береді [3, б.37].

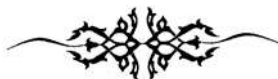
Е. Б. Бекмаханов XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өмірі туралы "Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында" атты зерттеу жазды. Ғалым сұлтандар, билер, қожалар мен молдалар, байлар, тархандар, батырлар санаттары бойынша әлеуметтік өзгерістердің динамикасын зерттеді. Сонымен бірге, зерттеуші анықтағандай, соңғы екі категория (тархандар мен батырлар) XIX ғасырдың ортасына қарай экономикалық ықпалын жоғалтты және іс жүзінде жеке әлеуметтік топтар ретінде өмір сүруін тоқтатты. Бұл тұжырым Е.Б. Бекмахановтың "батырлардың әлеуметтік табиғаты туралы мәселеге (XIX ғ.)" атты еңбегінде де байқалады. Жалпы, "Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында" монографиясы Кенесары Қасымовтың азаттық қозғалысына, оның қазақ мемлекеттілігін нығайту жөніндегі қызметіне арналған. Қорытындылай келе, автор Қазақстандағы XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы оқиғаларды қорытындылады, олардың жалпы Орта Азиядағы қазақ халқының болашақ тағдырына әсерін анықтады [3, 37-бет]. С. Е. Толыбековтың "XVII-XIX ғасырлардағы қазақтардың қоғамдық-экономикалық жүйесі" монографиялары, С. З. Зимановтың "XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси жүйесі", "XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық жүйесі" Қазақстандағы дәстүрлі қатынастардың үстемдігі кезеңінде қазақ халқының әлеуметтік құрылымы мен шаруашылық қызметін зерттеуге үлкен үлес қосты. Олар тәуелділіктің формаларын және рулық институттардың старшиналарын өз пайдасына пайдалану принциптерін анықтады.

КСРО-ның ыдырауы мәселені зерттеу тарихындағы Қазақстан тарихнамасының қазіргі кезеңінің басталуына түрткі болды. Қазақстандық тарихнамада тарихи парадигма өзгерді, қазақ халқының бүкіл тарихын жариялауда жаңа тәсілдер қалыптасуда. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі онжылдықтың басты тақырыбы жоңғарлармен және орыс отаршылдығымен ұлт-азаттық соғыстың тарихы болды [3, б.38]. "Дала ауыз әдебиеті тарихнамасы" деп аталатын фольклорлық материалды, шежірелерді пайдалану көшпелі қоғамның өзі тұрғысынан болып жатқан оқиғаларды бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен, шежіреде бар тарихи білім, біріншіден, нақты шежіреден, екіншіден, ирреальдан қалыптасады, бұл тек құрылымды құрайтын ойдан шығарылған шежіре, үшіншіден, Тарихи мифологиядан-ежелгі дәуір, "қария сөз", "көне сөз", сондай-ақ тарихи дәстүрлерден, эпикалық аңыздардан - батырлар жыры, толғау. Бұл бағыттағы алғашқы ірі жұмыс И.В. Ерофееваның "Родословные казахских ханов и кожа (история, историография, источники)" монографиясы болды. Ирина Ерофееваның "Между всеми старшинами знатнейший" монографиясы көптеген бастапқы дереккөздер негізінде қазақ көшпелі қоғамының тарихындағы батырлық құбылысын зерттейді. XVIII және XIX ғасырлардағы батырлар туралы мәліметтер, көптеген

шайқастардың шежіресі, әскери-саяси жағдайды терең талдау және Ақтабан шұбырынды жылдарындағы ащы қасірет қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. А. Воплощение мечты Абылая //Казахстанская правда. — 2013. 2 февраля
2. Герберштейн С. Записки о Московии. — М.: МГУ, 1988. — 430 с.
3. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. — Алматы: «Атамұра», 2000. — 390 с.
4. Кестль Джон. Дневник путешествия в 1736-м году из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргаз-Кайсацкой Орды. (Пер. с нем. В. Штаркенберга, В. Скорого (регистр)). — Алматы: Жибек жолы, 1998. — 152 с.
5. Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. — Оренбург: Типография. Бреслина Б. Б., 1887. — 406 с.
6. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. — М.: Наука, 1975. — 180 с.
7. История Казахстана в русских источниках XVI — XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. / Составители И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев. Т. 5. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 620 с.
8. Андреев И. Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. — Алматы: Казахстан, 1998. — 280 с.
9. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. — Алматы: Санат, 1996, — 656 с.
10. Бларамберг И. Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букейвский) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 16. Ч.-1, СПб., 1848. — 322 с.
11. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. — СПб., 1865. — 288 с.
12. Крафт И. И. Из киргизской старины. — Оренбург, 1900. — 157 с. Терентьев М. А. История завоевания средней Азии. Т.1. СПб. 1903. — 207 с.
13. Кудайбердиев Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алматы: Жалын, 1993. — 120 с.
14. Кайгарлиева Г. Батырлар институты және оның дәстүрлі қазақ қоғамындығы орны (Бөкенбай батыр әулетінің негізінде): 07.00.02. — Тарих ғылымдарының кандидаты... диссертациясы. — Орал, 2010. — 159 б.
15. Дауытбекова М. К. Институт батырства в казахском обществе: дис.канд.ист.наук: 07.00.02.- Алматы, 2010. — 159 с.
16. Джампеисова Ж. М. Функционирование традиционных властных институтов казахов в колониальной системе Российской империи: дис...канд.ист.наук: 07.00.02. — Алматы, 2004. — 159 с.

THE IMPORTANCE OF USING INTERACTIVE METHODS OF CONSTRUCTIVE TYPES OF EDUCATION FOR FUTURE TEACHERS OF PROFESSIONAL TRAINING, ART WORK AND DRAWING

Tattibaeva Gulzhan

Department of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Master of Pedagogical Sciences in the specialty of professional education,

Senior lecturer of "Music and Applied Arts" Department of Taraz regional university named after M. H. Dulati, Taraz., Kazakhstan

Аңдатпа. Мақалада болашақ кәсіптік оқыту, көркем еңбек және сызу мұғалімдеріне конструктивті (сындарлы) білім түрлерін қолдануда тиімді интербелсенді технологияларды сабақ барысында пайдалануды жан-жақты қарастырып нәтижеге бағытталған сабақ жоспарын құрып сабақты сәтті жүргізу мәселелері қарастырылған

Кілт сөздер: Педагогика, Конструктивті, Репродуктивті, Интербелсенді, Технология.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы успешного проведения урока с составлением плана урока, ориентированного на результат, с всесторонним рассмотрением использования интерактивных технологий в использовании конструктивных форм обучения для будущих учителей профессионального обучения, художественного труда и черчения.

Ключевые слова: Педагогика, Конструктивная, Репродуктивная, Интерактивная, Технология.

Abstract. The article deals with the issues of the successful conduct of the lesson with the preparation of a result-oriented lesson plan, with a comprehensive consideration of the use of interactive technologies in the application of constructive forms of learning for future teachers of vocational training, artistic work and drawing.

Key words: Pedagogy, Constructive, Reproductive, Interactive, Technology

In the address of the Republic of Kazakhstan president Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "unity of the people and systemic reforms - a solid foundation for the prosperity of the country" (September 01, 2021)

This year marks the 30th anniversary of our independence. Independence is our most cherished value.

The country is entering the fourth decade of the annals of independence in the current period of global changes, it is quite possible that the education of a graduate will not be sufficient until it enters the labor market. Therefore, the competent ministry is faced with the task of adapting training programs to the new conditions. This is an urgent task.

The result of distance learning during the pandemic has shown that the effectiveness of national telecommunications networks is low. This situation has led to an increase in the number of students who have not been able to master basic, basic knowledge. Another problem, a real problem, is that children are leaving school. After all, education was not considered necessary.

I instruct the government to work hard on this issue, in particular, to improve the quality of the information system necessary for distance education. Our education system should be accessible and inclusive. [1]

One of the most important issues in the distance education system is the introduction of new innovative technologies in the educational process, informatization of education.

The use of innovative educational methods and Information Technologies is one of the ways to improve the learning process based on the content and form of pedagogical activities. The use of computer networks, the internet system, electronic textbooks, multimedia technologies, and distance learning technologies creates conditions for creating a space for information and communication technologies in educational institutions.

As a senior teacher of the Department of music and Applied Arts "Taraz regional university named after M. H. Dulati", in my experience, specialists in professional training 5B01200, art work and drawing 6B01403 should be taught and trained not by words, but by action!

Webteacher, "Sirius" teacher's electronic magazine during the pandemic using the "zoom", Google classroom platforms, professional training, artistic work and drawing teachers were able to successfully conduct classes using effective interactive technologies in the course of the lesson using constructive forms of knowledge, drawing up a result-oriented lesson plan.

Today, in pedagogy, we all feel the principle that it is impossible to learn only through words in distance education. Only through the use of innovative information technologies, interactive methods, we have made every effort to increase students' interest and responsibility for education, and not to leave their studies.

Confucius says, " If You Do It Yourself, you will learn!" in cooperation with students, teachers were able to use part of the goal of the State Program "Digital Kazakhstan" in their practice with the advantages and disadvantages of the education sector in the Republic, while developing the above-mentioned educational platforms as much as possible in daily classes based on special instructions and algorithms."

It is mentioned above in the address of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. III. The quality education department highlighted that "the result of distance learning during the pandemic showed that the effectiveness of national telecommunications networks is low."

The goal of the state program " Digital Kazakhstan " is to accelerate the pace of development of the Republic's economy in the medium term and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies, as well as create conditions for transferring the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development trajectory that will ensure the creation of the digital economy of the future. [2]

First of all, a person remembers what he has done with his own hands and can apply the skills and abilities that arise on the basis of these actions in everyday life.

Can I teach students a full course at The Bloom taxonomy levels in distance education? No knowledge, no understanding? It is true that the idea bothered me at first. In the application of interactive methods of constructive forms of knowledge to future teachers of professional training, art work and drawing, our students not only listen and copy, but also think, read, speak, express their thoughts, discuss, write, argue a point, dispute, analyze, evaluate in order they were able to take active actions. In the discipline " professional orientation of a teacher", an open lesson was held in groups П0-18-1, И30-18-1 with the ZOOM program from a practical lesson on the topic " Teaching talented and gifted children

The purpose of the lesson: to know the characteristics of behavior and apply it in practice to identify bright, gifted and talented children. Effective use of reliable criteria that determine the best students.

Expected result: not only providing students with a system of knowledge, but also improving their attention, knowledge, memory, thinking, language skills, passion for knowledge, correct formation of outlook on life, desire, tolerance, business, curiosity, creativity, and other qualities can determine gifted and talented children by their behavior characteristics.

The lesson began with a positive mood and the group began with wishes for each other. The lesson also included the 6th step of Bloom's taxonomy, aimed at mastering knowledge. A video about gifted children was shown. Students answered control questions using the method of brainstorming, passed a test using the Kahoot program and evaluated the results of the lesson with a reflection feedback using the methods of BBT, "two stars one desire". https://www.instagram.com/p/CWaePhNMw-M/?utm_medium=copy_link You can see the link on the page of the Department.

Reproductive activities-such skills as repetition, memorization, and copying of Memories-do not develop a person's brain, inner world, or competencies. Why? These actions belong to the lowest

level of cognition and thinking. According to Bloom's taxonomy, it does not require deep thinking and creativity, that is, it does not develop the student.

I saw that students who were passive in the traditional daily lesson were actively involved in the active lesson, trying to learn the thoughts, opinions, ideas, worldviews, views, points, opinions, arguments, suggestions of each student on the topic. I like to take a test with Kahoot! In traditional classes, I do not use the daily program, but only midterm control, only in open classes. This time, I noticed that with frequent daily use, students' curiosity is aroused and active. Therefore, it is possible to achieve certain results by converting different programs into interactive methods.

What is an interesting lesson? A lesson made up of joint actions. It is advisable to add interesting exclamations to the content of the lesson topic, introduce new data, suggest new ways to solve problems, or use new methods, ideas, and methods of grouping from the point of view of methodology.

What is novelty? It's creativity. It is well known that creativity attracts a person, especially art professionals. Philosophers say that a person becomes a real person in three cases:

- Share the suffering and suffering of others;
- when you fall in love;
- when you are creative.

Students do not particularly like to perform actions based only on reproduction (copying, repeating, memorizing), they can create new ideas from their own thoughts, create new suggestions and will be interested in creating structures. It is better to offer Creative Works where they create new content, using theoretical data and concepts (using repetition and memorization independently at this point). When completing tasks, students need to work together, joint actions are interesting, and your thoughts and actions can be compared with others, thereby evaluating them. It is interesting to convey your opinion to people and listen to other people's thoughts.

Currently, the main functions of the teacher are: organizer, manager, guide, motivator. The training follows a three-stage structure. The dialectic of G. Hegel. According to this dialectical teaching, which says that a person brings all the concepts in his consciousness to the objective level, our concepts consist of three stages: thesis-antithesis-synthesis. If we form any idea of the world, it is a thesis in the process of cognition. The opposite statement is the antithesis.

In order to acquire objective knowledge, we must, through reflection, compare the necessary aspects of the thesis and the antithesis, find the middle meaning-synthesis. Hegel believed that from the intersection of two opposing statements and opinions (thesis-antithesis), true understanding and knowledge arise (synthesis).

Jean Piaget noted that from the experiences of students that determine the peculiarities of children's thinking, their thinking consists of three stages. At the first stage, children present their point of view, at the second stage they advocate the point of view of others, and at the third stage they choose a relative point of view, taking into account simple things. This process is similar to the process of gradual socialization of thought: first pure egocentrism, then socialization, and finally complete objectification. These are three stages show three stages of thinking in our concept: transduction, simple deduction, and complete deduction. [3,38 P.]

Zhanpeisova M. explains the three-stage structure of training: the study of each independent topic should consist of three stages: introductory-interest, operational-cognitive and reflexive-evaluation.

In traditional teaching: - adheres to the three-stage structure of the lesson (there may also be changes) in the format of repetition of the past, interpretation of new knowledge, and consolidation. The teacher is limited to the transfer of knowledge. The more information is provided, the more correct it is. In such classes, students are not given the opportunity to form their own ideas and opinions, reflecting on what they have learned in practice, what they can use in everyday life. Only reproductively it can be repeated. [4,25 P.]

The project "development of Critical Thinking Through Reading and writing", which has been used in the field of education since 1997, also follows three structural stages of the lesson:-

awakening of interest, delineation of meaning, reflection. The structure provides for the involvement of each student in a reflexive dialogue with the teacher, describing how the thought process develops.

In modern educational projects, there are three structural stages of the lesson: first, students are actively engaged in mastering knowledge by remembering what they have learned in the past. Being in a state of cognitive imbalance, they become interested in New Knowledge. (Jean Piaget)

At the second stage, students perform cognitive actions independently.

At the third stage, students reflect on what they have learned, discuss it, and through these actions they form new concepts.

As a result, the main focus in constructive education is not on the subject or program, but on the student personality and the presented knowledge motivates the person to change: when the student changes the acquired knowledge in his own way, the learned knowledge also changes the personality of the student.

Therefore, constructive knowledge is called transformative knowledge. The reason for the so-called constructive knowledge is: - the student independently builds an independent (original) meaning, concept, idea, thought, conclusion from information, facts, rules and principles;

- Constructive knowledge encourages the student to change his personality to self-transformation through reflection;

- Constructive knowledge not only gives the individual clear goals and means of self-transformation, but also absorbs them into the personality and mobilizes them for self-improvement.

Constructive knowledge is an urgent problem of today, because descriptive or explanatory knowledge, no matter how necessary, they cannot change the world, the world can only change through transformative actions of a person, which means that the main focus in teaching should be on the personal qualities of the individual and his active actions, what he can do.

The main characteristic of constructive education is its attractiveness and interest to every student.

How to make a lesson interesting? Only things that a person decides are meaningful to him attract him and arouse his curiosity. An interesting lesson is what is important from the point of view of the "I", which takes into account the interests of the individual. For this reason, all systems of constructive knowledge are concentrated around a life problem or set of problems that are important to each person. The main goal of the teacher is to make him feel that the topic in the lesson is relevant for him, which he considers meaningful.

List of references

1. Address of the republic of Kazakhstan president Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "unity of the people and systemic reforms-a solid foundation for the prosperity of the country 01 september 2021.

2. Resolution of the government of the republic of kazakhstan no. 827 state program "digital Kazakhstan" dated december 12, 2017.

3. Alimov A. K. "Interactive teaching methods. textbook / - Astana: centre of pedagogical skills of AOE "Nazarbayev Intellectual Schools", 2014.-186 pages.

4. Zhanpeisova M. modular learning technology as a means of student development /- Almaty, 2002.-180 p.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ И БУДУЩЕЕ

**Кенжебаева Н.А. – доцент МКУ
Факультет «Арабская филология»
Международный Кувейтский Университет**

Аннотация. В настоящее время цифровые технологии играют важную роль в образовании. С развитием технологий появилось множество возможностей для улучшения процесса обучения и обеспечения более высокого качества образования. Однако существуют и проблемы, связанные с использованием цифровых технологий в образовании. В данной статье будет рассмотрено, как цифровые технологии влияют на процесс обучения, а также описаны проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются образовательные учреждения в использовании этих технологий. Кроме того, будут рассмотрены перспективы использования цифровых технологий в будущем.

Ключевые слова: цифровые технологии, индивидуализированные учебные программы, система, обучение, виртуальная и дополненная реальность, формы обучения.

Современное образование тесно связано с использованием цифровых технологий. В настоящее время почти во всех учебных заведениях используются различные устройства, приложения и программы для обучения. Цифровые технологии могут помочь улучшить качество образования и сделать его более доступным для всех студентов. Однако, использование цифровых технологий также вызывает проблемы, которые необходимо учитывать. В данной статье мы рассмотрим роль цифровых технологий в образовании и проблемы, связанные с их использованием, а также перспективы будущего.

Роль цифровых технологий в образовании:

Цифровые технологии стали неотъемлемой частью современного образования. Они могут использоваться для обучения, организации учебного процесса и взаимодействия между учителями и студентами. Среди примеров цифровых технологий в образовании можно назвать:

- Электронные учебники и курсы: с помощью цифровых учебников и онлайн-курсов можно получить доступ к знаниям и обучающим материалам из любой точки мира.
- Видео уроки: видео уроки могут быть использованы для дистанционного обучения и организации учебного процесса.
- Интерактивные доски и планшеты: с помощью интерактивных досок и планшетов можно создавать интерактивные уроки и презентации, а также организовывать коллективную работу студентов.
- Образовательные приложения: образовательные приложения могут помочь студентам лучше понимать учебный материал и выполнять задания.

Цифровые технологии в образовании являются объектом исследования многих ученых. Согласно статье "Under which conditions does ICT have a positive effect on teaching and learning? A call to action [Voogt, Knezek, Cox, Knezek & ten Brummelhuis, 2017], эффективное использование цифровых технологий в образовании зависит от ряда факторов, включая квалификацию учителя, доступ к технологиям и соответствие учебных материалов.

Кроме того, некоторые ученые, такие как Кристенсен, Хорн и Джонсон [Disrupting class: How disruptive innovation will change the way the world learns. McGraw Hill Professional, 2008], утверждают, что цифровые технологии могут перевернуть традиционную систему образования и помочь создать более индивидуализированные учебные программы. Однако, они также отмечают, что внедрение этих технологий может столкнуться с сопротивлением со стороны учителей, студентов и администрации.

Исследователи, такие как Варшауэр и Матучняк [New technology and digital worlds: Analyzing evidence of equity in access, use, and outcomes, 2010], обращают внимание на вопросы доступности и равноправия при использовании цифровых технологий в образовании. Они отмечают, что ограниченный доступ к технологиям может создавать неравенство в образовании, а также предупреждают о возможных проблемах конфиденциальности и безопасности данных студентов.

Таким образом, ученые обращают внимание на различные проблемы и вызовы, связанные с использованием цифровых технологий в образовании, и призывают к сбалансированному и эффективному подходу к их использованию. Они также указывают на множество перспектив и преимуществ, которые могут быть достигнуты, если использовать эти технологии с учетом всех факторов.

Модернизация систем образования является важной задачей в университетах по всему миру. Создание двухгодичных программ для освоения языка является одним из способов улучшения качества образования и удовлетворения потребностей студентов в этой области.

Программы, которые предлагаются университетами для освоения языка, могут быть организованы в различных форматах, таких как интенсивные курсы, онлайн-курсы и комбинированные курсы, в зависимости от потребностей студентов. Важным преимуществом двухгодичных программ является то, что они позволяют студентам получать более глубокие знания в языке и культуре страны, где этот язык является официальным, чем это возможно в краткосрочных курсах.

Создание двухгодичных программ также может способствовать увеличению числа студентов, которые могут успешно освоить язык и получить дополнительные квалификации, что может быть полезно при поиске работы в международных компаниях или в области международных отношений. Кроме того, двухгодичные программы могут стать привлекательным вариантом для студентов, которые не могут посвятить полное время своей учебы изучению языка, но все же хотят получить необходимые знания в этой области.

Однако, при создании двухгодичных программ для освоения языка следует учитывать ряд факторов, включая доступность и квалификацию учителей, а также доступность технических средств для проведения занятий. Кроме того, важно убедиться в том, что программа соответствует требованиям международных стандартов и позволяет студентам достичь необходимого уровня владения языком.

В целом, создание двухгодичных программ для освоения языка является одним из способов улучшения качества образования в университетах и удовлетворения потребностей студентов в этой области. Однако, при разработке и внедрении таких программ важно учитывать все аспекты, связанные с их реализацией, и убедиться в том, что они соответствуют потребностям студентов и международным стандартам.

Исследования показывают, что использование цифровых технологий в образовании может улучшить эффективность обучения и повысить мотивацию студентов. Одним из примеров таких технологий являются онлайн-курсы, которые позволяют студентам получать доступ к обучению в любом месте и в любое время. Это может быть особенно полезно для студентов, которые не могут посещать университет из-за географического расположения, занятости или других обстоятельств.

Кроме того, использование цифровых технологий может помочь студентам развивать навыки, которые могут быть полезными в их будущей карьере. Например, использование онлайн-платформ и социальных сетей может помочь студентам развивать навыки цифровой коммуникации и управления проектами. Интересно, что за годы практики преподавания арабского языка, немало доводилось видеть примеры студентов, осваивающих арабский язык за 2 года как это, сделал блогер из Китая, который смог освоить литературный арабский язык всего за 1.5 года. Это свидетельствует о том, что при наличии мотивации и правильном подходе, можно достичь высокого уровня знаний в короткие сроки.

Однако, несмотря на все преимущества использования цифровых технологий в образовании, они также могут создавать проблемы. Одной из таких проблем является

возможность доступа к недостоверной информации, которая может негативно повлиять на качество образования и воспитания студентов. Кроме того, использование цифровых технологий может приводить к увеличению времени, которое студенты проводят за компьютерами, что может негативно сказаться на их здоровье.

Также, одной из основных проблем является нехватка подготовленных кадров и финансирования. Многие учителя не обладают достаточными знаниями и навыками для эффективного использования цифровых технологий в образовании. Кроме того, приобретение необходимого оборудования и программ может быть слишком дорогостоящим для многих учебных заведений. Еще одной проблемой является ограниченный доступ к цифровым технологиям у некоторых студентов, особенно тех, кто живет в отдаленных районах или имеет низкий уровень дохода. Некоторые учебные заведения также сталкиваются с проблемой соблюдения конфиденциальности и безопасности данных студентов.

Перспективы будущего:

Несмотря на эти вызовы, использование цифровых технологий в образовании имеет много перспектив. Ожидается, что в будущем цифровые технологии будут использоваться все шире и шире, чтобы помочь студентам лучше понимать учебный материал и развивать навыки, необходимые для успешной карьеры. Новые технологии, такие как виртуальная реальность и искусственный интеллект, могут помочь создать более интерактивные и индивидуальные учебные программы. Также ожидается, что использование цифровых технологий поможет учителям лучше отслеживать прогресс студентов и создавать более эффективные учебные планы.

В заключении, модернизация систем образования в университетах является важной задачей для обеспечения качественного образования студентов. Создание двухгодичных программ для освоения языка и использование цифровых технологий в образовании могут быть эффективными способами улучшения качества образования и удовлетворения потребностей студентов в этой области. Однако, при их реализации необходимо учитывать все аспекты, связанные с их внедрением, и убедиться в том, что они соответствуют потребностям студентов и международным стандартам образования. Кроме того, необходимо обеспечивать доступ к надежной и проверенной информации и учитывать потенциальные негативные последствия, связанные с увеличением времени, которое студенты проводят за компьютерами.

В будущем, цифровые технологии будут продолжать играть важную роль в образовании, и университеты должны готовиться к этому. Например, они могут внедрять новые технологии и методы обучения, такие как виртуальная и дополненная реальность, чтобы улучшить процесс обучения. Также важно будет обеспечить доступность образования для всех студентов, в том числе и тех, у которых ограничен доступ к цифровым технологиям.

В будущем, использование цифровых технологий будет продолжать расти, и учителям и студентам необходимо будет адаптироваться и использовать их в полной мере, чтобы обеспечить эффективное и качественное образование. Гаджиев Фуад Асланович «университетское образование в первую очередь среда людей, растущих вместе и цель университета не просто научить делать тривиальные вещи, а менять мир к лучшему. Таким как Бил Гейтс высшее образование ненужно, но это уникамы, а мы говорим о массе. 5 копеек от меня: это когнитивная ловушка, «ошибка выжившего», каким бы ты ни был старайся быть первым и служить обществу». А цифровые технологии должны помогать нам в этом.

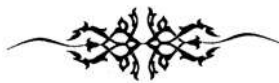
Литература:

1. Voogt, J., Knezek, G., Cox, M., Knezek, D., & ten Brummelhuis, A. (2017). Under which conditions does ICT have a positive effect on teaching and learning? A call to action. *Journal of Computer Assisted Learning*, 33(1), 1-5.
2. Christensen, C. M., Horn, M. B., & Johnson, C. W. (2008). *Disrupting class: How disruptive innovation will change the way the world learns*. McGraw Hill Professional.

3. Warschauer, M., & Matuchniak, T. (2010). New technology and digital worlds: Analyzing evidence of equity in access, use, and outcomes.

4. aogu.edu.kz

5. Пономаренко Е.В., Шкваря Л.В., Рузина Е.И. Цифровые технологии в образовании, науке, территориальном развитии: опыт Франции и России. ИД Научная библиотека, 2019г.

УДК 37.01:821.512.122

ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Ирсакова М.А. - магистр педагогики, старший преподаватель
Институт «Устаз», кафедра «Дошкольное и начальное образования»
Рахымбаева А.Н. - студент образовательной программы
«БВ01301-Педагогика и методика начального обучения»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Аннотация. Статья предусматривает воспитательное значение произведения Абая Кунанбаева. Говорится о значимости произведений поэта в воспитании учащихся начальных классов. Призыв любить страну на основе произведений поэта, видеть красоту природы родной земли, повышение нравственных, эстетических чувств в детей. В статье четко указано что произведения Абая призывает детей к учебе и обучению, и становлению полноценным развитым человеком.

Ключевые слова: воспитательная значимость, эстетическое воспитание, лирика.

Андатпа. Мақалада Абай Құнанбаев еңбектерінің тәрбиелік мәні қарастырылған. Ақын шығармаларының бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеудегі маңыздылығы туралы айтылған. Ұлы тұлғаның шығармалары негізінде елін сүйе, туған жерінің табиғатының сұлулығын көруге шақыру, бала бойындағы адамгершілік, эстетикалық сезімдерін арттыру. Абай шығармалары баланы оқу-білімге шақыратындығы, толық адам болып қалыптасуға жетелейтіндігі нақты айтылған.

Кілт сөздер: тәрбиелік маңыздылық, эстетикалық тәрбие, лирика.

Annotation. The article provides for educational significance of the work of Abai Kunanbaev. It is said about the significance of the poet's works in educating primary school students. The call to love the country on the basis of the poet's works, to see the beauty of the nature of the native land, to increase moral, aesthetic feelings in children. The article clearly states that Abai's works call on children to study and learn, and become a full-fledged developed person.

Key words: educational significance, aesthetic education, lyrics.

Ценность идей Абая заключается в том, что он подчеркнул глубокое владение детской психологией, то есть желание, интерес к чтению растут только тогда, когда ребенок осознает преимущества обучения, а не свою волю. «Наука-знание с самого начала ребенок сам не ищет, в начале его надо подтолкнуть к этому, когда ребенок будет жаждать науки и образование с любовью, и только тогда его он достоин носить имя-человек»[1, с.56]- так сказал акын. Если мы знаем, что наука и знания-это благо, мы знаем, что овладение ими в пылу юности-дело тщательное и продуктивное.

Тема произведений Абая разнообразна. Абай в связи с противоречиями своего времени жизни, воспитанием детей, писал произведения для лирических сфер. Абай-поэт, педагог, психолог. Он пытался всесторонне раскрыть тему, которая легла в его труды. Тема в каждой его работе отличается своей актуальностью.

Особое значение имеют произведения Абая, представленные в учебниках начальных классов. Особое внимание поэт уделял воспитанию детей. Через свои работы он побуждает детей поощрять образование, искусство.

Использование произведений Абая в воспитательных целях в начальных классах, опираясь на учение педагогов – ученых и психологов о возрастных особенностях и на собственные воспитательные мнения Абая для маленьких детей – залог результативности мероприятий. При этом произведения Абая должны рассматриваться как средство достижения воспитательной цели, а не как содержание воспитательного мероприятия, а скорее как средство реализации воспитательного содержания. Например, если одной из основных привычек, навыков, которые усваиваются учащимися первого класса, является воспитание у них дисциплинированности, произведения поэта следует использовать как средство решения этой проблемы.

Для повышения уверенности учащихся в себе необходимо воспитывать опираясь на произведения Абая:

Верь в себя, возьми себя в руки,
С своим трудом и умом...

Таковыми произведениями - ответить на вопросы о том, что такое вера в себя, что такое разум, что такое умный человек – ответив на эти вопросы он в высказывании 13 объяснить значение слова «сила», а также использовать мнения о разуме в высказываниях 17, 38. Исходя из этого, понять, что каждый может быть уверен в себе только в том случае, если он избегает лжи, воровства, хвастовства и т. д., которые мешают ему быть справедливым, умным, добросовестно трудиться, чтобы быть уверенным в себе.

Например:

Ты пять врагов покори
И пять друзей избери.
Злословье, ложь, хвастовство,
Тщету пустую и лень
Смети с пути своего.
Правдивость, ясная мысль,
Упорство, скромность и труд —
Доверься — не предадут.
Будь чистым, зла сторонись,
К деяньям светлым стремись,
Чтоб разум жил добротой.

Помимо запоминания отрывка, необходимо раскрыть суть каждого из пяти вещей и объяснить значение - донести до учащихся мнение веры в себя. Учитель организует ответы каждого ученика, пусть и не очень широких, на вопрос «какой я» (анкета, сочинение и т.д.). Здесь вы можете спросить: «как я учусь, как я выполняю задание, как я слушаю то, что говорит мой учитель, мои родители, много ли я лгал ? » и т.д. Это начало формирования критического отношения к ученикам.

Стихи Абая почти полностью состоят из лирики. В своих коротких стихах он очень искусен в создании образа природы, портретов людей, выражении внутренних и внешних поступков-качеств, поведения с четкими иллюстрациями. В таких стихотворении отражены особенности казахской земли, казахского национального характера.

Одна из искусных стихотворение Абая – «Лето», посвященная природе. В целом, Абай записывает четыре сезона года не в течение одного года, а в течение нескольких лет. Первый из этих стихотворений – «Лето». Как и в других произведениях написанных на основе сочетания красоты природы и человеческой деятельности, мы наблюдаем различную эволюцию, поэтическую эволюцию Абая. Например, между стихом «Лето», написанным в первую очередь, и двумя стихами «Осень», есть разница, которая явно предшествует обычному, общественному аспекту. В стихотворении «Лето» в описании деревенской жизни,

ее мигрирующей картины мало проявляются противоречия, возражения между различными группами в этой деревне [2, с.83].

Еще одно стихотворение, посвященное природе, пейзажу казахской Сахары – «Зима». Сама зима описывается как живая, образная. Это тоже не образ который неподвижен, а динамичный живой образ, который движется и ведет себя грозно. Но казахская поэзия и казахский народ так не описывали зиму. Но, получив такой новый образ поэзии, Абай в первых строках своего стихотворения с легкостью демонстрирует этот новый образ казахскому читателю. В частности, для казахского школьника времен Абая выходит очень понятный образ. Это видно по сравнениям: «Старый сват — белый дед — натворил много бед, от дыханья его — стужа, снег и буран».

В нескольких стихотворных строках, после своего образа зимы, Абай и кочевой страны, пасущей скот, с честным мастерством передают просторный пейзаж Сахары. И ребенка, и всадника в отдаленной стае, и коня, который выжил в беспризорном поле. Не вещи, порожденные воображением, а реальности, подобные иллюзии явного реального существования.

Великий мыслитель Абай особо подчеркнул роль воспитания в взрослении человека, отметив в своем 19-м слове: « человек не может быть умным с рождения. Услышав, увидев, попробуя становится человеком. Запоминание того, что слышишь, только поучение»[3,с.24] – научно доказывает, что разум совершенствуется через плоды воспитания.

Абай высказывает негативное отношение к тому, что характер уходит только когда человек умирает, делает вывод, что человеческий характер, извлекая уроки из жизненного процесса, проникает в изменения, связанные с окружающими его обстоятельствами, проявляется через его поступки. Типы человеческого характера рассматриваются с моральной, нравственной точки зрения и классифицируются как хорошие и плохие. В то время как хорошие манеры, вежливость, страсть, независимость, твердость относятся к хорошему характеру, доверчивость считается плохим характером из-за вульгарности, гордости, хитрости, злобы и т. д.

Абай, говорил: «люди превосходят друг друга в таких вещах, как разум, образование, наука, совесть, характер, а превосходит в другом это все глупость», сумел дифференцировать специфику роли общественной среды в воспитании человека. По мере взросления, взросления, воспитания ребенка можно прививать в душу зародыши добра, воспитывать добрые чувства, нравственность. Поэт правильно резюмирует, что в формировании характера ребенка большое значение имеют пример и воспитание родителей, сверстников и друзей.

Главная цель педагогического подхода великого поэта Абая : «не будь сыном отца, будь сыном народа... хорошее, общее для народа, благо для страны, для народа»[4].

По мнению Абая, для того, чтобы стать человеком, в нем должны быть обнаружены три различных фактора. Во-первых, ребенок должен иметь хорошее происхождение, во-вторых, его социальное положение или окружающая среда должны быть положительными, в-третьих, ребенку необходимо нравственное воспитание. Абай разоблачал взяточников, жадных судей, невежественных мулл. Он считал, что эту грань на пути к благополучию народа можно искоренить только наукой и знаниями. Он поставил перед молодежью задачу постоянно трудиться и получать образование. Он отметил, что труд, вложенный в образование, всегда будет плодотворным и гуманным. Из темноты, видимо, ясно объясняли молодому поколению, что единственный путь к цивилизации — это учеба, образование.

При эстетическом воспитании младших школьников мы можем широко использовать произведения Абая. Абай Кунанбаев философски оценил феномен красоты как мыслителя, раскрыв и проанализировав разрыв между хорошими и плохими явлениями. В своих представлениях о природе, обществе, человеке изучение и познание искусства, умение познавать красоту-это одна из самых необходимых вещей для жизни человека. Великий Абай утверждает, что знание, чувство-это естественная черта человека, эстетическое чувство-это то, что рано проявляется, можно сказать с младенчества.

Абай в полной мере познал и признал красоту, воспевал ее эстетическое наслаждение, касающееся человека, с особым, волнующим языком поэта. Несмотря на то, что он не оставил особого труда в области эстетического воспитания, он способствовал формированию вкуса, чувства эстетического отношения детей и подростков к бытию, используя пословицы, обычаи и традиции народа в своих стихах и словах назидания.

Устное творчество народа Абай использует в распространении своих педагогических идей как необходимый инструмент, особенно в реализации нравственно-эстетического воспитания.

К примеру, анализируя пословицы и поговорки, описывая сказку, этику, культуру, дает советы детям и молодежи, прививая им нравственность, красоту.

В процессе осознанного осмысления лирики природы Абая, в соответствии с возрастом, мышлением, восприятием младших школьников, речь идет о месте, которое Абай занимает в нашей литературе и культуре, его происхождении, местах воспитания, образования, искусства, огромном наследии, оставленном поэтом, его завещании потомкам.

Природа, по мнению Абая, «Сотворила Аллаха любовью». Лирика природы Абая – путь воспитания у ученика красоты. Особую роль играют в формировании отношения детей и молодежи к красоте стихи Абая. Как сказал сам великий поэт, его стихи звучат как музыка, переплетаясь с прекрасной природой родного края, сценами казахского простора, разнообразием чувств людей, настроений. Особенно эффектно такие иллюстрации показаны в стихах («Лето», «Осень», «Яркая Луна в безветренную ночь») и др. В стихотворении «Лето», где Абай запечатлел мигрирующую сцену казахского села, летняя красота природы с звонким смехом характеризует деятельность, шутку, а красота в неразрывном единстве.

Живописное отражение природы в стихах, отражение солнца действия людей, животных – все это вдохновляет воображение детей и учит их эстетически воспринимать его, сосредотачиваясь на проявлениях в повседневной жизни.

В каждой строчке стихов Абая много знаков примерной агитации для детей. Так, поэт в единстве с красотой природы приобретает человеческую красоту, в лирике природы он создал прекрасный передовой пример для воплощения действительности жизни казахов с помощью трогательно увлекательного рисунка.

Очень острый язык, словарный состав, красивые сравнения Абая расширяют кругозор детей. Одно из таких произведений – стихотворение «Жазгытұры». В весенне-летний период живописные и веселые перемены в природе и жизни страны казахской земли воспеваются удивительным живописным языком, яркими красками, радостным настроением. Невозможно описать словами, как поэт изобразил удивительное великолепие природы степи, наполненное яркими тонами, разнообразной колоритной палитрой и радостной жизнерадостностью просторы.

Абай призывает видеть красоту, красоту, какой бы ни была природа. Научит рисовать на природе жизнь животных, слушать красивые голоса птиц, различать друг друга, интересоваться видами необъятного края, лесными рощами и садами, горными красками. В этом познавательная ценность этих стихов для детей. Возьмем, к примеру, стихотворение «Яркая Луна в безветренную ночь».

Тихой ночью при луне
Луч в воде дрожит слегка,
За аулом в тишине
По камням гремит река.
Листья дремлющих лесов
Меж собою говорят.
Темной зелени покров
Землю всю одел до пят.

Сила описания природы здесь заключается в том, что, например, Абай описывает дрожащее отражение лунного света, падающего на поверхность озера в ночное время, шепот

листьев деревьев о себе, производит особое впечатление на молодежь, вызывает лирические чувства, вызывает чувство гордости за природу родного края[5].

Эстетические взгляды Абая переплетаются с красотой, гармонируют с природой. Он был поэтом, описавшим характерную для казахской природы, быстрого скакуна, красавицу девушку, верного пса. Эстетический аспект в трудах Абая является незаменимым инструментом в воспитании подрастающего поколения. Задача учителя-привнести ученика начальных классов в мир Абая, наполнить его вышитыми произведениями поэта.

Труды Абая имеют большое значение в воспитании подрастающего поколения. Какой бы труд великого поэта мы ни взяли, он – лирик, который умел призывать детей к чтению и познанию, соединяя казахское бытие с красотой природы. Особое место в трудовом воспитании подрастающего поколения, формировании нравственных, эстетических чувств занимают стихи и переводы поэта, слова назидания.

Список литературы:

1. Тажибаев А. Антология казахской поэзии. -Алматы, 2016
2. Кунабаев А. Собрание сочинений в 2 - х т.-Алматы, 2017
3. Кунанбаев А. Слова назидания.-Алматы, 2012
4. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы, 2014
5. Каратаев М. Проблемы, поиски, портреты. – Алматы, 2010

ӘОЖ 371.3:004

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Шилязова Рамина Сулеймановна - педагог-сарапшы

Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Ә.Әйтиев атындағы орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі

Аңдатпа. Соңғы жылдары білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды қолдану үрдісі байқалуда. Жаңа оқу-әдістемелік ұсыныстарда оқушылардың сабаққа зейінін арттыру және олардың үлгерімін бағалау үшін веб-технологияларды қолдану қарастырылған. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының білімін бағалау ретінде Kahoot! ойын мобильді құралының мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: бастауыш сыныптар, инновациялық технологиялар, Kahoot! платформасы, сынып динамикасы.

Аннотация. В последние годы наметилась тенденция использования инновационных технологий в системе образования. Новые учебно-методические рекомендации предусматривают применение веб-технологий для повышения внимания учащихся к уроку и оценки их успеваемости. В данной статье рассматриваются возможности игрового мобильного инструмента Kahoot! в качестве оценки знаний обучающихся в начальных классах.

Ключевые слова: начальные классы, инновационные технологии, платформа Kahoot!, классная динамика.

Abstract. In recent years, there has been a tendency to use innovative technologies in the education system. New teaching and methodological recommendations provide for the use of web technologies to increase students' attention to the lesson and assess their progress. This article discusses the possibilities of the gaming mobile tool Kahoot! as an assessment of the knowledge of students in the primary school.

Key words: primary school, innovative technologies, Kahoot! platform, classroom dynamics.

Қазіргі мектеп оқушыларының дүниетанымы жоғары технологиялық. Бұл ретте виртуалды ойындар мен әлеуметтік желілер шешуші рөл атқарды. Бірақ, қазіргі технологиялардың дамуы және кеңінен қолданысы орта білім беруде елеулі қиындықтар тудырады. Яғни, дәстүрлі сабақ беру моделі оқушылардың ынтасын, белсенділігін және зейінін ұзақ уақыт бойы ұстай алмайды. Ал бұлардың болмауы оқу нәтижелерінің төмендеуіне әкеледі.

Шетелдік зерттеулерге сәйкес, оқу үрдісіне белсенді қатысқан оқушылар енжар оқушыларға қарағанда көбірек білім алады. Ал оқушылардың сабаққа белсенді қатысуы сабақ материалын түсінуді және оқу нәтижелерін жақсартатыны туралы көптеген дәлелдер бар. Сабақ барысын интерактивті ету үшін бірнеше тәсілдер бар, соның ішінде сыныпты кішірек топтарға бөлу, сыныпқа сұрақ қою, жағдаяттармен жұмыс жасау, жазбаша материалдарды пайдалану, пікірталастар мен баяндамаларды ұйымдастыру, симуляциялар мен рөлдік ойындарды қолдану, бейне, аудио-визуалды құралдарды пайдалану [1]. Сондықтан да, жаңа оқу-әдістемелік ұсыныстарда оқушылардың сабаққа деген зейіндерін арттыру және олардың үлгерімін бағалау мақсатында веб-технологияларды, олардың ішінде Kahoot!, Quizizz, Socrative сияқты ойынға негізделген сандық бағалау құралдарын қолдану қошталады [2].

Жоғарыда аталған платформалардың арасында Kahoot! ішкі мотивация мен ойын ағыны теориясына сәйкес ойынды жобалау принциптерін пайдалана отырып ойын тәжірибесін қамтамасыз ететін алғашқы қызмет болды [1]. Демек, Kahoot! - бұл аудиторияның жауаптарын, рөлдік ойындарды және бейне және аудиовизуалды құралдарды пайдаланудың үйлесімі.

Kahoot!-тің бастауыш сынып оқушыларына сабақ беруде әсерін зерттеген жұмыстарды қарастырайық. 44 бастауыш сынып оқушылары негізінде Kahoot ойынына негізделген аралас оқытудың оқу тәжірибесінің нәтижелеріне сәйкес, синхронды онлайн оқытуды біріктіру техникалық қиындықтар туғызбаған, ойын белсенді қатысу мен интерактивті оқытуды қамтамасыз етуде сәтті болған. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері оқушылардың бәсекелестік сипаты мен өз білімдері бойынша кері байланыстың жеделдігін, сабақтағы зейіннің және есте сақтаудың жақсарғанын көрсеткен.

Kahoot! және одан да басқа инновациялық технологияларды оқыту барысында қолдануда көрнекі логиканы, материалды оқыту ырғағын, оның дозасын және аудиториямен қарым-қатынас стилін анықтау маңызды. Мысалы, математика сабағын визуализациялаудың ерекшелігі тек иллюстрация ғана емес, сонымен қатар білім мазмұнын құрылымдау, математикалық ұғымдардың құрылымдық-логикалық сызбаларын құру, алгоритмдерді сатылай көрнекілік, яғни оқу материалын көрнекілеу арқылы міндетті түрде бейнелеу болып табылады [3].

Дәлірек айтсақ, Kahoot! қолданбасын пайдаланған оқушылардың Kahoot! қолданбаған оқушылармен салыстырғанда сынақ ұпайларында айтарлықтай айырмашылық бар екенін анықтады. Сондай-ақ, жоғары ұпайлардың жақсаруы да Kahoot! қосымшасын қолданған оқушылар тобында байқалған. Мұндағы, Kahoot! қолданбасы оқушылардың сөздік қорын бағалау ұпайларын, зейіндерін шоғырландыруы және тапсырма тәртібін сақтауда жақсарулар байқалды. Зерттеуші Зарзыцка Пискорз (2016) грамматиканы үйренуде Kahoot қолданбасының тиімділігі өте жоғары (90%) екенін анықтады. Нәтижелер сонымен қатар сыныпта Kahoot немесе кез келген басқа ойынды қолдану құпталатынын көрсетті [4].

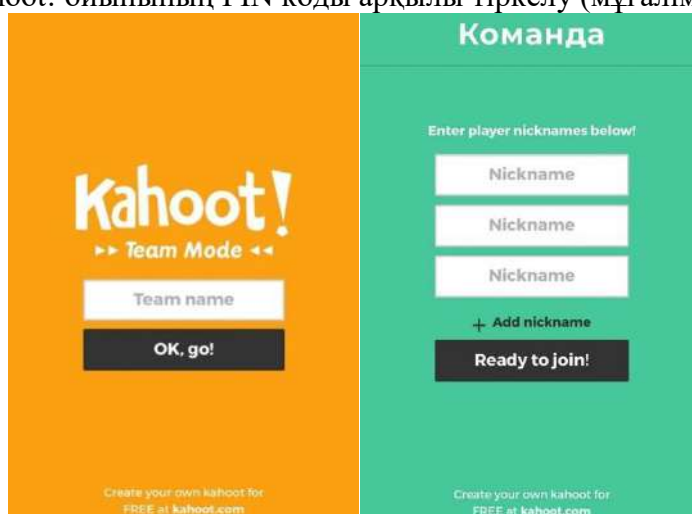
Кейбір мұғалімдер өз сабақтарында Kahoot! платформасын қолдануды қаламайды. Бұған себеп – ұпайларға және жеңіске бағытталған ойын оқушылар арасында мазасыздық тудырады деген қорқыныш. Оқыту үрдісінде Socrative пен Kahoot! ойын платформаларының оқушылардың мазасыздығына әсерін статистикалық тесттер арқылы сынаған зерттеуге сәйкес, Socrative-тің мазасыздық көрсеткіші - 2,238, ал Kahoot!-ке - 1,871 болды, мұндағы

мән неғұрлым төмен болса, соғұрлым мазасыздықтың аздығын білдіреді. Оқушылардың мазасыздануына бағытталған мақалалардың 70 пайызы сабақта Kahoot! ойнаудан студенттердің мазасыздануының азайғаны туралы мәліметтерді анықтаған [1].

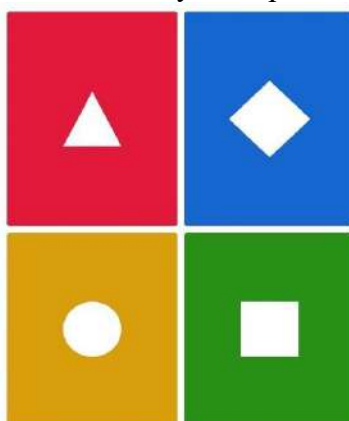
Kahoot! платформасын қолданудың мысалын қарастырайық. Kahoot! тапсырмаларына суреттер мен бейнелерді қосуға болады. Викториналардың жылдамдығы әрбір сұраққа уақыт шегін белгілеу арқылы реттеледі. Жүйе дұрыс жауаптар мен жылдамдық үшін ұпай береді. Табло компьютер экранында көрсетіледі және оны проекциялық тақтада да көрсетуге болады. Мұғалім ойынды сыныпта бастайды және жүйе PIN-кодты жасайды (1-сурет). Студенттер kahoot.it веб-сайтын ашып, PIN кодын, содан кейін мұғалімнің экранында өз атын енгізуі керек (2-сурет). Оқушылар гаджеттегі геометриялық фигуралар арқылы көрсетілген нұсқалардан дұрыс жауапты таңдайды (3-сурет). Викториналарды классикалық түрде ұйымдастыруға болады, онда жауап беру уақыты басталғанға дейін әр адамға өз командасының ойынын талқылау үшін қосымша 5 секунд беріледі.

Сурет 1. Kahoot! ойынының PIN коды арқылы тіркелу (мұғалімдер тақтасы).

Сурет 2. Kahoot! ойынына қатысушыларды/командаларды тіркеу.

Сурет 3. Kahoot! ойынына қатысушының мобильді құрылғысындағы төрт жауап нұсқасы (әр түрлі түсті геометриялық пішіндер түріндегі белгішелер).

Kahoot! платформасы білім беру процесінде оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын сақтай және арттыра алатын геймификация элементтерін пайдаланудың жарқын мысалы болып табылады [4]. Сондықтан Kahoot! викториналары, тестілері мен сауалнамалар дидактикалық мақсаттарда тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Сурет 4. Kahoot сервисінде викторинаны ойнау кезінде мұғалімнің тақтасында фотосуреті бар сұрақтың мысалы.

Kahoot! ойынында сұрақтың түрін викториналық сұрақ, ақиқат немесе жалған сұрақ, ашық сұрақ, сауалнама, сөз бұлтты немесе слайд қылып жасау мүмкіндігі бар. Сондай-ақ сұрақты қосу үшін сұрақ банкіні пайдалануға болады, ол тақырып бойынша іздеу негізінде тиісті сұрақтарды табады. Басқа опция электрондық кестеден сұрақтар мен жауаптарды импорттау болып табылады. Жасаушы әр сұраққа уақыт шегін орнатуға (5-тен 120 секундқа дейін), бір сұраққа берілетін ұпай санын көрсетуге, медиа-контент қосуға (сурет немесе YouTube-клип) және суретті уақыт өте келе көрсетуге мүмкіндік береді (4-сурет).

Сурет 5. Kahoot викторинасын ойнағаннан кейінгі подиум.

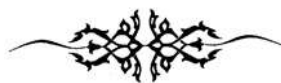
Әр сұрақтан соң таблода үздік бес ойыншыны көрсетеді. Кейде табло алғашқы бестікке кірмейтін ойыншыларды атап өтеді, мысалы, қатарынан бірнеше дұрыс жауапқа жауап беретін ойыншыларды немесе дұрыс жауап бере бастаған оқушыларды көрсетеді. Бұл кезеңде оқушының жеке экраны оның соңғы сұрақ бойынша алған ұпайын, жалпы ұпайын, ойын нәтижесіндегі орнын, оның алдында тұрған ойыншыдан қаншалықты артта қалғанын көрсетеді. Ойын аяқталған соң ең жоғары ұпай жинаған үш ойыншының аттары, жинаған ұпайлары, дұрыс жауап берген сұрақтардың саны подиумда көрсетіледі, сонымен қатар

үйренгендері, ұсыныстары және сезімдері туралы кері байланыс беріп, викторинаны бірден беске дейін бағалай алады.

Қорытындылай келе, Kahoot! дәстүрлі оқытумен және басқа оқу құралдары мен тәсілдерімен салыстырғанда оқыту үрдісі мен оқу нәтижелеріне оң әсері бар. Бұл платформаны кез келген пәнді және тақырыпты оқытуда қолдануға болады. Осыған қоса, Kahoot!-ті сабақта қолдану сынып динамикасының жақсаруына, соның ішінде мұғалім мен оқушының және оқушы мен оқушының өзара қарым-қатынасының жақсаруына, сабаққа белсенділігін арттыруда, сыныптағы атмосфераның және сұрақтарға жауап беруде қолайлы етуіне оң әсерін береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Wang, A. I., & Tahir, R. (2020). The effect of using Kahoot! for learning—A literature review. *Computers & Education*, 149, 103818.
2. Средняя Школа №2 Общеобразовательного Типа. (2022). 15.11.22 г в рамках недели английского языка был проведен открытый урок Жанболатовой Актоты Болаткызы. *Открытые уроки*
https://aktau2.edu.kz/ru/adisbolim/otkrytyi_urok?title=151122_g_v_ramkah_nedeli_angliyskogo_azyika_byil_proveden_otkryityiy_urok_janbolatovoy_aktoty_bolatkyzyi_194
3. Zaporozhchenko, T., Fonariuk, O., Popadych, O., Kliuieva, S., Ashikhmina, N., & Kanibolotska, O. (2022). Distance Education on the Basis of Innovative Technologies. Problems of the Primary School Teacher Training in Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 14(2), 102-117. <https://doi.org/10.18662/rrem/14.2/569>
4. Çetin, H. S. (2018). Implementation of the Digital Assessment Tool Kahoot in Elementary School . *International Technology and Education Journal*, 2 (1) , 9-20 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/itej/issue/39211/461500>

ӘОЖ 37.018

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент, Таджикова А.Ж. - оқытушы,
Мырзабаева Ж. - магистрант

«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада болашақ маманның экономикалық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: маман, экономикалық сауаттылық, білім сапасы, кәсіби білім, кәсіпкерлік.

Аннотация. В статье речь пойдет о формировании экономической грамотности будущего специалиста.

Ключевые слова: специалист, экономическая грамотность, качество образования, профессиональное образование, предпринимательство.

Annotation. The article will focus on the formation of economic literacy of the future specialist.

Key words: specialist, economic literacy, quality of education, vocational education, entrepreneurship.

Біздің ел экономикасының өзгеріп отырған әлеуметтік-экономикалық жағдайлары азаматтардың құзыреттілігіне жаңа талаптар қояды. Бұл өзгерістердің сәтті дамуы халықтың кәсіпкерлік белсенділігінің қалыптасуымен байланысты. Өйткені, кәсіпкерлік қызмет жаңа жағдайда экономиканы дамытудың маңызды негізі болып табылады. Бұл ретте халық қазіргі заманғы сын-қатерлерге жауап беруге дайын емес. Бұл азаматтардың көпшілігінде кәсіпкерлік қызмет саласында қажетті ғана емес, сәл болса да экономикалық білімінің болмауына байланысты туындап отырған жағдай. Соңғы жағдай адамның кәсіпкерлік субъектілері болғысы келмеуіне алып келеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты кәсіпкерлік дағдыларды қалыптастыру азаматтарды табысты әлеуметтендірудің, елді дамытудың маңызды міндетіне айналады. Өкінішке орай, Қазақстандық білім беру жүйесі уақыттың жаңа сынына жауап бермейді. Кәсіпкерлік қызмет субъектілерін даярлау тұрғысынан білім шетелдік зерттеушілердің дамуына бағытталған, олар жеке тұлғаның өмір бойы кәсіпкерлік қатынастарға міндетті түрде енуі керек екендігі туралы нақты түсінігіне негізделген. Кәсіпкерлік саласында нақты бағдар болмаса, бүгінде сәтті әлеуметтену мүмкін емес. Біздің елімізде ондаған жылдар бойы кәсіпкерлік дамудың қылмыстық жолы (көлеңкелі экономика) деген пікір қалыптасты, сондықтан оған қатысу тек азғындық қана емес, сонымен бірге қылмыстық жаза болып табылады. Сондықтан халық та, білім беру жүйесі де қысқа мерзімде қайта құруға дайын болмады.

Кәсіпкерлік қасиеттерді қалыптастыру және дамыту тұрғысынан білім беру жүйесі құндылық бағдарларының өзгеруіне ықпал етуі керек, халықты кәсіпкерлік саласындағы тұрақты біліммен, дағдылармен қаруландырып, жеке тұлғаны осы қызметке ынталандыру керек. Бұл білім берудің барлық деңгейлерінде оқу-тәрбие процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына жаңа тәсілдер іздестіруді және енгізуді талап етеді.

Азаматтарды кәсіпкерлікке дайындаудағы білімнің рөлі туралы зерттеулер кәсіпкердің жеке басын дайындауға баса назар аударады. Біздің ойымызша, білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі кәсіпкерлік қатынастарға ену жағдайында сәтті әлеуметтенуге дайындық болуы керек.

Тағы да атап өтейік – кәсіпкерлік қызметке дайындық барлық студенттерді даярлаудың мақсаты болып табылмайды. Оның үстіне, олардың басым бөлігі өз болашағын кәсіпкерлікпен байланыстырмайды. Алайда, нарықтық экономика жағдайында, біздің ойымызша, әр азаматтың және оның үстіне жоғары білімі бар маманның кәсіпкерлік саласында тұрақты құзыреттері болуы керек. Шынында да, арнайы кәсіпкерлікпен айналыспай-ақ, адам үнемі кәсіпкерлік қатынастарға түседі: әр түрлі ұсыныстардан тауарлар мен қызметтерді таңдайды. Кәсіпкерлік құзыреттіліктің болмауы көптеген Қазақстандықтардың материалдық құралдарды, тіпті тұрғын үйді жоғалтуға және басқа да жағымсыз салдарға алып келді. Алайда студенттердің әлеуметтенуінің тиімділігін тежейтін елеулі қайшылықтар бар [1]. Бұл маманды кәсіпкерлік саласында оның құзыреттілігін қалыптастыру арқылы кәсіпкерлік қызметке қосуға дайындау қажеттілігін тудырады. Бұл мынандай қарама-қайшылықтарды тудырады:

- қазіргі уақытта кәсіпкерлік дайындықтың негізгі мақсаты студенттердің негізгі еңбек қызметі ретінде кәсіпкерлік қызметке дайындығын қалыптастыру болып саналады, ал нарықтық қатынастар жағдайында сәтті әлеуметтену үшін кәсіпкерлік қатынастар саласында құзыреттілікті қалыптастыру қажет;

- студенттерді жоғары оқу орындарының профиліне сәйкес белгілі бір қызмет саласында кәсіпкерлікке дайындау, нәтижесінде түлектердің өмір бойы бетпе-бет келетін әртүрлі кәсіпкерлік жағдайлардағы мүмкін болатын шешімдер туралы кең білімі болмауы;

- педагогикалық және психологиялық ғылымдарда кәсіпкерлік құзыреттілікті қалыптастыру тәсілдерінің сәйкессіздігіне;

- кәсіпкерлік қасиеттердің біреуін ғана қалыптастыруға дайындық бағыты (тек экономикалық, ақпараттық немесе құқықтық құзыреттілік және т.б.);

- кәсіпкерлік қатынастарға қатысуға теориялық және практикалық дайындықтың уақыт талаптарына сәйкес келмеуі [2].

Жоғарыда аталған қарама-қайшылықтар маңызды әлеуметтік-педагогикалық мәселені шешу қажеттілігін тудырады - кәсіпкерлік саласындағы жеке тұлғаның құзыреттілігін қалыптастыру тәжірибесін түсіну негізінде осы қызметтің принциптерін, тетіктерін, әдістері мен ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын қазіргі талаптар тұрғысынан бөліп көрсету.

Қазақстан дамуының жаңа экономикалық шарттары, негізінен нарықтық экономиканың дамуы халықты кәсіпкерлік қызметке қатысуға және оны жүзеге асыруға дайындау қажеттілігін тудырды. Алайда, қазіргі уақытта болашақ кәсіпкерлер арнайы дайындалған білім беру мекемелерінен басқа кәсіпкерлік қызметке дайындық та, кәсіпкерлік салада құзыреттілікті қалыптастыру да тиісті деңгейде жүргізілмейді.

Кәсіпкерлік саласындағы маманның құзыреттілігін қалыптастыру жоғары мектептің ондағы кәсіби дайындық бағытына қарамастан маңызды міндеті болып табылады деген ережеге сүйене отырып, тиісті дайындықтың тұтас жүйесі ғана емес, сонымен бірге оны құрудың бірыңғай тұжырымдамалық тәсілдері де жоқ деп айтуға болады. Тиісті дайындық кәсіпкерлік тақырыптарын экономика бағдарламасына қосу арқылы немесе факультативті түрде жүзеге асырылады. Негізінен, оқу процесі студенттің алған кәсібі аясында кәсіпкерлік қасиеттерін қалыптастыру, оны белгілі бір дәрежеде кәсіпкерлік қызметпен айналысуға ынталандыру міндетіне негізделген. Көптеген жоғары оқу орындар үшін іс жүзінде студент өмір бойы кездесетін әртүрлі кәсіпкерлік жағдайларда оңтайлы мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру негізінде түлектердің сәтті әлеуметтенуін қамтамасыз ету маңызды міндет болып табылады.

Біз қазақстандық білім беру ұйымдарының бірқатар басшыларының жоғары оқу орындарының түлектерін коммерциялық салада жұмысқа орналастыру, оның ішінде таңдаған мамандығының бейіні бойынша емес еңбек қызметі жоғары оқу орындарының табысты қызметінің көрсеткіші болып табылады деген пікірімен келіспейміз. Керісінше, бұл жағдайда түлек талап етілмейтін білім алуға көп уақыт пен күш жұмсайды, ал мемлекет салық төлеушілердің қаражатын ұтымсыз пайдаланады.

Сонымен бірге, елдің экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуының жаңа тұжырымдамаларын іздеу оң үрдіс болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан қоғамында болып жатқан процестер әлеуметтік құрылымдағы айтарлықтай өзгерістерді болжайды: өз ісін ашу арқылы өздерін мүмкіндіктерін жүзеге асыруға тырысатын халықтың белгілі бір бөлігінің, кәсіпкерлердің жұмысын жандандыруға жағдай жасау.

Өркениетті кәсіпкерлік инновациялардың қайнар көзі болып табылады, өйткені ол өндірісті модернизациялауға, қоғамның әртүрлі салаларына соңғы ғылыми жетістіктерді енгізуге мүдделі. Қатаң бәсекелестік жағдайында табысты өмір сүргісі келетін кәсіпкерлер үнемі тәуекелге баруға, өз кәсіпорындарының техникалық және технологиялық базасын, өндірістік топтарды басқарудың стилі мен әдістерін жетілдіруге, тұтыну нарығындағы сұранысты зерттеуге, өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі тәрбиелеуге мәжбүр.

Кәсіпкерлік қызметтің әлеуметтік маңыздылығы мен жұмыс істеу ерекшеліктері оның әлеуметтік тасымалдаушысын бүгінгі таңда экономикалық өмірдің негізгі тұлғасына айналдырады, кәсіпкерлік әлеуметтік дамудың жетекші және шешуші күшіне айналады. Сондықтан отандық кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуын Қазақстанның дағдарыс жағдайынан шығуының қажетті жағдайларына жатқызу керек [3].

Сонымен қатар, отандық кәсіпкерліктің жандануы тек экономикалық процесс ретінде ғана емес, ең алдымен әлеуметтік-мәдени, яғни қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитын процесс ретінде қарастырылуы керек. Өйткені бұл меншік иелерінің жаңа әлеуметтік қабатының қалыптасуымен, олардың нақты құндылықтарымен, іс-әрекет мотивтерімен, адамның өзін-өзі тануымен байланысты және бүкіл Қазақстан халқының құндылық бағдарларының өзгеруін болжайды.

Айта кету керек, кәсіпкерлікті дамыту, бір жағынан, Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңінің қажеттіліктеріне сәйкес келеді, екінші жағынан, кәсіпкерлік қызметтің сәтті жұмыс істеуі үшін мемлекеттік әлеуметтік қолдау қажет. Сондай-ақ, Қазақстанда, тіпті ғылыми ортада да, қазіргі заманғы өркениетті кәсіпкерліктің не екендігі, кәсіпкер қандай қасиеттерге ие болуы керек, нені білуі және табысты кәсіпкерлік қызмет үшін не істей алатындығы туралы нақты пікір жоқ екенін атап өткен жөн. Бұл оның қалыптасуына теріс әсер етеді. Қазақстанда кәсіпкерліктің қалыптасу процесінің күрделілігі мен сәйкессіздігі жаңа кәсіпкерлердің іскерлік қатынастарының арнайы білімі мен мәдениетінің жеткіліксіз деңгейінде, көбінесе қызметтің әлеуметтік-гуманистік мотивациясы болмаған кезде, материалдық мүмкіндіктерін өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі тану мақсатында пайдалана алмауында көрінеді.

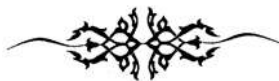
Бұл жағымсыз сипаттамалар негізінен қазіргі жағдайдағы қоғамның білім беру және тәрбие қызметінің кемшіліктеріне байланысты. Қазақстандағы ғылым мен білім беруді қаржыландырудың қазіргі қалдық қағидасы, оқу жоспарлары мен бағдарламаларының дұрыс ойластырылмауы, білімге деген сұраныс жастардың оқуға және ғылыми қызметке деген қызығушылығының төмендеуіне әкелді.

Бұған дәстүрлі білім беру жүйесі, оның жедел экономикалық қажеттіліктерге, оқу процесін ұйымдастырудың консервативті әдістеріне назар аудара отырып, көбінесе адамзат қоғамының дамуының қазіргі кезеңіне сәйкес келмейтінін қосу керек. Бұл жағдай ХХ ғасырдың екінші жартысында ақпараттандыру процестеріне байланысты мәдени және тарихи мұрагерліктің түрі өзгергендігімен түсіндіріледі. Компьютерлендіру арқылы адамды жеткілікті ақпаратты есте сақтау қажеттілігінен құтқаратын қазіргі заман оған жаңа міндеттер қояды: өз бетінше ойлауды үйрену, бейтаныс жағдайларда және стандартты емес жағдайларда еркін жүру, өз шешімдері үшін жауапкершілік қабылдау және т.б.

Қазір Қазақстанда түбегейлі экономикалық реформалар жүргізіліп жатқанда білім беру ісін дұрыс бағаламауға жол берілмейді. Бұл өркениетке қол созған жаңа Қазақстан қоғамында жаңаша экономикалық ойлауды қалыптастыру қажет екендігімен байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Амирян Д.С. Исследование предпринимательских способностей и технологии их формирования в учебном процессе // Социальная психология XXI столетия. - Ярославль, Изд-во Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, 2002. - С. 45-49.
2. Барыжикова Е.В. Интеграция аудиторной и внеаудиторной деятельности в процессе обучения основам предпринимательства // Среднее профессиональное образование - №3, 2004. - 0,4 п.л.
3. Дьячкова Е.В. Предпринимательский потенциал личности: психолого- акмеологические характеристики и психодиагностика. - Иваново: СЗАГС, 2003.-57 с.

ӘОЖ 371.13

ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент, Сарсенов Ж.Б. - оқытушы,

Бектурғанова М.С. - магистрант

«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада экологиялық тәрбие берудің тиімді жолдары сөз болады.

Кілт сөздер: білім беру ісі, тәрбие, экология, қарым-қатынас, табиғат.

Аннотация. В статье будут рассмотрены эффективные способы экологического воспитания.

Ключевые слова: образовательное дело, воспитание, экология, общение, природа

Annotation: The article will consider effective ways of environmental education.

Key words: education, education, ecology, communication, nature

Қазіргі қоғамның дамуы, ғылыми-техникалық үдерістің қарқындауы дүниежүзінің экологиялық жағдайы күрт нашарлап, жер шарының тіршілік белгілерінің жойылу қаупі бүгінгі уақытта маңызды мәселе болып отыр. Аталған мәселе бүгінге дейін қоғамдық, саяси, экономикалық, технологиялық, әлеуметтік, педагогикалық тұрғыда зерттеліп келеді [1].

Еліміздің экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамаларына, еліміздің қоршаған ортаны қорғау туралы заңына, мемлекетіміздің жалпы білім беру жүйесіндегі экологиялық білім беру мен тәрбиелеу тұжырымдамасына және үкіметтің осы бағыттағы қаулысына сай бүгінгі таңда бала бақшадан бастап жоғары оқу орнына дейінгі экологиялық білім беру бағытында атқарылатын іс-шаралар нақтыланып, белгіленуде. Сол сияқты, сан алуан саладағы заңдар шеңберінде экологиялық бағыт-бағдар берілмейтін тармақтар жоқ десек те болады. Еліміздің «жасыл экономикаға» көшуі туралы тұжырымдамасы қазақ халқының жағдайын, өмір сүру сапасын жоғарылату және еліміздің әлемнің аса дамыған отыз елінің қатарына енуі арқылы қазіргі қоршаған ортаға келетін зардаптар мен табиғи ресурстардың азып-тозуын мейілінше төмендете отырып, жаңа жағдайдағы экономикаға көшу мақсатында аса бір жүйелі өзгертулер мен жаңалықтардың орын алуына негіз болады [2]. Сонымен қатар, әлемдегі экологиялық мәселелерді болдырмаудың алдын-алудың жолдарын қарастыру бағытында бірталай ресми құжаттар негізге алуында [3].

Біз ерте ғасырлардан бастап алғашқы экологиялық зерттеулердің көріністерін сол кездері өмір сүрген ғұламалардың туындыларынан көре аламыз. Нақты тоқталар болсақ, ежелгі дүние ғұламалары Гераклиттің, Аристотельдің шығармаларында да экологиялық жағдайлар қозғалып, қарастырылған. Сондай-ақ, табиғатты зерттеушілер К.Линней, Ч.Лайель, Ч.Дарвин, Э.Геккельдің еңбектерінде, мәселен, Ч.Лайельдің «Геология принциптері» деген еңбегінде «Табиғаттың экологиясы», «Өмір сүру үшін күрес» деген ұғымдар қолданылған. Ал Ч.Дарвин «Түрлердің шығуы» атты еңбегінде органикалық дүниенің дамуына байланысты бірқатар экологиялық тұжырымдардың сырын ашып көрсетеді. Адам баласының іс-әрекеті соңғы жылдары биосфера ілімінің негізін салушы ғұлама ғалым В.И. Вернадскийдің пікірі бойынша, «өте қуатты геологиялық күшке айналды» [4].

Сол сияқты табиғатты аялау, экологиялық мәселелер ежелден келе жатқан халықтардың тұрмыстық шығармаларында жақсы орын алған. Қазақ ұлтында экологиялық мәдениеттің алғашқы негізі табиғатты түсіну, оның адам өміріне қажеттілігін сезіну арқылы қалыптасып, ұлттық үдеріске айналады. Қазақ ағартушы-зиялы қауымы табиғат құбылыстарын, оның әсем сымбатын «табиғат – адам» қарым-қатынасымен байланыстырып көрсетеді.

Жалпы экология секілді күрделі мәселені мемлекет деңгейінде шешу, ол үшін заңдар мен шешімдерді қабылдап қою жеткіліксіз болып отыр. Алдымен адам баласының қоршаған ортаға деген өз көзқарасын өзгертуді қажет етеді. Бұл туралы француз ғалымы Антуан-де Сент Экзюпери: «Таңертең тұрып, беті-қолыңды жуып, өзіңді жөнге келтіре салып, бірден өзіңнің планетанды жөнге келтір», – деген екен. Әрбір адам баласы өмірге келген кезінен бастап қоршаған табиғаттың сұлулығын көріп, сүйсініп, сол табиғаттың ажырамас бөлігі екендігін ұғынса, табиғаттың қасіреті адамның қасіреті болатынын ұғына білсе, сол табиғатты қорғау мәселесі де шешімін табатын еді.

Еліміздің Конституциясының 31-бабында «Мемлекет жеке адамның өмір сүруі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етіп қояды», – делінген. Адамзат баласының өмір сүріп отырған ортасының күллі әлемдік өзгеріске түсу қаупі төніп келеді.

Әрбір адам баласына экологияның өзі табиғатты қорғаумен байланысты екендігі түсінікті мәселе. Көптеген ғылыми әдебиеттерде экологияға еліміздегі табиғатты зерттеушілердің бірі, академик Н.Сарыбеков «адам – табиғат» қарым-қатынасында міндетті түрде орындалуы тиіс үш заңдылықты қатыстырып қарастырады. Сол табиғатты қорғау мәселесінің бүгінгі жоғары оқу орындарында оқу пәндерінің мазмұнына кіріктіре жүргізу болашақ педагог-студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастырып, болашақта табиғатты қорғауды негізгі мақсат ету қажеттілігі туындайды.

Әрбір адам «адам – қоғам – табиғат» секілді күрделі жүйенің бір бөлшегі ретінде алынған. Сол себепті де, адам баласы әсерінің нәтижесінде пайда болатын экологиялық дағдарыс салдарынан сол жүйенің байланысы бұзылады. Ал экологиялық жеке тұлға абай болуға тырысады, «бумеранг нәтижесі» бойынша – бір-бірімен байланысты: адам қоршаған ортаны өзінің іс-әрекеті қалдықтарымен былғайды. Осы орайда американдық ғалым Б.Коммонердің қағидаларын ұстануға болады.

Қазіргі кезде «Адам – қоғам – табиғат» жүйесіндегі өзара қарым-қатынастардың үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін олардың бойында экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет болады. Мұндағы экологиялық мәдениет түсінігі бізді қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды. Бұл қажеттілік XX ғасырдың 70-жылдарында айқындала түсті. «Экологиялық мәдениет» ұғымы күрделі әрі маңызды мәселе болғандықтан, кейінгі кезде философтардың, педагогтар мен психологтардың назарында болып келеді.

Жалпы «экологиялық мәдениет» ұғымының мағынасын терең ұғыну үшін, алдымен «мәдениет» ұғымының мәнін ашып талдау қажет. Көбінесе, біз мәдениетті жеке адамдардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілінен, сол сияқты, олардың материалдық және рухани байлықты тудыратын қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі деп санаймыз. Сол сияқты, оны қоғамның оқу-білім, ғылым мен өнер салаларындағы қол жеткізген жетістігі деп қарау қажет.

Көптеген ғасырлар бойы тарихы бар қазақ халқының философиясында табиғатқа, қоршаған ортаға, жерге қатысты экологиялық мәдениеттің алғашқы негізі қалыптасып, ұлттық жаратылысына сипат береді. Ұлттық менталитет халықтардың тұрмыс жағдайынан, қоршаған ортасынан пайда болып, біртіндеп қалыптасқан мінез-құлқын, әдет-ғұрыпын, ойлау жүйесін, салт-санасын көрсететін рухани бейненің сомдалған жиынтығы болып табылады.

Қазақ халқының түсінігі бойынша табиғаттың төл перзенті адам баласы оның ажырамас бөлігі болып табылады. Өйткені, табиғат пен адамды егіз ұғым деп қарастырған ата-бабаларымыз өзінің күнделікті тұрмысына сай, табиғаттың тозып, келешектегі адамзат баласының тағдырымен байланыстырып жас ұрпақтың бойына сіңіріп келген.

Зерттеуші Қ.Нұрланова халқымыздың экологиялық тұжырымдамасының келесі үш деңгейін айқындайды:

– адам баласының табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасы, яғни адам мен табиғат біртұтас дүние ретінде;

– жер шарымен өзара байланыс, ел мен жер егіз немесе «Жерге жетер ештеңе жоқ, жерден өтер байлық жоқ. Жер болса, ел болады, ел болса ер болады»;

– жердегі барлық тіршіліктің өзара табиғи біртұтастықтағы бар.

Сонымен, жоғары білім беру үрдісінің басты мақсаты адамгершілік, гуманизм идеясы мен жеке тұлғаға бағытталған оқу жүйесіне негізделеді. Мұнда бихевиористер мен гуманистердің ойлары осы мақсатқа жақын болады. Зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, бихевиористер адамдарды биологиялық тұлға деп тани келе, олардың биологиялық мәдениетін табиғатпен тікелей байланыстыра, гуманистер адамның қоғам мүшесі ретінде назарға алады.

Адамның өзін қоршаған ортамен саналы қарым-қатынас жасау дағдысы ақыл-ойға, интеллектіге байланысты болады. Философтардың идеяларынан адам мен табиғаттың өзара

ажырамас бірлікте, біртұтастықта болуы қажет екендігі көруге болады. Жалпы философиялық ойда экологиялық мәдениет идеал ретіндегі жалпы мәдениеттің негізін қалаушы, маңызды құндылықтарға ие мәдениеттің жаңа түрі болып табылады.

Болашақ педагогтардың экологиялық даярлығының психологиялық тұстарын ашуда басты орынға психологияға экологиялық үйлесім маңызды саналады. АҚШ-та 1960 жылдардың аяғында Дж.Гибсонның психологиялық бағыты – экологиялық бағыт ретінде қалыптаса бастады.

Американдық ғалым Дж. Гибсон бойынша адам физикалық әлемде емес, экологиялық әлемде өмір сүреді. Бұл үйлесімде «субъект» және «қоршаған орта» бірін-бірі толықтырады және бір-бірінсіз өмір сүруі мүмкін емес, яғни субъект өмір сүретін әлем өзінше тіршілік етеді.

Орыс ғалымы Е.Кудрявцева экологиялық тәрбиенің психологиялық табиғатын зерттеп, оны жүйелік тәсілмен орындаудың қажеттілігіне айрықша мән береді. Ол табиғатты қорғау мен оған қамқорлық қарым-қатынастың қажеттілігі педагогтың психологиялық ерекшеліктері қалыптаспайынша мүмкін болмайтынын ескертіп, негізгі үш бөлікті ажыратады:

– интеллектуалды бөлік. Ол – адамның сенімі негізінде жатқан, дүниетанымдық көріністегі ақыл-ойды іскерлікті ойлау тәсілдері арқылы игеруі;

– жеке-даралық бөлік. Бұл – түрткі, табиғат құбылыстарын бағалау, табиғатқа қарым-қатынас; табиғат қорғау жұмысында мақсат қоя білу және олардың түрткілік дәлелі; моральдық бағыттылығы, экологиялық қауіпті жеңудегі рухани бағдарлылық сенімділігі;

– субъектінің ішкі даярлық бөлігі. Бұл дегеніміз – ықылас, ниет-субъектінің өзінде бар біліміне қарай әрекеттенуге талпынысы, ұстанған жолы, әрекетке айналдырудағы дайындық деңгейі.

Жалпы мәдениет тарихына арналған зерттеулерде американдық антропологтар мәдениеттің болмысын, оны құрайтын бөліктер мен қасиеттерді, психологиямен және қоғаммен өзара қарым-қатынасын зерттей отырып, оны үш тұрғыда: адамның табиғатпен, құндылықтарымен және өзге адамдармен өзара байланыста қарастырады.

Қазіргі таңдағы стратегиялық міндеттердің бірі - өркениетті отыз елдің қатарына кіру үшін алдымен экологиялық мәдениеті қалыптасқан жас ұрпақ тәрбиеленуі керек. Ал экологиялық мәдениетті адам табиғатты қорғауда бар мүмкіндігін қолданады, өзінің ғана емес басқаның да табиғатты ластамауына жол бермейді. Табиғаттың тозығын шығармай пайдалану, кейінгі жас ұрпаққа аманат болып ұсыну – біздің ата-бабаларымыздың бойына сіңген қасиет деп айтуға болады. Экология мәселесіне қазақ халқы ежелден-ақ мән беріп, тұрмыс-тіршілігін соған сәйкес қалыптастырып келген.

Халқымыздың табиғатқа жақын болуына тарихи қалыптасқан көшпелі өмір салты әсер етті. Тек оған сонау қатал табиғатты игерудегі оның ерекше тәжірибесі бар өлшемдердің жас ұрпақтары ғана сыннан өте алатыны анық. Отандық мәдениеттанушы Т.Ғабитовтің, қазақ мәдениетін ертедегі грек мифологиясындағы өзін-өзі жағып жіберіп, сол күлден қайта тірілетін қасиеті бар қиял-ғажайып құс-феникспен теңеуге болады» деп айтады. Жойылу қаупі төнсе де, ер жүрек ата-бабаларымыз рухани қазынасы – төл мәдениетін көзінің қарашығындай күтіп, бүгінгі жас ұрпаққа аманат етіп қалдырады.

Адам баласы мен табиғаттың қарым-қатынасы, жеке тұлға мәдениеті туралы қазақ ойшылардың аса құнды ой-пікірлері осы күнге дейін өз өзектілігін жойған жоқ.

Адамзат баласының қоршаған табиғатқа қарым-қатынасын қалыптастыру мен зерттеу әдістемесін, оның өлшемдерін бірқатар педагогтар А.П.Сидельковский, И.П.Салеева, Н.Д.Соколова, С.И.Немов және т.б. зерттеп қарастырады. Олардың табиғатқа қарым-қатынас «сан алуан табиғат объектілерімен және түрлі құбылыстармен саналы байланыстар жасау» деп тұжырымдайды. Ғалым А.П.Сидельковскийдің тұжырымдауында: «Адамзат баласының өмір тіршілігінде болатын өзге де қарым-қатынас түрлері тәрізді қоршаған ортамен байланыс

түрлері де біртұтас әлеуметтік жүйелер құрылымын құралады. Оның ойынша жеке адамның тәжірибелік іс-әрекетінде және психикасында сипатталады», – делінген.

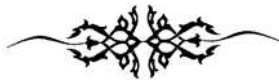
Орыс психологы С.Л.Рубинштейннің пікірінше, «әлем адамдармен арақатынасын сипаттайтын заттар мен құбылыстардың жиынтығынан тұрады» дейді. Сол сияқты, жеке тұлға дамуының маңызды бөлігі адамның өзге адамдарға қарым-қатынасы саналады. Кез-келген жеке тұлғаның қоршаған ортамен қарым-қатынасының басты бөліктерінің бірі – қарым-қатынас болып табылады. Сонымен қатар, экологиялық мәдениеттің біртұтастығына табиғатқа деген жанашырлық қарым-қатынаспен бірге эмоционалдық қарым-қатынас та байланыстырылады. Табиғатқа деген әсемдік пен әдемілікті сезіну, болашақ жас ұрпақ алдында тұрған қоршаған табиғи ортаға деген жауапкершілікпен қарау сезімдерін жатқызуға болады. Адам бойында табиғатқа эмоционалды қарым-қатынасты қалыптастыру үшін бейнелеу өнері құралдарын қолдану оң нәтижелер беретіні анық. Себебі, табиғаттың сұлулығын сездіру бейнелеу өнері пәнінің үлесіне де жатады.

Біз білетіндей, экологиялық мәдениеттің педагогикалық жағынан берілген анықтамасында алдымен «экологиялық тәрбие» және «экологиялық білім» терминдерінің қатынасын анықтаған дұрыс болады. Сол сияқты, педагогиканың бір саласы 1980 жылдардан бері әлемдегі бірқатар елдерде экологиялық білім мен тәрбие беру қалыптасты десек те болады. Жас ұрпаққа табиғат қорғауды оқыту проблемасымен айналысып жүрген зертеушілер бұл ұғымдарды ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеп негіздеді. Бірқатар ғалымдар экологиялық тәрбиені экологиялық білімді байланыстырушы деп қарастырады. Сол себепті де, бұл анықтаманы білім ұғымы тәрбие ұғымына қарағанда жалпы ұғым деп қарастырады.

Еліміздің бүгінгі саясатында «Экологиялық білім мен тәрбие аса маңызды орын алады, оның негізгі мақсаты – экологиялық жан-жақты іс-әрекет етуге дайын ХХІ ғасырдың жаңа тұлғасын қалыптастыру».

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Сарыбеков, М.Сарыбеков, Қ-Д. Н.Сарыбеков. «Қазақ халқының табиғат қорғау дәстүрлері». Алматы: «Рауан», 1996.- 13 бет.
2. Экологиялық білім бағдарламасы. – А.: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ Білім Акад. Респ. Баспа каб., 1999. - 65б.
3. Н.Сарыбеков Халық дәстүрі. Табиғи оқулық // Биология және химия. 1997. №6 10-16б.
4. Тұрдықұлов Э.А. Экологическое образование учащихся в процессе изучения предметов естественно научного цикла. Автореф. дисс..док. пед. наук.М., 1982 –38с.
5. Бұзаубақова К.Ж. Жалпы орта білім беретін мектептерде сабақтан тыс жұмыстарды өткізу барысында оқушыларға экологиялық білім беру мен табиғат қорғауға тәрбиелеудің педагогикалық негіздері. п.ғ.к. дисс. Тараз, 1997.

ӘОЖ 81'373

ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАҢАША ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

**Панзаева С.Б., Әуезова А., Базарбаева - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институтының магистранттары**

Аңдатпа. Мақалада қашықтан оқыту жағдайындағы дене тәрбиесінде жаңаша оқыту технологиясын қолдану мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: қашықтан оқыту процесі, білім беру жүйесі, білім сапасы, жаңаша оқыту

технологиясы, дене тәрбиесі.

Аннотация. В статье речь пойдет о применении новой технологии обучения в физическом воспитании в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: процесс дистанционного обучения, система образования, качество образования, новые технологии обучения, физическое воспитание.

Annotation. The article will focus on the application of a new learning technology in physical education in the conditions of distance learning.

Key words: the process of distance learning, the education system, the quality of education, new learning technologies, physical education.

Қашықтан оқыту және білім беру - бұл оқытуды ұтымды және қол жетімді ететін заманауи технология. Бұл жаһандану дәуіріндегі технологиялық өзгерістер яғни, компьютерлерді пайдалана отырып интернетпен білім берумен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда қашықтан оқыту ЮНЕСКО-ның мәдени-білім беру бағдарламаларының негізгі бағыттарының бірі ретінде танылып, соңғы онжылдықтарда білім беру мен ақпараттық мәдениеттің ғаламдық құбылысына айналды. Қашықтан оқытудың тиімді тұсы - денсаулығына, өмір салты ерекшеліктеріне байланысты ерекше білім алуды қажет ететін адамдар үшін толыққанды білім алуға мүмкіндік береді.

Қашықтан оқыту - бұл білім беру үдерісіне тән мақсаттар, мазмұн, әдістер, ұйымдастырушылық формалар, оқу-әдістемелік құралдар сияқты барлық компоненттерді қамтып интернет-технологиялардың нақты құралдарымен іске асырылатын қашықтағы мұғалім мен оқушының өзара әрекеті болып табылады.

Қашықтан оқыту - бұл қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдана отырып, оқу материалдарын алуға мүмкіндік беретін оқыту технологиясы. Интернет арқылы мұғалімдерден кеңес алуға, басқа оқушылармен қарым-қатынас жасауға, тесттер мен емтихандарды интернет арқылы алуға мүмкіндік береді.

Қашықтан оқыту технологиясы бойынша мұғалімнің негізгі міндеті – оқушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады: туындайтын мәселелерді қарастыру; мақсат пен міндеттерді қою; білім, тәжірибелерді беру; ұйымдастыру қызметі; білім алушылардың арасында өзара байланысты ұйымдастыру; оқу үрдісін бақылау. Тыңдаушылар қашықтан оқыту кезінде білім беру үрдісінің негізін қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді қарқынмен өз бетінше жұмысты құрайды. Сондықтан тыңдаушылар жұмыстың техникасы мен әдістемесін жоғарғы деңгейде, білімді өз бетімен толықтыру арқылы меңгеруі қажет.

Мұндай жағдайда мұғалім оқушының жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескереді. Қашықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы мұғалімдеріміз бен оқушыларымыз әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады.

Осы істі жүзеге асыруда мұғалімнің атқарар рөлі зор. Оған әрі ауыр, әрі жауапты міндет жүгі жүктеледі: ол пәннің бағдарламасының құрылымын дайындап, оны қашықтан білім беру жүйесімен ағастырып бейімдейді, оқу үрдісінің барысын қадағалап, тапсырмаларды орындау барысында, өз бетімен бақылау-пысықтау жұмыстарын орындау жөнінде ұсыныстар береді. Қашықтан оқыту бойынша жұмыс істейтін мұғалім оқытудың жаңа технологиясын, оқытудың компьютерлі және тораптық жүйелерін жетік біліп, олармен іс жүргізу ісін орындау шарт.

Қашықтан оқыту тәсілімен оқытатын педагогтарға және осы іске қатысты басқа да адамдарға бірнеше талаптар қойылады:

- Педагог компьютермен жоғары дәрежеде сауатты жұмыс істей білуі қажет.
- Қашықтан оқытудағы мақсаттары мен міндеттері, оның алдағы уақытта ақпараттық технология және коммуникация құралдарының негізінде дамуы туралы білуі қажет.

• Қашықтан оқыту технологиясын жетік білетін, білім саласындағы қызметкерлерді, білім алушыларды таныстыра білуі қажет.

• Педагогтің ақпараттық құралдармен жұмыс істеуге іс жүзінде дағдылануы қажет.

• Оқытудың телекоммуникациялық құралдарын қолдану ісіне дағдылануын қалыптастыру, атап айтқанда: тұтынушылар арасында ақпараттар алмастыру және ақпараттық жүйелердегі ресурстарды пайдалануға дағдылануын қалыптастыруы қажет.

• Жинақталған түрде оқу бағдарламасын құрайтын белгілі бір тәртіптегі модульдік курстардың әдістемелерін баяндай және курстарды өткізуді ұйымдастыра білуі қажет.

• Оқу үрдісін қашықтан оқыту шеңберінде жүргізу ісіне жан-жақты даярлау, қашықтан оқыту жүйесі бойынша сабақ өткізу үрдісінде үйлестіруші болуы қажет.

Бүгінгі таңда ақпараттық қамтамасыз ету жүйесіне баса мән бермейінше, білім берудің ақпараттық технологияларын, дәлірек айтқанда, электрондық оқулық және бейнефильмдерді, басқа да электрондық басылымдарды қашықтан оқытудың спутниктік арнасы арқылы ендірейінше, кез-келген әлеуметтік-экономикалық саланың алға басуы мүмкін емес.

Қашықтан білім беру дегеніміз - қашықтағы мұғалімдердің басшылығымен білім, білік және дағдыларды өз бетінше меңгерудің мақсатты, ұйымдастырылған, жүйелі түрде жүзеге асырылатын үрдіс [4]. Жалпы, қашықтан оқыту – білім, білік дағдыларды алу үрдісі, бұл кезде оқыту рәсімдерінің тұтас немесе белгілі бір бөлігі оқытушы мен студенттің жергілікті алшақтығына қарамастан жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады. Сондай-ақ, қашықтан оқытудың жетістігі – педагогтың өзінің қатысуынсыз білім алушы назарын өзінен тыс қалдырмайтын қабілеттілігіне байланысты. Жаңа тақырып бойынша берілетін материал баспаға шығарылған түрде қашықтан оқыту курсына электрондық түрде немесе электрондық оқулық түрінде беріледі. Жаңа тақырыпты бұлай баяндау кезінде сабақтың басты элементі форум немесе чат болып табылады. Мұндай баяндаулар алдын-ала жоспарланып, алдын-ала даярланған жоспар бойынша жүргізіледі. Оқу үрдісіне тьютор белсенді қатысады. Қашықтан оқытуда жаңа материалды баяндаудың тағы бір нұсқасы – виртуалды шебер. Әдетте оқу материалын баяндау және талқылау бір мезгілде жүргізіледі.

Оқу үрдісінде қашықтан оқытудың аталған факторларын ескере отырып, қашықтықтан оқыту қағидаларын жүзеге асыруға болады.

Қашықтан оқытудың негізгі қағидалары:

1. Білімдер қоры қағидасы.

2. Даралау қағидасы.

3. Жаңа ақпараттық технологиялар құралдарын қолданудың педагогикалық мақсаттылығы қағидасы.

4. Гуманистік оқыту қағидасы.

5. Педагогикалық тәсілдің басымдығы қағидасы.

6. Білім беру мазмұнын таңдау қағидасы.

7. Ақпараттық қауіпсіздік қағидасы.

8. Сәйкес келетін оқыту технологиясының қағидасы.

9. Қашықтан оқыту жүйесін дамыту үрдісінде жаңа модельдер пайда болуы мүмкін, оны қажет болған жағдайда оған қосу керек. Осы модельдер бойынша оқытудың ұйымдастырушылық формалары арасында компьютерлік конференциялар мен дебаттар, телеконференциялар, ақпараттық құралдар, сессиялар, телекеңестер, жобалық жұмыс, оқушылардың шығармашылық өзіндік жұмыстары, олимпиадалар, пікірталастар, іскерлік ойындар және т.б.

10. Ұтқырлықты үйрену қағидасы.

11. Өзін-өзі актуализациялау қағидасы.

12. Жеке тұлғаға бағдарланған көзқарас қағидасы.

Қашықтан оқыту білім алушылар үшін бірқатар артықшылықтарға ие:

- қол жетімділік;

- параллельділік;

- икемділік;
- асинхрония;
- модульдық;
- ұтқырлық;
- экономикалық тиімділік.

Мұғалімнің жаңа рөлі: оған оқу үдерісін жетілдіру, оқытылатын курсқа түзетулер енгізу, жеке оқу жоспарын құру кезінде консультациялар беру, білім беру жобаларын басқару және т.б. Педагог өзара қолдау топтарын басқарады, білім алушыларға кәсіби өзін-өзі анықтауға көмектеседі. Қашықтан оқыту жүйесінде оқушы мен мұғалім кез-келген уақытта хабарлама алмаса алады. Өзара әрекеттесу әдістері - бұл электронды пошта немесе электронды компьютерлік желілер арқылы іске асады.

Білім беру сапасын мамандандырылған бақылау: қашықтан оқыту кезінде бақылау нысандары ретінде қашықтан ұйымдастырылған емтихандар, сұхбаттар, практикалық, курстық, дизайнерлік жұмыстар, сырттай оқулар, компьютерлік интеллектуалды тестілеу емтихандары қолданылады.

Қашықтан оқыту барысында интернет технологиясы, кейс технологиясы, видео технологиясы, т.б. қолданылады. Аталған педагогикалық технологияларды жүзеге асыру жалпы дидактикалық оқыту әдістеріне негізделген.

Қашықтан оқытудың негізгі құралдары: кітаптар (қағаз және электронды түрде), онлайн-оқу материалдары, компьютер кәдімгі және мультимедиялық нұсқалардағы оқыту жүйелері, аудиотренинг және ақпараттық материалдар, видеотренингтер және ақпараттық материалдар, бейнематериалдар, бейнеконференциялар және форум байланысы, зертханалық семинарлар, тренажерлар, қашықтан қол жетімді мәліметтер базасы және білім, қашықтан қол жетімді электронды кітапханалар, дидактикалық материалдар ақпараттық жүйелерге негізделген дидактикалық материалдар, сараптамалық оқыту жүйелері.

Қашықтықтан оқыту — қазіргі заман талабы. Сондықтан мектептегі кез-келген пәнді қашықтан оқыту жүйесінде құра білген жөн. Дене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу тарихын, спорт түрлері дамыған елдерді спорттың әр саласындағы белгілі спортшылар өмірін алуға болады. Сол себептен мұғалім сабақты тартымды етіп теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру тиіс.

Қазір елімізде оқыту мазмұны жаңартылып, қашықтықтан оқыту негізінде жазылған бағдарламалар мектептердің жаңа жүйеге көшуін, әрбір мұғалімнен жаңаша жұмыс істеуін, батыл шығармашылық ізденісін, оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыруды талап етеді. Осы орайда онлайн режимінде жұмыс жасау мұғалім мен оқушыға біраз қиыншылық тудырғанымен, оның тиімді жақтарын да жоқ емес. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерген жөн. Мысалға, оқушы ең бірінші қажетті қашықтықты еңсерумен, уақыт пен күшті үнемдейді. Логикалық ойлау қабілетін арттыратын шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ сынды үстел ойындарын жетік меңгеруге зор мүмкіндіктері бар. Осы орайда онлайн жарыстар да өткізіліп тұрады. Қашықтан оқытудың тиімсіз жақтары да жоқ емес, ол оқушылар физикалық күш-қуатты талап ететін футбол, баскетбол, вoleyбол секілді спорт түрлерімен шұғылдана алмауында екеніндігінде.

XXI ғасыр жоғары ақпараттық технологияның дамыған ғасыры. Бұл білім беруді жаңғыртудың жаңа шарттарын талап етеді. Сондықтан да мектепте жаңаша технологияларды қолдану маңызды. Оқу процесінде ақпараттық технологияны қолдану – оқу мотивациясын

арттырудың бір тәсілі. Ол оқушының ғана емес, мұғалімнің де шығармашылық тұлғасын дамытуға ықпал етеді, адамның негізгі қажеттіліктерін, яғни қарым-қатынас, білім беру, өзін-өзі жүзеге асыруға көмектеседі [2].

Ақпараттық технологияларды дене тәрбиесі пәнінде қолдану оқушылардың төмендегі мүмкіндіктерін ашады:

- Коммуникациялық қабілеттерін дамыту;
- Ақпарат көздерімен жұмыс жасау;
- Шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- Оқу үдерісіне белсене қатысу;
- Оқу мотивациясын арттыру;
- Ақпараттық қоғам жетістіктеріне жақындау.

Қорыта айтқанда, дене тәрбиесі сабағында оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру әртүрлі ақпараттық технологиялардың негізінде жүзеге асады. Соның бірі онлайн сабақтары. Қашықтан оқыту технологиясы негізінде дене тәрбиесі пәнінен әртүрлі жазба жұмыстарын платформаға орналастыруға болады. Жазба жұмыстарына реферат, баяндама, эссе, жоба, мақала т.б жатады.

Жаһандану - бұл үнемі дамып келе жатқан нақты тарихи күш.Заманауи ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар әр түрлі ақпаратқа қол жетімділіктің арқасында білім алушы мен педагогтің өзара әрекеттесу сипатын өзгертеді. Ақпараттандырудың кеңеюі жағдайында оқушы өзі үшін қызықты ақпаратты таңдай алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Полат Е.С. Дистанционное обучение: организационные и педагогические аспекты: ИНФО, 2005. – 243 с.
2. Дузбаева Р.М. «Интерактивное обучение - как необходимое условие дистанционной формы обучения» //Сб. науч.статей III Международного форума «Информатизация образования Казахстана и стран СНГ» (27-28 апреля 2004 года). Алматы, РЦИО, 2004, С.348-356.
3. Ахметова Г.Б. Дистанционное обучение как условие развития университетского образования //Информатизация профессионального образования, Алматы: КазГУМОиМЯ, 2003. - С.95-99.
4. Абдыгаппарова С.Б., Тургенбаева Г.А., Хайбуллина А.Х. Система дистанционного обучения в КазГАУ // Дистанционное образование в РК: анализ опыта и перспективы развития. Международная научно- практическая конференция. 15-16 марта, Алматы, КазГосЖенПИ, 2001. – С. 223-224.
5. Полат Е.С., Буханкина М.Ю., Моисеева М.В. Теория и практика дистанционного обучения. – М.: Академия, 2004. – 416 с.
6. Ахметова Д.З. Дистанционное обучение: от идеи до реализации. – Казань: Издательство «Познание» Института экономики, управления и права, 2009.- 176 с.
7. Джусубалиева Д.М. Дистанционное образование. – Алматы, 1997.

ТІЛ БІЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Турсункулова А.Д.

Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Көктал орта мектебінің мұғалімі
Кадримбетова Г.О. - Тараз қаласы, №47 орта мектептің мұғалімі
Бахан А., Ходжабаева А. - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институтының магистранттары

Андатпа. Мақалада қазақ тіл білімін оқытудың өзекті мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: оқыту процесі, білім беру жүйесі, білім сапасы, тіл заңдылықтары, сөз, сөйлем.

Аннотация. В статье будет рассмотрен актуальный вопрос обучения казахскому языкознанию.

Ключевые слова: процесс обучения, система образования, качество знаний, закономерности языка, слова, предложения.

Annotation. The article will consider the topical issue of teaching Kazakh linguistics.

Key words: the learning process, the education system, the quality of knowledge, patterns of language, words, sentences.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы ХХІ ғасырда келешек ұрпаққа білім мен ұлттық тәрбие беру жүйесінің жаңаша ұстанымын қалыптастыруды басты мақсат етіп алдыға қойып отырғандығы белгілі.

Осындай жаһандану дәуірінде әлемдік білім мен ғылым кеңістігінен басты орын алу ісін жандандыруда тәлім – тәрбие ісінің нақты даму бағыттарын көрсетіп, білім мазмұнын кеңейту, оқыту үрдісін жандандыру, оған жаңаша инновациялық технологияларды мейлінше мол енгізу, жан-жақты жақсы дамыған, рухани жан дүниесі бай өз жері мен елін ерекше шын сүйетін нағыз толық адам, тұлға қалыптастыру міндеттері негізгі мәселелердің бірі.

Жаңаша оқу-ағарту жүйесі дәстүрлі оқыту үрдісін толығымен жаңаша сипатта өзгерте отырып, оқытудың тың технологияларын пайдаланудың тиімді әдістерін қарастырады. Осы жағдайдың өзі жас ұрпаққа білім берудің, жеке бір толыққанды тұлғаны кемелдендіре дамытудың нәтижелі ізденістерін жоспарлы түрде ұйымдастырудың, әрі осы шараға басшылық жасай отырып, жеткіншектердің белсенді іздемпаздығын тудыруға бағыттайды [1].

Болашақ жас ұрпақты асыл адамгершілікке, Отанын, елін, жұртын, туған жерін сүйе білуге деген зор сезімге тәрбиелеуде қазақ тілі пәнінің орны ерекше.

Сабақ барысында және сабақтан тыс жағдайларда оқушыларға теориялық біліммен қоса түрлі мән-мазмұны бай шығармаларды жаттығу жұмыстарын қолдану арқылы оларды ұлттық рухта тәрбиелей білсек, онда алдыға қойған мақсатымызға еркін қол жеткізе аламыз. Осы жолда табысқа жету мұғалім шеберлігіне, іздемпаздығы мен білімділігіне байланысты болмақ. Мұғалім алғашқы кезекте сабақ өткізу барысында талап етілер дидактикалық, әдістемелік талаптардың биігінен шыға білуі керек. Бұл ұстаздар қауымынан шығармашылықпен жұмыс атқаруды талап етері анық.

Қазіргі таңда сабаққа қойылар талап биігі өте жоғары. Себебі, ғылым мен техника жақсы дамыған заман талабында дидактиканы дамыта оқыту мәселесі күн тәртібіндегі мәселе. Білікті ұстаз әрбір сабақта дамыта оқыту мақсаттарын жан-жақты көздеуі тиіс. Себебі, көкірегі ояу, көзі ашық тұлғаны қажет етер күн талабында оқушы өздігінен терең ізденбесе, алдыға қарыштап ілгері басуға ұмтылмаса жетістік көкжиегінен көріне алмасы анық.

Бүгінде қазақ тілі білімі оны оқыту әдістемесі кеңінен дамып, жетілген. Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылыми пән тұрғысынан терең зерттелу үстінде. Ол туралы түйінді тұжырымдар мен тиянақты пайымдаулар жасалып та жатқандығы белгілі.

Десек те, қазақ тілін оқыту әдістемесі күн өткен сайын жаңара жаңғырып, толыса дамып отыруды керек ететін ғылым саласы болғандықтан оны оқытудың жолдары үнемі жетілдіруді қажет етеді.

Қазақ тілі сабағында негізгі теориялық тақырыптардың бірі сөз таптары туралы мәлімет беру. Осы тақырыпты өткізу барысында алғашқы кезекте қазақ тіліндегі сөздер **мағыналық, тұлғалық** және сөйлемдегі атқаратын **қызметі** жағынан өз ішінде бірнеше топқа бөлінетіндігі мысалдар арқылы түсіндіріледі.

Сөздердің сөйлем ішінде қай мағынада жұмсалып, тұлғалық өзгерістеріне қарай қандай мағынаны білдіріп, қандай қызмет атқарып тұрғанына көңіл аударта ұғындырамыз. Мысалы, "**Ат** - жұмыс көлігі", - деген сөйлемдегі "ат" сөзі заттық мағынада, түбір тұлғада, бастауыш қызметінде жұмсалып тұрса, "**Балаға атты кісі жолықты**", - дегенде "ат" сөзіне -ты жұрнағы жалғанып, туынды түбір тұлғада, сындық мағынада, сөйлемде анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. Ал, "**Оғың нысанаға тисін десең, асықпай көздеп ат**" деген сөйлемдегі "ат" сөзі қимыл-мағынасында, түбір тұлғада, сөйлемде баяндауыш қызметінде жұмсалып тұрғандығы сұрақ-жауап арқылы оқушылармен бірге анықталады.

Тақтадағы мына сөйлемге назар аудартып, сөйлем мүшелеріне қарай талдатамыз.

Мектеп жанында түрлі гүлдер өсіп тұр.

1. Мектеп жанында түрлі гүлдер (қайтгі?)
2. Мектеп жанында түрлі нелер (гүлдер) өсіп тұр?
3. Мектеп жанында қандай (түрлі) гүлдер өсіп тұр?
4. Түрлі гүлдер қайда (мектеп жанында) өсіп тұр?

"Өсіп тұр" тіркесі - қимылдық мәнді, бір сұраққа жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарып, "өсіп" деген негізгі сөз "тұр" сөзі тіркесіп көмекші қызмет атқарып, күрделі мүше тұлғасында жұмсалып тұрғаны айтылады. Осында "гүлдер" - заттық мағынада, қосымшалы сөз тұлғасында, бастауыш қызметін атқаруда. "Түрлі" сөзі - қандай деген сұраққа жауап беріп сындық сипатты, түбір тұлғада, анықтауыш қызмет атқаруда. "Мектеп жанында" тіркесі - қайда деген сұраққа жауап беріп, мекендік мағынаға ие болып, күрделі тұлғада, пысықтауыштың қызметін атқаратындығы арқылы сөздердің негізгі және көмекші сөздер болып келетіндігі ұғындырылады. Негізгі сөздер - толық мағыналы, әр түрлі тұлғада тұрып, сөйлемде негізгі қызмет атқарады. Көмекші сөз - толық мағынаға ие бола алмай, тек негізгі сөздермен тіркесіп, күрделі мүше тұлғасында қолданылады [2].

"Тұу, әкесі ерте өлген зой", - деген сөйлемдегі "тұу" - көңіл-күйді білдіріп, еш қызмет атқармайды. "Әкесі" - адам ұғымын беріп тұрған зат есім, тұлғалық жағы тәуелдіктің III жағында, бастауыш қызметін атқарып тұр. "ерте" - мезгіл мағынасында, түбір тұлғада, пысықтауыш. "Өлген" - қимыл- әрекетті білдіріп есімше тұлғасында баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Сонымен сөздер мағынасына, тұлғасына, атқаратын қызметіне қарай бірнеше топқа бөлінеді. Ол топтарды сөз табы дейміз. Сөз таптарын өзіндік ерекшеліктеріне қарай үш топқа бөлінгені, олар: атауыш сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер екендігі түсіндіріледі.

Атауыш сөздер - осы топтың ең молы әрі басқа сөз таптарына ұйытқы болатын негізгі сөздер. Олардың өздеріне тән лексикалық мағыналары, грамматикалық тұлғалары әрі түрлене отырып сөйлем мүшелері қызметін атқаратын сөздер. Оларға: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеу жатады.

Ал көмекші сөздер - өздеріне тән мағыналары анық емес, тек атауыш сөздермен тіркесін көмекші мағына үстейтін, өздігінше сөйлем мүшесі қызметін атқармайтын сөздер. Оларға: шылау және өздігінен сөз табы ретінде жұмсалмайтын көмекші есімдер мен көмекші етістіктер жатады.

Одағай сөзге - еш ұғымды білдірмейтін, ешқандай сөйлем мүшесі болмайтын тек көңіл-күй сезімдерін ғана білдіріп тұратын сөздер. Оған: одағай жатады. Сөз табының тоғыз топқы бөлінген сызбамен көрсетіледі.

Түсініктерін пысықтау мақсатында мынандай тапсырманы ауызша орындатқан тиімді.

Ол қалаға дейін жаяу барды. Асқардың аты бірінші келді. Осы жерде *ол* - адам, кісі мағынасында, түбір тұлғада, кім деген сұраққа жауап беріп бастауыш қызметін атқарып тұрғаны (атауыш сөз). *Қалаға* - заттық мекендік мағынада, қосымшалы тұлғада, қай жаққа сұрағына жауап беріп, пысықтауыш қызметін атқарғанын (атауыш сөз). *Дейін* - жеке мағынасы жоқ, үстеме, дәнекерлік мағына атқарып тұрғанын (көмекші сөз). *Жаяу* - қимыл-әрекеттің амалы мағынасында, түбір тұлғада, қалай сұрағына жауап беріп пысықтауыш қызметін атқарғаны (атауыш сөз). *Болды* - қимылдық мағынада, қосымшалы тұлғада не қылды сұрағына жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарғаны анықталады (атауыш сөз).

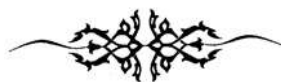
Екінші сөйлем де осы үлгіде талдатылады. *Асқардың* - адам аты зат есім мағынасында, қосымшалы тұлғада, анықтауыш қызметін атқаруда (атауыш сөз).

Аты - заттың мағынада, зат есім қосымшалы тұлғада, бастауыш қызметінде (атауыш сөз). *Бірінші* - сандық мағынада, сан есім қосымшалы тұлғада, анықтауыш қызметінде (атауыш сөз). *Келді* - қимылдық мағынада етістік сөз табы, қосымшалы тұлғада, баяндауыш қызметінде жұмсалып тұрғанын анықтаймыз (атауыш сөз).

Келешек ұрпағымыз ата-бабамыздың ғасырлар бойы қалыптастырған күллі рухани-мәдени байлықтарын тек ана тілі негізінде ғана жетік ұғынатындығы туралы М.Дулатов: «тәрбиенің әсерлі, күшті, сіңімді болуы қай халықтың мектебінде болса да, оқу кітаптары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан, һәм табиғаттан алып жазылып, бачндап оқытудың асыл мақсатына муафик үйретуден, осылай біліп, баяндап оқытқанда, балғын жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың мектеп, медресесінде оқыса да, қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де ұлты болып қалады» [3, 239б.] - деп жазады. Олай болса, қазақ тілі сабағын оқыту әдістемесін жетілдіру өзекті мәселелердің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дулатов М. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1991. – 384б.
2. Жиенбаев С. Қазақ тілі методикасы. - Алматы: ҚМӨБ., 1941.-193б.
3. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері.- Алматы: Мектеп, 1956.-261б.

ӘОЖ 37.035

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

**Кыдырбекова Р.Е. - Жамбыл облысы, Талас ауданы, М.Қыстаубайұлы атындағы
орта мектеп мұғалімі**

**Ғалымов Е.К., Алтынбек Н. - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институтының магистранттары**

Аңдатпа. Мақалада оқыту процесінде танымдық оқу әрекетін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Кілт сөздер: оқу-танымдық, құзыреттілік, білім беру, оқу әрекеті, тәрбие, қарым-қатынас, ұйымдастыру жұмыстары.

Аннотация: В статье речь пойдет о проблеме формирования познавательной учебной деятельности в процессе обучения. Обсуждается ход рассмотренных исследовательских работ по данному вопросу.

Ключевые слова: учебно-познавательная, компетентностная, образовательная, учебная деятельность, воспитательная, коммуникативная, организационная работа.

Annotation. The article will focus on the problem of the formation of cognitive learning activity in the learning process. The course of the considered research works on this issue is discussed.

Key words: educational and cognitive, competence, educational, educational activity, educational, communicative, organizational work.

Білім беруді, оның ішінде мектепті модернизациялау қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты. Бір жағынан, еңбек нарығындағы жағдай өзгерді. Өзгеріп жатқан әлемде білім беру жүйесі кәсіби әмбебаптылық - қызмет салалары мен тәсілдерін өзгерту қабілеті сияқты сапаны қалыптастыруы керек. Екінші жағынан, қоғамды жаһандық ақпараттандыру жүріп жатыр. Білім берудегі құзыреттілік тәсілінің көптеген идеяларының пайда болуы осыған байланысты.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, танымда, адамдардың қарым-қатынасында, кәсіби өмірде, жеке өзін-өзі анықтауда туындайтын мәселелерді шеше білуді ұсынады. Латын тілінен аударылған құзыреттілік адам жақсы білетін, білімі мен тәжірибесі бар сұрақтар шеңберін білдіреді. Педагогика ғылымдарының докторы Герман Селевконның айтуынша, «құзыреттілік – бұл субъектінің мақсат қою және оған жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді ұйымдастыруға дайындығы. Ішкі ресурстар деп білім, білік, дағды, құзыреттілік (қызмет тәсілдері), психологиялық ерекшеліктер, құндылықтар және т.б. түсініледі».

Құзыреттілік тұрғысынан білім беру қызметінің негізгі тікелей нәтижесі негізгі құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Негізгі құзыреттер деп өзінің сипаты мен құзыреттің қолданылу дәрежесі бойынша неғұрлым әмбебап құзыреттер түсініледі. Негізгі құзыреттер-адамның әртүрлі тапсырмаларды орындау қабілеті. Оларды қалыптастыру әр оқу пәні аясында жүзеге асырылады. Қазіргі әдістемелік баспасөзде қазіргі заманғы мұғалім жұмыс істеуі керек әр түрлі негізгі құзыреттер тұжырымдалған.

Жеті негізгі білім беру құзыреттілігі бар: құндылық-семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік-еңбек, жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреті.

А.В.Хуторский анықтамасына сәйкес, оқу-танымдық құзыреттіліктер – бұл нақты танымдық объектілермен байланысты логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының құзыреттілігінің жиынтығы [1]. Бұған мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау әдістері кіреді.

Зерттелетін мәселелерге қатысты студент шығармашылық дағдыларды игереді: қоршаған шындықтан тікелей білім алу, оқу-танымдық мәселелердің әдістерін, стандартты емес жағдайларда әрекеттерді игеру.

Білім беру стандартын сапалы меңгеруді тек оқуға белсенді көзқарас арқылы қамтамасыз етуге болады.

Іс-әрекет формасындағы оқу-танымдық құзыреттіліктердің тұжырымдарына мысалдар келтіретін болсақ:

- * мақсат қою және оның жетістігін ұйымдастыру, мақсатыңды түсіндіре білу;
- * өзінің оқу-танымдық қызметін жоспарлауды, талдауды, рефлексияны, өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру;
- * бақыланатын фактілерге сұрақтар қою, құбылыстардың себептерін табу, зерттелетін мәселеге қатысты түсініспеушілікті немесе түсінбеушілікті анықтау;

* нұсқаулықтармен жұмыс істеу, танымның ықтималды және статистикалық әдістерінің элементтерін пайдалану, нәтижелерді сипаттау, қорытынды жасау;

* компьютерлік құралдар мен технологияларды (мәтіндік және графикалық редакторлар, презентациялар) пайдалана отырып, өз зерттеулерінің нәтижелері туралы ауызша және жазбаша сөз сөйлеу);

Оқушылардың оқу-танымдық құзіреттілігінің мазмұнын анықтау оқу-танымдық іс-әрекеттің мәнін ашуды көздейді, оны жүзеге асыру кезінде бұл құзіреттілік өзін көрсетеді.

Оқу-танымдық іс-әрекет оқушының жеке-маңызды және әлеуметтік-өзекті нақты танымдық мәселелерді шешудегі өзін-өзі басқаратын қызметі ретінде анықталады, оларды шешуге қажетті білім мен ақпаратты алу, өңдеу және қолдану дағдыларын игерумен бірге жүреді.

Оқу-танымдық құзіреттіліктерді қалыптастыру үшін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы технологиялары: проблемалық және жобалық оқыту технологиясы; сыни ойлауды дамыту; жаһандық ақпараттық қоғамдастықта оқыту және басқалар қажет.

Оқушылардың жобалық қызметінің технологиясына жиі жүгінетін оқытушылар көп. Жобалау әдістемесі қазіргі уақытта заманауи технологиялар арасында ең танымал және өзекті болып табылады. Жоба жеке болуы мүмкін, бірақ әдетте әр жоба студенттер тобының келісілген бірлескен әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Орта сынып оқушылары әдетте топтық немесе жұптық жұмысты қалайды. Бірақ жоғары сынып оқушылары жеке жұмыс жасағанды тиімді деп санайды. Оқушылар шығармашылық жұмысты жүзеге асыруға, өз бетінше ақпарат алуға мүмкіндік алады.

Жобалау әдістемесі жоғары коммуникативтілікпен сипатталады. Ол мыналарды болжайды:

* оқушылардың өз пікірін, сезімдерін білдіру, нақты іс-әрекетке белсенді қосу;

* жобаны орындау кезінде құбылыстар мен процестерді еріксіз есте сақтау орын алады;

* жобамен жұмыс барысында шығармашылық ойлау мен қиялдың дамуы ынталандырылады;

* сонымен қатар, ойды білдіру бостандығы үшін ғана емес, сонымен бірге қабылданған нәрсені түсіну үшін де жағдайлар жасалады.

Жобалар технологиясы ақпараттық технологиялармен біріктірілген. Балалар өздерінің жобалық жұмыстарын презентация түрінде ұсынады, ақпарат жинау интернет желісі арқылы жүзеге асырылады.

Мақсаты – оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастыру болып табылатын оқу процесі жеке-қызметтік тәсіл аясында дамуы керек. Сабақта оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістерінің бірі проблемалық жағдайларды құру деп санаймыз, оның мәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу мен дамытуға, оларды белсенді ақыл-ой іс-әрекеттері жүйесіне үйретуге дейін азаяды. Бұл белсенділік оқушының нақты материалды талдау, салыстыру, синтездеу, жалпылау, нақтылау арқылы одан жаңа ақпарат алатындығында көрінеді.

Белгілі бір пәнді зерттей отырып, білім алушыларға әртүрлі ойын жағдайларын жасай отырып, ерекше формадағы оқу-танымдық тапсырмаларын ұсынуға болады. Оқуда көбінесе оқушының таңданысын тудырады, оны проблемалық жағдайға душар етеді. Физик Луи де Бройль дұрыс айтады: «таңдану - ашудың анасы». Сұрақтар мен тапсырмалар проблемалық жағдай туғызып қана қоймай, ақпараттың жаңалығын, ерекше, тосынсый, оғаштық, бұрынғы идеялар мен сұлулыққа сәйкес келмеуі керек.

Проблемалық сұрақ, тапсырмаларды қоюмен бірге танымдық белсенділікті арттырудың ең тиімді әдісі-көрнекілік (суреттер, иллюстрациялар, диаграммалар, кестелер, анықтамалық жазбалар және т.б.). Слайдтарды, электронды оқулықтарды, оқу фильмдерін және басқа да аудиовизуалды құралдарды көрсете отырып, проблемалық сұрақтар қою үшін кідіре тұруға болады, себебі оларға қарау кезінде оқушылар жауап алуы керек.

Анықтамалық жазбалар мұғалімге оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға, өзіндік жұмыс дағдыларын, жеке қабілеттерін дамытуға көмектеседі, сонымен қатар оқушыларға оқу жұмысының нәтижелерін өзін-өзі бақылауға көмектеседі. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, тірек конспектілерді қолдана отырып оқыту есте сақтау қабілетін, логикалық ойлауды, талдау қабілетін, монологиялық сөйлеуді дамытады, оқушылардың шығармашылық әлеуетін, жеке қабілеттерін ашады.

Графикалық конспект техникасын оқытудың белгілі бір практикалық маңызы бар, өйткені ол биология, география және басқа пәндер бойынша әртүрлі білім көздері бар білім алушылардың жұмысында қолданылады.

Сабақтарда диаграммаларды, анықтамалық сигналдарды және анықтамалық жазбаларды, диаграммаларды, графиктерді, профильдерді қолдануға болады. Олардың рөлі өте маңызды, өйткені оқу процесінде ойлау әдетте зейінмен байланысты, оны белсендіреді және шоғырландырады.

Н.Н. Баранскийдің айтуынша, сабақ барысында оқушылардың, әсіресе үлгерімі нашар (түзету және дамыту сабақтарында) үлкен қызығушылық тудыратын ойын технологиялары қолданылады. Себебі ойындар мен ойын жаттығулары зейін мен есте сақтау, қабылдау мен ойлаудың дамуы мен шоғырлануына ықпал етеді. Дамыту жаттығулары оқушылардың белсенділігін арттырады, олардың білімге деген қажеттілігін арттырады. Мысалы сабақтарда білім алушыларға мынадай ойын жаттығуларын беруге болады:

1. Қосымша сөзді табыңыз,
2. Бұл кім?, Бұл не?
3. Жұмбақ, ребусты шешіңіз;
4. Географиялық тізбек;
5. Жұпты алыңыз;

6. пәнге, сабақ тақырыбына байланысты кроссвордтар құрастыру және оның дұрыс жауаптарын табу

7. «Фрагменттік суретпен» жұмыс және т. б.

Ойын технологиясын сабақтарда да, сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады.

Танымдық қызығушылықтың дамуына, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жандандыруға топтық технологиялар да ықпал етеді (топтардағы жұмыс). Топтар білім алушылардың қалауы бойынша, олардың мүдделерін ескере отырып және әр түрлі оқу мүмкіндіктерімен қалыптасады. Ұжымдық жұмыста схема қолданылады: мұғалім - ұжым - оқушы. Бұл байланыс түрі оқушылардың сүйенеді, олардың өзіндік жұмысын дамытуға мүмкіндік туғызады жауапкершілік сезімін тудырады.

Сондай-ақ, осы құзыреттілікті іске асырудың бір әдісі-тест түрінде тексеру жұмыстарын жүргізу. Шағын көлемдегі жаттығу тестілерін мен тақырыпты зерттеу барысында және тақырыпты зерттеу нәтижелері бойынша үнемі өткізуге болды. Тесттер нақты білімді көбейтуге ғана емес, сонымен қатар жалпы білім беру және пәнге байланысты дағдылар мен қызмет әдістерін (кестелерді толтыру, диаграммаларды құру, типтік жоспармен жұмыс істеу және т.б.) көбейтуге арналған тапсырмаларды қамтиды. Сонымен қатар, болашақта балаларға арналған тестілерді шешу мүмкіндігі өте пайдалы болады, өйткені олар Ұлттық бірыңғай емтиханды тест түрінде тапсыруы керек.

Сонымен, Ж.Делордың берілген классификациясында білуге үйрену құзіреттілігі ерекшеленеді; «жалпы білім беру мазмұнын модернизациялау стратегиясы» құжатының аясында тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы құзіреттілік көрсетілген; Д.С. Ермаков таным мен шындық құбылыстарын түсіндірудегі құзіреттілікке баса назар аударады; С.Г. Воровщиков, А.В. Хуторский оқу-танымдық сияқты құзіреттілікті ажыратады [2].

Зерттеушілер «оқу-танымдық құзыреттілік» ұғымының мәні мен мазмұнын «таным», «оқу-танымдық іс-әрекет», «танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнының қиылысы ретінде ұсынады.

Бүгінде «таным» анықтамасы білімді алу мен игеруді қамтамасыз ететін психикалық рефлексия процесі ретінде анықталады. Таным процесі танымдық психикалық процестердің

көмегімен жүзеге асырылады: сезім, қабылдау, зейін, бейнелеу, қиял, есте сақтау, ойлау, сөйлеу және т.б.

Зерттеушілердің еңбектерінде танымдық іс-әрекет психикалық процестер арқылы қоршаған шындықты білуге бағытталған саналы іс-әрекет ретінде түсініледі; алдыңғы ұрпақтар жинаған тәжірибені игеру ретінде; мақсатты, жүйелі түрде ұйымдастырылған, сырттан басқарылатын немесе оқушының қоршаған шындықпен тәуелсіз өзара әрекеттесуі болып табылатын тұтас оқу процесінің элементі, оның нәтижесі оны ғылыми білім жүйесі мен қызмет тәсілдерін көбейту немесе шығармашылық деңгейінде игеру болып табылады.

Қазірде негізгі ұғымдардың бірі – «оқу-танымдық іс-әрекет». «Оқу-танымдық іс-әрекет» «оқу іс-әрекеті» және «танымдық іс-әрекет» ұғымы екі ұғымды механикалық біріктіру арқылы пайда болмаған. Оқу-танымдық іс-әрекет-интегративті қасиеттері бар күрделі жүйелік білім. Белгілі болғандай, оның құрамдас бөліктерінің өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын объектінің интегративті қасиеттері әр компонентте бөлек болмайды және осы құрамдас бөліктердің қасиеттерінің қосындысына тең болмайды.

«Таным», «танымдық іс-әрекет», «оқу-танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын талдауға сүйене отырып, «оқу-танымдық құзыреттілік» түсінігін қарастырамыз. Қызмет қажеттіліктер мен мотивтерге, белгілі бір мінез-құлыққа бейімділікке, қызығушылыққа, қызметке оң көзқарасқа, тапсырмаларды сәтті орындау қажеттілігіне негізделген мақсатты таңдау арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде *мотивациялық компонент* белгіленеді.

Міндетті элемент – бұл қызметті тиімді жүзеге асыру үшін қажет теориялық дайындық (іздеу, өңдеу, ақпаратты талдау және т.б.), бұл *когнитивті компонентке* жатады. *Операциялық-технологиялық компонент* кіші оқушының практикалық дайындығын анықтайды, ол білім алушының жалпы зияткерлік бағыттағы сабақтан тыс іс-әрекетін жоспарлау және талдау болып табылады. Өз іс-әрекетінің нәтижелерін бағалау және жеке жетістіктерінің өзіндік даму деңгейін өзін-өзі талдау, сондай-ақ сыныптастарының іс-әрекеттерін бағалау *рефлексиялық-бағалау компонентінде* көрінеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз зерттеу мәселесін шешуге "оқу-танымдық құзіреттілік" ұғымының мәнін нақтылау және зерттелетін құзіреттіліктің сипаттамаларын анықтауға арналғанын атап өтеміз.

Оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастыру мәселесіне арналған жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып, зерттелетін мәселенің ерекшеліктері: көп функционалдылық, пәнаралық; ақыл-ой белсенділігінің едәуір жандануын талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. — 2003. — № 5.
2. Воровщиков, С.Г. Универсальные учебные действия: внутришкольная система формирования и развития [Текст] / С.Г. Воровщиков, Д.В. Татьянченко, Е.В. Орлова. – М.: УЦ «Перспектива», 2014. – 240 с.

БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент, Ажибаева Р.Е.-аға оқытушы, Өмірзақ Г.Б.-магистрант
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада білім беру ісінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: білім беру ісі, пәнаралық байланыс, білім сапасы, оқыту, әдістер.

Аннотация. В статье речь пойдет о осуществлении межпредметных связей в образовательном деле.

Ключевые слова: образовательное дело, межпредметные связи, качество знаний, обучение, методы.

Annotation. The article will focus on the implementation of interdisciplinary connections in the educational business.

Key words: educational business, interdisciplinary connections, quality of knowledge, training, methods.

Бүгінгі таңда мектептегі білім беру ісінде пәнаралық байланысты жүзеге асыру ерекше маңызға ие болып отыр.

Педагогика ғылымының зерттелу тарихына көңіл бөлсек, пәнаралық байланыстың классикалық педагогикадағы қалыптасқан идеясының өзіндік даму тарихы бар. Мәселен, XVI ғасырдан бастап батыстың ұлы педагогтері: Я.А. Коменский, Д.Локк, И.Ф. Гербарт, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоций өздері өмір сүрген замандардан бері педагогика ғылымының күрделі мәселесі ретінде пәнаралық байланысқа аса назар аударған[1]. Жаңашыл педагогтар білім беру ісіндегі қараңғылыққа қарсы күресе отырып, шәкірттерге табиғат құбылыстарының өзара байланысы жөнінде көзқарастарын қалыптастырудың маңызды екендігін атап айтты. Мысалы Я. Коменский «Өзара байланысы бар нәрселердің бәрі байланыс күйінде оқытылуы керек» деп жазды [1].

Пәнаралық байланыс бүгінгі күнде де оқыту жүйесінің басты мәселесіне айналуға. Сабақты талапқа сай, өз дәрежесінде өту үлкен шеберлікті керек ететін іс. Кез-келген педагог-маман өз сабағының қызықты, тартымды өтуі үшін пәнаралық байланысты тиімді жүзеге асырғаны жөн. Пәнаралық байланыс ең алдымен, жалпы оқу процесін, бір мектептің барлық жұмысын бір жолға салуға, ғылымдар жүйесінің бір арнаға тоғысуына септігін тигізеді. Сонымен қатар, барлық мұғалімге бірыңғай талаптар қоюға және әртүрлі пәндерде ортақ мүддені шешуге жұмылдырады. Сол тәрізді, оқушының интеллектуалдық өрісін байытумен бірге, барша адамзаттық құндылықтар мен жалпы ақиқат дүниенің біртұтас жүйе екені туралы ғылыми көзқарастың қалыпты қалыптасуына мүмкіндік тудырады [2].

Оқу тәрбие процесін пәнаралық байланыс негізінде ұйымдастырудың тиімділігін арттыру мақсаты көзделініп, пәнаралық ғылыми-теориялық негіздері көрсетіледі. Қазіргі кезде жалпы оқушы жастардың білім алуға деген ынта ықыластарымен қызығушылығын арттыру, оларды жан-жақты дамытуда дүниетану ғылымдарының негіздерін пәнаралық байланыс арқылы беру басшылыққа алынып отыр. Сондықтан да, оқушыларға пәнаралық байланысты жүзеге асыру, ол өскелең ұрпақтың ғылым негіздерімен ықшамдалып алынған білім жүйесін толық меңгеруге мүмкіндік береді. Бүгінгі қоғам сұранысы мен өмір талабына негізделген жалпы адамзаттық құндылықтарға жету басты нысана болып отырған жағдайда, білім берудегі оқу жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру негізгі шарты. Осы тұрғыдан саралай келе, оқу процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді жолдарын қарастырып оған теориялық тұрғыдан негіздеме беру – бұл өмір талабы.

Соңғы кезде пәнаралық байланыс ұғымы ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде жаңа мәнімен енгізіле бастады және оны білімдердің, танымдардың, сенімдердің адамның психологиялық ойлауының жиынтығы деп түсінуіміз керек.

Пәнаралық байланыс ұғымы «табиғат-қоғам» – адам ойының жүйесінде білім негізін пәнішілік қатынастарды және ғылымдардың интеграциялануын реттеуші қызметін жүзеге асырады. Пәнаралық байланысты оқу-тәрбие процесінде мынадай жағдайлардан көруге болады: пәнаралық байланыстар теориялық білімді іс жүзінде қолдануға, ғылымның түрлі салалары жөнінде кең ұғымы бар адамды тәрбиелеуде мүмкіндік береді. Қазіргі кезде оқушыларға білім беру және олардың танымдық қызметін өркендетуге жағдай жасалған.

Пәнаралық байланыстың философиялық негізіне дүниеде барлық заттың, құбылыстардың бір-бірінің өзара байланыстылығы тұжырымдалған дүние туралы білімдер сабақтастығы жатады. Оқушының өз болмысын тануға көмектесіп, қабілетін ояту, жаңа рухани күш беру, білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады. Негізінен, оқу пәндері әр ғылымның логикасына сүйенетіндіктен, олар бір-бірінен өз алдына оқшауланып, бөлектенбейді. Сондықтан ғылымның міндеті дара байланыстылықты танып білу. Ең бастысы, қазіргі кезде өздігінен білім алудың, өзекті мақсаты - диалектикалық ойлауды кеңінен дамытуды жүзеге асыру. Бұл міндет бір пәннің шеңберінде шешілмейді. Сондықтан әрбір мұғалім жеке деректерді нақтылы жағдайларды, оқиғаларды түсіндіріп қана қоймай, пәнаралық байланыс негізінде білім беруді көздеуді жолға қою қажет.

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мақсат-саналы, білімді, тәрбиелі ұрпақ өсіру. Болашақ ұрпақ - келешек қоғам иесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық адамзат етіп тәрбиелеу біздің де қоғамның алдындағы борышымыз. Сондықтан пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімділігі жолға қойылуда.

Пәнаралық байланыстың құрылымын іске асыру барысында педагогика ғылымындағы көптеген қозғаушы күштерді де ескеру керек. Оқыту үрдісінде пәнаралық байланысты іске асырудың құрылымдық белгілері мынадай:

- пәнаралық байланысты анықтау мақсаты;
- өзара байланысқа түсетін оқу пәндерін саралап, іріктеп алу;
- байланыс бөлігі немесе бөлігі болған оқу пәндерінің әрқайсысының ерекшелігі;
- пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру жолдары [3].

Сабақ беруде пәнаралық байланысқа мән бермеу оқу пәндері материалдарының бірін-бірі қайталауға, оқушылардың көптеген ұғымдар мен заңдылықтарды тар шеңберде түсінулеріне жетелейді. Білім мазмұнын меңгеру, пәнаралық байланысты ескермейінше мүмкін емес. Өйткені ол - өзара жақын пәндердің бағдарламасындағы оқу материалын үйлестірудің және іріктеудің маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Көптеген педагогтар мен психологтар пікірлеріне қарағанда, оқушылардың түрлі пәндердегі білімдер мен біліктері, бейімділіктердің жеке элементтері арасындағы байланыстарды байқап және қабылдауы олардың білімдерін жүйеге түсіреді, ақыл-ойына серпіліс тудырады, таным қызметіне шығармашылық сипат береді.

Белгілі психолог Ю.А. Самарин өзінің «Ақыл-ой психологиясының очергтері» деген еңбегінде былай деп жазды: «Диалектикалық тұрғыдан ойлай білу дегеніміз - әр құбылыс басқалармен байланысы көп, түрлі фактілердің өзара ықпалы, қайшылықтары мен дамуы барынша күрделі екендігін көре білу деген сөз. Дүниетанудағы диалектикалық әдіс – адам баласы ақыл ойының жоғары деңгейі. Ол бұған қоса диалектикалық тұрғыдан ойлау, құбылысты оның барлық байланыстарымен жанама түрлерін көре білу деген сөз. Ол қасиет бірте-бірте барған сайын күрделене беретін білімдер жиынтығын меңгеру барысында қалыптасады» [4].

Ю.А. Самариннің позициясы бойынша пәнаралық байланысқа диалектикалық заңдылық деп қарау керек. Пәнаралық байланыс әр шәкірттің санасын өркендетуге қолайлы жағдай жасайды. Мысалы, ойлайтын адам табиғаттағы жеке құбылыстардың өзара

байланысын түсінетіндей бейімділік дарытуымен қатар олардың неғұрлым кең жүйедегі басқа құбылыстарымен өзара байланысын байқауы керек.

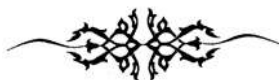
Пәнаралық байланысты дидактикалық қағида деп қараудың қажеттілігі жоқ, себебі оның педагогикалық мақсаттылығы оқытудың жүйелілік қағидасынан туындайды, ол білімнің тұтастай жүйесінің оның негізгі бөліктерінің, атап айтқанда табиғат, қоғам және адам туралы нақтылы айқын түсініктердің өзара байланысын білдіреді. Оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруға негіз болатын қоғамдық пәндер. Онда оқушылар табиғаттың, қоғамның, адам ойының даму заңдылығын диалектикалық және тарихи материализм негізінде қабылдап теориялық танымдық біліммен қаруланады. Соңғы жылдардағы блоктық жүйемен алынған курстар оқушыларға пәнаралық байланыс негізінде білім беруді көздеп отыр. Бұл бағыт жеке тұлғаның интеллектуалдық потенциалын дамытады және дүниетанымын қалыптастыруды жүзеге асыруға көмектеседі.

Ең бастысы, қазіргі кезде өздігінен білім алудың, оқытудың өзекті мақсаты етіп бірінші орынға диалектикалық ойлауды кеңінен дамытуды жүзеге асыруды қою керек. Бұл міндет бір пәннің шеңберінде шешілуі мүмкін емес. Сондықтан әрбір мұғалім жеке деректерді, нақтылы жағдайларды, оқиғаларды түсіндіріп қана қоюмен шектелмеуі керек, ол материалдың өзара байланысын бір-біріне тигізетін ықпалын, ортақ негізгі тенденцияларын, әлеуметтік-экономикалық, рухани ортақ белгілерін, топтастыру, бір-бірімен сабақтастыру, ортақ заңдылықтарын ашуды көздеуі тиіс.

Жоғарыдағы айтылған ойларды мектеп тәжірибесінде айқындау үшін әрбір мұғалім өзінің пәнін оқыту барысында қандай дүниетанымдық міндеттерді шешуді, жеке тарауларды өтуде, қайсысы ең басты идея, шешуші мәселе болатынын бөліп алдын-ала ойластыруы керек. Сол идеяға оқушылардың назарын аударып, олардың материалды меңгеруін қадағалап, сабақты тиімді ұйымдастыра білуі қажет. Оқушылардың меңгерген білімдері сайып келгенде, әрбір шәкірттің жеке тұлғалық көзқарасына, сеніміне өмірлік құндылық бағдарына, мінез-құлықтың қағидасына айналуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенбаева А.А. Педагогика курсының лекциялары. Мектептегі оқу тәрбие процесіндегі пәнаралық байланыс. - Алматы: ҚазМПУ.-1991.
2. Балтаев А. Д. Пәнаралық байланыс арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие берудің педагогикалық психологиялық негізі. - Алматы: 1994.
3. Мұсабеков О. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру. - Қазақстан мектебі, 1989ж. №13.Б.49-50.
4. Самарин Ю. А. Очерки психологии ума. - М., 1962. - 504 с.

ӘОЖ 37.013

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент, Пірәлі Ф.Е. - оқытушы, Қуандық М.Т. - магистрант
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың кейбір мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: сабақтан тыс жұмыстар, сыныптан тыс жұмыстар, тәрбие, қарым-қатынас, ұйымдастыру жұмыстары.

Аннотация. В статье будут рассмотрены некоторые вопросы организации внеурочной деятельности.

Ключевые слова: внеурочная деятельность, внеклассная деятельность, воспитательная, коммуникативная, организационная работа.

Annotation. The article will address some issues of the organization of extracurricular activities.

Keywords: extracurricular activities, extracurricular activities, educational, communicative, organizational work.

Қазіргі уақытта педагогикалық терминологияда оқушылардың сыныптан тыс, сабақтан тыс және сабақтан тыс іс-әрекеттері сияқты бірқатар балама ұғымдар кеңінен қолданылады, көбінесе олардың шығу тегі мен мағынасы туралы ойламай-ақ, бір тұжырымдаманы басқасымен алмастырады. Сонымен, көркемөнерпаздар байқауын сабақтан тыс іс-шаралар деп атайды, осы іс-шараны сабақтан тыс жұмыстарға жатқызады. Оқушылардың іс-әрекетін шартты түрде келесі белгілерге бөлуге болады: өткізілетін орны бойынша (сынып және сыныптан тыс жұмыстар-өткізу уақыты бойынша (сабақтық және сабақтан тыс қызмет); оқу міндеттерін шешуге тарту бойынша (оқу және оқудан тыс қызмет).

Бүгінде бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде осы терминдерге егжей-тегжейлі талдау жүргізген. Сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру мәселесі және оның әртүрлі аспектілері А.С. Макаренко, А. Сухомлинский т.б. еңбектерінде қарастырылады. Оның мәні сабақтан тыс уақытта мектеп оқушыларының ұйымдастырушы қызметімен анықталады. Барлық сыныптан тыс жұмыстар негізгі білім мен дағдыларды кеңейтуге және тереңдетуге, қабілеттерді, танымдық қызығушылықты дамытуға, зерттеу жұмысымен танысуға, мектеп оқушыларының әлеуметтік қызметін ұйымдастыруға бағытталған.

И.А. Каировтың жұмысында «сыныптан тыс жұмыс дегеніміз – сабақтан тыс мектеп ішінде оқушылармен өткізетін әртүрлі білім беру жұмыстары болып табылады» деген анықтама берілген. Ол оқу-білім беру тұрғысынан алынған білімді берік игеруге және нығайтуға, оқушылардың жеке мәдени мүдделерін дамытуға, алған білімдерін практикада қолдануға; тәрбиелік – дербестікті, шығармашылық белсенділікті, көркемөнерпаздықты дамыту, тұлғаны ашу және жан-жақты дамыту мектептегі сабақтарда өткізілетін оқу сабақтарына қосымша ретінде ерікті сипатқа ықпалды қызмет етеді [1].

Педагогика бойынша таңдалған дәрістерде сабақтан тыс жұмыс сыныптан тыс жұмыстың бір бөлігі екенін айтады. Сыныптан тыс жұмыстар секцияларды, дәрістерді, мұражай жұмысын, техникалық үйірмелерді қамтиды және бүкіл мектеп оқушыларын қамтиды, сондай-ақ теориялық және практикалық өзіндік жұмысты көздейді. Оқудан тыс жұмыста оқушылардың жеке мүдделері мен қажеттіліктерін ескеруге көбірек мүмкіндіктер бар, өйткені олар өздерін қызықтыратын тақырыптармен дербес айналысады.

Сабақтан тыс және сыныптан тыс жұмыстардағы өзіндік қызмет ортақ мүдделер мен өзара түсіністік бойынша қалыптасқан еркін түрде өтеді. Алайда, сабақтан тыс және сыныптан тыс жұмыстардағы оқушылардың өзіндік оқу әрекеті – бұл оқу пәні бойынша сабақтан тыс жұмыс. Автор "сабақтан тыс" және "оқудан тыс" ұғымдарын синоним ретінде қолданатынын атап өткен жөн.

Жалпы педагогикалық энциклопедияда сыныптан тыс және сыныптан тыс жұмыс ұғымдары синоним болып табылады және оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың бір түрі болып табылатын мектептегі оқу процесінің ажырамас бөлігі ретінде анықталады. Ол Кеңестік кезеңде үйірмелер, көркемөнерпаздар ұжымдары, үгіт бригадалары түрінде дамыды. А.С. Макаренко сабақтан тыс жұмыстарды еріктілік, белсенділік және өзін-өзі тәрбиелеу қағидаттарына негізделген жеке тұлғаны тәрбиелеудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. 1920-шы жылдары Кеңестік кезеңде пионерлер отрядтары мен комсомол жасушаларының құрылуымен сабақтан тыс жұмыстар көбінесе осы ұйымдардың жұмысымен біріктірілді.

Педагог В.С. Безрукованың энциклопедиялық сөздігінде берілген анықтама ерекше қызығушылық тудырады: "сыныптан тыс жұмыс - бұл сынып оқушыларының (сынып ұжымының) сабақтан тыс (сабақтан кейін) сабақтан тыс уақытта, мұғалімнің (сынып жетекшісінің, жетекшінің, куратордың) басшылығымен және бірлесіп жүзеге асырылатын қызметі [2]. Сыныптан тыс жұмыстарға ата-аналар, мектеп мұғалімдері, басқа мекемелерден қызықты адамдар қатысады. Сыныптан тыс жұмыс – бұл мектептің білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі, сондықтан әрқашан бүкіл мектептің өмірімен үйлеседі. Оған мыналар кіреді: оқушылардың жеке қызығушылықтары, қабілеттері, бейімділігі бойынша жеке және ұжымдық қызметі; оқушылар мен мектеп өмірінің әлеуметтік және мәдени жетістіктерін игеру бойынша білімдік қызметі; қоғамдық пайдалы мектеп, отбасы, жеке оқушылар, аудан, қала және жалпы ел игілігі үшін оқушылардың іс-әрекеті; оқу іс-әрекетінің табыстылығына тікелей немесе жанама ықпал ететін іс-әрекет. Сыныптан тыс жұмыс әр оқушының ерекшеліктерін зерттеуге негізделген, оған жеке бағытталған. Ол күрделі негізде жоспарланбайды. Сыныптан тыс жұмыс – бұл балаларды ұжымға біріктірудің, қарым-қатынас пен оқуда үлкен реңк жасаудың, коммуникативтілік, басқару және бағыну қабілеті, бір-бірімен тату өмір сүру қабілеті және т.б. сияқты әлеуметтік қасиеттерді дамытудың тиімді құралы. Ол оқушылардың өзін-өзі басқаруы арқылы ұйымдастырылады.

Педагогикалық ұғымдардың қысқаша сөздігінде сабақтан тыс жұмыс студенттік ұжымды және оқушылардың өзін-өзі басқару органдарын құру мақсатында білім алушы мен мұғалім арасындағы білім беру ұжымында тұлғааралық қатынастарды ұйымдастыру мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі. Көп жоспарлы сабақтан тыс жұмыс процесінде білім алушылардың жалпы мәдени мүдделерін дамытуды қамтамасыз етуге, адамгершілік тәрбие міндеттерін шешуге ықпал етуге болады.

Педагогикалық сөздікте сабақтан тыс жұмыс мектептің оқу процесінің ажырамас бөлігі, оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың бір түрі ретінде қарастырылады. Сабақтан тыс іс-шаралар – білім алушылардың әлеуметтік тәжірибені игеріп, қоршаған ортаны өзгертіп, қажетті практикалық дағдылар мен дағдыларды игеретін еңбек, таным және қарым-қатынасты ұйымдастыру. Іс-шараларға қатысу мерзімділігі (күн сайын, апта сайын, әр тоқсан сайын, жыл сайын); сабақтан тыс бірлестіктердің қатысушыларының саны мен құрамы (жалпы мектеп, сынып, топтық, әртүрлі жастағы, қызығушылықтары бойынша сараланған); педагогтердің мектеп оқушыларымен өзара іс-қимыл сипаты (мұғалімнің жетекші рөлімен, бірлескен еңбексүйгіштікпен, балалардың толық дербестігімен); балалардың сабақтан кейін сабақтарға қатысу еріктілігі мен міндеттілігінің оңтайлы үйлесімі; оқушылардың жас ерекшеліктерін, қызығушылықтарын және бейімділіктерін ескере отырып, ұйымдастырушылық-педагогикалық формалар мен тәрбие жұмысының құралдарының әртүрлі жиынтығы.

Ғалымдардың оқудан тыс іс-әрекетке берген анықтамасына тоқталсақ, оқудан тыс іс-әрекет – бұл мектептің тәрбие жүйесінің құрамдас бөлігі, оған оқушылардың басшылығымен және оқытушылардан басқа мұғалімдермен бірге барлық іс-әрекеттері кіреді. Бұл бағыттар толық білім берудің әртүрлі нысандарымен, жалпы мектептік іс-шаралармен, клубтық-үйірмелік жұмыстармен, сыныптан тыс жұмыстармен қамтамасыз етіледі. Мектептегі сабақтан тыс іс-шаралар оқушылардың іс-әрекетінің түрлері мен формаларының жеткілікті әртүрлілігі, балалардың өзін-өзі басқаруын дамыту, балалардың ерікті қатысуы негізінде ұйымдастырылады. Оны мектепте құру тұжырымдамасы мектепті дамытудың жалпы тұжырымдамасымен анықталады. Сабақтан тыс іс-шаралар – бұл мектеп ұжымын біріктірудің, мектепке деген сүйіспеншілікті тәрбиелеудің, оқушылардың әлеуметтік қасиеттерін қалыптастырудың тиімді құралы: қарым-қатынас жасау, басқару және бағыну, өмірді бақылау, таңдау жасау. Сабақтан тыс іс-шаралар мектептің тәрбиелік тәртібін қалыптастырады, оқушылардың танымдық іс-әрекетке деген қызығушылығын анықтайды және соңында балалардың мектеп жасына деген өзіндік көзқарасын өмірдің қажетті және маңызды кезеңі ретінде тәрбиелейді.

Сабақтан тыс іс-әрекетте білім алушыларға белгілі бір қоғамдық қатынастарға қосылуға және олар үшін үлкен жеке мағынасы бар іс-әрекеттің жұптарын бөлуге мүмкіндік беріледі. В.Д. Шадриков сабақтан тыс іс-әрекет ұғымы сабақтан кейінгі мектептегі сабақтар мен қарым-қатынас жүйесін қамтиды. Оның пікірінше, бұған сабақтан кейін ұйымдастырылған және оқуға саналы көзқарасты тәрбиелеуге, танымдық қызығушылықтарды дамытуға және ақыл-ой еңбегінің мәдениетін игеруге бағытталған оқу іс-әрекетінің элементтері кіреді.

Білім алушылардың сабақтан тыс және сабақтан тыс іс-әрекеттері білім беру процесіне қатысушылар өткізетін және жеке сабақ жүйесінен: экскурсиялар, үйірмелер, секциялар, дөңгелек үстелдер, конференциялар, диспуттар, КВН-дар, мектептегі ғылыми қоғамдар, олимпиадалар, жарыстар, іздестіру және ғылыми зерттеулер және т.б. өткізетін базистік оқу (білім беру) жоспарының вариативтік құрамдас бөлігі негізіндегі әрекеттік ұйым болып табылады. Оқудан тыс қызмет бағыттары бойынша сабақтар жаңа білім беру стандарттарының талаптарын толық іске асыруға мүмкіндік береді.

Мектептегі тәрбие жұмысының қолданыстағы жүйесі тек сабақты ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс жұмыстарды да қамтиды. Білім беру талаптарына сәйкес сабақтан тыс іс-шаралар әртүрлі болуы керек, сабақтардан өзгеше бағыттар мен формаларға ие болуы керек, оған қатысу ерікті болып табылады. Тиімді, сауатты, қызықты және нәтижелі оқытуды жүзеге асыру үшін тек сыныптық оқыту жеткіліксіз, білім стандартының талаптарына және білім алушылар мен олардың ата-аналарының жеке білім беру талаптарына сәйкес білім беру бағдарламасын толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқушылардың басқа да іс-әрекеттерін есепке алу қажет. Сабақтан тыс іс-әрекетті ұйымдастыру кезінде жүйелі өзара іс-қимылды енгізуге болады; сабақтан тыс іс-әрекетте іске асырылатын міндеттер мен іс-шаралар арнайы жеке білім беру бағдарламасына енгізіледі. Сабақтан тыс қызмет білім алушылардың қосымша білімі болып табылмайды және каникул, демалыс және мереке күндері болуы мүмкін.

Бүгінде сабақтан тыс жұмыстарды талдай отырып, педагог-ғалымдар оны нақты білім беру міндеттерін шешуге бағытталған, оқушылардың белсенділігін көрсетуге ықпал ететін және сабақтан тыс уақытта әртүрлі нысандарда жүзеге асырылатын қызметтің ерекше түрі ретінде сипаттайды. Біздің ойымызша, бұл өте маңызды және өзекті, ол өтемдік сипатқа ие және сабақта шешілмейтін білім беру мәселелерін шешуге ықпал етеді [3].

А.В. Щербаков сабақтан тыс іс-әрекетті көп өлшемді құбылыс ретінде қарастырады, онда білім беру қатынастары субъектілерінің (мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар) көп қырлы тұлғаны дамытатын ерекше жағдайларды құруда өнімді өзара әрекеттесуге мүмкіндіктері мен дайындықтары келісіледі [4].

Осы белгілер мен жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, сабақтан тыс іс-әрекет тұжырымдамасы неғұрлым кең және жан-жақты деп айту керек, ең алдымен, оның орны қойылған және шешілген мақсаттар мен міндеттерге қарағанда маңызды белгі емес. Сабақтан тыс жұмыс әрдайым дерлік кәсіби емес қарым-қатынас жағдайында оқу мәселелерін шешуге бағытталған, айқын тәрбиелік және әлеуметтік-педагогикалық бағытқа ие, бұл жеке қарым-қатынастарды ұйымдастырудың, ұжымдық өзара әрекеттесудің және өнімді ынтымақтастықтың қалыптасуының жақсы құралы, ол ұжымдық түрде білім беру әсерін береді.

Айта кету керек, сабақтан тыс іс-шаралар туралы білім беру процесінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде айтуға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы білім беру стандартының мазмұнына өзгерістер немесе түзетулер енгізу, өнімді ынтымақтастық дағдыларын қалыптастыру жөніндегі іс-әрекеттер талаптарға сәйкес түзетілуі мүмкін.

«Сыныптан тыс», «сабақтан тыс», терминдерінің айырмашылықтарын талдау негізінде сыныптан тыс жұмыстар сыныптан тыс жұмыстар сыныптан тыс уақытта сынып жетекшісінің басшылығымен сынып ұжымының қызметі болып табылады, сондықтан сыныптан тыс жұмыстар сыныптан тыс жұмыстардың бөлігі бола алады деген тұжырым жасалады. Сабақтан тыс іс-шаралар – мұғалімдердің басшылығымен оқушылардың іс-

әрекеті, бірақ қойылған мақсаттар мен міндеттерге байланысты оқу және оқудан тыс болуы мүмкін. Сабақтан тыс іс-шаралар – бұл оқытушылардан басқа, мұғалімдердің басшылығымен оқушылардың іс-әрекетінің барлық түрлері [5].

Осылайша, сабақтан тыс іс-шаралар – оқу сабақтарына қосымша ретінде қызмет ететін, студенттердің бос уақытында пәндік оқыту контекстінде ұйымдастырылған, бейресми қарым-қатынастың арнайы жасалған жағдайларында мәселелерді шешуге бағытталған, тұлғааралық қатынастарды ұйымдастыруға ықпал ететін мектептің оқу процесінің мерзімді, ауыспалы, органикалық бөлігі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Виноградова М.Д. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников: Из опыта работы / М.Д. Виноградова, И.Б. Первин. – М.: Просвещение, 1977. – 159 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 480 с.
3. Макаренко А.С. О воспитании / А.С.Макаренко – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 256 с.
4. Репкина Г.В. Оценка уровня сформированности учебной деятельности. В помощь учителю начальных классов / Г.В. Репкина, Е.В. Заика. – Томск: «Пеленг», 1993. – 61 с.
5. Сериков В.В. Личностно-ориентированный подход в образовании: концепции и технологии: Монография / В.В. Сериков. – Волгоград: Перемена, 1994. – 152 с.

ӘОЖ 811.512.122

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНГЕРТУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сманова У.К., Рзатай А.Қ. - оқытушылар, Елеухан Қ.Е. - магистрант
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін меңгертудің кейбір мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: оқу процесі, тілдің әдістемесі, ойлау, сабақ, әдістер.

Аннотация. В статье будут рассмотрены некоторые вопросы овладения английским языком.

Ключевые слова: учебный процесс, методика языка, мышление, уроки, методы.

Annotation. The article will address some issues of mastering the English language.

Key words: educational process, language methodology, thinking, lessons, methods.

Тілдегі ең сұлу, бейнелі және мәнерлі бірлік - фразеологиялық тіркестер болып табылады. Бүгінге дейін фразеологизмдерді тілші-ғалымдар сан ғасырлық ұлттық салт-дәстүрлердің, халықтың рухани қазынасының, тұрмыс-тіршілігі мен тарихи оқиғалардың әсерлі кезеңдерін бейнелейтін сурет галереясы деп сипаттаған [1].

Кез-келген тілді зерттеу ісін сол тілді жасаушы халық тарихымен тығыз байланыста қарауды мақсат тұтқан бүгінгі таңда фразеологизмдерді де тілдік бірлік ретінде халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарастыру өзекті мәселелердің бірі.

Ғасырлар жемісі, асыл қазына болып табылатын фразеологизмдер – кез келген халықтың рухани байлығының жемісі екені анық. Олардың қайсысын алып қарастырсақ та сол халықтың бейнелі ойлау болмысын, сана көкжиегін, қиялы мен дүниетанымын, мәдениеті мен салт-дәстүрлерін танимыз.

Нақты тоқталар болсақ, ағылшын тілінде қолданылатын фразеологиялық оралымдардан сол халықтың неше ғасырлық ұлттық ерекшелігін, рухани деңгейі мен өзіндік қалпын танымыз. Мысалы, қалалық немесе графтық кеңестің мүшелерінен сайланатын муниципалитеттің бас кеңесшісін ағылшындар кезінде олдермен деп атаған екен. Міне, осы атауға байланысты кейінен ағылшын тілінде (*as*) *fat as an alderman* деген тіркес пайда болған. Мұның мағынасы - “олдермен тәрізді толық, денелі, қарны салбыраған семіз адам”. Осы бір тіркестің өзінен – ақ ағылшын өмірінің болмысын байқауға болады [2].

Сонымен қатар, 1760-1820 жылдар аралығында ағылшын королі III Георгийдің елді басқарғандығы тарихтан мәлім. Сол кезеңде және одан кейін де ұзақ уақыт бойы аса күшті ішімдіктер ішіп мас болу джентльмендердің елден ерекше артықшылығы болып саналған екен. Тіптен бұл ақсүйектіктің, тектіліктің белгісі ретінде қабылданған болса керек. Осы жағдайға байланысты ағылшын тілінде қазірде *drink as a lord*, яғни “лордтай мас болу” деген тіркес қолданылады [2].

Қазақ тіліне аударғанда “*пайдасынан зияны көп*”, ал сөзбе-сөз аударғанда “*тиын-тебеннен гөрі жұдырығы көп тиеді*” деген тіркесті ағылшын тілінде сөйлеушілер: *more kicks than half pence* деп қолданады [2]. Осы бір фразеологиялық оралымның этимологиясына үңілген тілшілер қазірде бұл оралымның негізін Батыс Европада өткен ғасырларда дағдыға айналған шарманщик аталатын кедей әнші-күйшілердің көше кезіп өнер көрсетуімен байланыстырады. Көше музыканттарының қасынан олардың өз ойындары үшін тасталатын тиын-тебендерін жинайтын маймылдары да бір елі қалмаған көрінеді. Олар бұл өнерлері үшін түкке тұрғысыз жарты пенниден аспайтын табыс тауып отырған. Тіптен маймылдары көбіне тиын-тебеннің орнына таяқ та жеген.

Ал тарихи деректерге үңілсек, алғаш рет парламентте лорд Росстың ажырасу туралы заң жобасын талқылаған сөзін тыңдап отырған король Карл II (*as*) *good as a play* тіркесін қолданған [2]. Мұның астары “*өте қызықты, қызғылықты*” “*театрдағыдай қызық*” мағынасын береді. Бүгінде бұл оралым кеңінен қолданысқа ие.

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында Англияда королева Анна билік құрған кезде аса белгілі болған қуыршақ театрының кейіпкері - Панч аталыпты. Осы есімге орай ағылшын тілінде сөйлеушілердің арасында сөзбе-сөз тәржімалағанда “*Панч сияқты қуанышты*”, ал нақты айтсақ, “*аса қуанышты, мәз-мейрам*” деген мағынаны беретін (*as*) *pleased as Punch* фразеологиялық тіркесі пайдаланылады.

Қой ұрлағаны үшін дарға асу арқылы өлім жазасына кесетін ертеректегі ағылшын заңдарына байланысты *As well be hanged (hung) for a sheep as a lamb*, яғни, “*Егер қой ұрлағаны үшін дарға асылатын болсаң, қозысын да неге қоса ұрламасақ*” деген оралым шыққан болса керек [2].

Осы мысалдардан көретініміз, бірнеше елдің ұлттық тілі болып табылатын, атап айтқанда, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия және тағы бірқатар елдердің ұлттық тілі ретінде қолданылатын ағылшын тілі сияқты тілдердің лексикалық қабаттарында осы елдердің тұрмыс-тіршілігімен байланысты ұлттық бояулы лексикасы ерекшеленіп тұрады.

Біздің бір байқағанымыз, фразеологиялық тіркестерде тек сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениет-ұлттық ерекшеліктері ғана емес, басқа тілді халықтарға тән мәдениеттің көріністері орын алып отырады. Тарихтан белгілі, кез-келген халықтың басқа халықтармен қарым-қатынас жасамай, өзімен-өзі томаға-тұйық отыра алмайтыны тәрізді, олардың тілдеріне де басқа тілдердің әсері болмауы мүмкін еместігі. Сол себепті, өзге халық тілінен ауысқан сөз бен сөз тіркесі жаңа ортаға қосыла отырып, оған бейімделіп, сіңісіп кетеді. Яғни, ұлттық және ұлтаралық ерекшеліктердің тығыз өріле қолданылуы барлық тілдердегі фразеологиялық оралымдарға тән құбылыс.

Біз сөз етіп отырған ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестерде ежелгі антикалық дәуір мифологиясымен, тарихи аңыздармен байланысты мысалдар көп кездеседі. Нақты тоқталайық:

Ертедегі грек мифологиясындағы аңызда Феникс атты құс қартайғанда отқа түсіп жанып, қайтадан жасара жанданып, қайта тірілетін болған. Міне, осыдан Феникс құсы

әлемде мәңгі өмірдің, жаңару мен қайта өрлеудің символына тәріздес кейіпке енген. Грек мифінің негізінде өрілген *rike like a Phoenix from the asher* деген фразеологиялық тіркес қазірде ағылшын тілінде кеңінен қолданысқа енген. Мұның қазақша мағынасы - “*күлден қайта тірілген Феникс сияқты жаңару, жасару*” дегенді білдіреді [2].

Көне Греция тарихымен байланысты ағылшындарда *More silent than Amiclae*: яғни, сөзбе-сөз аударғанда “*Амиклыдан да тыныш*” деген тұрақты тіркес бар [2]. Мұны тілшілер ежелгі Грециядағы Амикл қаласымен сабақтастырады. Аңыз бойынша Амиклы қаласының тұрғындарын спартандықтардың жақындап қалғаны туралы хабарлармен бірнеше рет дүрліктірген екен. Осыған байланысты жаулар туралы жалған хабар жеткізушіні өлім жазасына кесу туралы жарлық шығады. Ал қала маңына шынында да жау тақап келген кезде, қала басшыларына хабар беруге қала тұрғындарының ешқайсысының батылы бармайды. Нәтижесінде қаланы спартандықтар басып алыпты.

Тарихи деректер бойынша б.д.д. 560-547 жылдары Лидияны билеген Крезд патша асқан байлығының арқасында аты аңызға айналыпты. Оның бай болғаны соншалық, Ежелгі Грецияның барлық “ақыл-ойын” өзінің сарайы маңында ұстаған. Осы туралы “*Крез сияқты бай*” деген мағынаны беретін ағылшын тілінде (*as*) *rich as Croesus* фразеологиялық тіркесі бар [2].

Тіптен Гомердің «Илиада» эпосында суреттелетін Трояны қорғаушылардың шыдамдылығы мен ерлігіне арналған *like a Trojan (to fight)* “*ерлікпен, жанқиярлықпен қарсы тұру*” тұрақты тіркесі қолданылады [2].

Ойымызды жинақтай келгенде, қай халықтың тілдік қолданысындағы фразеологиялық оралымдарды алып қарасақ та одан сол халықтың тұрмысы-тіршілігі, ой-сана, дүниетанымы айшықты және бейнелі түрде көрініс табады. Олай болса, атадан балаға мирас болып келе жатқан тіліміздегі фразеологиялық тіркестер баға жетпес лингвистикалық қазына болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлова Г.Н. «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері», А., 1998.
2. Антрушина Г.Б., О.В.Афанасьева «Лексикология английского языка». - М.: «Дрофа», 2000.

УДК 159.923.2

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ ИДЕИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

**Старший преподаватель Калматаева Б.М.
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

В Послании Президента Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечена важнейшая цель среднего образования: «Выпускники школ должны знать казахский, русский и английский языки. Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации».

Обучение критическому мышлению представляет собой критическое осмысление любых проблем в образовательном процессе посредством анализа идей, касающихся напрямую образования и обучения. Прежде чем принимать решение следует собирать доказательства через наблюдение и слушание. Критическое мышление означает в основном принятие решений против сложившихся мнений и подготовить к внедрению различных методов и способов педагогической деятельности.

Критическое мышление - это дисциплинарный подход к осмыслению, оценке, анализу и синтезу теоретической информации, полученной в результате наблюдения, опыта, размышления или рассуждения, что может в дальнейшем послужить основанием к конкретному действию. Критическое мышление как технология базируется на сборе релевантной информации; оценке и критическом анализе доказательств; обоснованных выводах и обобщениях; пересмотре предположений и гипотез на основе опыта.

Рассматривать технологию критического мышления отдельно нельзя, так как все модули данной технологии тесно взаимодействуют друг с другом. Главным и значительным условием для эффективного внедрения новых методов, методик преподавания и обучения становится коллаборативная среда.

Критическое мышление- это главное педагогическое понятие, которое является значимым в развитии системы образования в Казахстане. На начальном этапе критическое мышление включает в себя:

- сбор необходимой информации;
  - анализ и оценка информации;
  - гарантированные решения и собранные выводы;
- Например, на уроках истории и географии учащиеся учатся:

- собирать рисунки, фотографии и группировать их;
- оценивать основные источники и ставить к ним вопросы;
- сопоставлять и анализировать основные источники, делая выводы и предлагая

теоретические предположения.

Александр определяет пять образцов усвоения знаний;

- механическое запоминание;
- декламация;
- рекомендация;
- обсуждение;
- диалог.

Мерсер выдвигает три вида доказательств;

- рассказ-дебат, учащиеся не желают воспринимать мнения других людей;
- кумулятивный -рассказ/беседа, здесь учащиеся не всегда критикуют друг друга;
- исследовательский метод, обоснованное доказательство и критическое мышление.

В чём основная цель?. Основная цель-это общение (коммуникация) между участниками образовательного процесса и усвоение новой информации. В ходе обучения можно применить ряд вводных игр. К ним относятся «Интервью», «Хочу рассказать о себе» и др. Преимуществом является то, что учащиеся сами предлагают свои идеи, уделяя внимание диалогической речи.

В ходе практической реализации технологии критического мышления на уроках русского языка и литературы в полной мере формируются навыки наблюдения, анализа, синтеза полученной информации, носящей лингвистический характер, вывода, интерпретации художественных текстов.

В связи с этим выделяются три уровня:

1-й уровень – репродуктивный уровень обученности (по таксономии Б.Блума). Это знание, понимание и применение.

2- й уровень- высокий прикладной уровень (по таксономии обучения Б. Блума). Это анализ и синтез.

3-й уровень наиболее высокий, творческий уровень (по таксономии Б.Блума).Это оценка. Позволяет систематизировать и интегрировать новые теоретические знания в систему собственных знаний, умение давать оценку явлениям и событиям, проектируя тем самым новейшие способы творческого решения практических задач.

В ходе формирования функциональной грамотности нужно ориентироваться на следующие понятия;

1) Ученик на стадии «Вызов», к примеру, работу с теоретической информацией определяет через смысл; «Что это значит для меня?», «Зачем это мне нужно?». В связи с этим применяются следующие приёмы:

Приём «Ассоциация».

Приём «Допиши фразу».

Приём «Покопаемся в памяти».

Приём «Мозговой штурм».

Приём «Кластеры».

На стадии чёткого содержания работа реализуется посредством контакта с новой информацией. Сюда относятся художественный текст и материал изучаемого параграфа. Используются следующие приёмы:

Приём «Проверка утверждений».

Приём «Чтение с пометками INSERT (интерактивная система записи и эффективного чтения и размышления).

Приём «Таск» (Тезис- Анализ- Синтез- Ключ).

На стадии «Рефлексия» успешно решаются задачи корректировки и систематизации теоретических знаний. Выдвигаются новые идеи. Успешно реализуются следующие приёмы:

Приём «Написание эссе».

Приём «Письмо в будущее».

Приём «Сэндвич».

Приём «Древо пожеланий».

В своё время создатели технологии критического мышления (Стил, Уолтер, Мередит, Темпл) модифицировали идеи свободного воспитания (А.Ковальчукова), творческого саморазвития личности (Ж.Ж.Руссо, Л.Н. Толстой, Дж.Дьюи, Ж.Пиаже, М.Монтессори), деятельностного подхода к обучению (А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн), идеи эвристического обучения (А.В.Хуторской).

Американский психолог Ричард Пол в 1995 году предлагал подразделение критического мышления на слабое и сильное. Он, в свою очередь, определяет критическое мышление как в слабом смысле как мышление высококвалифицированной, но имеющего эгоистичную мотивацию. Критическое мышление в сильном смысле -это мышление, личности, проникающей в логику проблем с целью их объективного изучения.

Жулдыз Амренова, учитель русского языка и литературы общеобразовательной школы №141, в своей статье на тему: «Критическое мышление» отмечает следующее: «Критическое мышление- это умение занять свою позицию по обсуждаемому вопросу и обосновать её, способность выслушать собеседника, тщательно обдумать аргументы и проанализировать их».

Технология критического мышления на уроках русского языка в современной школе представляет собой определённую систему методических примеров, они же в свою очередь могут быть применены не только на уроках русского языка, но и таких отраслях науки, как история, иностранный язык и мн.др. Они также решают образовательные и воспитательные задачи.

Одним из преимуществ технологии критического мышления является то, что оно данная технология помогает нам увидеть, понять и в то же время решить ту или иную проблему, либо ситуацию. На уроках русского языка ученик учится выражать свои мысли, понять и самостоятельно решить будущую проблему. Если рассмотреть с гуманистической стороны, то технология критического мышления помогает также устанавливать доверительные отношения между самим учителем и учениками.

К характерным особенностям критического мышления относятся оценочность и открытость. Таким образом, ни чем не примечательный ученик становится активным в результате познавательной активности.

К ключевым навыкам относятся наблюдательность, способность к интерпретации, анализ, выведение заключений, способность давать оценку.

Можно выделить два основных компонента при реализации технологии критического мышления:

- 1) диспозиция, то есть искать основания для своих убеждений, быть либо знакомыми
- 2) навыки и учения, то есть выявление аргументов, оценка аргументов, оценка убеждений, предложение альтернатив.

Для учащихся наивысший уровень сформированности критического мышления означает наличие интегративных мыслительных компетенций на основе синтеза логического, проблемного, критического мышления и умения использовать эти компетенции.

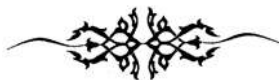
В качестве основного приоритета на уроках русского языка учителем берётся так называемая Таксономия Блума, которая в свою очередь направлена на понимание, сравнение, поиск главного и второстепенного в мыслях, проведение анализа и синтеза полученного материала.

Учитель предлагает своим учащимся направление по предмету, установку, далее учащиеся сами проводят диспут, работая в группе.

Об исследовании Б.Блума и его практической ценности для учителя не раз упоминал в своих научно-исследовательских трудах заслуженный педагог нашей Республики К.О.Битибаева. Согласно таксономии Блума, основной акцент ставится на продвижение от самых низких процессов - до высоких. Таким образом, им была систематически разработана иерархическая модель навыков критического мышления, а именно; знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценивание.

Критическое мышление даёт всем нам широкую возможность творчески подойти к обучению, развернуть педагогические действия на углубленное рассмотрение темы, пробуждая тем самым познавательный и исследовательский интерес, обучает выдвигать и реализовывать творчески свои идеи. Учащиеся на уроках русского языка самостоятельно определяют проблемы и цели, выбирают стратегии для достижения поставленных целей.

Здесь вспоминается мудрое изречение: «Народ, который думает на один год вперёд - выращивает хлеб. Народ, который думает на десять лет вперёд - выращивает сад. Народ, который думает на сто лет вперёд - выращивает молодое поколение». По мнению Д.Дьюи: «...фокусирование на проблемах, стимулирует природную любознательность учеников и побуждает их к критическому мышлению»

ӘОЖ 37.013

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ НЕГІЗДЕУ

Дүкенбаева С.Б., Рахметуллаұлы Қ., Ешенәлі С.С.
Шерхан Мұртаза атындағы ХТИИ магистранттары

Аңдатпа. Мақалада халықтық педагогика арқылы білім алушылардың бойында ұлттық құндылықтарды негіздеу мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: халықтық педагогика, құзыреттілік, білім беру, оқу әрекеті, тәрбие, қарым-қатынас.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблеме обоснования национальных ценностей у обучающихся через народную педагогику.

Ключевые слова: народная педагогика, компетентность, образование, учебная деятельность, воспитание, общение.

Annotation. The article will focus on the problem of substantiating national values among students through folk pedagogy.

Key words: folk pedagogy, competence, education, educational activity, upbringing, communication.

Қазіргі кезеңнің нақты даму ерекшеліктері қоғамның көптеген кезеңдердегі педагогикалық үрдісте өзгеріспен патриоттық тәрбиенің мазмұнын, оның оқу тәрбие үрдісіндегі рөлі мен орнын анықтап, міндеттерін нақтылап берді. Мемлекетіміз тәуелсіздігін алған жылдарында-ақ патриотизм ұғымы, оның мазмұны шеңберінде көптеген пікір таластар жүріп келеді. Патриотизм, патриоттық тәрбие проблемалары туралы «Қазақстандық патриотизм», «Ұлттық патриотизм», «Ұлтжандылық» деген түсініктердің мазмұндық құрылымы жайлы жарияланған бірқатар психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді және мерзімді педагогикалық басылымдарды, ғылыми еңбектерді зертеу, педагогика тарихында мектеп оқушыларын патриотизм мен интернационализм рухында тәрбиелеуде біраз тәжірибе жинақталғанын көруге болады.

Халқымыздың ұлттық тәрбие дәстүрлері мен білім беру саласының бірқатар мәселелеріне байланысты М.Н.Сарыбеков, Ә.Табылдиев, Б.А.Әлмұхамбетов, Т.Тәжібаев, Қ.Құнантаева, А.Сембаев, т.б. еңбектерінде қарастырған. Аталған ғалымдар тәрбие жұмыстарының мазмұнына, жас ұрпақтың патриотизмі мәселелерін зерттеді.

Жалпы Отаншылдық, елжандылық, патриоттық мәселелер көптеген философтар жазушылар мен филолог ғалымдардың еңбектерінде тереңнен сөз болады [1].

Этнопедагогиканы Отаншылдық, елжандылық тәрбие беру мақсатында пайдалануға байланысты орындалған жұмыстардан Қ.Б.Жарықбаев, Ә.Табылдиев, С.Қалиев, С.Иманбаева, А.Бейсембаева зерттеулерін атауға болады.

Отаншылдық, елжандылық тәрбиенің кейбір салалары С.Ұзақбаева мен Р.Төлеубекованың, К.Қожахметова мен Р.Дүйсембінованың еңбектерінде де ішінара қарастырылады.

Дегенмен, бұл жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің кейбір тұстары мен кезеңдері ашылғаны мен жалпы еліміздің жалпы білім беретін мекемелерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің педагогикалық шарттары толық ашылмағандығын аңғардық. Нақтырақ айтқанда, бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің педагогикалық негіздерінің анықталмағанын, ғылыми-әдістемелік нұсқаулардың жоқтығын көрсетеді. Осындай мүмкіндіктердің шешімін табу мақсатында біз өз зерттеу жұмысымызды осы тақырып төңірегінде таңдадық.

Отаншылдық, елжандылық, патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, патриотизм идеялары бағзы замандардан-ақ қалыптасқанын және бұл прогресшіл идеяларды игерудің патриоттық тәрбиеде маңызды мәні бар екенін атап өткен жөн.

Отаншылдық, елжандылық идеясының дамуы, алдымен, Аристотель, Платон, Цицерон, Әл-Фараби, Ж.Баласағұн сынды ұлы ежелгі ғұламалардың есімімен тығыз байланысты болады. Олар патриоттық сана-сезімдегі басты мәселе Отанға деген көзқарас, өйткені Отан ең алдымен саяси ортаны, құқықтық қатынастарымен байланысты адамдардың бірігуін және мемлекетті қамтиды, деп санайды [2].

Қазіргі таңда педагогикалық ғылымда, адамзаттың дамуы туралы педагогикалық ойдың бірқатар ғасырлық қаланған «тәрбие» ұғымы жайлы өте белгілі ойлар қалыптасқан.

Кешегі XX ғасырдың 20-30 жылдары ғалымдар, В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко, А.В. Луначарский, т.б. «жаңа адам», «үйлесімді дамыған тұлға» мәселесі мен тәжірибесін қарастырады. А.С.Макаренко жеке тұлғаның ұжымдағы тәрбиесі теориясын құрастырып, оны іс жүзіне асырады.

Қазіргі таңда педагогикалық ғылымда, адамзаттың дамуы туралы педагогикалық ойдың бірқатар ғасырлық қаланған «тәрбие» ұғымы жайлы өте белгілі ойлар қалыптасқан.

Кешегі XX ғасырдың 20-30 жылдары ғалымдар, В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко, А.В. Луначарский, т.б. «жаңа адам», «үйлесімді дамыған тұлға» мәселесі мен тәжірибесін

қарастырады. А.С.Макаренко жеке тұлғаның ұжымдағы тәрбиесі теориясын құрастырып, оны іс жүзіне асырады.

Бұл ой туралы ол «Ұжымды тұлға эгоизмі мен жанасатын барлық жерлерінде қорғай отырып, ұжым әрбір тұлғаны да қорғайды және оның дамуына жағдай жасайды.

Жалпы ұжымның талаптары тәрбиелеуші болып саналады... қойылған талапқа қатысушыларға байланысты.. тұлға тәрбиелік ықпал ететін емес, оның құрушысы – субъекті, бірақ ол күллі ұжымның мүддесін сақтай келе, субъект болады», - деп санайды. Тәрбиелік үрдістің мәні жайлы айтқанда «... тәрбие мәселесін, тәрбие әдістерін сабақ берумен шектеуге болмайды,- дейді А.С. Макаренко - «... тәрбие үрдісі тек сыныпта ғана жүрмейді, ол жер бетінің кез келген шаршы метрінде жүреді» [3].

Ғалым В.А. Сухомлинскийдің тәрбие тұжырымдамасында жеке тұлғамен дара жұмысты жүргізу қажеттілігін жан-жақты үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыратыны айтылады. «Тәрбие» – деп В.А. Сухомлинский – «бұл тәрбиеленушілердің де, тәрбиелеушілердің де нақты рухани баюы мен жаңаруының, сан алуан үрдісі [4].

Әдіскер ғалым А.В.Луначарский тәрбиеге кешенді қарауды талап етіп, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына негіздейді, «... адам-үш өзара аралас, бірақ... бөлек көзқарастар тұрғысынан қарастырыла алады.

Бір қарағанда бұл ақыл, ол фактілер мен идеяларды сіңіріп, адам неге ұмтылатынын және неден қашатынын көрсетеді: бұл сезім, ой тудырып фактілер мен идеяларды меңгертуші, адамда ынталандыратын және оның жүріс-тұрысын анықтайтын бағыттаушы күші; сонан соң техника яғни, білгірлік, білім мен сезімдер басшылыққа алып белгілі нәтижелерге жету.

Қазақстанда азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу жүйесінің жаңа түрін қалыптастыру мен дамыту қажет болып отыр. Осы жүйеге орай әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыруға және барлық дәрежелі мемлекеттік ұйымдардың, ғылыми және білім беру мекемелерінің әрекеттерін біріктіруге негізделген. Ұлттық патриотизмнің қалыптасуы заңды құбылыс деп санаймыз, бұл бағытта алғанда, ол тәуелсіз Қазақстанның идеялогиясы мен мемлекеттік саясатының жаңа парадигмаларын ендіру мен бекітуге бағытталады. Сондықтан да, «Қазақстандық патриотизм» деп кеңестік патриотизм мен интернационализм негізінде өсіп шыққан, оған азаматтық сезімді қосқан, жаңа қоғамның адамгершілігі саналы жеке тұлғаның рухани тірегі болып саналатын ұғым деп түсінеміз [5].

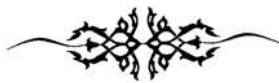
Бүгінгі таңда «Қазақстандық отансүйгіштік» түсінігі зор мағына болып табылады. Біздің көп ұлтты еліміз халқының отансүйгіштік сезімін қалыптастыратын - азаматтық келісім, ұлттық бірлікті құрады. Тәуелсіз еліміздің егемендігін сақтай отырып, ұлттық келісім, ішкі үндесім барша халқымыздың бірлігі мен өзара жарасымдылығы сипатталады.

Жас ұрпақ бойында туған жер, табиғат, оның табиғи байлықтары, ана тілі. Салт-дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкенің тамаша киелі орындары - жалпы ұлттық құндылықтар адам баласын бейтарап қалдырмаған десек те болады. Бұл сезімдер сөзсіз адам көкірегінде жылылық, жақындық, туыстық сезімдерді ұялатады. Бір сөзбен айтатын болсақ, отансүйгіштік қасиетті ұғымды білдіреді. Бастауыш сынып оқушыларының мектеп жағдайында патриоттық іс-әрекет барысында өзіндік көзқарасының қалыптасуына қоғамдағы өзгерісті ұғыну, жалпы адам баласына кез келген азаматқа тән мөлшерлі не үшін жаңару қажеттігін ұғындыру және еліміздің мемлекеттік тәуелсіздігінің қасиетті нышандарын қастерлеу болып саналады.Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық іс-әрекетке дайын болуы, оның өзін-өзі тәрбиелеу, өзін ұғындырудың жоғарғы сатысына көтерілуімен сипатталады [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының орта білімнің тәлім-тәрбие тұжырымдамасын // Егемен Қазақстан, Алтамы, 2003, 26 желтоқсан.
2. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, 1999

3. Қоңыратбаев А. Қазақ әдебиетін зерттеулері.- Алматы, 1999,-217б.
4. Қасқабасов С. Әдебиеттік зерттеулер.- Алматы, 2001,-162б.
5. Қалиев Ж.Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру. Астана,2005
6. Мусин С. Педагогика тарихы. А., 1997

ӘОЖ 159.9.018

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Септемирова А.Ж. - PhD, аға оқытушысы
Тұрсынов Б.Қ., Сулейманова Г. - магистранттар
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғаның көшбасшылық қабілетін дамыту мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: жеке тұлға, қабілет, көшбасшылық, оқу процесі, тәрбие.

Аннотация. В статье речь пойдет о развитии лидерских качеств личности.

Ключевые слова: личность, способности, лидерство, процесс обучения, воспитание.

Annotation. The article will focus on the development of leadership qualities of a person.

Key words: personality, abilities, leadership, learning process, upbringing.

«Күшті ұлт болу үшін алдымен ішкі бірлік, ұйымшылдық пен татулық қажет» [1]. Ал сондай ұлтты алға жетелейтін білімді, патриот, еңбекшіл, өз салт- дәстүрін, мәдениетін, тілін, дінін, ділін құрметтейтін азамат нағыз көшбасшы болуға лайық.

Көшбасшы (ағылшынша leader – басқарушы деген мағына білдіреді) —ұйымдағы бір адамның басқа адамға немесе топқа әсер ету арқылы басқарудың көрінісі [2]. Көшбасшы тұлға - төңірегіндегі өзге тұлғаларға психологиялық, әлеуметтік, эмоционалдық тірек болады, өзін қоршаған адамдарға білім, моральдық құндылықтар бере алатын, топтың белсенді мүшесі.

Қоғамдағы іс-әрекеттің табысты болуына ықпал ететін пайдалы, айқын көрінетін қасиеттері бар тұлға көшбасшылық жасай алады. Осындай көшбасшы өзгелер еліктеуге болатындай үлгі ретінде орын алады және өзгеге психологиялық әсер береді. Негізінен көшбасшы тұлға өз тобының қызығушылықтарын біледі, олар үшін шешім қабылдай алады, төңірегіндегілерді ұйымдастыруға, ортақ бір мүде үшін жұмылдыруға қабілеті жетеді. Әрі көшбасшы тұлға топ ішіндегі тұлғалардың өзіндік құндылықтарын қорғай алады.

Бүгінде зерттеуші-педагогтарымыз мектеп оқушысын көшбасшылыққа жетелейтін төмендегідей жеке қасиеттерді нақтылап береді:

- өзелермен қарым-қатынас орната білу;
- төңірегіндегілерге ықпал жасап, топты қалыптастыра, біріктіре білу;
- алдына қойған мақсатының нақты болуы;
- өзін қоршаған тұлғаларға тиісті тапсырмаларды беру, орындата білу;
- өзін қоршаған өзе жандардың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын білу, оны қорғау;
- жылдам арада керекті ақпаратты игере білу;
- тығыл таяң сәттерде шешім қабылдай алу;
- өз бойында шығармашылық қасиеттер болуы [2].

Көшбасшы — топ мүшелерінің мінез-құлқына доминаттылық және бағындыруға қатысты негізде әсер ете алады. Оқушылардың бойында кшбасшыларға тән қасиеттерді

калыптастыру үшін педагог-маманның атқарар қызметі өте зор. Көшбасшылық қабілетті бойына дарыту үшін әрбір оқушының ішкі түйсігінде алға ұмтылу, даму, жан-жақтағы ортаны ерекше сезіну, алға қойған мақсаттарға жетудің жолдарын қарастыру, өз ортасында беделге ие болу, сауаттылықты арттыру, іздену, мәдениетті сөйлеу, кез-келген жағдайда өзін көрсете білу, тығырыққа тірелмейтіндей өмір сүруге талпыну, әрі тығырықтан шыға білу, өзін жеке тұлға ретінде толық сезіне алып, еліне қызмет етуге дайындауы қажеттілігін сезінуі шарт. Білім алушы оқушы өз бойына осы қасиеттерді дарыта алған жағдайда оларды келешек көшбасшы ретінде қалптастырып шығаратын ұстазға жеңілдік болады. Егер оқушылардың бойында көшбасшылық қасиеттер табылмаған жағдайда мұғалім әңгімеге құрылған сабақтар мен түрлі деңгейдегі қызықты тапсырмалар арқылы икемдей алады. Ең бірінші кезекте көшбасшы дегеніміздің не екендігін түсіндірген жөн. Оның қыр-сырын түсіндіре келе ол қасиетті өзіне қаблдаған жағдайда қандай жетістікке тап болатындығына көз жеткізу керек. Мысалы, сынып ішінде бір бала өзгелерге қарағанда көшбасшылық қасиетінің жоғарылығын қалай білдіреді? Бұл алдымен баланың сыртқы ортамен қарым-қатынасынан байқалады. Баланың сойлеу мәдениеті, өзгені тыңдай білу сауаттылығы, берілген тапсырманы жауапкершілікпен орындауы, білімнің адам өмірінде басты қызмет атқаратынын сезе білушілігі, қиындықтан жол таба білуі тәрізді қасиеттері оқушының болашақта көшбасшы бола алатындығын танытады.

Мектеп оқушысының бойында көшбасшылықты жандандыратын қажетті қызметтер:

- Конструктивті қызмет. Бұл функция қоғамдағы барлық адамдардың қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталған, бірақ басқа қоғамның қызығушылықтарына нұқсан келтірмеу керек.

- Ұйымдастыру қызметі. Өз тобының басқару жүйесін қалыптастыру, жұмыстарды біріктіру, қажетті процестер мен әрекеттерді жоспарлау. Мұнда көшбасшы бір жүйені қалыптастырады, міндеттерді бөледі, әрі қарай жүруі қадағаланады, тұлғааралық қарым-қатынасты реттейді, бәрін жауапкершілікке бағыттайды. Өз тобының басқару жүйесін қалыптастыру, қажетті тұлғаларды ризашылықпен біріктіру оқушы көшбасшылығының деңгейін танытады.

- Координациялық қызмет. Топаралық әрекеттерді келістіру, бірігіп жұмыс атқаруға белсендендіру. Көшбасшы шешім қабылдайды, ортақ шешімге келтіреді және ортақ қоғамдық құндылық құрушы болып табылады.

- Интерактивті қызмет. Мұндай көшбасшы айналасына өз ойымен, мақсатымен ортақтас адамдарды біріктіреді [3].

Көшбасшылықтың пайда болуының 3 негізгі теориялық бағыттары бар:

Харизматикалық теория (қылықтық теория) - бұл теория көшбасшылардың туа біткен қасиеттеріне назар аударумен ерекшеленеді. Бұл теория бойынша көшбасшы қажетті, нақты жеке тұлғалық сапалар мен психологиялық мінез - құлықтардың жиынтығына ие болған адам ған көшбасшы бола алады. Көптеген авторлар көшбасшыға тән қылықтарды не сипаттамаларды көрсетуге тырысады, алайда мұндай қылықтар жиынтығын құрастыру мүмкін еместігін түсініп, көшбасшының пайда болуын анықтайтын басқа теорияны қалыптастырды.

Көшбасшының жағдайлық теориясы - көшбасшылық жағдайлардың жемісі. Топта әр түрлі жағдайлардың шешілу барысында қандайда бір сапасы бойынша ерекшеленетін адам пайда болды, бұл сапалардың сол жағдайға қажеттілігіне байланысты ерекшеленген адамды топ көшбасшы жасайды, яғни бұл теорияда көшбасшының сапасы салыстырмалы түрде қарастырылып, ол «көшбасшылық - көшбасшының белсенді әсер етуі» деген сөздің мағынасын бұзады. Осы мәселелерді шешудің компромисті нұсқасы ретінде келесі теория қалыптасады.

Көшбасшылықтың жүйелілік теориясы - көшбасшылық топтағы тұлғааралық қалыптасудың ұйымдастырылу процесі, ал көшбасшы – бұл процесті басқару субъектісі. Мұнда көшбасшылық топтың қызметі ретінде қаралса (яғни, өзара іс-әрекеттің мақсат —

міндеттеріне екпін қойылады), сонымен қатар көшбасшы тұлғасының құрлымын дараланады (өзара әрекетті ұйымдастыру үшін адамдарға әсер ету қабілеттілігі) [3].

Оқушыны көшбасшылыққа дайындау барысында қажетті мәселелерді түсіндіріп келіп, оның осы тұрғыда ынтасы бар жоғын саралау қажет. Алға қойған мақсатқа жетуді қалай түсінетінін анықтау кезінде ол үшін не істей алатынын да тексеріп қойған абзал. Оқушы көшбасшылыққа немқұрайлы қарамай, өзін бір жүйедегі көшбасшы ретінде сезіне білуі қажет. Баланың бойында алға ұмтылыс орын алған жағдайда кез келген жұмыстарды жүргізе аласың. Оқушы сол талаптарды ауырсынбастан орындауға тырысса әрі қарай дамытуға әбден болады. Ал кейбір жағдайда оқушы өзін кейін тарта берсе, яғни берілен тапсырманы немесе объективті қызметтерді көрсете білуден жасқанса ол оқушымен ұзақ жұмыс жүргізіледі. Себебі баланы бойында алдымен сенімділікті және іске деген ынтаны қалыптастыру шаралары ұйымдастырылады. Көшбасшының ойлау үрдісіндегі айқынсыздығы бірқатар психологиялық себептердің, яғни ақпарат тапшылығының немесе тым артық болуының, оның күрделілік дәрежесінің жоғары болуына байланысты туындауы мүмкін.

Джон Максвеллдің «Көшбасшының 21 міндетті қасиеті» атты кітабында нағыз көшбасшы болуға лайық жандарда қандай қасиеттер болу керек екенін анық айтып өткен болатын, соның ішінде:

- Ақылды адамдар естігендерінің жартысына сенеді, ал қырағы адамдар қай жартысына сену керек екенін біледі деген болатын міне бұл қасиеттер нағыз көшбасшыларға тән қасиет екені тағы дәлел. Сондай – ақ әрбір көшбасшы өзіне не керек екенін анық біледі.

- Адамдарға үміт отын сыйлау. Француз генералы Наполеон Бонапарт көшбасшыларды былай сипаттаған «үмітпен жүретіндер» деп. Егер сіз қоршағандарды осы нұрмен бөлей алсаңыз, онда адамдарды магнит тәрізді тартасыздар.

- Кез-келген шаруаны ойдағыдай асыратын болыңыз. Бастаған ісін соңына дейін апармайтын адам, құзыретті бола алмайды. Көшбасшы ретінде біз студенттерді істі аяғына дейін істейтінін күтеміз. Ал өз кезегінде олар бізден дәл осыны және бұдан да жоғарғы нәтижені күтеді.

- Сізден күтілетін нәрседен көбірек істеңіз. Шынына келгенде, құзыретті адамдар күтілуге тиіс нәтижеден асып түсетін істер жасайды. Көшбасшылар өзінің жұмысын аяқтап, басқа қосымша жұмысты істеулері міндетті. Тіпті сирек емес, күнделікті.

- Басқаларды жігерлендіріңіз. Көшбасшылар артынан ергендерді жігерлендіріп, оларға мотиватор болады [3].

Мәселені жақсы шешетін көшбасшылар мына 5 қасиетке ие болу керек:

- Сәтсіздікті көре білу. Сәтсіздіктен құтыла алмайтындығын білетін жақсы көшбасшы, оны күтіп және көре біледі. Алдағы жолымыз тегіс болады деушілер, ылғи да сәтсіздікпен қауышып отырады. Егер сіздің позитивті ұстанымыңыз жақсы болып және қиын жағдайға әр кез дайын бола алсаңыз, жолыңыздағы барлық тұрған барлық мәселені толықтай шеше аласыз.

- Шындықты қабылдай алу. Адамдар сәтсіздікті әр түрлі қабылдайды: біреуі одан бас тартады; біреуі оны қабылдап, шешімін іздеуге кіріседі; үшіншісі оны қабылдап қана қоймай, оны жақсы жаққа өзгерте бастайды. Тиімді көшбасшы сәтсіздікті қарсы алуға әрқашан дайын.

- Толық суретін көре алады. Көшбасшылар сәтсіздіктің толық суретін көре біледі. Эмоция оларды орап, састыра алмайды.

- Олар ретімен істейді. Ричард Слома мына кеңесті береді: «Ешқашан проблемалардың барлығына кіріспеңіздер, оларды тізіп, ретімен шешіңіздер». Егер алдарыңызда сәтсіздіктер көптеп тұрса, онда алдыңғысын шешкендігіңізге куә болыңыз.

▪ Құлау шегінде тұрса да, басты мақсаттан шегінбейді. Көшбасшылар басты шешімді қиын жағдайда емес, шарықтау кезінде қабылдайды [4].

Оқушылардың көшбасшылық қабілеттілігі дегеніміз – ол басқару іс-әрекетіне деген жағымды мотивациясы негізінде басқару туралы білімдерін, тәжірибесін өз өмірі мен іс-әрекеті және қоршаған ортадағы құбылыстарды басқаруда қолдана алу қабілеттілігін сипаттайтын оқушы тұлғасының кіріктірілген қасиеті.

1) Оқушылардың көшбасшылық қабілетін, тұлғаны дамыту процесінің нәтижесі ретінде, өзін-өзі жетілдіруде, өз өмірі мен іс-әрекетінің субъектісі ретінде өзін-өзі қалыптастыруда, туындап отыратын мәселелер бойынша дербес шешімдерді қабылдауда, еліміздің әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси дамуына дербес, белсенді қатысуда басқару тәжірибесін табысты және тиімді жүзеге асыруға мүмкіншілігін сипаттайды.

2) Оқушылардың көшбасшылық қабілетінің қалыптасуында, өзін-өзі басқару ұйымының маңыздылығы жоғары. Себебі, оқушылардың өзін-өзі басқару ұйымы – ол оқушылардың дербес, шынайы өзіндік бастамаларына, шығармашылық және өнімді іс-әрекетіне негізделген бірлестіктің жоғары ұйымдасқан түрі. Ал, оқушылардың шығармашылық және өнімді іс-әрекеті, дербес, шынайы өзіндік бастамалары негізінде басқару іс-әрекетін жүзеге асыруы, оқушының көшбасшылық қабілеттілігі қалыптасуының маңызды және тиімді шарты болып табылады [4].

Болашақ жастардың қолында, ал педагогтардың басты міндеті – оқушылардың белсенділіктерін арттыра отырып, олардан көшбасшы тұлғаны қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық жолдарын анықтау, сол бағытта қызмет ету.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шукузадаұлы Н. Жетістікке жету жолдары. - Алматы: Құс жолы, 2002-1926.
2. Гоулман Д. Что делает человека лидером? Harvard Business Review; Jan 2004, Vol. 82 Issue 1, p. 82-91.
3. Маркова, М.Ю. Развитие лидерских качеств и организаторских способностей в детском общественном объединении [Текст] / М.Ю. Маркова – М.: Просвещение, 2014 – 142 с
4. Рожков, М.И. Использование игровых ситуаций для выявления лидеров в коллективе [Текст] / М.И. Рожков, И. Доценко // Воспитание школьников. – 1990. – № 1.

ӘОЖ 159.9.018

БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Септемирова А.Ж. - PhD, аға оқытушы

Озғанбаева А.Б., Сагинбаев Ю.Ю. - магистранттар

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімді жолдары сөз болады.

Кілт сөздер: оқу процесі, әдістеме, жаңаша технология, сабақ, әдістер.

Аннотация. В статье будут рассмотрены эффективные способы применения новых методов обучения.

Ключевые слова: учебный процесс, методика, новые технологии, уроки, методы.

Annotation. The article will consider effective ways of applying new teaching methods.

Key words: educational process, methodology, new technologies, lessons, methods.

Қазіргі заман қажеттілігі оқыту ісінде техниканың аса ауқымды қолданылуына орай жаңаша оқыту талабын алдыға тартуда. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап білім беру жүйесін «технологияландыру» мәселесі сөз болған. Бүгін оның ғылыми атауы кеңейіп, «әдістер мен құралдар жиынтығы» деген термин ретінде пайдаланылуда.

Педагогтар педагогикалық технологияны қазірде ғылым мен техниканың тың жетістіктері тұрғысында, оқыту үрдісінде кеңінен қолдануға тырысуда. XX ғасырдың 70-80-жылдары «педагогикалық технология» деген ұғым оқу-тәрбие үрдісін басқару мен оқыту әдістері, оқыту құралдарын игеру бағытында қарастырылған болатын.

Қазірде оқу-тәрбие үрдісін технологияландыру - білім беру мен тәрбиелеу мәселелерін сапалы жоғары деңгейде шешуге әсер етуші күшке айналууда. Түрлі технологиялық әдіс-тәсілдердің арқасында оқушылардың таным белсенділігі күшейіп, даму үрдісі жандана түсуде. Білім мазмұнын жаңаша жаңарту талабына сай ең озық технологияларды жүйелі түрде пайдалану өркениетті мемлекеттердің тәжірибесінде жақсы іске асырылуда.

Оқу-тәрбие үрдісін «технологияландыру» XX ғасырда шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты қарастырылды. Қазірде В.К.Дьяченко, В.Беспалько, В.В.Гузеев, Д.Хогрид, М.В.Кларин, В.М.Монахов, М.А.Чошанов, Г.К.Селевко, С.М.Құсайынов, Ж.Қараев, Г.Нұрғалиева, Н.Нұрахметов, Г.Д.Әуелбекова, М.Жанпейісова, З.Бейсембаева сынды шетелдік және отандық ғалымдар ғылыми теория мен тәжірибені сабақтастыра зерттеп, жаңа педагогикалық технологияларды ұтымды қолданудың жолдарын атап көрсетті. Білім беруді жүргізудің әлемдік тәжірибелерінде оң нәтиже берген тың түрлерін дамыту, оқытудың басты ұстанымдарын айқындау мақсатында бірталай жұмыстар жүзеге асырылуда.

Жалпы технология дегеніміз – шеберлік жайлы ғылым. Шеберлікпен шыңға жету, кәсіби шеберлікті арттырып, белгілі бір жоба жүйемен оқытуға алып келеді.

Технология – бүгінгі білімдік ақпараттарды толықтырып, оны өңдеп, керегінші өзгертіп берудің әдістері мен құралдарының жиынтығын болып табылады. Керекті құралдарды оқу-тәрбие үрдісінде тиісінше қолдана отырып, оқушыларға жеткізе білудің жолдары жайлы ғылым. Бұл жайлы зерттеуші ғалымдардың бірі: «Педагогикалық технология - оқу-тәрбие үрдісінің алдын ала жүйелі түрде жоспарлануы, оның тәжірибеде жүзеге асатын жобасы», - деп жазса, екіншісі: «Педагогикалық технологиялар дегеніміз - оқыту үрдісін жобалау, ұйымдастыру мен жүргізудің ойластырылған моделі», - деген пікір білдіреді. Ал, Б.Т.Лихачев: «Оқытудың арнайы формаларын, әдістері мен педагогика-психологиялық нұсқаулардың жиынтығын, айқындайтын оқу үрдісін іске асырудың мазмұндық техникасы», - деп атап өтеді [1]. Белгілі ғалым Ж.Кобдикова: «Қойылған мақсатқа сәйкес білімді, білікті және дағдыны құрастыру, қалыптастыру мен бақылау бойынша операциялардың жиыны», - деген тұщымды көзқарасын білдіреді [2].

Міне, осы технология ұғымы негізінде ғалымдардың пікірі бір жерге тоғыса келе, мынандай тұжырымға келеді: «Педагогикалық технология жинақталған интегралдық үрдіс-білімінің барлық түрін меңгеру үшін ұйымдастыру және басқару, жоспарлау» [3].

Қазірде педагог-ғалымдарымыз оқыту үрдісінде оң нәтижеге жетудің жолы қандай деген сауал төңірегінде жауап іздейден жалығар емес. Осы негізде олардың ойы бір арнаға келіп сыяды. Ол - жаһандану талабына сай еліміздің жаңа білім жүйесі ұлттық құндылықтарға бағытталып, оқыту үрдісі негізінде бағдарланған білім жүйесі тың технология бойынша жүзеге асатындығы. Дәстүрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып, оқу үрдісінің мазмұндық құрылымын мейлінше жетілдіріп, әдебиет оқытуға ұтымды жаңа технологияларды қолданудың жолдарын іздестіру, оны іріктеп алуды отандық әдіскер-ғалымдарымыз бүгінде басты назарға алып, әр қырынан қарастыруда. Әр педагогикалық технологияны саба тақырыбына сай өзінің ерекшелік-сипатымен айқындап аламыз. Бүгінгі жаңа педагогикалық технологиялар баланың өзін-өзі дамытуына, өзіндік және шығармашылық қабілетінің мейлінше артуына, керекті іскерліктері мен дағдыларының

қалыптасуына, өзін-өзі дамытуына тиімді жағдай жасауға барынша мүмкіндіктерін туғызады. Педагог-ғалым А.В.Хуторской: «Педагогикалық технологияның негізгі қызметі - оқу үрдісінің білім беру мақсатын іске асыру және жеке тұлғаны дамыту», - деп жазады [4]. Жалпы педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» туралы үш жүздің үстінде анықтама бар.

XX ғасырдың 30-жылдары Қ.Жұбанов «технология» деген терминге айтарлықтай мән беріп, тақырыпты баяндамас алдын сұрақ-жауап әдісі арқылы оқушыны терең ойлануға, өзінше пайымдауға, мейлінше іздендіре келе, санасына түрткі жасауды алдыға тартады. Бұл оның дамыта оқыту идеясынан туғанын нақтылайды. Қ.Жұбановтың ғылыми-әдістемелік еңбектерінде дамыта оқыту, блоктік-модульдік оқыту, қашықтан оқыту идеяларының орын алуы тегін емес.

Қай технология болмасын оқушының өзін-өзі дамытуына, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруына, шығармашылық қабілетін арттыруына оң әсерін тигізеді. Педагогикалық технологиялардың кез-келгені бірін-бірі жақсы толықтырып, сабақтасып отырады. Алдыға қойған нәтижеге қол жеткізуге, қойылған мақсаттың орындалуына мүмкіндік береді. Демек, педагогикалық технология мен әдістемелерді орын орнымен мұғалім таңдап пайдалана алғаны жөн.

Қазіргі таңда оқу үрдісін ұйымдастыруда инновациялық технологияға аса көп назар аударылуда. Инновация – жаңарту, жаңғырту түсінігін береді. Инновация - жаңаша ойлаудың негізгі жолы болғандықтан, оқытудың жаңаша мазмұндағы түрі болмақ. Инновациялық әдістеме - инновациялық әдістер мен дидактикалық құралдарды пайдалану арқылы білім негіздерін игертудің сипатын жаңа технологиялармен толтыруға, айрықша өзгертуге бағытталған.

Модульдік оқыту технологиясы бүгінгі таңда оқу үрдісін жаңаша құруға байланысты отандық және әлемдік оқыту жүйесінің барша саласында кеңінен іске асуда. XX ғасырдың 60-шы жылдары Германия, АҚШ, Англия тәрізді дамыған елдердің оқу үрдісіне кеңінен еніп, тұңғыш рет осы мемлекеттерде оқытудың мазмұнына орай оқу тапсырмаларын бөліп оқыту тиімді деген идеяны кіргізген.

Латын тілінен алғанда модуль «өлшем», «мөлшер», «шама» деген ұғымды танытады. Модуль негізінде оқытудың тәжірибелік жағынан тиімділігін, оқу тапсырмаларын модульге құру, соның арқасында модуль негізінде оқыту ұтымды екенін Г.С.Күдебаева, Ю.У.Байсалов, К.Жақсылықова, Р.Жанпейісова, Н.Оралбаева, Н.Г.Нуртаева, З.Бейсембаева сынды отандық ғалымдар зерттеу еңбектерінде атап көрсетті.

Модульдік оқыту технологиясы негізінде білім алушы өз жағдайына қарай жұмыс атқарады. Модульдік оқу - білім мазмұнын барлық қырынан жетілдірудің, оны ұйымдастырудың құралы мен әдісі іспеттес. Сонымен қатар, теориялық әрі практикалық білімді ерекше қамтамасыз етудің құрылымдық жүйесі болмақ.

Оған Г.Қ.Нұрғалиева: «Модуль - іріленген мазмұнды дидактикалық бірлік. Ол зерттеліп отырған педагогикалық құбылыстың мәнін сипаттайтын ғылыми білім жүйесін өзара функционалдық байланыстармен қоса ашып көрсетеді», - деген анықтама береді [5].

Модуль - оқу үрдісінің өзгеруіне орай ылғи толықтырылып, өзгертіліп, жаңартылып, түрлендіріліп отырады. Модульдік оқу ұдайы дамып отыруды қажет ететін жүйе болғандықтан, ол белгілі бір заңдылықтарға негізделеді. Белгілі ғалым П.А.Юцявичен «Модульдік оқудың теориясы мен практикасы» атты кітабында модульдік оқудың заңдылықтары жалпы дидактикалық заңдылықтарға сай келіп, сол негізде пайдаланылатынын атап көрсетеді. Яғни, әр модульдің мазмұны толықтыруға, жаңартуға, өзгертуге ыңғайлы болуы, оқу мәтіндерінің дербес бір жеке модульмен берілуі, әр блок мазмұны тұрғысынан аяқталуы, оқу материалы мазмұнына орай сан қилы әдіс-тәсілдермен түсіндіруге бағыттайтынын танытады. Жұмыстың оң нәтижелі шығуына әр модульдің ізденуге бағыттайтын әдістемелік нұсқаудан құралуы оң әсерін тигізеді.

Интерактивті оқыту үдерісінде оқушының тапсырманы орындау бағытындағы ұйымдастырушылық қабілеті де ескерілгені жөн. Осы тұста әдебиетші-ұстаз бар-жоғы

кеңесші және серіктес қызметін атқарады. Мұғалім жаңа теориялық білім берумен қатар оқушыларды өздіктерінше ізденуге жетелеп, белсенділіктеріне ерекше назар аударады. Әдебиетші-ұстаз оқу үдерісіне тікелей қатысқанымен, өзінің артық мүмкіндігін шектеп, баланың белсенді іс-әрекет жасауына жағдай туғызуы керек.

Оқушылардың білім алу сұранысымен танымдық әрекеті үнемі сабақтасып жатады. Белсенділік әрдайым дербестікті керек етеді. Оқушының өздігінше атқаратын әрекеті оның нағыз белсенділігін арттырады. И.Я.Лернер, Б.П.Есипов, Т.Шамова сынды зерттеуші-ғалымдар бала бойындағы белсенділік ұғымын әр қырынан алып қарастырады.

Бұл жайлы белгілі әдіскер-ғалым В.И.Лозавая: «Әрекет айрықша белсенділік ретінде көрініс табады. Мұның өзі әрекет істеуге дайын болушылық, ұмтылушылық, оны жүзеге асыру сапасы, алға қойылған мақсаттарға жету үшін оңтайлы жолдарды таңдау, өз қабілетін көрсетуді қажетсінуі танымдық белсенділіктің қайнар көзі», - деп жазады [6].

Ал, педагог-ғалым Т.Сабыров, оқу-тәрбие үрдісінде баланың белсенділігі, негізінен екі түрлі сипатта көрініс табатындығын айта келіп, белсенділік дегеніміз оқушының жеке басына ғана тән, аса маңызды қасиет екенін ашып береді. Осы қасиетсіз қандай да бір атқарылған қызметтің нәтижеге қол жеткізуі мүмкін еместігін жетік дәлелдейді. Яғни, танымдық белсенділікті бір белгімен ғана атап көрсете алмайсыз. Бұл әр қилы сипаты бар ұғым болып табылады. Оқу-тәрбие барысында баланың таным белсенділігін дамытып, оны шығармашылыққа баулуда қолданылатын интерактивті оқу технологиясының маңызы ерекше. Бұл ұстаз-педагог тарапынан ылғи шығармашылық ізденісті, біліктілікті қажет етеді.

2001-2004 жылдары Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министірлігінің басшылығы және Республикалық ақпараттандыру орталығының ұйымдастыруымен халықаралық форумдар өткізілгендігі баршаға аян. Бұл форумдарда білікті ұстаздар, зерттеуші-ғалымдар, ақпараттық технология саласы негізінде ЮНЕСКО институты арқылы бірнеше елдердің өкілдері қатысты. Аталмыш форумда әлемдік ақпараттық білім кеңістігін, ұлттың бүгінгі білім моделін нақтылап қалыптастырудың ақпараттық коммуникациялық білімді жандандырудағы инновациялық қызметті дамыту тәрізді маңызды мәселелер жан-жақты талқыға түсті. Сонымен қатар іс-тәжірибелердің іріктеліп, сарапталуы да форум жұмысының білім беру мен ағарту саласының өзекті мәселелерін қамтығанын танытады.

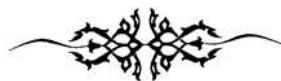
Білім мен тәрбиені ұлттық рухта дүниежүзілік жүйеге сабақтастыруда, оқу үрдісіне тың технологияларды енгізудің мәні ерекше екенін көреміз. Бүгінде оқытудың жаңа технологияларының басым бөлігі Қазақстанға «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы ұйымдастырылған болатын. Бұл игілікті іс «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының жобасы негізінде кеңінен таралып отыр.

Аталмыш технологияның басты мақсаты - оқушының теориялық және шығармашылық ойлау қабілеттерін жан-жақты, мейлінше дамыту. Осы әдістердің барлығы да оқушылардың қазіргі ақпараттар тасқынынан өзіне қажеттісін ғана ала білуі мен дұрыс таңдап, саралай білуі, сырттан келген ақпараттарды өз мақсатына сай тиімді пайдалана білуге үйретеді. Онда әлемдік және отандық әдіскер-педагогтар мен зерттеуші-ғалымдар бірлесе отырып түрлі тренинг-сабақтар мен семинарлар жүргізіп, халықаралық демократиялық Білім консорциумы жөн көрген оқытудың тың стратегиясы мен жаңа технологиялардың мәні мен мазмұны айқындалып, сабақ үрдісінде қолданудың жолдары көрсетілді. Осы стратегиялардың қайсыбір үлгілері бүгінде еліміздегі мектептеріміздің тәжірибесінде тура осылай атаумен берілмегенімен бұрыннан да ұстаздарымыз түрлендіре қолданып жүргендіктен, аталмыш стратегиялар отанымыздың түкпір-түкпіріндегі ұстаздар қауымы тарапынан кеңінен қолдау тауып, пайдаланысқа соңғы оншақты жылдың көлемінде тез еніп кетті. Осы жаңа технологиялардың әсіресе мынандай түрлерін отандық ұстаздар қауымы кеңінен қолдануда.

Бүгінде мектеп тәжірибесінде жан-жақты еніп, қолданылып жүрген тың технология үлгілерінің кез-келгені оқушылардың өздігінше ізденуіне және шығармашылық қабілетін дамуына, сонымен қатар, іскерлік дағдысын қалыптастыруға өзіндік қосар үлесі аса зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы.-Алматы: Қазақстан,1991.-80.
2. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. - Алматы: Жазушы, 1993. - 224.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 448.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары. - Алматы: Жазушы. 1989. - 320.
5. Досмұхаметұлы Х. Аламан. - Алматы: Қазақстан, 1991. - 176.
6. Мәшһүр Жүсіп Қ. Көркем сөздің құдіреті (Мектепте қазақ әдебиетін оқыту).-Павлодар, 2000.-183.

ӘОЖ 159.923

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУГЕ ДАЙЫНДАУ

Дүйсебаева Б., Алимбеков Р.Т., Молжигитова Ж.Р. – Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада болашақ педагогтарды бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істеуге дайындау мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: педагог, оқушы, бастауыш сынып, білім беру жүйесі, тәрбие беру.

Аннотация. В статье речь пойдет о подготовке будущих педагогов к работе с учащимися начальных классов.

Ключевые слова: педагог, ученик, начальный класс, система образования, воспитание.

Annotation. The article will focus on the preparation of future teachers to work with primary school students.

Key words: teacher, student, primary class, education system, upbringing.

Қазақстандық білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі мен жаңа мазмұндағы жүйесінің басты міндеттерінің бірі – қазіргі заманғы ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған білімді қажет жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдайтын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру міндеті зерттеледі.

Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың үрдісінен шыға алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім.

Бастауыш – мектеп оқушысын тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы болып табылатындықтан қазіргі мектептің басты білім беру құралы - инновациялық технологиялар болып табылады. Оқу-тәрбие үрдісінде баланы жаңаша әдіспен оқыту үшін әрбір пәннің иесі - мұғалім сол жаңа технологияларды толық түсініп, меңгеріп алуы керек. Соның нәтижесінде ғана әрбір жалпы білім беретін мектеп мұғалімі тәжірибесінің жоғары деңгейге көтерілері анық.

Өйткені, соңғы жылдары Қазақстанда қабылданған және оқу процесіне енгізілген жаңартылған мазмұндағы білім стандарты талаптарына сай білім беру жүйесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқыту үрдісін жетілдіру, оқушының танымдық қабілетін дамыту саналы деңгейге көтеру – білім беруді әлемдік деңгейге жақындатудың басты мәселесі болып отыр.

Білімді жеке тұлғаға бағыттау, оқушының өзін-өзі тануы, өзін-өзі тәрбиелеуі, ақыл-ойын дамытуы, яғни, жан-жақты дамыған жеке тұлға тәрбиелеу мұғалімдер алдына тың міндеттерді жүктеп, жаңашыл іс-әрекетке жетелейді.

Инновациялық тұрғыдан білім беру жүйесі ақпараттандырумен тығыз байланысты. Білім беруді ақпараттандыру дамуының жаңа кезеңінің ерекшелігі – бұл проблеманың инструментальдық емес, мазмұндық аспектілерінің басымдылығында және олардың шешілуінен білім сапалығы, оның әлеуметтік мәнділігінің орны анықталады.

Біз зерттеген педагогтар мен психологтардың зерттеулеріне сүйенсек, ойлау стилі бастауыш сыныптан-ақ оқушыларда жете қалыптаса бастайды [1]. Оқушылардың бастауыш мектепте қазіргі ақпараттық технологияларды адамзат іс-әрекетінің түрлі салаларында қолдана білудің қажетті дағдыларын игеріп үлгеруіне мүмкіндік туады.

«Бала –бауыр етің» деп балаға аса қатты мән берген ата-бабамыз бала тәрбиесін басты назарға ұстаған. Ұрпағымен адам мың жасайды деп түсінген халық арасынан шыққан дана тұлғалар бала, ұрпақ тәрбиесіне басты көңіл бөлген. Ұл, қызыңды он бестен соң досыңша бағала деген атамыз қазақ әр баланың жеке тұлға болып қалыптасуына терең мән берген. Ол туралы қазақ арасынан шыққан белгілі ғалымдар өз еңбектерінде қарастырып өткен. Бала тәрбиесі, оның тұлға тұрғысында қалыптасуы, тағы басқа мәселелер дана қайраткерлер еңбектерінде орын алды.

Белгілі ақын Мағжан Жұмабаев осындай тұлғалардың бірі, тіптен бірегейі болды. Оның осы бағытта атқарған ғылыми қызметі орасан зор. Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», (1922) және «Ана тілі», (1923), «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту методикасы» (1925), немесе «Сауатты бол» (1926), «Ересек шала-сауаттылар программасы» (1926) тәрізді кітаптары мен оқу ағарту саласына арналған мақалалары осыған дәлел болады [2].

Қазірде педагог-ғалымдарымыз оқыту үрдісінде оң нәтижеге жетудің жолы қандай деген сауал төңірегінде жауап іздейден жалығар емес. Осы негізде олардың ойы бір арнаға келіп сыяды. Ол - жаһандану талабына сай еліміздің жаңа білім жүйесі ұлттық құндылықтарға бағытталып, оқыту үрдісі негізінде бағдарланған білім жүйесі тың технология бойынша жүзеге асатындығы. Яғни, педагогикалық технологиялардың ең басты белгілері:

- педагогикалық технологиялар жоспарланған мақсатқа қол жеткізуге кепілдік береді.
- оқыту мен тәрбиелеу ісінде нақты педагогикалық ойды жүзеге асырады [3].

Нақты бір нәтижеге негізделген білім жүйесі бойынша оқушы әдебиетті пән тұрғысында игермейді, аталмыш пәндік білім аясында көркем туындыны дүниетанымдық, тәрбиелік байланыста қарастыра келе, әдебиетті ұлттық құндылық тұрғысында меңгеруге бағдар алады. Оң нәтижеге негізделген білім беру мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасына толық байланысты. Оның бір жағы оқушыға көркем шығарманы ұғындырудағы ұтымды әдіс-тәсілдерді асқан шеберлікпен қолдану болса, екінші тұсы оқушының көркем әдебиетті өз бетінше меңгере білуі, өзі ұйымдастырудағы оның жауапкершілік сезімінің қалыптасуы болып табылады. Онда мұғалім мен оқушы арақатынасының сапалылығы - нәтиже кепілі екендігі анық. ХХ ғасырдың 60 жылдары Ұлыбритания мен АҚШ елдерінде «педагогикалық технология» ұғымы қалыптасып, қазірде дүниежүзіндегі негізгі мемлекеттерде кеңінен таралып, баланың білім деңгейін жетілдіру мақсатында пайдаланылуда [4]. Әлемдік педагогтардың арасынан қолдау тапқан педагогикалық технологияның бірден-бір дидактикалық құралға айналуының негізгі себебі - оның нақты бағытталған нәтижеге құрылуында болып табылады.

Жалпы игерілген білім сапасы нәтижемен өлшенеді. Яғни, нәтижеге құрылған жаңаша технологияны оқу үрдісіне кеңінен енгізу, білім мен дағды, іскерлікті дамыту бүгінгі оқыту ісінің негізгі мақсаттардың біріне саналады.

кіші мектеп жасындағы оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастыру мен дамытудың педагогикалық шарттарын айқындау мен оларды жүзеге асыру механизмдерін және жаңа әдістемелерін жас ұстаздарға көрсету маңызды педагогикалық мәселе болды. Осы тұрғыдан

алғанда бұл бағыт мектеп мұғалімдерінің алдында жаңа міндеттер қойып отыр: оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңарту арқылы білім сапасын көтеру.

Зерттеу жұмысында мектептің оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың тұлғалық ерекшелігіне бағдарланған қызметті ұйымдастыру әдістемесін пайдаланудың теориялық педагогикалық негіздері жан-жақты ашылды; инновациялық әдістер мен педагогикалық технологиялар бойынша ғылыми еңбектерге талдау жасалынып, олардың ішіндегі білім сапасын арттыруға көмектесетін тиімділері анықталынды.

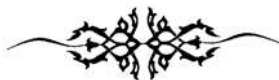
Зерттеу жұмысында оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдалануға қойылатын педагогикалық талаптар мен шарттар анықталды және қазіргі пайдаланып жүрген оқыту технологияларын классификациясы мен ерекшеліктері анықталынды.

Бастауыш мектептің оқу-тәрбие үрдісінде педагогикалық технологиялардың әдіс-тәсілдерін пайдалану бойынша жүргізілген эксперименттің нәтижелері сараланып көрсетілді. Зерттеу барысында оқу-тәрбие үрдісінде инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалану оқушылардың үлгеріміне, білімдерінің сапасының артыуына жол ашатындықтары дәлелденді.

Сондай-ақ зерттеу барысында оқу-тәрбие үрдісінде жаңа педагогикалық инновациялық технологияны пайдалану мұғалімдерді жаңаша жұмыс істеуге, оқушылардың дербес және логикалық ойлау қабілетін арттыруға, оларды шығармашылық жұмысқа итермелейтін анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейсова М.М. Технология модульного обучения. – Ақтөбе: РИПК: СО, 1999.
2. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: «Нұрлы әлем», 2003
3. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология.-Тараз: ТарМУ, 2003.
4. Ахметов А.К. Принципы технологии и содержание образовательной программы. – Алматы, 2015.

ӘОЖ 37.018

АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Санкей Р., Боранбаева Л., Бектасов А. - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып оқытуды жетілдіру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім алушы, оқу-танымдық құзыреттілік, білім беру, оқу процесі.

Аннотация. В статье речь пойдет о совершенствовании обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, обучающийся, учебно-познавательная компетентность, образование, учебный процесс.

Annotation. The article will focus on improving education using information and communication technologies.

Key words: information and communication technologies, student, educational and cognitive competence, education, educational process.

Елдің экономикалық қуаттылығын дамытуда бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар даярлау міндеттерін жүзеге асыратын бірден-бір күш жоғары оқу орындары болып саналады. Бүгінгі таңда мектеп және оның басты тұлғасы педагогтарға жаңа талаптар қойылуда.

Қазіргі мектептегі оқу үдерісінің тиімділігін қамтамасыз ететін педагогтардың ақпараттық технологияларды іс-әрекетінде кеңінен қолдана білу біліктілігінің жеткілікті деңгейде болуы жоғары оқу орындарында білім берудің нәтижеге бағытталуына тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі әлеуметтік сұраныстарға сай жоғары оқу орындарында білім беру нәтижелерінің бірі ретінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.

Бұл тақырып төңірегінде бірталай ғалымдардың еңбектерінде ақпараттық құзыреттіліктің мәні ашылып, оны адамның ақпаратты өздігімен белсенді өңдеуі, кез-келген жағдайда технологиялық құралдарды қолдану арқылы жаңа шешімдерге келу біліктілігі тұрғысынан негіздеген.

Ғылыми еңбектердің біршамасында тұлғаның іс-әрекет алгоритмін түсінуі, меңгеруі және жүзеге асыру қабілетін технологиялық құзыреттілік деп қарастырып, оның теориялық негізін анықтаса, кейбір жұмыстарда ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті кәсіби іс-әрекетке қажетті білімдер мен тәжірибелер жиынтығы деп тұжырымдаған. Соның ішінде нәтижеге бағытталған білім берудегі ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін И.В.Роберт, В.В.Рубцов, А.Я.Савельев, О.В.Соколова, Г.К.Нұрғалиева, Д.М.Джусубалиева, У.Қ.Тоқбергенова, Б.Р.Қасқатаева, А.С.Шилибекова және т.б. зерттеген.

Зерттеу жұмысымызға қатысты студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі мен оның аспектілерін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстарды талдаудан келесі тұжырымдар жасалды:

1) дәстүрлі түрде жүйелілік, іс-әрекеттік, тұлғаға бағдарлы тұғырлар қолданылады, мұнда зерттеушілер тұғырларды негіздеуде әдіснамалық деңгейлерін әрдайым анықтауға мүмкіндік береді;

2) аталған және басқа тұғырларды қолданудың тенденциялары көріне бастайды: құзыреттілік, модульды, феноменологиялық, интегративті, технологиялық, синергетикалық, акмеологиялық және т.б.;

3) авторлардың бірнеше тұғырларды кіріктіріп қолдануға ұмтылысы байқалады. Сондықтан зерттеу мәселемізге байланысты әртүрлі тұғырларды қарастыра отырып, зерттеуіміздің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келетін жалпы ғылыми деңгейдегі – құзыреттілік, іс-әрекеттік, технологиялық, тұлғаға бағдарлы тұғырлары алынды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі қалыптастыруға тұлғаға бағдарлы тұғырмен келу, тұлға және іс-әрекет теорияларын негізге алуды қажет етеді. Тұлға мен іс-әрекеттің дамуы, жоғары мектепте оқыту мен тәрбиелеу кезеңінде тұлғаны дамыту; университетте тұлғаға бағдарлы тәрбиенің құндылық негіздері; студенттердің оқу-танымдық және тұлғаға бағдарлы іс-әрекетін ұйымдастырудың біртұтас тұжырымдамасы бірқатар еңбектерде қарастырылған.

Мұндағы баса назар аударатын мәселе – ақпарат ұғымы, оның түрлері мен қасиеттері, тірі және өлі жүйелердегі ақпараттық үдерістер, оларды жүзеге асыру мен сипаттау тәсілдері, ақпаратты басқару, тұлға және қоғам үшін құндылық пен қауіпсіздік мәселелері.

Философияда «ақпарат» ұғымына қатысты екі қарама-қарсы көзқарасты кездестіруге және оларды бірнеше бағытқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқы бағытты қолдайтындар Т.Г.Лешкевич, Л.Б.Баженов, И.Б.Новик, Ә.Н.Нысанбаев ақпаратты барлық материалдық нысандардың қасиеті ретінде, яғни материяның атрибуты ретінде көрсетеді [1,2,3,4,9]. Екінші бағыттың өкілдері – В.В.Вержбицкий, Н.И.Жуков, Г.Ж.Нұрышева және т.б. – ақпаратты өзіндік ұйымдастыратын жүйелердің қызметі ретінде көрсетеді [5, 6, 7].

Ақпарат – (латын тілінен аударғанда «informatio»: баяндау, түсіндіру деген мағынаны білдіреді) – адамдардың қарым-қатынас барысында берілетін мәліметтер мен білімдер, бірақ ең алдымен, объективті әлемдегі ерекше текті үдерістер. Атап айтсақ, ақпараттық үдерістердің болуымен байланысты объективті әлемнің негізгі қасиеттерінің бірі ретінде

түсіндіріліп, оның белгілік мәнге ие болуы, жүйенің өмір сүруінің факторы болған кезде ақпарат өзекті бола бастайды. Ақпарат қоғамына байланысты әртүрлі салалардан келіп түсетін, әртүрлі мазмұндық мәні бар және берілу формалары әртүрлі адамның ақпаратпен жұмыс істеу іс-әрекетіндегі біліктілігі ақпараттық құзыреттіліктің негізін құрайды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі алдыңғы кезекте оқу үдерісін ақпараттандыру және оқу іс-әрекетінің барлық түрінде ақпараттық технологияларды пайдалану үдерістерін үлгілеу мәселесімен байланысты. Бұл тұрғыда, компьютер қоршаған әлемді танудың құралы болып табылады. Ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың қажетті компоненттерінің бірі ретінде өзінің мәні бойынша шешілетін мәселелерді анықтайтын ақпараттық білім беру ортасы алынады.

Ақпараттық құзыреттілік педагогтарды дайындауда түйінді құзыреттіліктің компоненті ретінде ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген адамның ақпараттық іс-әрекетінің (жинақтау, іздеу, сақтау, өңдеу) жалпыланған түрлерін меңгеруді ұсынады. Педагогтың ақпараттық құзыреттілігінің төмендегідей деңгейлерін ерекшелеуге болады:

- қарапайым (репродуктивті іс-әрекет);
- функционалдық (шығармашылық іс-әрекет элементтері бар репродуктивті іс-әрекет);
- жүйелілік (дербес шығармашылық іс-әрекет). Мұнан ақпараттық технологиялардың тұрақты дамуымен білім беру үдерісінде оларды пайдалану мәселелері бойынша педагогикалық ғылымның дамуымен бір деңгейден басқа деңгейге көшу ұсынылады. Сөйтіп, құзыреттілік тұғыры әдіснамалық негіз ретінде қоғамның жаңа ақпараттық мәдениетіне сәйкес педагог пен студенттің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігінің қажетті деңгейін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

«Технология» термині гректің «техне»- өнер, шеберлік, біліктілік және «логос» - сөз, оқыту, ғылым сөзінен шыққан. Педагогикалық әдебиеттерден «технология» ұғымына берілген келесі анықтамаларды кездестіруге болады: бұл – өнер, шеберлік, біліктілік, жағдайды өңдеу, өзгерту әдістерінің жиынтығы; ұйымдастырушы-әдістемелік инструментарий; студенттер үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен педагогикалық іс-әрекеттің барлық жағынан ойластырылған үлгісі; педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогтың бірізді және өзара байланысқан әрекет жүйесі, сонымен бірге педагогикалық әрекеттің жетістігін қамтамасыз етуді дәл қайта жаңғырту немесе алдын ала жобаланған педагогикалық үдерісті практикада жоспарлы және бірізді қайта жаңғырту; аталған ұғымды технология негізіндегі құралдар, инструменттер, аппараттарды, адамның меңгерген білім, білік, дағдыларын қолданудағы күрделі жүйе, белгілі бір қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, өзара байланысты педагогикалық элементтердің жиынтығы ретінде анықтайды. Жоғарыда берілген анықтамалардан педагогикалық технология білім алушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай туғызады, өз бетімен білім алып, өзін-өзі басқару арқылы өзін-өзі өзектендіреді; жеке қабілетіне сәйкес шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай туады; оқыту үдерісінің барысында әр білім алушының белгілі бір мерзім аралығындағы дамуын үздіксіз қадағалайтын мониторинг жүргізуге мүмкіндік туады; «өмір бойы білім ала алатын тұлғаға» айналады. Аталған талаптар педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің технологиялық құзыреттілігінің қалыптасуын қажет етеді.

Е.А.Ракитина технологиялық құзыреттілік қызметті ұйымдастырудың технологиялық тәсілінің мәнін түсіну; ақпараттық қызметтің автоматтандырылған технологияларының ерекшеліктері туралы білімі; есептерді шешу операцияларының технологиялары мен негізгі сатыларын айқындау, дербес жағдайда автоматтандыру құралдарының көмегімен; түрлі ақпараттық технологиялардың негізін құрайтын сандық операциялардың орындалу дағдыларын меңгеруімен айқындалатындығын атап көрсетті [8]. Техникалық білім

аймағындағы құзыреттілік (технологиялық құзыреттілік): ақпаратты автоматты түрде өңдеуге арналған техникалық құрылғыларды пайдаланудың мүмкіндіктерін, жұмыс істеу ережелерін түсіну; ақпараттық үдерістердің автоматты орындалуы мен автоматтандырылуының айырмашылықтары туралы білім; нақты техникалық құрылғының негізгі сипаттарын пайдаланып шешілетін есептер тобын бағалау біліктілігі болып табылады.

Кейбір ғалымдардың ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға арналған зерттеулерді талдаудан күнделікті оқу іс-әрекеті, ақпараттық технологияларды зерттеу пәні және оқыту құралы ретінде қолдану, студенттердің компьютермен байланысты дәстүрлі және ақпараттық іс-әрекеттің тәсілдерін меңгеруін қамтитындығы тұжырымдалды.

Кез-келген әлеуметтік жүйе адамның іс-әрекеті арқасында ғана тіршілік етеді, демек жеке тұлға осы жүйенің қызметінде және дамуында белгілі бір рөл атқарады.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру жоғары оқу орындарындағы педагогикалық үдерісте белгілі шарттар негізінде табысты жүзеге асады. Сондықтан оқыту үдерісінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын айқындап алу қажет.

Бүгінгі таңда ғалымдар студенттер үшін біріншіден, түйінді ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті топтаудың негіздемесін; екіншіден – құзыреттіліктің бірқатар жалпылаушы құраушылары; үшіншіден – құраушыларға енетін құзыреттіліктің номенклатурасын анықтауға және теориялық негіздеуге ұмтылыс жасауда.

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық, ақпараттық технологиялар негізінде білім беру үдерісін ұйымдастыру мәселелеріне маңызды мән беріліп отыр. Ғалымдар оның мазмұнын аша отырып, ғылыми және практикалық жұмыстың басты мақсаттары мен бағыттарының бірі ретінде, оқыту және тәрбиеде, дидактика мен информатика бойынша зерттеу жұмыстарының негізінде ақпараттық технологияларды меңгеру және ендіруді атап көрсетеді.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі, ақпараттық іс-әрекетсіз, яғни үдеріссіз мүмкін емес, студент ақпараттық ортаны меңгеру барысында, толыққанды түрде, өзінің қабілеттерін, қажеттіліктері мен ұмтылыстарын жүзеге асырады, өзіндік дамуы үшін, сонымен бірге қоршаған орта үшін, өзін субъект ретінде сезініп, ал ақпараттық ортаның меңгерілетін нысандарын, үдерістерді, құбылыстарын ақпараттық іс-әрекеттің нысандары ретінде қабылдайды.

Ақпараттық орта бірнеше білім беру технологиясын біріктіреді: коммуникациялық, компьютерлік, желілік, мультимедиалық. Олардың жиынтығын ақпараттық білім беру ортасын деп аталады. Ақпараттық білім беру ортасы жаңа ұғым, әлі күнге дейін анықтамасы нақты емес, бірақ бұл ұғымның мәні былай түсіндіріледі:

– ақпараттық білім беру ортасы – ақпараттық, техникалық, оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, білім беру үдерісінің субъектісі ретіндегі адаммен үздіксіз байланысы (О.А.Ильченко).

– ақпараттық білім беру ортасы – педагогикалық жүйе және оны қамтамасыз ету құралы (А.А. Андреев).

Ақпараттық білім беру ортасын құру ақпараттық технология арқылы білімді басқару болып табылады. Сондықтан бүгінгі ақпарат легінің көбеюіне байланысты студент те, оқытушы да ақпараттық технологияны қолдануға дайын болуы керек.

Қазіргі кезде білім беру үдерісінің ерекшеліктері, студенттердің өмір сүруі және іс-әрекеті жедел ақпараттық ортада жүзеге асырылатындықтан ақпараттық білім беру ортасында ақпараттық технологияның түрлері: интернет желісі, мультимедиа, презентация технологиясы, интерактивті тақта, электрондық оқулықтар қолданылуы қажет.

Ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті меңгеру үдерісі, оқытуда тұлғаның «өткен тәжірибенің кедергісін» жеңуді қамтиды.

Сонымен, аталған мәселені теориялық зерттеу нәтижесінде, проблемалық-танымдық тапсырмалар бізге студенттердің танымдық қажеттілігі мен ойлауын белсендіруге жағдай жасайтын проблемалық жағдайларды ұйымдастыру мүмкіндігін ұсынады; соңғы нәтижесінде

студенттердің аталған құзыреттілігінің құрылымына енетін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті жетістікпен меңгеруге мүмкіндік береді.

Аталған педагогикалық шарттарды талқылауды қорытындылай отырып, «құзыреттілікті меңгеру траекториясын» өз бетімен таңдау құқығын көрсету, оның жоғары, орта, төменгі деңгейлерді анықтауға көмектеседі, студенттердің білім деңгейінің жоғарылауына көмектеседі, сонымен қатар білім беруді дараландыру мен ізгілендіру, қазіргі заманғы тенденцияларды жүзеге асыруға және өмірге ендіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лешкевич Т.Г. Философия: учеб пособие. – М.: ИНФРА, 2006. – 116 с.
2. Баженов Л.Б. Основные вопросы теории гипотезы. – М.: Педагогика, 2001. – 227 с.
3. Новик И.Б. Моделирование сложных систем: Философский очерк. – М.: Мысль, 2005. – 335 с.
4. Нысанбаев Ә.Н. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Психология ғылымындағы іс-әрекет теориясы. – Алматы: Таймас, 2005. – Т.2. - 480 б.
5. Вержбицкий В.В. Проблема информации (к анализу категориальных структур кибернетики) // Философские науки. - 2001. - №5. - С.31- 37.
6. Жуков Н.И. Философские основания математики: учеб. пособие для студентов вузов и аспирантов.-2-е изд., испр. и доп. – Минск: Университетское, 2000.- 330 с.
7. Нұрышева Г.Ж. Философия: оқу құралы. – Алматы: Зият Пресс, 2006. - 204 б.
8. Ракитина Е.А. Построение методической системы обучения информатике на деятельностной основе: дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.02. – М., 2002. – 485 с.

ӘОЖ 37.018

БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕГІ ӘРІПТЕСТІК БАЙЛАНЫС

Тотышов Ө.А., Әбдіғаппар Б., Абдезимова С. - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада білім беру ісіндегі әріптестік байланыс мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: білім беру, білім алушы, қарым-қатынас, әріптестік байланыс, оқу процесі.

Аннотация. В статье речь пойдет о партнерских связях в образовательном деле.

Ключевые слова: образование, обучающийся, общение, партнерские связи, учебный процесс.

Annotation. The article will focus on partnerships in the educational field.

Key words: education, student, communication, partnerships, educational process.

Заманауи жас педагогтар – бұл жоғары педагогикалық білім алған маман. Олар өз пәндері бойынша терең әрі сапалы білім беруге, білімдік процесті педагогикалық және психологиялық тұрғыда ұйымдастыруға, тұлғаның дамуы мен тиімді әлеуметтенуін қамтамасыз етуге, білім алушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға, олардың құқығын қорғауға, дамуындағы және мінезқұлқындағы ауытқулардың алдын алуға бағытталған кәсіби қызметті жүзеге асырушылар. Олардың кәсіби деңгейі педагогика мен психологияның ғылыми негіздерінен, түрлі психологиялық техникаларды меңгеруінен, өзінің кәсіби құзыреттілігінің шегін ұғынуы мен ұсынысы және оларды жүзеге асыру мен салдары үшін жауапкершілігін түсінуінен, психологиялық-педагогикалық мәдениет пен тұлғаның жетілуінен тұрады. Болашақ педагогтар теориялық білім қорымен жоғары оқу орындарының

қабырғасында қаруланады. Теориялық білімдер негізі - жалпы педагогика мазмұнын құрылымдаудан басталып, оқу пәнінің мазмұнын жобалау рәсімі, яғни мақсатын тұжырымдау, курстың құрылымы мен мазмұнын анықтау, білімгерлердің іс-әрекетін ұйғарым мен шектеулердің шегінде жоспарлау, бұлардың барлығы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, типтік бағдарлама, оқу және әдістемелік әдебиеттер секілді нормативтік құжаттармен реттеледі.

Бүгінгі таңдағы заман талабы жоғары оқу орындарынан бәсекеге қабілетті маман даярлау болып табылады.

Болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін дамытудағы әлеуметтік серіктестік технологиясының әлеуеті маман даярлаудың сапасы мен оның біліктілігіне қойылатын талаптарға сай кәсіби білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі - жұмыс берушілердің талаптарын қанағаттандыру болып табылады. Білім беру ұйымы әлеуметтік педагогикалық жүйе ретінде сыртқы ортамен тікелей байланысады. Ол байланыс оқу орынының әрекетінің тиімділігін арттыруға, басқару ісінің құрылымын жетілдіруге, даму болашағын бағдарлап, бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Сондықтан әлеуметтік серіктестік құрудың тетіктерін қалыптастыру қазіргі кездегі кәсіби білім беру жүйесін жаңғыртудың басты бағыттарының бірі болып отыр [1].

Әлеуметтік серіктестік технологиясының әдістемелік бағыттарына мыналар жатады:

- жоғары оқу орындарында мамандар даярлаудың мазмұнын жетілдіруге;
- оқу процесіне жаңа әдіс, технологияларды ендіру; студенттердің кәсіби практикасының тиімділігін арттыру;
- болашақ педагогтардың білім беру ұйымдарының педагогикалық әрекетіне араласуына жағдай жасау;
- олардың педагогикалық мамандық туралы жағымды пікірлерінің қалыптасып, сүйіспеншілігінің артуына ықпал ету;
- мұғалім мамандығы туралы жақсы қоғамдық пікір қалыптастыру.

Әлеуметтік серіктестік технологиясы әріптестікті жобалауда қолданылатын әдістер мен тәсілдерді дамыту, әлеуметтік саладағы өзара іс-қимылдарды жүзеге асыру ұстанымдарын және тәсілдерін түсінуге үлес қосады [2].

Технологияны ендірудің мақсаттары әлеуметтік әріптестік саласында болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттіліктерін дамыту, өзара бірлескен іс-қимыл саласында коммуникативті құзыреттілік, студенттердің құқықтық мәдениетін қалыптастыру, әлеуметтік өзара әрекеттесуді қалыптастыру дағдыларын дамыту және әлеуметтік әріптестіктегі практикалық мәселелерді шешу жолымен қол жеткізу болып табылады. Технология әлеуметтік әріптестік саласында тиімді қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді - әлеуметтік өзара әрекеттесудің әртүрлі модельдерін құрастыру, әлеуметтік салада басқарушылық міндеттерді шешуде негізгі ұйымдастырушылық шараларды орындау дағдыларын дамытуды нәтижелі етеді.

Кәсіби білім беру саласындағы әлеуметтік әріптестікті жүзеге асырудың негізгі түрі өнеркәсіптік оқыту, үздіксіз білім беру және т.б. туралы ережелерді қамтитын ұжымдық келісімдер болып табылады. Көптеген елдерде жұмыс берушілер ұйымдары мен кәсіподақтар өндірістік оқыту жүйесіне белсенді қатысады. Оған қоса, практикалық сабақтар, жұмыс орнында оқыту, анықтамалар бойынша, белгілі бір кәсіпорындар деңгейінде жұмыс берушілердің болашақ маман даярлауға белсенді араласуды қамтамасыз етеді. Өнеркәсіптік оқытуды жүзеге асыру барысында әлеуметтік серіктестер тәуелсіз оқу орталықтарын және үздіксіз кәсіби білім беру мекемелерін ұйымдастырушылар ретінде жиі әрекет етеді [3].

Кәсіби білім беретін жоғары оқу орнында әлеуметтік серіктестік жүйесін құру үш кезеңде жүзеге асырылады:

Бірінші кезең - дайындық. Дайындық кезеңінің басты мақсаты – оқу орнында шешілуге тиісті міндеттер қатарын анықтау. Оған мамандықтар бойынша білімді практикалық жолмен тиянақтап, болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерінің қалыптасуына жағдай жасап,

ықпал ететін білім мекемелерін, оларды ұйымдастыратын тұлғаларды айқындау, бірлескен әрекеттің жоспарын құру жатады.

Екінші кезең - ұйымдастырушылық. Бұл кезеңнің мақсаты-әлеуметтік серіктес ұйымдармен тұрақты қарым-қатынас орнату. Оның аясында ынтымақтастық туралы келісімдер жасау, әлеуметтік серіктестердің әртүрлі санаттарымен өзара әрекеттесу технологиясын әзірлеу, яғни, болашақ әлеуметтік серіктестік жүйесінің элементтерін құрып, серіктестік нысандарын анықтап, білім беру ұйымдарының серіктестерін құру жұмыстары жүргізіледі. Екінші кезеңнің басты қорытындысы-әлеуметтік серіктестіктің болашақ жүйесінің негізгі құрылымдық элементтерін түзу.

Үшінші кезең – жүйе құраушы. Бұл кезеңнің мақсаты - әлеуметтік серіктестіктің қалыптасқан және пайда болатын элементтерін жүйеге біріктіру. Серіктестермен тұрақты ынтымақтастықта болып, байланысты үзбеу, орнының қызметкерлерінің ең маңызды қызметтік міндеттерінің санатына жатады. Бұл үшін лауазымдық нұсқаулықта түсіндірулер жасалады, әлеуметтік әріптестік оқиғалары оқу орнының жұмыс жоспарына енгізіледі және т.б.

Білім беру ұйымының маңызды іс-әрекеттерінің бірі - бұл процестің барлық қатысушыларын біріктіретін, олардың арасындағы қарым-қатынасты реттейтін әлеуметтік серіктестіктің ұйымдық құрылымын қалыптастыру. Студенттер таңдаған пәндердің қосымша бөлігі жұмыс берушіге әртүрлі профильдер үшін бір бағытта топтарды тартуға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның талабы бойынша, қолданыстағы бағытта жаңа оқыту профилін құруға болады [4].

Әлеуметтік әріптестік технологиясы оқу орыны деңгейінде жасалып, жүзеге асады: біріншіден, оқу орынында әртүрлі қоғамдық кездесулер өткізу үшін түрлі ғимараттар жеткілікті. Оларда кәсіби мәселелерді, жолдар мен тәсілдерді талқылауға шешімдерді талқылап, өзара әрекеттесу жолдарын анықтауға мүмкіндіктер бар. Екіншіден, жоғары оқу орны - бұл педагогикалық білімі бар және балалар мен ересектерге тең дәрежеде қолданылатын оқыту, мәдени, білім беру, тәрбиелік, ұйымдастырушылық іс-әрекеттердің практикалық дағдылары бар әуесқойлар тобы. Үшіншіден, жоғары оқу орны күнделікті білім беру және тәрбиелеу ішараларында түрлі әлеуметтік іс-әрекеттер мен инновацияларды іс жүзінде жүзеге асыру үшін материалдық-техникалық ресурстарға, үлкен алаң мен жабдықтарға, кеңсе техникасына ие. Ал әлеуметтік серіктестер ретінде таңдалатын мекемелер нақты және әлеуетті болуы ойластырылуы керек [5].

Нақты әріптестер - білім беру мекемесі жұмыс істейтін субъектілер немесе ұйымдар, үнемі байланыстар мен өзара әрекеттесу бағдарламалары.

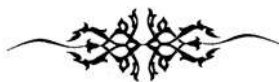
Әлеуетті әріптестер - бұл оқу орнының тұрақты байланыстары жоқ адамдар, бірақ олармен ынтымақтастық бірлескен жұмыстарды ұйымдастыруда нәтижелі болуы мүмкін деп есептейді [6,7].

Білім беру саласындағы әлеуметтік серіктестік болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін дамытуға тиімді әсер ететін, жоғары педагогикалық оқу орындары мен білім беру ұйымдарының маман даярлауға қатысты ортақ қызығушылықтарын жүзеге асыратын ерекше әрекеттестік формасы. Әрекеттестіктің бұл түрі қазіргі экономика мен еңбек нарығының сұраныстарынан туындап отыр. Әлеуметтік серіктестік негізінде болашақ педагогтарды даярлаудың шет елдік тәжірибесін басшылыққа алу арқылы университет білімі, озық ғылым жетістіктері мен кәсіпкерлік ынтымақтастық дәстүрі процеске қатысушылардың барлығы үшін жоғары нәтижелі деңгейге жетуге мүмкіндік береді [8,9].

Әдебиеттер тізімі:

1. Корсунов А.В. Әлеуметтік серіктестік негізінде мамандарды дайындаудың аймақтық жүйесін басқару. Дисс... экон. ғыл. канд. Бжин., 2000.
2. Нуржанбаева Ж.О. Дуальді оқыту жүйесінде колледж студенттерінің бойында еңбек құндылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздері дис. ... док. филос. PhD. - Шымкент, 2017.

3. Алшынбаева Ж.Е. Дуальды оқытуды іске асыруға кәсіптік білім беру педагогтарын даярлау: филос. док. PhD ... дис. – Астана, 2018.
4. Мамедов Р.А. Дуальды білім беру жағдайында болашақ мамандарды кәсіби бейімдеудің ғылыми-педагогикалық негіздері: филос. док. PhD ... дис. – Шымкент, 2019.
5. Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы мен әдіснамасы: оқулық.-А: Қазақ университеті, 2016.-360б.
6. Джандильдинов М. К. Студенттердің кәсіби-тұлғалық құзыреттіліктерін дамыту деңгейін бағалаудың өлшемдік аппараты // Вестник КазНПУ «Педагогические науки». – 2018. - №2(58).
7. Тұрғынбаева Б.А. Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту: кәсіби шығармашылық жолында. – Алматы: Полиграфия – сервис К, 2012. – 316 Б.
8. Тұрғынбаева Б.А. Әлеуметтік серіктестік–мамандар дайындаудың сапасын арттырудың құралы ретінде//Ғалымдар мен мұғалімдердің I Республикалық 133 конференциясы «Дуальді-бағдарлық білім беру жағдайында мектеп-колледжжоғары оқу орны іс-әрекеттерінің интеграциясы» материалдары. Абай атындағы Қаз ҰПУ, 2016ж. 12-13 мамыр, - Алматы, б.293-296
9. Әлеуметтік серіктестік технологиясы // Әдістемелік құрал. – Алматы, 2020. -100 б.

УДК 811.161.1

РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ РОССИИ

**Джылкыбекова Г.Т. - к.п.н., доцент
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

В XX веке русский язык стал одним из так называемых мировых языков. Распределение русского языка географически и территориально было в значительной степени результатом Российской империи, а затем Советского Союза, а теперь и Российской Федерации, которая является крупнейшей территорией суверенного государства планеты. Похожий на глобальный статус русский язык был закреплен в ООН, где русский является одним из рабочих языков. На данный момент распространение русского языка занимает четвертое место в мире. Он уступает только английскому, китайскому и испанскому языкам, которые занимают первое, второе и третье места соответственно. Также он считается самым сложным языком и самым распространенным языком в Европе – как географически, так и по количеству носителей языка как родного. Кроме того, это язык международного общения на постсоветском пространстве и официальный или рабочий язык многих международных и межправительственных организаций, членами которых является Россия. Однако если мы посмотрим на ситуацию с русским языком в мире, мы увидим некоторые тревожные тенденции. Прежде всего, в странах СНГ (Содружества Независимых Государств) и Балтии, где русский является родным языком для значительной части населения, существует ограничение использования русского языка и сокращение возможностей получать образование на русском языке. Значительное снижение изучения русского языка характерно и для стран за пределами СНГ. Помимо Российской Федерации, русский язык имеет статус государственного языка только в одной стране, Беларуси, где, согласно белорусской Конституции, существует два государственных языка - белорусский и русский.

В Кыргызстане русский язык имеет статус официального языка. В юго-восточных областях Украины он был утвержден в качестве регионального языка. Число русских и русскоязычных в СНГ, странах Балтии, Грузии и странах Центральной Азии в последнее

время постепенно сокращается. Однако русскоязычное население увеличивается в Германии, Израиле и США, главным образом из-за волны иммиграции, которая обрушилась на постсоветскую территорию в 1990-х годах. В 2002 году Министерство иностранных дел Российской Федерации подготовило доклад «Русский язык в мире» (на русском языке), в котором освещалась ситуация с русским языком в 140 странах мира. В настоящее время он играет очень важную роль в мире: Русский язык является государственным языком Российской Федерации, одним из двух государственных языков Беларуси, одним из официальных языков Казахстана, Кыргызстана и ряда других стран, основным языком международного общения в Центральной Евразии, в Восточной Европе, в странах бывшего Советского Союза, одним из шести рабочих языков ООН, ЮНЕСКО и других международных организаций. [4]

Английский и русский являются родственными индоевропейскими языками. Но история реальных контактов и взаимовлияний между славянским и германским языками началась задолго до того, как английский и русский стали языками. С одной стороны, кажется вероятным, что контакты между готами и славянами у Черного моря заставили готов принять славянские слова. Русское платье и плясать представлены в словах «плат» (кусочек ткани) и «плинджан» (танцевать); в то время как славянские слова для хлеба и молока, представленные русским хлебом и молоком, казалось, были переняты из германских типов, встречающихся в готическом хлайфе и в современном английском молоке. Однако только в конце XIV века мы находим какую-либо заметную прямую ссылку на Россию в английской литературе, а именно упоминание Чосером той страны, в которой его идеальный рыцарь сражался с отличием: Примечательно, что английский и французский соболь происходит от русского коболь. В период притеснения татар русские слова не появлялись на английском языке, и только во второй половине XVI века, когда политические и торговые отношения между Англией и Россией начали развиваться, русские слова встречаются в английском словаре. Переписка между Иваном Грозным и королевой Елизаветой, деятельность так называемой «московской фирмы» в 1554 году, книги путешественников, описывающих Россию, привели к усыновлениям, представляющим различные смысловые сферы: географические названия (степь, тайга, тундра). В будущем мире нестабильности русский язык останется сильным. Это защитит и сохранит кириллицу.

Для этого есть несколько объективных причин: Рост патриотизма в России будет гарантировать существование традиционного кириллического алфавита.

Россия будет единственной восточноевропейской страной, не входящей в НАТО, и сохранит свой уникальный статус, включая нелатинский алфавит.

Низкое качество преподавания иностранных языков будет препятствовать распространению иностранных языков и не кириллического алфавита (например, я изучал английский в средних и старших школах, а также в колледже с очень маленькими результатами, как я понял, когда приехал в Америку).

Еще один важный фактор: в российских газетах, на телевидении и радио много мусора из-за рубежа. Создается иллюзия, что люди очень хорошо знают иностранные языки и изучение иностранных языков не требуется. Это также показывает, что достаточно иметь только один алфавит - русскую кириллицу.

Последние достижения в технологии открыли безграничные возможности для общения. Расстояние больше не является барьером. Всего за несколько часов любой, у кого есть компьютер и подключение к Интернету, может найти десятки новых друзей со схожими интересами со всего мира. Российские интернет-пользователи активно изучают виртуальное пространство - ведут личные блоги, публикуют обновления в Твиттере, общаются с людьми через многочисленные социальные сети и получают новые знания о других странах мира.

В русских школах английский преподается начиная с начальных классов, поэтому большинство россиян понимают несколько фраз английского языка и выражают простые идеи на английском языке. Так почему бы не выучить немного русского? В конце концов,

намного проще и интереснее общаться с друзьями из-за рубежа, если вы понимаете язык друг друга.

Сегодня русский язык со всеми его очевидными и неоспоримыми достоинствами отнюдь не является идеальным инструментом для представления реальности. Это не производит достаточно русских слов аборигенов, чтобы приспособиться к постоянно меняющемуся миру.

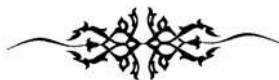
Как известно, многие новые для России явления названы с помощью заимствованных слов или заемных корней. Это большой вопрос, особенно в области новейшей естественнонаучной терминологии, а также в банковском / финансовом секторе. Российские ученые и экономисты либо просто пишут английские слова русскими буквами, либо переводят их буквально.

В связи с этим нельзя не вспомнить слова русского поэта, который сказал, что русский язык подобен богатому человеку, который хранит золотые слитки в своем хранилище, но часто не имеет нескольких копеек, чтобы заплатить таксисту... так он должен позаимствовать у первого пришельца даже против его воли. Чем больше людей в мире используют русский, тем лучше для российской экономики, политики и культуры.

Однако, чтобы русский язык оставался таким же великим и могущественным в 21-м веке, как это было в 19-м веке, российские власти и люди должны уделять больше внимания качеству современного литературного русского языка.

Литература:

1. Дубина Л. В. Тенденции развития русского языка в условиях интернет-коммуникации //
2. Вестник Томского государственного педагогического университета. № 2 (130). 2013. С. 177-181.
3. Соколова А.В. Урок русского языка в 6 классе по теме «Фразеологизмы» // Филологический класс. № 3(33). 2013.С. 78-81.

ӘОЖ 378.1

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢА РТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАҢА ӨЛШЕМДІК ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент

Едрисов Б.С., Арыстан А.Б. - магистранттар

«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада бағалау процесінде жаңа өлшемдік әдістемелік жүйелерді қолдану мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: бағалау процесі, жаңа өлшемдік жүйе, білім сапасы, кәсіби білім.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблеме применения новых измерительных методических систем в процессе оценки.

Ключевые слова: процесс оценки, новая размерная система, качество знаний, профессиональное образование.

Annotation. The article will focus on the problem of using new measuring methodological systems in the evaluation process.

Key words: the evaluation process, the new dimensional system, the quality of knowledge, vocational education.

Қоғамдағы қазіргі кездегі жаңаша өзгерістер, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарламалар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін білім берудің мақсатын, мазмұнын мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқында өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

XXI ғасырда қоғам мен мемлекет дамуының ең басты тетігі білім болып табылатыны мойындалды, оған ғасырлар тоғысында білімді халықаралық деңгейде дамытудың бағыттарына арналған реформалардың, соның ішінде Болон үрдісінің қарқынды дамуы дәлел [1].

Қазақстанның білім беру саласындағы жүйелі өзгерістер әлемдік деңгейдегі болып жатқан жаңашыл бастамалармен үндесіп отыр. Білім мемлекеттің интеллектуалдық және рухани ресурстарының сарқылмас бұлағы ретінде адамзат капиталының сапасын арттыруда басты рөл атқаратыны белгілі. Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік жетістіктері ең алдымен, олардың білім жүйесімен, адамзаттарының білім деңгейімен анықталады.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, мәліметтер ағыны күшейген XXI ғасырда жан-жақты дамыған шығармашыл және тұлғаны қалыптастыру мектептің басты міндетті болып отыр [2].

Қазақстан Республикасында соңғы жылдарда білім беру саласындағы жүргізіліп жатқан реформалар еліміздегі білім беру сапасының әлемдік деңгейге сәйкес келуін қамтамасыз ету, сол арқылы әлемдік сұранысқа жауап бере алатын мамандарды даярлау және бәсекеге қабілетті білім мен мәдениет беру болып табылады [3].

Елімізде осы өзекті, әрі ғаламдық міндетті шешу үшін бірнеше нормативті құжаттар қабылданды. «Қазақстан Республикасының білім туралы заңы», «Қазақстан Республикасында үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы» т.б. нормативті құжаттар негізінде білім берудің жаңа сапалық деңгейіне көтерілу тек білім мазмұнын анықтаумен ғана емес, білімнің сапалығын бағалау жүйесіне де өзгеріс енгізу қажеттігін көрсетеді [4, 5]. Дамыған елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, ұлттық мемлекеттің гүлденуі негізгі шешуші үш фактордан тұрады. Олар:

1. Жаңа ғылыми жаңалықтарды игеруі.
2. Білімнің деңгейін көтеруі.
3. Мамандардың кәсіби білімі мен білігі.

Қай мемлекет болсын әлемдік үрдістерден тыс қала алмайды, жалпы ғаламдық даму заңдылықтарына бағынуға мәжбүр болады, себебі, ешбір мемлекеттің жабық күйде өмір сүруі мүмкін емес. Өркениет дамуынан кенже қалмау үшін жаңа өзгерістер қажет-ақ.

Осыған орай, қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының да білім беру жүйесі «үлкен өзгерістер» үстінде тұр. Қазақстанның 1997 жылы Лиссабонда Еуропа қауымдастығы мен ЮНЕСКО жоғары білім туралы конвенциясына қосылуы бүкілдүниежүзілік білім кеңістігіне кіруін қамтамасыз етумен қатар оған жоғары талаптар да қойды. Берілген мәліметтерге сәйкес, Қазақстан жоғары мектебінің алдында осы мәселелерді шешу жолдарын қарастыру, оның теориялық-әдіснамалық негіздерін жасау, практикалық жолдарын көрсету сияқты жұмыстар қарқынды жүргізілуде [6].

1999 жылғы Болон декларациясынан бастап бүкіл Еуропа елдерінде оқу, білім беру үрдісін нарық қатынастарына бейімдей отырып, бір жүйеге келтіруге бетбұрды. Қазақстан Республикасының бұл декларация принциптерін қабылдауына байланысты елдегі білім беру үрдісі осы жүйеге қарай бейімделуде. Осыған байланысты, мемлекеттік деңгейде көптеген құжаттар қабылданды. Оған білім берудің көп сатылы концепциясын, оқыту үрдісіне кредиттік жүйені, жалпы орта білім беру жүйесіне 12 жылдық білім беру жүйесін, жалпы білім беру стандартына сәйкес ұлттық бірыңғай тест қабылдауды жатқызуға болады. Ал,

жоғары мектептерде жоғары кәсіби білім беру саласында үш сатылы үлгіні (бакалавриат – магистратура – докторантура) кредиттік жүйеге негіздеп оқытуға және барлық білім сапасын жаңа талаптарға сәйкестендіру жұмыстарын, т.б. атауға болады.

Қысқасы, оқушы білімін бағалауда талаптар күшеюде. Міне, осы жерде бұрынғы жұмыс істеу тәсіліне, бағдарламаларға үйреніп қалған оқытушылар «бұл өзгерістерге даяр ма?», «келешекте оқытушы өзіне қандай талаптар қоюы керек?» деген сұрақтар туындайды. Оқытудың жаңа педагогикалық технологиясын пайдалану, кредиттік жүйеге көшу, 12 жылдық оқыту жүйесіне көшуге дайындық, халықаралық ИСО-9001:2000 стандарттарына сәйкес білім мазмұнын анықтау, TIMS, PISA бағдарламалар бойынша білім сапасын бағалаудың жаңа жүйелерін қолдану мүмкіндіктерін зерттеу т.б. мәселелер қолға алынуда. Бұл мәселе бойынша Қазақстанда көптеген педагог-ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізіп, олардың нәтижелерін оқу тәрбие процесінде еңгізуде. Атап айтқанда Ж.Қараев, М.Жанпейісова, М.Жадрина, Ж.Қобдикова, т.б. ғалымдар білім сапасын бағалаудың көп деңгейлі түрлерімен қоса білім беру мазмұнын дифференсациялау арқылы комплексті сатылап бағалау жүйесін енгізу қажеттігін қолдайды. Қазақ білім академиясының педагог-ғалымдары білім сапасын бағалаудың соңғы нәтижеге бағдарлануын сапалы бағалауға жатады деп есептеледі (М.Жадрина, Н.Оразақынова, т.б.).

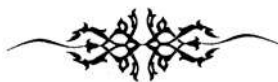
Елімізде білім беру сапасын бағалауда көптеген қиыншылықтар мен кемшіліктер жиі кездесетіні Н.Хмель, А.Сейтешов, Г.Уманов, Т.Сабыров, т.б. еңбектерінде айтылған. Онда білім сапасын бағалаудың көп деңгейлі жүйесіне көшу, оның дидактикалық шарттарын анықтау арқылы көрсетілген. Осындай көзқараста Республикалық білім жетілдіру институтының ғалымдары (Ж.Кобдикова, Г.Жайтапова, т.б.) білім сапасын бағалаудың әдістемелік жүйесін жетілдіру қажеттігін, ол үшін жаңа педагогикалық технология негізінде оқу тәрбие процесін технологияландыру қажеттігін күн тәртібіне қояды.

Мәселен, бұрынғы оқулықтар мен бағдарламаларда ұлттардың өзіне тән ерекшеліктері ескерілмей, оқыту мен тәрбие үрдісі орталықтан басқарылды. Соның нәтижесінде ұлттық сана мен мәдени құндылықтарға нұқсан келтірілді, өз ана тілін ұмытқан ұрпақ пайда болды. Бүгінде оның орнын толтыру оңай шаруа емес. Сондықтан да жаңа заман ұстазы халық педагогикасының озық тәжірибелерін оқып үйреніп, осы заман талаптарына жауап бере алатын ғылыми педагогикалық негіздерді жете меңгеруі тиіс. Қазір Қазақстан Республикасында әлемдік білім беру кеңістігіне ену мақсатында білім реформалары жүзеге асырылуда, жаңа білімдік стандарттар қабылдануда. Аталған шаралар жаңа формация педагогына қойылатын философиялық парадигмалар негізінде құрылуда. Сондықтан білім беру сапасын арттыру мен оның нәтижелілігін бағалаудың жаңа өлшемдік жүйелерін анықтау қажет болып отыр. Сонымен бірге, еліміздің педагог-ғалымдары көп деңгейлі оқыту мен көп деңгейлі бағалау жүйесінің тиімділігін көрсету арқылы білім сапасын бағалаудың жаңа үлгілерін сынақтардан өткізуде. Альтернативті вариант ретінде М.Жадрина, Ж.Қараев, Ж.Кобдикова, А.Жайтапова, т.б. ғалымдар оқыту үрдісін әдістемелік жағынан қамтамасыз етуді жетілдірудің басты шарты білім беруді көп деңгейлі бағалау қажеттілігіне тәуелді болады деп, оқыту үрдісін басқарудың және оның нәтижесін сапалы етудің жаңа өлшемдік жүйесін ұсынады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдыгаппарова С.Б., Ахметова Г.К., Ибатуллина С.Р., Кусаинов А.А., Мырзалиев Б.А., Омирбаев С.М.. /под общ. Ред. Ж.А Кулекеева, Гамарника Г.Н., Абдрасилова Б.С.. Основы кредитной системы обучения в Казахстане. - / Алматы: Қазақ университеті, 2004.
2. Керимбаева М.С. Инновационные процессы в школе: проблемы, перспективы, поиск. - Алматы, 1995.
3. Реформа и развитие высшего образования. ЮНЕСКО, Париж, 1995.
4. Қараев Ж. Сущность технологии трехмерной методической системы обучения. - // Менеджмент в образовании. 2005, №6.
5. Қалиғожин А.Т. Білімді есепке алу және бағалау. - // Қазақстан мектебі, 2000. №3.

б. Ахметова Г.К. Современное образование Казахстана в поисках идеала. В кн.: Кредитная система обучения: опыт внедрения и перспективы. - Алматы: Қазақ университеті, 2004.

ӘОЖ 159.9.018

ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Байғазиев Ж., Жаматова С., Омарбекова Қ., Есмұрат Б.С. – Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада педагогтің кәсіби біліктілігін жетілдірудің кейбір мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: оқу процесі, әдістеме, жаңаша технология, сабақ, әдістер.

Аннотация. В статье будут рассмотрены некоторые вопросы повышения профессиональной квалификации педагога.

Ключевые слова: учебный процесс, методика, новые технологии, уроки, методы.

Annotation. The article will consider some issues of professional development of a teacher.

Key words: educational process, methodology, new technologies, lessons, methods.

«Білімді, сауатты адамдар - бұл ХХІ ғасырда адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші» [1]. Оай болса, бүгінгі таңда басты мәселе – болашақ ұрпақтың сапалы білімді игеруі. Осыған орай білім беру ісінде мектеп жеке тұлғаның қабілеттілігін ескере отырып баланың жан-жақты дамуын жүзеге асырып, бір қалыпта қалыптасуын қамтамасыз етуі керек.

Осы бағытта қызмет атқарған педагог-маман оқушыға өзінің тәлімдерін үйретуден бұрын оның бойындағы білім алуға деген талпынысты оятуы қажет. Шеберліктің шыңына жетуі үшін әрбір ұстаз кез-келген сабағын өзіндік ойы, шиеленісуі мен шешімі бар өнер шығармасындай ойластырып, дайындауы керек.

Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибеге негізделген білім беруге көшудегі негізгі мақсат – адам баласының тарихында уақыт озған сайын маңызы арта түсетін білімді де білікті, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Рухымызды биіктетіп, ұлтымызды дәріптейтін, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін жастардың болашағы – педагогтарға зор міндет. Ол үшін педагогтар қауымы кәсіби біліктілігін тиісінше жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын мейлінше жаңартып, сабақ барысында тиісті әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Себебі білім адам баласына өмір бойы қажет екенін адамзат тарихындағы тәжірибе дәлелдеп отыр.

Педагог әрдайым өз қызыметіне деген сүйіспеншілікті алдындағы оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастырғанда ғана шын мәніндегі ұстазға айналмақ. Олай болса, педогог-ұстаз өз ісінде әрбір баланың ойынан шығып, қажеттілігін қанағаттандыра білуге дайын болуы қажет. Баланың рухани дамуына жағдай туғызатын, кез -келген жаңалықтарды қабылдай алатын, өз әрекетіне өзгеріс енгізуге даяр ұстаз ғана бүгінгі қоғамның мүддесінен шығады. Қазіргі заман талабы нақтылап отырған саналы, ойы жүйрік, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны педагогтік шеберлікті жетік меңгерген жаңа тұрпатты педагог қана қалыптастыра алады. Қазақта «Ұстазы мықтының ұстамы мықты» деген нақыл сөз тегін айтылмаса керек. Олай болса, жақсы мұғалім жақсы оқушыларды жасайды.

«Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педогогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, керек құралдар, құралсыз іс істелмейді», - деген екен А.Байтұрсынұлы [2].

Әрдайым сындарлы ойлайтын, өз мүмкіндіктеріне толық сенімді; әртүрлі әлеуметтік және өндірістік мәселелерді өз бетінше шешуге қабілетті тұлғаны дайындау үшін білім беру сапасын жетілдіру аса маңызды іс болып табылады. Осы мақсатта білім негіздерін өз еркімен

үйренетін, іс-әрекет мақсатын, міндетін, түрін, тәсілін, жағдайын өзінше түсініп, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдайға оқушыны жеткізуіміз керек. Оқытудың ұтымды технологиясын пайдалану арқылы шәкірттің тұлғалық болмысын дамытуға мүмкіндік туады.

Оқушы бойындағы білім сапасы – мұғалімдер жұмысының көрсеткіші. Бұл білім сапасы үлкен мәселе болып тұрғандығын көрсетеді. Спалы білім алған ұрпақ қалыптастыру үшін ұстаздың кәсіби білігін жетілдірудің маңызы зор. Мұғалім қызметінде өз кәсіби біліктілігін жетілдіре отырып жетістікке жетудің алғы шарттары:

- * сырт кескін-келбеті;
- * пәндерді сабақтан тыс ақпараттармен қамтамасыз ету;
- * мінез-құлқы;
- * пайымдау мүмкіндіктері;
- * оқу процесінде қарым-қатынас мәдениетін сақтай білуі;
- * әзіл-қалжыңға мән бере білуі;
- * оқушылардың жеткен жетістіктерін мақұлдай, қолдай білуі;
- * шыдамдылық пен төзімділік;
- * басқалардың пікірін сыйлай білуі;
- * еркіндік, икемділік;

* кез-келген жағдаятты оңтайлы бағытта шешуге арналған әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана алу балалардың қызығушылығына қарай әрекет ете білу дағдысы [3].

Мұғалімнің кәсіби даярлығын жетілдіруде екі негізгі міндетті орындау қажет:

- ұстаз қызметінде тәрбие беру мәселесі;
- дидактикалық даярлығын арттыру.

Жас ұрпақтың білім деңгейін көтеру және жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру үшін сабақ беру үрдісінде мынадай негізгі жағдайларды басшылыққа алу керек:

- оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу тиімділігін арттыру;
- жекелей, жүйелі, топпен жұмыс жүргізу;
- ойлау қабілетін дамытатын әр түрлі тапсырмалар;
- қабілетіне қарай деңгейлік тапсырмалар беру;
- шығармашылық жұмыстар беру [3].

Сабақ барысында оқушының білім, білік дағдыларын меңгертумен қатар, көбіне оқушыны шығармашылық жұмыстарға баулу, жан жақты ойлап, ойын еркін жеткізе білуге, өресін дамытуға басты күш жұмсалғаны жөн. Сабақ қызықты да тартымды болса, баланың сол пәнге деген қызығушылығы артумен бірге ұстаздың шығармашылық ізденісі барысында қолданған әдісі оқушы жүрегінен жол табады.

Кез-келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағадарламаны да, оқу жоспарын да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал етеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік - кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені зерттеген ғалым А.Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған.

1. Объективті критерийлерге: мұғалімнің өз мамандығына сәйкестігі, сан және сападағы жоғарғы еңбек көрсеткіші.

2. Субъективті критерийлерге: адамның мамандығы қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес.

3. Нәтижелі критерийлер: мұғалім өз ісінде қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырылады.

4. Шығармашылықтың критерийлеріне: мұғалімнің өз кәсібінің шекарасынан шыға алу, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегіне өзгерте алуы жатады [4].

Білім – адамның сапаларының өзгеруін басқаратын үрдіс болғандықтан, біздің жағдайымызда, ол – педагогикалық мамандықтың кәсіби біліктілік қабілеттерін дамытуға бағытталады. Сол себепті біз «адамды» оның өмір сүру барысында өзгере алатын, оған өзінің

әлеуеті жететін ашық жүйе ретінде қарастырамыз. Ал ол белгілі бір саладағы маман болғандықтан, «адамды» - маман тұрғысынан қарау «біліктілік» ұғымына шығарады. Біліктілік – бұл білімді меңгерудегі, тәжірибедегі білімділікті, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік.

Білім сапасы - мұғалімдер қызметінің сапасы болып табылады. Оқушыларға нені үйрету керек екенін мемлекеттік стандарттар, бағдармалар белгілейді. Ал, «қалай оқыту керек?» деген сұраққа жауапты тек мұғалімнің кәсіби даярлығынан, өз ісін жоспарлай, өзінің нақты мақсаттарын болжап, көре алуынан, баланың әрекетін ұйымдастыра алатын шеберлігінен іздеу керек. Қазіргі заманда әлемдік оқу үрдісінің өзегі инновациялық технологиялар екені мәлім. Әлемнің бірнеше елінен сынақтан өткізілген жаңаша оқытудың модульдік, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау, деңгейлі саралап оқыту және т.б. технологиялардың стратегияларын мұғалім өз шығармашылығы, ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне орай іріктеп қолдануды талап етеді. Ақпараттық, оқытудың инновациялық технологиялары арқылы барлық балалар мен жастарға бірдей білім беруге және ол әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін, өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндіктерін береді.

Мұғалім шеберлігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі - әдістеме саласындағы ғылыми жаңалықтар мен озық алдыңғы қатарлы тәжірибені жетік игеру. Әрине, ізденіс нәтижесінде жүзеге асатын тиімді оқыту әдісі оқушыларды алғырлыққа, байқампаздыққа, шығармашылыққа, еңбекқорлыққа, ең бастысы, ғылыми негізде ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Оқушыларға саналы білім, сапалы тәрбие беруді жүзеге асыру үшін ұжымның әрбір мүшесі мектептің жаны болып саналатын ұстаздар қауымы үнемі шығармашылық ізденісте, жаңа педагогикалық технологиялардың жетістіктерін пайдалана отырып, өздерінің кәсіби шеберлігін дамытуды кезек күттірмес мақсатым деп есептеуі керек.

Білім беру сапасының критерийлеріне: мұғалімнің кәсіби шеберлігі, мұғалімнің білімділігі, мұғалімнің тәжірибесі, мұғалімнің бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапалылығы, еңбектің тиімділігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі жатады.

Кәсіби біліктілікті арттыру - өз қызметін нәтижелі атқару үшін және кәсібилік пен құзырлылық деңгейін көтеру мақсатында арнайы білімдік бағдармалар арқылы оқыту, кәсіби дамыту, іс-шараларына қатыстыру және оның өз білімін көтеруі болып табылады.

Мектепте оқу мен тәрбие сапасын жетілдіру- тікелей мұғалімнің кәсіби біліктілік деңгейін көтеруге байланысты. Кәсіби білімін көтеру - бұл кез-келген кәсіпте жұмыс істейтін адамның шығармашылық, жауапкершілігі, адамның қажеттілігі. Қоғам әрқашан да мұғалімге жоғары талап қояды. Жаңа тұрпатты мұғалім тек өз пәнін білумен ғана шектелмейді, әдістемені, жақын ғылымдарды, қоғам өмірін, саясатты, экономиканы білуі керек. Педагог адамды қалыптастыру деген ең жауапты міндет жолында қызмет атқарады. Олай болса, біліктілік пен шеберліктеріңізді ұштастырып, «ұлы міндет» жолында қызмет атқару үлкен жауапкершілікті қажет ететін іс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Педагогика мәселелері. Ғылыми-теориялық журнал. 1-2/2006
2. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. -Алматы:Рауан, 1998ж.
- 3.Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту -Алматы, 2005ж.
4. Әтежанова Г. Психологиялық-педагогикалық құзырлықты қалыптастырудағы жаңа формация мұғалімінің ролі. -Қазақ тілі мен әдебиеті, № 4, 2008ж.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-МАМАН ДАЙЫНДАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Байкулов А.Б., Байсеитов А.Б., Махмутова Қ.Б., Кадирбек Н. – Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Андатпа. Мақалада болашақ педагог-маман дайындаудың өзекті мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: оқыту процесі, білім беру жүйесі, білім сапасы, тіл заңдылықтары, сөз, сөйлем.

Аннотация. В статье речь пойдет об актуальном вопросе подготовки будущего педагога-специалиста.

Ключевые слова: процесс обучения, система образования, качество знаний, закономерности языка, слова, предложения.

Annotation. The article will focus on the topical issue of training a future teacher-specialist.

Key words: the learning process, the education system, the quality of knowledge, patterns of language, words, sentences.

Еліміз тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік қауымдастыққа танылып, жаңа егемен қоғамның дүниеге келуі, Отанымызда педагогика және психология ғылымдарының жаңа бағыт алуына мүмкіндіктер берді. Бұл еліміздің болашаққа стратегиялық дамуында білімді әрі салауатты жас ұрпақпен бару қажеттігін міндеттейді.

Бүгінгі жаһандану дәуірі аса білімділер мен дарындылар ғасыры болып табылады. Сол себепті де, қазірде қоғам мүддесіне лайықты, жан-жақты дамыған ертеңгі қоғам иегерлерін білімді азаматты қалыптастыру әрбір жанұяның, балабақшаның, мектептің, жоғарғы оқу орнының, жалпы қоғамның міндеті болып саналады.

Қазіргі студент қандай болуы керек, оларды келешек кәсіби қызметіне тиімді дайындау үшін не істеу керек, қандай даралық жеке бастың қасиеттердің бірқатар маңызды деп ойлау қажет. Оларды анықтау және оқып білу үшін қандай әдіс-тәсілдер қолдану керек. Осы сұрақтар психологтар мен педагогтар үшін шешім таппай келген мәселенің бір ғана бөлігі болып отыр.

Еліміздің 2020-2025 жылдарға арналған білім берудің мемлекеттік бағдарламасында мемлекетіміздің әлемдік білім кеңестігіне енуі ескеріле отырып, білім берудің мазмұны мен оқудың барлық әдістемелік жүйесін қайта қарау қажеттілігі, білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің міндеттері атап көрсетілген. Қазіргі ғылыми-техниканың дамуында жас ұрпаққа сындарлы білім мен сапалы тәрбие беру ісі еліміздің әлеуметтік – мәдени саладағы өзекті мәселелерді шешудегі жетістіктеріне байланысты болады.

Бүгінгі әлемдік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылып қалыптасып келеді. Сол сияқты, білім беру жүйесіне жаңа талап жастардың шығармашыл әлеуметін дамыту, студент әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру мақсаты қойылды.

Жалпы қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер білім беру саласында жетілдіруді талап етеді. Осы өзгермелі қоғамда технология дамып жетіліп, ғылымдардың әр саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі ғылыми техникалық қарқындау кезінде студенттерді жан-жақты білім нәрімен сусындандыру, ұлттық рухта тәрбиелеу білім саласының барлық сатысы үшін өзекті мәселе болып табылады.

Еліміздің білім беру жүйесі саясатының мақсатының бірі – жан-жақты, білімді, шығармашылық қабілетті, танымдық белсенділігі жоғары жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесі. Өте дарынды, білімді жастар ғана егемендігіміздің ертеңін баянды етіп, қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуына үлес қоса алады деп танимыз.

Ең алдымен жоғары сапалы маман болып шығу тек жоғарғы оқу орнының міндеті ғана емес, сол сияқты, студенттің өзінің аталған мәселеге деген көзқарасының оң болуы тиіс.

Оған тікелей байланысты болып табылатын бір де бір себеп ол – студенттің оқуға деген мотивациясы.

Жоғары оқу орындарында студенттердің өз бетінше жан-жақты білім алуына әсер ететін, ұйытқысы болатын белсенділігін арттыратын тәлімгерлер, тәрбие бөлімдері, жастар ісімен айналысатын ұйымдар, қоғамдық мамандар факультетіне қарасты үйірме жұмыстары.

С.Л.Рубинштейн оқу іс-әрекетін жалпы мотивациялық заңдарға бағынатындығын айта келіп, оны терең қарастырған. Ғалымның пайымдауынша, бағыттылыққа да, қызығушылыққа да, іс-әрекет процесіне де, үйренуді игеру жолына да, дағдыларға да, білімге де мотивация әсер етеді [1].

Өз еңбегінде С.Л.Рубинштейн оқу іс-әрекетінің негізгі және негізгі емес мотивтерін бөлген. Негізгісіне білімді игерумен, өзінді-өзін танумен, жалпы танымдық бағдармен, кәсіби іс-әрекетке дайындықпен байланысты мотивтер кірсе, ал негізгі емес мотивтерге топта, аудиторияда, ұжымда тұлғалық позициясының түрлері, оқу іс-әрекеті барысында қалыптасатын қандай да бір жеке тұлғалық қасиеттерді қарастыру кіреді.

Орыс педагогы Л.И.Божович көрсеткендей, оқу іс-әрекеті процесінде даму кезінде тек оқу мотивінің мазмұны ғана өзгеріп қана қоймай, мотивтер рөлі және оның орны студенттің оқу іс-әрекетінде өзгереді [1].

А.Н.Леонтьевтің пікірінше, бөліну критерийі болып субъектінің әуестілігі табылады. Адам іс-әрекет жүйесіндегі әуестілік критерийінің рет-ретімен орындалатындықтан іс-әрекет түрлерін төрт бөлікке бөлеміз: ойын, еңбек, қарым-қатынас және өзіндік іс – әрекет [1].

Жалпы оқу іс-әрекеті – оқытушы мен студенттің күрделі бірлесіп орындайтын қарым-қатынастары. Дамушы тұлғаның өзіндік іс – әрекеті ең соңында негізгі пән ретінде және тұтас оқу іс – әрекеттің негізгі қорытындысы ретінде орындалады.

Орыс психологы Л.В.Заньков психологиялық, физиологиялық көптеген зерттеулерде «адам баласы өзінің психикасын толық пайдаланбайды» - дейді.

Жеке тұлғаның дүниетанымы, оның сезіну – практикалық әрекеті негізіндегі психикалық процестер қабылдау, сезіну, зейін, пайымдау, зерде, ойлау арқылы іске асырылады. Осы процестер студенттерде дұрыс қалыптасса олар соғұрлым оқу материалдарын жеңіл, тез және терең игереді [1].

Бүгінгі жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың тәрбие потенциалын қалыптастыру мәселесін В.В.Сергеева қарастырған, онда қазіргі заман талабына сай педагог-мамандарды даярлау жұмысын талдау нәтижесі педагогтарда жоғары оқу орындарында тәрбие потенциалын қалыптастарудың қажеттігін көрсетті.

Жоғары оқу орындарында оқу іс-әрекет процесіне болашақ мамандардың экологиялық мәдениеттің қалыптастыру мәселесі Е.О.Сағындықованың ғылыми еңбегінде қарастырылған, онда студенттердің экологиялық білімі мәселесі теориялық тұрғыдан талданды [2].

Сол сияқты, жоғары оқу орындарының оқу процесінде болашақ ұстаздардың өзін-өзі кәсіби айқындауын қалыптастыру мәселесі Б.Ғ.Сәрсенбаеваның еңбегінде қарастырылды [3]. Болашақ ұстаздардың өзін - өзі кәсіби айқындауы яғни, тұлғалық қасиеттер белгілерінің жиынтығын тұтас бірлікте дәлелдеп көрсету болып табылады.

Зерттеу жұмысында мамандық игеру ерекшеліктеріне байланысты болашақ мұғалімнің бұл жеке, тұлғалық қасиеті уақытты талап етеді, және бірнеше кезеңдерден өтеді, «өзін өзі айқындау» түсінігі нақтыланады, болашақ ұстаздың өзін-өзі кәсіби айқындаудың мазмұны тұжырымдалады, жасалған кәсіби өзін-өзі айқындау теориясы болашақ ұстаздарға педагогикалық білім беруде қолдануға болады. Сонымен қатар, студенттердің өрнек өнері арқылы шығармашылық іс-әрекетке оқытудың ғылыми дидактикалық негіздері Ж.Байкеновтың, жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзіндік анықталуындағы мамандық таңдаулары мен өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу Ж.Ж.Бейсенованың, қазіргі кезеңде жоғары сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары А.С.Мустояпованың, оқушылардың танымдық іс - әрекетін арттырудың

педагогикалық шарттары Н.А.Дархановтың, оқыту процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы Н.Қ.Тоқсанбаеваның еңбегінде қарастырылған.

Жоғары оқу орындарында педагогикалық пәндерді оқып үйрену процесіндегі студенттердің өз бетімен жұмыс істеуін ұйымдастырудың педагогикалық шарттары Ж.Е.Сәрсекееваның еңбегінде қарастырылып, зерттеу нәтижесінде педагогикалық пәндерді оқу барысындағы «студенттердің өз бетімен жұмыс істеуі» ұғымының мәне нақтыланды [4].

Студенттік өмір кезеңі – бұл тек қызықты лекциялар мен семинарлық сабақтар, шығармашылық кештер мен кездесулер, қоғамдық жұмыстар мен спортпен шұғылдану ғана емес, сонымен қатар ең әуелі студенттердің өз бетінше дайындалып, күрделі еңбек ету кезеңі.

Студенттер іс-әрекеті – өзіндік мақсаты және міндеті мен, сыртқы және ішкі жағдайлардың мазмұны мен құрылымының күрделілігімен, психикалық процестердің өтуі ерекшеліктерімен, мотивацияның пайда болуымен, ұжымдық және тұлғалық жағдайларымен және басқару, ұйымдастыру әрекеттері жағынан өзгеше болып келеді.

Студенттер іс-әрекеттің психологиялық мазмұны және құрылымының өзіндік айрықша ерекшелігі бар, бұл жоғары мектеп психологиясының маңызды бір міндет. Студент іс-әрекеті үлкен әлеуметтік мағынаға ие, оның басты бағыты – халық шаруашылығының аса маңызды салаларында қоғамға қажетті жоғары білімді, тәрбиелі мамандар даярлау, қоғам қажеттілігін қанағаттандыру. Сол сияқты, студент іс-әрекетіндегі басты бағыт - оқу, іздену, оқу-тәрбие мақсатында ұйымдастырылған әртүрлі іс-шараларға ат салысу, қоғамдық ғылыми іс-шараларға қатысу.

Жалпы әрбір студенттің алға қойған мақсаты – Отанға қажеті пайдалы жақсы маман болу, жақсы оқу, қоғамдық жұмысқа, спортқа қатысу, көптеген салаларда белгілі нәтижеге қол жеткізу.

Оқу барысында студент мотивациясы өзіндік деңгейіне байланысты өседі, мақсатты жүзеге асырады, болашақ еңбек іс-әрекетіне ойдағыдай дайындалады, маманға қажетті қасиеттерді өз бойында қалыптастырады. Алайда, студент іс-әрекетіне тек оқу, диплом алу себептері де кездеседі. Кейде студенттер жоғары оқу орындарына ешқандай себеп мақсатсыз келеді.

Жоғары оқу орындарында студент іс-әрекеті-өзіндік мақсатымен, жағдай, мотивімен орта мектептегі оқумен салыстырғанда өзгеше. Бұл жоғары білімді болашақ маман тұлғасының негізгі қалыптасу жолы болып табылады. Студенттік кезең – маңызды әрі жарқын кезең. Бұл кезеңде адамдармен қарым-қатынасы, ортасы өзгереді, әлеуметтік өзгерістер пайда болған сайын бұрынғы қабылданған заттары бағалана түседі. Студенттік жас - ақыл қабілетінің дамуы және теориялық білімнің нығайып практикаға ұласу кезеңі. Өзге жас кезеңдерімен салыстырғанда студенттердің студенттік кезеңде даму қарқыны тереңдей түседі, қызығушылық қабілеттілігі артады, олардың жеке дифференциясы қалыптасады. Бұл кезеңдегі маңызды рөл кәсіпке үйрену, кәсіпті жаңғырту, таңдау алады. Жастардың қызығушылық бағыттылығы әлеуметтік, мәдени, педагогикалық әсерде болады.

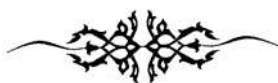
Студенттің кәсіптік, жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы жоғары оқу орнында педагогикалық процесте маңызды міндет болып табылады. Студенттердің қандай қасиеттерді игергендігін оқу – тәрбие процесінің нәтижесіне қарап анықтаймыз. Жоғары оқу орындарында болашақ маманың негізгі міндеттері тек жоғары оқу орындарында қалыптаспайды, жатақхана, жанұя, қоршаған орта яғни, студенттік ұжым дамуына негізгі әсер етеді.

Студент қабілеттілігін жақсы дамытудың алғышарты – оның болашақ мамандығына қызығушылығы, еңбек сүйгіштігі, тұрақтылығы, жауапкершілігі болып табылады. Студенттің болашақ кәсіби іс-әрекетке дайындау, қажетті қабілеттерді дамыту, ақыл ой қабілетін, қасиеттерін жетілдіру ерекше назар аударуды керек ететін маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Қорыта айтқанда, студенттердің болашақ мамн ретіндегі танымдық іс- әрекетін қалыптастыру – оқу үрдісінің құрамына кіретін, арнаулы оқу орындарында қалыптасатын күрделі психологиялық білім.

Әдебиеттер тізімі:

1. Курманбекова А.С. Формирование нравственных качеств у студенческой молодежи. Автореф. Дис. ...канд.; пед.наук. Тараз, 2003.
2. Сағындықова Э.О. Оқу жобалық іс-әрекет процесінде болашақ мамандардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру. Алматы, 2006.
3. Сарсенбаева Б.Г. Формирование профессионального самоопределения будущих учителей в вузовском учебном процессе. Автореф. Дис. ...канд.; пед.наук. Алматы, 2004.
4. Сыдықова Р.Ш. Жоғары оқу орындарында кәсіптік даярлау кезінде болашақ музыка мұғалімдерінің шығармашылық белсенділігін дамытудың педагогикалық негіздері. Автореф. Дис, ...канд.; пед.наук. Тараз, 1999.

УДК 81`367

СИНТАКСИС РУССКИХ ПОСЛОВИЦ

**Старший преподаватель Кадырбаев А.Ш.
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

Основным и самым главным средством общения между людьми считается язык. Именно он является в некотором роде орудием передачи собственных мыслей. С помощью языка людям удаётся полноценным образом понимать друг друга, поскольку он выражает совершенно все мысли и чувства человека. Здесь важно отметить, что слова могут обладать самой различной смысловой нагрузкой, имеющей существенное значение при общении. Особенно ярким образом семантика проявляет себя в строевых единицах языка. По большей части к ним относятся такие афоризмы, как пословицы, поговорки, крылатые выражения и др. Это определено тем, что именно в них смысловое значение является неотъемлемой и важнейшей частью таких выражений. Данная работа посвящена собственно рассмотрению и изучению пословиц. В первую очередь, важно выяснить, что собственно такое пословица. В словаре Ожегова дано следующее определение: «Пословица – краткое народное изречение с назидательным содержанием, народный афоризм». Стоит также отметить, что пословицы содержат в себе многовековую мудрость, которая прошла через десятки поколений. Данные изречения призывают человека к обдумыванию своих действий, учат любви, заботе, стремлению к самосовершенствованию и развитию. Пословицы не теряют свою актуальность, их употребление зачастую встречается и в современной речи людей.

Пословицы представляют собой один из самых любопытных жанров фольклора. Данный жанр особым образом выражает мысли, чувства, мудрость и опыт русского народа. Пословицы рассматривают и изучают многие специалисты данной области, однако множество моментов до сих пор остается непонятным до конца и загадочным.

Различные используемые приёмы в пословицах дают возможность обобщения выражений, практически поднять пословицу до уровня метафоры. Иначе говоря, превратить пословицу в так называемый типический эквивалент буквально бесконечного числа ситуаций. Можно говорить также о так называемом «пословичном стиле», который существует практически вне времени: традиционность является настолько важнейшей его чертой, что собственно мысль об «истоках» данных выражений кажется некоторым противоречивым моментом.

Отдельным образом стоит выделить именно русские пословицы и рассмотреть их особенности. Русские пословицы образованы особым образом, они имеют собственную характерную для них структуру. По смысловой нагрузке данные выражения обладают способностью передавать множество точных мыслей, мудрости и опыта. Изучим главные особенности языкового характера пословиц русского языка с точки зрения грамматического строя, лексических и фонетических аспектов.

Особенности грамматического строя: Частое применение составного именного сказуемого Частое применение повелительного наклонения

Применение синтаксического параллелизма Нередкое применение образных средств языка Частое применение лексики оценочного характера

Нередкое применение языковой игры Фонетические особенности:

Применение разнообразных звуковых повторов (к примеру, аллитерация, ассонанс, консонанс, рифма и т.д.) Точный силлабо-тонический рисунок

Кроме того, к главным признакам пословиц, которые являются фразеологическими единицами русского языка, относятся: сжатость и краткость изложения выражения, чёткость мысли, довольно широкая распространенность в бытовой речи, применение клише, неизменяемость состава и порядка составляющих частей пословицы, воспроизведение в разговорной речи обычно в готовом виде, устойчивость выражения, образность и экспрессивность. Пословицы могут включать в себя самые различные средства русского языка. С их помощью происходит наиболее лучшее выражение точных мыслей, мудростей, которые имеют конкретную смысловую нагрузку. Пословицы могут являться простыми предложениями, сложносочинёнными и сложноподчинёнными, а также бессоюзными предложениями. К тому же, пословицы могут включать в себя тире или двоеточие. Ниже приведены и проанализированы некоторые пословицы, состоящие из разных предложений и средств русского языка. Простые предложения в пословицах: Береженого Бог бережет Клин клином вышибают Один в поле не воин На чужой каравай рот не разевай. Данный тип пословиц, состоящих из простого предложения, встречается наиболее часто. Важно отметить, что среди самых употребляемых пословиц русского языка, которые приведены в книге Г. Л. Пермякова, около 60% пословиц имеют отношение именно к такому типу (лишь 80% наиболее частотных пословиц являются простыми предложениями с единственным главным предикатом). Множество пословиц, являющихся простыми предложениями, употребляются в речи наиболее часто, нежели выражения какого-либо другого типа.

Сложносочинённое предложение: Отец - рыбак, и дети в воду смотрят.

Бой красен мужеством, а приятель - дружеством. Глупый осудит, а умный рассудит. Горшок над котлом смеётся, а оба чёрные. Попытка не пытка, а спрос не беда. Начал за здоровье, а кончил за упокой.

Как и в предложениях, союз в пословицах может соединять высказывания однородного типа. Сложносочинённые предложения с союзом «и» и присоединительным союзом «да» зачастую выражают отношения временного характера со значением одновременности и последовательности. Кроме того, к значению временной последовательности в предложениях сложносочинённого вида с союзом «да» могут присоединяться условно-следственные отношения. Сложноподчинённое предложение с придаточным места:

Где упадёт яблоко, там вырастет яблоня.

Куда сердце летит, туда и облако глядит.

Там, где роза растёт, её не ценят.

Смелый там найдёт, где робкий потеряет.

Придаточное предложение может находиться перед главным. Данный вид приёма применяется непосредственно для усиления смыслового значения придаточного. Особенно часто это можно замечать именно в пословицах, поскольку метод усиления в данных выражениях играет непосредственно значимую роль. Бессоюзное сложное предложение: Зайца ноги носят, волка зубы кормят, лису хвост бережёт. Семь раз отмерь, один раз отрежь.

Руки побоят одного, знания - тысячу. Одинокое дерево ветра боится, одинокий человек людей страшится. Заставь дурака Богу молиться, он и лоб расшибет.

У каждой горы свой уклон, у каждого человека свой нрав. Знающему - светло, незнающему темно. Бессоюзное сложное предложение также зачастую можно встретить в пословицах. Данный тип предложения в пословицах определён тем, что части его соединяются между собой при помощи интонации без наличия каких-либо союзов и союзных слов, как, например, происходит в сложносочиненных или сложноподчиненных предложениях. Пословицы с тире: Из слов моста не построишь - нужны брёвна. Повторение — мать учения. Волков бояться — в лес не ходить. Таскал волк - потащили и волка. Цветок сорви - и красота его увянет. С миру по нитке — нищему рубаха. За чужим погонишься - своё потеряешь. Лес рубят - щепки летят. Тише едешь — дальше будешь. Любишь кататься — люби и саночки возить. Хочешь есть калачи - не сиди на печи. Слово не воробей, вылетит — не поймаешь. Поговорка — цветочек, пословица — ягодка. Ранний смех - поздние слёзы. Тире ставится между предложениями, которые не соединены с помощью союзов, если второе предложение заключает в себе результат или вывод из того, о чем говорится в первом. Иначе говоря, тире является в некотором роде соединительным знаком. С его помощью соединяются части пословицы, это осуществляется непосредственно для точного описания выражения. Посредством тире первая часть поясняется второй, делая выражение полностью завершённым. С двоеточием:

Всё в порядке: сани в Казани, хомут на базаре.

Дорога матушка Москва: за золото не купишь, силой не возьмёшь.

Материнский гнев - что весенний снег: и много его выпадет, да скоро стает.

Подлинная добродетель подобна реке: чем она глубже, тем меньше шумит.

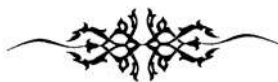
У кого какой вкус: кто любит дыню, а кто арбуз.

Двоеточие также довольно часто можно встретить в пословицах. После двоеточия в пословице буквально раскрывается первая её часть, объясняя и дополняя её. Собственно необходимость двоеточия в пословицах обусловлена тем же, чем и наличие в таких выражениях тире.

Таким образом, рассмотрев и изучив основные особенности пословиц русского языка, можно заключить, что пословицы являются необычайно разнообразными, а тема их изучения была и будет актуальной. Существует множество самых различных пословиц, которые раскрывают совершенно разные темы. В данной работе были приведены конкретные классификации в соответствии с синтаксическими конструкциями, после которых было дано их описание. Тем самым, пословицы по своей конструкции могут быть различными. Некоторые состоят из простого предложения, другие – из сложносочиненного, а какие-то образованы при помощи тире или двоеточия. Но каждая из пословиц несёт особую смысловую нагрузку, при помощи которой передаются все мысли, дающиеся для размышления. В заключении стоит сказать, что пословицы русского языка являются одними из частей культурного наследия всего народа, который передавал данные выражения из поколения в поколение. Это важная ценностная составляющая русского фольклора.

Список литературы:

1. Грамматика русского языка. Т. 2. Ч. 2. Синтаксис. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 702 с.
2. Орфографический словарь русского языка/ Под ред. С.И. Ожегова. [Кн.1]: А-О : словарь
3. Пермяков Г.Л., «Основы структурной паремиологии.» М.: Наука, 1988.
4. Подборнова Г. И. Пословицы и поговорки при изучении сложного предложения // Русский язык в школе и дома. – 2010. – № 1. – С. 27–29.
5. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и литературно правке М.:2012

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ОТАНШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Балабекова А.Ү., Оңалбаев Ә.А., Исакова А. - Шерхан Мұртаза атындағы
Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада көркем шығармалар арқылы оқушыларға отаншылдық тәрбие беру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: көркем шығарма, оқушы, отаншылдық тәрбие, білім беру жүйесі, тәрбие беру.

Аннотация. В статье речь пойдет о патриотическом воспитании школьников через художественные произведения.

Ключевые слова: художественное произведение, ученичество, патриотическое воспитание, система образования, воспитание.

Annotation. The article will focus on the patriotic education of schoolchildren through works of art.

Key words: artwork, apprenticeship, patriotic education, education system, upbringing.

Елімізде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы қазақ халқының тағылымы мол рухани мұрасының, жаңаша тарихи танымдық бағыт-бағдарын айқындауға мүмкіндік береді [1].

Зиялы қайраткерлердің қоғам өзінің даму барысындағы педагогикалық ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарын сай жетілдіріп, пайдаланып отырған. Ортағасырлық ұлы ойшылдар Әл-Фараби [2], М.Қашқари [3], Ж.Баласағұни [4], т.б. тарихи-педагогикалық мұраларындағы педагогикалық ой-пікірлері ұлттық тәлім-тәрбиенің мазмұнын кеңейтіп, жас ұрпақты елжандылыққа, имандылыққа, патриоттық рухқа тәрбиелеуде тірек болуда. Бұл идеяларды ХІХ ғасырда Ыбырай, Шоқан, Абай сияқты ағартушылар [5], кешегі кеңестік жүйенің солақай саясатының құрбандары болған А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, С.Асфендияров, Ә.Бөкейханов сынды [6] т.б. белгілі қоғам қайраткерлері одан әрі жалғастырды.

Бүгінгі таңда ғасырлар бойғы бодандық құрсауынан босанып, жеке дара тәуелсіз мемлекет құрудың өтпелі кезеңінде жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісі өте маңызды бағдарламалардың бірі болып отыр.

«Отан үшін отқа түс күймейсің», «Намысты нанға сатпа», «Опасызда Отан жоқ, Отанда опасызға орын жоқ» деп ұрандаған Бауыржан Момышұлы да майданда да, бейбітшілік уақытта да ел үшін ерен ерліктер көрсетіп, отаншылдық туын биік көтеріп, Махамбет, Ақтамберді сияқты қылыш пен қаламды қатар ұстап, жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруге ат салысты. «Бір түннің оқиғасы», «Ұшқан ұя», «Жауынгер тұлғасы» «Москва үшін шайқас», «Қанмен жазылған кітап» сынды шығармаларында Бауыржанның педагогикалық идеяларының негізі жатыр. Бұл шығармаларда отаншылдық сезімнің, елжандылықтың, өзін-өзі бағалай білудің, ар-намыстың, сауаттылықтың айқын көрінісі берілген. Ал А.Бектің, «Арпалыс», М.Ғабдуллиннің «Менің майдандас достарым», Д.Снегиннің «Шабуылда» еңбектерінен Б.Момышұлы – тактик командир, жазушы ғана емес, педагог әрі психолог екендігіне көз жеткіздік. Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы тұлғаны тәрбиелеудегі педагогикалық ойларының басты идеясы – халқымыздың алтын діңгегі болар жас ұрпақтың өз елін жау қолына бермей, жанын Отаны үшін пиде етуге даяр, елжанды, патриоттық рухы биік, намысшыл, еліне, жеріне деген адалдығы берік, тарихи тұлғалар өнегесі. Тұлғаны тәрбиелеуде Бауыржан Момышұлының педагогикалық және психологиялық көзқарастары мен шығармашылығының атқаратын ролі мол, бүгінгі күн үшін тың тақырып, өзекті мәселе.

Бүгінгі ұрпақ қазақы мінез-құлықты орнықтыратын дәстүрлі отбасы тәрбиесінен қол

үзіп барады. Осы ретте «жастарымыздың бетін өзіміздің төл мәдениетімізді құрметтеуге қалай үйретуіміз қажет» деген сауал көбімізді енжар қалдыра алмайды. Халқымыздың қаһарман ұлы, ұлтымыздың мақтанышына айналған, соғыс жылдарында қазақ деген халықтың ежелгі ерлік дәстүрін әлемге танытқан жауынгер қаламгер Б.Момышұлының «Жаным – арымның садағасы» дейтін намыстылығын, шыншылдылығын, қазақ батырларына тән қайсарлығын рухы биік азаматтар тәрбиелеуде үлгі тұтқанымыз абзал. Жауынгер жазушы Б.Момышұлы – отаншылдық, бауырмалдық, ізеттілік, қайырымдылық тағы басқа игі қасиеттерді бойына сіңіріп өткен, тарихта шынайы патриоттылығымен ерекше құрметке ие болған тұлға. Жалпы тарихта қантөгіс көрген ұрпақ сирек болмағандықтан, соғыс жағдайындағы адам психологиясы ғалымдардың, көркемсөз шеберлерінің де зерттеу объектісі болып келді. Ал қазақта соғыс психологиясын тайға таңба басқандай етіп жазған – Бауыржан Момышұлы. Өкінішке орай, Баукеңнің көркем шығармаларынан өзге мұралары қалың көпшілікке дер кезінде жете қойған жоқ. Сонау қайнаған соғыстың тұсында алдындағы жауымен жан аямай айқасып, артындағы халқының келешегіне алаңдаған адамның айтқандары мен жазғандары ұзақ жыл бүркеулі жатты.

Батыр бабамыз Бауыржан Момышұлы туралы А.Бектен бастап, М.Ғабдуллин, Қ.Қайсенов, М.Әлімбаев, Т.Әлімқұлов, Б.Қазыбаев, М.Мырзахметов, Ә.Нұршайықов, Б.Момышұлы, Ш.Мұртаза, З.Ахметова, Ж.Егембердиева, А.Ормантай және т.б. қаламгерлер алуан түрлі әңгіме, повесть, роман, естеліктер жазды. Біз бұл еңбектердің едәуір бөлігін, Б.Момышұлының мұраларын салыстыра зерттеп, ғылыми жұмысымызда пайдаланамыз. Бауыржанның таным-тәрбиелік мәні орасан көркем туындылары, ана тілі, отансүйгіштік, ұлтжандылық, соғыс тақырыбына жазған мақала, баяндама, хаттар, ой-пікірлерінің маңызыдылығы, педагогикалық идеяларының өзектілігі оның мұраларына зерделі зерттеулер жүргізуді талап етеді. Оның педагогикалық идеялары арнайы зерттеліп, қарастырылмаған еді. Олай болса, бұл зерттеудің ұлттық тәрбиені қалыптастырып, Қазақстандық патриотизмді нығайтып, жеткіншек ұрпақты, оқушы-жастар бойында ұлттық рухты жетілдіруде педагогикалық маңызы зор екендігі анық.

Бауыржан Момышұлының ел ұғымында толымды, тұтас бейнесі қалыптасқан. Өйткені дүниедегі жақсылық, ізгілік, мықтылық, даналық дегеннің барлығына да өзгеше өлшеммен қарайтын халық қиялы Бауыржанның бейнесімен бірге мінсіз тұлғасын да жасады. Ерлік тұлғасын тани білді. Ол ерліктің бастауы – біздің тарихымызда, ұлттық болмысымызда, дәстүрімізде, Отанды сүю тәрбиесінде жатыр.

Егеменді еліміздің халқы үшін отансүйгіштік сезімнің мемлекеттің негізін нығайтуға да тікелей ықпалы бар. Жастарымызға ұлттық тәрбие беру, оларды отансүйгіштік рухқа баулу – еліміздің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін күш болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2007-2009 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасы. Астана, 2007. – 346.
2. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1974. – 192 с.
3. Сарбасова Қ.А. Қазіргі қазақ педагогика ғылымындағы әл-Фарабидің, Ж.Баласағұнидің, М.Қашқаридің тәлім-тәрбиелік идеялары: пед. ғыл. д-ры ... автореф.: 13.00.01. – Қарағанды, 2008. – 40 б.
4. Ахметов Т. Жүсіп Баласағұнидің тәлім-тәрбиелік идеялары: пед. ғыл. канд. ... автореф.: 13.00.01. – Астана, 2003. – 27 б.
5. Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Аяған Б.– Алматы, 2003. –Т.5. -720 б.
6. Жарықбаев Қ. Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы: Рауан, 1994. – 62 б.

ЕЛІМІЗДЕГІ ОҚУ-АҒАРТУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУ ЖАЙЫ

Әсілхан М.Қ., Садыхан Ә.М., Абумансур И.Е. - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа. Мақалада еліміздегі оқу-ағарту саласындағы мәселелер, даму жағдайы сөз болады.

Кілт сөздер: оқу-ағарту, ой-сана, халық, ағартушы-педагог, оқу-тәрбие.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблемах в сфере образования, состоянии развития страны.

Ключевые слова: учебно-просветительская, мыслительная, народная, просветительно-педагогическая, учебно-воспитательная.

Annotation. The article will focus on problems in the field of education, the state of development of the country.

Key words: educational and educational, intellectual, folk, educational and pedagogical, educational and educational.

Қай кезеңде болмасын мемлекеттің рухани өркендеуі, мәдени деңгейде биіктерге шығуы, ең алдымен, санасының саулығымен, көкірек көзінің ашықтығымен, терең білімділігімен де байланысты екені даусыз. Бір халықтың білім мен мәдениетінің жоғары деңгейі, сол ұлттың ішінен шыққан ғұламалар мен ұлылардың тізбектелген тізімімен ғана анықталмасы шындық. Бұл мәселе сол халықтың, жалпы ұлттың сауаттылығы және таным – түсінігінің аса кеңдігімен де көрінетіні анық.

Олай болса, қазақ жұртының да жалпы білімділігі мен сауаттылығының деңгейін нақтылайтын мектеп – медреселердің қызмет етуі, бұл мекемелердің ерекшелігі және басты-басты өзіндік бағыттарын анықтаудың өзектілігі маңызды болмақ.

Ғалымдардың осы саладағы зерттеулеріне жүгінсек, қазақ даласында ХІХ ғасырға дейінгі кезеңде оқу – ағарту саласының қалыптасқан бір жүйеге түскен түрі болғаны туралы тарихи дерек жоқтың қасы десек те болады. Десе де, отырықшылық белең алған қалалы аймақтарда оқу ісінің нақты бір сипаты болғанын жоққа шығара алмаймыз. Оған мысалға, Әбу Насыр әл-Фараби, Махмұд Қашқари мен ибн Сина, Жүсіп Баласағұн мен Ахмет Жүгінеки, Ахмет Яссауилар мен Сүлеймен Бақырғанилардың тұңғыш білім алған туған жерлері сол түркілік топырақ екені жалпы жұртқа аян. Әлемге аттары танылған осы ғұламалардың туып, өсіп, өнген ортасында арнайы білім алатын мектеп медресе түрлері қызмет істегені шындық.

Десек те жалпы жұрттың басым бөлігі көшпелі болғандықтан да болуы мүмкін ХІХ ғасырға дейін халыққа қызмет еткен бірлі – жарым білім беретін медреселер оқу ағарту жүйесінің құрылымын нақтылап жасақтай алған жоқ. Мүмкін бұл тек халықтың көшпелілік өмір салтымен де байланысты емес, мәдени өмірі мен әлеуметтік-экономикалық жағдайының кеш дамуына да байланысты болса керек.

Халық арасындағы көшпелілік тұрмыс жай оқытудың көпшілікке бағытталған түрінің туып, қалыптасып ерекше дамуына еш жағдай жасай алмағандығы анық. Десек те халықтың ауызекі дамыған фольклорлық әдебиеті, ақындық өнерге жататын айтыс жанры, сөз зергерлері тудырған шешендік өнер ерекше дамыды.

Тарихқа зер салсақ, ХҮІІІ ғасырда көршілес Ресей империясының аса күшейген, өзге мемлекеттермен саяси үстемдікке қол жеткізу бағытында, жан – жақты ықпалды қимыл, іс-әрекеттер жүргізгенін көреміз. Осы бағытта Ресейдің бір қазақ халқымен ғана емес басқа да түркі тектес елдерді отар елдерге айналдыру мақсатында жүргізген түрлі мәдени, саяси, экономикалық іргелі амал шарғылары көпке жасырын әрекеттер емес.

Міне, осындай саясаттың ықпалымен Омбы қаласында сонау XVIII ғасырдың аяқ шені, яғни 1786 жылы тұңғыш тілмаштар дайындап шығаратын мектеп ашылған болатын. Омбы қаласынан ашылған бұл мектептің өзіндік ішкі қажеттіліктері болғандығы белгілі. Осының өзі, шындап келгенде, сол дәуірдегі орыс елінің жүргізген басты саяси бағыттарымен орайластырылған. Осыдан соң тап осындай бағыттағы тілмаштар дайындайтын мектеп 1789 жылы Орынборда ашылады [1].

Ал XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ байларының, аса дәулетті адамдарының балалары арнайы Кадет корпустарына қабылдана бастады. Тарихтан белгілі 1867 жылы Түркістан аймағы құрылғаннан соң жергілікті билік пен орыс үкіметі бірігіп ұлт мектептерінің қызмет етуіне көңіл бөле бастады [1].

Патшалық Ресейдің оқу министрлігі 1870 жылы 26 наурызда ұлы державаға отар халықтардың да балаларын оқыту туралы қарар қабылдады. Аталмыш қарар негізінде осыдан соң қазақ арасында бірнеше оқу орындары ашылды. Осы бір заң жолының ырқымен дүниеге келген мектептердің жалпы басқарылуы мен білім беру бағыты түрліше болғаны баршаға аян [1].

Қазақ даласындағы оқу-ағарту тарихына көңіл бөлсек, ондағы миссионерлік бағытта ашылған ағарту жүйесінің де алатын орны ерекше екендігіне көз жеткіземіз.

Миссионерлік бағыттағы мектептер, ең бастысы орыс тілінде сауат ашып, жалпы білім беру негіздеріне сүйенді. Олар тілмаштық іс жүйесін басты бағытқа алды. Ақмола мен Семей аймағында XIX ғасырдың екінші жартысында бірнеше мектеп-интернаттар дүниеге келді. Осыдан соң көп ұзамай ол мектеп-интернаттар ауыл шруашылығы училищелері ретінде қайтадан құрылған болатын. Бұл мектептер осыдан соң Орал мен Торғай өңірлерінде, бұдан соң Сырдария, Жетісу аймақтарында ашылды. Әр жерлерде екі сыныптық орыс – қазақ училищелерінде қазақ балаларына дәріс беріле бастады. Осы орыс – қазақ мектептерінде алғашқы жылы орыс тілі мен қатар ана тілі, арифметика және ән-күй, дін сабақтары жүрді. Екінші жылы тарих, жаратылыстану, география пәндерінен білім берілді. Қазақ даласындағы XIX ғасырдың 70-80 жылдарындағы оқу-ағарту жүйесіне көңіл бөлсек, Л.Н.Толстойдың, К.Д.Ушинскийдің, Н.Ф.Бунаковтың, И.Д.Тихомировтың, В.И.Водовозовтың, А.Я.Гердттің, И.Я.Яковлевтің және қазақ ағартушысы Ы.Алтынсариннің оқулықтары кеңінен қолданылды.

Сондай-ақ, XIX ғасырдың аяқ тұсы мен XX ғасыр басында А.Е.Алекторовтың «Русско – киргизская азбука» - «Орыс – қырғыз әліппесі», «К мудрости ступенька», «Киргизская хрестоматия», А.В.Васильевтің «Букварь для киргиз» - «Қырғыздар үшін әліппе», С.Н.Граменитскийдің «Книга для чтения» тәрізді еңбектері қолданылды [2].

Миссионерлік бағыттағы мектептермен қатар сол дәуірде Қазақстанда ислам дінін уағыздаушы ауыл молдалары ашқан мектептер де өз қызметтерін көрсетті.

Көшпелі тұрмыс-тіршілікті бастан өткеріп жатқан қазақ даласында бұл мектептердің де алар орны мен мән маңызы айырықша болғаны рас. Жалпы халықтың қолдауына ие болған бұл оқу-ағарту жүйесі әрбір ауылда аса кең үлгіде тарады. Ғалымдардың негіздеуінше, XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ зиялыларының ерекше үлкен шоғырының туып, қалыптасуына осы мектеп үлгісінің әсері аса зор болған. Халқымыздың мәдениеті мен әдебиетінің аса қадірлі тұлғаларының алғашқы ұстазы да осы ауыл молдалары екені анық. Олар әптиектен бастап жаттатып, балалардың мұсылманша сауаты ашылуына ықпал жасады. Мысалы, Абай Құнанбайұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Бейімбет Майлин, Мұхаметжан Қаратаевтар алғашқы кезекте осы ауыл молдаларынан дәріс алған.

Бұл бағыттағы мектептерге зер салсақ, ауыл молдаларының басты білім тірегі – Құран Кәрім екені анық. Жалпы адамзат дамуында айырықша маңызды алған ұлы Құран Кәрімнің басты аяттары мен сүрелерінің мағынасын жалпы жұрт ішінде таратудың, оның адам өмірінде алар маңызын түсіндірудің оңай шаруа еместігін атап айту қажет. Қай кезеңде болса да адамзат баласы дүниенің, тіршіліктің мәнін ұғынуға, оның жұмбақ кілтін табуға, тануға талап еткен. Тірліктің мәнін іздеген бір оқымыстылар философияға бет бұрса, енді келесілерінің бағы өнерде жанған. Бұл жалғанның өз болмысының таңғажайыптары мен жұмбақ әлемін айқын ашып алдына жайып салмаса да, көшпенді жұрт баласының ойына

ойлану нұрын сеуіп, бір Алланның бірлігі және барлығы туралы тиянақты тұжырымдарды ұғындыруы, Құранның маңызын пайымдатуы көшпелі ауыл молдасының ағартушылық еңбегі екендігі даусыз.

Көшпелі халықтың, ондағы дала заңының өзіне тән ұстанымдары болды, тәңірлік діннің өзгешелігі мен ерекшелігі болса да, дүниетанымдық айырмашылықтарын ислам діні ұстанған парыздармен байланыстырып бере білді. Яғни, екі түрлі дүниетанымның байланыса, ұштаса қимыл жасауына ауыл молдаларының қосқан айырықша үлесі зор.

Осы тұста айта кетер бір жай, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан өңірінде қазақ зиялылары ашқан зайырлы мектептерінің прогрессшіл жақтары аса ерекше басым болды.

Қазақ зиялылары ашқан зайырлы мектептерге Жәңгір мектебі, Мамания мектебі, Айғаным медресесі, Ы.Алтынсарин ашқан мектептер жатады. Бұл білім ошақтарында білім салалары терең оқытылып, халқымыздың салт, дәстүрінен хабар беретін білікті кәсіби мамандар дәріс берді. Ең бастысы, осы мектептерде география, тарих, есеп, қазақ тілі, дін сабағы, ескіше оқу, сияқты негізгі, іргелі пәндерден білім берілгені белгілі.

1841 жылы Бөкей ордасының белгілі ханы Жәңгірдің бастамасымен қазақ жерінде алғашқы тіптен тұңғыш десек те болады зиялы мектеп ашылды. Сол кезеңдегі өзге де мектептер тәрізді мұнда да жергілікті халықтың сауатын ашу ісі саналы түрде жүре бастады. Мұнда да ғылымдардың негізгі салаларынан мәліметтер берілді. Білімді оқытушылар жер-жерден шақырылып, таңдалынып алынды. Бұл мектептің бір ерекшелігі дарынды да білімді болып танылған бітірушілер өз білімдерін Ташкент пен Бұхара шаһарларында жалғастыруға мүмкіндік алды [2].

Қазақстандағы мәдени-рухани ой-сананың оянуына ерекше үлесін қосып, көшпелі жұртқа өркениеттің лебін жеткізуге ықпал еткен мектептің бірі, XIX ғасырдың екінші жартысында ашылған – Мамания мектебі. Жетісу өңірінің бір руынан шыққан атақты Маманбай өз қаржысына мектеп ашып, дала балаларына тегін білім беру деңгейіне көтерілгені тарихтан белгілі. Бұл оқу орны Қарағашта 1899 жылы ашылып, іргетасын қалаушы Маманбайдың өзі болғандықтан соның есімімен аталды. Мамания мектебі деген атаумен белгілі бұл білім ошағында сол дәуірдің алдыңғы қатарлы қоғам қайраткерлерінен тұратын оқытушылар дәріс берген. Мысалы, М.Малдыбаев, Ғ.Мұсабаевтарды атап айтсақ болады. Петербург университетін бітіруші Б.Сырттанов пен белгілі ғалым М.Тынышпаев та Мамания мектебімен іскерлік қарым-қатынаста болғаны анық [2].

Мамания мектебінің салыну жобасы мен білім берудегі оқу бағдарламасы, өзіндік ішкі ережелері Уфа қаласындағы атақты «Ғалия» медресесі үлгісіне негізделген. Жүргізілетін сабақтар ана тілінде өтілген. Бұл мектепте математика, география, физика, табиғаттану, ана тілі, тарих, орыс және араб тілдері, сонымен қатар құран оқытылған. Осы мектеп түлектеріне тек ең негізгі пәндерден дәріс жүргізіліп қана қойылмай, халықтың мәдениеті мен өнері туралы да сабақ түрлері өткізілген. Белгілі ақын, жыр дүлділі Ілияс Жансүгіров өз білімінің алғашқы бастау бұлағын осы мектептен алған болатын. Ол осы мектепте үзбей өткізіліп тұратын театрлық қойылымдарға қатысқанды сүйген.

Аталмыш дәуірде қазақ даласындағы оқу ағарту ісінің жандануына аса зор еңбегі сінген келесі тұлға – Ы.Алтынсарин. Ыбырай Алтынсариннің ұлағатты еңбек жолының жалпы қазақ мәдениетінде алатын орны ерекше. Тіпті қазақ педагогикасы мен оқыту жүйесінің тарихында бұл есім алтын әріптермен жазылды. Жастарға өмірлік оқудың жолын ашып, өнер-білімнің бастапқы бастаушы болған Ыбырай Алтынсариннің тұңғыш қадамы 1861 жылы Торғай даласында мектеп ашудан басталды.

Ы.Алтынсарин қазақ халқының тарихында алғаш рет педагогикалық білімнің негізін салды десек артық айтқан емес. Ағартушы-педагог орыс-қазақ училищелерінде физика, математика, химия, тарих, география, орыс тілі, қазақ тілі пәндерін оқытты. Сонымен бірге, қазақ балаларына орыс тілі мен ана тілін оқытуға ерекше көңіл бөлу қажеттігін дәлелдеп, мұғалімдерге арнайы нұсқау берді.

Көрнекті педагогтар К.Д.Ушинский мен Паульсонның хрестоматияларының үлгілерінде Ы.Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» атты еңбегін құрастырды. Аталмыш еңбек 4 бөлімнен құралды. Нақты тоқталсақ, бірінші бөлім - балаларға арналған көлемі шағын ұсақ әңгімелер мен өлеңдер, ертегілерден тұрса; екінші бөлім - үлкен кісілерге арналған әңгімелерден құралды; үшінші бөлім – түрлі өлең-жырлар мен ел әдебиеті нұсқауларына арналды; ал төртінші бөлім - мақалдар мен мәтелдерден жасақталды.

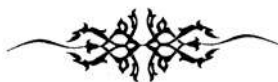
«Қазақ хрестоматиясының» алғы сөзінде ол: «Ең алғашқы рет туып отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның мүмкін кейбір кемшіліктері болар, бірақ ол дегенмен, ізсіз жоғалып кетпес, ең алғашқы рет оқытылайын деп отырған кітап ретінде көзделген мақсатқа дөп келер деген сеніммен өзімді-өзім жұбатып отырмын», - деп жазды [3].

Ы.Алтынсариннің өз берген осы бағасы арқылы аталмыш еңбектің қазақ білімі мен өркениетінде аса зор орын алғандығын, маңызы ерекше екендігін көреміз. Оның ағартушылық еңбек жолындағы басты тұсы - ол ғылымды дәріптеп қана қоймай, қазақ жастарына ғылымды меңгеру жолдарын да көрсетуге тырысты. Өзінің игілікті асыл арманы жолында ерінбей еңбек еткен Ы.Алтынсарин оқу-тәрбие жұмысы жақсы үлгілі сатыға қойылған халық мектептерін ашты.

Ойымызды түйіндей келгенде, адамзаттың өркениет тарихына рухани, мәдени жайына зер салар болсақ, кісілік пен парасат биігіне көтерілуіне, ой санасының дамуына, осы бағытта жоғары жетістіктерге қол жеткізуіне басты себепкер – өнер, білім, ғылым. Олай болса, сан ғасырлық тарихы бар қазақ халқының мәдениеті мен өркениетінің белгісі іспеттес оқу-ағарту саласының тарихын әлі де болса жан-жақты қарастыру күн өткен сайын маңызы артар өзекті мәселелердің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәжібаев Т. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы ағарту жұмысы мен педагогикалық ойдың дамуы- Алматы: Қазақстан, 1984.– 288б.
2. Жұмажанова Т.Қ., Әдебиетті оқыту әдістемесі.-Алматы: Білім, 2009. -288б.
3. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. - Алматы: Жазушы, 1988. – 318б.

УДК 37.013

ПОСТАНОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Джылкыбекова Г.Т. - к.п.н., доцент
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Современные исследователи в области методов развития критического мышления как на Западе (Д. Халперн, К. Мередит, Д. Стил, К. Темпл, С. Уолтер и др.), так и в России (М. В. Кларин, С. И. Заир-Бек, И. О. Загашев, И. В. Муштавинская и др.) понимают критическое мышление как совокупность качеств и навыков, определяющих высокий уровень исследовательской культуры школьника и преподавателя. Педагоги-практики подчеркивают ценность осмысленного обучения, о котором писал Л. С. Выготский в работе "Педагогическая психология"

Ученик школы, который умеет критически мыслить, знает множество способов интерпретации и оценки информационного сообщения, способен выявлять противоречия в тексте и типах структур, присутствующих в нем, и аргументировать свою точку зрения, опираясь не только на логику (что уже важно), но и на идеи собеседника. Такой ученик уверенно чувствует себя в работе с различными видами информации, может эффективно использовать самые разнообразные ресурсы. На уровне ценностей критически мыслящий

школьник способен эффективно взаимодействовать с информационными пространствами, принципиально принимая многополярность окружающего мира, возможность сосуществования различных точек зрения в рамках общечеловеческих ценностей.

Как можно определить критическое мышление? Д. Клустер предлагает пять пунктов, которые определяют эту концепцию.

1. КРМ-это независимое мышление.
2. Информация-это отправная, а не конечная точка критического мышления.
3. Критическое мышление начинается с постановки вопросов и понимания проблем, которые необходимо решить.
4. Критическое мышление стремится к убедительным аргументам.
5. Критическое мышление-это социальное мышление.

Критическое мышление-это способность ставить новые, значимые вопросы, разрабатывать различные аргументы и принимать независимые, продуманные решения. Это мышление открытое, рефлексивное, не принимающее догм, развивающееся путем наложения новой информации на личный жизненный опыт. Таким образом, критическое мышление-это совокупность навыков и умений, которые формируются постепенно, в процессе развития и обучения ребенка.

ТРКМ-это совершенная педагогическая технология, она имеет все свои особенности: научную, оптимальную, воспроизводимую, эффективную, программирующую деятельность преподавателя и школьника.

Технология была разработана в конце 20-го века в Соединенных Штатах (Чарльз Темпл, Дженни Стил, Керсис Мередит). Она синтезирует идеи и методы коллективного и группового способов обучения, а также сотрудничества, развивающего обучения; она является общепедагогической, надпредметной.

Технология РКМЧП-это целостная система, формирующая навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Она направлена на овладение базовыми навыками работы в открытом информационном пространстве, развитие качеств гражданина открытого общества, вовлеченного в межкультурное взаимодействие. Технология открыта для решения широкого круга проблем в образовательной сфере.

Технология критического мышления характеризуется тем, что она включает в себя:

- четкое определение целей тренинга, а его содержание представлено в объеме, достаточном для достижения этих целей.
- использование различных форм и методов обучения, подчиненных общему назначению предмета (умение работать в парах, группах, общаться с друзьями).
- ориентация знаний студентов на усвоение не только содержания образования, но и методов учебной деятельности.
- организация учебного процесса в соответствии с готовностью обучаемых.

Технология РКМЧП позволяет решать следующие задачи:

- учебная мотивация: повышение интереса к учебному процессу и активное восприятие учебного материала;
- культура письма: формирование навыков написания текстов различных жанров;
- информационная грамотность: развитие способности самостоятельно анализировать и оценивать информацию любой сложности;
- социальная компетентность: формирование коммуникативных навыков и ответственности за знания.

Технология РКМЧП направлена на достижение образовательных результатов.

- умение работать с растущим и постоянно обновляющимся информационным потоком в различных областях знаний;
- используйте различные способы интеграции информации;
- задавайте вопросы, формулируйте свою собственную гипотезу;
- решайте проблемы;

- выработайте свое собственное мнение, основанное на понимании различных переживаний, идей;
- выражайте свои мысли (устно и письменно) четко, уверенно и правильно по отношению к другим;
- аргументируйте свою точку зрения и учитывайте точки зрения других;
- возможность самостоятельно заниматься собственным обучением (академическая мобильность);
- возьмите на себя ответственность;
- участие в совместном принятии решений;
- строить конструктивные отношения с другими людьми;
- умение сотрудничать и работать в группе и т.д.

Основная идея технологии заключается в создании атмосферы чтения, в которой учащиеся активно работают вместе с преподавателем, сознательно размышляют о процессе обучения, изменяются и узнают о себе. Отслеживать, подтверждать, опровергать или расширять знания, новые идеи, чувства или мнения о других.

Педагогическая технология была создана для того, чтобы сделать результат обучения более предсказуемым и независимым от опыта отдельного учителя, что очень важно в свете целей "Стандартов второго поколения".

TRCM-это структура урока, состоящая из трех этапов: этап вызова, этап понимания и этап размышления. Исследователи утверждают, что эта структура соответствует этапам человеческого восприятия: сначала нужно настроиться, вспомнить, что вы знаете об этой теме, затем познакомиться с новой информацией, затем подумать о том, для чего вам понадобятся эти знания и как их применить.

Первый этап-вызов - позволяет актуализировать и обобщить имеющиеся у школьников знания по проблеме, вызвать устойчивый интерес к изучаемой теме, побудить школьника активно работать на занятиях и дома. На этапе задания учитель только формулирует задания, не участвуя в процессе запоминания. Школьники вспоминают все, что они знали об этой теме, затем разбиваются на пары и обсуждают списки (написанные индивидуально). Учитель на доске составляет общий список знаний. В результате появляется первичный материал для работы. Парная работа способствует повышению лингвистической грамотности.

Методы, используемые на этапе вызова (кластеры, ключевые слова, "корзина идей", "правильные - неправильные утверждения"), позволяют школьникам увидеть собранную информацию, а структурирование высказанных идей выявит противоречия, неясные моменты, определяющие направление дальнейшего поиска информации.

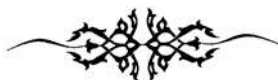
Второй этап технологии критического мышления – понимание содержания-позволяет получить новую информацию, осмыслить ее и соотнести с существующими знаниями. На этом этапе идет активная самостоятельная работа. На этом этапе преподаватель предлагает ознакомиться с текстом, параграфом учебника, прослушать лекцию, посмотреть видео. Наиболее популярным методом на данном этапе является метод "Вставок". Прием осуществляется в несколько этапов. Когда школьники знакомятся с новым материалом, они читают текст и отмечают его: «V» - уже знал, «+» - новое, «думал иначе», «?» - есть вопросы. После прочтения заполняется таблица, где значки станут заголовками таблиц. Учащиеся распределяют информацию по категориям. Для заполнения таблицы ребята снова возвращаются к тексту, что обеспечивает вдумчивое, внимательное чтение. Условные значки помогают читать более внимательно, превращают чтение в увлекательное путешествие, становятся помощниками при запоминании материала. На этом этапе важно не забывать о поставленных учениками целях на стадии вызова, заданных вопросах, т.к. изучение нового материала накладывается на знания, опыт и вопросы, вызванные на первом этапе урока.

Многие приемы, используемые на стадии вызова и осмысления, логически переходят в третью стадию урока – стадию рефлексии (размышления). Эта стадия позволяет осмыслить всю полученную информацию, превратить ее в собственное знание,

сформировать у каждого ученика собственное отношение к изучаемому материалу. Рефлексия направлена на систематизацию информации, выработку новых идей, решение поставленных ранее целей. На этом этапе исправляются предшествующие представления, собранные на стадии вызова, определяются дальнейшие перспективы в изучении темы. Педагог должен вернуть учащегося к первоначальным записям-предложениям, а также организовать работу по дополнению к пройденному. Учитель дает творческие, исследовательские и практические задания на основе изученной информации. Важно, чтобы в процессе рефлексии учащиеся могли самостоятельно оценить свой путь от представления к пониманию.

Популярными приемами на этом этапе являются синквейн (пятистишие), кластер, 10-минутное эссе, З-Х-У, вопросы по тексту, обзор двухчастных и трехчастных дневников.

Главная задача современной школы – воспитать творчески мыслящую личность. В современном динамично развивающемся мире, необходимо уметь самостоятельно работать с большим количеством информации, владеть навыками принятия решений, иметь установку на непрерывное самообразование. Образование сегодня – это воспитание личности со свободным, критичным, независимым, творческим и ответственным перед собой и миром мышлением. Стратегия современного образования заключается в том, чтобы дать возможность всем без исключения учащимся проявить все свои таланты и творческий потенциал. Образование должно превратиться в процесс непрерывного развития личности. Задача педагога в современной школе – не преподавать свой предмет, а развивать личность его средствами. А для этого необходимо постоянно повышать свой профессиональный уровень, изучать новые течения в педагогике, учиться внедрять новые педагогические технологии на своих уроках, то есть повышать свою профессиональную компетентность. Одним из важнейших средств реализации новых идей образования являются технологии развития критического мышления, которые нацелены на развитие мировоззрения, способности к самостоятельному выбору, ответственности за принимаемые решения, творческих способностей, рефлексии своего поведения и развития, выработку умения адаптироваться в быстро меняющихся условиях.

ӘОЖ 517.1

МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Елубаева Р.С. - п.ғ.к., доцент, Курманбекова А.С. - п.ғ.к., Абаева А.К. - оқытушы
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада математиканы оқытудың кейбір мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: оқу процесі, математика әдістемесі, ойлау, сабақ, әдістер.

Аннотация. В статье речь пойдет о некоторых вопросах обучения математике.

Ключевые слова: учебный процесс, методика математики, мышление, уроки, методы.

Annotation. The article will focus on some issues of teaching mathematics.

Key words: educational process, methods of mathematics, thinking, lessons, methods.

Математикалық білім алудың басты шарты – математикалық мәдениеттіліктің деңгейін көтеру болып табылады. Математика ең алдымен оқушылардың дұрыс ойлау мәдениетін қалыптастырады, дамытады, шындай түседі.

Американдық педагог – математик Д.Пойа былай деген: «Математиканы білу деген не? Бұл есептерді шығара білу, онда стандарттық есептерді ғана емес ойлаудың еркіндігін, сананың салауаттылығын, өз болмысты, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару». Енді осы математиканы қалай оқытамыз? Және оны оқытудың қандай әдістемесі бар?

Математиканы оқыту әдістемесі (методикасы) – педагогиканың бір саласы. Ол математика ғылымының белгілі бір даму дәрежесіне лайық қоғамның алға қойған оқыту мақсаттарына сай математиканы оқытудың заңдылықтарын зерттейді. Методика (әдістеме) терминінің төркіні «метод» «әдіс» – «жол» деген грек сөзінен шыққан. Математика әдістемесін басқаша «математика педагогикасы», «математика дидактикасы» деп те атайды. Олардың мағынасы бір-біріне өте жақын, сондықтан да оларды біз бір мағынада қолданамыз.

Математиканы оқыту әдістемесі ең алдымен математика ғылымымен тікелей байланысты дамиды. Сондықтан да математика әдістемесінің мазмұны мен даму барысын дұрыс бағдарлап түсіну үшін математика ғылымының даму тарихынан мағлұматтар білу қажет.

Математика ақиқат дүниенің кеңістіктік формалар мен мөлшерлік қатынастарын зерттейді.

Математиканың даму тарихы төрт кезеңге бөлінеді:

1. *Математиканың тууы.* Бұл кезең тарихқа дейінгі өте ерте дәуірден басталып, біздің заманымызға дейінгі VI-V ғасырларға дейін созылды. Бұл аралықта математикалық білім дағдылар молайып, қорланады, математиканың алғашқы да негізгі ұғымдары (сан, фигура т.б.) қалыптасады.

2. *Тұрақты шамалар немесе элементар математика кезеңі.* Біздің заманымызға дейінгі VI-V ғасырлардан басталып біздің заманымыздың XVII ғасырына дейін созылған бұл аралықта негізінен тұрақты шамалардың қасиеттері зерттеліп, ашылады. Арифметика, геометрия, алгебра, тригонометрия ғылымдары дербес салалар болып бөлініп шығады.

3. *Айнымалы шамалар немесе жоғары математика кезеңі.* XVII ғасырдан бастап XIX ғасырдың орта тұсына дейін созылған бұл дәуірде жоғары математикалық білім негізін қалайтын математика салалары болды. Олар Декарт (1596-1650) еңбектерінде жасалынған аналитикалық геометрия, Ньютон (1642-1727) және Лейбниц (1646-1716) негізін құрған дифференциалдық және интегралдық есептеулер, ықтималдықтар теориясы т.б.

4. *Қазіргі математика кезеңі.* Бұл дәуір XIX ғасырдың ортасынан басталады. Мұнда математика пәні мен қолданылу облыстары мейлінше кеңейіп, көптеген математикалық жаңа теориялар пайда болады.

Математиканың оқыту әдістемесі соңғы жылдары қарқынды дамып мазмұны жағынан да, ғылыми әдіс-тәсілдері жағынан да кемелденген педагогиканың бір саласы. Болашақ математика мұғалімі математиканы оқытудың жалпы заңдылықтарын, мақсат-мазмұнын, әдіс-тәсілдерін, методикалық зерттеулерді, есеп шығаруды және оларды оқушыларға түсіндірудің жолдарын оқытудың техникалық және көрнекі құралдарын оқу процесінде пайдалану әдістемесін, оқушыларды оқу-ісіне жұмылдыру тәсілдерін, педагогика ғылымы мен озат тәжірибе жетістіктерін мектеп практикасына батыл енгізу тәсілдерін жоғары мектеп қабырғасында жүргенде игеруі тиіс.

Математиканы оқыту әдістемесі педагогикалық ғылым сондықтан да ол қазіргі қоғамның талаптарына сай педагогика ғылымы анықтап берген жалпы білім беру мен тәрбиелеудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес құрылады. Математиканы оқыту әдістемесі мұғалімнің оқу материалдарын беру, оқушылардың математикалық білімді саналы меңгеру және алған білімін практикада қолдану іскерліктерін шыңдау әдістері мен құралдарын тағайындайды.

1. Математиканы не үшін оқыту керек?

2. Нені оқыту керек? Қандай тәртіппен, ретпен оқыту керек?

3. Математиканы қалай оқыту керек?

Математиканы оқыту әдістемесі шартты түрде үш салаға бөлінеді:

1. Математиканы оқытудың жалпы әдістемесі.

2. Математиканы оқытудың арнайы әдістемесі.

3. Математиканы оқытудың нақты әдістемесі.

Сонымен математиканы оқыту әдістемесі болашақ мұғалімдерді оқыту мен тәрбиелеудің жалпы теориясын математиканың көмегімен жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Математиканы оқытудың негізгі міндеті – қазіргі қоғамның әрбір мүшесінің күнделікті тынысы мен еңбек әрекетіне қажетті білімін одан әрі жалғастыруға жеткілікті математикалық білім мен біліктілікті жүйелі түрде тиянақты әрі саналы меңгеруін қамтамасыз ету болып табылады. Болашақ математика мұғалімі математиканы оқытудың жалпы заңдылықтарын, мақсаттары мен мазмұнын, әдіс-тәсілдерін, әдістемелік зерттеулерді, есеп шығарудың және оларды түсіндірудің жолдарын жоғары мектеп қабырғасында игеруі тиіс.

Мектепте оқыту ісінде оқу пәнінің мазмұнын көлемін анықтаумен және сабаққа қажетті материалдарды іріктеумен қатар оқыту әдістері де ерекше маңызға ие. Оқушылардың жас ерекшеліктері мен пәнінің мазмұнына сәйкес таңдалған әдіс білімнің саналы да, баянды болуын қамтамасыз етеді.

"Әдіс ең кең мағынада - мақсатқа жету тәсілі, белгілі бір тәртіппен реттелген қызмет" [1,24]. Әдіс дегеніміз (грекше "methodos - зеттеу жолы") оқу-тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданылатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін ақыл-ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал келтіреді.

Оқыту әдісі деп оқу мен тәрбиелеу мақсаттарын жүзеге асыру жолында қолданылатын дидактикалық тәсілдер және құралдардың реттелген кешенін (комплексін) түсінеміз. Оқыту әдісі мұғалім мен оқушылардың мақсатты бағытталған қызметтерінің өзара байланысты тізбектелген тәсілдерін қамтиды. Оқыту әдістері мен принциптерін, түрлері мен тәсілдерін зерттеу дидактиканың нысанасы екені мәлім. Бірақ, әр пән әдістемесінің міндеті - оқытудың жалпы әдістерін өзіне икемдеп қолдану. Алайда оқытудың өзі мұғалім мен оқушының бірлескен қызметі болғандықтан, олардың әрекеттерінің ара қатынасын анықтау дұрыс.

Оқу үдерісінде оның екі қырын: сабақ беру мен оқуды (оқып үйренуді) анықтап алған жөн. Сабақ беру - мұғалімнің атқаратын қызметі, ол материалды баяндауды, оқушылардың оқылатын нәрселер мен құбылыстарды бақылауын ұйымдастыруды, оқушылардың оқып үйрену және білімін, икемділіктері мен машықтарын тексеруді қамтиды. Оқу (оқып үйрену) - мұғалімнің жетекшілігімен орындалатын оқушылардың саналы қызметі, ол белгілі бір нәрселер мен процестерді олардың қабылдауын және олардың арасындағы байланыстарды ұғып алуды, қабылданған фактілерді қорытындылауды, мұғалімнің тапсырмасы бойынша алған білімді пысықтауды және қолдана білуді қамтиды [2,115].

Бұдан оқыту әдістері сабақ беру әдістері мен оқып үйрену әдістерін қамтитынын байқаймыз.

Оқыту әдістері әр алуан және жыл сайын кемелденіп, жетіліп тұрады, себебі оқыту үрдісінде ұдайы дамып, оқытудың жаңа құралдары қолданылады, қоғамымыздың дамуына сәйкес оқушылардың да өркендеу деңгейі жоғарылайды. Сондықтан оқыту әдістерін ұдайы жүйелеу және сараптау қажеттілігі туады.

Оқыту әдістерін сараптау негізіне маңызды 3 белгі алынады, олар: негізгі дидактикалық мақсаттар (жаңа материалды оқып үйрену, білімді баяндандыру және кемелдендіру, білімді тексеру), білім көздері және оқушылардың танымдық қызметінің сипаты. Оқыту әдістерін білімдік, тәрбиелік және дамытушылық сипаттары бойынша сараптауға болады. Олар: оқушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру және іске асыру әдістері. Мұнда оқушылардың танымдық қызметін логикалық таразылау жаңа білім іздестіруде дербестік сипат үстем; танымдық қызметке дем берушілік - дәлелділік, реттеушілік және коммуникативтік сипат үстем; оқу- танымдық қызметін бақылау және өзін-өзі бақылау - бағалау сипаты үстем [3,18]

Сонымен, оқыту әдісі - білім беру және білім, іскерлік және машықтарды игеруге, азаматтық тұлға қалыптастыруға бағытталған оқушылардың танымдық және практикалық

қызметтерін ұйымдастыру тәсілі. Оқыту әдістерінің басты қызметі - оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру болып табылады. Оқыту құралдары - білім алу, іскерлікті жасау көздері. Олар: көрнекті құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары, станоктар, оқу кабинеттері, зертханалар, нақты объектілер, өндіріс, құрылыс. Сонымен бірге оқыту құралдарында "педагогикалық құралдар" деп аталатын термин де жиі қолданылады. Ол педагогикалық тәсіл, педагогикалық шара, педагогикалық әсер сияқты ұғымдарды біріктіреді.

Кез елген оқыту әдісінің мақсаты, қызметтер жүйесі, оқыту құралдары мен белгіленген нәтижесі болады. Оқыту әдісінің объектісі және субъектісі ол - оқушы. Оқытушы әдетте оқыту процесінде әртүрлі әдістерді қолданады. Қандай да бір жалғыз әдіс таза күйінде жоспарланған тек арнайы немесе зерттеу мақсаттарында қолданылады.

Қазіргі заман оқыту әдістері теориясына бүгінде әртүрлі негіздер бойынша жүргізіледі:

- Танымдық қызмет сипаты бойынша: түсіндірмелі-иллюстрациялық (әңгіме, дәріс, әңгімелеу, демонстрация және т.б.); репродуктивтік (есептер шешу, тәжірибені қайталау және т.б.); проблемалық (проблемалық есептер, танымдық есептер және т.б.); эвристикалық (жарым-жартылай ізденушілік); зерттеушілік.

- Қызмет компоненттері (құрамдас бөліктері) бойынша: ұйымдастыру-әрекеттік - оқу-танымдық қызметтерді ұйымдастыру мен іске асыру әдістері; ынталандырушы - оқу-танымдық қызметтерді ынталандырушы және дәлелдеуші әдістері; бақылаушы-бағалаушы - оқу-танымдық қызметтердің тиімділігі бақылау және бағалау әдістері.

- Дидактикалық мақсаттары бойынша; жаңа білімді оқып-үйрену әдістері; білімді бекіту әдістері; бақылау әдістері.

- Оқыту материалдың баяндау тәсілдері бойынша: монологтық-ақпараттық-хабарлаушылық (әңгіме, дәріс, түсіндіру); диалогтық (проблемалық баяндау, әңгімелесу, диспут).

- Оқу қызметін ұйымдастыру формалары бойынша.

- Оқушылардың өзіндік белсенділігінің деңгейі бойынша.

- Білім беру көздері бойынша: ауызша (әңгіме, лекция, әңгімелесу, нұсқау беру, дискуссия); көрнекі (демонстрация, иллюстрация, схема, материалды көрсету және т.б.); практикалық (жаттығулар, зертханалық жұмыс, практикум).

- Тұлғаның құрылымын есепке алу бойынша: сана (сана-сезім, ой) (әңгіме, әңгімелесу, нұсқау, мысал көрсету); мінез-құлық (бет алыс, бағыт) (жаттығу, тренеровка); ынталандыру-сезімі (қолдау, мақтау, бақылау және т.б.).

Жоғарыда көрсетілген классификация дидактикалық аспекте қарастырылады, математика пәнінің мазмұны толығымен ескерілмейді, сондықтан математикаға оқыту әдісінің толық тізімін көрсетуге болмайды. Оқыту әдісін таңдау-бұл творчестволық жұмыс, дегенмен ол оқыту теориясына негізделген. Қолдану жағдайына қарай бір әдіс тиімді немесе тиімсіз болуы мүмкін. Жаңа білім мазмұны математикаға оқытудың жаңа әдістерін туғызады.

Оқыту әдістерінің педагогикалық классификациясы оқыту әдістері (мұғалім әрекеті) және оқу әдістері (шәкірт әрекеті) болып екіге бөлінеді. Соңғысы, математиканы оқып үйрену әдістері ғылыми және оқу (эвристикалық, модельдерде оқу және т.б) болып бөлінеді.

Оқу әдістеріне - мұғалімнің үйретуші кеңесі, әңгімесі, хабарлаудың құралдары мен тәсілдері, әдістері, оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру мен бағалау жатады. Оқу әдістеріне - оқу материалын меңгеру тәсілдері, құралдары мен әдістері, оқудың репродуктивтік және продуктивтік тәсілдері және өзін-өзі бақылау жатады.

Оқыту үрдісінде қайсыбір әдісті қолдану үшін мұғалім сол әдетті жете меңгеруі тиіс. ол үшін: әдістің мағынасын түсіну және оны қолдана білу; оқыту үрдісінде әдісті қолдану барысында байқалатын жақсы және теріс жақтарын білу керек; мектеп математик курсына қандай тақырыптарды осы әдіспен оқыту қолайлы екенін білу керек; оқу материалын игеруде оқушыларды осы әдіспен жұмыс істеуге үйрете білу қажет.

Педагогикалық ғылымдар жүйесінің бір бөлігі - математикадан сабақ беру әдістемесі. Пән ерекшелігіне қарай математика курсы толтырылуымен компьютерлік негізде ауыстыруға болмайды. Мысалы, теорема, аксиома оларды дәлелдеулер жолымен оқушылардың абстрактылық ойлау қабілетін дамыту істері бұрынға тәсілдермен жүргізілуі тиіс. Тек кейбір тақырыптар мен тарауларды оқып үйренуді ғана компьютерлік технологияға жүктеу керек.

Оқу танымдық коммуникативтік құзіреттіліктің және мәселені шешу құзіреттіліктің және ақпараттық оқу технологияларын жетілдіре отырып, математика деген қызығушылығын арттырып оқушылардың ой-өрісін кеңейту.

Математика пәнін оқытуда жаңа педагогикалық ақпараттық - коммуникативтік технологияларды пайдаланудағы басты мақсаты - оқушыларға білім алу процесінде көмектесу. Бұл мақсаттарға оқыту программалары, дәрістерді қолдауға арналған электрондық оқулықтар, тексеру программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді.

Математика пәнін оқытудағы ақпараттық технологиялардың педагогикалық мақсаттары: қолданушы мен ақпараттық және коммуникациялық құрылғылар арасындағы жылдам байланыс; оқытылу ақпаратының компьютерлік көзге елестетілуі; ақпараттық - әдістемелердің оқыту процесін ұйымдастырудағы бақылауын автоматтандыру.

Математиканы оқыту әдістемесі оқушының өзіндік тұлғасын қалыптастыру үшін, оның дүниетанымын және интеллектін дамытуға, іргелес пәндерді зерттеуге, білімін жалғастыруға және болашақ мамандық қызметі үшін қажетті математикалық білімі мен іскерлігін қалыптастыруға және жүйелендіруге бағытталған. Бірақ, көпшілік жағдайда мұғалімге оның әртүрлі бөлімдерінің байланыстарын талқылауға және көрнекі бейнелеуге уақыт жете бермейді. Қазіргі уақытта математика сабағында тек қана иллюстрация тестілеу үшін ғана қолдану жеткілікті емес. Компьютертер оқу үрдісінің барлық кезеңдерде қолданылуы қажет жаңа сабақты түсіндіруге, бекітуде, қайталауда, білімді, дағдыны, іскерлікті тексеруде және үлгерімді тексеру және оқушылардың білімін жетілдіру мақсатында.

Математиканы оқытудың әдістері: проблемалық оқыту, эвристикалық әдіс, бағдарламалап оқыту әдістері жатады. Проблемалық оқыту әдісі - математикалық білім беру үрдісінде мұғалімнің жетекшілігімен, оқушылар алдына қойылған проблемалық ситуацияны өз беттерімен шешіп, жаңа білім алу әдісі [4,22].

Проблемалық оқыту оқушылардың ойлау қызметін жандандырудың негізгі құралы- проблемалық ахуал туғызудан басталып, мына негізгі сатыларды қамтиды: а) проблеманы тұжырымдау; ә) оны шешу тәсілдерін табу; б) проблеманы шешу; в) қорытындыны тұжырымдау; г) таңдап алынған шешудің дұрыстығын көрсету. Бұл әдістің негізгі жетістігі дербестікке, творчестволық еңбекке, фактілерді бағалауға тәрбиелейді, проблемалап баяндау әдісін қолданғанда мұғалім - информацияның негізгі көзі болып табылады [5,68].

Эвристикалық әдіс - оқыту процесінде оқушылардың белсенді танымдық қызметін пәрменді ұйымдастыруға көмектеседі. Бұл әдісті қолданғанда оқушылар өздерінің алдына қойылған проблемаларды шешіп, шағын жаңалықтар ашады.

Эвристикалық әдіске тән сипат - мұғалім мен оқушылардың арасында тура әрі кері байланыстың болуы. Эвристикалық әдісті қолданғанда берілетін берілетін сұрақтар жүйесі логикалық жағынан мінсіз, әрі анық болуы керек. Сондықтан мұғалім эвристикалық сұрақтарды алдын ала дайындап алғаны жөн.

Бағдарламалап оқыту әдісі - оқу әдісі материалын арнайы бағдарлама бойынша мұғалім шағын бөліктерге бөлшектейтін және әрбір оқушының іс-әрекетінің сипаты мен ретін анықтайтын, сондай-ақ оқытылатын материалды меңгеру барысын ұдайы бақылауға көмектесетін дидактикалық жүйені түсінеді. Бағдарламалап оқыту, әсіресе компьютер көмегімен бақылау бүгінгі таңда барлық оқу орындарында кеңінен пайдаланылады.

Математиканы оқыту әдістемесін таңдағанда мына шарттар ескерілуі керек: оқытудың заңдылықтары мен принциптері; оқытудың мақсаты мен міндеті; ғылымның, осы пәннің мазмұны мен әдістері; оқушылардың оқып-үйрену мүмкіндіктері; сыртқы жағдайлардың ерекшеліктері; мұғалімнің өз мүмкіндіктері [5,71].

Әр мұғалімнің негізгі міндеті - оқушылардың білім алуын, тәрбиелі болуын және өсуін қамтамасыз ететін оқыту әдістерін таңдау болып табылады. Яғни, оқыту әдісін мұғалімнің өзі таңдап қолданады. Әрбір әдісті өз орнында, басқа әдістермен үйлестіре қолданса және оқу материалының мазмұны мен оқушылардың жас ерекшелітеріне сай таңдалса ғана, ол әдіс өз міндетін толық атқарады. Ал мұғалімнің жеке бас әсері - оқытудың, әсіресе оқушыларды тәрбиелеудің аса маңызды факторы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Философский словарь. М., Изд-во политической литературы, 1981.
2. Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика, М., 1957
3. Выбор методов обучения в средней школе. Под ред. Ю.К.Бабанского М., "Педагогика", 1981.
4. Алпысов А.Қ. "Математиканы оқыту әдістемесі", 2012.
5. Бидосов Ә. "Математиканы оқытудың әдістемесі", 2007.

УДК 37.022

ТРИЗ-ПЕДАГОГИКА КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

**Кубеева Сабина Орынбековна - магистр филологии
преподаватель английского языка кафедры «Иностранные языки»
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы**

Аннотация. Данная статья рассматривает ТРИЗ-педагогику как инструмент для развития критического мышления студентов и мотивирования для улучшения навыков путем решения задач. В основу ТРИЗ-педагогики положена теория решения изобретательских задач (ТРИЗ), так же используются другие методы поиска новых идей. Целью ТРИЗ-педагогики является формирование продуктивного мышления и воспитание творческой личности, подготовленной к решению сложных проблем в различных областях деятельности. Современная ТРИЗ-педагогика включает в себя курсы, рассчитанные на возрастные группы от дошкольников до студентов и взрослых специалистов.

Ключевые слова: педагогика, методика, образование, проблема, ТРИЗ, НФТМ, обучающийся, задача.

Аңдатпа. Бұл мақалада ТРИЗ-педагогика студенттердің сыни ойлауын дамытудың және мәселелерді шешу арқылы дағдыларды жетілдіруге ынталандырудың құралы ретінде қарастырылады. ТРИЗ-педагогика өнертапқыштық есептерді шешу теориясына (ТРИЗ) негізделген, сонымен қатар жаңа идеяларды іздеудің басқа әдістері қолданылады. ТРИЗ-педагогиканың мақсаты-қызметтің әртүрлі салаларындағы күрделі мәселелерді шешуге дайындалған өнімді ойлауды қалыптастыру және шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу. Қазіргі заманғы ТРИЗ-педагогика мектеп жасына дейінгі балалардан бастап студенттер мен ересек мамандарға дейінгі жас топтарына арналған курстарды қамтиды.

Кілтгі сөздер: педагогика, әдіс, білім, мәселе, ТРИЗ, ШОУҚ, білім алушы, тапсырма.

Abstract. This article considers TRIZ pedagogy as a tool for developing students' critical thinking and motivating them to improve skills by solving problems. TRIZ pedagogy is based on the theory of inventive problem solving (TRIZ), as well as other methods of finding new ideas. The purpose of TRIZ-pedagogy is the formation of productive thinking and the upbringing of a creative personality prepared to solve complex problems in various fields of activity. Modern TRIZ

pedagogy includes courses designed for age groups from preschoolers to students and adult specialists.

Key words: pedagogy, methodology, education, problem, TRIZ, CFCT, student, task.

ТРИЗ-педагогика -педагогическое направление, сформировалось в России в конце 80-х годов. Технология ТРИЗ возникла в СССР в конце 40-х годов. Её авторы — бакинский изобретатель, писатель-фантаст Гё́нрих Сау́лович Альтшу́ллер. Первоначально ТРИЗ была создана для применения в инженерной деятельности, но те закономерности, на которых она основана, позволяют использовать её и в других областях, в том числе и в педагогике. Использование ТРИЗ в общеобразовательной школе началось в 1989г. Продолжателем и разработчиком ТРИЗ – педагогики является Анатолий Александрович Гин, инженер-физик и педагог. Именно он начал адаптировать и применять ТРИЗ и другие известные в мире методы нахождения новых идей для развития креативности детей школьного возраста. В основу ТРИЗ-педагогики положена теория решения изобретательских задач (ТРИЗ), так же используются другие методы поиска новых идей. Целью ТРИЗ-педагогики является формирование продуктивного мышления и воспитание творческой личности, подготовленной к решению сложных проблем в различных областях деятельности. Ее отличие от известных средств проблемного обучения — в использовании мирового опыта, накопленного в области создания методов решения изобретательских задач. Этот опыт переработан и согласован с целями педагогики. Под методами решения изобретательских задач прежде всего подразумеваются приемы и алгоритмы, разработанные в рамках ТРИЗ; а также такие известные методы как мозговой штурм, синектика, морфологический анализ, метод фокальных объектов и их разновидности. Современная ТРИЗ-педагогика включает в себя курсы, рассчитанные на возрастные группы от дошкольников до студентов и взрослых специалистов. Особенностью работы с каждой возрастной группой являются выбор объектов изобретательской деятельности, соответствующих возрасту. Так, дошкольники и младшие школьники могут изобретать игрушки, загадки, пословицы, подвижные игры и т. п. Для каждой возрастной группы разрабатываются алгоритмические процедуры, методики, которые позволяют учащимся изобретать новое, самореализоваться в творчестве. Следует различать ознакомительный и инструментальный уровень освоения ТРИЗ-методик. Обязательным условием качественного, инструментального обучения в ТРИЗ-педагогике является умение применять соответствующие методики для решения реальных задач. Особое место занимает курс развития творческого воображения (РТВ), предназначенный для преодоления стереотипов решателя, выработки умения работать с нетривиальными идеями, методом устранения психологической инерции (инерция мышления).

Принципы педагогики ТРИЗ-педагогика исходит из того, что в глобальном динамичном мире:

- знания важнее природных ресурсов;
- навыки важнее знаний;
- умение обучаться важнее навыков;
- умение творчески перерабатывать знания важнее умения обучаться.

Принципы, исходя из которых разрабатывается содержание и педагогическая техника ТРИЗ-педагогики:

- Целостный мир описывает целостная система знаний;
- Качественные знания и умения формируются через творческую деятельность;
- Креативность - важнейшая составляющая современной личности;
- Ученик – субъект образования; [1, с.19]

В основе реализации основной образовательной программы лежит системно - деятельностный подход, который, в свою очередь, является одним из механизмов реализации данной технологии.

- Применение ТРИЗ способствует формированию универсальных учебных действий:
- регулятивных УУД: прогнозирование, самоконтроль, саморегуляция;

- познавательных УУД: анализ и синтез объектов, сравнения, поиск информации;
- коммуникативных УУД: постановка вопросов, разрешение конфликтов, умение выражать свои мысли;

- личностных УУД: самоопределение, смыслообразование.

Воспитательный потенциал ТРИЗ предполагает анализ любой ситуации, учёт противоречий, поиск оптимального решения. Систематическое изучение тризовских методик и использование их на практике способствует разностороннему развитию личности. Ребята, умеющие применять методы и приемы ТРИЗ, обладая нестандартным мышлением, более успешны в освоении знаний в разных видах деятельности.

ТРИЗ - педагогика призвана учитывать интересы ребенка, это педагогика сотрудничества. Методики ТРИЗ – идеальные инструменты для проблемного, развивающего обучения, что позволяет сделать традиционное обучение развивающим.

ТРИЗ - педагогика помогает воспитать у детей стремление к самосовершенствованию.

Принципы и механизмы ТРИЗ

Принципы, на которых основывается данная технология, отражают сильные ее стороны и помогают избежать ошибок при ее реализации.

1. Принцип преодоления психологической инерции позволяет избавиться от стереотипности мышления, устоявшихся взглядов и привычных путей мышления в той или иной обстановке.

2. Принцип конкретности - каждый класс систем, как и отдельные представители внутри этого класса, имеют конкретные особенности, облегчающие или затрудняющие изменение конкретной системы.

3. Принцип бесконечности совершенствования человека, неограниченности его возможностей и процесса образования и развития. Позволяет расширить грани своего воображения, открыться новому и порой невозможному, нестандартному решению и фантазированию.

4. Принцип разностороннего подхода. Особенно эффективен в работе с подростками, когда выясняется, что подойти к раскрытию содержания понятия можно с разных мировоззренческих аспектов - бытового, научного, художественного, религиозного, философского, мистического.

5. Принцип идеальности. Поскольку при нахождении всех критерий идеальности, создается положительная во всех понятиях модель нашего решения в условиях удовлетворяющих все стороны, то этот принцип можно назвать принципом добра.

6. Принцип двусторонности. ТРИЗ учит: "Нет такого вреда, который бы нельзя было обратить в пользу (хотя бы частично) и наоборот, нет такой пользы, которая не несла бы в себе вреда".

7. Принцип "Сам". Дети стремятся к самостоятельности и не надо им мешать делать то, что они могут сделать сами. Это один из принципов развивающей педагогики.

8. Принцип объективности законов развития систем - строение, функционирование и смена поколений систем подчиняются объективным законам.

Кратко остановимся на механизмах, которые использует ТРИЗ:

- преобразование проблемы в образ будущего решения;
- одной ситуации (модели) в другую;
- разрешение задач и противоречий;
- законы и закономерности развития;
- механизмы творческого мышления;
- развитие человека, общества, цивилизации. [2, с.]

В современном мире и ВУЗах страны мало кто пользуется ТРИЗ-педагогикой в своей практике преподавания. В студентоориентированном подходе данная методика является своего рода находкой, особенно при обучении студентов мужского пола и многочисленных групп. В международном семинаре, проводимым экспертом по ТРИЗ-педагогике Анатолием

Гином в Турции на базе университета Акдениз, участником которой были и мы, А.Гин выделил следующие принципы обучения:

- Давать ученику право выбора везде, где это возможно.
- Сталкивать ученика с проблемами без чёткого алгоритма решения и верного ответа.
- Обучать через практику — эксперименты, опыты, исследования.
- Постоянно отслеживать интерес учеников и понимание ими материала.
- Стремиться к идеальному КПД — максимальной пользе при минимальных затратах.

На данном семинаре, представители образования-педагоги сами решали все задачи по данной методике и многое было осознано нами и будет применено в дальнейшем.

Правильного ответа у задач в ТРИЗ-педагогике нет — вариантов может быть сколько угодно. Но есть определённый метод, которому нужно следовать. Поиск решения задачи начинается с выбора ресурса. Для решения изобретательских задач важно использовать ресурсы, которые уже есть в условии, поскольку идеальное решение ничего не добавляет извне. В ТРИЗ ресурсы делятся на следующие категории:

- материально-вещественные (вещества, предметы, деньги, товары, приборы и так далее);
- информационные (носители информации и способы её распространения);
- человеческие (непосредственно люди, мотивация, зрение, слух, вкус, обоняние, осязание, стереотипическое мышление);
- время;
- пространство;
- энергия (тепловая, электромагнитная, электрическая, атомная и так далее);
- прочие ресурсы (культура, история). [3, с. 1]

В связи с тем, что предмет у нас язык (английский, китайский, русский либо другой), то ниже можно увидеть задачи для студентов, которые заставят их думать и без принуждения осваивать нужный материал, который не является привлекательным и интересным для усвоения самостоятельно.

Задачи по лингвистике- Французский Английский:

XII-XIII века – время норманнского завоевания Англии. Широкое распространение получил французский язык. Писателям разрешалось пользоваться английским языком, но только в том случае, если они обильно снабжали свою речь французскими словами. Но большое количество новых, порой незнакомых, французских слов приводило к тому, что многие читатели не понимали, что имел в виду тот или иной автор. Как же поступить в такой ситуации английским писателям?

Ответ: в XII-XIII веках английские писатели, пользовавшиеся французским языком, не могли рассчитывать на полное понимание, если они не поясняли заимствованное слово синонимом исконно английского происхождения, например *safe* (французское) and *sound* (английское) – “цел и невредим”. Многие такие пары сохранились в английском языке до сих пор. Например:

With might and main - Изо всех сил

Really and truly- Действительно так

Proud and haughty- Гордый и надменный...[4, с. 107-108]

Китайский язык: Манихейство — древнее персидское учение о вечное борьбе между силами Света и Тьмы. Добро и зло представляются в нем как изначальные и равноправные принципы бытия. Основатель учения — Мани (216 — 274) проповедовал его в Персии, Средней Азии, Индии. Переводить манихейские труды на китайский язык начали в VIII в. Еще задолго до того, как секта была официально разрешена в Китае. Сразу же возник вопрос — как перевести имя самого учителя Мани? Может быть просто протранскрибировать? Но вряд ли тогда китайцы признают некоего учителя с «непонятным» именем за своего.

Ответ: Имя Мани решили записать теми же иероглифами, что и священное буддийское понятие — «мо ни», т.е. «отполированная» (или «блестящая») жемчужина. Кстати,

аналогичное решение, но с противоположными целями, применила и противоборствующая сторона. Так, в официальных источниках Китая специально неправильно записывали иероглифы, передававшее имя Мани, в результате чего оно читалось то как «монахиня-демон», то просто как «демон» или «злой дух». Самых манихеев именовали как «вегетарианцев и поклонников злых духов». [5, с. 1]

Как вы и сами увидели, чтобы решить задачу нужно иметь знания об истории изучаемого языка, тем самым мотивировать студента изучить вопрос и найти решение. Так же, этот способ является отличным инструментом для улучшения навыков разговорной речи. Для учеников младших классов имеется организация внеурочной деятельности, что дает возможность учителю реализовать свой творческий потенциал, разрабатывая нестандартные занятия, внедряя новые методы, развивая творческое мышление учащихся на основе НФТМ-ТРИЗ. НФТМ – непрерывное формирование творческого мышления и развитие творческих способностей учащихся. Это научно-практическое направление по разработке и применению эффективных методов решения творческих задач, генерированию новых идей и решений в науке, технике и других областях человеческой деятельности. Цель данной системы НФТМ-ТРИЗ – формирование творческой личности учащихся, обладающей системным мышлением, способной решать творческие задачи любого уровня сложности. Система НФТМ-ТРИЗ основана на поисково-познавательной деятельности учащихся, начиная с самого раннего возраста, и направлена на развитие фантазии, творческого воображения и управление ими. [6, с.56]

Для активизации поиска новых, оригинальных, творческих решений каких-либо задач и ситуаций учащимися, креативной педагогической системой НФТМ-ТРИЗ разработаны следующие методы, являющиеся средствами развития творческого воображения:

1. Метод фразеологизмов.
2. Метод фокальных объектов.
3. Метод морфологического анализа.
4. Метод мозгового штурма.
5. Метод аналогий.
6. Метод моделирования человечками.
7. Метод применения оператора РВС.
8. Шкала «Фантазия»
9. Метод эмпатии.

Структура креативного урока по методологии творчества существенно отличается от традиционного урока и включает в себя блоки, реализующие цели урока, адекватные целям креативного образования в целом. [7, с.91-95] Вышеупомянутые методы идеально подходят для преподавателей-языковедов, лингвистов. Любая задача может быть построена самим учителем, а ответов может быть несколько. Для формирования у обучающихся творческого подхода к решению возникающих учебных задач, необходимо вводить в структуру урока специальные задания творческого характера, содержание и форма которых учитывает специфику изучаемого материала. Это могут быть различные познавательные ситуации, игры, головоломки, интеллектуальные разминки. Развитие креативности (способности к творчеству) происходит на уроке и в процессе практической деятельности, которая предполагает вариативность решения и может быть представлена различными видами деятельности. Все это позволяет повысить мотивацию обучения и в полной мере реализовывать творческие способности и интересы учащихся. Своеобразие детского творчества заключается в том, что в результате не создается какой-либо общественно-значимый продукт, но сам процесс творчества и его результат имеют значение для личностного развития ребенка и являются фундаментом его успешной жизнедеятельности в будущем [8, с. 19]

Данная методика является находкой для преподавателей школ и ВУЗов и так же необходима и для самих педагогов. Основываясь на собственном опыте, как педагог на семинаре эксперта А.Гина, мне было немного трудно решать все задачи и быстро решать

предоставленные проблемы. Нестандартный подход в том числе и в преподавании дает свободу мышления не только обучающимся, но и преподавателям. Данная методика должна быть включена в программу прохождения практики студентами в общеобразовательных школах. Каждый будущий специалист должен уметь разрешать ситуации на уроках и задачи касательно предмета обучения. ТРИЗ подходит и в применении задач по группе и классу, касательно дисциплины либо особенностей занятий. Основным элементом данной методики является своеобразный подход к решению задачи, а не наказание либо осуждение, принуждение. Никакого насилия извне, вовлеченные стороны и плодотворное занятие как конечный результат деятельности.

Список использованной литературы и источников:

1. Гин А. ТРИЗ-педагогика: учим креативно мыслить / М.: ВИТА-ПРЕСС, 2016. – 19 с.
2. Гин А.А. Приемы педагогической техники: пособие для учителя. Изд.5 / Под общ.ред. А.В. Хмелева.– М.: Вита – пресс, 2004.
3. <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/triz-pedagogika-anatoliya-gina>
4. Гин С. И., Прокопенко И. Е. Первые дни в школе: Пособие для учителей первых классов. — Минск: ПК ООО «ПолиБиг», 1997, с. 107-108
5. <https://www.trizland.ru/tasks/1756/>
6. Зиновкина М. М., Утёмов В. В. Структура креативного урока по развитию творческой личности учащихся в педагогической системе НФТМ-ТРИЗ // Современные научные исследования. Выпуск 1.–Концепт. –2013. –ART 53572. –URL: <http://e-koncept.ru/article/964/> – Гос. рег. Эл No ФС 77-49965. –ISSN 2304-120X. Рубрика «ТРИЗ и технологии образования» –<http://www.trizminsk.org/e/index.htm> [30.11.2015]
7. Ласукова Н. А. Использование приемов и методов ТРИЗ на уроках английского языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 38. – С. 91–95. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/45126.htm>.
8. Неменский Б. М. Мудрость красоты. –М.: Искусство, 1987.

UDK 378.147.88

EFFECTIVE ORGANIZATION OF INDIVIDUAL WORK OF THE STUDENT

Tolkumbekova A.K.- senior lecturer, master of pedagogical sciences

Seisebayeva B.T. - senior lecturer

Taraz Regional university named after M.Kh.Dulaty

Annotation. This article is devoted to the organization of independent work of students in universities. Such concepts as "autonomy", "self-learning" and "creative independence" are considered here. The definition of "self-discipline" as part of continuing education is proposed, as well as a set of skills and strategies that support students' self-learning. The article also contains information about the peculiarities of independent work of students in the framework of modernization of the modern education system. In addition, the article introduces some aspects that affect the self-forming activity of students, in particular, their psychological preparation for independence and independence in the educational process. One of the important points to which special attention is paid in the article is the study of the basic skills necessary for a student to successfully work independently at a university. The article examines the role of the student and the teacher in the process of performing independent work at the university, as well as the features and difficulties of the transition to independent study of students.

Key words: individual work of students, innovative education, creative potential, self-development, methods

Аңдатпа. Бұл мақала жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған. Мұнда "автономия", "өзін-өзі оқыту" және "шығармашылық тәуелсіздік" сияқты ұғымдар қарастырылады. Үздіксіз білім берудің бір бөлігі ретінде "өзін-өзі тәрбиелеу" анықтамасы, сондай-ақ студенттердің өзін-өзі оқытуын қолдайтын Дағдылар мен стратегиялар жиынтығы ұсынылады. Мақалада сонымен қатар заманауи білім беру жүйесін жаңғырту аясында студенттердің өзіндік жұмысының ерекшеліктері туралы ақпарат берілген. Сонымен қатар, мақалада студенттердің өзін-өзі қалыптастыратын іс-әрекетіне, атап айтқанда олардың оқу процесінде Тәуелсіздік пен тәуелсіздікке психологиялық дайындығына әсер ететін кейбір аспектілер келтірілген. Мақалада ерекше назар аударылатын маңызды сәттердің бірі-студенттің университетте өз бетінше табысты жұмыс істеуі үшін қажетті негізгі дағдыларды үйрену. Мақалада студенттің және оқытушының университеттегі өзіндік жұмысты орындау процесіндегі рөлі, сондай-ақ студенттердің өз бетінше оқуға көшуінің ерекшеліктері мен қиындықтары қарастырылады.

Кілт сөздер: студенттердің жеке жұмысы, инновациялық білім беру, шығармашылық әлеует, өзін-өзі дамыту, әдістер

Аннотация. Данная статья посвящена организации самостоятельной работы студентов в вузах. Здесь рассматриваются такие понятия, как "автономия", "самообучение" и "творческая независимость". Предлагается определение "самодисциплины" как части непрерывного образования, а также набор навыков и стратегий, которые поддерживают самообучение студентов. В статье также содержится информация об особенностях самостоятельной работы студентов в рамках модернизации современной системы образования. Кроме того, в статье вводятся некоторые аспекты, влияющие на самоформирующуюся деятельность студентов, в частности, на их психологическую подготовку к самостоятельности и самостийности в учебном процессе. Одним из важных моментов, которому уделяется особое внимание в статье, является изучение базовых навыков, необходимых студенту для успешной самостоятельной работы в университете. В статье рассматривается роль студента и преподавателя в процессе выполнения самостоятельной работы в вузе, а также особенности и трудности перехода студентов к самостоятельному обучению.

Ключевые слова: индивидуальная работа студентов, инновационное образование, творческий потенциал, саморазвитие, методы

The systematic modernization of higher education in Kazakhstan involves updating the conditions in which the personality of the future specialist is formed. The most important factor in personal development is the ability of the individual to self-education and self-realization.

In our time, society should have a professional-specialist person who can work independently, think freely and widely, set goals for himself and creatively determine and apply methods and methods to achieve them. The basis of education aimed at the development of such a personality is the process of self-education, self-education, self-improvement of the personality.

The organization of Individual work of students in the course of their cognitive activity is of great importance. This problem was given great importance and studied by many scientists, for example, Yastrebova E. B., Eretsky M. I., Garunov M. G., Blokhina R. A., Sabodashev V. P., Verbitsky A., etc. The relevance of these studies is to educate students in the ability to consciously master theoretical and practical knowledge and perform intellectual activities. At the same time, it is more important for students not only to be armed with ready-made knowledge, but also to find and search for knowledge, that is, to teach students the ability to read.

Individual work of students differs from other work in that the student sets himself a goal, chooses the type of work, the task to achieve it.

"Individual work" above all completes the tasks of other types of educational work. According to Petrovsky, no human knowledge can give the desired result if it does not become the

object of its activity [1]. The basis of Individual work, the first skills should be laid at school. a student who comes from school to a new educational institution suffers a lot due to his low ability to work on himself, lack of knowledge of the methods of work. For example, 80% of 1st year students do not have the skills to analyze, systematize the material, and apply the approach. An electronic library, along with the use of internet resources, is found in students who do not have the skills to work with encyclopedia, a dictionary. Therefore, assistance in individual work of students becomes one of the main tasks of the teacher.

Today, society needs talented, capable individuals. The level of development of the education system the degree of Social Development. Mastering modern information technology can be considered a mandatory key in the training of future teachers.

Innovative education is a set of concepts-personality orientation, validity of education, creativity, professional orientation, the use of Information Technologies. Therefore, the teacher should be concerned with questions about what qualities, qualities should be developed by students, how to help them develop themselves [2]. First of all, students' self-development, self-education, improvement of their knowledge, the formation of the habit of self-control and self-assessment will be the way to the top of the personality (Acme-true, acmeology).

Individual work of students in higher educational institutions is carried out through teaching lecture, practical, laboratory work. The lecture provides only the 1st level of mental activity, (recognition) and the level of familiarization with knowledge. And the SIW provides the 2nd level of mental activity: perception and reproduction and assimilation of a copy of knowledge. Further, he will be able to apply the acquired knowledge in practice, develop dexterity, creative abilities. The teacher helps the student to develop his motivation to learn, to strive for knowledge with inner enthusiasm.

Student under the supervision of the teacher:

- Develops research skills;
- Generalization and repetition of past materials;
- Develops the ability to apply the acquired knowledge, supplement them, expand them;
- The teacher, taking into account the psychophysiological and academic performance of the student, gives directions for Individual work and creates an opportunity for the development of their independence.
- Teaching the use of explanatory and illustrative materials (diagrams, tables, theses, etc.) that allow the teacher-student to effectively use their time in joint activities with the student, indicating ways to search for the necessary literature;
- For the development of self-activity, independence, it is better to use the methods of problem narrative, creative search.
- The teacher helps the student to choose an individual task (term paper, abstract, scientific report, drawing up a sample lesson plan).
- Be able to provide literature, work with it;
- Learn how to use effective methods, ways to complete tasks;
- Advises individual or several students, coordinates the work of students with each other.

Since Individual work of students (SIW) in higher educational institutions makes up the majority of the entire curriculum, its effectiveness depends on the correct formation of a model of Individual work organization, developed in accordance with the requirements of the professional orientation of a specialist. However, the main requirements for the student are classified as follows:

- Activation of the student's creative potential: during the independent implementation of the educational task, the student gets acquainted with the scientific literature, analysis of methods and mastering the technology of creativity.

- Education of the desire for independent education and self-development: activation of the ability to creative activity, improvement of the quality of professional training, development of creative orientation in solving professional tasks, mastering methods and techniques of general and individual research, etc.

-Increase motivation for educational activities: activation of the position of the individual in the educational process, the basic attitude of subjective new knowledge, that is, the function of independent acquisition of knowledge, new and personal significance for a particular student.

-Development of cognitive activity: an attempt to think independently, find their own direction in solving a task or problem, an attempt to independently acquire knowledge, a critical formation of opinions, the activity of the educational and cognitive process in the educational process, the activity of the teaching method of students is dominated by indirect interest.

In fulfilling the task of forming students' abilities for Individual work, a problem arises for the entire teaching staff. It is focused on the content of this work in a targeted manner, especially in the training of students. Such training involves the formation of its own modeling methods of educational activities, the determination of the most appropriate agenda for students, conscious understanding of rational ways of working with educational material and its subsequent processing, mastering deep, as well as quick learning techniques, drawing up a plan for setting and solving various actions, summaries, educational and practical tasks. In this context, the approaches to the educational work proposed by A. K. Markova may be of great interest [3]:

- "methods of semantic processing of the text, enlarging the educational material, highlighting the original ideas, principles, laws from it, a mandatory place is the enumeration of generalized ways of dispute, independent construction of a system of tasks for a certain category of schoolchildren;

- methods of reading culture (for example, large syntagmas and "dynamic reading") and listening culture, methods of short and more rational writing (notes, plans, theses, synopsis, annotations, abstracts, reviews, general approaches to working with the book);

- general methods of memorization (structuring educational material, using special techniques of mnemonics based on figurative and auditory memory);

- methods of concentration, that is, based on the student's use of various types of independent supervision, step-by-step verification of his work, the order of verification, the division of "units;

- general approaches to the search for additional information (work with bibliographic material, references, catalogs, dictionaries, encyclopedias) and their storage in the home library;

- methods of preparation for exams, tests, seminars, laboratory classes; methods of rational organization of time, calculation and expenditure of it, correct alternation of Labor and learning, oral and written difficult tasks, general rules of occupational health (regime, walk, order in the Workplace, its brightness, etc.)". It is obvious that both general approaches to the organization of mental labor and specific approaches to educational work, for example, work with text, are given here.

The formation of the latter will be one of the main prerequisites and the basis for Individual work of students in all academic disciplines.

Let us emphasize again that the Individual work of students in general - from the point of view of educational activities, is based on the correct Organization of classroom educational activities. In particular, it concerns the transition from the external supervision of the teacher to the self-supervision of the student, and from the external assessment to the formation of his self-esteem and their relationship, which, in turn, determines the improvement of control and assessment by the teacher [4]. Effective organization of Individual work depends not only on the system of Individual work, but also on the fulfillment of pedagogical conditions:

- The correct combination of the volume of the student's work in the classroom and independently, the effective workload of the student, the correct formation of the schedule of classes, the teacher's consideration of the student's time, ability to perform, and coverage of educational and methodological literature in determining the complexity of Individual work have a great impact on the result of the student's Individual work.

- Methodically, the correct Organization of Individual work of the student in the classroom and outside it, the adequacy of the material and technical base of the educational institution, its

employees to perform Individual work. Proper performance of their functions by participants in the organization of Individual work of students.

- Providing the student with the necessary methodological materials in order to turn the process of Individual work of students into a creative process. In the libraries of the educational institution there is a fund of necessary educational literature, electronic manuals and e – learning programs, and one of the strongest sources of information today is the internet. Computerization of the educational process creates conditions for the student to self-learn and work with sources of information, to conduct his own control, to use his time economically. Therefore, in the effective use of Individual work, electronic textbooks, the content of which can be dynamically changed and updated with the latest scientific discoveries, and are flexible in use, are of great importance.

-Organization of work on changing the relationship between the student and the teacher in the direction of the student's activity towards his desire to learn independently, as well as the correct selection and use of effective methods, forms, types, means of organizing the student's Individual work in accordance with this contributes to the result of the student's Individual work. The use of didactic tools and new information technologies is of great importance in increasing the efficiency of Individual work of students and the student's motivation for its implementation. The purpose of each Individual work should be clear, clear, its volume and content should be designed in such a way as to meet the educational goal, motivate the student to perform, and the student should have the conditions and opportunity to perform it. The tasks of the student's Individual work should be such that they require the application of the acquired knowledge in a new situation, new self-education, increase the student's cognitive abilities.

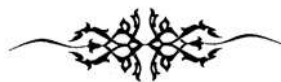
- Taking into account the specifics of the organization of Individual work of students, that is, depending on the form of study (full-time, part-time), level of education, course of study, specialty, subject, place of execution.

- Creating conditions for the disclosure of individual characteristics of students, the development of mental abilities in solving the problems of Individual work of the student. This is directly related to the implementation of the model of organizing Individual work of students. As a result, the student develops the skills and abilities of Individual work, Independent Education, Scientific Research in his professional activities, analytical thinking, is able to control his actions, as a result of his work, self-control is formed.

Thus, organized Individual work of students on a scientific basis and work on managing educational and cognitive activities of students will ensure their conscious activity, higher educational and professional motivation, and the quality of the educational process.

References

1. Каменский Я.А. Великая дидактика. Изб.пед.соч., 1955
2. Онищук В.А. Урок в современной школе. 2-е изд.М., 1985.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Пособие для учителя . — М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
4. Кириллова Г.И Теория и практика урока в условиях развивающего обучения М., 1980
- 5.Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. Педагогика. Алматы, 2004.

METHODS OF FORMATION OF REFLEXIVE AND DEVELOPING COMPETENCE OF STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS USING WEB TECHNOLOGIES

Abdulloeva S., Martynova A. - students
Senior lecturer of the department «World languages» Akhmetova M.K.
M.H.Dulati Taraz Regional University

Аңдатпа. Мақалада веб-технологияларды қолдана отырып, шет тілдерін оқыту кезінде мектеп оқушыларының рефлексивті-дамытушылық құзыреттілігін қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылады. Рефлексия процесі оқушылардың оқу іс-әрекетін жүзеге асырудағы күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, қиындықтарды, қателіктерді жөнуге және оқу нәтижелерін арттыру бойынша оқушының жеке траекториясын қалыптастыруға көмектеседі. Веб-технологияларды қолдана отырып рефлексивті қызмет білім алушылардың уәждемесін арттыру тетігі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: рефлексия; веб-технологиялар; мотивация; интерактивті орта; рефлексивті-дамытушы құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности формирования рефлексивно-развивающей компетенции учащихся школ при обучении иностранным языкам с применением веб-технологий. Процесс рефлексии помогает выявить сильные и слабые стороны учащихся в осуществлении учебной деятельности, сформировать личную траекторию обучающегося по преодолению трудностей, ошибок и повышению результатов обучения. Рефлексивная деятельность с применением веб-технологий рассматривается как механизм повышения мотивации обучающихся.

Ключевые слова: рефлексия; веб-технологии; мотивация; интерактивная среда; рефлексивно-развивающая компетенция.

Annotation. The article discusses the possibilities of forming reflexive and developing competence of school students when teaching foreign languages using web technologies. The process of reflection helps to identify the strengths and weaknesses of students in the implementation of educational activities, to form a personal trajectory of the student to overcome difficulties, mistakes and improve learning outcomes. Reflexive activity with the use of web technologies is considered as a mechanism for increasing the motivation of students.

Keywords: reflection; web technologies; motivation; interactive environment; reflexive-developing competence.

In today's world, the knowledge of a foreign language has become a necessity. It not only facilitates international communication but also enables an understanding of the psychological, cultural, and moral subtleties of the countries where the studied language is spoken. To better learn a foreign language, schools must apply a variety of methods. One such method is the principle of developmental learning, which focuses on activity and consciousness. The principle of activity and consciousness fosters an active learning environment where students are aware of the purpose and necessity of what they are learning. This is facilitated by the formation of reflexive-developing competence, which is necessary for the student to self-determine new forms of activity and critically reconstruct their learning experiences.

In pedagogy, two types of reflection are traditionally distinguished: educational (student's reflection) and pedagogical (teacher's reflection). The student's ability to reflect is essential for the success of the learning process, as reflexive skills contribute to personal development and the acquisition of new knowledge through awareness of their own mistakes and various factors that hinder learning. The development of reflexive skills increases the motivation and effectiveness of the educational process.

According to foreign and Russian researchers, the organization of reflexive activity consists of pre-reflexive (outward-looking), current (backward-looking), final (inward-looking), and prospective (forward-looking) stages. At the pre-reflexive stage, teachers can ask leading questions to help students anticipate possible difficulties, form an understanding of the practical value of the final result, and plan their actions accordingly. At the current stage, students analyze their current or problematic tasks, what strategies and steps they are using, and how fruitful their work is. At the final stage, students focus on their own strengths, skills, and abilities, as well as weaknesses and mistakes that need improvement. At the prospective stage, students analyze the results of their work, learn new things, and identify the next steps they need to take to improve their skills and abilities [1].

The process of reflection is formed at all stages of educational and pedagogical activity, manifesting itself in various forms and activities such as thinking, decision-making, communication, and self-awareness. It is aimed at realizing the path traveled and building a semantic chain by comparing the methods and techniques used by other participants with their own. The conscious motivation of the student to the educational process is enhanced by the development of their reflexive-developing competence.

In the digital age, web technologies play a crucial role in the formation of reflexive and developing competence. Web technologies are a useful tool for the creation and support of various information resources on the internet, which can facilitate the reflection process [2].

Overall, the development of reflexive skills through the process of reflection is crucial for language learners. It not only enhances their motivation and effectiveness in learning but also contributes to their personal and intellectual growth.

In today's world, the use of technology has revolutionized the way students learn foreign languages. There are numerous web technologies and mobile applications available that can aid in the formation of a student's reflexive and developing competence. However, choosing the right digital tool or application requires a teacher to consider their didactic properties and functions, as well as the stage at which the reflection process is carried out. Table 1 provides a useful guide for teachers to select the appropriate technology for their students' needs.

In distance and mixed courses, there are various ways to organize reflexive activity using technology. Questionnaires, feedback cards, and checklists can all be used to gather feedback from students at the end of a lesson. Students can also be asked to complete a quick essay based on a template or maintain an electronic journal of their reflections. Additionally, voting can be used to encourage active participation and engagement in the learning process.

One example of a web technology that has been widely used in language learning is Duolingo. This free application offers a fun and interactive way for students to learn a new language. Duolingo uses a game-like approach to language learning and provides instant feedback to students. Other popular applications include Babbel, Memrise, and Rosetta Stone, which all offer unique features and benefits for language learners.

The choice of a digital tool or application depends on their didactic properties and functions, the way in which reflexive activity is organized, and the stage at which the reflection process is carried out. Educational reflective activity in a distance and mixed course can be organized in several ways: questionnaires; feedback cards at the end of the lesson; checklists; a quick essay based on a template; electronic journal of student's reflection; vote.

Table 1. Types of Web technologies used to form students ' reflexive and developmental competence in foreign language lessons.

Types of digital platforms and mobile apps	Didactic properties of digital platforms and mobile applications	Didactic functions of digital platforms and mobile apps
--	--	---

Learning Apps Kahoot! Mentimeter PollEverywhere Socrative Plickers GoogleForms	Ability to conduct online surveys and real-time voting. Instantly receive and save survey and test results. Create tests, reflection cards, and tasks in various formats with automatic verification and error analysis.	Development of reflective skills and mutual assessment skills by conducting reflective surveys, questionnaires, and voting. Diagnostics of the learning process based on the processing and accounting of survey results. Adjustment of the learning process. Increase motivation by providing timely feedback.
Multimedia services Voicethread H5P Audio Recorder Screencast-o-matic Bandicam , Voicethread, etc .	Providing feedback and reflection in multimedia format (audio recordings, interviews, videos, multimedia presentations, etc.).	Increase the interactivity of the educational process. Development of reflexive skills, self-assessment skills.
Joint projects Padlet Google DOCS Jamboard Evernote (iOS/Android)	Joint development and editing of tasks and surveys in the same virtual space. Conducting reflection in a group.	Organization of group work. Increase the interactivity of the educational process. Developing reflexive skills in a group.
Communication blogs, chats, mobile messengers(Whatsapp, Telegram), social networks FaceBook, Instagram, VKontakte	The ability to communicate and provide instant feedback in synchronous and asynchronous mode.	Increase the interactivity of the educational process. Development of reflexive skills, mutual evaluation skills. Increase motivation by using the usual means of communication.

Nowadays, the implementation of web technologies during English language lessons allows for a significant improvement in the quality of educational materials and reinforces the educational effects by providing teachers with additional opportunities to build individual educational paths for students [3]. One of the notable advantages of web technologies is that they complement traditional teaching materials with new formats of interactive tasks, which can be effectively used both during in-class lessons and remote learning or independent student work.

Mobile applications such as Kahoot, Plickers, PeLe, Live Quizlet, Socrative, Polleverywhere, and others provide the possibility not only to motivate students but also to engage them in the learning process, turning them into active participants even during online lectures. These applications have didactic properties such as instant feedback in the form of individual or group results, the possibility of maintaining anonymity, automatic saving of survey or voting results in electronic format, visualization of survey or test results in the form of graphs, and more [4]. Instant feedback helps push the learner towards reflection, allowing them to make corrections in their learning activities, set a course for future actions, and stimulate the creation of a personal learning trajectory.

In conclusion, the successful organization of reflexive-developmental competence formation during English language lessons depends on both the correctly organized teaching process from a

methodological point of view and the correct choice of web technologies based on their didactic properties and functions, which allow for the creation of an interactive, motivating, and effective learning environment for foreign language learning.

Bibliography:

1. Farrell, TSK. (2007). Reflexive language teaching: from research to practice. London, England: Continuum, pp.7-9
2. Introduction to the Website-technologies – the concept of the Internet and the World Wide Web <https://webonto.ru/vvedenie-v-web-tehnologii/>
3. Dzhusubalieva D.M., Mynbaeva A. K., Sery Liu T. Digital technologies in foreign language education. Distance education. Educational and methodical manual, Almaty, publishing house "Polylingua", 2019, p.7
4. Титова С.В., Талмо Т. Создание модели интерактивной лекции с помощью мобильной системы голосования SRS // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. № 3. С. 49–63.

УДК 372.881.111.1

INTENSIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH

Bushuyeva V.A. – student

Senior lecturer of the department «World lanhguages» Akhmetova M.K.

M.H. Dulati Taraz Regional University

Аңдатпа. Мақалада заманауи қарқынды әдістер қарастырылады, оқытудың мазмұны, мерзімі мен тығыздығы критерийлерін ескере отырып, қарқынды оқыту әдістері талданады. Шет тілін оқытудың қарқынды әдісінің негізгі міндеті-шектеулі уақыт ішінде қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін меңгеру, тақырыптың күнделікті, қоғамдық-саяси және жалпы ғылыми қызметінде табиғи немесе қалыпты қарқынмен шет тілінде ауызша сөйлеуді түсіну дағдылары мен дағдыларын дамыту.

Кілт сөздер: Интенсификация, әдіс, қысқа мерзім, шет тіліндегі білім, тиімділік.

Аннотация. В статье рассматриваются новые, современные интенсивные методы, анализируются методы интенсивного обучения с точки зрения критериев содержания, сроков и плотности обучения. Основной целью интенсивного метода обучения иностранному языку является овладение иностранным языком как средством общения за ограниченное время, развитие навыков и умений понимать устную речь на иностранном языке в естественном или близком к нормальному темпе в повседневной, общественно-политической и общественной деятельности тем.

Ключевые слова: Интенсификация, метод, краткий срок, иноязычное образование, эффективность.

Annotation. The article discusses new, modern intensive methods, analyzes methods of intensive training in terms of criteria for content, timing and density of training. The main goal of the intensive method of teaching a foreign language is to master a foreign language as a means of communication in a limited time, to develop skills and skills to understand oral speech in a foreign language at a natural or close to normal pace in everyday, socio-political and social activities of topics

Keywords: Intensification, method, short term, foreign language education, efficiency.

“Intensive teaching of foreign languages is training aimed primarily at mastering communication in the language studied, based on the psychological reserves of the personality and activity of students, which are not used in ordinary learning”- G.A.Kitaygorodskaya [1, p.4].

The main goal of intensive teaching methods, as well as other teaching methods at the modern stage of educational development, is to implement a communicative approach in teaching a foreign language, that is, to teach communicative competencies (the ability to establish and maintain the necessary contacts with other people), but with a strict time limit.

Let's talk about what intensive methods of learning English exist in general and what is better.

As we know, there is the suggestive method of G. Lozanov, the method of activating the reserve capabilities of a student (G.A. Kitaygorodskaya), emotional-semantic method (I.Y. Shechter), the method of accelerated adult education (L.S. Gegechkori), method of immersion (A. S. Plesnevich), "express method" (I. Davydova), etc. Let's look at each method.

The suggestopedic method of G. Lozanov. The internationally recognized hypothetical method arose in Bulgaria in the 60s. XX century and is associated with the name of its creator - G. Lozanov. The word "suggestion" comes from Lat. suggestum, which means "substitute", "whisper", "suggest".

The suggestive teaching method is a system for introducing and fixing speech material in various communication situations, focused on creating a natural speech environment, activating students during the lesson and mobilizing hidden mental personality reserves.

That is, it is a method of suggestion. In this method, ordinary, that is, conscious memory with concentration of attention, is combined with unconscious, subconscious memory. This expands memory capabilities. The results achieved with this method are impressive: the material is remembered so strongly that the student remembers about 95% in three months and 85% of what he learned in a year.

In his book "Suggestology" G. Lozanov writes: “Suggestopedia avoids behavioral pseudo-activity, which on the one hand is tiring, and on the other hand does not speed up the uptake of new material. It is designed for inner activity - activity that comes from an active positive attitude towards a particular educational process. "G. Lozanov considers advice and advice in the teaching process to be different forms of teacher influence in which the brain reserves, hidden reserves of mental activity are most actively used.

Classes are taught according to the method of G. Lozanov, which at first glance resembles a show. Music is playing and students sit in free, relaxed positions, leaning back in comfortable chairs around a large table. Situationally structured language material, i.e. multiple dialogues in a foreign language on a specific topic and its translation into the students' native language, read aloud by teachers to classical music. At the same time, students have the opportunity to listen to music instead of words. In such courses, information is perceived by a person on a subconscious level, and at the same time a person's reserve skills and, most importantly, his memory are activated. Words and structures are memorized easily, as if against the will of the students. Training is carried out in the most comfortable environment and in a relaxed state. Further examination of material obtained in this way for free oral communication in an informal, pleasant atmosphere is the main goal of learning this method. The students actively used the foreign language skills they learned in class, and carefully recited vocabulary at home in the afternoon. Language errors are allowed, because the main thing is to create an installation for free communication in foreign languages.

Use role-playing games to unleash your students' creative potential and create additional motivation. The roles here are assigned based on previously developed scenarios. A role play in the suggested operation is to give each student a new name and biography from the start. At the same time, the communication language can also be changed. Assigning a student a new name and a new biography has a special liberating effect, freeing them from any personal, personal, psychosocial "stents" the student may have. The game situations created in the future will liberate people from the pressure of social status, promote the rapid dismantling of anti-suggestion barriers, and stimulate the spontaneous and immediate expression of individual abilities. This relaxed atmosphere

involuntarily leads to a person's need to communicate, first with the help of a teacher, and then independently. People connect with each other. At first with some difficulties, and then more and more freely they begin to communicate in a foreign language.

This method can be attributed to an intensive method of learning English, since the method refers to accelerated communication, as it contributes to the rapid removal of the language barrier and the use of English in practice, that is, accelerates the process of speaking in English. This method will be well applicable in schools. Since children like to play roles, they like when classes are held at ease, like a game. This approach contributes most to the development of the understanding of speech by ear and the removal of the language barrier. And this contributes to learning English quickly and effectively [2].

Conclusion: Lozanov's system is based on some psychological patterns. In particular, it allows you to bypass the psychological barrier inherent in traditional learning, associated with the fear of making mistakes. In an atmosphere of relaxed communication and creativity, this barrier disappears. When a person is liberated, he learns easily and quickly, as if playfully. The lively interest and free communication inherent in Lozanov's suggestion therapy can be a good help in any study. Therefore, the Lozanov method refers to an intensive method of learning English. We would be happy to apply such an intensive method in practice.

The method of activating the reserve capabilities of a person and a team (G.A. Kitaygorodskaya). The method of intensive language learning, invented and created by the linguist teacher Galina Alexandrovna Kitaygorodskaya more than 30 years ago, which has shown success in learning English. Galina Kitaygorodskaya's method is another psychological approach to educational goals. As you know, psychological support for intensive training requires proper organization of teaching materials and educational processes. Therefore, in their classes, everyone tries to implement the basic principles of the Kitaygorodskaya method:

1. The principle of personal communication. The implementation of this principle in practice means, for example, that when asking a question, the teacher tries to listen to his student not only and not so much as a "student," but also as a partner, accomplice. This skill manifests itself in the reaction to the content, the meaning of what the student said. For a teacher using elements of intensive learning, this is an especially important characteristic, since he must be able to build communication in a training group according to the type of real communication, to "weave" educational material (exercises) into this context of informal personal communication.

2. The principle of organizing the game. The teacher forms exercises to adopt specific learning goals in a specific language and speech material, and soon combines them into the plot of the lesson. Speech tasks in exercises are formulated as physiological life situations, built on a specific language and speech material, which is collected by the teacher for a certain period of its development. The constant change of missions and situations in the class helps to maintain the motivation of communication actions of students with a significant number of repetitions of the same language units and grammatical phenomena, which is considered a prerequisite for the formation of the strongest and flexible communication skill.

3. Principle of collective interaction. Based on this criterion, we calculate the method of organizing the educational and scientific process, in which:

- students talk intensively to each other, are transferred with educational information, thereby increasing their knowledge, improving skills and abilities;
- Favorable relations are formed between the participants, which serve as a requirement and means of highly effective training and creative development of everyone;
- everyone's success is the success of the rest.

Using the Kitaygorod methodology, the teacher not only immerses students in difficult exercises, but also teaches communication - through communication and means of communication. Being entertaining and sociable, while improving the sociability of your listeners - this is the uniqueness of the teacher-philologist. Guarantee a real, individual, gullible, friendly, focused on a certain person in the class, when everyone is interested in the teacher.

We prefer the principle of role-based organization. We very often used this method of intensive teaching of English in English lessons, and it achieved very good results, the guys remembered complex words, phrases, stable expressions much faster. Note that this is an insanely exciting process, built on a good psychotherapeutic basis, which allows you to get rid of many complexes and freely communicate. By the way, this intensive way of teaching English can be used not only in school, but also in English courses. Because this method is effective and fast [3].

Emotional and semantic method of I.Y. Schechter. Schechter's method, an emotional-semantic approach to the study of foreign languages, is a scientific direction in linguistics that argues that the development of a foreign language should be similar to the generation of speech in the native language. Schechter's method refers to direct interactive game methods of intensive learning.

The course consists of three parts, each of one hundred hours. Group classes, every day for three hours. One part lasts one month.

In the first part, students develop interpersonal communication skills in the classroom. At the end of the first month of study, students are already able to communicate on everyday topics and read. Grammatical errors at this stage are corrected only if they distort the meaning of what is said.

The second stage is the development of speech, correction of errors. Students acquire the ability to speak when they speak to an audience. Now students can communicate not only in dialogue, but also in the form of a monologue. In this part of the course, students begin to study grammar.

The third stage of the course is the improvement of acquired skills, their development. Students learn not only to participate in discussions, but also to defend their point of view, argue, argue. The study of grammar continues, students watch films in the language studied, read books, print. He's learning to translate.

Basic principles of emotional and semantic methodology

- lack of exams;
- lack of mandatory homework;
- at the initial stages of training, the teacher practically does not correct the mistakes of students;
- classes are aimed not at learning grammar or expanding vocabulary, but at learning to use a foreign language as a tool for everyday communication;
- the atmosphere in the classroom is playful, there are no school attributes: no desks, no strict discipline, no teacher-student hierarchy;

Thus, the basis of Schechter's methodology is a simple and understandable statement that language is not an accumulated system of knowledge, but a skill inherent in each of us. But to master this skill, you need to find yourself in an environment in which you just need to speak a foreign language. In short, Schechter's method could be formulated as follows: learn a foreign language as a native one.

We agree with the opinion that language is not an accumulated system of knowledge, but a skill inherent in each of us. But to master this skill, you need to find yourself in an environment in which you just need to speak a foreign language. This method is the most effective and intensive. There are a thousand confirmations of this. For example, one guy tried to learn English with all his might, but it didn't work out. However, after he left for a country where only English is spoken, when he found himself in a situation where he needed to speak English, only then did he manage to understand and speak English as his native language. Of course, such an intensive method of learning English is not applicable at school. But this method is applicable for students who can leave the country, at least for a while. By the way, we have such English language courses in Kazakhstan that use this method. They send their students to foreign countries where they have their own schools or courses. They are given several countries to choose from, which they would like to visit and learn English, and not only English. The duration of the trip, you choose yourself. The only negative is the price. But for a person who really wants to learn English as a native language, this will not be a problem. How is the learning process going? On the first day of classes, students

take a language test that will determine the level of your language, and yes, for these courses it is not necessary to know the language perfectly, since they have groups for any level of language knowledge. After the test, you will be divided into groups, with your language level. The lesson is taught by a native speaker, 4-5 hours of training. At the end of the program, you take a test and receive a certificate. This method of learning English is the most intensive and effective. Because in such conditions you will quickly learn English [4].

The method of accelerated adult learning (L.Sh. Gegechkori). The intensive method of teaching oral speech to adults is also defined as a “cyclic- intercycle method”. The basics of this method were developed at Tbilisi University in the 1970s under the supervision of L.Sh. Gegechkori. The method uses elements of suggestion therapy, and its characteristic feature is the sequential alternation of oral speech cycles (speech training) and intercycle learning (language training) during classes. This is oral speech, the development of which is a prerequisite for the successful assimilation of written speech (reading). An adult should have a sufficient vocabulary, be able to express thoughts competently and logically, and study norms, rules and grammatical attitudes, i.e. language training. As methodological techniques used in the course of inter-cycle training, it is recommended:

- a) drill-type exercises performed under the guidance of a teacher;
- b) independent work in the language laboratory.

We use Drill when we talk about a training method where we repeat the same exercise many many times until we achieve a result. For example: You need to practice this exercise until you can't do it easily. And, working in a language lab is interactivity and visibility, which turns learning into an exciting, interesting game.

The method can be considered as an attempt to synthesize suggestive and conscious-practical methods in teaching foreign languages.

In fact, we would not use such a methodical technique as drill, since we find it not interesting and ineffective. Because such memorization leads to a loss of motivation and interest in the language. It is much more interesting and effective to work in the language lab. Since absolutely everyone likes to learn the language without being forced, in the form of games, even adults. We do not consider the Geghechkori method to be an intensive method of learning English, since already at the drill stage, a person may lose interest, thereby suspending the learning process. We would not use the Gegechkori method as an intensive method of learning English [5].

Immersion method (A. S. Plesnevich). The course was developed by A. S. Plesnevich and is designed to teach scientists in English for 10 days. It is intended for those who study the language at a non-linguistic university. Its goal is to prepare researchers to communicate with foreign colleagues in a professional environment. This method involves the student refusing to communicate in his native language, the student chooses a different name and contacts a native speaker. This technique was considered a special way to liberate the student in the process of learning a foreign language. This method can be considered an intensive method of teaching English, as it is very effective and can quickly lead to results. Because with this method, a person easily assimilates vocabulary and easily gets rid of the language barrier [6].

“Express method” (I. Davydova). The “Express method” is the first and only systematic method of teaching, entirely based on knowledge of the laws of human memory. Everything is based on the psychology of memorization and has one common goal – to make memory work properly. To do this, people are invited to listen to specially selected texts from the sphere of everyday communication in a tape recording. Each cassette is designed for 60- 90 minutes of sound. It covers all topics of everyday colloquial speech and is designed to unleash the language by developing an automatic speech skill. It includes more than 3000 words, everyday dialogues, questions and answers, scenes from life, splitting sentences into fragments, grammatical explanations. A feature of the method is the presence in the texts of special sound signals called elementary messages, that is, phrases perceived at the subconscious level due to the high speed of their delivery, due to which sound signals at the conscious level are indistinguishable. Information recorded at such a high speed is captured at the subconscious level and, according to the author of

the method, is firmly stored in memory. Experts believe that the course of I. Davydov is designed for people with a certain mindset - inspired, malleable. To get the effect of classes, you need to work hard, which most students are not able to withstand. Therefore, many students quickly get tired and drop out.

We personally have not used such an intensive method on ourselves, but according to numerous reviews, this is a really effective method that will lead you to a speedy result. Also, during the examination, the course showed high efficiency of language acquisition. During the first two days, the subjects showed up to 90% of the lessons learned [7].

The communicative method. For English, another name for the method is often used – “Oxford” or “Cambridge”. The communicative methodology makes it possible to obtain a coherent and stable knowledge, as the emphasis is on teaching students to actively communicate in the language and the development of all four language skills: listening comprehension (listening), speaking, reading, writing.

Lessons are held in a relaxed, lively atmosphere. Already at the initial stage of training, for example, in groups for beginners, students speak well, understand live speech, read and write.

By the way, during the lesson it is not customary to speak your native language. The rules and meanings of new words are explained by the teacher using vocabulary, grammatical structures and expressions, using gestures and facial expressions, drawings and other visual aids used by the student. Also, modern computers with CDs, Internet, TV programs, newspapers, magazines, etc. All this helps to arouse students' interest in the history, culture and traditions of the country of the language being studied.

The role-playing game and scene are very optimal and publicly available during the initial period of study. The scene is a performance in the form of scenes of stories, epics, funny stories, as well as plot paintings. The goal of students is to translate a given topic and speak into speech. Ordinary situations are played out here, for example: purchase, greeting, acquaintance, choice of travel route (at the travel agency, at the railway ticket office, etc.).

Thus, the psychological barrier of fear of a language error is removed and the opportunity to express your opinion is given. This method is well applicable in schools and universities.

So we have reviewed each intensive method in detail and let's make a conclusion. I would like to highlight the methods that seem to be the most effective in learning English. These are the Lozanov method, the Schechter method, the immersion method and the express method. All of them are aimed at the intensification of the English language. Since each of them is effective and leads to a quick learning of English. The methods just given are great for every person who is determined to quickly learn English for their own personal purposes.

Bibliography:

1. Kitaygorodskaya, G.A. Methodology of intensive teaching of foreign languages / G.A.. Kitaygorodskaya. - M, 1986. – p.302
2. Lozanov G. Fundamentals of suggestology. - In the book: “Problems on suggestologiyata”. Sofia, 1973, pp.55-70.
3. Kitaygorodskaya G.A. Principles of intensive foreign language teaching. Foreign languages at school.№6, 2000.
4. Shechter I. Yu. Living language. M. Rector. 2005.
5. Gegechkori L.S. On the problem of intensification of the process of teaching adults foreign language speech. Tbilisi, 1998, 297 p.
6. Plesnevich A.S. Theoretical foundations of the accelerated course of English language teaching by the method of "immersion". //Methods of intensive teaching of foreign languages,—M., 2002.
7. Passov, E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking / E.I. Passov. - M.: Prosveshchenie, 1991. - 223 p.

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА TEDED БЕЙНЕ ИНФОГРАФИКАСЫН ПАЙДАЛАНУ

Болеева Л.К.¹, Сағымбек А.С.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²6B05413 - «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті
«Ақпараттық технологиялар» факультеті, «Қолданбалы математика және
статистика» кафедрасы
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Математиканың әртүрлі бөлімдерін оқып-үйрену және оқыту процесі біршама уақытты қажет етеді. Ақпаратты ұсыну әдістерінің бірі – инфографика. Білім беру платформаларының арасында негізінен инфографикаға негізделген ресурстың бірі – TedED. Бұл мақалада TedED бейне инфографикасының математиканы оқытуда қолданысы зерттелген. Ақпараттың аудио және визуалды түрде берілуі тезірек әрі тиімді түрде жеткізіледі.

Кілт сөздер: TedED бейне инфографикасы, математиканы оқыту, аудио және визуалды ақпарат.

Аннотация. Процесс изучения и преподавания разных разделов математики занимает некоторое время. Одним из способов подачи информации является инфографика. Среди образовательных платформ одним из самых инфографических ресурсов является TedED. В этой статье исследуется использование в обучении математике. Звуковая и визуальная передача информации происходит быстрее и эффективнее.

Ключевые слова: видеоинфографика TedED, обучение математике, звуковая и визуальная передача информации.

Annotation. The process of learning and teaching different sections of mathematics takes some time. One of the methods of presenting information is infographics. Among educational platforms, one of the most infographic-based resources is TedED. This article explores the use of TedED video infographics in teaching mathematics. Audio and visual transmission of information is faster and more efficient.

Keywords: TedED video infographics, teaching mathematics, audio and visual transmission of information.

Математикалық білім беру сапасын арттыру мәселесі техникалық жоғары оқу орындары үшін ерекше өзекті болып табылады. Математикалық процесті меңгеру үшін оқу уақыты айтарлықтай қысқарды, бірінші курс студенттерінің математикалық дайындық деңгейі де әртүрлі. Дәстүрлі әдістер мұғалімдерге оқу бағдарламасына бөлінген уақыт ішінде студенттерге қажетті ақпаратты толық бере алмайды. Мұндай жағдайларда субъектілер туралы ақпаратты жасау, жинау, сақтау және өңдеу үшін көрнекі құралдарды, ақпараттық технологияларды, әдістер мен құралдарды пайдалану құпталады. Материалды оқу, қайталау және қорытындылау кезінде көрнекі және түрлі-түсті теориялық ақпарат, тапсырмалар, диаграммалар, тарихи анықтамалар және суреттер сияқты инфографиялық құралдар пайдаланылуы мүмкін. Мұның бәрі математикалық білім беруді мазмұнды, ынталандырушы және қызықты етеді. Математикалық білім беруде инфографиканы пайдалану оқушылардың осы пәнді оқуға деген ынтасын арттыруға, математикалық ұғымдарды жақсы меңгеруге, математикалық ойлауын дамытуға, кері байланысты тану және қиын жағдайларда дұрыс шешім қабылдау қабілетін қалыптастыруға, орындаушылық дағдыларды дамытуға ықпал етеді [1].

Оқушылардың әділ нәтижелерін көздейтін мектептер мақсаттардың барлық оқушыларға жарамды және қолжетімді болуын қамтамасыз ету үшін қосымша қадамдар

жасайды, бұл оқушылардың өздері әртүрлі болғандықтан, ауытқуларға жол береді. Мақсат - әрбір студентті орта білімнен кейінгі және мансаптық жолдарда табысқа жету үшін жабдықтау.

TedED онлайн сайтында бөлісуге тұрарлық әртүрлі сабақ тақырыптары бар. Сайт сондай-ақ «кейінгі сұрақтар», «талқылау сұрақтары» және «тереңірек қазу» сияқты бірегей функцияларды ұсынады [2].

Оңтүстік Кореядағы жалпы колледж деңгейіндегі ағылшын тілі сабақтарына TedED-ті енгізуге бағытталған зерттеуде білімгерлердің ағылшын тіліндегі оқу сабақтарында TedED бейнеклиптерін пайдалануға деген көзқарастарын және TedED-тің оқушылардың аффективті факторларына әсерін анықтады. Сабақтарда студенттер оқу алдындағы әрекет ретінде TedED бейнеклиптерін көрді. Сұхбаттардан, сауалнамалардан, бақылаулардан және оқушылардың апта сайынғы журналдарынан жиналған зерттеу нәтижелері TedED-ті EFL контекстіне енгізуге қатысты бірнеше педагогикалық әсерлерді көрсетті. TedED EFL ағылшын тілі сабақтары үшін өте пайдалы, бірақ оқушылар оларды қиын деп қабылдамауы үшін нұсқаушылар TedED сайтынан жеңіл, әртүрлі және қызықты бейнеклиптерді таңдауы керек [2].

TED-Ed – белгілі TED Talks бағдарламасына байланысты тегін веб-негізделген бейне қызметі. TED-Ed нұсқаушыларға веб-сайттағы бейнелерді студенттерге үй тапсырмасы ретінде көру үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мұғалімдерге бейнелер төңірегінде сабақтар құруға және өз сұрақтарын, ресурстарды, жазбаларды және талқылау тақтасындағы жазбаларды қосу мүмкіндігі бар. Өйткені сабақтың «Қара, ойла, тереңірек қаз және талқыла» төрт тарауы оқушыларға мазмұнмен өзара әрекеттесу және түсінгендерін ой елегінен өткізу үшін көптеген мүмкіндіктер беріледі. Талқылау бөлімінде, мысалы, студенттер пікірталас тақтасында қойылған сұраққа жауап бере алады. TED-Ed тәрбиешілерге еркіндік береді үй тапсырмасына, кеңейтілген тапсырмаларға, макияжға арналған викториналық тапсырмаларға немесе жобаға негізделген нұсқауларға пайдалануға болатын жеке сабақтар жасаңыз.

TED-Ed платформасын пайдалану арқылы Пифагор теоремасы туралы сабақты жетілдіру жолын, бейнені таңдауды, сабақты құруды, жүзеге асыруды және TED-Ed арқылы жасалған студент нәтижелерінің қорытынды талдауын қарастырайық.

Ted-ED платформасын пайдалану

Алдымен TED-Ed басты бетіне сілтемені ашыңыз: <https://ed.ted.com/>. Математикаға бағытталған әртүрлі сабақтарды көру үшін Сабақтар қойындысын басып, Сабақтар бетінің сол жағындағы мәзірден Математика бөлімін іздеңіз. «Математика» түймесін басқан кезде бес түрлі бөлімдер пайда болады: Алгебра, Деректерді талдау және ықтималдық, Геометрия, Өлшеу және Сандар мен амал. Егер сіз осы бөлімдердің біреуін бассыз, әртүрлі тақырыптар туралы әртүрлі алдын-ала дайындалған сабақтар мен бейнелер көруге болады. Осы алдын ала дайындалған сабақтардың көмегімен тәрбиешілер кеңейтілген тапсырмаларды жылдам ұсына алады, ал мұғалімдер қызығушылық танытатын студенттерге олардың қызығушылығын арттыру үшін бірдеңе бере алады.

Ted-ED платформасында сабақ құру

Түпнұсқа сабақты жасау үшін пайдаланушылар <https://ed.ted.com/videos> сілтемесіне өтуі немесе «Сабақ жасау» түймесін басыңыз кез келген беттің жоғарғы жағы (1-сурет). Содан кейін пайдаланушылар кілт сөзді іздеу арқылы сабақтары үшін YouTube бейнесін таңдай алады немесе бейнеге URL мекенжайын енгізу арқылы. 2-суретте Пифагор теоремасы бейнесінің URL мекенжайы енгізілгеннен кейінгі сабақ беті көрсетілген.

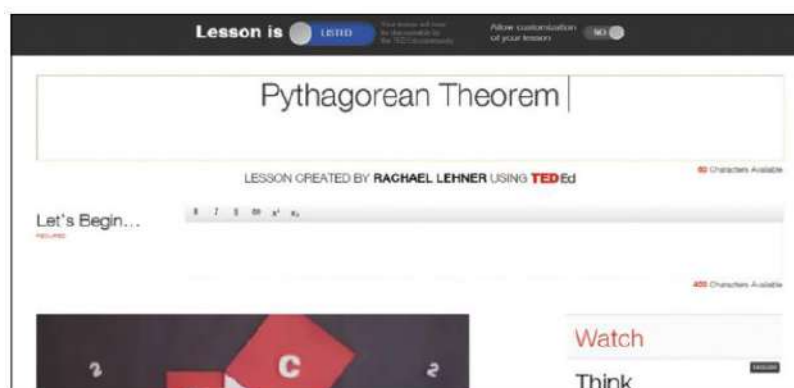
Бейне таңдалғаннан кейін пайдаланушылар сайттың Lesson Editor бөлігіне ауысады. Мұнда пайдаланушылар тақырыпты, мәтінді және қойылған сұрақтарды қоса, сабақ параметрлерін өзгерте алады. Сондай-ақ, пайдаланушылар өз сабақтарын алдын ала қарап, оны көпшілікке тізімдей алады және басқалардың теңшеуіне рұқсат бере алады. TED-Ed сайтында идеялармен, сондай-ақ жаңадан құрылған сабақтармен бөлісуге арналған қауымдастық бөлімі бар.

Бейнеге кіріспе жасағаннан кейін авторлар бірнеше таңдаулы сұрақтарды немесе ашық жауап беретін сұрақтарды енгізе алады (3-сурет). Әсіресе математика үшін ашық жауап беретін сұрақтар оқушылардың не ойлайтыны мен түсінетіні туралы түсінік беру болуы мүмкін. Оқушылардың математикалық лексикада жазылған жауаптарын теру арқылы педагогтар студенттерге сыныптағы пікірталастарда көмектесетін идеяларды нақты жеткізудің негіздерін құруда және нығайтуда.

Талқылау опциясының көмегімен (4-сурет) педагогтар жаңа талқылауларды қосуды, ескі талқылауларды шығаруды немесе кейінірек сақтау үшін талқылаудың жобасын жасауды таңдай алады. Студенттер талқылауға қатысу үшін TED-Ed есептік жазбасын орнатуы керек. Мұғалімдер оқушылардың үлгерімін бақылай алады және олардың жауаптары үшін жауап береді. Бұл сабақ үшін студенттерге Пифагор теоремасының нақты әлемде қолданылуын талқылау ұсынылады. Жылдам үй тапсырмасы студенттерді талқылау тақтасында хабарлама жіберуге, сондай-ақ басқалардың жазбаларына жауап беруге бағыттауы мүмкін.

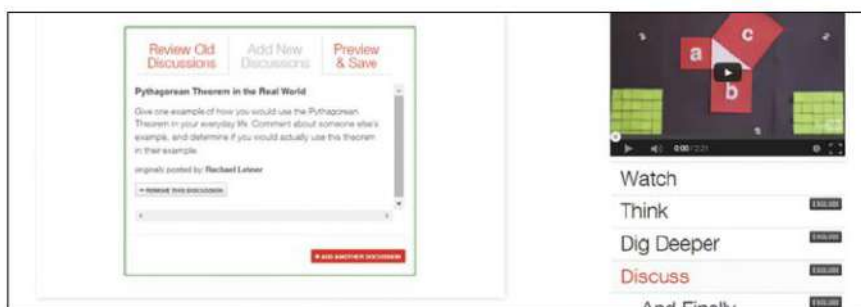
1-сурет. Ашылатын бет пайдаланушыларға TED-Ed көмегімен сабақ жасауға мүмкіндік береді.

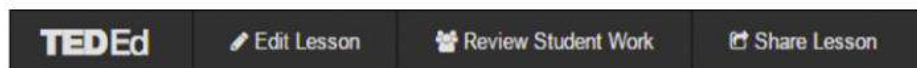
2-сурет. TED-Ed-те Пифагор теоремасы туралы сабақ бейнефильмді көруден басталады.

3-сурет. Сабақтың «Ойлан» бөлімі үшін пайдаланушылар бірнеше таңдау немесе ашық жауап пішімінде сұрақтар құра алады.

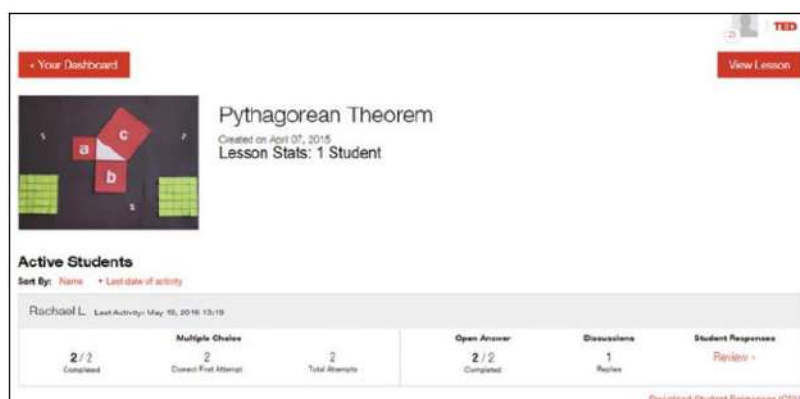
4-сурет. Студенттер пікірталас тақтасында түпнұсқа немесе жауап беретін пікірлерді орналастыра алады.

5-сурет. Құралдар тақтасының опциялары пайдаланушыларды сәйкес әрекеттерге бағыттайды.

Ted-ED платформасында студенттердің жауаптарын қарауға болады. Құралдар тақтасы (5-сурет) оқушы жұмысын шолу түймесін басу арқылы оқушының жауаптарын қарау опциясын көрсетеді. 6-суретте бір оқушының жұмысының есебі көрсетілген.

Бірнеше таңдау ұяшығы студенттер жауаптарының аяқталуы мен дәлдігін, сондай-ақ әрекеттердің санын көрсетеді. Оң жақта студенттің ашық жауап және талқылау барысы көрсетіледі және «Оқушылардың жауаптары» астындағы «Қарап шығу» түймесін басу мұғалімге әрбір жауапты оқуға мүмкіндік береді. Сайт сонымен қатар барлық студент жауаптарын CSV файлында жүктеп алуға мүмкіндік береді, ол өз кезегінде кестеге немесе электрондық кестеге импортталады. Осылайша, пайдаланушылар жауаптарды әріптестерімен бөлісе алады немесе жауаптарды талдау үшін сақтай алады.

6-сурет. Студент жұмысының есебі бақылау тақтасында пайда болады.

Ted-ED платформасын пайдалану бойынша кеңестер

Әртүрлі қолдану мұғалімдер мен студенттерді қызықтыруы мүмкін:

- Сабақтар үй тапсырмалары, жоба тапсырмалары, бағалаулар немесе кеңейтулер болуы мүмкін.
- Студенттер ұялы телефондар немесе планшеттердегі бейнелер арқылы өздерінің TEDEd сабағын жасай алады.
- Шығармалар әндер, скиттер, стоп анимациялық мультфильмдер, фильм трейлерлері болуы мүмкін.
- TED-Ed сабақтарын студенттер арасында бөлісуге және кейінгі жылдарға сақтауға болады.
- Кәсіби оқытуды қызметкерлерге сабақ арқылы бөлісуге болады.
- Аудандар әртүрлі мектептер арасында сабақтар жасап, бөлісе алады.
- TED-Ed қолданбасын PowerPoint®, Google Slides, Prezi® және т.б. басқа презентациялар құралы ретінде пайдалануға болады.

Тұтастай алғанда, бұл құралды пайдалану нәтижесінде пайда болатын байланыс әсерлі. TED-Ed оқудың басқа мүмкіндіктерін қамтамасыз ете отырып, мұғалімдер мен студенттерге математикалық түсінікті қалыптастыру үшін қажет сыни ойлау дағдылары мен коммуникация дағдыларына назар аударуға мүмкіндік береді [3].

Технологиялар, ойын-сауық, дизайн және білім беру (TED-Ed) – бұл қоғамдық тұтынушыларға, әсіресе EFL мұғалімдері мен студенттеріне арналған білім беру тақырыптары мен өзекті мәселелерді қамтитын бірнеше шынайы бейне материалдарды ұсынатын тегін онлайн веб-сайт. Тыңдау дағдысы екінші немесе шет тілін үйренудің маңызды бөлігі болып табылады, өйткені студенттер жаңа ауызекі сөйлеу тілін және күнделікті қарым-қатынаста қолданылатын мақсатты сөздік қорларын игереді. Демек, TED-ED студенттердің тыңдау дағдысын жақсарту үшін EFL сыныптарында шынайы тыңдау материалдары ретінде қолданылуы мүмкін. Бұл зерттеу TED-ED бейнелері бойынша оқытылатын студенттер мен басқа бейне түрлері бойынша үйретілген студенттердің тыңдау дағдыларында айтарлықтай айырмашылық бар-жоғын анықтауға бағытталған. Зерттеуге Сурабаядағы жекеменшік мектептердің бірінде оқитын 60 он бірінші сынып оқушылары қатысты. Бұл сандық зерттеу тыңдап түсіну тесті мен сауалнама деректерін жинады. Зерттеуші IBM SPSS 25 қолданбасындағы деректерді талдау үшін тәуелсіз үлгі Т-тестін қолданды. Нәтиже t-тестінің баллы 58 еркіндік дәрежесі (df) үшін сыни мәннен 2,176 жоғары, эксперименталды топтың (TED-ED) орташа мәні 71,30 және бақылау тобының (бейнелердің басқа түрлері) 66,20 екенін көрсетті. Сондықтан, бұл TED-ED бейнелері бойынша оқытылатын студенттер мен басқа бейнелер бойынша оқытылатын студенттердің тыңдау дағдыларында айтарлықтай айырмашылық бар екенін дәлелдеді. Бұл зерттеу сонымен қатар студенттердің тыңдау әрекеттерінде қолданылатын TED-ED туралы оң пікір алды.

TED-ED бейнелерін көрсету тыңдау әрекеттеріндегі басқа бейнелерді көрсетуге қарағанда тыңдауды түсінудің жақсы жетістігіне әкелді. Бұл эксперименттік топ (TED-ED) мен бақылау тобының (басқа арналар) арасында студенттердің тыңдаудан кейінгі сынақ ұпайларында статистикалық маңызды айырмашылық болған осы зерттеудің нәтижесімен расталады. TED-ED бейнелерін көрсету студенттердің оң қабылдауына ие болды, бұл бейнелер жаңа нәрселерді үйренгісі келетін және өзекті мәселелерді, әсіресе жаңа тілді үйренгісі келетіндердің барлығына пайдалы болуы мүмкін деп санайды. TED-ED ұсынатын артықшылықтарға назар аудара отырып, студенттер жаңа инновациялық оқу атмосферасын сезініп, сөздік білімдерін арттырады және коммуникативті дағдыларын дамытады. Сондықтан, TED-ED бейнелерін шет тілін үйренуде қолдану ұсынылады, себебі бұл бейнелер студенттердің қызығушылығы мен мотивациясын арттыра алады. тыңдау әрекеттерін үздіксіз және белсенді түрде біріктіру [4].

TED-Ed 2013 жылдың шілдесінде TED-Ed клубтарының пилоттық жұмысын бастады. Бүгінгі таңда 20-дан астам елдегі 100-ден астам мектеп топтары пилоттық бағдарламаға қатысты және мыңнан астам топ TED-де клуб ашуға қызығушылық танытты. Тәжірибе барысында TED-Ed клубтары студенттердің назар аударарлық белсенділіктерін көрді: әсіресе әдеттегі сынып жағдайында қатыспаған студенттердің әңгімелеу мен презентация дағдыларын дамытуға көмектесе алды.

TED-Ed туралы TED-Ed-тің бөлісуге тұрарлық сабақтарды құру міндеттемесі TED-тің тамаша идеяларды тарату миссиясының кеңеюі болып табылады. TED-Ed-тің өсіп келе жатқан сабақтар кітапханасында сіз мұқият таңдалған білім беру бейнелерін таба аласыз, олардың көпшілігі TED-Ed платформасы арқылы ұсынылған дарынды мұғалімдер мен аниматорлар арасындағы ынтымақтастықты бейнелейді. Бұл платформа пайдаланушыларға тек TED емес, кез келген пайдалы білім беру бейнелерін түсіруге және бейне айналасында теңшелген сабақты оңай жасауға мүмкіндік береді. Содан кейін пайдаланушылар TED-Ed сабақтарын жалпыға ортақ немесе жеке таратып, олардың әлемге, сыныпқа немесе жеке оқушыға әсерін бақылай алады. Бұл платформа сонымен қатар TED-Ed клубтарының үйі

болып табылады — бұл бүкіл әлемдегі студенттердің ең жақсы идеяларын ынталандыруға және атап өтуге бағытталған қызықты жаңа бағдарлама.

Қорытындылай келе, инфографиялық құралдар, олардың ішінде – Ted-ED, математикалық білімді құрылымдау және жүйелеу, танымдық белсенділік пен математиканы оқыту үдерісіне қызығушылықты арттыру, оқушылардың интеллектісін дамыту және сабақтас тақырыптарды насихаттау үшін тиімді, үздіксіз оқуға және болашақ кәсіби әрекеттерге қол жеткізуге бола алатынын құрал екенін атап өтеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исламгулова Г.Ф. Инфографика в теории пределов. КАИТ. №1(22), 2017. – 17-19 б.
2. A Method Of Teaching And Learning English in College General English Classes Utilizing TedED. (2014). English21, 27, 197-226.
3. Urban Discovery CEO Appears on #TEDEdChat about School Redesign with a Focus on Equity and Outcomes. (2021). *PR Newswire US*.
4. Rachael Lehner. (2017). Creating Mathematical Lessons Using TED-Ed. *The Mathematics Teacher*, 110(6), 466-468.
5. Damayanti D.A., Sumarningsih S. (2022). The Effectiveness of TED-ED Videos as Audiovisual Input in Listening Activities. *Journal of English Language and Education*, 7(1), 114-122.

ӘОЖ 372.851:004.4

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚИТУ ПРОЦЕСІНДЕ YOUTUBE РЕСУРСЫН ПАЙДАЛАНУ

Болеева Л.К.¹, Ережепова Ж.С.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²БВ05413 - «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы

М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Мақалада математиканы оқыту кезінде YouTube платформасын пайдалану аспектілері қарастырылады. YouTube платформасын қолдану мұғалімнің сыныптағы дәстүрлі сабағының баламасы ретінде балаларға сапалы және көпжақты білім беру мүмкіндігін қалыптастырады. Бұл ресурс балалардың өздігінше оқу қабілетін байқауға және мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіруге жағдай жасайды.

Кілт сөздер: математиканы оқыту, YouTube платформасы, орта білім, мұғалімнің педагогикалық шеберлігі, өз бетінше білім алу.

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты использования платформы YouTube в обучении математике. Использование платформы YouTube в качестве альтернативы традиционному уроку учителя в классе создает возможность дать детям качественное и разностороннее образование. Этот ресурс обеспечивает условия для наблюдения за самостоятельной обучаемостью детей и повышения педагогического мастерства учителей.

Ключевые слова: обучение математике, платформа YouTube, среднее образование, педагогическое мастерство учителя, самостоятельная обучаемость.

Annotation. The article examines the aspects of using the YouTube platform in the teaching of mathematics. Using the YouTube platform as an alternative to the traditional classroom lesson of the teacher creates an opportunity to provide quality and multifaceted education to children. This

resource provides conditions for observing children's independent learning ability and improving teachers' pedagogical skills.

Keywords: teaching mathematics, YouTube platform, secondary education, pedagogical skills of a teacher, independent learning.

Цифрлық технологиялардың дамуы және оларды адам қызметінің әртүрлі салаларында пайдалану әсер еткен қоғамдағы өзгерістер білім беру стратегиясын үздіксіз түзетуді талап етеді. Бүгінгі білім берудің болмысы оқушы тұлғасының дамуын тежейтін және оқытудың вербалды монологиялық концепциясына бағытталған трансмиссивті әдістерді алға қою мақсатында оқыту процесін дараландыруға бағытталған оқытудың конструктивті тәсіліне көбірек көңіл бөлуде. Оқушылардың компьютерлік ойлауын дамыту тек еңбек нарығында IT мамандарының тапшылығына байланысты маңызды емес, көбінесе компьютерлік ойлауды көбірек мамандықтар талап ететіндігімен байланысты. Информатикалық ойлауды күнделікті жағдайларды шешу үшін де қолдануға болады. Сонымен қатар, ол дағдыларды меңгеруге, мәселелерді шешуге, шығармашылыққа немесе құрылымдау қабілетіне көмектеседі.

Интерактивті деректерді қолдану қажеттілігі, соның ішінде бүкіләлемдік пандемияға байланысты, білім беру жобасы жойылып, әртүрлі конфигурациялардағы әртүрлі деректерді, бейне, аудио, хабарландыру опцияларына ауыстырылды. Осы таңда, әсіресе, YouTube платформасының қолданысы артты. Әлем педагогтары өз сабақтарын осы сайтқа жүктей бастады. Мектеп бағдарламасы мен университет дәрістерінен бөлек қосымша білім беретін каналдар да YouTube кеңістігінде көбейді. Сонымен қатар, осы желілік ресурс бизнес-ресурсқа айналғанын көруге болады.

Қосымша оқу ресурстары ретінде YouTube бейнелері мектеп пәндерін оқыту үшін сәйкес бейнелер пайдаланылса, оқу тәжірибесін жақсартады. Демек, бейнені көрудің өзектілігін сезіну үшін бейнелер мектеп пәндері бойынша сабаққа қатысты болуы керек. Чжоу және т.б. (2020) оқушылар мектептегі оқуға қатысты оң нәтижелерге қол жеткізгісі келсе, YouTube-ті оқу көзі ретінде пайдалануды жөн көреді деген қорытындыға келді. Бұл оқушылардың назарын аударуға ынталандыру үшін оқу бейнелері мектеп сабақтарымен сәйкес келуі керек екенін негіздейді. Сонымен қатар, бейне сабақтар оларды тұтыну қажеттілігін сезіну үшін мектепте оқытылатын оқу бағдарламасына негізделуі керек. Атап айтқанда, бұл жаңа қалыпты жағдайда бейне сабақтар оқытуды қызықты ететін модульдік оқытуға қосымша материалдар ретінде енгізілуі керек [1]. Нұсқаушы сонымен қатар пайдаланылған материалдарды дұрыс таңдау және сапалы бағалау және оларды оқу процесіне қосу үшін жеткілікті тәжірибелі болуы керек. Яғни, бейнематериалдарды таңдағанда, олардың белгілі бір шарттарға сәйкес келетініне көз жеткізген дұрыс [2]. Олар:

- Тақырыпқа толық сәйкестігі;
- Материалдың өзіндік ерекшелігі;
- Тілдік нормаға сәйкестігі;
- Нақты және сапалы түсініктеменің болуы;
- Материалдың тиімді ұзақтығы, тым ұзақ бейнематериалдар оқушыны шаршатуы мүмкін.

Интернеттегі мектеп математикасы - бұл мектеп бағдарламасын түсіндіретін екі тілді арна.

Bilimland.kz платформасы – елу мыңнан астам мектепке дейінгі және мектеп бағдарламаларын қамтитын үш тілде білім беретін білім беру платформасы.

GetAClass платформасы – бұл суреттер негізінде математикалық ережелер мен шешімдерді көрсететін арна. Онда он бес минутқа дейінгі бейнелер бар.

Да Винчи платформасы – жетекші ғылыми білім беру орталықтарының бірінің арнасы.

Numberphile платформасы – сандар мен математика туралы қызықты фактілерді түсіндіретін ағылшын тіліндегі арна.

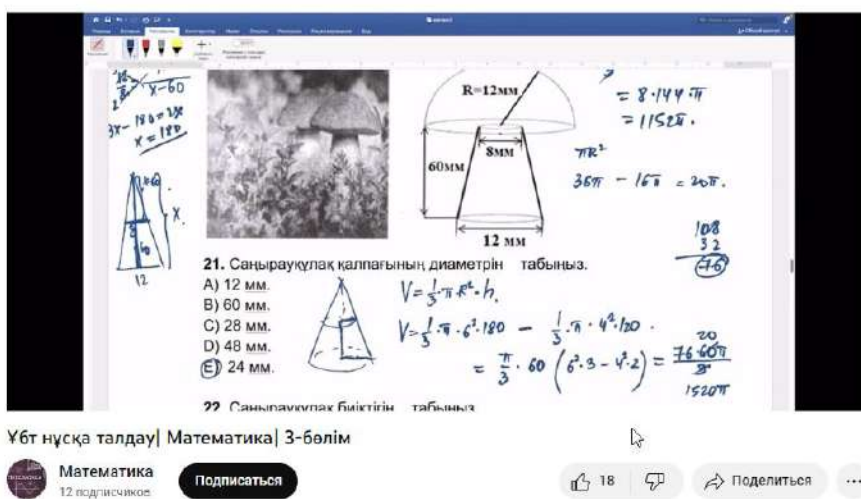
Сонымен қатар, YouTube бейнематериалдарын мектептің оқыту процесіне кіріктірген зерттеуге сәйкес, оқу процессінің нәтижелері бейне туралы түсініктеме болғанда

айтарлықтай жақсарғаны анықтады. Бұл мұғалімнің бейнені оқушылардың түсіну деңгейіне сәйкес сабақтың мазмұнын түсіндіре отырып жасауы керек дегенді білдіреді [1].

Мұғалім тәжірибесі мен оқу бейнелерін инновациялық пайдалану арасында байланыс пайда болды, бұл бейнелерді пайдалану тәжірибенің даналығымен жетілдірілетін педагогикалық шеберлік екенін көрсетеді.

Youtube каналында математиканы оқытудың практикалық түрде жүзеге асырылуы.

Математика есептерін талдаған бейнероликтер түсіріліп, жеке Youtube каналына жүктелінді. Математика сабақтарын дайындағанда мұғалім тек есепті шығару барысын көрсететін жазбаларды ғана (1-сурет) немесе жазбалармен қоса өзін де түсіру (2-сурет) сияқты таңдауы бар [3]. Егер тек жазбаларды көрсету оқушының зейінін сабақ берушінің артық қимыл-қозғалысына бөлдірмей, тек қажетті заттарға назар аударса, видеода мұғалімнің болуы тыңдаушының өзін сол сыныпта болғандай сезіндіреді. Тағы бір маңызды ерекшелік: егер педагог планшет немесе сол сияқты дисплейде жазып және бір мезгілде экранды түсіре алатын құрылғысы болмаса, кәдімгі тақтада жазып, түсіндіру процессін видеоға жаза алады. Ал, Youtube платформасының мүмкіндіктерін қарастырсақ, кез келген бейнеге басқа тілдерде субтитрлік аударма қосуға, бейнесабақтарды бөлісуге, каналда өзіндік жұмысқа сұрақтарды постқа жазуға, жоғарыда аталған форматтардан басқа да форматтарда, түсініксіз есептерді комментарийлерде талқылауға, солайша түсіндіру әдісінде олқылықтарды түсініп, әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге және түсіндіру әдісін жетілдіруге болады. Мұндағы субтитрлердің болуы есту қабілеті нашар адамдарға үлкен көмек.

1-сурет. Математиканы видеосабақтармен оқыту мысалы [4].

2-сурет. Математиканы оқытудағы видеоларды пайдалану.

2-суретте осы мақаланың және YouTube "Математика" арнасының авторы – Ережепова Жанат математика сабағын түсіндіру барысында көрсетілген. Бұл арнада математика пәнінің

есептері тақтада және Word бағдарламасында экранды жазу арқылы бейнелер жүктелген (1, 2-суреттер).

Студенттер кез келген уақытта аз шығынмен оқуды жалғастыра алатын мазмұнды оқу ресурсы ретіндегі YouTube-ті мұғалімдер білім алуды жақсарту және дағдыларды дамыту үшін оқыту процесінің құралы ретінде пайдаланулары мүмкін. Ол оқушылардың мектеп пәндеріне деген қызығушылығын арттыру арқылы оқуды жеңілдетеді, сабақтың мазмұнын түсінуді жақсартады және өз бетінше оқуды ынталандырады. Сонымен қатар, YouTube оқушыларға оқу қарқынын өздеріне сай бейімдеуге қамтамасыз етеді, өйткені олардың кез келген уақытта және кез келген жерде бейнені кідіртуге, алға жылжытуға немесе қайта ойнатуға мүмкіндіктері бар. YouTube-ті пайдалану тегін болғандықтан, мұғалім онлайн-дәрістерді бетпе-бет оқытуға балама ретінде оқыту процессінде пайдалана алады. Қызықты әрі көңілді жасалатын YouTube бейнелері студенттердің белсенділігі мен қатысуын арттырып, сыни ойлау қабілеттерін арттыруға көмегі зор. Осылайша бұл платформамен жұмыс мұғалімнің уақыты мен күшін үнемдейді.

Қорытындылай келе, YouTube ресурстарын оқу процессінде қолдану оқушының да, мұғалімнің де білімін, сыни тұрғыда ойлауын жетілдіріп, дамытады. Мұғалімнің YouTube платформасында өзінің не біреудің дайын бейнематериалдарын көрсете және оқушылармен бөлісе алатындықтан өз уақытын үнемдейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Insorio A.O., Macandog D.M. (2022). Video Lessons via YouTube Channel as Mathematics Interventions in Modular Distance Learning. *Contemporary Mathematics and Science Education*, 3(1), ep22001. <https://doi.org/10.30935/conmaths/11468>
2. Сафонов В.И. Организация подготовки учителей математики к использованию информационных технологий // 2008г
3. Математика. <https://www.youtube.com/@ubtnusqataldauzhanat>
4. Математика. (2023, April 19). ҰБТ нұсқа талдау| Математика| 3-бөлім [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=JYw_RJQxd3o

UDK 378

INNOVATIVE TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY

Ismailova R.B. - senior lecturer, candidate of Pedagogical Sciences

Daukenova A.B. - 1st year master's student

Tapalova D.B. - 1st year master's student

Faculty of engineering and information technologies,

Department of social and humanitarian disciplines

Almaty Technological University, Almaty

Аңдатпа. Мақалада оқу үрдісінде инновациялық технологияларды дамыту және пайдаланудың өзекті мәселелері қарастырылған. Білім беру жүйесін реформалау контексінде студенттерді оқытудың әдістері мен озық тәсілдері, білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген. Талдау озық және студенттерді әзірлеудің дәстүрлі түрлерімен салыстырып қарағанда инновациялық тәсілдің артықшылықтары негізделген. Оқытудың негізгі инновациялық тәсілдерді пайдалану ерекшеліктері көрсетілген. Университеттің білім беру процесінде олардың мүмкіндіктері мен негізгі сипаттамалары, ЖОО-ның оқу процесіне

түрлі жаңа белсенді әдістерді енгізумен байланысты әрі қарайғы зерттеулерде оқыту қарастырылған.

Кілт сөздер: инновациялық әдістер, университеттер, білім беру процестері, ақпараттық технологиялар, интерактивті әдістер.

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные вопросы развития и использования инновационных технологий в учебном процессе. В контексте реформирования системы образования предусмотрены методы и передовые подходы к обучению студентов, задачи дальнейшего развития системы образования. Анализ является передовым и основан на преимуществах инновационного подхода по сравнению с традиционными формами подготовки студентов. Показаны особенности использования основных инновационных подходов к обучению. В образовательном процессе университета предусмотрены их возможности и основные характеристики, обучение в дальнейших исследованиях, связанных с внедрением в учебный процесс вуза различных новых активных методов.

Ключевые слова: инновационные методы, университеты, образовательные процессы, информационные технологии, интерактивные методы.

Annotation. The article discusses topical issues of development and use of innovative technologies in the educational process. In the context of reforming the education system, methods and advanced approaches to teaching students, the tasks of further development of the education system are envisaged. The analysis is based on the advantages of an innovative approach compared to traditional forms of advanced and student development. Features of the use of the main innovative approaches to training are shown. Their capabilities and main characteristics in the educational process of the university, training in further research related to the introduction of various new active methods in the educational process of the University are considered.

Keywords: innovative methods, universities, educational processes, information technologies, interactive methods.

Improving the quality of education is becoming one of the most important tasks not only for Kazakhstan, but also for countries around the world. Today, the strategic development of an individual, society, nation and 31 states depends on the level of education. To prepare an effective graduate, to stimulate competent education and further existence in all significant areas, it is necessary to implement innovative approaches in teaching, develop cognitive, communicative and personal activity of students. In our opinion, a unified approach to the application of innovative methods in this area has not yet been formed, it is obvious that there is a large reserve in improving the effectiveness of pedagogical education and the educational process. At the same time, special attention should be paid to areas of educational work, where an innovative approach to teaching students should be systematic and instill everything on themselves. At the same time, it is necessary to revise theoretical and practical methods, the development of educational, professional and pedagogical future specialists, as well as new technologies and approaches to teaching in the educational process. The works of domestic and foreign scientists Martin, L. Svenson, M. Skatkin, V. Bepalko, V. Slastenin, O. et al. are devoted to solving this problem [1;2;3, p.172].

The introduction of innovative methods of effective teaching into the educational work and on the basis of which the competence of the graduate of the main professional university consists in the use of various active forms and methods of learning.

The transition from explanatory and illustrative teaching to innovative and effective is characterized by a special application in education. Modern information and various interactive technologies, audio tools that provide individualization of e-learning, video and learning, as well as contributing to development and orientation, etc [4, p.183].

Among the most relevant innovative approaches to learning at present, the following can be distinguished: problem and game technologies, technologies of collective and group activity, simulation approaches to active learning, methods of analyzing real situations, collaborative learning, creative learning, interactive learning, integrated classes, adaptive learning, innovative

educational project activities, lecture and press conferencesconference, lecture-talk, lecture-visualization, lecture-debate, etc.

Game modeling uses various types of games: business, organizational and activity, innovative, reflexive games to relieve stress and substantiate innovative thinking, search and test, etc. It is obvious that the productive and transformational activity of students prevails in business games. For example, you can make the most effective choice from the options and alternatives of solutions for which educational games are most needed. Business games in the field are now used in higher education institutions, where training is very widespread, and often in senior courses, when passing specialized disciplines primarily related to economics and management, law, management, etc.

Innovative education implies project activity and in order to create an effective model, it is necessary to increase cognitive interests, as well as creative abilities, the purpose of which is the development of individuals and legal entities. This method involves the development of technology for the presentation of various types of creative activity (reports, reports, abstracts on various professionally important topics). Pedagogical innovations, in this case, an approach to a new teaching methodology, the application of new approaches are aimed at the formation of technologies for the use of multimedia teaching tools and creative abilities of students.

The project method refers to research. The purpose of this method is to form students' cognitive abilities, the ability to independently use the information received, navigate the information environment, develop critical thinking and creative abilities the project method is based on independent, organized activity of students-individual, paired or group, implemented by students in a limited time. This approach is based on the methodology of group learning.

Co-education is a method based on the organization of training based on a small group formation (usually from 3 to 6 people). Collaborative learning is collective learning 32, the purpose of which is the joint creation of new knowledge as a result of collective learning. The work on this technology includes: dividing students into groups of 3-5 people for joint training, working on a specific task, and the purpose of such cooperation is to find the right solution to the problem, preparing a project based on previous experience and knowledge. The main result of the work of the groups will be their acquisition of new knowledge in the collective process, a certain, formulated approach will be agreed with all members of the group. In addition, the group's work on the task is limited in time and its result, as a rule, is only when the group presents the product of collaboration. the teacher evaluates.

Creative learning presupposes free access of each student to the information resources of the Internet and is based on the following principles:

- the basis of creative learning is an educational product developed by the prospective student;
- compliance of the created educational product with the internal needs of the student;
- individual educational trajectory of the student in accordance with his individual characteristics;
- interactive training based on the use of information and communication technologies;
- open contact with developing educational products.

Integrated classes contribute to the formation of a holistic, indivisible worldview into "subject areas". This not only allows students to better navigate educational disciplines, but also teaches them the principles of adaptation, which allow them to easily adapt to environmental changes. Integrated classes allow you to learn the subject of the study more deeply.

The essence of this technique is that each teacher attending an integrated lesson must present the meaning of the material being studied with a special point for each subject. In addition, there are forms of classes in which identity plays an important role. Students pay great attention to the presence of several teachers in the classroom at once and various ways of presenting educational material.

Interactive methods - a conversation in the mode, a dialogue with someone, implies interaction,. The essence of interactive methods, in contrast to active ones, is that their orientation towards more is an expanded interaction of students not only with the teacher, but also with each

other, as well as with the predominance of activity. The purpose of the interactive method is to organize the learning process in such a way that all students are involved in the process of cognition. At the same time, the activity of students within the framework of this joint method consists in the fact that each of the participants in the educational process contributes to a separate personal contribution, ideas, experience as a result of knowledge exchange. Such training negates the priority that one student, and the rest-one look,. For this purpose, individual, pair and group classes, research and creative projects, game methods with various sources of information are analyzed and used in the classroom. The activity of the teacher in such lessons is reduced to the direction of the students' activities to achieve the objectives of the lesson.

Immersive technologies are at the heart of virtual reality training – a virtual extension of reality that allows you to better perceive and understand the surrounding reality. That is, they literally immerse a person in a given event environment. It is worth mentioning separately that virtual reality contributes to the gamification of the learning process. A significant part of the information can be submitted in a playful way. And in the same way to consolidate the material, conduct practical exercises and much more. Thus, dry theory becomes clear, understandable and much more interesting, which further engages students and increases the effectiveness of education.

There are several advantages of the immersive approach.

- Visibility. Virtual space allows you to examine in detail objects and processes that are impossible or very difficult to trace in the real world. For example, anatomical features of the human body, the work of various mechanisms, and the like. Flying into space, diving hundreds of meters under water, traveling through the human body – VR opens up enormous possibilities.

- Concentration. In the virtual world, a person is practically not affected by external stimuli. He can concentrate entirely on the material and assimilate it better.

- Involvement. The scenario of the learning process can be programmed and controlled with high accuracy. In virtual reality, students can conduct chemical experiments, see outstanding historical events and solve complex problems in a more exciting and understandable way.

- Safety. In virtual reality, you can carry out complex operations without any risks, hone your transport management skills, experiment and much more. Regardless of the complexity of the scenario, the student will not harm himself or others.

- Effectiveness. Based on the experiments already conducted, it can be argued that the effectiveness of VR training is at least 10% higher than the classical format [5].

Creating conditions that are comfortable for the student, in which he feels successful in the learning process, is the goal of interactive teaching methods. As mentioned above, interactive learning primarily involves a dialogue, but not only between a student and a teacher, but also in a student-student format.

Tasks set by interactive teaching methods:

- arousing students' interest in discipline and self-education;
- formation of students' own opinion and ability to defend their positions;
- formation of social and professional skills;
- effective assimilation of the taught material;
- independent search by students for ways and options to solve the task, as well as justification of the decision made;
- establishment of active interaction between students, learning to work in a team;
- formation of the level of conscious competence of the student.

There are various interactive forms in education:

- the "round table" method;
- debates;
- brainstorming;
- business and role-playing games;
- case-study (analysis of specific situations, situational analysis);
- trainings, master classes [6, p.201].

The core of adaptive learning is the individualization of the learning process based on the use of electronic training courses that take into account the personal, psychological qualities of students, such as the speed of perception of information, the initial level of knowledge, as well as individual learning goals and objectives. This technology can be divided into the following interrelated components: provision of adaptive course materials; adaptive testing; adaptive navigation.

The traditional educational process at the university provides students with educational knowledge, but the binding of this knowledge to a specific professional activity occurs sporadically, for example, during coursework, pre-graduate or industrial practices. Thus, mastering real professional knowledge and qualities by a student in these conditions is a complex process. Innovative education is focused on the formation of professional knowledge and qualities in the process of mastering innovative dynamics, for example, in the process of mastering typical innovations through an electronic textbook, where typical innovations are presented, demonstrating the course of development of this professional field of activity, professional tasks of an integral type are collected. Thus, the concept of professionalism becomes an integral quality of the graduate, which he synthesized himself in the course of his studies. The student's awareness of himself as a professional affects the outcome of the educational process, since it activates the motivation of self-development, which, in turn, turns the learning process into a source of satisfying the needs of a developing personality. In interactive learning technologies, the roles of the educator and the trainees, as well as the role of information, are changing significantly [7, p.43]

The organizational course "information technologies in physics and mathematics education" is provided by the educational and methodological complex:

- lectures, including computer support in demo mode;
- practical exercises based on training and demonstration modes. They offer work with "living geometry", Mathcad, electronic mathematical packages. Solving problems with Excel spreadsheets and other software, including application and tool software (in particular, tool systems that implement the capabilities of multimedia technologies), as well as the Internet/Internet technologies, etc.;

- research laboratory work aimed at the formation of skills to automate the construction of mathematical models of computational and information retrieval activities; processing of the information received or formulation of a mathematical hypothesis in which the objects, phenomena, processes or their models are defined, with subsequent prediction of results, formulation and generalization of experience, conclusions;

- Control and testing work.

Lectures and practical classes classroom-classroom system in the following subjects. When implementing research laboratory work, we use various directions of new innovative methods:

- the method of educational and research projects;
- method of telecommunication projects;
- training in cooperation.

The core of these methods is the formation of students' cognitive, creative abilities, skills of independent knowledge change, orientation in the information space, the development of critical thinking.

In conclusion, we can say that the central link of innovative teaching methods considered by us is active approaches that contribute to the creative, cognitive, and communicative development of students, therefore, the inclusion of innovative methods is a prerequisite for the preparation of highly qualified specialists for the educational process of the university. The main distinguishing feature of interactive methods in education is that students take the initiative in the educational process, which is stimulated by the teacher from the position of a partner-assistant. The process and result of obtaining knowledge acquires personal significance for each student, which allows them to develop the ability to solve problems independently. In order to conduct innovative technologies in teaching, first of all, it is necessary to change the stagnant stereotypes and habits of lectures among teachers themselves, which is not facilitated by passive methods. Also, it is necessary to reorient the traditional approach of obtaining knowledge to work with students, which allows them to actively

engage in independent thinking, the development of mental abilities, the ability to analyze, draw conclusions. For the successful implementation of effective forms of education, the teacher needs to have a comprehensive set of skills and knowledge based on the use of modern innovative methods of working with students. The use of such methods in the educational process pushes students to independent educational and cognitive activity, which contributes to the creation of a reasoned, creative educational atmosphere and at the same time provides a solution to a whole range of tasks of training, education and development.

List of references:

1. Kushimbetova S. the possibilities of using innovative technologies in improving the quality of education.- Almaty: education, 2008. - 172 P.
2. Alimov A. K. application of interactive methodology in higher education: textbook.- Almaty: 2009. - 163 p. 34
3. Dudchenko V. S. Fundamentals of innovative methodology. - M.: Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences, 2007. - p. 150
4. Bazilevich S. V., Brylova T. B., Gluhikh V. R., Levkin G. G. The use of innovative and interactive teaching methods during lectures and seminars. Science of Krasnoyarsk region. 2012. -p. 183
5. <https://hsbi.hse.ru/articles/virtualnaya-realnost-v-obrazovanii/>
6. Simonenko N. N. Management of educational services using innovative teaching methods // Bulletin of the Pacific State University. - 2012. — No. 2. — pp. 201-206.
7. The use of innovative technologies in the teaching of pedagogical disciplines [Electronic resource], Bukhara Institute of Engineering and Technology (Bukhara, Uzbekistan), 2014. -p.43

ӘОЖ 37.013

ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

**Бахтиярова Гульшат Рахметжановна – п.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы АӨУ профессор
Атчыбаева Жаныл Жолдасбаевна – Қ.Жұбанов атындағы АӨУ 2-курс магистранты
«Педагогика» факультеті**

**«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде этномәдени құндылықтарды негізге алудың маңыздылығы жан-жақты талданып, тұжырымдалады. Сонымен қатар «адамгершілік тәрбиесі» ұғымы туралы қысқаша көзқарас беріледі. Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде танымал педагог ғалымдардың зерттеулері сөз етіледі. Бастауыш сыныпта оқу мақсатына сай өткізілетін пәндердің маңыздылығы жан-жақты талданады. Этномәдени құндылықтар арқылы бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие берудің мүмкіндіктері мәні ашылады.

Кілт сөздер: ұлттық құндылық, бастауыш сынып, оқушы, адамгершілік, тәрбие, халық педагогикасы.

Аннотация. В статье всесторонне проанализирована и сформулирована важность принятия этнокультурных ценностей в нравственном воспитании младших школьников. Также дается краткий взгляд на понятие «нравственное воспитание». В нравственном воспитании младших школьников будут рассмотрены исследования известных ученых-педагогов. Всесторонне анализируется значимость предметов, проводимых в начальной

школе в соответствии с учебными целями. Через этнокультурные ценности раскрывается сущность возможностей нравственного воспитания младших школьников.

Ключевые слова: национальная ценность, начальная школа, ученик, нравственность, воспитание, народная педагогика.

Annotation. The article comprehensively analyzes and formulates the importance of adopting ethno-cultural values in the moral education of younger schoolchildren. A brief look at the concept of "moral education" is also given. In the moral education of younger schoolchildren, the research of well-known scientists and teachers will be considered. The importance of the subjects carried out in the primary school for the purpose of study is analyzed in detail. Through ethno-cultural values, the essence of the possibilities of moral education of Primary School students is revealed.

Keywords: national value, primary school, student, morality, education, folk pedagogy.

Қазіргі таңда еліміздің қоғамдық-саяси, рухани және мәдени өмірінде болып жатқан жаңартулар білім беру және тәрбие жұмысының мазмұнын қайта қарауды және жетілдіруді талап етеді. Осыған байланысты бүгінгі оқу-тәрбие үдерісінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – өркениетті, прогрессшіл бағыттағы моральдық қасиеттері мол және ұлттық тілін жоғалтпаған, басқа елдердегі замандастарымен тең дәрежеде бәсекелесуге қабілетті, терең білімді ұлттық мүддеге сай жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Қазақстан Республикасының ғасырлар тоғысында тәуелсіз елге айналып, саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйесінің әлемдік өркениет үлгісінде этномәдени құндылықтар негізінде бүкіл елдің мектеп жүйесін қайта құру ісі оқушылардың жан-жақты білім беру мәселелерін шешу қажеттілігін қойды.

ҚР-ның «Білім туралы» заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру мен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру міндетінің жүзеге асырылуы нақты атап көрсетілген [1]. Бұл міндеттің жүзеге асуы, соның ішінде этномәдени құндылықтар мен дәстүрлерді дамытуды қолдау ең алдымен жеке тұлғаға меңгертілетін білім мазмұнымен тығыз байланысты екені даусыз.

Осы талап тұрғысынан алғанда, бүгінгі білім беру жүйесін қайта құру барысында этномәдени құндылықтар негізінде болашақ жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуге білім берудің алғашқы сатысынан бастап ерекше назар аударуымыз керек. Этномәдени құндылықтар мен өскелең ұрпаққа адамгершілік тәрбие беру мәселесі – отандық педагогика және этнопедагогика ғылымдарының басты, өзекті мәселесі болып қала бермек.

Жас ұрпақты адамгершілікке баулып, тәрбиелеуде жалпы өз ой тұжырымдарында халықтың рухани-адамгершілік тәрбие тағылымын арқау еткен түрік ғұламалары Әл-Фараби, Ж.Баласағұни, М.Қашқари, Ибн Сина, А.Иүгінеки және т.б. еңбектерін бірінші кезекте атауға болады [2, б.97]. Осы тарихи тұлғалардың қай еңбегінде болмасын, баланы ерте жастан адамгершілікке, ізеттілікке, имандылыққа, қарапайымдылыққа шақырған тәрбиелік мәні зор ойлар көптеп кездеседі.

Ал әлемдік педагогика тарихында «*бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу*» мәселесі түрлі тарихи кезеңдердегі зерттеушілердің зерттеу нысаны болып, көптеген танымал педагогтардың (Я.А. Коменский, Г. Песталоцций, А.С. Макаренко, В.А.Сухомлинский және т.б.) еңбектерінде кеңінен қарастырылған, бұл мәселе кейін Ресейде Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский және т.б. ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын тапты [3, б.84]. Олар зерттеу барысында балаларды ерте жастан адамгершілікке тәрбиелеудің мақсатын, принциптерін, мазмұнын және оны жүзеге асыру жолдарын, ерекшелігін жан-жақты анықтап, негіздеуге талпынған.

Мәселен, Я.А.Коменский өз заманында оқушылардың бойында ерте жастан кішіпейілділік, сыпайылық және ізгілік секілді қасиеттерді тәрбиелеуді ескертті. Оның еңбегінің бүгінгі бастауыш мектеп педагогикасы үшін маңыздылығы сондай, ол – тәрбиедегі

жазалау әдісіне қарсы болды, сонымен бірге, мұғалім оқушыларынан тиісті мектеп тәртібін талап ете білуі керек деген тұжырымды баса айтты [4, б.156].

Бүгінгі педагогика ғылымының анықтамалығы (сөздігі) өз мазмұнында: «адамгершілік тәрбиесі – тұлғаның адамгершілік сана-сезімін, іс-әрекетін қалыптастырып, құндылық бағдарын айқындайтын тәрбие», - деп көрсетеді [5, б.13]. Демек, жас ұрпақты рухани адамгершілікке тәрбиелеу, адамгершілік түсінікті, адамгершілік сезімді және адамгершілік мінез-құлықты бірге тәрбиелеуден тұрады.

Осы және өзге көзқарастар мен зерттеулерді басшылыққа ала отырып, біз өз зерттеуімізге арқау болып отырған адамгершілік тәрбиесі дегеніміз – оқушылардың мінез-құлқының дағдылары, адамгершілік сезім мен этикалық білімді, тәрбиенің ықпалымен сананы мақсатты қалыптастырудың жолы деген өзіндік тұжырым жасаймыз.

Осы орайда біз үшін өткен ХІХ-ХХ ғасырлар аралығын қамтитын педагогика тарихындағы қазақ ағартушылары, қоғам қайраткерлері: Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев және т.б. шығармаларында ұрпақтың адалдық, адамгершілік, ақыл-ой, еңбекқорлық сияқты қасиеттерді дәріптейтін және халық даналығын жоғары бағалаған идеялары өте құнды екендігін ескереміз [6, б.79]. Олар халық даналығын оқу-тәрбие үрдісінде пайдалануға айрықша көңіл бөлудің маңыздылығын барынша дәлелдеуге талпынды.

Біз де түрлі тарихи кезеңдердің өкілдері болған педагог ғалымдар мен қазақ халық педагогикасына негізделген еңбектерден өз зерттеу мәселемізге қатысты ақпараттарды тауып, оларға баса назар аудардық. Тұтастай алғанда *халықтық педагогика* – тәлім-тәрбиелік ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы, тәрбие мәдениеті екендігіне көз жеткіздік. Осы салада қазақ халқының ұлттық тәрбиесіне ерекше мән берген зерттеушілер: С.Қ.Қалиев, С.А.Ұзақбаева, Ж.Ж.Наурызбай, Қ.Ж.Қожахметова, Қ.Бөлеев, Г.Р.Бахтиярова және т.б. еңбектерінде тұжырымдалған ой-пікірлер зерттеулерімізде басшылыққа алынып, негізгі ұғымдардың мәнін түсінуге мүмкіндік берді [7,8 б.93,85].

Ал жалпы мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу мәселелерін қазақ этнопедагогикасы материалдары негізінде жүзеге асыруға бағытталған Р.Төлеубекова, Г.Мұратбаева, Б.Қ. Игенбаеваның және т.б. ғылыми зерттеулерін ерекше атауға болады [9, б.79].

Байқап қарасақ, халықтың рухани мәдениетін, ұлттық тәрбие құралдарының мүмкіндіктерін ерте жастан бала тәрбиесінде пайдалануды тек бүгінгі күннің талабы деп қарауға болмайды. Ол қай уақытта да педагогика ғылымының зерттеу нысанынан түскен емес. Оның өнегелі үлгілерін жас ұрпақ тәрбиесінде пайдалану қажеттігін кезінде көптеген шетел педагогтары өз еңбектерінде айтып, педагогикалық тәжірибеде дәлелденгенін ғылыми жан-жақты талдаулар барысы аңғартуда.

Біздің пайымдауымызша, халықтық педагогика материалдарын оқу-тәрбие үдерісінде мақсатты, жоспарлы, жүйелі пайдалану оқушының адамгершілік тәрбиесіне, өз халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін қастерлеуге көмектеседі. Сондықтан, бастауыштан бастау алатын мектеп базасындағы оқу-тәрбие үрдісінде ұлттық құндылықтарымызды оқушыларға мақсатты, жоспарлы түрде адамгершілік тәрбие беруде тиімді пайдалануға аса жауапкершілікпен қарағаны жөн.

Ал осындай халық педагогикасының байырғы саласының бірі – халық шығармашылығы, яғни, халық ертегілері, мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер, озық әдет-ғұрыптарды жас ұрпақтың бойына сіңіру бүгінгі қоғамдық өмір қажеттілігінен туып отырған мәселе. Ендеше *қоғам талабына сай оқу-тәрбие үдерісінде осындай этномәдени құндылықтарды білім мазмұнына сай мақсатты, жоспарлы, әрі жүйелі оқушылар жас ерекшелігіне сай тиімді пайдалану* – оқушыларға жоспарлы адамгершілік тәрбие беріп, олардың білім, білік, дағдысының жетіліп, қалыптасуына септігін тигізеді.

Біз бұл орайда бастауыш мектеп тәжірибесінде, ең алдымен ұлттық құндылықтарымызды пән сабақтарында оқу мақсаттарына сай қолдану маңызды деп білеміз. Халық педагогикасын пән сабақтарына енгізудегі біздің зерттеуіміздің мақсаты –

оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу, яғни, парасаттылыққа, туған еліне деген сүйіспеншілікке, өз отбасына, достарына, бауырларына деген сыйластыққа, қазақ халқының салт-дәстүрлерін қастерлеуге үйрету. Сондықтан біз бастауыш сыныпта оқытылатын әрбір пәннің білім мазмұнын этномәдени құндылықтармен сабақтастықта, үйлесімділікте тығыз байланыстырып отыру тиімді деп білеміз.

Мәселен, «Әдебиеттік оқу» сабағында, оқушыларға адамгершілік тәрбие беруде мәтінді талдау жұмысының мәні өте зор. Мәтінді талдау кезінде оқушыларға кейіпкерлердің «көңіл күйіне» ерекше назар аудару талап етіледі. Өйткені өмірде де, әдебиетте де барлық жақсы-жаман әдеттер адамның көңіл-күйіне байланысты болып жатады. Сондықтан, баланы оқылған шығармадағы әр кейіпкердің әрекетіне және өзін қоршаған адамдардың көңіл-күйіне баға беруге үйретудің тәрбиелік мәні зор.

Оқу-тәрбие үдерісінде халықтық шешендік сөз өнерін кеңінен қолдану дағдыларын қалыптастыру, оқушыларға ана тілінің ерекшеліктерін, оның қыры мен сырын түсіндірумен қатар, адамгершілік құндылықтарды меңгертуге бағыттап, үлкендерді құрметтеу, кішіге қамқорлық жасау сияқты асыл қасиеттерді де бойына дарытады. А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, М.Жұмабаев, М.Мақатаев, Т.Айбергенов сияқты атақты ғалымдардың шығармалары арқылы оқушы бойына жетіспейтін қасиеттерді дарытудың да мол мүмкіндіктерін кезіктіреміз. Бұл орайда біз тек оқулықпен ғана шектелмей, іздену арқылы ғалымдар туралы қосымша ақпараттарды іздеп, тауып алып келуге тапсырмалар беруді ұйымдастырып, оқушылардың өз бетінше шығармашылық ізденісіне жол аша аламыз. Осындай ұтымды ұйымдастырылған әдіс-тәсілдер арқылы оқушы өз бетімен білім алуға дағдыланады.

Сонымен қатар, бастауыш сыныпта «Дүниетану» пәнін оқытуда «Қоғам», «Туған жер. Отан» бөлімдерінде ұлттық құндылық негізінде білім мен тәрбие аса жоғары дәрежеде беріледі. «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер» тақырыбында айтылатын өзекті мәселелерді қозғап, қазіргі таңда қоғамда болып жатқан ұлтымызға жат нәрсе тастанды балалар мен қарттар үйінен орын алған асыл қарияларымыздың көбею себептері сөз етіледі. Бұл тақырыптар оқушылардың өздерінің ойларын ортаға салып, ата-анасын, жасы үлкен кісілерді құрметтеуге, оларға қамқорлық көрсетуге баулиды. Бұл пәнді меңгертуде еліміздің тарихи-мәдени мұраларын қорғауға, Тәуелсіздік жолында өздерін құрбан еткен батыр ата-аталарының еңбектері мен ерліктерін де құрметтеуге үйрету маңызды болмақ. Түрлі танымдық тапсырмалар арқылы оқушының дүниетанымы кеңейіп, өз бетімен білім алуына жағдайлар жасау да ұстаздың шығармашылығын талап етеді.

Сол секілді қазақ этнопедагогикасы материалдарын мектеп тәжірибесінде «Математика» пәнін оқытуда тиімді пайдалануға болатын білім мазмұнының мүмкіндіктері баршылық. Мәселен, қара есептер – халықтық қазына. Ол дүниеге бірден келген жоқ, оған халықтың ғасырлар қойнауындағы еңбегі, білімі, өнері жұмсалған болатын. Балалардың тілін ұстартып, дүниетанымын кеңейтумен бірге оларды адамгершілік рухында тәрбиелеуде қара есептердің ерекше маңызы бар. Қара есептер – оқушылардың математикалық қабілетін дамытады. Мысалы, «Бие байлау» есебі. Қожайынның 17 биесінен 13 құлыны болды. Қожайын баласын шақырып алып: «Сарайда 3 қазық, теміртоқпақ бар. Ертең бие байлауымыз керек. Анау ойдым жерді көрдің бе? Сол жерден үшкілдеп желі тарт. Оны қалай болса солай емес, қарына бес биені, көрмесіне он үш құлынды байлайтын болайық. Отыз басыңды отыз құлаш жерге байлағанда құлындар биелерге қарап тұрсын, ал биелер желге қарсы тұрсын. Ар жағың өзің шеш», - дейді. Ұлы әкесінің айтқан сөздерін екі етпей, ыждағаттап желіні құрды. Оны көрген әкесі қатты риза болады. Осыған ұқсас есептер өте көп, қазақтың байырғы қара есептерін оқушылардың жас ерекшелігіне сай пайдалану қажет. Математика пәні – оқушылардың интеллектуалды дамуының қажетті деңгейін қамтамасыз етеді.

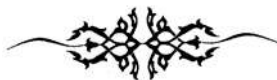
Жүргізілген ғылыми-практикалық талдаулар кіші мектеп оқушыларының адамгершілік тәрбиесінде этномәдени құндылықтарды пайдалануға байланысты өзіндік қорытындылардан басқа, бізге бірқатар әдістемелік ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Атап

айтсақ, *біріншіден*, қазақ халқының этномәдени құндылықтары білім беру мазмұнына сәйкес қолданылуы керек, бұл бастауыш сынып оқушыларын жан-жақты етіп тәрбиелеуді тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады; *екіншіден*, бастауыш мектептерде оқу процесінде халықтық педагогика материалдарын іріктеп пайдалану кезінде бастауыш сынып оқушыларының жас және жеке ерекшеліктерін ескеру қажет; *үшіншіден*, этникалық мәдени құндылықтар әр оқу пән қарастыратын білім мазмұнына, әр сабақтың тақырыбына, оқу мақсаттарына сәйкес таңдалуы керек.

Сонымен тұжырымдай келе айтқанда қазақ халқының этномәдени құндылықтары өзінің танымдық-тәрбиелік мәнді мазмұндылығымен, көркемдігімен, табиғи үйлесімдікте мектептің оқу-тәрбие процесінде мақсатты, жоспарлы пайдаланылса, кіші оқушыларда терең білім, біліктерді қалыптастырып қана қоймай, оларды ерте жастан еңбеккорлыққа, Отанға деген сүйіспеншілікке, адамгершілікке тәрбиелеуді жүзеге асыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. //Егеменді Қазақстан, 2011 жыл. (қаралған уақыт 12.02.2023 жыл 20:41)
2. Бұзаубақова К.Ж. Педагогика: Оқулық . /К.Ж. Бұзаубақова. – Тараз: ИП «Бейсенбекова А.Ж.», 2019. – 329 б.
3. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: Оқулық. – Алматы: «Нұр-пресс», 2005. – 228 бет.
4. Коменский Я. А. Избр. Пед. Соч. – М.: АПН РСФСР, 1982. – 570 с.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздіктері: Топатама – Алматы: «Мектеп», 2002. – 260 б.
6. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: I том. /Құраст. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.
7. Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Білім 1995. – 232 б.
8. Бахтиярова Г.Р. Қазақ халқының дәстүрлі педагогикалық мәдениеті. Монография. – Ақтөбе, 2012. – 372 б.
9. Ұзақбаева С. А. Қазақ халық педагогикасы. – Алматы: Зере, 2013. – 160 б.

ӘОЖ 37.037.1

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ҮШІН ТАҢЕРТЕҢГІЛІК ЖАТТЫҒУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Байлыбеков Төленді Рахметуллаұлы

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп оқушылары үшін таңертеңгілік жаттығулардың маңыздылығы қарастырылады. Онда таңертеңгілік жаттығулар балалардың физикалық және психикалық денсаулығын, мектептегі үлгерімін және жалпы әл-ауқатын жақсартуға қалай көмектесетіні түсіндіріледі. Мақалада ата-аналар мен мұғалімдерге балаларды таңертеңгілік жаттығуларға тарту туралы ғылыми негізделген ақпарат пен кеңестер берілген.

Аннотация. В этой статье рассматривается важность утренних упражнений для школьников. В нем объясняется, как утренняя зарядка может помочь улучшить физическое и психическое здоровье детей, успеваемость в школе и общее самочувствие. В статье представлена научно обоснованная информация и советы родителям и учителям по привлечению детей к участию в утренней зарядке.

Annotation. This article discusses the importance of morning exercises for schoolchildren. It explains how morning exercises can help improve children's physical health, mental health,

academic performance, and overall well-being. The article provides evidence-based information and tips for parents and teachers to encourage children to participate in morning exercises.

Таңертеңгілік-бұл барлық адамдар үшін, әсіресе мектеп күнін бастаған балалар үшін күннің маңызды уақыты. Таңертеңгілік жаттығулар демалыс күнін дұрыс бастаудың тамаша тәсілі бола алады, бұл балаларға физикалық және психикалық денсаулығын, оқу үлгерімін және жалпы әл-ауқатын жақсартатын көптеген артықшылықтар береді. Бұл мақалада біз 7-сыныптағы балалар үшін таңертеңгілік жаттығулардың маңыздылығын қарастырамыз және ата-аналар мен мұғалімдерге балаларды таңертеңгілік жаттығуларға қатысуға қалай ынталандыру керектігі туралы кеңестер береміз.

Физикалық денсаулыққа пайдасы:

Таңертеңгілік жаттығудың ең айқын артықшылықтарының бірі-оның физикалық денсаулыққа оң әсері. Тұрақты жаттығулар балаларға салауатты салмақты сақтауға, сүйектер мен бұлшықеттерді нығайтуға және жүрек-қан тамырлары денсаулығын жақсартуға көмектеседі. Бұл сонымен қатар қант диабеті, семіздік және жүрек ауруы сияқты созылмалы аурулардың қаупін азайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, таңертеңгілік жаттығулар балалардың икемділігін, тепе-теңдігін және үйлестіруін жақсартады, бұл олардың жалпы физикалық дамуына пайдалы болуы мүмкін.

Психикалық денсаулыққа пайдасы:

Таңертеңгілік жаттығулар физикалық денсаулыққа пайдасынан басқа, балалардың психикалық денсаулығына да оң әсер етуі мүмкін. Жаттығу стрессті, мазасыздықты және депрессияны азайтады, көңіл-күй мен өзін-өзі бағалауды жақсартады. Ол сондай-ақ есте сақтау, зейін және зейінді қоса алғанда, когнитивті функцияларды жақсарта алады, бұл әсіресе мектептегі балаларға пайдалы болуы мүмкін.

Оқу үлгерімінің артықшылықтары:

Таңертеңгілік жаттығулар оқу үлгеріміне де оң әсер етуі мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, жаттығулар когнитивті функцияларды, соның ішінде есте сақтауды, зейінді және зейінді жақсарта алады, бұл оқуда сәттілікке жетудің маңызды дағдылары. Сонымен қатар, тұрақты жаттығулар, әсіресе математика және оқу сияқты салаларда оқу үлгерімінің жақсаруымен байланысты болды.

Жалпы әл-ауқаттың артықшылықтары:

Ақырында, таңертеңгілік жаттығулар балалардың жалпы әл-ауқатына оң әсер етуі мүмкін. Жаттығу балаларға физикалық белсенділікке оң көзқарас қалыптастыруға және өмір бойы сақталуы мүмкін салауатты әдеттерді қалыптастыруға көмектеседі. Ол сондай-ақ балалардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуы үшін маңызды болуы мүмкін әлеуметтік өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алады.

Таңертеңгілік жаттығуды ынталандыру бойынша кеңестер:

Енді біз таңертеңгілік жаттығудың артықшылықтарын талқыладық, ата-аналар мен мұғалімдер балаларды оған қатысуға қалай шақыра алады? Мұнда бірнеше кеңестер берілген:

Мұны көңілді етіңіз: таңертеңгілік жаттығулар балалар үшін жағымды және қызықты болуы керек. Жаттығу бағдарламасына музыка, Ойындар немесе басқа да қызықты әрекеттерді қосуды қарастырыңыз.

Күн тәртібін орнатыңыз: балалар не күтетінін және қашан болатынын білуі үшін таңертеңгілік жаттығуларды жүйелі түрде жасаңыз.

Бүкіл отбасын қатыстырыңыз: балалардың қолдауы мен ынтасы болуы үшін бүкіл отбасын таңертеңгілік жаттығуларға қатысуға шақырыңыз.

Мұны қиындыққа айналдырыңыз: балаларға таңертеңгілік жаттығулар кезінде қол жеткізуге болатын мақсаттар немесе міндеттер қоюды қарастырыңыз, мысалы, олар орындай алатын секіру санын немесе жүгіре алатын қашықтықты көбейту.

Қорытынды:

Қорытындылай келе, таңертеңгілік жаттығулар балалардың физикалық және психикалық денсаулығын, мектептегі үлгерімін және жалпы әл-ауқатын жақсартудың тамаша тәсілі болуы мүмкін. Таңертеңгілік жаттығуларды күнделікті өмірге енгізу арқылы ата-аналар мен мұғалімдер балаларға өмір бойы сақталуы мүмкін салауатты әдеттерді қалыптастыруға көмектеседі. Дұрыс көзқараспен таңертеңгілік жаттығулар 7 және одан жоғары жастағы балалар үшін көңілді, қызықты және тиімді болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. American Heart Association. (2018). Physical Activity and Children. Retrieved from <https://www.heart.org/en/healthy-living/fitness/fitness-basics/physical-activity-and-children>
2. Centers for Disease Control and Prevention. (2019). Physical Activity for Children. Retrieved from <https://www.cdc.gov/physicalactivity/basics/children/index.htm>
3. Cooper, K. (2017). The importance of exercise for children. *Nursing in Practice*, 93, 31-35.
4. Davis, C. L., Tomporowski, P. D., McDowell, J. E., Austin, B. P., Miller, P. H., Yanasak, N. E., ... & Naglieri, J. A. (2011). Exercise improves executive function and achievement and alters brain activation in overweight children: A randomized, controlled trial. *Health Psychology*, 30(1), 91-98.
5. Hillman, C. H., Erickson, K. I., & Kramer, A. F. (2008). Be smart, exercise your heart: Exercise effects on brain and cognition. *Nature Reviews Neuroscience*, 9(1), 58-65.
6. Janssen, I., LeBlanc, A. G., & Goldfield, G. S. (2012). Systematic review of the health benefits of physical activity and fitness in school-aged children and youth. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 9(1), 1-16.
7. National Institutes of Health. (2016). Benefits of Exercise. Retrieved from <https://medlineplus.gov/benefitsofexercise.html>
8. Pate, R. R., Pratt, M., Blair, S. N., Haskell, W. L., Macera, C. A., Bouchard, C., ... & Wilmore, J. H. (1995). Physical activity and public health: A recommendation from the Centers for Disease Control and Prevention and the American College of Sports Medicine. *Journal of the American Medical Association*, 273(5), 402-407.
9. Physical Activity Guidelines Advisory Committee. (2018). 2018 Physical Activity Guidelines Advisory Committee Scientific Report. Washington, DC: US Department of Health and Human Services.
10. World Health Organization. (2021). Physical Activity. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/physical-activity>

ӘОЖ 82.09 (574)

САХНАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ

Балапанова Гулжан Патшаханқызы, Ахметжанова Нүргүл Төленбекқызы
«Бастауыш сынып педагогикасы» кафедрасы
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Мақала тақырыбы: «Сахналық қойылымдар арқылы оқушыларды тәрбиелеу» тақырыбындағы мақалада көркем шығармаларға жазылған сахна сценарийі арқылы қойылған қойылымдардың оқырмандар мен көрермендерге қалай ықпал ететіні туралы айтылады. Сонымен қатар, мақалада сахналық қойылымдар арқылы мектеп оқушыларының бойына рухани құндықтары меңгерту мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: сахна, сын, көркем шығарма, драма, оқырман, тәрбие, рухани байлық.

Аннотация. Тема статьи: в статье на тему «Воспитание учащихся через сценические игры» рассказывается о том, как постановки, поставленные по сценарию сцены, написанному для художественных произведений, влияют на читателей и зрителей. Кроме

того, в статье будут рассмотрены вопросы освоения духовных ценностей школьниками через сценические постановки.

Ключевые слова: сцена, критика, художественное произведение, драма, читатель, воспитание, духовное богатство.

Abstract. Title of the article: the article on the topic "stage criticism of the 70s and 80s" tells about how the performances staged using a stage script written in works of art contribute to readers and viewers. In addition, the article will discuss the problems of mastering the spiritual values of schoolchildren through stage performances.

Keywords: stage, criticism, fiction, drama, reader, education, spiritual wealth.

Драма (грекше қимыл, әрекет) – әдебиеттің үшінші тегі, шындықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп, шиеленіскен тартыстар үстінде, жинақтап, оқиғаға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдында көрсетілетін күрделі жанр. Драматургия мәселесін қозғағандардың барлығы, бәрінен бұрын, оның қиындығын айтады. Мұнда үлкен себеп бар. Өзге жанрлардағыдай емес, драматургияда шарттылық көп. Бұл жөнінде сыншы С. Әшімбаев: «Театр – күрделі интеллектуальдық гармониядан тұратын, үш жақтан бірдей қиыннан қиысқан сахналық өнер» [1, 128 б.], – дейді.

Алдымен, драматургиялық шығармаға көлем жағынан шек қойылады. Қандай пьеса болсын, жетпіс-сексен беттен аспауы шарт. Екіншіден, драматургиялық шығарма тек қана қатысушылардың сөздерінен ғана құрылады. Шындық пен образ тек қана диалог пен монологқа негізделген. Сахнада сөйлейтін тек персонаж ғана, автор сахна сыртында, залда қалады. Автор үнсіз, тілсіз, қай сөзді қалай айту керек екенін режиссер мен актерге тек жақшада жай көрсеткені болмаса, дәл спектакль үстінде автор дәрменсіз. Әр қаһарманның не айтып қойғанын немесе неге олай дегенін түсіндіріп, залда отырған әр көрерменге айту автордың қолынан келмейді. Демек, драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күштілігі де, әлсіздігі де тілде. Пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дөп тиіп, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап даритындай мағыналы, мәнді болып келуге тиіс. Драма тілі тұжырымды, қысқа, түйінді болады. Үшіншіден, драма деген терминнің мағынасы қимыл екендігі тегін емес, қимыл, әрекет жоқ жерде драматургиялық шығарма да жоқ. Тартыс атаулының ең бір шиеленіскен, шымшытырық күрделі түрі пьесаға тән. Төртіншіден, драмадағы шындық көркемдік шешімін тек сахнада ғана табады, драмадағы образ тек сахнада жасалады. «Драма сахнада ғана тіршілік етеді, дейді Гоголь – сахнасыз драма-денесіз дем».

Өнер туындысы өмірдің мәнін тереңірек түсінудің кілті. Ол адамды ізгілік, гуманистік сезімге тәрбиелеп қана қоймайды. Зұлымдық атаулымен күресуге шақыратын, өмірді танытушы рухани оқулық. Бұл көркемөнердің қай түріне де тән заңдылық. Демек, осы талаптілек драмалық шығармаларға да қойылады. Пьесаны драматургтің жазып бітіруі, журналда жариялануы, тіпті кітап қылып бастырып шығаруы – жеткіліксіз. Бұл – біткен істің бәрі емес, бір ғана бөлігі. Істі түгел тындыру үшін пьеса театрға көшуі керек. Пьесаны сахнаға шығару жолында енді режимдердің, актерлардың, суретшінің, композиторлардың, түрлі саладағы жұмысшылардың – бәрінің еңбегі жұмсалады. Айлардан-айларға созылған соншалық ауыр коллективтік еңбектің нәтижесінде барып сахналық шешімін тапқан драматургиялық шығарма көрермен көңілінен, шыға ма, жоқ па, – мәселенің үлкені осында жатыр. Драматургияның бұдан да басқа шырғалаңдары көп, оның қиын жанр болатыны да сондықтан. «Осы айтылғандардың барлығы, шынына келгенде, сахнадағы драма – әдебиеттің жай бір тегі емес, әдеби шеңберден шығып кететін нәрсе екенін аңғартады, сондықтан оны әдебиет теориясымен қатар театр теориясының негізінде талдаған жөн» [2, 85 б.], – дейді Сағат Әшімбаев.

Әдебиет пен өнер - егіз. Домбыраның қос ішегіндегі таратылған екі сала бірінсіз-бірі күн көре алмайды. Сайып келгенде, өнер әдебиеттің төл перзентіндей. Сөзі болмаса, ән қайда? Пьесасыз қойылым қайдан шықсын? Либреттосыз опера, сценарисіз фильм бола алмайды. Жалпы өнер атаулы белгілі бір драматургиясыз күн кеше алмайтындығы

баршамызға аян. С.Әшімбаевтың «Ақиқатқа іңкәрлік» еңбегінің «Өнерге іңкәр көзбенен» атты екінші тарауындағы сөз етер тақырып аясы ұлттық-мәдени мәселелердің басын құрайды. Еңбекте драматургия, көркем фильм, жаңа қойылымдар төңірегінде толымды пікір білдіреді. Сыншының Осы туған өнерінің халін ойлап, оның болашағына алаңдаушылық білдірген азамат-қаламгердің зор тұлғасы кеудеңе мақтаныш сезімін ұялатады. Жаңа бой тігіп елге енді таныла бастаған жас таланттарды, дәл танудағы С. Әшімбаев сергектігі өзінен кейінгі әріптестеріне үлкен өнеге дерсіз. Сыншының қаламынан туған тілі бай, сөздік қоры мол «Тек шындықты айтайықшы», «Өзіме де сол керек», «Талдау мен толғау тең түссе» мақалаларының негізгі мақсаты – пьесаның драматургия заңына байланысты өз жетістіктері мен кемшіліктеріне баса назар аудару.

Сағат Әшімбаев театр туындысындағы режиссерлік шешімнің, актерлік шеберліктің қыр сырын жіті айырып, талант табиғатын тамыршыдай тап баса білген. Соған бір мысал – «Қан мен тер» спектакліндегі Сүйеу қарт бейнесін талдауы. «Іс-әрекеті мен мінез – құлқы, жан дүниесі барша қырынан жан-жақты ашылған, шын мәніндегі халықтық образ деңгейіне көтерілген Сүйеу бейнесі арқылы актер Сәбит Оразбаев сырты мұз көрінгенмен, іші шуақты, жүрегі таза жүздеген адамдардың жиынтық табиғи бейнесін елестетеді» [3, 189 б.], – деп әділін айтады. Сонау жылдар С. Әшімбаев байқап, танып қалған жастардың көпшілігі, бұл күндері ұлттық мәдениетіміздің белгілі қайраткерлеріне айналған «Еңлік-Кебек», «Майдан», «Досымның үйленуі», «Көктөбедегі кездесу», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» атты қойлымдарының сахналық тағдыры, «Найзатас», «Атаманның ақыры» сынды көркем таспалардың экрандық нұсқалары сыншы сыншы қаламына әр қалай қарыздар. М. Әуезов қазақ мәдениетінің ең кенже қалып келген театр өнері туралы отызыншы жылдардың өзінде-ақ мәселе көтерді. Сол дәстүрді жалғастырушы С. Әшімбаевтың өнер жайлы мақалалары келелі мәдениет мәселесінің талқылаған маңызды еңбек болып табылады.

Қазақ өнерінің қара шаңырағы – М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының актерлерінің ішкі жан дүниесінің тереңіне көбірек зер салатын сыншы актерлердің қателігін дөп басып таниды. Тек кемшіліктерін ғана емес, сонымен қатар, актерлердің күрделі бейнелерді сомдап шығуына байланысты жеткен жетістіктерін де атап-атап көрсетеді. Парасатымен, терең психологиялық ойынымен, өнерді бар жан-тәнімен сезінуін талап етеді. Образға шынайы баға беру - режиссердің өз талғам биігін, өз көрегендік қабілетін асқақтата түскендей болады. Әрине, театр өнері биігін көтеруге ұжымдық ізденіс, онда бір- бірлеріне деген жанашырлық сын қажет. Бірінің ойын барысындағы кемістігінді екінші болдырмауға тырыссаң, әйтпесе образға ену барысындағы әріптесіңнің озық табысына ұқсап бағуға ұмтылсаң – сахна өнерінің бағы жанбаса, төмендемесі анық. Сахна саңлақтары жөніндегі сын мақалалары С. Әшімбаевтың шығармашылық жолындағы жұлдызын одан әрі жарқырата түсті.

«Қилы кезеңдер хикаясы» атты мақаласында белгілі жазушы Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» спектаклі сыншы назарына ілігеді. Сыншы жазышының трилогиясы мен спектакліндегі образдардың шындығын іштей таразылап, өзара салмақтай отырып, отырып қана қоймай екі ұдай сезімде болады. Өйткені сыншы «Қан мен тер» трилогиясы мен «Қан мен тер» спектаклін салыстыра талдайды. Мұндайда спектаклді құтқаратын бір ғана нәрсе, романдағы «таныс-бейтаныс» образдар қайталанып қана шықпай, жаңаша жаңғырып, соны сипатпен, көз алдыға түрлі түспен түлеуі шарт екенін айтқысы келеді. «Тәңірберген образын жасауда – Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген әртісі Әнуар Молдабекте творчестволық ізденіс аз байқалады. Шындығын айтсақ, Тәңірберген трилогиядағы ең бір тамаша сомдалған типтік образ» дей келе «Молдабеков Тәңірбергеннің сыртын сәл ұқсатқанмен, оның ішкі сырын, жан дүниесіндегі тылсым сезімдерді, қайшылықты ойларды, бойындағы құрық бойламайтын қулықты, жалпы адамдық бет пердесін аша алмаған. Молдабековтың Тәңірбергені әлжуаз, қайратсыз-қауқарсыз жан, осы образдың боркемдік бозбала шағын ғана елестетеді» [4, 179 б.], – деген пікірі шығармашылық шексіздік әлеміндегі жаңаша ойлау мен ойнау шеберлігінің жаңаша үлгісін көрсетсе деген ойынан туындаса керек. Мұнда сыншы спектакльдегі көркемдік ансамбльдің тұтастығын, режиссер шешімдерінің өміршеңдігін

көрсететін объективті факторлар-актерлер ойынының табиғилығы мен шыншылдығы, сахналық декорация мен музыканың, басқа да техникалық әрекеттердің драма мазмұны жайлы мәселелерді қозғайды.

С. Әшімбаев театр туындысындағы режиссерлік шешімнің, актерлік шеберліктің қырсырын жіті айырып, талант табиғатын тамыршыдай тап басып тани білді. Мысалы, «Қан мен тер» спектакліндегі Сүйеу қарт бейнесін талдауы. «Іс- әрекеті мен мінез- құлқы, жан-дүниесі барша қырынан жан-жақты ашылған, шын мәніндегі халықтық образ» деңгейіне көтерілген Сүйеу қарт бейнесі арқылы актер Сәбит Оразбаев «сырты мұз көрінгенімен, іші шуақты, жүзі суық, сөзі аз болғанымен, жаны жайсаң, көңілі ақ, жүрегі таза жүздеген адамдардың жиынтық бейнесін елестетеді. Сәбит Оразбаевтың Сүйеу образын жасаудағы жаңалығы- адамның белгілі бір әрекет үстіндегі ішкі күйін үндегі, дауыстағы, қимылдағы табиғилық пен қарапайымдылық арқылы өте келісті жеткізеді. Актер Сүйеу жан-сезімнің мөлдірлігін, адамшылық парасатын тереңнен күмбірлеп шыққан шыншыл қоңыр үннің әртүрлі ырғағымен-ақ танытады. Актердің сөйлеу мәнеріндегі, жүріс-тұрысындағы, адамға көзқарас, қарым-қатынасындағы көңіл-күй әуенінің құбылуындағы табиғилық сонша- сіз сахнадан Оразбаевты емес, өмірдегі, арамызда жүрген, бірде қадірін біліп, бірде біле бермейтін, аз асылдың бірі, өз бойындағы әлсіздігін басқаның жанындағы жамандығымен бүркемелеуге тырысатын көп жасамыс жасықтың бірі де ширегіне келмейтін қадірлі қарт Сүйеулермен сырласқандай боласыз» [4, 176 б.], – деп түйіндейді. Сыншының мұндай бақылағыш қасиеттерінен театр сыншысынан асып түспесе кем түспейтіні анық.

Ал, спектакльдегі Еламан образын сомдайтын халық әртісі А. Әшімов туралы «Әшімов Еламан мінезінің тұйықтығын сыртқы қимылдары арқылы жеткізгенімен, ішкі адамдық сезімінің тұнықтығын, жаратылысынан таза, өзін-өзі орынсыз жерде көрсетуден аулақ, арқасын аяздай қарыған ауыртпалықтарды да көтере білетін адамның азаматтық психологиясын ашу жағы әлі де жетпейді. Екінші бөлімде Еламан өмірдің ащы-тұщысын көрген, бұрынғы бұйығылықтан арылған, бойында күрескерлік сезім оянған кейіпкер. Ендеше оның рухани өсіп, ой-сезімінің жаңғырып түлеуін актер баса көтеруі керек еді, бұл жағын ашуда да творчестволық белсенділік аз» [4, 180 б.], – дейді автор. С. Әшімбаев «Қан мен тер» трилогиясының театр сахнасындағы «екінші өмірі» жайлы көркемдік-эстетикалық терең сыры мен сындарлы сымбатын қозғап, кеңінен толғайды. Спектакльдегі Ақбала образын ойнаған Ф.Шарипова туралы: «...Ақбала жанындағы адамдық шытырман сезімінің сілемдерін оңтайлы ситуацияларда сыртқа шығаруға күш салады. Шарипова ойынындағы кемшілік-кейде кейіпкер жанындағы арпалысқан сезімнің шындығын қорқытып жылатқан адамның ащы айғайына, мелодрамалық истерикаға айналдырып жібереді. Көп сәттерде актриса даусының өз нәзіктігін жойып, тарғылданып шығуы, жасанды үннің басып кетіп жатуы осының айғағы. Мұның өзі актрисаның сахналық табиғи қимылын жоққа шығарып кетеді. Актриса даусы-кейіпкер жанындағы күйзелістің, тебіреністің, қуаныштың, мұңның көрсеткіші екендігін Фарида жақсы білгендігімен, соны көп жағдайда сақтай бермеуі- орындалған образдың эмоциялық әсерін төмендетіп жібереді» [4, 180 б.], – десе ал, театр сыншысы Әлия Бөпежанова «...театрдың екі спектаклі – «Ана – Жер-ана» және «Қан мен тер» республикалық және одақтық деңгейде аса үлкен сыйлықтар алды. Толғанай мен Ақбала рөлдері бүгінде Фарида шығармашылығының ғана емес, қазақ театры өнерінің шыққан биігін танытады.

Актрисаның бүкіл образдар галереясына Ақбала бейнесін бөле-жара атау жөн. Бұл, әрине, басқаларының мәнін төмендету емес. Өдеттегі бір қалып-ұғымға сыймайтын, аса күрделі образды өзінше оқуы – образдық шешімнің көп мәнділігі, ақыр соңында ғажайып психологиялық ойыны үшін Ақбаланы Шәріпова сомдаған классикалық образ деп батыл айтуға болады. Ақбала - Шәріпова әр оқыған сайын жаңа бір қыртысы көтерілер көркем шығарма сияқты, қанша рет көрсеңіз де бояу граммалары жалықтырмайтын, мәні төмендемейтін бейне. Тіл құнарын терең сезінетін, әдебиетті театр өнерінің анасы деп білетін, содан да барынша қастер тұтатын, әрі «Қан мен тер» спектаклін қою барысында

режиссердің ассистенті болған Ф. Шәріпова шығарма астарына көп үңілген» [4, 180 б.], – деген ойын айтады.

Бірақ бұл спектаклдегі актрисаның ойынын автор өзінше шешіп, өзінше меңгергені өз алдына, әр қырынан, әр қабатынан қарастырған. Сыншы революция жылдарының қарсаңындағы қазақ өмірінің қат-қабаттарына, сан алуан адамдардың психологиясына, қоғамдық, әлеуметтік құбылыстардың терең қатпарына шын суреткердің көзімен үңілген. С. Әшімбаевтың сахналық өнерге қатысты мақалалары ондағы көтерілген әлеуметтік, проблемалық мәселелер, кесек тұжырымдар, оқырманын мәдениеттілікке, парасаттылыққа баулиды.

Сыншы ұлттық әдебиеттану ғылымында жас жазушыларымыз бен драматургтарымызды өзінің танымал мақалаларымен ірі прозалық туындылар мен классикалық пьесалар жазуға машықтануға әзірлеп, қаламдарын ұштай түсті, шеберлікке жетеледі, шығармашылық қиялдарына қанат бітіріп шабыттандырды. С. Әшімбаевтың мақалаларында айтылған ойлардың бірталайы жаңаша көркем шығармаларға азық болды. пайымдау тапты. Сыншы мақалалары көркем-әдеби стильмен өрнектеліп, заманның ауқымды тақырыбын зерттеп, идеялық-көркемдік ерекшеліктерімен оқшауланған нағыз көркем шығармаға ұқсас өзгешеліктері бар және авторлық туынды деп қарастыруға болады. С. Әшімбаев 60-80 – жылдардағы қазақ әдебиеті сынының өзге кезеңдерге ұқсай бермейтін өзіндік ерекшеліктерін, қасиет-сипаттарын ашып көрсетіп, әдеби сынның негізгі даму бағыттарын, ұлттық рухани даму үстіндегі өзгеріс нышандарымен, басты-басты бағыттарымен кешенді түрде біртұтас сипатта қарастырды.

Белгілі ғалым Қансейіт Әбдезұлы «Тәуелсіздік және қазақ әдеби-көркем сыны» атты мақаласында «Өткен ғасырда жазылған Ж. Аймауытовтың, М.Әуезовтің, Ғ. Мүсіреповтың, С. Мұқановтың, Т. Әлімқұловтың, З.Серікқалиевтің, А. Сүлейменовтың, Т. Тоқбергеновтың, С. Әшімбаевтың әлі де сүйсіне, тұшына оқығың келетін әдеби зерттеу, сын еңбектерін қайда қоямыз?» [5, 228 б.], – деп С. Әшімбаевтың құнды еңбектерінің кейінгі ұрпаққа берер маңыздылығын айтады.

«Шаңқай түс шуағы» тақырыбындағы мақаласында Т. Ахтановтың «Жоғалған дос» атты әңгімесінің сахналық татымды туындыға айналуын айтып, «Сәуле», «Күтпеген кездесу», «Махабат мұңы» секілді пьесаларын талдайды. «Оның роман, повесть, әңгімелері сияқты драматургиялық дүниелері оқушылар арасында сүйіспеншілік сезімге бөленген» дей келе «...бүгінгі замандастарымыздың арман-мұратын, махаббатын, тіршілік әрекетін, күйініш-сүйінішін жарқын бейнелейді. Бұлар республикалық, облыстық театрлар репертуарындағы іргелі, қомақты пьесалар қатарында көптен бері сахнадан сүспей келе жатыр» [4, 155 б.], - дейді сыншы. Жазушы мен сыншы еңбегінде көптеген өзгешелік бар екені түсінікті. Зерттеушінің өткен-кеткенді көбірек қопарып, қазбалайтынын білсек, сыншының дәл сол күнгі, сол сәттік әдеби-мәдени құбылыстарына көз жүгіртетіні белгілі. Сыншы бүгінгі күнді жедел әңгімелесіп отырып, ертеңгі мұраға айналар дүниелеріміздің негізін қаламақ.

С. Әшімбаевқа тән ерекшелік - қандай да бір жазушының шығармасына жеке-жеке тоқталуды жөн санайды. Мысалы, кейбір сыншылар белгілі бір жазушылардың көп түрлі шығармаларын бір өлшем, бір штамппен бағалай салу кездесіп жатады. Ал, С. Әшімбаевқа бұл қасиет жат деп толық айта аламыз. Әрбір жанрдың даму заңдылығы мен жалпы әдебиет процесінде алатын орнын айқындап, өсу бағытын меңзеу міндетін сын орындау керек. Себебі, әр жанрда жазылған шығарманың өз жетістіктері мен кемшіліктері болады. Өнердің басқа салалары сияқты, халық шығармашылығының тақырыбы мен түрі, тәсілі мен тегі өзгеріп, жаңарып отырады. Сол секілді көркем өнер шеберлері мен сыншылар уақытпен бірге ауысып, аламасып отыратыны табиғи жағдай. Осындай талап пен міндетті берік ұстанған сыншы ғана нағыз сыншы болмақ. Жоғарыда аталған қасиеттерді бойына жинақтап, осы салаға зор дайындықпен келген сыншы С. Әшімбаевтың шығармалары өз алдына құнды дүние. Сыншы мақалаларының барлығы дерлігінде жазушының ізденісі мен өсуін, шығармаларының жанрлық ерекшелігі кеңінен сөз етіледі. Қай мақаладан болмасын С.

Әшімбаевтың сыншылық күдіреті айқын көрінеді. Қаламы жүйрік, қиялы ұшқыр талантты жанның күнделікті елеулі деген әдеби-мәдени оқиғаларға енжар қарамағаны аталмыш еңбектің өн бойынан толассыз атойлап жатқандығын куәсі болдық. Сыншы мақалалары жоғары пафоспен басталып, тіл орамдарымен айшықталған. Тақырып, идея, мазмұн жағынан болсын, рухани тұшым аларлықтай, қоғамды селт еткізерліктей құбылыстарды арқау қылған көркемдік қуатымен ерекшеленеді.

Сыншының мақалаларына тән ерекшелік – ол әрбір жазушының қолтаңбалық ерекшелігін дөп басып, шығармалары талданып отырған суреткердің ішкі шығармашылық иірімдеріне терең бойлай білуі. Жоғарыда аталған мақалаларының барлығы көркем, шебер тілмен жазылған. Дәл осындай шебер тілмен жазылған мақалалары философиялық терең мағынада жазылғандықтан оқырман қауымға ауыр соғатын жайттары да кездесіп жатады. Бұл Сағат Әшімбаевтың өзіне тән қолтаңбасы деуге болады. Әдебиеттану мен өнертануды қатар ұстана жүріп, оның халықтар арасындағы өзара ынтымақ пен ықылас бірлігі жөнінде сандаған істер атқарғаны сыншының әдеби шығармашылық мұрасынан танылады. Жоғарыда талдаған сыншы мақалалары шын талантты қаламгер шеберлігін танытатын аса құнды әдеби туындылар. Ол дүниелер санымен емес, сапасымен оқырманын елең еткізген әдеби-эстетикалық талдаулар, әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымында әлдеқашан өз орнын тауып, керек болса қазіргі әдебиеттану мәселелерін, қазіргі қазақ сынының қадір-қасиетін ажыратуға да қызмет жасап жатыр десек қателеспейміз. С. Әшімбаевтың әдеби – сын саласындағы елеулі еңбектері қаламгердің сан қырлы талант иесі болғандығын танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – Алматы: Жазушы, 1985. – 246 б.
2. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 621 б.
3. Әшімбаев С. Азаматтыққа адалдық. – Алматы: Раритет, 2007. – 389 б.
4. Әшімбаев С. Сын мұраты. – Алматы: Жазушы, 1974. – 246 б.
5. Әбдезұлы Қ. Таным көкжиегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 270 б.

ӘОЖ. 82.11 (576)

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аязбай Разила Қыдырханқызы, Кашенова Жанар Бахтыбекқызы

«Бастауыш сынып педагогикасы» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Бұл мақалада драмалық шығармаларды оқытудың өзекті мәселелері мен әдістері және сөз болады. Сонымен қатар, қазіргі әлемдегі әдеби шығармалардың оқу жүйесіндегі орны қарастырылады. Мақаланың басты мақсаты-драмадық шығармаларды оқыту саласындағы нақты ұйымдастырушылық, ғылыми, білім беру және әдістемелік мәселелерді шешуде оқытушылардың шығармашылық әлеуетін жұмылдыру әрекеті туралы баяндалады.

Кілт сөздер: әдеби шығарма, драмалық қойлым, зерттеу, тенденция, оқыту тәсілдері, рухани құндылық, оқушы.

Аннотация. В этой статье будут рассмотрены актуальные проблемы и методы обучения драматическим произведениям. Кроме того, рассматривается место литературных произведений в системе чтения в современном мире. Основная цель статьи-попытка мобилизации творческого потенциала преподавателей в решении конкретных

организационных, научных, образовательных и методических задач в области преподавания драматических произведений.

Ключевые слова: литературное произведение, драматическое произведение, исследование, тенденции, способы обучения, духовная ценность, ученик.

Annotation. This article will focus on topical issues and methods of teaching dramatic works. In addition, the place of literary works in the educational system in the modern world is considered. The main goal of the article is to mobilize the creative potential of teachers in solving specific organizational, scientific, educational and methodological problems in the field of teaching dramatic works.

Keywords: literary work, dramatic sheep, research, trends, teaching methods, spiritual value, student.

Әдебиеттің үш тегінің бірі - драманың осы күнге дейін зерттелмеген тұсы баршылық. Мысалы, бір мәселені ғана айтуға болады. Драманың әдеби тек ретінде және сахналық өнерде алатын орны әлі күнге тайға таңба басқандай ажыратыла қоймаған. Драмаға жалпы, әдеби тек ретінде де әртүрлі көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар драманы мүлде әдеби тек ретінде мойындамаған. Б.Кроче, жалпы, әдеби тек деген ұғымның өзін жасанды қажетсіз дүние деп табады. Бұл қатарда орыс ғалымы А.И.Белецкийді де атауға болады.

Әйтседе әдебиеттің үш тегі ол қазіргі күнге дейін әдебиеттану ғылымында орныққан термин ретінде өмір сүріп келе жатыр. Әдебиеттің үш тегіне жақсы анықтама берген ғалымдардың бірі Ю.Петерсон. Ол: эпосты - іс-әрекет туралы монологтық баяндау (монологическое сообщение о действиях), лириканы - адамның жай-күйі жайлы монологтық көрініс (монологическое изображение состояния), драманы - іс-әрекеттің диалогиялық көрінісі (диалогическое изображение действия) деп жіктейді. Екінші бір ғалым К.Бюлер әдебиеттің үш тегін: эпос - хабарлама (сообщение), лириканы - экспрессия, драма - мәлімдеме (сообщения-апелляция) деп саралайды [1, 47].

Әдеби тек ретінде драманың екі жағы бар. Біріншісі, драма әдеби шығарма ретінде қаралса, екіншіден, ол сахналық өнер, қимыл-қозғалыс ретінде қаралады. Зерттеушілердің пікірінше драма әуелгіде сахналық түр ретінде пайда болған. Сахналық элементтер - би, пантомимо - драманың пайда болуына әсер еткен. Кейін келе оның әдеби жағы басымдық күшке ие болған. В.И. Хализев бұл туралы: "Әдебиеттің драмалық тегінің пайда болуына ықпал етуші қимыл-қозғалыс, би, пантомимо, ән емес, сахналық өнердің доминанты ретінде жұмсалған сөз мәтіні болып табылады", - деген [1, 54 б.]. Бұл жерде зерттеуші Б.Құндақбаевтың "көркемдік және мазмұнның терең ашылуы сахналық тілге байланысты" дегенін ескеру керек [2, 79 б.]. Ф.Шиллер драманың ерекшелігіне назар аудара отырып эпостық шығармаларда оқырман мен шығарма оқиғалары арасында баяндаушының көлденең тұратынын, драмалық шығармаларда бұл кедергінің жойылатынын ескертеді [3, 57 б.].

В.И.Хализев драмалық шығармаларда сөздің материал ретіндегі рөлін бірінші орынға қоя отырып, сөздің тек осы драмалық шығармаларда ғана коммуникативтік қызметінің бағасы еселеп артатынын айтады. Тілдің коммуникативтік қызметін оның ең зор қыры деуге болады. К.Бюлердің драма-мәлімдеме дегені, әсіресе драманың ерекшелігін өте дұрыс айқындайтын секілді. Бұл орайда Р.Нұрғалидың "Психологиялық, философиялық пьесаның тілін меңгеру - әлі алынбаған қамалдар" деуінде терең мән бар. Драмалық әдеби түрдің көрермен-оқырманмен тікелей қарым-қатынасқа түсе алуы оның үлкен артықшылығы болып табылады және екі арада сахна - әдеби мәтін мен көрермен - оқырман арасында зор коммуникативтік байланыс орнайды [1, 43 б.].

Драманың бұл ерекшелігін З.Қабдолов та егжей-тегжей қарастырып өтеді.

А.Сүлейменов, біздіңше, драмалық шығармаларды жазғанда оның осы артықшылық тұстарын өте жақсы сезіне білген дегіміз келеді.

Драмалық шығармалар - А.Сүлейменов шығармашылығының шоқтықты бір бөлшегі. Драматургия жайлы автор көптеген ойлар білдіреді. «Әр пьесада олимпиада белгілеріндей бір-біріне кигізілген үш шеңбер болады: «жекелік», «тарихи», «мәңгілік». Бірінші шеңбер

бұл - пьеса фабуласы және ондағы суреттелген тұрмыс. Екіншісі - сәл бұлыңғыр «мен» - пьесадағы өмірдің тарихи анализін жасаушы әлеуметтік аспект. Үшінші - алдыңғы екеуін біріктіруші гуманистік мағына. Ол алдыңғы екеуінен де бұлыңғыр, тұңғыық тереңде жатқан нәрсе. Ең бастысы - осы үшеуі де бір-бірінен ажырамастай бір бөлікте болуы керек» [4, 186 б.].

Тағы да бір пікірі: «Материалдың драмалық түрде болуы кез-келген жазу түрі үшін қажет, ол мейлі - өлең, сын, проза, тарихи зерттеу және т.б. бола ма бәрібір» [4, 185 б.]. Бұл ойын автор шын мәнінде көбінесе ереже күйінде ұстанды деуге болады. Оның барлық шығармаларында диалогтық құралдың емін-еркін араласуы осыған дәлел. Автордың, шынында, драматургиялық құрылымға қатты қызығушылығы болды. Осы жолда ол қазір әдеби ортада, ел ішінде мәшһүр болған атақты драмалық «Ситуациялар» триптихін жазды. Олар: «Жетінші палата», «Қыздай жесір-штат қысқарту», «Төрт тақта-жайнамаз». Бұл триптих жайлы белгілі сыншы З.Серікқалиев: «... іштей өзара бірінен-бірі өнгендей, мұңзары, михнат-мұратына дейін аспан-аясы, жаратылыс-жайлауы желілес үш таған (триптих)», - деп саралайды. Үш тағанның ішкі желісін автор тағы: «... заман қайшылығының, уақыт үдерінің бұлтартпас ғұмырнамалық бірегей құжаты», - деп бағамдайды. Шынында, А.Сүлейменов драматургияға кеңестік-атеистік қоғамның ішкі былғаныш иірімдерін анық әшкерелеу үшін барған сияқты. Бұл мақсатта - ол «диалог» құралын шегіне жеткізе пайдаланған. Автордың өзі диалог жайлы былай дейді: «Диалог - сезім мен ой өлшемі» [4, 187 б.]. Диалогте ой-идеяны еркін, әр түрлі қырынан мол пайдалануға мүмкіндік зор. А.Сүлейменовтей ойшыл жазушы үшін, бұл тұрғыда диалог - таптырмас құрал қызметін атқарғаны даусыз. Автордың драмалық шығармаларында қоғамдық-саяси, терең астарлы әлеуметтік реңк басым дауысқа ие. Жазушы драматургиясы авторлық «ой-идеяның» қатты ашық дауысқа ие болатын тұсы.

Жазушының драмалық шығармалары ұлттық драматургияда өзіндік өрнекпен ерекшеленеді. Бұл өрнек ерекшеліктерін даралап көрсетуге талпынған авторлар легі жетерлік. Әуезхан Қодар: «Ұлттық драматургиядағы ең басты кемшілік - ішкі тартыстың кем түсіп жататындығы. Сүлейменов драма-диалогтары осы «Ситуациялар» триптихі, «Кек» тағы басқалары ішкі шыңғырыс тартысқа құрылған, көп қабатты, күрделі драматургия», - дейді жазушы пьесаларын саралай отырып. Академик Зейнолла Қабдолов Асқар шығармаларының сахналанған вариантын көргеннен кейін «Асқар әр кейіпкерін Гамлет етіп кетіпті ғой» деген.

Ағылшынның атақты қаламгері Бернард Шоу пьесаларды сыртқы формалық үш түрге бөлген. Олар: іс-қимыл пьесасы (пьесы действия), ішкі көңіл-күй пьесасы (пьесы настроение), сөз талас пьесасы (пьесы-дискуссия).

А.Сүлейменов драмалық шығармалары өзінің сипаты жағынан осы үш түрдің соңғы екі түріне келіңкірейді. Мүмкін Асқар шығармалары екі түрдің қосындысы ретінде көңіл-күй таласы, көңіл-күйлік дискуссия түрінде келетін шығар.

Осындай үш түрге бөлушілік жоғарыда біз келтірген дәйексөз ішінде Асқарда да кездеседі. Бірақ ол сәл басқаша реңкте. Ондағы үш бөлік: «жекелік», «тарихи», «мәңгілік» болып аталады.

Ситуациялар деп аталатын триптих - үштағанның бірінші пьесасы - "Жетінші палата" деп аталады. Негізгі кейіпкер - интеллигенция өкілі, тарихшы, ғылым кандидаты. Бір басына жетерлік психологиялық-әлеуметтік шырғалаңы бар тұлға. Оның жеке басына қатысты проблемалары, әсіресе емдеу мекемесіндегі психиатрмен болған сұхбатта өте ашық нанымды түрде көрінеді. Психиатр тарихшы Жұмат тұлғасына психологиялық анализ жасай отырып оның бойындағы стрестің үш түйінін былай сараптайды:

1. Әлеуметтік байланыс тұрғысынан. Жұмат түп-тамыры кәдімгі қазақы ауылдан шыққан қалалық интеллигенция өкілі. Бұл жердегі проблема - кейіпкердің ауылдан қол үзіп - қалуы (психиатр: «ауылыңыздан бейхабарсыз»). Ауыл - бас кейіпкердің шыққан ортасы. Ортадан қол үзу тұлға үшін зардапсыз болмасы белгілі. Жұмат ауылына соңғы рет баласын ертіп жеті жыл бұрын барған, яғни, шыққан ортамен байланыс әлсіреген.

Осы байланыстың әлсіреуінен немесе мүлде үзілуінен кейінгі кездегі әлеуметтік типке айналған мәңгүрттер пайда болды. Ауылдан қол үзген қалалық мәңгүрт образы ХХ ғасыр әдебиетінде кең түрде сомдалған көркем бейне болып табылады. Бұл орайда М.Әуезовтің «Оқыған азаматындағы» Жұмағұлды еске алсақ та жетеді. Бұл образдың шарықтау шегі Ш.Айтматовтың атақты «Ғасырдан да ұзақ күн» романындағы мәңгүрт образымен түйінделеді. Ш.Айтматовтың мәңгүрті тарихи-әлеуметтік түп-тамыры бар кейіпкер десек, романдағы Сәбитжан соның жаңа замандағы бейнесі].

Қалалық пен ауылдық кейіпкер ара жік мәселелерін анықтап ашып беруші жазушының бірі ол - Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ақын өзінің «Айтыс» поэмасында ауыл мен қала ара қатынасының қордаланған мәселелерін жақсы саралайды [5].

Ауыл - қазақтың ұлттық рухани мәйегі сақталған жер. Қала - қазақтың өркениетті жетістіктері жинақталған жер. Яғни, шындап келгенде ауыл мен қала арасындағы проблема ол тек географиялық-урбанизациялық проблема ғана емес. Ол сонымен бірге рухани өлшемдерге ие мәселе. Дәлірек айтқанда ауыл мен қала бұл мәдениет пен өркениет ара қатынасы десе болады. Қазіргі таңда социологтар өркениет пен мәдениет ара жігін ажыратқан.

Ауыл мен қала проблемасы - мәдениет пен өркениет қақтығысы, осы екі ұғымның түйіспеуі, өзара ұштаспауы. Жұмат - осы екі қақтығыс зардабын тартқан кейіпкер, әрине, Жұмат - Жұмағұл емес.

2. Отбасылық тұрғысынан. Жұмат пен Жамал ара қатынасы өте шиеленісті болып келеді. Отбасылық шиеленіс психологиялық тұрғыда болып келеді, Жұмат пен Жамал өмірге көзқарастары жағынан екі полюсті таңдаған жандар. Екеуі де білімді, талантты. Бірақ кеңестік жүйедегі талантты жандарға деген кедергілер ерлі-зайыптылардың арасына сына түсірген. Жамал өз талантының жемісін көргісі келеді, яғни ол үшін көзге көрінер нәтиже - ең басты нәрсе. Барлық нәрсе бұл өмірде нәтижемен өлшенуі керек, нақты нәтижесіз істің бәрі құнсыз. Оған театрда актриса ретінде басты рөлдердің тимей қағажу көруі - психологиялық үлкен соққы болып тиген. Докторлығын қорғай алмайтын ғылым кандидаты дәрежесінде қалған күйеуіне көңілінің толмауы, оның өмірлік ұстанымынан хабар береді. Өзге еркектерді «ГАЗ-24», «Москвичке» теңеген Жамал, өз күйеуін «Запорожец», «Мопедке» теңейді.

3. Қоғамдық орта тұрғысынан. Жұмат - ғылым адамы, ғылыми ортада біраз кедергіге ұшырайды. Оның докторлық жұмысының бітпеуінің психолог тілімен айтқанда "наркозда жатуының" себептері мынадай: біріншіден, ғалым зерттеуші өте қиын тақырып алған және сол қиын тақырыпты өз дәрежесінде ашып бере алған. Психологтың айтуы бойынша "үлкен зергерлікпен трепанация жасаған, қазақылап айтқанда қарақұсын ашқан". Зерттеушінің ғылымдағы бұндай соны ірі жаңалыққа ие қадамын әріптестері кешіре алмайды. Сондықтан жұмысқа үзілді-кесілді қарсы шығады. ВАК-қа жеткізбейді, яғни, қорғатпайды. Ғылыми ортадағы бұндай келеңсіздік сонау отызыншы жылдардан қалған сарқыншақ болып табылады.

Психолог аршып көрсеткен жоғарыда аталған стрестің үш түрі Жұматты психологиялық тұрғыдан «ішетін интеллигенция» қатарына қосқан негізгі факторлар болып табылады. Интеллигенцияның ішуінің түпкі бір себептері пьесада шеберлікпен аршып көрсетілген. Интеллигенцияның ішуі қоғамның іріп-шіруінің көрінісі. Автор Жұматтың ішуінен қоғамдық астар көреді. Нардиспансер - бұл сыртқы сюжеттік құрылымға ғана қызмет етін тұрған деталь. Нардиспансердің пациенттерінің кәсіптік әр алуандығы да назар аударарлық.

Сахатов - тарихшы, Келісов - жазушы, Өріков - саудагер, Мюллер - музыкант, Мазок - ГАИ қызметкері, яғни мұнда қоғамның барлық саласы қамтылған.. Нардиспансер сол қоғамның шағын моделі секілді болып көрінеді. Яғни, нардиспансер - қоғамның шеткері қалған керексіз бөлшегі емес, соның нақ сөзі, соның басқаша түрдегі көрінісі. Автордың айтпақ ой-ишараты осыған әкеліп тірейтін сияқты.

«Жетінші палата» - интеллигенттер жайлы пьеса. Тіпті емхана пациенттерінің негізгі бөлігі оқыған білімді интеллигенттерден тұрады. Емхана психологы «ішетін интеллигенттер» терминін бекерге қолданбайды. Бұл әлеуметтік топқа пьесадағы негізгі кейіпкерлер-Ж. Сахатов, Келісовтер де кіреді. Келісов- жазушы. Келісов те бір ұлттың бетке ұстар әлеуметтік тобына жататын тұлға. Сахатов ғалымдар әулетінен. Екеуі екі ұлттың (жазушы, ғалым) бетке ұстарлары. Ол екеуі де иыққа түсер жауапкершілік салмағын сезіне алады. Бұған олардың екеуі ара диалогынан көз жеткізуге болады.

Келісов пен Сахатов арасындағы диалог жай диалог-сұхбат емес, пікір-талас- дискуссия түріндегі диалог. Диалогтің бұндай түрі шын мәнінде екі кейіпкер болмысына тән түрде тандалған. Екі кейіпкердің жазушы, ғалым болуы белгілі дәрежеде образды сомдау процесінде рөл атқарып тұр. Келісов- «Ерулітегі» Жақия емес. Екі кейіпкер арасындағы әңгіме бірден интеллектуалды дискуссия түрінде өрбиді. Әңгіменің алғашқы арқауы әдебиет жайында боп келеді. Әңгіменің нақты тақырыбы астарлы түрде беріліп бірте-бірте айқындалады. Әуелгіде «әңгіме бір роман жөнінде», «қазақ елі туралы роман», «қырғыз жазған роман» деп айтыла келе, ақырында сұхбат төркіні Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романы жайында екені белгілі болады. Қырғыз, қазақ екі ұлт өкілінің бірден әңгіме арқауы етіп Ш. Айтматовты алуында да ерекшелік бар. Екі ел өкілі екі жаққа бірдей қатысты, өзекті мәселелерді әңгіме тақырыбы етіп теріп алып отыр. Жазушы Айтматов туралы әңгіме ауаны Кенесары хан туралы тақырыпқа ойысады. Оған себепкер Келісовтің «сіз емшектес жұртты айтқанда есіме Кенесары түсті» деген сөзі болатын. Келісов тарапынан қозғалған Кенесары жайлы әңгімеге байланысты Ж. Сахатовтың позициясы да айта қаларлықтай. («Өкінем, бірақ кешірім сұрамаймын»). Әрине екі кейіпкер арасындағы әңгіме төркіні нардиспансер палатасынан гөрі университет кафедрасында өтіп жатқандай әсер қалдыруы мүмкін. Бірақ, оқиға өрбүі үшін жазушы тандаған сахналық кеңістік орын мүлде тың, тосын. Пьесадағы оқиға мен ол өтетін орын өте контрасты қалыпта тандалған.

Пьесадағы кейіпкерлер де бір-біріне антипод, кереғар мінезқұлық иелері. Пациенттер арасындағы Келісов, Өріков, Сахатов, шал өз алдына бір бөлек, Илахунов, Мазок, Скоп, Бойко, Пак алдыңғыларға мүлде қарама-қарсы типтер. Емдеуші дәрігерлер де өздерінің көзқарас ұстамдары жөнінде екі жікке бөлінеді. Мысалы Мягков пен терапевт әйелдің өз пациенттеріне деген қарымқатынасында айырмашылық бар. Мягков пациентке белгілі бір тағдыр иесі адам ретінде қараса, терапевт әйел жай пациент ғана, онда да, алқаш пациент деп қарыйды.

А . Сүлейменов кейіпкерлері – реалды кейіпкерлер. Ол оларды көзге ұрып тұрған тұрғандай белгілі қалыпқа түсіруге тырыспайды.

Жазушы өзінің драмалық шығармаларын жазуда да өзіндік көркемдік концепциясын берік ұстанады. Суреткердің драмалық шығармалары мен прозалық шығармаларындағы тіл қолданыс ерекшеліктері бір. Суреткердің диалогтері де бірыңғай монологизмнен тұрады. Диалог жасаушы әрбір кейіпкер сөзі өз алдына стильдік ерекшелікке ие емес. Кейіпкер сөздерінің бұлай болып келуі ол шығармадағы автор ұстанған идеялық концепцияға байланысты. Бұндай ерекшеліктерді, негізінен, интеллектуалды шығармаларға тән деуге болады.

Жазушының драмалық шығармалардағы диалогтері өте шиеленісті, андап оқымаған адамға түсінілуі ауырлау болып келеді. Жазушы диалогтары кәдімгі прозалық шығармалардағы баяндаушылық мәнеріне ұқсас болып келеді. Мысалы «Ерулік» пьесасындағы диалогке көз жүгіртіп көрейік:

«Жақия. Толстой- кемеңгер. Біз – пенде. Мен генийді кемеңгер деп алып жүрмін. Ал кемеңгер – ақ болсын. Сонда ол кімнің шікәрәсі?

Жақия. Мен атеистпін. Мен үшін құдай жоқ.

Актер. Мен атеисті – тәңіртанымас, алиментті- нәпәқа деп алып жүрмін.

Жақия. А? Мынауың қазақ екен-ай. Бірақ менен еңбекшіл хәм эстет жазушы көрдің бе?

Актер. «Маймылды адам еткен еңбек». Дәл осылай деп менің жөйт бабам айтқан» [б, 128-129 бб.].

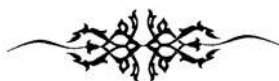
Осы жердегі екі кейіпкер арасындағы әңгіме шын мәнісіндегі кәдімгі екеуара әңгімеден гөрі бір көркем мәтініне көбірек келіңкірейді. Бұндағы сөздерінен қандай да бір ерекшелік көру қиын. Екі арада ешқандай бір тартыс, келіспеушілік сыңайы байқалмайды. Кейіпкерлердің сөз саптасы да бір қалыптан шыққандай әсер береді. Екі кейіпкер де сөзге жүйірік, екеуі де интеллектуалды ойпікірдің адамдары. Әңгіме нысандары да тым ауқымды, әрі ол шашыраңқы ойлардан тұрады. Екі кейіпкер әңгімесінен нақты мәселені шешетіндей сыңай байқалмайды, ондай ұмтылыс та жоқ. Бұлар үшін ең маңыздысы белгілі тақырып төнірегінде әңгіме өрбітіп, диалог құру ғана секілді. А.Сүлейменовтің драмалық кейіпкерлері кейде жеке тұлғалық бейнеден гөрі үлкен жалғыз кейіпкерлердің ішкі ой ағымының стихиясын паш ететіндей дүние болып көрінетіні бар. Драмалардағы интеллектуалдық ой ағыстары сахналық кейіпкерлерді физикалық тұлға ретінде көлкгейлеп тұратындай әсер береді.

А. Сүлейменовтің драмалық шығармалары терең концептуальдық үлгіге («Драма-концепция») құрылған. Жазушының шығармашылығы ұлттық үрдіспен шектелмей, әлемдік біртұтас әдеби процеске кіріге алуымен ерекшеленеді.

Мақаламызды қортындылайтын болсақ, драмалық шығармалар мен қойылымдар арқылы оқырмандар мен оқушыларды рухани дамытуға болады. Мысалы, «Ерулік» драмасы арқылы оқушы ұлттық дәстүрімізден харбардар болады. Ал, «Жетінші палата» драмасы арқылы «интеллегенция» деп кімдерді атауымызға болатынын және нағыз интелегенттердің іс-әрекеттері өандай болу керек деген ақпарат алады. Сонымен қатар, оқушы да нағыз интелегент болуға тырысады. Драмалық шығармаларды оқу арқылы оқушылардың дүниетанымы да кеңейеді. Себебі, драмалық шығармалардың барлық дерлігінде ұлттық мәселелер сөз болады. Сол ұлттық мәселелерді оқи отырып, оқушылар өзіне керегін ала алады деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хализев В.Е Драма как род литературы.-Москва: МГУ, 1986.-260 с
2. Құндақбаев Б. Уақыт және театр. – Алматы: Өнер, 1981.- 328 б.
3. Шиллер Ф. 7 томдық шығармалар жинағы. 6 том. – Москва: Наука, 1957.-250 б.
4. Сүлейменов А. Болмыспен бетпе- бет. –Алматы: Жас қазақ, 2001.-184-192 бб
5. Торайғыров С Айтыс // Қамар сұлу.- Алматы: Атамұра,-2002.-203-234 бб.
6. Сүлейменов А. Кек.-Алматы: Өнер, 1997.-728 б.

УДК 81`1

АНАЛИЗ СИНОНИМИЧЕСКИХ РЯДОВ ГЛАГОЛА «ВИДЕТЬ»

**Джылкыбекова Г.Т. - к.п.н., доцент
Таразский региональный университетимени М.Х.Дулати**

Аннотация. Большую роль в русском языке играют синонимы, которые не только дополняют значения слов, но и усиливают различные выражения. В данной статье рассматриваются определение синонимов, их классификации и основные функции. В качестве объекта исследования выступают синонимические ряды глагола «видеть», с целью изучения их стилистических функций и семантических значений. Статья адресована, в первую очередь, преподавателям, обучающим русскому языку китайских студентов, что позволяет использовать материалы работы в преподавании русского языка как иностранного.

Ключевые слова: синонимы; синонимические ряды; типы синонимов; функция синонимов; русская риторика

Abstract. In the Russian language, a large number of synonyms, not only adds definitions of terms, but also enhances different emotional and increasing means of expression. This work begins with the definition of synonyms, basic types and basic functions, choose a chain of synonyms “See” at the heart of the object of study to study the actual cost and verbal outcomes in terms of the chain of synonyms.

Keywords: synonyms; synonyms; synonyms; Russian rhetoric.

В связи с глобализацией экономики, развитием технологий и расширением международного информационного обмена, происходит укрепление сотрудничества и контактов между странами. Мощным средством культурного обмена, в первую очередь, является язык. В процессе изучения того или иного языка часто возникает ситуация, когда необходимо произвести выбор верного выражения среди нескольких синонимических конструкций. Независимо от того, о каком языке идет речь, слова с одинаковым значением, или полные синонимы, встречаются редко. Русские синонимы, используемые при обучении в качестве примеров, в большинстве своем близки или сходны по значению. Большое количество синонимов в русском языке затрудняет выбор нужного слова, поэтому необходимо учиться правильно использовать и различать синонимические слова и выражения.

Определение синонимов. Прежде всего, уточним определение синонимов в теории языка. Так, Л.А. Новиков считает, что синонимом является слово с одним и тем же ссылочным объектом в определенном контексте и дискурсе. Следовательно, понятие лингвистических синонимов должно быть определено в двух аспектах: во-первых, лексические значения одинаковы или в основном одинаковы, то есть концептуальные значения словарного запаса вне контекста схожи, во-вторых, они принадлежат одной и той же части речи.

Известно, что значение слова включает в себя лексическое, грамматическое и дополнительное значения. Добавочные элементы, такие как эмоциональная окраска, являются воплощением субъективной оценки. В этом случае лексические единицы играют роль языковых символов в потоке слов, находясь под влиянием других факторов, но не передавая саму суть значения. Следовательно, мы можем попытаться определить синоним следующим образом: синонимы, относящиеся к различным внешним проявлениям сходных смыслов, по-разному передают одинаковое лексическое значение, которое полностью или в основном совпадает.

Сходные значения при этом может иметь целая группа слов, которые отличаются, в основном, дополнительным эмоциональной и стилистической окраской и т. д.;

синонимы относятся к одной и той же части речи, имеют один и тот же или сходный смысл, при этом они отличаются по произношению, по-разному называют одну и ту же вещь, явление, черту характера и т. д., в основном синонимы обладают повторяющимся значением и аналогичной семантической концепцией. Таким образом, три перечисленных качества являются ключом для точного определения синонимов.

Способность разных по произношению слов обладать тождественной или близкой семантикой, осуществлять номинацию одних и тех же предметов или явлений, обладать одинаковыми денотатом и десигнатом, называется синонимией. Именно эта особенность нивелирует семантические различия между синонимами, то есть позволяет им в определенном контексте быть практически полностью взаимозаменяемыми единицами языка. Поэтому в специальных словарях синонимы представлены в виде синонимического ряда с опорным словом. Итак, синонимы относятся к группе сходных слов, которые можно использовать для выражения различных понятий, называя предметы и явления, признаки и действия в определенном контексте. Синонимы позволяют разнообразить речь, уточнить и конкретизировать лексические и грамматические значения.

1.2. Основные типы синонимов. Русские лингвисты делят синонимы на три категории: лексические синонимы, стилистические синонимы и лексико-стилистические синонимы.

1) Лексические синонимы относятся к синонимам одинакового или сходного значения. Большинство слов в этой категории самодостаточны, и их можно правильно понять, исходя из словоупотребления и контекста. Например:

Сегодня хорошая погода. – Сегодня прекрасная погода!

В приведенных примерах слова “хорошая” и “прекрасная” используются для описания благоприятных погодных условий: оба прилагательных отличает положительный смысл, одобрительная оценка.

2) Стилистические синонимы имеют одинаковое значение, но различную стилевую окраску и экспрессивные возможности. Например:

Он умер от болезни – Руководитель компании скончался в результате продолжительной болезни. Оба глагола: «умереть» и «скончаться» – означают «смерть». При этом «умереть» – более часто употребляемое слово, нейтральной окраски, а слово «скончался» подчеркивает уважение к умершему и имеет книжную окраску. Лексико-стилистические синонимы относятся к синонимическим парам, которые имеют отличительные черты, позволяющие отнести их к разным стилям и экспрессивным возможностям. Например, ряд синонимов: овощи – зелень – плоды – пикули – огородные культуры – означают «овощи». При этом нейтральное слово «овощи» относится к съедобным растительным продуктам, а зелень – это собирательное существительное и означает травы, зеленные культуры; слово «плоды» относится и к фруктам, и к овощам, а «пикули» означает, что овощи имеют малый размер и предназначены для заготовки; выражение «огородные культуры» говорит о том, что овощи выращены культурным образом, на огороде.

1.3. Функции синонимов. Исследователь синонимов Сунь Вэй обращает внимание на возможность замены одного слова другим, точности синонимов и их стилистических функций. Синонимы являются средством обогащения языка, делая речевые выражения более точными, яркими и выразительными. Известно, что функциями синонимов являются функции замещения, уточнения, интерпретации и экспрессивно-выразительные функции.

2. Анализ глагола «видеть», с точки зрения его синонимических рядов

В русском языке достаточно много синонимов. С развитием лексики и уточнением определений, семантических значений многие из них становятся предметом внимания многих исследователей. Наличие синонимов делает речь более совершенной, наполняет ее выразительными оттенками, отражая многообразие национальных коннотаций. Самыми сложными словами в русском языке являются глаголы. По мнению О.Н. Ляшевской и С.А. Шарова, чьи исследования в области словарного состава русского языка представлены в «Новом частотном словаре русской лексики», вмещающем в себя 1000 самых распространенных глаголов, визуальный глагол «видеть» имеет самую высокую частоту употребления – 818,2. Он занимает 15-е место среди всех русских глаголов. Проанализируем синонимические ряды слова “видеть”.

2.1. Основные значения глагола “видеть”: воспринимать глазами;

иметь то или иное зрение; смотреть; просматривать; восприняв информацию, убеждаться; встречать(ся); встретить, чтобы поговорить; иметь опыт восприятия, быть свидетелем; изведать, пережить; представлять, придумывать; считать; понимать; знать.

2.2. Цепочки синонимов глагола «видеть»

Глагол «видеть» принадлежит к категории многозначных слов, поэтому значение следует выбирать таким образом, чтобы можно было проанализировать его семантику по существу, в то же время подтвердив соответствие всему синонимическому ряду.

Так, синонимы к слову «видеть»:

1) зреть;

2) замечать, видать, лицезреть;

3) считать, думать, полагать, находить, рассматривать, смотреть, усматривать.

1) зреть: И лестницу Арсений зрит сквозь сумрак (Лермонтов).

2) замечать: Только острый, наметанный глаз мог бы заметить, что на бурой равнине не было безлюдно и спокойно. (А.Н. Толстой)

3) видать: Я поглядывал в небо – не видать ли перелётных птиц (Арамиилев).

4) лицеизреть: Лицеизреть всех вас больше я не хочу, не желаю. (Леонов)

5) узреть: Если мы обратимся к анализу его [Тургенева] произведений, то узрим в них и социальное содержание. (Калинин)

6) считать, подразумевать: Старый он человек, твой отец, а первым пришёл на шахту восстанавливать её, и в этом он подразумевал смысл своей жизни. = Старый он человек, твой отец, а первым пришёл на шахту восстанавливать её, и в этом он видел смысл своей жизни (Галин).

7) думать: Что вы об этом думаете? = Что вы видите в этом?

8) полагать: Полагаю, что он прав = Вижу, что он прав.

9) находить: Ольга не спускает с меня глаз! Что она нашла во мне такого? (Гончаров) = Что она увидела во мне такого?

10) рассматривать: Что это вы так внимательно рассматриваете? = Что это вы там видите?

11) смотреть: Он смотрит телевизор вечером. = Он вечером видит телевизор.

12) усматривать: Ничего удивительного в этом не усматриваю. = Не вижу ничего удивительного.

Благодаря приведенным выше синонимам и примерам их употребления, мы можем убедиться, что в первой цепочке такие синонимы, как «зреть», «лицеизреть» и «видеть», имеют близкие значения, поэтому «зреть» – это лексический синоним глагола «видеть».

Синонимы во второй цепочке представлены словами «замечать» и др., сходными с глаголом «видеть», поэтому «замечать» является лексическим синонимом глагола «видеть». «Видать» имеет близкое значение слову «видеть», но отличается по стилю, следовательно, «видать» является стилистическим синонимом глагола «видеть». Слово «лицеизреть» по значению сходно со словом «видеть», но отличается по стилю и употреблению, поэтому «лицеизреть» является лексико-стилистическим синонимом глагола «видеть». В свою очередь, «узреть» имеет значение, сходное со значением глагола «видеть», но отличное по стилю, поэтому «узреть» является лексико-стилистическим синонимом глагола «видеть».

Синонимы в третьей цепочке слов более распространены, «считать» и «видеть» имеют одинаковое значение, поэтому «считать» – это лексический синоним глагола «видеть»; «думать» имеет то же значение, что и «видеть», поэтому «думать» – лексический синоним глагола «видеть»; «полагать» имеет значение, близкое к значению слова «видеть», поэтому «полагать» – синоним глагола «видеть». Так же и глаголы «находить» и «видеть» имеют сходство в значении, но в данной синонимической паре обращает внимание стиль и точность выражения, его выразительность. Поэтому «находить» – это стилистический, экспрессивный синоним глагола «видеть». Синонимическая пара «рассматривать» и «видеть» означает похожие, но с акцентом на наблюдении, с различным оттенком. «Рассматривать» – это стилистический синоним глагола «видеть». В свою очередь, «смотреть» и «видеть» имеют одно и то же значение, но «смотреть» – это действие, а «видеть» – результат, поэтому «смотреть» – лексический синоним глагола «видеть». «Усматривать» и «видеть» имеют сходные значения, но отличные по стилю, поэтому «усматривать» является стилистическим синонимом глагола «видеть». Семантическая синонимическая цепочка слов обогащает их интерпретацию. В различных контекстах может быть несколько синонимических выражений, заменяющих друг друга. При этом расширяется значения выражений, их диапазон увеличивается. Это позволяет сделать речь более точной и аутентичной, а выражение более акцентированным и выразительным. Разнообразие семантики и стилистические оттенки слов позволяют избежать однообразного и приблизительного выражения в процессе общения.

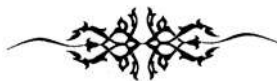
В ходе культурного и языкового обмена, китайские и зарубежные ученые продолжили изучение лексических значений слов, углубили исследования в области семантики. При этом

синонимия как языковое явление стала одним из ключевых объектов анализа. Пристальное изучение синонимов в русском языке позволило достичь хороших результатов. Несмотря на некоторые расхождения в определении синонимов, их последовательное изучение позволяет прийти к ясным, последовательным выводам об значениях синонимов, оттенках и стилистических различиях в синонимических рядах. Углубленные исследования путем сопоставления значений и стилистической окраски расширяют семантику синонимов, усиливают их риторичность. Значительно обогатился, пополнился в результате подобной лингвистической деятельности русский словарный запас. Следовательно, изыскания в области синонимии играют важную роль в преподавании русского языка, способствуя составлению списка синонимов русского языка как иностранного.

Русский язык чрезвычайно богат синонимами, которые являются своеобразными «жемчужинами» русского словаря. Даже в процессе написания данной статьи, многократное повторение одних и тех же слов существенно ограничило бы понимание и осмысление текста. Напротив, синонимия не только расширяет семантику, но и обогащает смысл текста, позволяя использовать выразительные приемы и выражения. Анализ и рассмотрение языковых явлений в различных аспектах могут быть проведены гораздо полнее и объемнее. В результате, статья позволяет выразить всю полноту мысли, разнообразные точки зрения, а также насладиться стилистикой и повысить точность и экспрессивность написания текста. Многие русские слова имеют синонимические ряды, цепочки смыслов, которые могут быть по-разному использованы в различных контекстах. Чтобы правильно выразить значения слов, приведенных в статье, мы должны правильно понимать логику использования синонимов. Следовательно, в повседневном обучении русскому языку как иностранному, целесообразно постоянно практиковать знание лексических и стилистических значений синонимов, закрепляя их в памяти, но помня о нюансах и оттенках употребления синонимов и избегая ошибок в их использовании. Частое чтение словаря синонимов или художественной литературы – отличный путь к изучению языковых средств. Пополнение словарного запаса, соблюдение языковых норм, творческое использование синонимов отражают большую свободу в освоении русского языка.

Список литературы

1. Новиков Л.А. Семантика Русского Языка. [М]. Москва, 1982: – с. 222- 223.
2. Го Вэй, Хэ Иню. Введение в семантику [М]. Пекин: Издание по изучению и изучению иностранных языков, 2002 – с. 74-75.
3. Цао Вэньмин. Исследование природы, функции и распределения русских синонимов. Чанчунь: Северо-восточный педагогический университет/ – 2011.
4. Го Жуйхун, Чан Ин. Использование цепочки синонимов в преподавании русского языка на примере синонимического ряда к слову «Страна» // Педагогическое образование в России. – 2016, №12. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-tsePOCHKI-sinonimov-v-prepodavanii-russkogo-yazyka-na-primere-sinonimicheskogo-ryada-k-slovu-strana> (дата обращения: 14.02.2019).

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛ БОЛУҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Жанкабаева Жансая Болатқызы, Серкебаева Ляззат Байғанқызы
«Бастауыш сынып педагогикасы» кафедрасы
М.Х.Дулатаи атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Мақалада оқушыларға көркем шығармаларды оқыту арқылы рухани дамытуға болатыны айтылған. Сонымен қатар, мақалада көркем шығармалардан мысал келтіре отырып, сол шығармалар арқылы оқушыларды шығармашыл болуға баулуға болатыны баяндалған, көркем шығармалардың дүниетанымы мен теориялық мәні айқындалған. Сонымен қатар, М.Әуезовтың, Ш.Құдайбердиевтің, І.Жансүгіровтың шығармашылық ізденістері, тақырыптық – идеялық, стильдік – тілдік, жанрлық сипаттары әдеби процеспен тығыз байланыста сөз етіледі.

Кілт сөздер: көркем шығарма, рухани құндылық, әдебиет әлемі, тәрбие, шығармашыл, отансүйгіштік.

Аннотация: В статье говорится, что учащиеся могут развиваться духовно, обучая художественным произведениям. Кроме того, в статье изложено, что на примере художественных произведений можно приобщить учащихся к творчеству, определено мировоззрение и теоретическое значение художественных произведений. Вместе с тем, творческие поиски М. Ауэзова, Ш. Кудайбердиева, И. Жансугурова, тематико – идейные, Стилево – языковые, жанровые характеристики выражаются в тесной связи с литературным процессом.

Ключевые слова: которые часто используются в статье: художественное произведение, духовная ценность, мир литературы, воспитание, творчество, патриотизм.

Abstract. The article says that students can develop spiritually by teaching works of art. In addition, the article, using the example of works of Art, describes how it is possible to teach students to be creative through these works, defines the worldview and theoretical meaning of works of art. In addition, the creative searches, thematic – ideological, stylistic – linguistic, genre characteristics of M. Auezov, Sh.Kudaiberdiev, I. Zhansugurov are closely intertwined with the literary process.

Key words: artistic work, spiritual value, the world of literature, education, creativity, patriotism.

Адам өмірінің гүлденетін де, адам табиғатының сұлуланатын да кезеңі – ол жастық кезеңі. Жастық шақта берілген білім мен тәрбиенің адам өмірінде маңызы өте зор. Білім мен тәрбиенің де неше түрі болады. Солардың ішінде оқушыларға, студенттерге көркем шығармалар арқылы көркемдік-эстетикалық білім мен тәрбие беру ол өз алдына бір әңгіме. Сол себепті де жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие беру, оның көркемдік-эстетикалық талғамы мен мәдениетін, тіл байлығын кеңейту, әдебиет арқылы туған елдің тарихын білу қаншалықты игі міндет болса, соншалықты қиын әрі күрделі міндеттердің бірінен саналады. Осы аталған міндеттердің іске асуы оңай әрі жылдам жұмыс емес.

Әдебиеттану ғылымында жас ұрпақтың көркем туындыға, шығармашылыққа деген қызығушылығын ашу, шығармашылыққа баулу – аса күрделі мәселердің бірі деп есептейміз. Ақынның немесе жазушының шығармашылығына ену, оны зерттеу мен зерделеу - күрделі іс ғана емес, өте нәзік әрі қиын міндеттердің бірі. Бұл тұста ақын-жазушылардың шығармашылық еңбегінің әуелгі бастау-көзінен бастап, негізгі басқа да құпия-сырларға толы авторлық қиялға толы дүниелерді зерттеу қажет. Дегенмен, осы көркем шығармалар арқылы оқушылар мен студенттердің көркем шығармаға, көркем дүниеге, ұлттық әдебиетке, ұлттық санаға, салт-дәстүрге, мәдениетке деген қызығушылығын арттыруға әбден болады.

Қызығушылығын арттыра отырып, келешек жас ұрпақтың көркем-эстетикалық талғамын, ақ пен қараны ажырата білетін етіп тәрбиелеуге болатын тағы бар.

Келесі кезекте жас ұрпақтың көркемдік танымын қалыптастыруда, арман-қиялын дамытуда көркем әдебиет шығармаларын оқудың да игі әсері мол. Проза, поэзия, драма арқылы бар жақсылықты сезініп, әдемілік пен жақсы істің әсерінен эстетикалық санасы, талғамы артады, шығармашылық қабілеттерін шыңдауға мүмкіндік туғызады. Қазіргі әр түрлі ақпарат тасқындарының мол шағында жастардың көркемдік-эстетикалық бағдарын айқындауда, талғам түсінігін дамытуда әдеби - көркем шығармаларының тигізер пайдасы зор. Өнер-эстетикалық тәрбиенің қайнар бұлағы. Өнер адамдары сұлулықпен эстетикалық тәрбиенің меңгерушісі. Әр адамда өнерге деген құштарлық бар. Кішкентай сәби ән ырғағын сезеді, суреттің ашық бояуына қызығады. Сондықтан өнер адамының рухани жағынан жетілуге ықпал етеді. Жалпы орта білім беру мектептерінің оқу жоспарында өнер пәндеріне (әдебиетке, музыкаға, бейнелеу өнеріне) аз да болса сағат бөлінеді. Эстетикалық тәрбиенің өнер арқылы жүзеге асыру түрін «көркем әдебиет» дейді. Көркем тәрбие – тікелей өнер шығармаларына көңіл аудара отырып, жеке адамның әдемілікті дұрыс қабылдауын талап етеді. Көркем тәрбие арқылы баланың бар мүмкіндігін ашып өнер адамы болуға жағдай жасау. Бұл әсте ондай балалардан өнер қайраткерлерін даярлау емес. Адам біраз көркем шығармаларды білуімен қатар, өнердің кейбір саласынан хабардар болғаны дұрыс

Мысалы, ұлттық жана әдебиеттің қалыптасуында белгілі роль атқарған қазақтың белгілі жазушыларының шығармалары арқылы Қазақстандағы халық өмірінің елеулі кезеңдерін, өткен тарихымызды, қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзекті мәселелерді, халқымыздың ұлттық мінез-құлқындағы кейбір тек арнайы ұлтқа тән құбылыстарды жас ұрпақтың бойына сіңіре аламыз. Тағы да халқымыздың танымал қаламгерлерінің көркем шығармалары арқылы белгілі бір оқиғаның жалаң суреті ғана емес, халық тағдыры, адам жайлы толғаныстары, ұлттық психологияның көрінісін танып білеміз. Міне, осы жоғарыда аталған құбылыстарды, ұлттық тарихымызды, ұлттық психологиялық көріністерді, салт-дәстүрлерімізді, ұлттық таным мен санамызды танып білуге осы көркем шығармалардың тигізер пайдасы ұшан-теңіз деп санаймын.

«Көркем шығарма — әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», — [1, 19 б.] деген болатын әдебиет зерттеуші – ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев. Әдебиет сабағында көркем мәтінмен жұмыс істеу оқушылардың танымдық, талғамдық дүниетанымын жетілдіреді деп есептейміз.

Себебі, оқушы көркем мәтінді талдай білу арқылы нақты, нақты сөйлеуге, мысал арқылы дәлелді сөйлеуге, көркем сөйлеуге дағдыланады. Сол арқылы ол сөздің құдіретін, қасиетін түсінеді. Берліген мәтінге де көп мәселе байланысты. Мысалы, мәтіннің әр сөйлемінде отансүйгіштікке, ұлттың тарихын меңгеруге, ұлттың тілін қадірлеуге т.б. дүниелерге байланысты сөйлемдер болса, сол арқылы оқушының, жас ұрпақтың жүрегіне, сезіміне, ойына әсер етуі керек. Мәтінмен жұмс жасау тек оқушының ойына, сезіміне ғана емес, сонмен қатар есте сақтау қабілетін нығайтатыны тағы бар.

Күнделікті пайдаланатын тілді жақсы меңгерген баланы оны кестелеп, әдемілеп қолдануға дағдыландыру керек. Мағынасыз сөздер, шұбалаңқы сөйлемдер, айтатын ойын нақтылап беруге шорқақтық көркемдеп сөйлеуге зиянын тигізеді. Сондықтан көркемдеп сөйлеуді әр сабақта жүйелі түрде жүргізген тиімді болмақ. Көркем сөйлеу оқып отырған көркем шығармаға да тікелей байланысты. Оқушыларды әңгімелеу, мазмұндау кезінде жиі мәтінге үңілдіріп, кейбір негізгі мәселелерді мәтінге жуық айтуды талап ету-осы көркемдеп сөйлеуге баулудың басты жолы. Көркем сөйлеудің негізгі белгілері топтар, фигуралар түрін меңгерту, теңеулер мен баламаларды сөйлемде жиі қолдану болмақ. Көркем мәтінді оқу барысында керекті дәйектемелерді ала білуге, бейнелі оралымдарды теріп алуға баулу. Көркем шығарма тілін талдауда жазушының суреткерлік шеберлігін, эстетикалық

мүмкіндігі, тілдік құралдарды поэтикалық деңгейге сай қолданылуы, сөздің, фразаның күдіретін дұрыс танытады.

Қазіргі таңда, «Қазіргі оқушылар, жастар көркем шығарма оқымайды», «көркем шығармаға қызықпайды» деген қику әңгімелерді көп естиміз. Себебі, қазіргі уақытта технологияның дамыған заманында кітіпханаға барып, қолымызға кітап ұстағаннан, үйде отырып, компьютер немесе телефон арқылы интернетке кіріп, «Уикипедия» арқылы қажет деп тапқан ақпаратына қол жеткізе алады. Қазіргі жастар міне, осындай ақпарат іздеудің оңай жақтарына көп жүгінеді.

Ал, кітапханаға барып қолына кітапты алып, оны парақтап оқудың өзі бір ғанибет. Егер бір көркем шығарма оқырманына ұнап, қызығып жатса, ол оқырман келесі шығарманы іздеп жүріп оқитын болады. Ол сөзсіз. Бірақ, сол жас ұрпақтың көркем дүниеге деген қызығушылығын ояту үшін не істеу керек?

Ол мектеп немесе жоғары оқу орынарының ұстаздарының міндеті деп есептеймін. Біздің санамызда көркем әдебиетті тек сол маман иелері оқу тиіс деген ой сайрап жатыр. Жазушы М.Әуезов: «Өз әдебиетін, тарихын білмеген адамды интелегент деп атауға болмайды»,- [2, 71б.] дейді. Мысалы, белгілі сыншы Ілия Омаров Ташкент қаласында Орта Азия жоспарлау экономикалық және сауда-тауар ісі институтын бітірген. 1967 – 1970 жылы Қазақ КСР-і Мәдениет министрі болып қызмет атқарған. Айтайын дегеніміз, І.Омаров мамандығы экономист бола тұра көркем әдебиетке деген қызығушылығы өте жоғары болған. Ол Абай шығармаларының бәрін оқып, оның шығармаларына сын жазады. Ол сын жазғанда өте сауаты жазады. Қазір біз І.Омаровты нағыз маман, сыншы ретіне танимыз. Сондықтан, көркем шығарманы оқудың маңызы өте зор екен.

Мысалы, жоғарыдағы сөзімізге дәлел ретінде, ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына көп үлес қосқан Ілия Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын алайық. Поэманың басынан аяғына дейін қазақтың салт-дәстүрлерін дәріптеу, хадқымыздың сол ұлттық құндылықтарды кейінгі ұрпақтың ұмытпауы сияқты мәселелер алға тартылған [3, 98б.] .

Ал, кітап оқып, ондағы кейіпкерлердің әлеміне ену ол өзінше бір ғажайып дүние деп санаймын. Мысалы, Ш.Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» поэмасы, М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек» поэмасындағы кейіпкерлер тағдырына іштей аяушылық білдіресің. Дегенмен, осы шығармадағы кейіпкерлердің тағдырына, іс-әрекетіне аса назар аударсақ, қазақтың жеті атадан аспай қыз алыспайды деген даналығы басым тұрғандығын ескереміз. Міне, осындай ұлттық құндылықтарды оқушының санасына сіңіру арқылы біз, салт-дәстүрлерімізді дәріптей аламыз [4, 81б.] .

Көркем әдебиетті көп оқудың тағы бір пайдасы – ол оқырманын шығармашылық қиялға жетелейді. Ал, «Қиял — сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының субъективтік образдарын қайтадан жаңартып, өндеп, бейнелеуде көрінетін, тек адамға ғана тән психикалық процесс: «...барлық жан қуаттарын (рухани күштерді) тек қиял ғана өзіндік сақталатын сөздік заттарды модельдендіре алады» (әл-Фараби). Адамда қиял пайда болған кезде ми қабығында бұрын жасалған уақытша байланыстар түрлі комбинацияларға түседі де, жаңа нәрселердің бейнесі туып отырады. Уақытша байланыстарды қайта жасап, өндеу процесінде екінші сигнал жүйесі шешуші рөл атқарады», - [5, 21б.] дейді ғалым Қ.Жұмалиев.

Адам қиялы еңбек процесінде, іс-әрекет үстінде жарыққа шығып, дамып отыратынын ескерсек, оқушы оқыған көркем шығармасына байланысты шығармашылық қиялға беріліп, шығарманы өзінше өрбітіп, өзінше аяқтап, өз бетінше қайта жасап, өндеу процесінен өткізе алады. Ал, мұның өзі оқушыны шығармашылыққа жетелейді.

Еліміздің бүгінгі мен ертеңі өскелең ұрпақ еншісінде деп санаймыз. Ал осы жас ұрпақты бүгінгі таңда жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары, өз бетімен ізденуге қабілетті етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыны шығармашылыққа жетелеу. Жоғарыда айтқанымыздай бұл мұғалімнен терең біліктілікті қажет етеді. Себебі шығармашыл ұстаз ғана шығармашыл тұлғаны қалыптастыра алады. Бүгінгі қазақстандық мектептерге қоғамның қарқынды дамуына ілесе алатын, заман талабына сай ойлайтын,

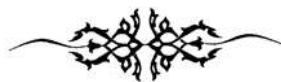
ғылыми-әдістемелік білімі жеткілікті, педагогика мен психологияны терең меңгерген ізденімпаз мұғалім қажет.

Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекеттер қатарынанан саналғаннан бері қоғамды ақпараттандырудан туындаған өзгерістер де мектеп оқушыларына, әсіресе әдеби шығармаларды оқыту, рухани мәселелерді жас ұрпақтың бойына сіңіру т.бү мәселелер бүгінгі таңда қатардан қалып қойды. Ал, мектепте басқа салалардың пәндік сағаттары көбейіп, тіл мен әдебиет пәндернің сағаты азайғаны баршамызға белгілі. Дәл қазіргі таңда білім беру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру ғалымдардан оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи талаптарына қарай білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымның ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етіп отыр. Сондықтан жас ұрпақты әдеби шығармаларды оқыту арқылы тәрбиелеу керек деп санаймын.

Жақсы мұғалім – бұл қай кезде де ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық әлеуеті мол тұлға. Ол оқытудың жаңа технологияларын өмірге ендіруге дайын, оқу-тәрбие ісіне шынайы жанашырлық танытатын қоғамның ең озық бөлігінің бірі деп есептеледі. Сондықтан мұғалім қашанда кәсіби іскерлік пен дағды, шығармашылық белсенді, жаңашыл, қажымас еңбек ететін жандардың бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы.– Алматы: Жазушы, 1998. – 276 б.
2. Әуезов М. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1981. – Т.5. – 492 б.
3. Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы: Ғылым, 1992. – 176 б.
4. Шәкәрімұлы А. Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім //Шәкәрімтану мәселелері: сериялық ғылыми жинақ. –Алматы: Раритер, 2007. – Т.1. – 448 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Астана: Фолиант, 2002. – 376 б.

ӘОЖ 541.124

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Сапарова А.Б. - п.ғ.магистрі, оқытушы

**« Ұстаз институты», «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада оқушы тұлға болып қалыптасуы үшін оның бойында түрлі жағдаяттағы қиындықтарды анықтауға, өзіндік тұжырым жасай білуге, өзіндік бағалауға, сыни ақпараттарды өз бетімен табуға, талдауға, логикалық операцияларды қолдана отырып дәлелдеуге сапалы білім алуға бағытталатын сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданудың тиімділігі мәні ұсынылған. Бастауыш сынып оқушылары кез келген мазмұн түсінікке сыни тұрғыдан қарап, ең керекті пікір, тұжырым таңдауға, шешім қабылдауға үйрету туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: сын тұрғысынан ойлау, оқу жетістігі, жаңа технология, үрдіс, инновация, дағды, ықпал, идея, ойлау.

Аннотация. В статье представлена сущность эффективности использования технологии критического мышления, направленная на выявление у учащегося трудностей в различных ситуациях, умение делать собственные выводы, самооценку, самостоятельное

обнаружение, анализ критической информации, получение качественных знаний для аргументации с помощью логических операций. Речь идет о том, чтобы ученики начальных классов критически относились к любому содержательному понятию, учили выбирать наиболее нужные мнения, высказывания, принимать решения.

Ключевые слова: критическое мышление, академические достижения, новые технологии, тенденции, инновации, навыки, влияние, идеи, мышление.

Annotation. The article presents the essence of the effectiveness of the use of critical thinking technology, aimed at identifying difficulties in various situations, the ability to draw their own conclusions, self-assessment, independently find critical information, analyze it, and get high-quality knowledge to prove it using logical operations in order for the student to become a person. Primary school students are taught to critically look at any content concept, choose the most appropriate opinion, conclusion, and make decisions.

Keywords: critical thinking, academic achievement, new technologies, trends, innovations, skills, influence, ideas, thinking.

Қазіргі таңда дәуір талабына сәйкес білім беру жүйесінде білім берудің қарыштау тенденциялары мен тенденцияларын қамтитын, дамытатын елуден астам педагогикалық технологиялар қолданылады.

«Адам ұрпағымен мың жасайды» – дейді халқымыз. Жақсылыққа бастайтын жарыққа жетелейтін сәуле жұлдыз – оқу. Қазіргі мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған маңызды парыз – оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Шәкәрім Құдайбердіұлы «Адамның тәуір ғұмыр сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан үстем болатын адал қаракет, мінсіз сана, кіршіксіз жүрек. Бұл сапалар адамжаратылысқа келген күннен бастап тәрбиелейді» деп есептейді: Ұрпақ тәрбиесі – бұл келешек тірегі, мемлекеттік маңызды іс.

Мінеки, өз ұрпағының ғибратты, өнерлі, еңбексүйгіш, асыл азамат болып өсуі үшін халық педагогикасының басты мақсатын шығармашылықпен оқу – тәрбие үрдісіне тиімді қолдану әрбір ұстаздың міндеті болып табылады. Сондықтан, оқытушы – мұғалімдер қауымының алдына орасан зор міндет жүктеледі. Қазіргі таңда жас ұрпаққа пәнді ұтымды ұғындырудың бірі – жаңа технология негіздері болып табылады. Әр педагогтың міндеті – тиімді технологияларды тәжірибеде қолданып, оң мен солын тану, зерттеу, саралау, нәтиже шығару.

Баланы бастауыш сыныптан бастап шығармашылық ойлауға, өз бетіне шешім қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту — бүгінгі күннің басты талабы. Әр мұғалім шығармашылықпен жұмыс істеген жағдайда ғана еліміздің саналы, дарынды азаматтарын тәрбиелеп шығаруға мүмкіндік бар. Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасай отыра, осы жастағы балалардың ойлау қабілеттерін арттыратындай заманауи әдіс – тәсілдерді тиімді қолдану қажет

Қазіргі таңда білім беру саласында өрелі өзгерістерге түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашылуда. Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал жаңа технологияны қолдану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдерінің біліктілігін арттыру мен шығармашылық, педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы орасан зор. Оқытудың жаңа технологиясы дегенде, ең әуелі, педагогикалық технология деген түсінікті ұғу қажет. Оқыту, білім беру тәжірибесі педагогикалық үрдістің сапасын әрдайым арттырып отыруды талап етеді.

Бастауыш білім – толассыз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің басты ұстанған мақсаты – білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білік пен білім дағдыларын

менгерту, оқу мен тәлім үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс-тәсілдерін қарастыру, жаңа технологияларды сабаққа ұтымды пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда – оқу үрдісін дамыту. Бұған Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылған «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелетіні айқын» деген пікірі нақтылы айғақ. Бүгінгі білім беру ісінің мақсаты – тек білім, білік дағдыларын менгерту ғана емес, өзін-өзі дамытуға ұмтылатын, есті, алғыр, ой – өрісі кең, ақпарат көздерін өз бетімен қолдана алатын, талапты да талантты, жастарды тәрбиелеу. Ұдайы дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ықпалы айрықша,» - деп айтқан болатын.

Яғни, жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай қолдану үшін, әр ұстаз өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат-мүддесіне қатысты, өзінің шеберлігіне қатысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда ұстаз белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Жалпы алғанда, жаңа технологиялардың 40-тан астам түрлері баршылық.

Оқушы тұлғасының дамуына, қабілетінің артуына жаңа технологиялар айтарлықтай әсер жасайтыны талассыз және бұл қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің дамуындағы елеулі бағыт. Сондықтан қазіргі кезде біздің ұстаздар да осы жаңа технологиялар элементтерін өздерінің тәжірибелерінде қолданып жүр. Соның ішінде кеңінен қолданылып жүрген технологиялардың бірі – сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы.

Білім беру аясында нәтижелі түйін көрсету мақсатында қолданатын технологиялардың бірі — оқыту мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасы. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі білім берудегі негізгі ерекшелігі – білім дайын күйінде берілмейді. Оқушыларға нақты жағдайда «қалай жазуға яки айтуға болатынын» көрсетпей, шығармашылық ойлау қабілетін көрсетуге, тұжырым қабылдауға, жауапкершілікті арттыруға мүмкіншілік беру. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын әр сабақта қолдану арқылы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға зерделі тұжырым қабылдауға бағыт-бағдар беру. Сондай-ақ білім алушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікірталастыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулу керек.

Сын тұрғысынан ойлау – бұл ақпарат пен ойдың бірігіп алудың шынайы әдісі. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясының тиімділігі:

- Кез келген ұстазға сапалы сабақ беруге мүмкіншілік беретіндігімен;
- Оқыту мен ұйымдастырудың ұтымды әдістерінің /стратегияларының/ көптігімен;
- Оқу мотивацияларын өзгертуге тиімді екендігімен;
- Сын тұрғысынан ойлау сабақтарының құрылымы /қызығушылықты ояту, мағынаны ажырату, ой толғаныс/;
- Стратегиялардың психологиялық астары мен ерекшеліктері арқасында жұмыс жасау барысында оқытушы оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойлануға үйретеді. Педагогикалық технология оқушыларды жеке-дарадамыту мен білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметтің, іс- әрекеттің ретті дамып отыратын жобасы санатында оқушы белсенділігін арттыруды көздейді. Ал, оқушы белсенділігінің артуы оны шығармашылыққа жетелейтіні сөзсіз.

Шығармашылық дегеніміз – адамның тіршілік ақиқатында өзін-өзі тануға, жаңалық ашуға, жаңа жолдар табуға ұмтылуы, ізденуі. Шығармашылық қабілет кескін баланың табиғатында болуы ықтимал. Біздің міндетіміз – оқушыға оның бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып нұсқау.

Мысалы, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін, сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда Сын тұрғысынан ойлау жобасының сандаған әдіс- тәсілдерін қолдануға болады:

- Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау, арнаулы бір тақырыпқа пікірталас тудыру /«Ой қозғау,» «Инсерт» кестесі/;
- Берілген тапсырманы түрлендіру бағыттағы қаракет /эссе, шығарма, сауаттылықты ашатын хаттар т.б стратегиялар/;
- Әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойдырту, мәтіндегі ұқсастық пен айырмашылықты табуға /Венн диаграммасы, аялдамамен оқу стратегиясы/;
- Қиялдау, армандау арқылы картина салғызу /сурет салу стратегиясы/;
- Кейіпкерге мінездеме беру өз ойын жазғызу /авторға, кейіпкерге хат жазу стратегиясы/;
- Шығармада қос кейіпкердің қарама – қарсы элементтерін суреттеу /қарама-қайшы элементтер стратегиясы/
- Ән шұмақтарын құрастыру /5 жолды өлең/

Сыни ойлау – белгілі бір мәселе жайында барлық идеяларды жинақтап оларды қайтара ой елегінен өткізу және түйін қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс» екенін атап көрсеткен. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге байланысты екенін зерттеу, оларды қиындықсыз септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау.

«Сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының модульдерін ұтымды пайдалану оқушылардың шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқитудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы бойынша жүргізілген сабақтар арқылы бастауыш сынып оқушылары іздеудің мән-жайына қаныға, білімді тереңінен айтуға төселеді, дәлелдер келтіру, дәлелдеу тәсілдеріне жаттығады, теория мен практиканың бірлігін игереді, жеке және топпен бірлесіп мәселе түйінін шешу жолдарын табуға жаттығады, өз жолдастарының пікірімен санасуға, өткір сындарды тыңдап одан тиісті қорытындылар жасай білуге машықтанады. Заман талабына сай бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеуде, оқушыларға қажетті білімді меңгертудің тиімді жолдарын, әдіс-тәсілдерін талмай іздеу – әр ұстаздың міндеті.

Бұл бағдарламаның негізгі бағыты – барлық жастағы, соның ішінде бастауыш сынып оқушыларының кез келген мазмұн түсінікке сыни тұрғыдан қарап, ең керекті пікір, тұжырым таңдауға, шешім қабылдауға үйрету. Оқушылардың білім деңгейін көтеруге, шығармашылыққа баулуға, ойларын ерікті айтуға жетелеу.

Сын тұрғысынан ойлау сынау емес, шындалған, бірін – бірі толықтырған ойлау. Ең бастысы жекелей, топта, сыныпта оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен сұрыптап қолданған стратегиялардың қай – қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор.

Жаңа білімді қабылдау, бекіту, іскерлік пен дағдыны баулу барысында қаракет жүйесін, оқушылардың дара белсенді әрекетін дамытуда, өздік жұмысының тиімділігін арттыруда «Сын тұрғысынан ойлау» барысындағы әдіс-тәсілдер білімді меңгертудің әр түрлі кезеңінде қолдануға болатынын тәжірибе көрсетті.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы оқытушы мен оқушыны ізденуге жетелейтін, шығармашылық шабыт беретін, келешекке деген үмітті арттыратын ағым.

Әр оқушыда өзін-өзі дамыта, жетілдіре бақылай алатын әдет қалыптастыру, соған орайлас өз бетінше білім алуға үйрету, дамудың ең жоғары шыңына жету болып табылады. Демек, ең әуелі, шығармашылық ойлау нәтижесінде жаңалық ашылады, тұлғаның дамуы жеделдейді. Шәкірт ойын осылайша шыңдауға мүмкіншілік туады.

Сын тұрғысынан ойлауды жүйелі түрде үйрету үшін мына шараларды білу қажет:

1. Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін біршама уақыт қажет.
2. Оқушыларға ойланып, толғануға, ойын ашық, әрі еркін айтуға рұқсат беру.
3. Әр түрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау.
4. Үйрену барысында оқушылардың белсенді іс – әрекетін қолдану.
5. Кейбір оқушылардан берген жауабының, сыни көзқарасының дәлелді, дәйекті болуын талап ету.

6.Сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Сын тұрғысынан ойлау технологияларын пайдалану нәтижесінде қазіргі оқушының:

- Сабаққа деген қызығушылығы артады;
- Нақты өз деңгейі бойынша бағаланады;
- Жеке-дара қабілеті айқындалады;
- Өз бетінше жұмыс істеуге үйренеді;
- Даму мониторингі айқын көрінеді.

Сын тұрғысынан ойлау сабақтарының алғы шарттары:

- Сабақты белсенді өткізіп, әр баладан еркін жауап алуға мүмкіндік жасау;
- Сенімділікке тәрбиелеу үшін баланың жауабын санмен бағалау;
- Қиялын дамыту үшін «Менің ойымша» деген жауапқа дағдыландыру;
- Әр түрлі жауапқа бірдей қарау, жақсысын мадақтап, жаманын сынамау;
- Тіл байлығын дамыту үшін оқушының берген жауабын қалайда соңына дейін тыңдау;
- Жауап беруге тілек білдірмеген баланың өз еркінсіз, қинап сұрамау;
- Жеке тұлға ретінде «Мен» деген рөлін көтеру, өз пікірін қалыптастыру.

Оқушылардың шығармашылығын, танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің, оқушының өз бетімен ізденіп, шығармашылық ой-өрісін арттыруда алатын маңызы ерекше.

Қорыта келгенде, сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдаланған кезде де оқушының белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, шапшағандығы мен еркіндігі, шығармашылығы, көңіл-күйінің көтеріңкі болуы қамтамасыз етіледі.

Оқушылардың шығармашылығын, танымдық қызығушылығын, белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің, оқушының өз бетінше ізденіс жасап, шығармашылық ой-өрісін арттыруда алатын маңызы орасан зор. Қорыта келгенде, сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдаланған кезде де оқушының белсенділігі, мақсатқа қарай айқын ұмтылуы, ақпаратты өзі бетінше ізденуі, шапшағандығы мен еркіндігі, шығармашылығы, көңіл-күйінің үстеме болуы қамтамасыз етіледі.

Адамның өз болмысын тануға, ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан талап тілегін, қабілеттерін дамытуға тиіс. Сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері» С. Мирсеитова, 2011 жыл.
2. Р.Қ.Қарсыбаева.Сын тұрғысынан оқу мен жазуды дамыту технологиясының ерекшелігі. «45-Минут» №1 2009 ж.
3. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары / М. Ералиева // Бастауыш мектеп. – 2006. - №5.
4. «Қазіргі кездегі оқытудың педагогикалық технологиялары», Н. Қошқарбаев, 2010 жыл.
5. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
6. Жаманқұл П. Қ., Муфтибекова З., Орынбаева Н. Н. Оқулықтағы көркем шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдері. 2010.-13 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Сарыбекова Қ.Н. - п.ғ.к., доцент

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Ұстаз» институты

Аңдатпа. Мақала жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында бастауыш сынып оқушыларына экологиялық тәрбие берудің ерекшеліктеріне арналған. Бастауыш мектепте экологиялық тәрбие берудің қажеттілігі мен жағдайы және экономикалық тәрбие берудегі математика пәнінің мүмкіндіктері қарастырылған. Мақаланың мақсаты - жалпы орта білім беретін мектептердің бастауыш сыныптарын оқытуда оқушыларға экологиялық-экономикалық білім беру мен тәрбиелеуді әдістемелік жағынан негіздеу және оған талдау жасау.

Кілт сөздер. Экология, табиғат, математика, бастауыш мектеп, жаңа бағдарлама

Аннотация. Статья посвящена особенностям экологического воспитания младших школьников в рамках обновленной образовательной программы. Рассмотрены необходимость и состояние экологического воспитания в начальной школе и возможности предмета математика в экономическом воспитании. Цель статьи-методическое обоснование и анализ эколого-экономического образования и воспитания учащихся при обучении начальных классов общеобразовательных школ.

Ключевые слова. Экология, природа, математика, начальная школа, новая программа.

Annotation. The article is devoted to the peculiarities of environmental education of Primary School students within the framework of the updated educational program. The need and state of environmental education in primary school and the possibilities of mathematics in economic education are considered. The purpose of the article is to methodically substantiate and analyze the environmental education and upbringing of students in the teaching of primary grades of general secondary schools.

Keywords. Ecology, environmental , mathematics, elementary school, new program

Экологиялық-экономикалық тәрбиені қатар жүргізу жаңа категория, ол экология және экономика ғылымыдарымен және олардың тармақтарымен тікелей байланысты. Ал классикалық экологиядағы негізгі түсініктер мыналар:

а) жеке алынған ағзаның өзінің өмір сүру ортасына ие болған бір аймақтағы экожүйелердің қызметі;

ә) өмір сүретін тірі ағзалардың қоғамдастығы және олардың өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болуы.

Бұл екі ұғым бастауыш сынып оқушыларының қоршаған орта, табиғат жайындағы түсінігін дамыту арқылы көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қоршаған ортаға деген жағымды қарым-қатынасты айқындаудың бір формасы баланың күнделікті іс-әрекеті. Демек, «экологиялық тәрбие үрдісінде көрініс табатын іс-әрекеттің мынадай түрлерін атауға болады:

- табиғаттағы әр түрлі оқиғаларды бейнелейтін немесе табиғатты қорғау, көркейту іс-әрекетін білдіретін әңгімелер;

- мектеп алаңында (табиғаттағы еңбек) тіршілік объектілері үшін немесе оларды күтіп-баптауды жүзеге асыру, сондай-ақ, заттарды қайта өңдеу (кітаптарды және т.б. жөндеу) іс-әрекеті;

- табиғаттан алған әсерлерін және адамдардың табиғаттағы іс-әрекеттері негізінде бейнелеу өнерінің туындыларын жасау;

- табиғатпен тілдесу, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің объектілерімен еркін түрде байланыс жасау – бақылау, оларды зерттеу, күтіп-баптау іс-әрекеті, қолға үйрету мен белгілі-бір жағдайға бағындырып үйретуді қамтитын кешенді іс-әрекет;

- тәжірибе жасау – бақылау нәтижесіндегі өз пікірін айтумен сабақтасып келген іс жүзіндегі танымдық іс-әрекет;

- бақылау - өз бетінше дамытумен бірге табиғат туралы және табиғаттағы адамдардың іс-әрекеттері жөнінде мәліметтерді алуды қамтамасыз ету;

- табиғат жайлы мазмұндағы телехабарларды, суреттерді көріп тамашалау, шағын шығармалар оқу балалардың табиғат жөніндегі қалыптасқан түсініктерін айқындайтын және жаңа ықпал ететін іс-әрекет түрлері» [1,5б.].

Балалармен экологиялық бағыттағы іс-әрекет түрлері кезінде нақты нәтижелерге қол жеткізу ұстаздың кәсіби шеберлігін танып, экологиялық тәрбие жұмысы кезінде тиімді әдіс-тәсілдерді игеруін қамтамасыз етеді. Сол себепті балалардың экологиялық тәрбиелілігінің деңгейін көтеруге олардың тұлға ретіндегі экологиялық білімін дамытуда пайдалануға болатын мынадай әдіс түрлерін ұсынамыз:

«Тіршілік иелерінің өміріне қажетті тұғызу және қолдау әдісі» балаларға экологиялық тәрбие берудегі басты әдіс түрі болып саналады. «Ол балалардың тәжірибе жасау дағдыларын, икемділіктерін айқындауға бағытталған. Объектілерді бақылау - өсіп-өндірудің нәтижелері қалыптаса бастаған дағдыларды бағалауға бағыт береді және оларға сипаттама беруді қамтамасыз етеді. Экологиялық тәрбиеде жақсы нәтижеге жету – осы әдіс түрінің тәжірибе мен моделденген іс-әрекетінің бір-бірімен байланыста болуында. Сондай-ақ, заттарды күтіп-баптауда, оларды жөндеуде және жаңартуға қатысу балаларға қажетті тәжірибелік дағдыларын қалыптастыруға септігін тигізеді. Бақылау - табиғаттағы сезімдік тұрғыда тану әдісі, мақсатқа бағытталған қабылдау, сезім мен тиімділіктің бірлігі көрінетін танымдық күрделі үрдіс. Ол табиғатпен, тіршілік объектілерімен, қоршаған ортамен тікелей байланыста болуды қамтамасыз етеді. Табиғи объектілер мен табиғат құбылыстарын бақылауды ұйымдастыру балаларды табиғатпен таныстырудың негізгі тәсілі болып табылады. Ұзақ мерзімді бақылауларды ұйымдастыру - өсімдіктер мен жануарлардың өмір сүру ортасымен өзара байланыста болу, балалардың сол ортаға деген бейімділігін танудың алғы шарты. Бақылау балаларға табиғат жөніндегі нақты түсініктерді меңгертіп, ойлау қабілетін, тілін дамытады. Өсімдіктерді, жәндіктерді, құстарды бақылау арқылы бала көптеген жаңалықтарға тап болады. Ал жүйелі бақылау баланың жеке басының байқампаздығын аңғартады, осының әсерінен баланың дүниетанымы кеңейіп, қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарасы пайда болып, білуге деген ынтасы арта түседі» [2,62 б.].

«Табиғатты бейнелеу әдісі – экологиялық тәрбие жүйесіндегі өзіндік орны бар әдіс түрі. Мұнда балалар табиғат көрінісін, кәсіби шеберлер дайындаған көркемдік суреттерді, музыкалық және әдеби шығармаларды тамашалап, табиғат күнтізбесімен жұмыс істеп, бейнелеу өнері туындыларымен таныса алады. Табиғатпен тікелей байланыста алынған халқымыздың ұлттық тұмыс бұйымдары балалардың ол жөніндегі түсініктерін кеңейтіп, олармен жақын танысуға мүмкіндік береді» [3,75 б.] Сондай-ақ, бұл әдіс түрі арқылы табиғат адамдарға жоғары дәрежедегі рухани байлық, көтеріңкі көңіл-күй сыйлап, олардың сезімдеріне әсер ету арқылы әсемдікті сақтай білуге итермелейтіні жөнінде ұғым қалыптастырады.

Тіл дамыту іс-әрекетінде үлкен ерекшелік үлесіне қарай «табиғатты бейнелеу әдісінен» «сөздік әдеби әдісін» өз бетінше бөліп қарауға болады. Сөз белгілі бір формада және деңгейде кез келген іс-әрекетті қолдайды және ол экологиялық тәрбиеде үш маңызды қызмет атқарады. Мәселен, «диалог» түрінде (әңгіме де, пікір алмасуда) үлкен мен баланың қарым-қатынасында табиғат туралы және ондағы адамдардың іс-әрекеті туралы түсініктердің көрініс табуымен нақтыланады. «Монолог» арқылы (мұғалім әңгімесі, кітап оқуы) балалар білімінің жаңа саласына енеді. Жоғарыдағы әдістерді саралай келіп, балалардың экологиялық тәрбиелілігінің деңгейі мен тұлға ретіндегі экологиялық білімін дамыту

мақсатында жүргізілетін мынадай жұмыс түрін ұсынамын:

- «- мектептің, туған қаласының орнын картаға белгілеп, ұстаздың көмегімен желімдеу;
- теңіздер мен мұхиттар жөнінде түсініктер беру;
- өздеріне таныс қалаларды үлкен жалаушалармен белгілеу;
- экологиялық таза емес аймақтарды белгілеп, желімдеу» [3, 78 б.].

Картамен жүргізілетін мұндай жұмыс түрлері балалардың алғашқы географиялық танымдарын қалыптастырып және оқу іс-әрекетінің бастапқы дағдыларын игере білуге, өз елінің кейбір экологиялық жағдайларын танып білуге мүмкіндік береді. Осы бағыттағы жұмыс түрлерін балалар үлкен құлшыныспен, қызығумен ынталы атқарады және ересектердің түсіндіргенін, құрдастарының жауаптарын тыңдап, ұжымдық әңгімеде, қорытынды жасауға белсенді түрде қатыса алады.

Өнер туындыларынан көрмелер ұйымдастыру, ондағы табиғаттың әсем көрінісін балалардың әңгімелеп жеткізе білуі олардың сезімдік талғамын, әдемілікке ұмтылу қабілеттерін дамытады. Кішігірім көрмелерді көру, мұражайларға саяхат жасау, мәдени байлықтарды бағалай білу баланың тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Үлкендердің басшылығымен қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып ұйымдастырылатын жақын жердегі орманға, жорықтарға шығу, көргендерін шамаларына қарай қағаз бетіне түсіру – экологиялық сауықтыру мәні бар өте маңызды жұмыстар. Бұдан балалар таза ауада демалып, табиғат әсемдігінен талғамдық ләззат алады, өсімдіктер мен жануарлардың бірлестігі туралы біледі, олардың қимыл қозғалыстарын бақылайды. Тіпті тірі табиғатпен осылаша өзара қарым-қатынас жасау балалардың табиғат аясында тәртіп нормаларын сақтап, мәдениетті демалу.

«Оқушылар экология туралы жинақталған материалдарды, тиянақтылық, түсініктілік, бірізділік, жүйелілік саналылық, белсенділік сияқты дидактикалық қағидаға сүйене отырып, экологиялық мәселердің мәні, мазмұны, атқаратын функциясы тағы басқа ұқсастықтарын, айырмашылықтарын ажыратып оларды топтастырды. Бұл стратегия топтастыру деп аталады» [4,256.]

Топтастыру - қарастырылып отырған мәселе жайлы ойдағы бар мәліметті қағазға түсіру. Топтаусыз, шектемей жаза беру, содан кейін классификациялау арқылы ішкі байланыстарын анықтау, білімнің желісін немесе торын құру осы сияқты ақпарат алуға пайдаға асыру, кәдеге жарату, өз білетінен тысқары жаңалықтарды ашуға мүмкіндік етінін көрдік.

Қазіргі уақытта жас ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуына ізгілік, ғылымилық, жүйелілік ұстанымдарына негізделген үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін құру, оның тәрбиелік мүмкіндіктерін саралау өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Сондықтан да соңғы республика көлеміндегі мектепке дейінгі мекемелер мен бастауыш сыныптардағы экологиялық тәрбие жұмысы бұрынғы қалыптасқын бағдарламадағы «Балаларды табиғатпен таныстыру» бөлімінен бастау алады. Ал табиғатпен таныстыру – балалардың танымын дамытудың басты құралдардың бірі. Мұнда балалардың қоршаған орта жөніндегі ұғым түсініктерін байытатын жалпы және нақты ғылыми мәліметтер алуының маңызы зор. Табиғатпен таныстыру барысында «Табиғат – бүкіл тіршілік атаулының алтын ұясы, тал бесігі, өсіп-өнер мекені» екендігі жөнінде нақты түсініктер беріледі. Кейінгі он жылдықта мектепке дейінгі және бастауыш сынып балаларының тірі және өлі табиғатқа деген сүйіспеншілік қарым-қатынасын тәрбиелеу мақсатында табиғатпен таныстыру, яғни табиғатты қорғау – экологиялық тәрбие жұмысымен ұштастырылды.

«Бастауыш сынып оқушыларының халықтық тәрбие беру - олардың тіршіліктану жөніндегі сауатын ашуға қажет және қоршаған ортаны сақтауда маңызы зор. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының экологиялық білімдерін қалыптастырып, экологиялық білім мен тәрбие беруге, барлық адамдардың экологиялық деңгейі, соны ұғынуы мен білім дәрежесінің жоғары болуларына әсер етіп, қордағы басылымдардың бар түрін кеңінен пайдалана, оқырмандардың экологиялық ақпараттандырылуын қанағаттандыра біліңіздер. Аталмыш бағыттағы «Табиғат-сұлулықтың кәусар бұлағы», «Табиғат лебі», «Табиғатым - тағдырым» - сынды экологиялық сағат, «Жасыл әлемге саяхат» - ойын-саяхат, «Қазақстан

қорықтары» - ауызша журнал, «Табиғат және Поэзия» -жыр кеші, «Табиғат тамашалары», «Таңғажайып табиғат» - экологиялық лотолар, Семей сынақ полигонына арналған «Апат аймақтары», «Ажал сепкен аждаһа» - экологиялық - танымдық сағаттар, «Туған өлкем - қандай көркем», «Табиғат - тіршіліктің құтты қоныс мекені», «Жер тағдыры – ел тағдыры», «Табиғат – тіршіліктің қайнар көзі», «Қоршаған орта және «Табиғат – тіршілік бастауы», “Қоршаған ортаны қорғайық!”, «Табиғат аясы», «Табиғат әлемі», «Қоршаған орта - қорғаның», «Аралым – арым, Балқашым - бағым», «Өзендер неге өксиді?», «Арал да апат аймағы», «Қазақстан өзендері» «Қазақстан – туған өлкем», «Экологиялық құқық» тақырыптарындағы дөңгелек үстел, интеллектуалдық ойын, экологиялық идеялар байқауы, талқылау, экологиялық мереке, экологиялық әңгіме, пікір алмасу, жарыссөз, брейн-ринг, экологиялық жыр кеші, пікірталас, шолу, әңгіме сияқты шаралар, осы орайда дайындалған тақырыптық папкалар, кітап көрмелері, тақырыптық сөрелер қолданушылардың туған өлке, оның байлығы, алуан түрлі табиғаты туралы білімдерін кеңейту мен экологиялық түсініктерін қалыптастыруға ықпал етіп, олардың туған жерге деген сүйіспеншіліктерін арттырып, табиғатты қорғай білуге тәрбиелейді» [4,47 б.].

Қазіргі мектептегі басты міндеттердің бірі – оқушылардың экологиялық білімін көтеру, табиғи қорларды тиімді, саналы түрде пайдалану және жас ұрпақты жоғары деңгейдегі экологиялық тәрбиеге баулу. Экологиялық мәдениет көпшілік жағдайда экологиялық білім беру мен тәрбиеленудің сапалық деңгейімен анықталады.

Қазіргі мектептердің жаратылыстану сабақтарындағы экологиялық білім беру барысында төмендегі міндеттер жүзеге асырылуы керек.

1. Қоршаған ортаны қорғау мен жақсарту шараларын жүзеге асыруда табиғатты және оны қорғау жөнінде оқушыларды ғылыми-танымдық білім негізімен қаруландыру.

2. Табиғи ортаға антропогендік іс-әрекеттердің тигізетін кері әсерлері мен көлемі ғаламдық және аймақтық экологиялық проблемалар жөнінде түсінікті қалыптастыру [3, 125 б.].

Осыған байланысты мектептегі экологиялық білім негізін құрайтын жаңа пән – экология курсы болуы керек. Бұл ғылым жаратылыстану ғылымдарымен қатар әлеуметтік бағыт – бағынқы қамтуы «Сызба 1-ге» сәйкес:

Экология курсының алдына қойған негізгі мақсаттары мен міндеттері төмендегідей:

- оқушылардың жаратылыстану пәндерінен алған білімдерін дамыта отырып, айнала қоршаған орта туралы көзқарастарын қалыптастыру;
- экология ғылымы туралы алғашқы түсініктерді дамыту;

- табиғат, қоршаған орта, зат аламсу, табиғатындағы қарым-қатынастарға ғылыми-тәрбиелік деңгейде талдау жасауға үйретуі.

Сызба 1. Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие берудің үлгісі

Айтылып отырған мақсат-міндеттерге байланысты экология курсы бойынша әрбір оқушы меңгеруі тиіс оқу материалдары төмендегідей мәселелерді қамтиды:

- Табиғат ресурстары, тірі организмнің биологиялық және геохимиялық ролі;
- Экологиялық және антропогендік факторлар, экожүйенің өзгеруі, оны қалпына келтіру жолдары;
- Биосфера шегіндегі геохимиялық заңдылықтар, оны реттеудің қазіргі заманғы бағыттары;
- Жергілікті аймақтардың және жер шарындағы экологиялық проблемаларды түсініп, оны шешу жолдарын өз бетінше іздестіру [1,28 б.].

Соңғы кезде көп пайдаланып жүрген дәстүрлі емес сабақ түрлері (лекция, конференция, пікірталас, семинар, т.б.) мұғалімдерге шығармашылықпен жұмыс істеудің көптеген мүмкіндіктерін ашып берді.

Семинар сабақта оқушылар алған білімінің тиянақты екенін көрсетіп, берілген сұрақтарды шешуге белсене қатысады.

Экологиялық тәрбие беру практикасында ойын әдістері көп қолданылуда

Экологиялық ойын – экологиялық білім берудің бір формасы. Ұстаздық тәжірибеде және түрлі жарияланымдарда ойынға қатысты көптеген термин түсініктер бар: (ұйымдық, іс-қимылдық, ойын, оқыту ойыны, педагогтық ойын, еліктеу ойыны, іскерлік ойын, рөлдік ойын, т.с.с.).

Экологиялық рөлдік ойын – экологиялық іс-әрекеттердің әлеуметтік мазмұнын, моделдеуге негізделген экологиялық ойын түрі. Ойынға қатысушылар белгілі бір рөлдерде ойнайды. Бұл ойынға қатысушыларды шын өмір жағдайына жақындата түседі.

1. «Сот процесі» ойыны экологиялық құқықтану білімін игеруге бағытталған ойын түрі. Бұл ойын экологиялық апатқа жол бергенге завод әкімшіліктердегі сот процесін көрсетіп, ойналады. Қатысатындар: прокурор, қорғаушы, кінә тағушы, куәгерлер, эксперт. Көрсетілген ойын сөзсіз жоғары сынып оқушыларын оқытуда қолдануға болады.

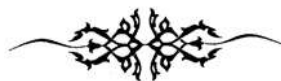
2. «Табиғат қаласы» ойынына бастауыш сынып оқушылары, сондай-ақ мұғалімдер қатыса алады. Қалада төмендегідей мекемелер құрылады:

1. Ботаникалық бақ. Өсімдіктер туралы викториналар.
2. Зообақ. Жануарлар туралы викториналар, суреттер галереясы.
3. Табиғат тақырыптарына арналған карталармен танысу.
4. Ертегілер әлемі. Табиғат туралы жұмбақтар шешіледі.
5. Концерт залы. Табиғат тақырыбына арналған шумақтар.
6. Көркемдік салоны. Сурет көрмесі.
7. Кітапхана. Табиғат туралы кітаптар көрмесі.
8. Табиғат үсті. Плакат, фотографиялармен иллюстрацияланған табиғат тақырыбындағы баяндамалар.

Ойын соңында қорытындысы айтылып, мерекемен аяқталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сарыбекова Қ. Н. Орта мектеп математикасы және экология .Оқу құралы. -Тараз, 2014. -254 б.
2. Байхонов С.С. Табиғатым – тағдырым. - Алматы: Қайнар, 2011. -254 б.
3. Шонанұлы Т. Жер тағдыры - ел тағдыры. -Алматы: Санат,2015. -69 б.
4. Сарыбеков Н.С. Воспитание любви к природе. -Алматы: Рауан,1994.

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТАЛАПТАРЫ

Сарыбекова Қ.Н. - п.ғ.к., доцент

М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті, «Ұстаз» институты

Аңдатпа. Бұл мақалада математика пәнінің сабақтарын жаңартылған білім мазмұны бойынша тиімді ұйымдастырудың талаптары көрсетілген. Бастауыш мектептегі математика пәнінің жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктері анықталынған. Жаңа бағдарлама мазмұнының аясында мұғалімнің сабақтарға дайындалу және оны жоспарлау технологиясының кейбір мүмкіндіктеріне тоқталған. Математика сабақтарының материалдарының мазмұны, қолданылатын әдістері алдыға қойылған міндеттерді анықтай отырып білім мазмұны жағынан дұрыс ұйымдастырылған сабақтың мазмұнын алуан түрлі болатыны көрсетілді. Математка сабағын тиімді ұйымдастырудың әдіс-тәсілдеріне қойылатын талаптар ескертілді. Сондықтан, осы талаптар негізінде жаңартылған бағдарлама аясындағы математика сабағын тиімді ұйымдастырудың жалпы қағидаларын тұжырымдау қажеттілігі сөз болды.

Кілтті сөздер: бастауыш мектеп, жаңартылған бағдарлама, математика, заманауи әдіс-тәсілдер, қағидалар, педагогтың мәртебесі, шиыршық қағидаты, функционалды сауаттылық.

Аннотация. В данной статье отражены требования эффективной организации уроков математики начальной школы по обновленному содержанию образования. Определены особенности обновленных учебных программ по математике в начальной школе. В рамках содержания новой программы учителя остановились на некоторых возможностях технологии подготовки к занятиям и ее планирования. Показано, что содержание материала, используемые методы уроков математики разнообразны по содержанию правильно организованного урока с определением поставленных перед ним задач. Оговорены требования к методам и приемам эффективной организации урока математики. Поэтому на основе этих требований была сформулирована необходимость выработки общих принципов эффективной организации урока математики в рамках обновленной программы.

Ключевые слова: начальная школа, обновленная программа, математика, современные подходы, принципы, статус педагога, принцип спирали, функциональная грамотность.

Annotation. This article reflects the principles of effective organization of elementary school math lessons based on the updated content of education. The peculiarity of the updated education is that the student must be able to think critically, organize research, experiment, apply information and communication technologies, enter into communication, work in an individual, pair, group team, creating a harmoniously favorable educational platform. It was shown that the content of the materials of mathematics lessons, the methods used, differ in the content of the correctly organized lesson in terms of the content of knowledge, defining the tasks set for it. The requirements for methods and methods of effective organization of mathematics lessons were noted. Therefore, based on these requirements, it was necessary to formulate general principles for the effective organization of mathematics lessons within the framework of the updated program.

Keywords: primary school, updated program, mathematics, modern approaches.

Еліміздің келешегі өркендеп өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ тәрбиесінен көрінеді. Бүгінгі білім беру жүйесіндегі мәселе – әлеуметтік-педагогикалық, ұйымдастыру тұрғысынан, білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдіс-тәсілдерін қарастыру мен оларды жүзеге асыра алатын ұстаздарды дайындау екені белгілі.

Бүгінгі бастауыш мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық нобайына көшу оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, интербелсенді педагогикалық әдістерді меңгерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық қызметте қалыптасқан бұрынғы оқыту жүйесінен арылуға қабілетті және заманауи тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзінің әдіс-тәсілдерін қолдана алатын, икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, жанашыл ұстаз болуын қажет етеді.

«Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы, 25 сәуірдегі №327 қаулысымен қабылданған «Бастауыш білім берудің мемлекеттік стандарты» негізінде оқыту процесін ұйымдастыру жаңартылған әдіс-тәсілдерді енгізуді міндеттейді» [1].

« 2016-2017 оқу жылынан бастап еліміздегі барлық мектептердің оқушылары жаңа жүйе бойынша білім алуда. Сарапшылардың айтуынша, жаңартылған білім мазмұны - әлемдік тәжірибенің озық үлгісі. Жалпы Мемлекетіміздің білім беру жүйесіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - уақыт талабына сай болашақтың сұранысын толығымен қанағаттандыратын тың бағдарлама. Кәсіби деңгейде жаңартылған жүйеге қадам басып, білім жүйесіне ендірілген өзгерістердің ерекшеліктерін зерттей бастаған кезеңде жаңартылған білім бағдарламасының мүмкіндіктерін түсініп, меңгеріп алу жеңіл жұмыс емес» [2].

Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңартылған көзқарас пайда болды. Соған сай мұғалімдердің мақсаты оқытудың әдіс-тәсілдерін әрдайым жаңашалап отыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияны меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Осылардың негізінде елімізде білім беруді дамытудың осы кезге дейін болмаған жаңашыл жобалар жасалды. Негізінен, аталмыш мәселе үш басымдылықты іске асыруға негізделген:

- білім берудің жаңа сапасы;
- педагогтың жаңа мәртебесі;
- білім берудің жаңа әдістері.

Бұл бағыттардың қай-қайсысының болмасын қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынасы, болашақтық құндылығы едәуір зор.

«Жаңартылған білім берудің ерекшелігі - оқушының үйлесімді қолайлы білім беру алаңың құра отырып, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, эксперимент жасау, ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану, коммуникативті байланысқа түсу, жеке, жұптық, топтық жұмыс жасай білу. Функционалды сауаттылықты, шығармашылық қабілетті қолдануды және оны тиімді жүзеге асыра білу үшін тиімді әдіс-тәсілдерді түсіну. Математикадан жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі - оның шиыршық қағидатымен берілуі. Математика сабақтарының оқу мақсаттарын, тапсырмаларды, ықшам сабақтарды үйлесімді байланыстыру болып табылады» [3].

Жоғарыда келтірілген талаптар математика сабақтарын жаңартылған бағдарлама талаптарына сай дұрыс ұйымдастырудың негізгі шарттары болып табылады. Алайда, олар жаңартылған бағдарлама аясындағы математика сабағын қалай ұйымдастыру керек? деген сұраққа толық жауап бере алмайды. Сондықтан, осы талаптар негізінде жаңартылған бағдарлама аясындағы математика сабағын тиімді ұйымдастырудың жалпы талаптарын тұжырымдау қажет.

«Сабақтағы әдіс-тәсілдер жағынан алғанда математика сабағына қойылатын талаптар мынадай:

а) бір сабақ үстінде әртүрлі әдістерді қолдану сол сабақтың ерекшеліктерін ескере отырып жасалынған болуы керек;

ә) оқыту әдістерінің үйлесімді кезектесіп отырылуы ескерілуі қажет;

б) оқыту әдістері оқушылардың оқу барысындағы белсенді іс-әрекетін ұйымдастыруға талпыныс жасайтындай болуы тиіс;

в) сабақ барысында қандай әдіс-тәсіл қолданылса да мұғалімнің сөйлеу мәнері, тілі жеңіл, нақтылы түрде болуы тиіс» [4].

Бірінші талап: сабақта қолайлы психологиялық ахуал орнату. Мұғалім кез келген сабақты оның өзі мен оқушыларының бірлескен іс-әрекетінің жиынтығы деп қабылдауы қажет. Сабақ нәтижелі болу үшін өзара ынтымақтастыққа негізделген мұғалім мен оқушылар арасындағы жақсы қарым-қатынас орнатылуы тиіс. Ынтымақтастықтың негізгі көрсеткіштері мыналар:

- 1) Баланың ішкі дүниесін сезіну.
- 2) Әр оқушының жеке-дара, жас және психологиялық ерекшеліктерін білу.
- 3) Әр балаға үлкен кісі ретінде қарап, соған сай қарым- қатынас жасауға тырысу.
- 4) Баланың жеке басының кемшіліктерін емес, табыстары мен жетістіктерін көрсетіп отыру.
- 5) Әр оқушының математикалық дайындығының деңгейін біліп, соған тиісті қарым- қатынас жасап отыру.

б) Сабақтың нәтижелі болуы тек қана мұғалімге байланысты емес, тікелей оқушының орындайтын іс-әрекетіне де тәуелді екенін сездіру, т.с.с.

Екінші талап: оқушылардың математика пәніне көңіл қойып, ынталы болуын қамтамасыз ету. Ол үшін мұғалім педагогикалық әдеп пен әзіл-қалжыңды шебер үйлестіру, кейбір қызықты жағдаяттарды айта отырып, оқушыларды жігерлендіру арқылы математика пәніне деген қызығушылықты үнемі оятып отыруы керек.

Үшінші талап: педагогтық әдепті қатаң сақтау және оқушылардың алдында өзін дұрыс ұстау. Ұстаздың бойында ілтипаттылық, байқағыштық және әділдік, оқушыларға сенім арту, төзімділік және сабыр сақтау сияқты қасиеттер көп болуы керек. Мұғалім өзінің сөзіне есеп беріп, сөйлеу мәнері логикалы және стиль жағынан дұрыс болып отыруына баса назар аударуы тиіс.

Төртінші талап: сабақтың мақсаты мен міндеттерін дәл анықтап алу. Оқушы сабақта қандай мақсат көзделіп отырғандығын айқын білуі тиіс. Сабақ барысында оқушылардың өзара бағалау мәселесі және бір-біріне жағдаяттар туғызу арқылы сабақты қызықты өту мәселесін қарастыру. Бұл оқушының сабаққа, оқу материалына деген саналы көзқарасын қалыптастыруға игі әсерін тигізеді.

Бесінші талап: ұстаз математикалық материалдың мазмұнын терең біліп, оқу материалының мазмұнын толық талдап, оның көлемін сабаққа қойылып отырған мақсат пен оқушылардың танымдық мүмкіншіліктеріне сәйкестендіріп, ұсынылатын есептердің оқушылардың интеллектуалдық қиналуын туғызатындай, бірақ оның қиындығы оқушылар өздігінен іздену арқылы шеше алатындай дәрежеде болуына назар аударып отырылуы.

Алтыншы талап: сыныпта шығарылатын есепке байланысты атқарылатын жұмысты толығымен өзі орындаудан немесе оны үздік оқушыға тапсырып, оқушыларға дайын нәрсені көшіріп алуға мүмкіндік беруден сақтануы керек. Керісінше, оқушылар алдында жиі проблемалық ситуациялар туғызып, оны оқушылардың өз беттерімен шешуіне қолайлы жағдайлар туғызуы қажет.

Жетінші талап: әрбір оқушының сабаққа белсене қатысып отыруын қадағалап отыру тиіс. Есепті тез шығаратын оқушыларға назарды көп аударма бермей, үлгермейтін, дайындық деңгейі нашар және сабаққа деген ынтасы төмен оқушылар да мұғалімнің назарында болуы керек. Ол үшін ұстаз белсенді қарқында жұмыс істеуге, сондай-ақ оқушылардың ырғақтылығын көтеретіндей әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалануға ұмтылуы керек.

Сегізінші талап: оқытудың қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларын ұтымды пайдалана алуы қажет. АКТ сабақ барысындағы жұмыс өнімділігін арттырады, уақытты тиімді қолдануға себеп болады, сабақ барысын жетілдіреді.

Тоғызыншы талап: оқушылардың математикалық дайындығын үнемі бақылап отыруы, сондай-ақ математикалық білімдерін жүйелі түрде тексеріп, бағалап отыруы керек. Мұнда оқушылардың пән бойынша оқу үлгерімдерін тиянақты есепке алып, кейбір оқушыларда кездескен қиындықтарды жоюдың жолдарын үнемі іздестіріп отыруы қажет.

Оныншы талап: оқушылардың танымдық, логикалық және шығармашылық, зерттеушілік қабілеттерін дамытуға үнемі көңіл аударып отырылуы тиіс.

Он бірінші талап: математика сабақтарында мұғалім 6-10 жастағы балалардың ерекшеліктерін, олардың көбіне нақты түрде ойлап, дерексіз ойлауға әлі де төселе қоймағандығын, математикалық білім қорының жеткіліксіздігін ескеріп отыруы қажет.

Он екінші талап: Оқушылардың өзін-өзі тексерулері, мұғалім тексеруі, ағымдағы және аралық тексеру, т.б. арқылы білім олқылықтарын, материалды игеру деңгейі анықталады. Қосымша жұмыстар жүргізіліп, әр оқушы өз қабілетінше білім алуы қажет.

Он үшінші талап: оқушы өзбетінше немесе мұғалімнің көмегімен белгілі бір нәтижеге жетуі тиіс. Оқушы мұғалімнен нені есте сақтау, нені жазу, нені қайдан табу, қалай тиімді әрекет ету, нені білу керектігі жөнінде жазылған жазбаша түрде тапсырмалар алады. Оқушыға оқулық, қосымша әдебиеттер, кесте, сызба нұсқалар, суреттер, технологиялық жабдықтар, ауызша құралдар пайдалануға болады.

Он төртінші талап: мұғалімнің сабақты түрлендіруі оқушылардың жазып отыруымен дұрыс ұштастырылуы керек. Бұл орайда мұғалім сынып тақтасын тиімді пайдалана білуі керек, өзі тақтаға дұрыс жазып, балалардан да соны талап етуі тиіс. Тақтадағы жазуларды дұрыс көрінетіндей етіп жазуы керек. Ондағы жазу ірі, анық болуымен қатар, ұқыпты жазылған болуы керек. Әсіресе, тақтада цифрлар мен математикалық таңбалардың дұрыс жазылуына ерекше кеңіл бөліп отырған жөн.

Он бесінші талап: үйге тапсырма бергенде оқушыларға шамадан тыс күш түсірмеу жағдайын ескеру керек. Математикадан үйге тапсырма бергенде, үй тапсырманы орындау жөнінде қысқаша нұсқау беріп, үй тапсырмасын электрондық күнделіктен алуларын қадағалау керек.

Он алтыншы талап: математика сабағы міндетті түрде қоңырау соғылғанға дейін қорытындылануы керек. Мұнда мұғалім сабақ алдына қойылған мақсаттың орындалуы жөнінде әңгіме қозғап, оқушылар білімін қалыптастырушы бағамен бағалауы, сабаққа белсенді қатысқан оқушыларды мадақтауы, сондай-ақ сабаққа ынта қоймаған оқушыларды атап көрсетуі керек [5].

Бұл талаптар бастауыш сыныптың мұғалімі математика сабағына дайындалғанда және оны жоспарлағанда жан-жақты ескерілуі тиіс. Қорыта айтқанда, жоғарыда атап көрсетілген қағидалар математика сабағын тиімді жоспарлау мен оны сапалы өткізудің шарты болып табылады.

Мұғалімдердің сабаққа жаңартылған бағдарлама ерекшеліктеріне сай біз көрсеткен қағидаларға сүйену нәтижесін анықтау үшін жүргізілген эксперимент жұмыстарына М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Бастауыш мектепте оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасында оқитын 40 білімгерлер қатысты.

Біздің зерттеуіміз бойынша бастауыш мектеп мұғалімдерінің жаңартылған бағдарлама бойынша сабаққа дайындалулары бірізділікпен жүргізілетіндіктері байқалды.

Бастауыш мектеп мұғалімінің осындай репродуктивті қызметін айқындау үшін төмендегідей сұрақтар берілді:

- 1) Сабаққа дайындалуды неден бастаған дұрыс деп ойлайсыз, неге?
- 2) Жаңа әдістемені тандауда қандай қиыншылықтар кездеседі?
- 3) Сабаққа әзірленгенде оқытудың жаңа әдістемесін тандауда нені басшылыққа аласыз?
- 4) Оқытудың жаңа әдістерін тандауда өз мүмкіншіліктеріңіз-ге қандай өзіндік баға бересіз?

Алынған сауалнама нәтижесінде мұғалімдер негізінен сабаққа дайындалуда тек сабақ жоспарын құрастырумен тоқталады, соның ішінде көпшілігі (54%). Мұғалімдердің 38 % оқытудың әдістерін алдын-ала ойластырады. Тек 8% мұғалім ғана түпкілікті сабаққа дайындалатындықтары белгілі болды.

«Оқытудың жаңа бағдарламасы қандай қиыншылықтар кездеседі?» деген сұраққа жауапты сараптау барысында мұғалімдердің көпшілігі оқыту технологиясымен жетік таныс еместерін көрсетті. Негізгі қиыншылықтар ретінде даралап, саралап оқытуды ұйымдастырудағы, дамыта оқыту технологиясын қолданудағы қиыншылықтарды көрсетті.

Дамыта оқыту технологиясындағы сабақтың құрылымы дәстүрлі қалыптасқан сабақ құрылымына қарағанда көптеген ерекшеліктері салыстырмалы түрде көрсетіліп, ондағы сабақтың құрылымы негізінен үш үлкен кезеңге бөлінетіндігі теориялық түрде негізделді. Аталған кезеңдерді былайша көрсетуге болады:

- 1-кезең. Бағдарлау - мотивациялық (10 минут)
  - 2- кезең. Операциялық – орындаушылық (20 минут)
  - 3-кезең. Рефлексиялық - бағалау (5 минут)
- Үйге тапсырма беру (5 минут)

Сауалнаманың «Оқытудың жаңа әдістемесін тандауда нені басшылыққа аласыз?» деген сұраққа, мұғалімдердің көпшілігі «Тек қана оқу материалының мазмұны жағдайын ескереміз» деп жауап берген.

Орта мектеп мұғалімдеріне жүйелі ғылыми - әдістемелік көмек көрсету, олардың жұмыстарына бақылау жүргізу, инновациялық іс-әрекетінің практикалық мүмкіншіліктерін толық пайдалануға қосымша кеңес бере отыру, мұғалімдердің зерттеу іскерліктерін, педагогикалық ойлау қабілеттерінің дамуын қалыптастыру процесіне бағдар жасап отыру қажет.

Диагностикалық кезеңде: мұғалімнің сабаққа дайындалуын зерттеу, мұғалімдердің оқу процесіндегі жаңа әдістемелерді қолдануда кездесетін қиыншылықтарына талдау жасау; орта мектепте қолданылатын инновациялық әдістемелерді анықтау, орта мектеп мұғалімдерімен сауалнама жүргізу, күтілетін нәтиженің өлшем бағасын белгілеу, орта мектеп мұғалімдерінің инновациялық іс-әрекетінің қалыптасу деңгейін анықтау жұмыстары жүргізілді.

Репродуктивті деңгей — (іс-әрекетті, білімді белгіленген межеге дейін қабылдай алу деңгейі) педагогикалық жаңалықтарға тұрақты көзқарас, педагогикалық іс-әрекетіне қанағаттанушылық танытады.

Эвристикалық деңгей — жаңалықты жалпы түрде идеямен, тұрақты саналы енгізуімен сипатталады. Мұғалім педагогикалық міндеттерді шешудің жаңа тәсілдерін іздестірумен, ойлап табуды іздестіреді. Мұғалім іс-әрекеті инновацияны енгізуді қамтамасыз етуде кері байланыс, эмпатия басты орын алады.

Шығармашылық деңгей — (жаңаны ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі) инновациялық іс-әрекет жоғары сатылы нәтижелігімен сипатталады. Педагогтың инновациялық іс-әрекетінде шығармашылық белсенділік, импровизация, педагогикалық интуиция, бала тәрбиесінде түпнұсқа авторлық көзқарастар пайда болады.

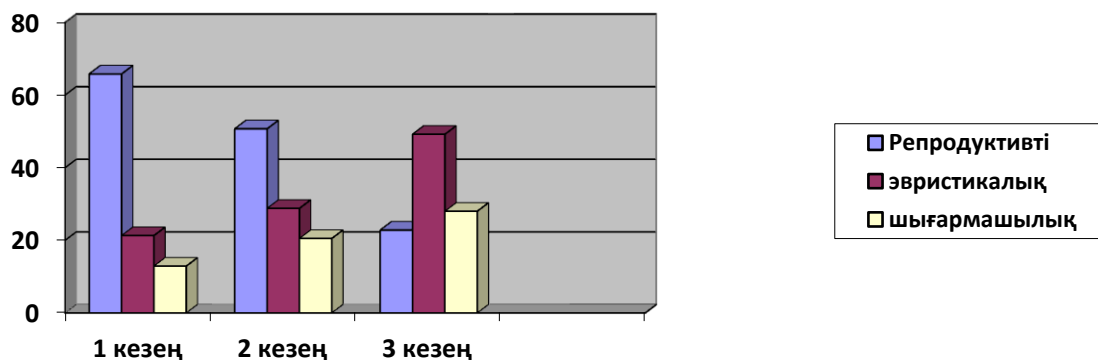
Біздің зерттеуімізде орта мектеп мұғалімдерінің сабаққа дайындалуын дұрыс ұйымдастырып, инновациялық іс-әрекетті оқу процесінде қолдануының экспериментке дейінгі және одан кейінгі білімдерін салыстыру тәсілі әр кезең соңында жүргізілген бақылау қорытындылары, сауалнама әдісі арқылы тексерілді.

Кесте 1

Жаңартылған бағдарлама мазмұнына сай сабаққа мұғалімдердің дайындалу деңгейлері

№/с	Деңгейлер	Нәтижелері		
		1 кезең	2 кезең	3 кезең
1	Репродуктивті	65,8 %	50,7%	22,8%
2	Эвристикалық	21,3 %	28,8%	49,2%
3	Шығармашылық	12,9 %	20,5%	28%

Сабаққа мұғалімдердің дайындалу деңгейлерін сызба 1-де көрсеттік.

Сурет 1 - Сабаққа мұғалімдердің дайындалу деңгейлерінің нәтижесі

Сонымен, зерттеу жұмысы барысындағы алынған қорытындылар мұғалімдердің сабаққа жаңартылған бағдарлама талаптарына сай дайындалуларына көмек болатын қағидалар, мұғалімнің қазіргі заманғы инновациялық іс-әрекетке шығармашылық белсенділік көрсетуі мен көңіл бөлуі білім нәтижесінің көтерілуіне әсерін тигізетінін көрсетіп отыр. Сондықтан біз ұсынған қағидалар потенциалы арқылы бастауыш мектеп мұғалімінің әдіснамалық, әдістемелік, шығармашылық, инновациялық іс-әрекетін қалыптастыруға болады деген қорытынды жасауға мүмкіншілік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. 2015 жыл 25 сәуір, № 327 қаулы. –Астана, 2015.
2. Бастауыш мектептің мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша басшылық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы. – Астана, 2015. -32 б.
3. Критериалды бағалаудың кіріктірілген моделі / Әдістемелік ұсыныстар. -Астана, 2019. -35 б.
4. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие /Е.Н. Кохаева. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014.
5. Бастауыш сыныптың математика оқулықтары мен дәптерлері. <https://helpiks.org/5-107946.html>

УДК 976 (13)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ ДИНАМИКАСЫ (2018–2022 жж.)

Махмутов Бекен Лесбекұлы - Философия докторы (PhD)
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының сениор-лекторы
Алматы технологиялық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада статистикалық мәліметтерді талдау негізінде Қазақстандағы қала халқы бойынша урбанизацияның даму үрдістері мен өзгеру динамикасы қарастырылған. Айта кету керек, біздің еліміз қалыпты урбанизацияланған мемлекет болып табылады. Қазақстан Республикасының ең кішкентай және үлкен урбанизацияланған аудандары бар. Ол 2018 жылдан бастап 2022 жылға дейін аймақтардағы азаматтар санының өзгеруімен

байланысты. Еліміздің үш ірі қаласы — Алматы, Астана және Шымкентте қала тұрғындарының үлесі өте жоғары.

Кілт сөздер: Урбанизация, демография, агломерация, статистика, миграция, мемлекет, қала, ірі қала, аймақ, ауыл.

Аннотация. В статье рассмотрены процессы развития урбанизации и динамика изменений городского населения в Казахстане на основе анализа статистических данных. Следует отметить, что наша страна является государством с умеренной урбанизацией. Различают самые маленькие и большие урбанизированные районы Республики Казахстан. С 2018 г. по 2022 гг. она характеризовалась изменением числа граждан в регионах. Различают три крупных города страны — Алматы, Астана и Шымкент, где очень высока доля городских жителей.

Ключевые слова: Урбанизация, демография, агломерация, статистика, миграция, государство, город, крупный город, регион, село.

Annotation. The article considers the processes of urbanization development and the dynamics of changes in the urban population in Kazakhstan based on the analysis of statistical data. It should be noted that our country is a state with moderate urbanization. There are the smallest and largest urbanized areas of the Republic of Kazakhstan. From 2018 to 2022, it was characterized by a change in the number of citizens in the regions. There are three major cities of the country — Almaty, Astana and Shymkent, where the proportion of urban residents is very high.

Keywords: Urbanization, demography, agglomeration, statistics, migration, state, city, large city, region, village.

Қалалар халқының даму проблемаларын саяси аспектіде зерттеу қажеттілігі олардың әлсіз зерделенуімен ғана емес, сонымен қатар қазақстандық қоғамда болып жатқан оқиғалармен де, атап айтқанда әлеуметтік-кеңістіктік ортаны ұйымдастырудың жаңа түрін қалыптастыратын радикалды қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен айқындалады.

Зерттеудің маңыздылығы ҚР-ын жедел жаңғырту үшін жағдай жасайтын индустриялық-инновациялық орталықтар ретінде Қазақстан қалаларын дамытудың жаңа кезеңімен де айқындалады. Дәл осы ел экономикасындағы индустриялық серпілісті жүзеге асыру қала тұрғындарына байланысты.

Осылайша, қалалар мен олардың тұрғындарының тарихын зерттеу барлық заманауи әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, мәдени және басқа да мәселелер шешіммен және Қазақстанда тұтастай алғанда ғылыми-теориялық және практикалық-қолданбалы міндеттерге негізделген жеделдетілген жаңғырту жағдайында қазақстандық қоғамды дамытумен тығыз байланысты.

Урбанизацияны дамыту үшін экономикалық фактор өте маңызды роль атқарады, постиндустриалды экономикасы бар дамыған мемлекеттер неғұрлым урбанизацияланған болып келеді. Бұл елдерде қала тұрғындарының үлесі саны 80 және одан да көп пайыздан асады. ХХІ ғасырда елдердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени-білім беру дамуындағы қалалардың рөлінің өсуі байқалады. Қаланың пайдасына қоныстандыру жүйесінің өзгеруі әлемнің көптеген мемлекеттерінің экономикалық өсу динамикасының маңызды сипаттамасы және құрамдас бөлігі болды. Өнеркәсіптік, инновациялық дамуды шоғырландыратын қалалардың арқасында оларды қоршаған аумақтар үшін импульстар жасалатыны сөзсіз.

Қазақстанда белсенді жүргізіліп жатқан индустриялық-инновациялық даму және жаңғырту процестері әлемнің 30 жоғары дамыған мемлекеттерінің қатарына кіру мақсатымен айтарлықтай қалалардың ұлттық экономикадағы рөлін өзектендіріп отыр.

Белгілі болғандай, урбанизация деңгейінің негізгі көрсеткіші бүкіл халықтың санына қатысты қала халқының үлесімен өлшенеді.

«Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 3-бабына сәйкес қалаларға мыналар жатады:

1) республикалық маңызы бар қалалар, оларға ерекше мемлекеттік маңызы бар немесе халқының саны бір миллион адамнан асатын елді мекендер жатады;

2) облыстық маңызы бар қалалар, оларға ірі экономикалық және мәдени орталықтар болып табылатын, дамыған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымы бар және халқының саны 50 мың адамнан асатын елді мекендер жатады;

3) аудандық маңызы бар қалалар, оларға аумағында өнеркәсіптік кәсіпорындар, коммуналдық шаруашылық, мемлекеттік тұрғын үй қоры, білім беру және денсаулық сақтау ұйымдарының, мәдени-ағарту және сауда объектілерінің дамыған желісі бар, халқының саны кемінде 10 мың адам болатын елді мекендер жатады.

Қазақстанда қала мен ауыл тұрғындарының саны арасындағы алшақтық соңғы уақытта күшейіп келеді. 2022 жылдың қорытындысы бойынша урбанизация деңгейі билік тек 2025 жылға дейін қол жеткізгісі келген деңгейге жақындап отыр [1]. Соңғы жылдары (2018 жылдан 2022 жылға дейін) елдегі қала халқының үлесі шамамен 3 пайыздық тармаққа өсті, 57,6%-дан 60,5%-ға дейін. Ауыл тұрғындарының үлес салмағы тиісінше төмендеп, 2023 жылғы 1 қаңтарға қарай 38,5% - құрады.

2018 жылдан 2022 жылға дейінгі сандық мәнде қалаларда 1,5 млн тұрғын (плюс 14,7%) қосылды, қала тұрғындарының саны 12 млн адамға жақындады. Қалалар табиғи өсім арқасында да, көші-қон ағынының арқасында да өсті. Осы жылдар ішінде қалалардың көші-қон сальдосы оң болды, 2022 жылы ол 60,1 мың адамды құрады.

Ауылдарда тенденция басқаша. Соңғы бес жылда ауыл халқының саны 193 мыңға (минус 2,5%) азайып, 7,5 млн адамды құрады. Осы «минустың» себебі халықтың ауылдардан қалаларға көшуі болып табылады. Мәселен, 2022 жылы ауыл халқының көші-қон сальдосы минус 67 мың адамды құрады.

Ауыл тұрғындары Қазақстан ішінде ірі елді мекендерге де, шетелге де көшуде. Өңірлер ішіндегі қоныс аударудың басты бағыты-облыстың ірі қалалары болып отыр. Өңірлік көші-қон статистикасы Қонаевтан басқа барлық облыс орталықтарының оң сальдосы бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар, қалалардағы өсімге көші-қонның салыстырмалы түрде айтарлықтай экономикалық әсер етуі әлсіз деңгейде. Мысалы, 2022 жылы Қарағанды өңірішілік көші-қон сальдосы 3,3 мың адамды құрады. Жарты миллион халқы бар кеншілер астанасы үшін бұл тек 0,6% құрайды. Тағы бір мысал — Түркістан, онда өз өңірінің тұрғындары есебінен көші-қон сальдосы небәрі 583 адамды құрады (жалпы санының 0,3%).

Ең айқын урбанизация тек Алматы мен Астанада жүріп жатқаны байқалады. Бұл мегаполистерде көптеген жылдар бойы оң көші-қон сальдосы тіркелуде. Өткен жылы елорда халқы өңірлерден 33,8 мың қазақстандықпен толықты. Алматыда ішкі көшіп-қонушылар қала халқының жалпы санына 35,3 мың адамды қосты [2].

Өңіраралық көші-қонға келетін болсақ, тек мегаполистер мен Алматы облысы 2022 жылы келгендер мен кеткендер арасындағы айырмашылықтың оң көрсеткіштеріне ие болып отыр. Барлық басқа аймақтарда сальдо теріс көрініс табуда. Бұл дегеніміз, бұл аумақтардан қалаға халықтың келуінен көбірек кетенін аңғаруға болады. Өткен жылы облыстар арасындағы көші-қон екі негізгі бағытқа ие болды. Оңтүстік өңірлердің тұрғындары жақын маңдағы ірі мегаполистерге, Алматы мен Шымкентке, ал солтүстік және Орталық облыстардың азаматтары Астанаға, аз көлемде — Оңтүстік Астанаға көшті.

Ең маңызды көші-қон ағыны Түркістан облысында тіркелді (минус 18,1 мың адам), оны Шымкент, Алматы және Алматы облыстарына қоныс аударушылар «қамтамасыз етті». Екінші орында Жамбыл облысы (минус 10,3 мың адам) тұр, оның тұрғындары да өткен жылы Алматы агломерациясына көшіп келген. Оңтүстік ағынның негізгі «жеткізушілерінің» үштігін Жетісу облысы (минус 8,9 мың адам) жауып тастады, онда аумақтық бөліністен кейін айқын көші-қон ағыны көрінді. Бұл аймақтан қазақстандықтар негізінен Алматы мен Алматы облысына көшіп келген [3].

Қазақстанда урбанизация процесі жүріп жатқан Сценарий-бұл аумақтарды дамытудың «халықтық» нұсқасы. Адамдар тұрғын үй жағдайларын жақсартуға, жоғары жалақы алатын

жұмыс табуға болатын жерге көшеді. Еңбек нарығы мен әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту тұрғысынан өңірлер де, мегаполистер де мұндай көші-қонға дайын емес.

Қазақстанда урбанизацияның бақыланбайтын сипатқа ие екендігі бір жыл бұрын ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінде (ЕХӘҚМ) танылған болатын.

Бұл туралы 2023-2027 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасында келесідей қатерлер айтылған: "Республиканың даму перспективалары тұрғысынан ішкі көші-қонның қалыптасқан үрдістері қолайсыз. Халықтың басқа облыстардан реттелмеген кетуі аясында ірі қалалар мен жекелеген өңірлер халқының өсіп келе жатқан саны демографиялық және еңбек теңгерімсіздігін күшейтеді. Нәтижесінде, Солтүстік аймақтар экономикалық белсенділіктің төмендеуімен сипатталады, оңтүстік облыстарда еңбек ресурстарының көптігі байқалады, ал ірі қалалардың инфрақұрылымы халықтың реттелмеген ағынымен күреспейді" делінген [4].

ҚР Еңбек ресурстарын дамыту орталығының талдаушыларының болжамына қарағанда, еңбек нарығындағы жағдай 2023-2030 жылдар шегінде және одан әрі қолданыстағы теріс сценарийге сәйкес келетін болады. Солтүстік пен Шығыста жұмыс күшіне ең аз сұраныс қалыптасады деп күтілуде. Жұмысқа орналасу үшін ең көп нұсқаларды Астана, Алматы және Шымкент ұсынады.

ЕХӘҚМ болжамдары бойынша, қазіргі тенденциялар сақталған жағдайда, Қазақстанның солтүстік облыстарының халқы 2050 жылға қарай жалпы саны 600 мың адамға қысқарады. Оңтүстікте тұратындардың саны (Алматы мен Шымкентті есептемегенде) 1,6 млн азаматқа өседі. Нәтижесінде оңтүстік өңірлердегі халық тығыздығы солтүстікке қарағанда төрт есе жоғары болады.

Демографиялық ахуалдың базалық сценарийіне сәйкес 2050 жылға қарай Астана, Шымкент және Маңғыстау облыстарының халқы екі есеге өседі (2022 жылмен салыстырғанда). Шығыс Қазақстан және Абай облыстарындағы азаматтар саны 15% -16%-ға, Қостанай облысында — 22%-ға, Солтүстік Қазақстан облысында — 34% - ға қысқарады [5].

Ел билігі өңірлерді дамытудың ескі үлгісінен бас тартпауда, осыған байланысты посткеңестік дамудың отыз жылға жуық уақытында Қазақстан билігі елдегі өмір сүру деңгейі мен сапасы ең төмен және халқының санының төмендеуі жалғасып жатқан моноқалалар мәселесінің шешімін таба алмай келеді.

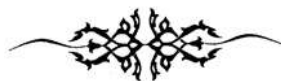
Шындығында, басқа посткеңестік елдердегі сияқты Қазақстанда да халықтың кеңістікте орналасуында өте елеулі өзгерістер болғанын айтуға болады. Бірақ посткеңестік кезеңдегі елді мекендерден қалаға көшу кезінде халықтың қоныс аударуының басым бөлігі қалалар арасында орын алғандықтан, салыстырмалы түрде шамалы болды. Атап айтқанда, Қазақстандағы посткеңестік кеңістіктік демографиялық ауысу негізінен халықтың шағын қалалық елді мекендерден ірі қалаларға кең ауқымды көшуімен сипатталды.

Бүгінгі таңда үш қаланың — Алматы, Астана және жақында республикалық мәртебеге ие болған Шымкент тұрғындарының саны Қазақстанның барлық қала тұрғындарының үштен бірінен астамын құрайды. Тек 2010-2022 жылдары Астанада қала тұрғындарының саны 1,6 есеге, Шымкентте — 1,5 есеге, ал Алматы — 1,3 есеге артты. Бұл ретте 2018 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Шымкент халқының саны миллионнан асып түсіп 1 002 291 адамды құрайтын миллионер қалаға айналды. Бүгінгі таңда Қазақстандағы үш мегаполистің халқы еліміздегі қала тұрғындарының жалпы санының 39% - құрап отыр

Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстан урбанизацияның орташа деңгейдегі 60,5%- % елдерге жатады. Қала халқы санының динамикасы күшті аймақтық дифференциацияға ие. Қарағанды сияқты жекелеген облыстардағы урбанизация деңгейі постиндустриалды экономикасы бар жоғары урбанизацияланған мемлекеттердің көрсеткіштеріне жақындады. Ал Алматы облысында ол 23% - ға әрең жетеді. Еліміздің үш қаласында халық саны миллион адамнан асты. Болашақта тез қарқынмен дамып келе жатқан Ақтөбе миллионер қалаға айнала алады. Ал Қазақстанның ең ірі мегаполисі — Алматының халқы 3 млн адамға қол жеткізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Өңірлерді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990>
2. Қазақстанның Ұлттық статистикалық бюросы (2020 ж.). Демографиялық анықтама 2020. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. Статистикалық комитет <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection>.
3. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200>
4. ҚР көші-қон саясатының 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы. <https://primeminister.kz/kz/media/infographic/kr-koshi-kon-sayasatynyn-2023-2027-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy-29101153>
5. Қазақстанда қалалықтардың саны 12 млн адамға жақындады. Урбанизация деңгейін басқаруға бола ма? <https://azattyq-ruhy.kz/society/52591-kazakstanda-kalalyktardyn-sany-12-mln-adamga-zhakyndady-urbanizatsiia-dengeiin-baskaruga-bola-ma>

ӘОЖ 373.2:502.5(043)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ТАБИҒАТТЫ СҮЮГЕ ЖӘНЕ ҚОРҒАУҒА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Шынтаева Н.А. – магистр, аға оқытушы

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы

Амангелді Инкәр Серікқызы

6В01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандарын даярлау» білім беру бағдарламасының студенті

«Ұстаз» институты М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі таңда білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Балаларды айналадағы табиғи ортамен үнемі қарым-қатынаста болуға үйрету, олардың ұғымдарын қалыптастыру, табиғатқа деген жанашырлыққа тәрбиелеу қазіргі мектепке дейінгі тәрбие ісінің өзекті тармақтарының бірі болып табылады. Табиғатпен таныстыру - балалардың танымын дамытудың басты құралдарының бірі. Мектепке дейінгі балаларға табиғатты аялап, оны қамқорлыққа алып күту, табиғат жөнінде қарапайым білім бере отырып, тірі және өлі табиғаттағы құбылыстар жөнінде қарапайым ұғымдар қалыптастыру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: Табиғат, тәрбие, білім беру, оқу, қоршаған орта.

Аннотация. В настоящее время содержание образования обновлено, появился новый подход. Обучение ребенка постоянному общению с окружающей природной средой, формирование его представлений, воспитание сострадания к природе является одним из актуальных пунктов современного дошкольного воспитания. Знакомство с природой - одно из главных средств развития познания детей. Рассмотрены пути формирования элементарных представлений о явлениях живой и мертвой природы с бережным отношением к природе, предоставлением элементарных знаний о природе для дошкольников.

Ключевые слова: природа, воспитание, образование, обучение, окружающая среда.

Annotation. Currently, the content of education has been updated, a new approach has appeared. Teaching a child to constantly communicate with the natural environment, the formation of his ideas, the education of compassion for nature is one of the relevant points of modern preschool education. Familiarity with nature is one of the main means of developing children's

cognition. The ways of forming elementary ideas about the phenomena of living and dead nature with a careful attitude to nature, providing elementary knowledge

Keywords: nature, upbringing, education, learning, environment.

Қазіргі уақытта жас ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуына ізгілік, ғылымилық, жүйелілік ұстанымдарына негізделген үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін құру, оның тәрбиелік мүмкіндіктерін саралау өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Сондықтан да соңғы республика көлеміндегі мектепке дейінгі мекемелердегі экологиялық тәрбие жұмысы бұрынғы қалыптасқан бағдарламадағы «Балаларды табиғатпен таныстыру» бөлімінен бастау алады. Ал табиғатпен таныстыру – балалардың танымын дамытудың басты құралдардың бірі. Мұнда балалардың қоршаған орта жөніндегі ұғым түсініктерін байытатын жалпы және нақты ғылыми мәліметтер алуының маңызы зор.

Табиғатты қорғау және оның сан алуан баға жетпес байлықтарын дұрыс пайдалану адамзат алдындағы тұрған өзекті мәселе. Тәрбиенің негізін балабақшадан бастаудың өзі олардың қоршаған ортаны танып – түсінуіне негіз жасайды. Табиғатты қорғау адам өмірінің қажеттілігі үшін ғана емес, жеріміздің тіршіліктің жалғаса беруі үшін де қажет екенін түсіндіру шарт. Белгілі ғалым – педагогтар Н.В.Скалон, Ф.А.Веретникова, Б.Г. Иогазен тағы басқалар табиғат қорғаудың балалар үшін шарттарды атап өтіп, оларды отаншылдық, адамгершілік тәрбие негіздеріне жатқызады. Бақшаның тәрбиелік жоспарында табиғатты аялап, оны қамқорлыққа алып, күту жеке дара анықталып көрсетілген, еліміздің барлық балабақша осы бағдарламаның негізінде жұмыс жасайды.

Оның мынадай екі мақсаты бар:

а) Балаларды туған табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, оның әсемдігін терең сезінуге, өсімдіктермен жануарлар дүниесін қамқорлыққа алуға тәрбиелеу;

б) Балабақшада табиғат жөнінде қарапайым білім беріп, осының негізінде тірі және өлі табиғаттағы құбылыстар жөнінде нақты жалпылама түсініктерді қалыптастыру [1,б.220].

Табиғаттың әсерімен балада гуманистік сезімдерді бекітудің педагогикалық құндылығын ұлы педагогтар Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци, Ф.А.Дистерверг ерекше атап көрсеткен.

Табиғатты және онымен қарым-қатынасты тек сөз жүзінде тар практицизм мен утилитаризм шеңберінде зерттеуге қарсы орыс ағартушылары: В.Г.Белинский, А.И.Герцен, Н.А.Добролюбов, Д.И.Писарев, Н.Г.Чернышевский қарсы болды [2,б.18].

Тұмса табиғатты тәрбие берудің шынайы мықты құралы деп білген әйгілі педагогтар (К.Ушинский, Н.Крупская, Е.Водовозова, Е.Тихеева, Л.Шлегердин) еңбектерінде осы мәселелер төңірегінде құнды пікірлер айтылады.

Атақты педагог В.А. Сухомлинский: «Адам әрқашан табиғаттың перзенті болған және бола бермек, оны табиғатқа жақындататынның барлығын оны табиғатқа, рухани мәдениеттің байлығына тарту үшін пайдалану керек. Баланың қоршаған әлемі – ең алдымен шексіз құбылыстарға бай, өлшеусіз сұлулыққа ие табиғат әлемі. Сонымен бірге табиғатта балалар санасының мәңгілік бастауы бар», – деп жазды.

Экологиялық білім көпшіліктің санасына айналадағы ортаны сақтаудағы жауапкершілік идеясын ұялатып, қоғамның әр мүшесінде табиғатқа аялай қарауды қалыптастыруы тиіс. Мұны тездету үшін іс - әрекеттің нақтылы бағдарламасы және үздіксіз экологиялық білім беруге қатысатындардың істерін үйлестіріп отыру қажет.

«Жас бала өмірінің образы табиғат аясында серуен,экскурсия,саяхат негізінде өтеді. Бала табиғатпен еріксіз тілдесіп,оның сырларын ұғынады. Ол-үшін зор таным, дүнетанудың тұңғыш баспалдағы деп қарайды» тәлімгерлер.Баланың тілін ұстартып, ақыл – ойын,адамгершілік талғамын дамытуда табиғатқа қатысты жұмбақтарды пайдаланудың мәні ерекше.

Қазақстанда тұңғыш балабақша ашылуына ат салысқан Н.Құлжанованың мақаларында көтерілген мәселе мен сәби тәрбиесіне қойылатын талаптар осы тақырыптарға арналған.

Республикамызда мектеп жасына дейінгі балаларға табиғат жайында түсінік беруді нақты сөз етсек, бұл мәселе әлі түбегейлі зерттеле қоймаған. Дегенмен, жекелеген ғалымдардың білім беру, тәрбие мәселесіне арналған еңбектерінде баланы дамыту жолдары мен тәсілдерінде, оқу-тәрбие үдерісінде табиғат пен ондағы құбылыстардың орны қарастырылып, олардың сырын білуге ұмытылу қазақ халқына тән қасиеттердің бірі деп түсіндірілген.

Мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларына еліміздің ғажайып табиғаты арқылы тәлім – тәрбие беру мәселесімен шұғылданып жүрген педагог-тәлімгердің бірі – Қ. Аймағанбетова. Ғалым балаларды табиғатпен таныстыруды бағдарлама талабына сай жоспарлап, оны ашық аспан аясында бақылау, сабақ, серуен, табиғаттағы еңбек барысында жүзеге асыруды, түрлі әдіс-тәсілдерді, әсіресе көрнекіліктерге негіздей отырып жүргізуді ұсынады. Білікті ұстаз – ғалымының қандай еңбегінде болмасын, балаларды табиғатпен таныстыру үдерісін оқытудың негізгі әдісі ретінде нысанды тікелей бақылауға мән беріледі.

Балаларды еңбексүйгіштікке, табиғатқа ұқыпты қарауға тәрбиелеу үшін оларға өсімдік баптаудың және жануарларды бағып – күтудің ең қарапайым әдістерін үйрету қажет. Бала өз еңбегінің үдерісі мен нәтижесінен қуанышқа бөленуі, жер учаскесінде істеген жұмысы оның бұлшық еттерін өсіріп, жүйке жүйесін шыңдауы өте маңызды. Еңбексүйгіштік қасиетті қалыптастыру үшін баланы ересектердің табиғаттағы еңбегімен таныстыру, олардың істеген істеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу қажет. Баланың табиғатта болып, еңбек етуін денсаулығын нығайтуға және күш-қуатын жетілдіруге пайдалану қажет.

Балаларды еңбекқорлыққа, табиғатқа, өсімдіктер мен жануарларға күтім жасауға құрметпен қарауға үйретудің қарапайым әдістері қажет. Бала үшін жұмыс процесі мен нәтижесінен ләззат алу өте маңызды, сондықтан жердегі жұмыс бұлшықеттерді күшейтеді және жүйке жүйесін нығайтады. Еңбексүйгіштікке тәрбиелеу үшін баланы табиғаттағы ересектердің еңбегіне баулу керек, олардың істеген істеріне құрметпен қарау керек. Баланың денсаулығын нығайту және күшін арттыру үшін оның еңбегін табиғи түрде пайдалану маңызды.

Балаларды еңбекқорлыққа, табиғатқа, өсімдіктер мен жануарларға күтім жасауға құрметпен қарауға үйретудің қарапайым әдістері қажет. Бала үшін жұмыс процесі мен нәтижесінен ләззат алу өте маңызды, сондықтан жердегі жұмыс бұлшықеттерді күшейтеді және жүйке жүйесін нығайтады. Еңбексүйгіштікке тәрбиелеу үшін баланы табиғаттағы ересектердің еңбегіне баулу керек, олардың істеген істеріне құрметпен қарау керек. Баланың денсаулығын нығайту және күшін арттыру үшін оның еңбегін табиғи түрде пайдалану маңызды.

Табиғат-баланы эстетикалық тәрбиелеудің негізгі тәсілдерінің бірі. Табиғаттың сұлулығы тіпті кішкентай балаларды да бей-жай қалдырмайды. Оларды табиғатпен таныстыра отырып, сіз орманның шуылына, өзендердің күңкілдеуіне және құстардың әніне, жапырақтардың пішіні мен түсіне, гүлдердің иісіне, жануарлардың рәміздеріне және т.б. назар аударуыңыз керек.

Мектепке дейінгі ұйымның мұғалімі табиғи объектілер арасындағы құбылыстарды романтикалық диалектілер тұрғысынан дәл түсіндіре білуі керек, балаларды әртүрлі жаратылыстану ғылымдары бойынша білімнің кең бағажына сүйене отырып, дамудағы айырмашылықтарды түсіне отырып, табиғатпен таныстыруы керек.

Балаларды табиғатқа белсенді және ұқыпты қарауға тәрбиелеу балабақшадағы өсімдіктер мен жануарларға күтім жасауға көмектеседі. Мұғалім жабайы табиғат бұрышын қалай ұйымдастыруды біледі, өсімдіктер өсіреді,

Мұғалімнің тәуелсіз моделі балаларды еңбек дағдыларына үйретуде маңызды күш ретінде қызмет етеді. Балаларда табиғат пен эстетикалық сезімдер туралы білімді қалыптастыру процесі, мұғалімнің оқуға және сүйеге деген ұмтылысы мен қабілеті үлкен маңызға ие. Қажетті білім мен дағдыларға, сондай-ақ жұмыстың негізгі әдістеріне маманданған табиғатты сүйетін мұғалім табиғатты баланың жан-жақты жетілдіруіндегі құдіретті фактор ете алады.

Табиғат баланың ақыл ойының балалық деңгейден нақты түсініктер бойынша қалыптасқан жоғары деңгейге жеткізетін қор болып табылады. Ол әртүрлі табиғи құбылыстарды жете түсінуді, өз ойын жеткізе білу өнерін дамытады. Табиғатты танып, білу мектепке дейінгі жастағы баланың бойында табиғатпен эстетикалық қарым қатынас жасаудың базасын құрайтын экологиялық тәрбиені бере отырып, сонымен бірге оны қорғай, аялай білуге үйретеді [3,б.48].

Логикалық ойдың, пікірдің дамуы баланың келешекте рухының жоғары болуына, батыл пікір, нақты шешім айтуына және оны дәлелдеп беруге жетелейді. Экологиялық тәрбие жұмысы, тәрбиенің негізгі салалары болып есептелетін адамгершілік, эстетикалық, еңбек тәрбиелерінің желісінде және халықтық педагогиканың қайнар бұлағын пайдалана отырып жүргізсе, айналадағы орта, табиғат жайындағы жалпылама ұғымдар нақтыланып, қалыптаса береді.

3 жастағы балаларды өсімдіктермен, жануарлармен, жансыз құбылыстармен таныстырады, алғашқы көрнекі байланыстар мен жалпылауларға (балықтар суда жүзеді) сүйене отырып, кеңістікті ажырата білуге және өсімдіктердің жеке белгілерін, жануарлардың қимылдары мен дауыстарын дұрыс атауға үйретеді.

3-4 жаста балаларда өмірде үнемі кездесетін заттар мен табиғат құбылыстары туралы түсінік қалыптасады. Балаларды өсімдіктер мен жануарларды бақылауға, олардың жеке ерекшеліктерін анықтауға, сенсорлық эталондар бойынша анықтауға (түсі, пішіні, өлшемі), заттарды салыстыруға және сыртқы белгілеріне қарай топтастыруға үйретеді.

4-5 жас аралығындағы балаларда бейнелі ойлаудың жоғары формасы дамиды. Олар жалпы білім ала алады. Балаларды өсімдіктер мен жануарлардың табиғи ерекшеліктерін ажырата білуге, олардың тіршілік жағдайына тәуелділігін анықтауға үйретеді.

К. Д. Ушинский «Баланы табиғатпен жастай таныстыра дамыту, оның өзіндік логикалық ойын, сөз қорының, санасының жетілуіне әсері мол екенін атап көрсеткен. Логикалық ойдың, пікірдің дамуы баланың келешекте рухының жоғары болуына, батыл пікір, нақты шешім айтуына және оны дәлелдеп беруге жетелейді [4,б.20].

5-6 жастағы балалар табиғат және көптеген нәрселер, оның құбылыстары туралы біледі. Жыл мезгілдері сияқты / күз, қыс, көктем, жаз / күз, жапырақтары сарғайып, құстар жылы климатқа, тұманға, жаңбырлы күндерге және т.б. бала оған із қалдырмайды. Олар "күз" десе, "жапырақтар сарғайып кетеді" - ойдың пайда болуы оларды күнделікті өмірмен тығыз байланыстырады. Мәселе мынада, күзде баланың ашық ауада жапырақтармен ойнауға уақыты аз.

Бес жасар бала жылдың төрт мезгілі басқалардан өзгеше деп айта алмайды. Бірақ ол егін жинағаннан кейін қыс, содан кейін көктем-жаз болатынын біледі. Бала күн сайын қой, ешкі, сиыр және жылқы сияқты үй жануарларын, сондай-ақ иттер, қасқырлар, түлкілер және т.б. сияқты жануарлар мен құстарды көреді. Олардың өз ойлары бар. Мысалы: кірпі қыста орманда жүреді, ол тікенектерге /жапырақтарға, жидектерге және т. б. түседі.

Балаларды табиғатпен таныстыру негізінде көрнекілік, табиғаттағы заттар мен құбылыстардың, олардың сезім мүшелеріне тікелей әсер етуі тиіс деуге болады.

Бүлдіршіндерді табиғатпен таныстыру экскурсияда, серуенде, ойында және баулу жолымен жүргізіледі. Мұғалімнің әртүрлі табиғи құбылыстар мен объектілерді талқылауы балалардың білімін жақсартады. Мұғаліммен талқылау балалар топтарында, ересектерде және дайындық мектептерінде балаларға қарағанда көбірек орын алады. Мұғалім балалар көрген нәрсеге сәйкес келуі керек және оларды қолайсыз құбылыстармен таныстыруы керек. Мысалы: Бүлдіршіндер серуен кезінде құмырысқаның илеуін көрді. Олар не істеп жатыр?- деп сұрады балалар. Кәнеки, байқап көрелік-деп тәрбиеші, бақылау процесінде құмырысқаның қайда жорғалап бара жатқанын түсіндіреді. Құмырсақаларды аз уақыт бақылаған соң, тәрбиеші құмырсақалардың тіршілігі жөнінде әңгімелеп беру тиіс.

Балалардың өз құрбыларын жақсы көруін, өз достарымен бірігіп ойнау үшін балалар бақшасына баруға сұранып тұруын дамыта түсу керек. Құрбы-құрдастар коллективінде бірге

өткізген қызғылықты оқулар мен ойындар, қуаныштар мен тамашалар балалар бақшасын баланың екінші үйіне айналдырады.

Балалардың туған табиғатты сүю, оның әсемдігін сезіну қабілетін тәрбиелеу, оның байлығын сақтап, аялап, молайта беруге баулу – балалардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін терендете түсуге бейнелеу әрекеттері жәрдемдеседі: олар қайынның, қысқы орманның, гүлдеген бақтың және т. б. суретін салады. Мектепке дейінгі балалардың өз еңбекпен табиғатты қорғап, оның байлығын молайтуға үмтылуын тәрбиелеу үшін педагог олардың табиғатта жүргізетін еңбегін ұйымдастырады: балалар үй өсімдіктерін, көкөніс, гүл өсіреді, құстар мен балықтарға күтім жасап, ақ тиіндер асырайды. Олар өз еңбек нәтижесіне ырза болып, қуанып қалады. Егер үлкен адамдар табиғатты танып, оның әсемдігін сезінетін болса, олар балалардың бойында табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелей алады.

Бала тәрбиесімен, оған жүйелі білім беру мәселесімен шұғылданған қандайда ғалымдар болмасын табиғат назарынан тыс қалдырған емес. Себебі дүниеде, айнала қоршаған ортада адам танып-білетін, зерттейтін, оны күтіп баптап, қорғайтын жұмбақ сыры мол әлем – тек табиғат.

Қорыта келе айтарымыз, балабақша бүлдіршіндеріне қоршаған ортамын таныстыра отырып, табиғатты қорғауға үйрету, бүгінгі күннің өмірлік талабы, табиғи қажеттіліктен туындап отырған мәселе. Балабақшаның тәрбиелік жоспарында табиғатты аялап, оны қамқорлыққа алып күту, балаларды туған табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, табиғат жөнінде қарапайым білім бере отырып, тірі және өлі табиғаттағы құбылыстар жөнінде қажетті түсініктер қалыптастыру.

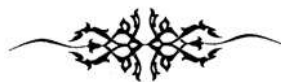
Табиғат - сұлулықтың қайнар көзі эстетикалық тәрбие берудің пәрменді құралы, балалардың әсемдік жөніндегі түсінігін кеңейтіп, талғам қиялын дамытады. Табиғат құбылыстарымен жақын таныстыру баланың мысалы: күн сәулесінің нұрын, судың сылдырын, жапырақ сыбдырын, құстардың сайраған үнін түсіне білуге баулиды.

Қорытындылай келе, балабақшаларды табиғатты қоршаған орта атынан қорғауға үйрету бүгінгі күннің маңызды критерийі деп айтуға болады, өйткені біз табиғи мүдделерге байланысты айтамыз. Балабақшада білім беруді жоспарлау кезінде табиғатқа қамқорлық жасаңыз, балаларға туған мәдениетке деген сүйіспеншілікті оятыңыз, табиғат туралы алғашқы білім беріңіз, өлі табиғаттың өмірі мен оқиғалары туралы маңызды түсініктер қалыптастырыңыз. Табиғат-сұлулықтың қайнар көзі, эстетикалық тәрбие-балалардың сұлулық туралы түсініктерін кеңейтетін, талғамын дамытатын тиімді әдіс. Табиғат құбылыстарымен жақын танысу балаға түсінуге мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды қоршаған табиғаттың сұлулығына, байлығына тамсану, қызығу, оған мейірімділікпен қарауға, сақтауға, қорғауға тәрбиелеуге байланысты жұмыстар осылайша жыл бойы үзіліссіз жүргізіле береді. Туған елін, табиғатын қадірлейтін, аялайтын жас ұрпақтың қалыптасуында қоршаған ортамен таныстыру жұмысы мен экологиялық тәрбие рөлі зор демекпіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Омарғалиева Т.Ж. Мектеп жасына дейінгі балаларды табиғатпен таныстыру, Алматы: «Эверо» баспасы, 2020. - 220 б.
2. Мектеп жасына дейінгі балаларды табиғатпен таныстыру теориясы мен әдістемесі оқулық / Г.Қ. Белгібаева. - Қарағанды: "Medet Group" ЖШС, 2019. – 18 б.
3. Қоршаған ортаға әсерді бағалау және экологиялық сараптама: оқу құралы / З.Е. Бимурзаева, Г.А. Сарбасова. - Қарағанды: "Medet Group" ЖШС, 2020. -48 б.
4. Дүниетануды оқытудың теориясы мен технологиясы оқу құралы / Қ.А.Аймағамбетова. - Алматы: Отан, 2015. – 20 б.

GOOGLE SLIDES КӨМЕГІМЕН КОМПЬЮТЕРЛІК БІРЛЕСКЕН ОҚУ ОРТАСЫН ӘЗІРЛЕУ

Болеева Л.К.¹, Бейсенбек А.Т.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²6B05413- «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Компьютерлік технологияны қолдану арқылы оқу-әдістемелік жұмыс қазіргі білім берудегі ең үлкен мәселелердің бірі болып табылады. Математиканы оқытуда Google Slides сервисін пайдалану басым технологиялардың бірі болып табылады. Мақалада мектептің оқу-тәрбие процесінде математиканы оқытуда Google Slides қызметін қолдану мен артықшылықтары талқыланады.

Кілт сөздер: компьютерлік технология, оқу ортасы, Google Slides қызметі, мектепте математиканы оқыту.

Аннотация. Учебно-методическая работа с использованием компьютерных технологий является одной из самых больших проблем в современном образовании. Одним из приоритетных технологий является использование сервиса Google Slides в обучении математике. В статье рассматривается использование и преимущества Google Slides при обучении математике в учебном процессе школы.

Ключевые слова: компьютерные технологии, обучающая среда, сервис Google Slides, обучение математике в школе.

Annotation. Educational and methodological activity using computer technology is one of the biggest problems in modern education. One of the priority technologies is the use of the Google Slides service in teaching mathematics. The article discusses the use and benefits of Google Slides in teaching mathematics in the educational process of the school.

Keywords: computer technology, learning environment, Google Slides service, teaching mathematics at school.

Мектептер оқу үдерісі тұрғысынан да, білім беруді басқаруда да көптеген аспектілерде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдануға өте жоғары тәуелділікке ие. Оқытуда АКТ-ны қолдану оқушылар мен мұғалімдердің бірінші кезектегі қажеттілігіне айналды, сондықтан пайдаланудың дұрыс құралдарының болуы және таңдауы мектептердегі оқу үдерісін де жеңілдетеді. Сондықтан оқушылар үшін онлайн оқытудың қолжетімділігі басты мәселе болуы керек. Осындай технологиялық жетістіктермен оқыту мен оқудың сапасын қолдайтын және арттыра алатын оқу орны қажет. Сыни және ойластырылған технологияны қолдану арқылы студенттердің оқу ортасын өзгертуге және байытуға көмектеседі.

Қазір презентацияларды дайындауға арналған көптеген бағдарламалар мен қызметтер бар. Тәжірибесіз пайдаланушыға әртүрлі ұсыныстарды шарлау және таңдау жасау қиынға соғуы мүмкін. Презентацияны дайындау үшін бағдарламаны таңдағанда, ең алдымен, келесі критерийлерді басшылыққа алу керек:

1. Интернетке қол жетімділіктің болуы. Егер қандай да бір себептермен желіге кіру мүмкін болмаса, ең жақсы шешім дербес компьютерге немесе телефонға орнатуды қажет ететін бағдарламалар болады.

2. Бос жады, компьютер ресурстары.

3. Презентация редакторларымен жұмыс тәжірибесінің болуы.

4. Функционалдылық.

Соңғы жылдары презентация бағдарламалары артта қалуда, интернеттегі презентация құрудың қызметтері танымал құралдарына айналууда. Оларды қолдану пайдаланушыларды кез-келген бағдарламалық жасақтаманы орнатудан босатады. Интернеттегі презентацияларды тегін жасау үшін сізге ұнайтын қызметке тіркелу жеткілікті. Мұндай қызметтердің артықшылығы ғаламшардың кез-келген жерінде бастысы интернет бар жерде презентациямен жұмыс істеу мүмкіндігі болып саналады [1].

Мектептердегі оқыту мен оқу іс-әрекетінде PowerPoint және Google Slides арқылы презентация құралдары кеңінен қолданылады.

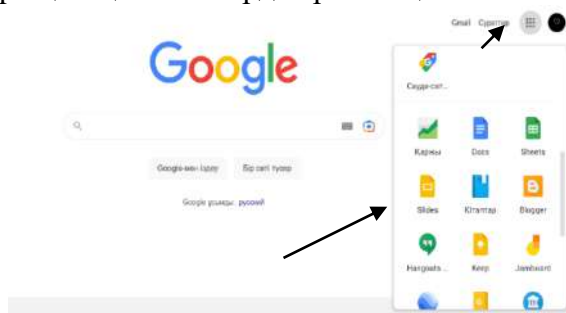
Google Slides - дизайнында артықшылықтары бар және онлайн режимінде қол жеткізуге болатын PowerPoint дисплейінің баламасы. Оңай өзгертуге болатын әртүрлі дизайндар мен көріністері бар. Google-ға тіркелу арқылы оқушылар Google Slides презентацияларын жасай алады, олардың уақыт бойынша үлгерімдерін құжаттайды. Слайдтарға суреттерді, бейнежазбаларды және сілтемелерді қосуға болады, бұл ерекшелік оқушыларға идеяларды құжаттауға және олардың тапқан материалдарынан мағыналы жұмыс дайындауға көмектеседі. Оқыту мен оқу процесінде Google Slides қолданбасын пайдалану арқылы білім алушылардың мансап саласында да білімге деген сенімділікпен жаһандану қиындықтарына қарсы тұруларына көмектеседі. Google есептік жазбасы арқылы мұғалімдер қағазды ысырап етпестен тапсырмаларды жасап, жібере алады және әртүрлі сабақтарда топта да, жеке де қолдануға болады [2].

Қадам бойынша Google Slides сервисінде жұмыс істеу нұсқалаулықтарына талдайық.

1-қадам. Презентация құру.

Ең алдымен, Google презентацияларын пайдалануды бастау үшін Google есептік жазбамызға кіру қажет. Сосын Google-дің басты бетінде “Google қолданбалары” белгішесін, содан кейін “Slides” (“Презентациялар”) түймесін басу арқылы (1-сурет) немесе <https://docs.google.com/presentation/u/0/> сілтемесі арқылы бірден кіруге болады.

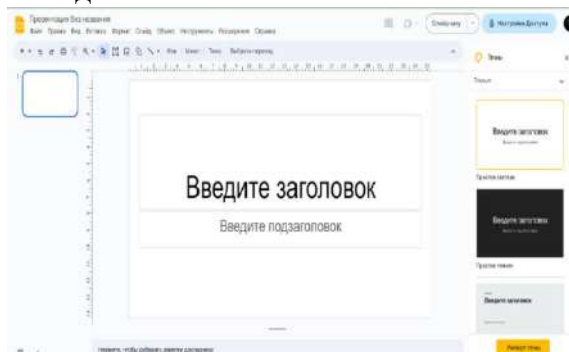
Жұмыс істеуге болатын жаңа презентация ашылады. Google презентацияларына арналған әртүрлі тақырыптар оң жақтағы мәзірде орналасқан.

1-сурет. Google қолданбалар тізімі

2-қадам. Қажетті өзгертулерді енгізу.

Google Slides жұмыс бетінде (2-сурет) презентацияға мәтін, суреттер мен бейнелерді енгізіп, оларды өңдей және пішімдей аламыз.

2-сурет. Google Slides жұмыс беті

Нысандар мен мәтін өрістерін қосу:

1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Қажетті слайдқа өтеміз.
3. Экранның жоғарғы жағында “вставка” түймесін басамыз.
4. Қажетті элементті таңдаймыз: мәтін жолағы, сурет, пішін немесе сызық, т.с.с.
5. Нысан слайдта пайда болады. Оны керегінше өзгерте немесе жылжыта аламыз.

Нысандар мен мәтін өрістерін жою:

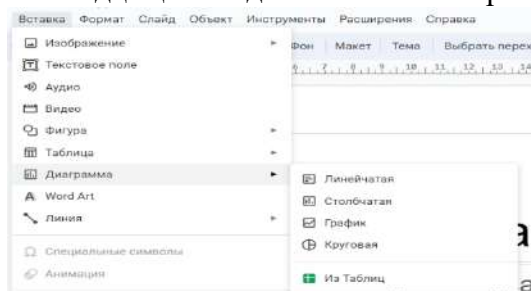
1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Нысанды немесе мәтін жолағын таңдаймыз.
3. Экранның жоғарғы жағында “правка” түймесін басамыз.
4. “Жою” түймесін басамыз.

Слайдтағы нысандарды ұйымдастыру:

1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Қажетті слайдқа өтеміз.
3. Экранның жоғарғы жағында “реттеу” түймесін басамыз.
4. Келесі опциялардың бірін таңдаймыз:
  - “Жылжыту” - нысандарды алдыңғы немесе артқы жағына жылжытады.
  - “Туралау” - слайдтың шетімен немесе ортасымен бірнеше нысандарды туралайды.
  - “Тарату” - объектілерді бір-бірінен бірдей қашықтықта орналастырады.
  - “Бетте орталықтандыру” - нысанды слайдтың ортасына көлденең немесе тігінен орналастырады.
  - “Айналдыру” - нысанды көлденең немесе тігінен бірнеше жолмен бұрады.
  - “Топтастыру” - ыңғайлы жылжыту және пішімдеу үшін бірнеше нысандарды байланыстырады [3, 4].

Диаграмма енгізу (3-сурет):

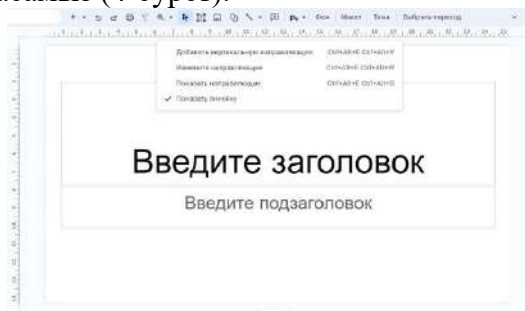
1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Қажетті слайдқа өтеміз.
3. Экранның жоғарғы “вставка” жағында “диаграмма” түймесін басамыз.
4. Оң жақта стильді, деңгейлер санын және үлгіні таңдаймыз.
5. Диаграмма слайдқа қосылады және оны өзгерте аламыз.

3-сурет. Слайдқа диаграмма қосу

Нысандар мен мәтінді туралауды жеңілдету үшін сызғышты қосайық.

1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Сызғышты көрсету басамыз (4-сурет).

4-сурет. Сызғышты көрсету

Нысанды жылжытуға және бұруға немесе оның өлшемін өзгертуге болады:

1. Файлды компьютердегі Google Slides-та ашамыз.
2. Қажетті слайдқа өтеміз.
3. Нысанды немесе мәтін жолағын таңдаймыз.
4. Жоғарғы жағындағы мәзірде “пішімдеу” опциялары түймесін басамыз.
5. Оң жақта өлшем мен орынды таңдаймыз.
6. Өзгерістер енгіземіз.

Кеңес. Өлшем өзгерген кезде өзгеріссіз қалуы үшін “пропорциялар” түймесін басыңыз арақатынасын сақтаңыз.

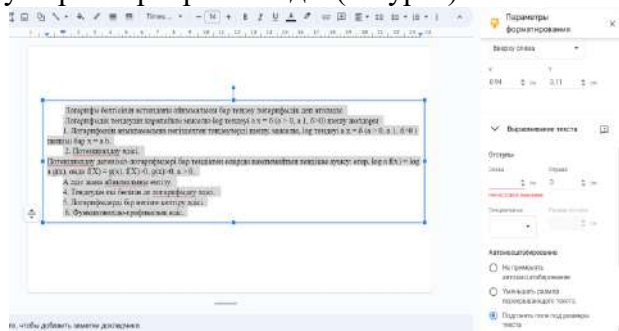
3-қадам. Бірлескен авторларды шақыру.

Файлдар мен қалталарға кіруді ашып, басқа пайдаланушыларға оларды көруге, өңдеуге немесе түсініктеме беруге рұқсат ету қажет. Жасалған презентацияларды, басқа құжаттар сияқты, әртүрлі форматтағы файлдарға экспорттауға болады.

Google презентациясын жасамас бұрын, болашақ жұмыстың барлық маңызды сәттерін мұқият қарастырған жөн. Оларға мақсаттар мен міндеттер, аудиторияға бағдарлау, слайдтар саны, оларда орналасқан нысандар және т.б. кіруі керек. Тұжырымдама пысықталған болса, онда практикалық әрекеттерге ауысамын [5].

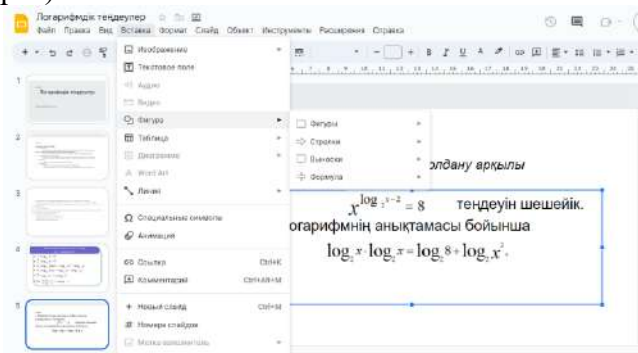
Мысалы, математика пәні айналасында “Логарифмдік теңдеулер” тақырыбына презентация жасауды қарастырайық.

Тапсырмалар тақтасында мәтінді қосу үшін "Т" әрпі бар батырманы басамыз. Оң жақтағы мәзірде форматтау параметрлері шығады (5-сурет).

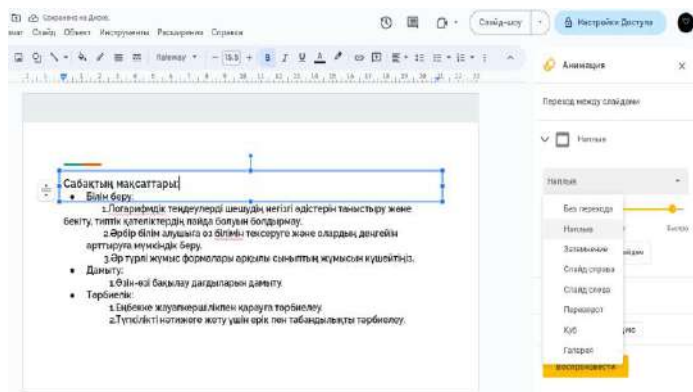
5-сурет. Мәтіндерді пішімдеу

Логарифмдік теңдеулерді енгізу үшін “кірістіру” қойындысына кіріп, “формула” пәрменін тандаймыз (6-сурет).

6-сурет. Формула енгізу

Анимацияны қою үшін “слайд” қойындысына кіріп, өту (переход) пәрменіне кіреміз (7-сурет). Әр бетке қалаған өтуді таңдаймыз.

7-сурет. Анимация қою

Google Slides бағдарламасын қолданудың оқыту процессінде пайдасы мен әсерін анықтауға бағытталған зерттеулерге сәйкес Google Slides негізіндегі математиканы оқыту медиасының тиімділігін классикалық оқыту нәтижелерінің толықтығынан көруге болады: тиімділігі 78,57%-ды, жақсы нәтижені көрсетті [6]. Басқа сандық зерттеудің талдау нәтижелері Google Slides-тың оқу процессінде қолданысы оқушылар арасында Google Slides бағдарламасын пайдалануға ынтасының жоғары екенін және оқу жетістіктеріне, оқудағы аландаушылыққа, оқуға деген көзқарасына және талқылаулардағы өзіндік тиімділігіне әсер етпейтінін көрсетті [2].

Қорытындылай келе, Google Slides бағдарламасының мектепте оқыту процессінде қолданысы тиімді екенін, оқушылардың оқуға көзқарасын оң жаққа бұратынын, және оқушылардың слайд құру кезінде ақпаратты теру, өңдеу және топта жұмыс істеу дағдыларын дамытатыны анықталды. Бұл оқу материалын тез қабылдау мен есте сақтаудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Полат Е.С. Білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар: оқу құралы. - М.: Академия, 2002
2. Lestari W.I., Qohar A. Development of Google Slide-based learning media on the topic of social arithmetic //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2023. – Т. 2569. – №. 1. – С. 040002.
3. Степаненко О.С. Персональный компьютер. Самоучитель. – Москва: «Вильямс», 2004. – 528 с.
4. Алимжанов Е.С., Мансурова М.Е. Роль электронного образования для реализации образовательных программ на основе профессиональных стандартов. - Алматы: Республиканский учебно-методический совет, 2016. – Б. 55-60.
5. Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. - Алматы, 2014.
6. Dinh B.T., Van Pham T.N. The research of implementing the computer-supported collaborative learning environment with Google Slides // Proceedings of the AsiaCALL International Conference. – 2022. – Т. 1. – С. 152-162.

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ FLIPPITY ҚОСЫМШАСЫМЕН ЖАСАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Болеева Л.К.¹, Сагимбаева П.Қ.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²6B05413 - «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Технологияның қарыштап дамып келе жатқан қазіргі заманда сапалы білім беруді дамыту және білімді жастарды ынталандыру аса маңызды. Осы себепті мақалада Flippity платформасында жасалған интерактивті жаттығуларды математиканы оқыту үдерісінде қолдану қарастырылады. Flippity - бұл Google электрондық кестесін онлайн карталар немесе викториналар жиынтығына оңай айналдыра алатын веб-қосымшалар сериясы. Мұғалімдер Flippity платформасын сабаққа презентация жасау, оқушыларды бағалау немесе оқушыларға өз интерактивті тапсырмаларын жасау сияқты мақсаттарда қолдана алады.

Кілт сөздер: Flippity платформасы, математиканы оқыту, интерактивные упражнения.

Аннотация. В сегодняшний бурно развивающийся век технологий очень важно развивать качественное образование и поощрять образованную молодежь. По этой причине в статье рассматривается использование интерактивных упражнений, созданных на платформе Flippity, в процессе обучения математике. Flippity — это серия веб-приложений, которые могут легко превратить электронную таблицу Google в набор онлайн-карточек или викторин. Учителя могут использовать платформу Flippity для таких целей, как создание презентаций в классе, оценка учащихся или создание собственных интерактивных заданий для учащихся.

Ключевые слова: платформа Flippity, обучение математике, интерактивті жаттығулар.

Abstract. In today's rapidly developing age of technology, it is very important to develop quality education and encourage educated youth. For this reason, the article considers the use of interactive exercises created on the Flippity platform in the process of teaching mathematics. Flippity is a series of web applications that can easily turn a Google spreadsheet into a set of online flashcards or quizzes. Teachers can use the Flippity platform to create class presentations, assess students, or create their own interactive tasks for students.

Keywords: Flippity platform, math learning, interactive exercises.

Оқытудың интерактивті әдістері студенттердің тек мұғаліммен ғана емес, сонымен қатар бір-бірімен кеңірек қарым-қатынасына, сонымен қатар оқу процесінде оқушы белсенділігінің басым болуына бағытталған оқу үдерісі барысындағы өзара әрекеттестік формасын білдіреді.

Дәстүрлі математика сабағы тікелей нұсқауға сүйенеді және контекстен тазартылған процедуралар мен алгоритмдерге баса назар аударады. Оқытудың бұл түрі студенттердің көпшілігі үшін жақсы жұмыс істемейді және қазіргі әлемде математикалық білім беру мақсаттарын белгілемейді. Орта мектептің көптеген математикалық оқушыларының негізгі мақсаты - жаңа мәселелерді шешуге қажетті математикалық ойлау дағдыларын дамыту.

Flippity интерфейсі ағылшын тілінде, бірақ интуитивті интерфейсі бар. Сондай-ақ, сервиспен жұмыс істеу кезінде браузерге салынған автоматты аудармашыны пайдалануға болады, мұндай мүмкіндік Google Chrome браузерінде бар. Flippity интерактивті тапсырмалар, ойындар, тесттер құру үшін өте қарапайым және ыңғайлы құрал болып табылады, бұл сабаққа дайындалу кезінде уақытты үнемдейді. Қызметке тіркелу қажет емес, бірақ онымен жұмыс істеу кезінде Google есептік жазбасы қажет болады, сондықтан оны

алдын-ала жасау керек, өйткені интерактивті тапсырмалар Google кестелеріндегі мәліметтер негізінде жасалады. Цифрлық білім беру ресурстары білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологияның негізі болып табылады. Сонымен қатар, оқу және тәрбие беру процесінде біртұтас ресурс ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жалпы цифрлық білім беру ресурстары дегеніміз – бұл міндетті түрде сандық форматта ұсынылатын картографиялық материалдар, фотосуреттер, инфографикалар, бейнежазбалар мен бейнефрагменттерден үзінділер, көптеген жазба материалдары, символдық объектілер, графикалық материалдар, мәтіндік құжаттар сонымен қатар көптеген оқу процесін ұйымдастыруға қолданылатын басқа да оқу материалдары [1].

Flippity-мен жұмыс істеуді бастау үшін алдымен Google есептік жазбаға кіру керек. Әрі қарай, браузер бойынша мекен-жайға өту керек <http://flippity.net/>. Әрі қарай, тапсырмалар тізімінде кроссвордты таңдап, Template (шаблон) түймесін, содан кейін "көшірме жасау" түймесін басу қажет [1].

Flippity. Ашылған Google кестесінде шаблон мәтінін өзі ауыстыру керек. Сол жақ бағанда шешілуі керек сөздер, ал оң жақта сұрақтар қойылады. Көк ұяшықтардағы мәтінді ауыстыру мүмкін емес, әйтпесе тапсырма дұрыс жұмыс істей алмайды. Барлық деректер енгізілгеннен кейін Google кестесін жариялау керек. Ол үшін "Файл" мәзірінде "интернетте жариялау" тармағын таңдап, Ok түймесін басу қажет. Диалог терезесінде интерактивті тапсырма қолжетімді болатын сілтеме пайда болады. Сондай-ақ, сілтеме Google кестесінің "сілтемені алу" жиегінде де қолжетімді болып келеді.

Flippity ережелері мен шарттары. Пайдаланушы Flippity.net веб-сайтына кіру арқылы осы ережелер мен шарттарды толығымен орындауға міндетті. Flippity.net сайтында егер осы бетте көрсетілген барлық ережелер мен шарттарды орындалмаса авторлық құқық бұзылады [2]. Flippity.net құпия сайтқа жатады.

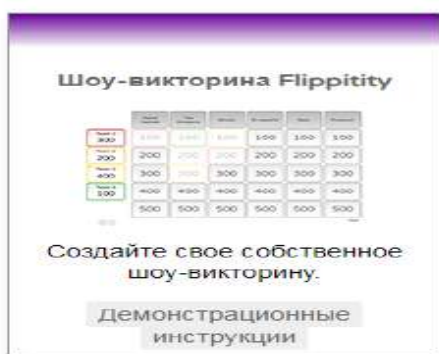
Қазіргі заманғы интерактивті веб-сайттардың көпшілігі әр кірген сайын пайдаланушы туралы ақпарат алу үшін cookie файлдарын пайдаланады. Cookie файлдары сайттың кейбір бөлімдерінде құпиялылық саясатына сәйкес осы аймақтың функционалдығын және оған кіретін адамдар үшін пайдаланудың қарапайымдылығын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Кейбір серіктестер, жарнама серіктестері cookie файлдарын да пайдалана алады [3].

Артықшылықтары:

- ойын жаттығуларының көптеген нұсқаларын қамтиды. Әр шаблонға арналған нұсқаулық бар;
- тегін;
- жаттығу сілтемесін бөлісуге болады;
- тіркелу қажет емес;
- жаттығулардың бір бөлігін басып шығаруға болады;
- сертификат жасауға болады [4].

Математиканы үйретуге арналған Flippity платформасына арналған (Своя-игра) интерактивті тест викторинасын көрсететін боламыз

1-қадам: Ең алдымен <https://www.flippity.net/> сайтына кіріп келесі викторинаға кіреміз:

Сурет 1. Жеке ойын интерактивті тест викторинасы

Содан соң, инструкция батырмасын басамыз:

Сурет 2. Жеке ойын интерактивті тест викторинасы нұсқаулығы батырмасы.

2-қадам: Google Кестелерге өту үшін осы көрсеткі көрсетілген сілтемеге кіреміз:

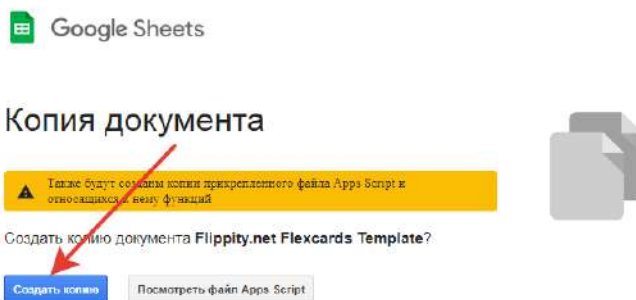
Google Таблицы

Шаг 1. Измените шаблон таблицы Google

- Сделайте копию **этого шаблона**. (Вам нужно будет войти в свою учетную запись Google.)
- Отредактируйте текст **Side1**, **Side2**, **Side3** и т. д.
  - Используйте столько сторон, сколько хотите, до 10.
  - Первая строка (строка 2) предназначена для заголовков, общих для всех карточек.
  - Введите столько терминов, сколько хотите.
- Назовите свой набор гибких карт, изменив имя рабочего листа (внизу).
- **Не редактируйте ячейки с синим фоном.**

Сурет 3. Сілтеме арқылы Google Кестелерге өту

Содан соң, «Создать копию» батырмасын басып:

Сурет 4. Google Кестелерге өту

3-қадам: Сонда барлық ұяшықтар жауабымен шығады:

	A	B	C	D	E	F	G
1		Category1	Category2	Category2	Category4	Category6	Category7
2	Name	Логикалық сұратар	The Simpsons	Movies	En español	Bees	Potpourri
3	100Q	What capital city opened the first subway in 1863?	What street do the Simpsons live on?	What is the best movie of all time according to the AFI?	What English word for a dessert means "fool" in Spanish?	How do bees communicate?	Who is the "[https://youtu.be/...]
4	100A	London, England	Evergreen Terrace	Citizen Kane	Pie	By dancing	John F. Kennedy
5	200Q	What is the most populous capital city in the world?	What is the name of Apu's convenience store?	Who played Yoda in "The Empire Strikes Back"?	What does "Coste Rica" mean?	What is the middle part of a bee's body called?	Who wrote the book
6	200A	Beijing, China	Kwik-E-Mart	Frank Oz	Rich Coast	The thorax	George Orwell
7	300Q	What is the highest capital city in the world?	***What is the name of Springfield's baseball team?	What Sandra Bullock movie was originally entitled "Coma Guy"?	What U.S. state name means "snow capped"?	How many types of honey bees live in a hive?	What is the world's waterfall?
8	300A	La Paz, Bolivia	The Springfield Isotopes	"White You Were Sleeping"	Nevada	Three (queen, workers, and drones)	Angel Falls (Vene

Сурет 5. Тест сұрақтар, жауаптар кестесі

6-суретте көрсетілгендей математикаға байланысты логикалық сұрақтарды енгіземіз. 7-суретте көрсетілгендей жауаптарды енгіземіз.

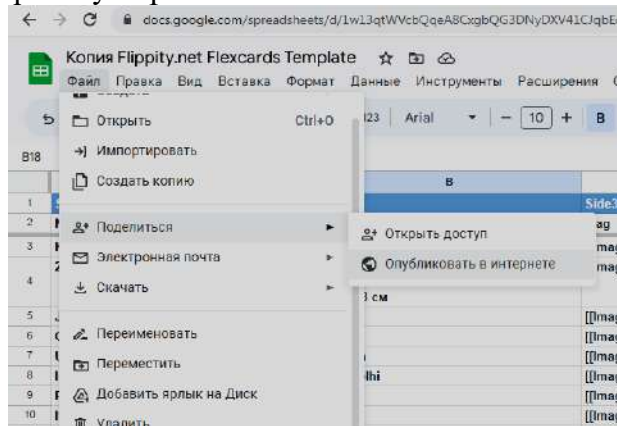
	A	B	C
2	Name	Логикалық сұратар	The Simpsons
3	100Q	Айдыңның Асқардан бойы ұзын, бірақ Жанаттан кіші. Кім ұзын?	Белмедегі әр бұрышта бір мысықтан және оған қарама-қарсы үш мысықтан отырса, Белмеде неше мысық бар?
4	100A	Жанат - ұзын	4 мысық
5	200Q	Мәнің аты Мәдет. Мәнің тәтінің Бір ғана әніс бар. Мәнің тәтінің інісінің аты кім?	Үстел үстінде үш стакан шие тұр. Мәрат бір стакан шиеі жеп қойды. Неше стакан қалды?
6	200A	Мәдет	үш стакан
7	300Q	Термометр аз болғасын - үш градус көрсетіп тұр. Осындай екі термометр неше градус көрсетеді?	Жүгіру жарысынан Асет, Мәрат, Талғат үш орынды алды, егер Мәрат елінің орын алмаса, ал Талғат - үшінші орын алмаса, кім қандай орын алды?
8	300A	үш	1 - Мәрат, 2 - Асет, 3 - Талғат

Сурет 6. Тест сұрақтар кестесі

	A	B
1		Category1
2	Name	Логикалық сұратар
3	100Q	Айдыңның Асқардан бойы ұзын, бірақ Жанаттан кіші. Кім ұзын?
4	100A	Жанат - ұзын
5	200Q	What is the most populous capital

Сурет 7. Тест жауаптар кестесі

4-қадам: Викторина бетін интернетке жүктеу үшін «Файл» , «Бөлісу», «Вебке жариялау», содан кейін «жариялау» түймешігін басамыз.

Сурет 8. Интернетке жүктеу

9-суретте көрсетілген батырманы басып, 10-суреттегі сілтемеге өтеміз.

	інінің аты кім?	қилды. Неше стакан қалды?
200A	Медет	үш стакан
300Q	Термометр аяз болғасын – үш градус көрсетіп тұр. Осындай екі термометр неше градус көрсетеді?	Жүгіру жарысынан Асет, Марат, Талғат үш орынды алды, егер: Марат екінші орын алмаса, ал Талғат – үшінші орын алмаса, кім қандай орын алды?
300A	үш	1 - Марат, 2 - Асет, 3 - Талғат

Сурет 9. Интернетке жүктеу
5-қадам: Викторина бетінде дұрыс жауапты айтуы тиіс;

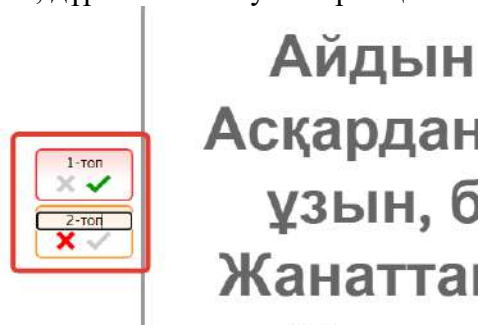

Сурет 10. Интернетке жүктеу

Сурет 11. Викторина беті

Дұрыс жауапты берсе галочка, дұрыс емес жауап берсе қате батырмасын басамыз:

Сурет 12. Викторина бетіндегі топтар жауабы

Сұрақтың үстінен бір шертіп, осылайша дұрыс жауабын көре аламыз:

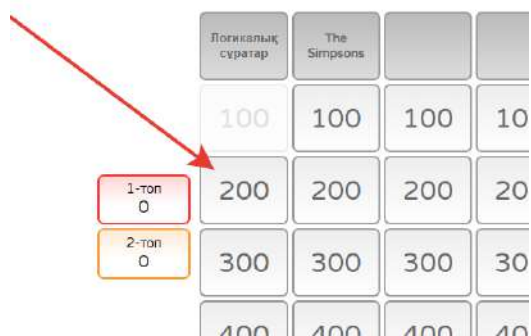

Сурет 13. Дұрыс жауап беті

14-суретте артқа қайту батырмасын басып, екінші сұраққа ауыса аламыз:

Сурет 14. Артқа қайту батырмасы

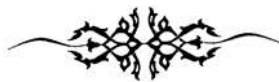

Сурет 15. Екінші сұраққа ауысу батырмасы

Қорытындылай келе, математиканы үйретуге арналған Flippity платформасына арналған (Своя-игра) интерактивті тест викторинасын көрсету арқылы балалардың математикалық дағдыларының даму үрдісін жоғарыта аламыз. Бұл платформаны пайдаланудың артықшылықтарының арасында жоғары сапалы және қызықты материал ерекшеленеді; оқушылардың алған білімдерін жеке меңгерту. Интерактивті білім беру онлайн-платформасының мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін талдау білім берудің барлық деңгейіндегі білім беру мекемесінде мұғалімнің Flippity-ді қолдануы маңызды және өзекті деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аяпберген Б.И. Математика сабағында электрондық оқыту құралдарын қолдану // Молодой ученый. № 47 (285), 2019. - С. 472-474.
2. Когаловский М.Р. және т.б. Ақпараттық қоғам туралы глоссарий 2020 жылы 31 наурызда Wayback машинасында мұрағатталған. – М.: Ақпараттық қоғамды дамыту институты, 2009. – 160 б.
3. Сафонов В.И. Организация подготовки учителей математики к использованию информационных технологий // Казанский педагогический журнал. № 2, 2008. - С. 98–104.
4. «Математика» журналы. №2, 2011. - 18-20 б.

ӘОЖ 517.2:37.016

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мырзағазиева Мерует Сабитқызы - Математика пәні мұғалімі, магистр
М.Құрманғалиева атындағы №32 гимназия, Ақтөбе қаласы

Аңдатпа. Қазіргі қоғамның әлеуметтік сұраныстарына байланысты дифференциалдық теңдеулер теориясы ғылымының әртүрлі облыстарында кеңінен қолданылады. Айнымалылары ажыратылатын қарапайым дифференциалдық теңдеу теңіз деңгейінен биіктігіне байланысты атмосфералық қысымның өзгеру процесін де, радийдің түсу процесін де, тұрғындар, санының өзгеру процесін де, суыту процесін де және т.б. сипаттайды. Сызықты дифференциалдық теңдеулердің қолданылуын иллюстрациялайтын әртүрлі мысалдар жиынын радиоқұрылғылар береді. Бұл жағдайда құрылғының түрлі бөлшектері арқылы өтетін токтар шамасы немесе құрылғының жеке түйіндері арасындағы кернеулердің түсуі уақыттың белгісіз функциясы болып табылады. Бұндай теңдеулерді шешуге тригонометриялық (немесе гармоникалық) тербелістер тән. Есептерді шығаруда табылған жалпы шешімдер қарапайым, сапалы

талдау жүргізуге, модельдің орнықты шешімдері мен құрылғының жұмысындағы «орнатылған тәртіптің» нақты сипаты арасында сәйкестік орнатуға болады. Зерттеудің көкейтестілігі. Дифференциалдық теңдеулерді оқу қиял ойдың дамуына нәр береді, оқушыларға дифференциалдық теңдеулердің абстрактілігі табиғат құбылыстарын математикалық модельдер көмегімен оқып білудің құралы болып табылады. [1, 256].

Кілт сөздер: математика курсы, дифференциал теңдеу, математикалық модель, функция, теорема.

Аннотация. В зависимости от социальных запросов современного общества теория дифференциальных уравнений широко используется в различных областях науки. Обыкновенное дифференциальное уравнение, переменные которого различимы, характеризует как процесс изменения атмосферного давления в зависимости от высоты над уровнем моря, так и процесс поступления радия, процесс изменения численности населения, количества, процесс охлаждения и др. Дает множество различных примеров, иллюстрирующих применение линейных дифференциальных уравнений. В этом случае величина токов, протекающих через различные части устройства или падение напряжений между отдельными узлами устройства, является неизвестной функцией времени. Для решения таких уравнений характерны тригонометрические (или гармонические) колебания. Общие решения, найденные при решении задач, просты, позволяют проводить качественный анализ, устойчивые решения модели и работы устройства.

Ключевые слова: курс математики, дифференциальное уравнение, математическая модель, функция, теорема

Annotation. In connection with the social demands of modern society, the theory of differential equations is widely used in various areas of science. A simple differential equation, the variables of which are distinguished, describes both the process of changes in atmospheric pressure depending on the height above sea level, and the process of radium deposition, the process of changes in the number of inhabitants, the process of cooling, etc. A set of different examples illustrating the application of Linear Differential Equations is given by radio devices. In this case, the magnitude of currents passing through various parts of the device or the drop in voltages between individual nodes of the device is an unknown function of time. Trigonometric (or harmonic) oscillations are characteristic of solving such equations. The general solutions found in problem solving are simple, allow you to conduct a high-quality analysis, stable model solutions and device operation..

Keywords: mathematics course, differential equation, mathematical model, function, theorem.

Дифференциалдық теңдеу негізгі математикалық ұғымдардың бірі болып табылады. Дифференциалдық теңдеу - бұл туындыларды (немесе дифференциалдары) қандайда бір алдынала берілген шарттарды қанағаттандыратын теңдеу. Қандайда бір нақты құбылыспен процессті зерттеудің нәтижесінде алынған дифференциалдық теңдеу дифференциалдық модель деп аталады.

Қарапайым дифференциалдық модельдерді құру процесінде зерттеліп жатқан есептің табиғатына қатысты ғылым заңдарын білу маңызды және алдыңғы мәнге ие. Мысалға, механикада бұл Ньютонның заңдары, ал электрлік тізбектік теориясында – Кирхгоф заңдары, химиялық реакциялардың жылдамдығы теориясында - салмақтың әсер ету заңы және т.б.

Дифференциалдық теңдеулердің табиғи және өміршең есептерді шығаруда пайдаланатын ғажайып мүмкіндіктері оның сырттай қарағанда салқын, қызықсыз ғылым сияқты көрінетіндігін жеңеді. Ол оқушылардың математикаға деген ынтасын арттылып, қызығуға, ізденіске, біліммен сусындауға жетелейді. Сондықтан оқушыларды қызықтыра оқытып, оларды қолдай отыра, өз бетінше білім жинақтауға құштар ету оқыту үрдісінің барлық кезеңін жандандыруға әкеліп соғады.[3, 456]

Әрине іс жүзінде дифференциалдық теңдеулерді құруға мүмкіндік беретін белгісіз заңдарды да кездестіруге болады, сондықтан параметрлердің- айнымалылардың аз өзгерісінде процесстің жүруіне қатысты әртүрлі жорамалдарға (гипотезаларға) сүйену қажет. Онда дифференциалдық теңдеулерге шектік ауысу келтіреді. Мұнда, егер математикалық модель ретінде алынған дифференциалдық теңдеуді зерттеу нәтижесі тәжірибелік берілгендермен сәйкес келсе, онда тұжырымдалған гипотеза заттардың шынайы күйін дұрыс көрсететінін білдіреді.

Кейбір жағдайларда ғана дифференциалдық теңдеулерді тұйық форма деп аталатын түрде шығаруға, яғни элементар функциялармен қарапайым операциялардың шектеулі санын пайдаланатын шешімді аналитикалық формула түрінде көрсетуге болады. әрине, бұл дифференциалдық теңдеулердің шешімі бар екені белгілі болған кезде. Басқаша айтқанда, дифференциалдық теңдеулердің шешімдері өздерінің көптүрлілігімен мынадай, олардың саны шектеулі аналитикалық операциялармен тұйық формада көрсету үшін жеткіліксіз. Бұл жағдай алгебралық теңдеулер теориясындағыға ұқсас: бірінші және екінші дәрежелі алгебралық теңдеулер жағдайында олардың шешімдері радикалдарда оңай алынуы мүмкін; егер үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулерге келсек, онда радикалдардағы шешімдер алынуы мүмкін, бірақ формалар едәуір қиын болады; ал дәрежесі төрттен жоғары жалпы түрдегі алгебралық теңдеулерді қарастырсақ, онда бұндай теңдеулердің радикалдардағы шешімдерді, жалпы айтқанда, алынуы мүмкін емес.

Дифференциалдық теңдеулердің шешімдерін көрсету үшін қандай да бір түрдегі шексіз қатарларды пайдалансақ, онда тұйық формалардағыға қарағанда едәуір көп теңдеуді шешуге тура келеді. Бірақ, шешімнің орынды және тиімді қасиеттерін, алынған қатар түрінен анықтау еш мүмкін емес. Сонымен қатар, тіпті дифференциалдық теңдеуді тұйық формада шығара алсақ та, мұндай шешімді талдау мүмкін емес, немесе әр түрлі параметрлер арасындағы тәуелділік өте қиын болып шығады.

Осылайша, дифференциалдық теңдеулердің өзін шығармай-ақ шешімдердің қайсыбір қасиеттері туралы қажетті мағлұматтар алуға мүмкіндік беретін әдістер мен тәсілдердің қажеттілігі анық болып отырады. Мысалыға, бұндай әдістер мен тәсілдер бар және олар дифференциалдық теңдеулердің сапалық теориясының мазмұнын құрайды, олардың негізінде шешімдердің бар болуы мен жалғыз болуы, шешімнің бастапқы берілгендер мен параметрлерге үзіліссіз тәуелділігі туралы жалпы теориялар жатыр. [2, 32б]

Қарапайым дифференциалдық теңдеудің сапалық теориясы А.Пуанкаре мен А.М.Ляпуновтың (XIX-шы ғасырдың соңы) жұмыстарынан бастап дамып келеді және оның әдістері бізді қоршаған ортаны тану процесінде кең қолданылады.

Мектептегі математика курсының негізгі мақсаттарының бірі оқушыларды ғылыми дүниетанымға тәрбиелеу деп есептеледі. Жоғарыда аталған мақсатты жүзеге асыру мағынасында дифференциалдық теңдеулер тақырабы тиімді.

Қазіргі заманда, жалпы мойындаған жағдай математиканы оқытудың кез келген сатысында (мектепте, лицейде, колледжде, ЖОО-да және т.б.) әрдайым методология, философия, тарих, яғни оқытудың методологиялық аспекті деп аталатындарды құрайтындармен байланыстыру қажет. Бұл аспект дербес шығуы мен дамуы, математиканың тарихи даму процесінде оқушының ойында әрқашан нақтыланып және кеңейіп отыратын оның зерттеу пәнінің анықтамасы, математиканың нақты өмірмен, адамдардың қоғамдық іс-әрекетімен байланысы, іс-тәжірибенің математикадағы ролі және ең соңында қазіргі заманғы ғылыми білімнің математизациялану мағынасының ашылуымен байланысты мәселелерді әрдайым талқылау қажеттілігі енеді.

Оқушыларды рухани дамыта отырып, олардың әлемге деген іс-тәжірибелік көзқарастың негізі ретінде ғылыми дүниетанымды қалыптастыру қажет. Олар математиканың жалпы ұғымдарының нақты әлемнің белгілі бір бейнелерін көре білуі, математикаға редукцияланған философияның негізгі сұрағына дұрыс жауап бере алуы керек.

Математикалық–жаратылыс ғылымдарының методологиясының дифференциалдық теңдеулермен тұтас байланысын, дифференциалдық теңдеулердің методологиялық бағытын көрсететін дифференциалдық теңдеулер теориясының даму тарихын қарастырамыз. Негізінен дифференциалдық теңдеулер теориясына Россия, Қазақстан және басқа ТМД елдерінің ғалымдарының үлесі үлкен.

Әр түрлі есептерде нақты процестердің математикалық моделі көбіне дифференциалдық теңдеулермен өрнектеледі.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін жалпылап, дифференциалдық теңдеулердің гуманитарлық құраушысының негізгі бағыттарын тұжырымдауға тырысып көрейік.

Ең алдымен, бұл дифференциалдық теңдеулердің оқушыға қоршаған орта туралы дұрыс түсінікті қалыптастырудағы мүмкіндік беретін дүниетанымдылық, методологиялық аспекті. Белгілі шамада бұған тақырыптың тарихи-математикалық, бөлігі ықпал етеді.

Әрі қарай, дифференциалдық теңдеудің математикалық модельдеу әдісімен және пәнаралық байланысты орнату мәселесімен тікелей байланысты аспектілерді ерекшелеу керек.

Ең соңында, дифференциалдық теңдеулер - бұл табиғат сөйлейтін тіл. Математика курсының тілдік аспектісі соңғы кезде математиканы оқыту әдістемесі облысындағы зерттеушілерді күннен күнге қызықтырып отыр. Математикалық тілді меңгеру, қазіргі заманда, адамның жалпы мәдениетін құрайтыны туралы ой соңғы жылдары тіпті жоққа шығарылмайды. Болашақ студенттер бұл ойды түсінуі үшін дифференциалдық теңдеулердің алатын орнын белгілеулері керек.

Ғылымның дамып келе жатқан салаларының бірі – дифференциалдық теңдеу теориясын толығынан түсінуге, игеруге қажетті білімділік пен машықтықты бойға дарытатын тиянықты ілгері білімдер көлемін анықтау және ғылым мен техниканың дамуына сай дифференциалдық теңдеулер теориясының өрбуінің бағыттаушы идеялары мен тенденцияларын анықтау қажет болады.

Дифференциалдық теңдеулерді оқыту мазмұны мектептерде математиканы оқытуда қосымша, дарынды оқушыларымен жұмыс ретінде қарастыруға болады.

Анықтама. Дифференциалдық теңдеу деп тәуелсіз айнымалы x -ті, белгісіз (ізделетін) функция y -ті және оның $y', y'', \dots, y^{(n)}$ туындыларын байланыстыратын теңдеуді айтады. Мұндай дифференциалдық теңдеу жалпы түрде былай жазылады:

$$F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0$$

немесе

$$F\left(x, y, \frac{dy}{dx}, \frac{d^2y}{dx^2}, \dots, \frac{d^ny}{dx^n}\right) = 0.$$

Егер белгісіз (ізделетін) функция y тек қана бір аргументке тәуелді болса, онда дифференциалдық теңдеу жай дифференциалдық теңдеу деп аталады.

Ал, егер белгісіз (ізделетін) функция y бірнеше аргументке тәуелді болса, онда дифференциалдық теңдеу дербес туындыдағы дифференциалдық теңдеу деп аталады. Олай болса жоғарыдағы дифференциалдық теңдеу жай дифференциалдық теңдеу болып табылады, себебі ондағы ізделетін функция y тек жалғыз аргумент x -ке тәуелді.

Анықтама. Дифференциалдық теңдеудің реті деп берілген теңдеудегі ізделетін функцияның туындысының ең жоғарғы ретін айтады.

Мысалы:

$y' - y = \sin x$ теңдеуі бірінші ретті жай дифференциалдық теңдеу, себебі туындының реті бірге тең.

$y'' - y' + x = 0$ теңдеуі екінші ретті дифференциалдық теңдеу

$y^{IV} + 2y'' = x$ төртінші ретті дифференциалдық теңдеу болып табылады.

Олай болса мына $F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0$ теңдеу n - ші ретті дифференциалдық теңдеу деп аталады.

Анықтама: Дифференциалдық теңдеудің шешімі деп берілген теңдеудегі орнына апарып қойғанда оны теңбе-теңдікке айналдыратын кез келген $y = \varphi(x)$ функцияны айтады.

Басқаша айтқанда, егер

$F[x, \varphi(x), \varphi'(x), \varphi''(x), \dots, \varphi^{(n)}(x)] \equiv 0$ болса, онда $y = \varphi(x)$ функциясы

$F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0$ дифференциалдық теңдеуінің шешімі деп аталады.

Бірінші ретті дифференциалдық теңдеу жалпы түрде былай жазылады:

$$F\left(x, y, \frac{dy}{dx}\right) = 0 \quad (1.1)$$

Анықтама. Егер бірінші ретті дифференциалдық теңдеу туындысына қатысты шешілген болса, онда (1.1) туындысына қатысты шешілген дифференциалдық теңдеу деп аталады және былай жазылады:

$$\frac{dy}{dx} = f(x, y) \quad (1.2)$$

(1.2) дифференциалдық теңдеудің мынадай бастапқы шартын

$$y|_{x=x_0} = y_0 \quad (1.3)$$

немесе

$$y(x_0) = y_0 \quad (1.3')$$

қанағаттандыратын $y=y(x)$ шешімін табу Коши есебі деп аталады.

(1.2) – дифференциалдық теңдеу үшін мына теорема орынды. Бұл теорема шешімнің бар болуы мен жалғыз болуы туралы деп аталады.

Теорема. Айталық, (1.2) – дифференциалдық теңдеу және (1.3) бастапқы шарт берілсін.

Егер (x_0, y_0) нүктесінің кейбір маңайында дербес туындысы $f'_y(x, y)$ шектелген болса, онда $[x_0 - h, x_0 + h]$ кесіндісі табылып, ол кесіндіде жалғыз ғана үздіксіз $y=y(x)$ функциясы бар болып, ол функция (1.2) теңдеуді және (1.3) шартты қанағаттандырады.

(1.2) теңдеудің кез келген $y = \varphi(x)$ шешімінің графигін, осы теңдеудің интегралдық сызығы деп атайды. Шешім графигінің ордината осіне проекциясы дифференциалдық теңдеудің фазалық сызығы (немесе траекториясы) деп аталады. [3, 466]

Дифференциалдық теңдеудің шешімін табу процесін оны интегралдау деп аталады. Мұны интегралдау ұғымымен шатастырмас үшін көбінесе соңғысын квадратуралау деп атайды. Осыған орай, дифференциалдық теңдеуді интеграл алу операциясына алып келуді оны квадратурада шешу деп аталады.

Табиғаттағы көптеген құбылыстардың өзгеру заңдылығын бірден таба алмайтын жағдайлар жиі кездеседі. Бірақ бұл құбылыстарды дифференциалдық теңдеулер арқылы өрнектеуге болады. Егер осы дифференциалдық теңдеулерді шешсек, онда әлгі құбылыстардың өзгеру заңдылығын тапқан боламыз. Дифференциалдық теңдеулерге келетін бірнеше есептерді қарастыралық.

1-мысал: xOy жазықтығында сондай қисықтарды тап, ол қисықтардың жанамасы мен Ox осінің оң бағыты арасындағы бұрышының тангенсі жанасу нүктесінің абциссасына кері пропорционал.

Шешуі: Іздеп отырған қисықтардың теңдеуі $y=f(x)$ болсын. Есептің шарты бойынша $y' = \frac{k}{x}$ теңдеуін жазуға болады. Мына функция $y=k \ln|x|+C$ берілген дифференциалдық теңдеуінің шешімі болады. [3, 516]

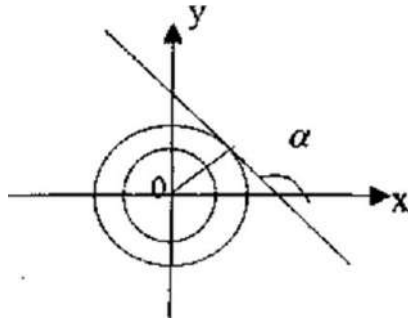
2-мысал: $x^2+y^2=C$ шеңберлер үйірінің дифференциалдық теңдеуін жазып және оның дифференциалдық қасиетін тағайындау керек.

Шешуі: $x^2+y^2=C$ теңдеуін x бойынша дифференциалдасақ $2x + 2yy' = 0$ немесе C параметрі жоқ $y' = -x/y$ теңдеуі табылады.

Бұл ізделінді дифференциалдық теңдеу $y' = -x/y$ дифференциалдық теңдеуіне $M(x,y)$ нүктесі арқылы өтетін, шеңберге жүргізілген жанаманың бұрыштық коэффициенті $-1/k$ екендігін кереміз, мұндағы $k = OB$ түзуінің бұрыштық коэффициенті (сурет 1) $k = \operatorname{tg}\beta = y/x$ және $y = \operatorname{tg}\alpha = -x/y$, $\operatorname{tg}\beta = -1/\operatorname{tg}\alpha$, $\alpha = \pi/2 + \beta$.

Сонымен, бұл шеңберлер шоғырының жалпы қасиеті мынадай екен:

Шеңбердің жанамасы, жанасу нүктесіне жүргізілген радиуска перпендикуляр. [4, 116]

Сурет 1 Шеңбердің жанамасы

3-мысал: Космостан жерге түсіп келе жатқан материалдық нүктенің қозғалысының дифференциалдық теңдеуін жазыңыз.

Шешуі: Бүкіл әлемдік тартылыс заңы бойынша нүктеге $f = -\wp * \frac{Mm}{x^2}$ күші әсер етеді, мұндағы M – жердің массасы, m – нүктенің массасы $\wp$ - пропорционалдық коэффициенті және x -нүктеден жердің бетіне дейінгі арақашықтық («минус» таңбасы қойылғанының себебі күштің бағыты координаттар осінің бағытына қарама-қарсы).

Ньютонның екінші заңы бойынша $F = m * a$ болғандықтан, $m_a = -\wp * \frac{Mm}{x^2}$, немесе

$$a = -\frac{m \wp}{x^2}. \text{ Бірақ } a = x'' \text{ болғандықтан ізделінді дифференциалдық теңдеу } x^n = \frac{M \wp}{x^2}$$

түрінде жазылады.

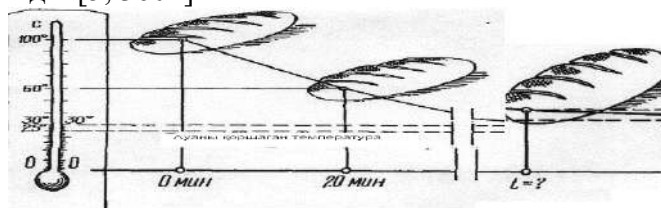
Символдық түрде дифференциалдық теңдеу былай жазылады. $F(x, y, y') = 0$,

$$F(x, y, y'') = 0, \quad F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0,$$

Жалпы алғанда, егер ізделінді функция бір белгісіз айнымалыға тәуелді болса, онда дифференциалдық теңдеу қарапайым дифференциалдық теңдеу деп аталады. [6, 256б]

Денелердің салқындауы

4-мысал: Пештен жаңа шыққан нанның температурасы 20 мин ішінде 100С -ден 60С-қа түседі. Қоршаған ортаның температурасы 25С. Қанша уақыттан кейін нанның температурасы 30С түседі? [5, 360б]

Сурет 2 Дененің салқындауы

Шешуі: дененің сууы жылдамдығын τ – уақыт бірлігінде T - температурасының азаюы

деп алғанда, $\frac{dT}{d\tau}$ туындысы шығатыны белгілі. Ньютон заңы бойынша дененің салқындау жылдамдығы оның температурасымен қоршаған ортаның температурасының айырымына пропорционал. Бірақ бұл процесс тұрақты емес. Температураларының өзгеруіне байланысты дененің салқындау жылдамдығы өзгереді. Наның салқындауының дифференциальдық тендеуі

$$\frac{dT}{d\tau} = k(T - t) \quad (2.9)$$

Бұл жерде T - нанның температурасы, t - қоршаған ортаның температурасы, k - пропорциональдық коэффициенті, $\frac{dT}{d\tau}$ –салқындау жылдамдығы. τ - уақыт бірлігінде

салқындайды дейік. Онда, көбейткіштерді ауыстыру арқылы $\frac{dT}{T - t} = kd\tau$ мына түрге келеді.

$\frac{dT}{T - 25} = kd\tau$ есептің шарты бойынша $\frac{dT}{T - 25} = \frac{d(T - 25)}{T - 25}$ екендігі белгілі, екі

жағын интегралдау арқылы $\int \frac{d(T - 25)}{T - 25} = k \int d\tau$ немесе $\ln(T - 25) = k\tau + \ln C$

Теңдіктің екі жағында потенциалдаймыз: $e^{\ln(T-25)} = e^{k\tau + \ln C} = e^{k\tau} \cdot e^{\ln C} \cdot e^{\ln C} = C$ екені белгілі болса, онда

$$T - 25 = Ce^{k\tau} \quad (2.10)$$

C тұрақтыны бастапқы шарт бойынша анықтаймыз: $\tau = 0$ мин $T = 100^\circ\text{C}$

$$100 - 25 = Ce^{k \cdot 0} = C \quad \text{және } C = 75$$

Ал e^k мәнін есептің қосымша шартын пайдалану арқылы табамыз: $\tau = 20$ мин $T = 60^\circ\text{C}$, сонда

$$60 - 25 = 75 \left(e^k \right)^{20} \quad e^k = \left(\frac{35}{75} \right)^{\frac{1}{20}} = \left(\frac{7}{15} \right)^{\frac{1}{20}} \quad \text{болады.}$$

Есеп шарты бойынша нанның салқындауының тендеуі, мына түрде

$$T = 75 \left(\frac{7}{15} \right)^{\frac{\tau}{20}} + 25 \quad (2.11)$$

(2.11) тендеуден $T = 30^\circ\text{C}$ болған кездегі τ уақытты есептеуге болады

$$5 = 75 \left(\frac{7}{15} \right)^{\frac{\tau}{20}} \quad \text{немесе} \quad \frac{1}{15} = \left(\frac{7}{15} \right)^{\frac{\tau}{20}} \quad \tau = \frac{-20 \ln 15}{\ln 7 - \ln 15} \approx \frac{-20 * 2,7081}{-0,7622} \approx 71 \text{ мин [7, 486]}$$

Дифференциальдық тендеулер математикалық анализ, алгебра және аналитикалық геометрия негізінде оқытылады. Дифференциальдық тендеулер жаратылыс ғылымдарының физика, механика, химия, биология, техника тағы басқа көптеген салаларда кеңінен қолданылады.

Жаратылыстанудың көптеген есептерінің математикалық моделі дифференциальдық тендеулермен беріледі. Теоретикалық ережелерді негіздеу, практикалық есептерге қолдану тәріздес жоғары математиканың мүмкіндіктері дифференциальдық тендеулер арқылы іске

асыруға болады. Дифференциалдық теңдеулер арқылы математиканың физика, механика, информатика т.б. секілді арнайы пәндермен байланысы ашыла түседі, математика ішіндегі пәнаралық байланыс жүзеге асады.

Сондықтан дифференциалдық теңдеулер оқушының математикалық қабілеттерін дамытумен қатар, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырады, олардың кәделі, кәсіби дайындығының деңгейін көтеруге болысады, ғылым жүйесіндегі математиканың орнын анықтауға болысады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жәутіков О.А. Дифференциалдық теңдеулердің қолданылуы туралы әңгіме. - Алматы: Ғылым, 1986.
2. Сулейменов Ж. Бірінші ретті қарапайым дифференциалдық теңдеулер. Алматы, КазГУ. 1981.- 45 б
3. Альчинбаева А. Дифференциалдық теңдеулер. Түркістан 2008 .[5-10]б.
4. Көлекеев К, Назарова К. Дифференциалдық теңдеулер. Түркістан 2010 [11-12]б.
5. Сулейменов Ж.С. Дифференциалдық теңдеулер курсы. Алматы.:Рауан,1991, 360 б.
6. Сулейменов Ж.С. Дифференциалдық теңдеулер. 2-ші этап. Алматы.: Білім, 1996, 256 б.
7. Степанов В.В. Курс дифференциальных уравнений. М., Физматгиз, 1959,48 б.

ӘОЖ 372.8:51

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА MENTIMETER ОНЛАЙН ҚЫЗМЕТІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Болеева Л.К.¹, Серікбай Қ.Ә.²

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

²БВ05413- «Математика және математиканы оқыту» мамандығының 3-курс студенті

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университет

Аңдатпа. Мақалада математиканы оқыту үдерісінде онлайн сауалнамалар немесе тесттер құру үшін Mentimeter веб-сервисінің қолданысы зерттелінеді. Интерактивті сауалнамалар арқылы инновациялық технологияларды оқытудың әзірленген әдістемесі оқушылардың назарын аударып, танымдық белсенділігін арттырады, оқу материалын жақсы меңгеруге ықпал етеді. Mentimeter-дің онлайн қызметін пайдалану педагогтарға уақытты тиімді пайдалана отырып, интерактивті тестілеу әрекеттерін құрастыруға және өткізуге кең мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Mentimeter веб-сервисі, математиканы оқыту, интерактивті тесттер, онлайн сауалнама

Аннотация. В статье исследуется использование веб-сервиса Mentimeter для создания онлайн-опросов или тестов в процессе обучения математике. Разработанная методика обучения инновационным технологиям посредством интерактивных опросов привлекает внимание учащихся, повышает их познавательную активность, способствует лучшему усвоению учебного материала. Использование онлайн-сервиса Mentimeter дает преподавателям широкие возможности для разработки и проведения интерактивных тестов с минимальными затратами времени.

Ключевые слова: веб-сервис Mentimeter, обучение математике, интерактивные тесты, онлайн опросник.

Abstract. The article explores the use of the Mentimeter web service to create online surveys or tests in the process of teaching mathematics. The developed methodology of teaching innovative technologies through interactive surveys attracts the attention of students, increases their cognitive activity, and contributes to better learning of the educational material. Using Mentimeter's online service gives educators ample opportunity to design and conduct interactive testing activities in a time-efficient manner.

Keywords: Mentimeter web service, teaching mathematics, interactive tests, online questionnaire.

Соңғы онжылдықта онлайн сауалнамалар бизнестің әртүрлі салаларында жылдам дамыды. Жеке цифрлық активтерді әзірлеу үшін тегін және жалпыға қолжетімді бағдарламалық құралды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. COVID-19 карантиндік жағдайына байланысты онлайн қашықтықтан оқытудың әртүрлі нысандары қарқынды түрде енгізілуде.

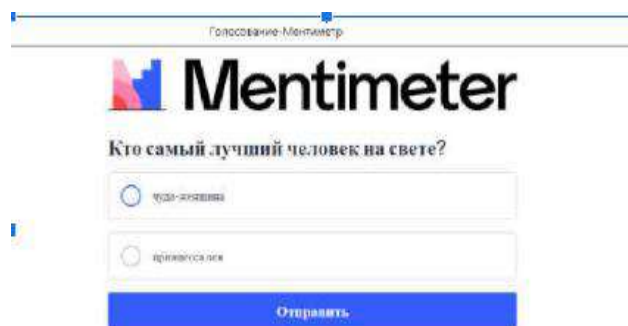
Цифрландырудың өсіп келе жатқан танымалдылығымен бағдарламалық қамтамасыз ету нарығында әртүрлі сауалнамалар мен сынақтарды орындау үшін қызмет ретінде көптеген құралдар пайда болды. Олардың арасында Simpoll, Survio, Mentimeter және ақысыз Google Forms платформалары бар.

Қашықтықтан оқыту және білімді тексеру талаптарына сай құралды таңдау оқу орындарымен қатар мұғалімдер үшін де қиын әрі түсініксіз. Сондықтан желідегі қызметті таңдаған кезде пайдаланушылар ескеретін мүмкіндіктерді ескерген жөн.

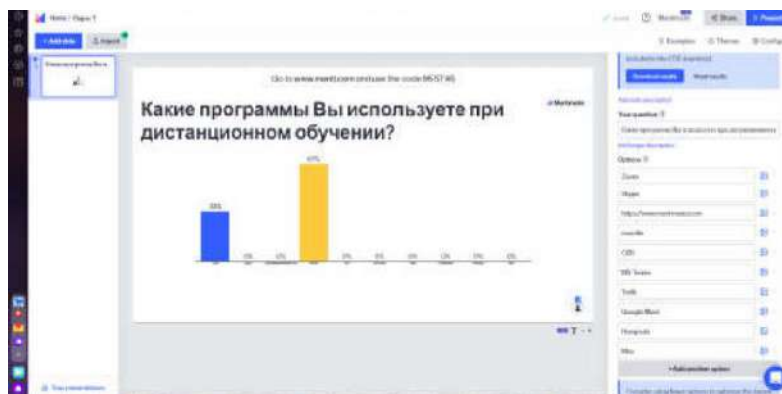
2014 жылы Швецияда негізі қаланған Mentimeter платформасының оқушыларды тартатын үш мүмкіндігі бар: бағалаудың нәтижесіне сәйкес кері байланыс, қатысуды талқылау және қатысу. Mentimeter-де оқушылар анонимді түрде жауап береді. Студенттердің жауаптары мұғалімнің экранында бірден және жасырын түрде көрсетіледі. Бұл платформаның кемшілігі – Mentimeter-де бірнеше таңдау, сөз бұлттары, шкала, сұрақ-жауап, егжей-тегжейлі сұрақтар, бағалау және ашық сұрақтар сияқты сұрақ түрлеріне шектеулер бар. Бұл сұрақ түрін тек екі слайд пайдалана алады.

Mentimeter – қарапайым және арзан құрал. Аудио құрал бола отырып, мұғалімдер сыныптағы оқушылардан кері байланыс ала алады. Оны ұялы телефондарға орнатуға болатындықтан, бұл студенттердің сабақтағы сұрақтары мен жауаптары үшін жақсы қызмет.

Оқушыларды ойын компьютерлік технологиясының көмегімен оқыту шығармашылық әрекетке айналады, ол арқылы қанағаттануға және өзіңізді дәлелдеуге болады. Сонымен қатар, бастауыш математика сабақтарында ақпараттық технологияларды ойында қолдану жеке ерекшеліктерді ескере отырып оқу-тәрбие процесін саралауға және іс-әрекетте шығармашылықты дамытуға мүмкіндік береді. Мұғалімдер сонымен қатар білім беру ақпаратын ұсыну тәсілдерінің ауқымын кеңейте алады, оқу процесін икемді түрде басқара алады және әлеуметтік тұрғыдан сәйкес және сәйкес бола алады (1 және 2-суреттер) [1].

1-сурет. Mentimeter.com интерактивті презентация платформасы.

2-сурет. Mentimeter.com сайтындағы студенттер сауалнамасының мысалы.

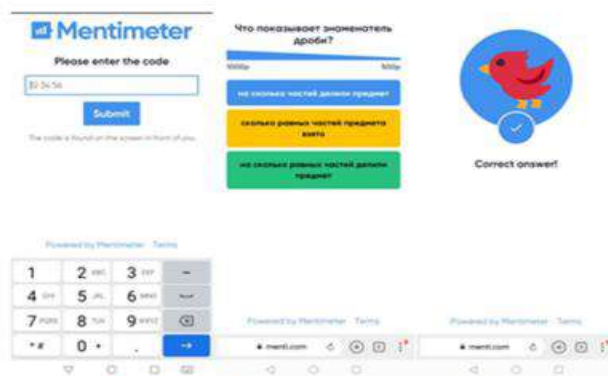

3-сурет. Сайттың компьютердегі көрінісі.

4-сурет. Демонстрацияның көрінісі.

Студенттер www.menti.com сілтемесіне өтіп, бағдарлама көрсететін кодты енгізуі керек.

5-сурет. Сайттың смартфондағы көрінісі.

Mentimeter.com мүмкіндіктері:

- Презентация дизайнерінде интерактивті презентациялар жасау (интерактивті сұрақтардың 13 түрі, соның ішінде сөз бұлттары мен викториналар, әртүрлі презентация тақырыптары және т.б.);

- Смарт құрылғыларды пайдаланып сауалнамалар, деректер және қатысушылардан кері байланыс жинау;

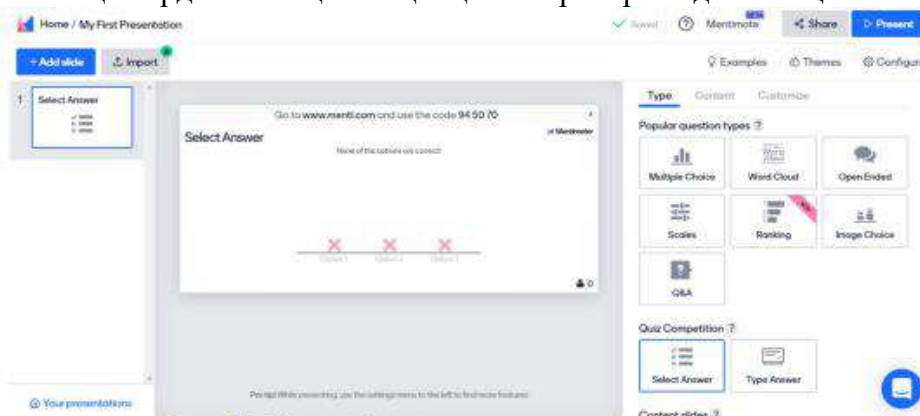
- Қатысушылар туралы түсінік алу үшін трендтер мен деректерді экспорттау.

Mentimeter мұғалімдерге сыныптың белгілі бір нүктелерінде тестілеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді, бұл сыныпқа сұрақтар қоюға және ғаламторға кіру мүмкіндігі бар кез келген мобильді құрылғыдан жылдам кері байланыс алуға мүмкіндік береді [2].

Бұл қызметті аудиториялық сабақтарды өткізу үшін ғана емес, сонымен қатар қашықтықтан оқытуды жүргізу үшін де пайдалануға болады. Mentimeter – аудиторияға жылдам кері байланыс беретін қарапайым және үйренуге оңай сауалнама құралы. Мобильді және электронды ортада қолжетімді болғандықтан, ол сыныпта студенттердің нақты уақыт режимінде сауалнамасын жүргізу үшін де пайдалы.

Онлайн сауалнама әр түрлі жауаптары бар бірнеше сұрақтарды қамтуы мүмкін (6-сурет):

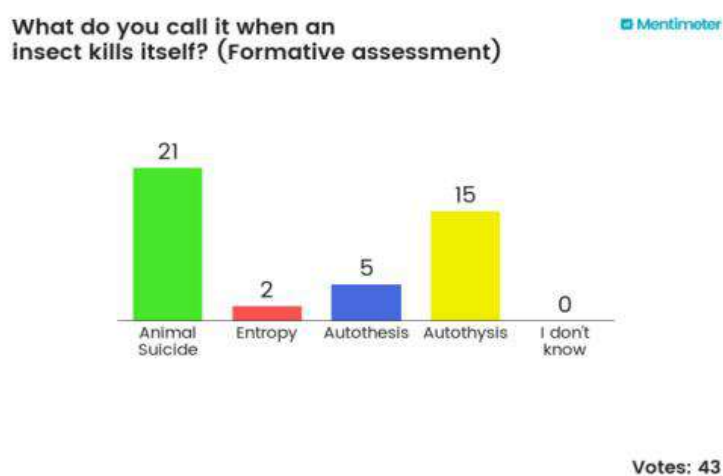
- бірнеше таңдау (бірден көп);
- қоғамдық жауап;
- масштабты бағалау;
- Жауаптарды 100% шегінде бағалау;
- Жауапты жазық координаталық жазықтықтағы нүкте ретінде енгізіңіз.

6-сурет. Mentimeter онлайн қызметіндегі жұмыс түрлері

Әрбір сұрақ үшін гистограмма жасалады, оны Excel бағдарламасына экспорттауға болады.

Көп таңдаулы сұрақ. Респондент жиынтықтан бір немесе бірнеше дұрыс жауапты таңдай алады.

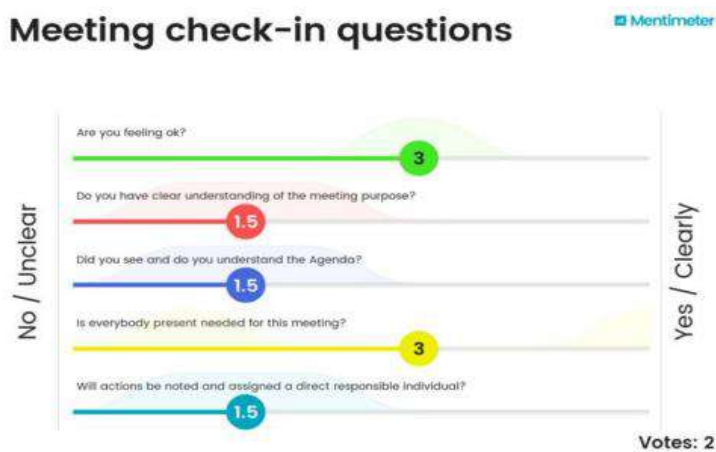
7-сурет. Бірнеше таңдауы бар онлайн сауалнама.

Ашық жауабы бар сұрақ. Респондент жауапты мәтін түрінде жауап өрісіне енгізеді. Нәтижелерді әртүрлі форматта көрсетуге болады: төртбұрышты блоктар, сөз бұлттары, бірінің үстіне бірі орналасқан сөздер және т.б.

8-сурет. Онлайн ашық сауалнама.

Жауабы таразыға бекітілген сұрақ. Респондент көрсетілген параметрлерді (көрсеткіштерді) белгіленген шкала шегінде бағалайды, мысалы, 0-ден 5-ке дейін.

9-сурет. Шкаламен қойылған жауабы бар онлайн сауалнама.

Жауаптары 100% болатын сұрақ. Респондент параметрлердің, көрсеткіштердің салмағын (бағалауын) 100% шегінде бөледі.

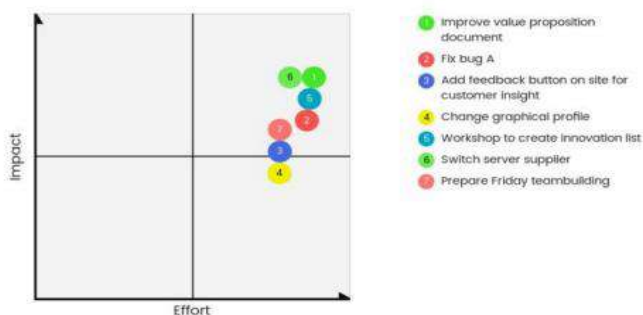

10-сурет. 100% шегінде жауаптарды бөлумен онлайн сауалнама.

Матрица бойынша жауабы бар сұрақ. Респондент объектілерді диаграмманың осьтері болып табылатын екі критерий бойынша бағалайды.

Action priority matrix

Mentimeter

Votes: 7

11-сурет. Жауап матрицасы бар онлайн сауалнама.

Бағдарламамен жұмыс істеу үшін <https://vvv.mentimeter.com> сайтында тіркелу қажет.

Қоғамдық сауалнама жүргізу үшін техникалық құрылғылар қажет:

- экрандағы бейнелерді аударуы бар дербес компьютер – оқытушының меншігі;
- Интернетке кіру мүмкіндігі бар смартфон немесе планшет - студенттер үшін. Сайтта дауыс беру үшін телефонда, смартфонда немесе планшетте арнайы қолданба қажет емес.

Сыныптағы оқушылардан онлайн сауалнама және дайындық процесінің қысқаша сипаттамасы:

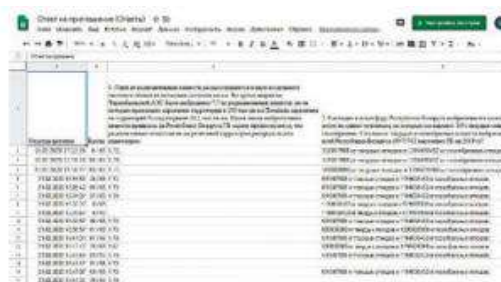
1. Мұғалім алдын ала сауалнама, бір немесе бірнеше сұрақ қояды.
2. Сабақта мұғалім сауалнаманы дербес компьютерден бастайды. Экранда (сауалнаманың бақылау тақтасы) студенттер сауалнамасының талдауы мен коды көрсетіледі.
3. Мобильді құрылғыларды пайдаланатын студенттер www.govote.at сайтына кіріп, сауалнама кодын енгізіп, сұрақтарға жауап береді.
4. Сауалнама экранда бөлектеледі.

Сауалнама синхронды түрде де (сыныпта, «осы жерде және қазір»), сондай-ақ асинхронды түрде, көрсетілген сауалнама аралығындағы кез келген уақытта жүргізілуі мүмкін [3].

Сұрақтардың «Сұрақ-жауап» деген түрі студенттерге кез келген уақытта сынып тақырыбы немесе басқа ақпарат туралы мазмұнды түсіндіру үшін мұғалімнің сөзін бөлмей сұрақ қоюға мүмкіндік беру үшін жасалған.

Онлайн сауалнама нәтижелерін Excel электрондық кестесі немесе PDF құжаты ретінде жүктеп алуға болады. Сонымен қатар, онлайн сауалнаманы жасаушылардың сұрауы бойынша бірнеше сұрақтардан кейін платформа барлық қатысушылардың аты бойынша нәтижелерді көрсетеді (12-сурет).

12-сурет. Сандық оқиғаны сауалнама ретінде жобалау кезіндегі Mentimeter терезелерінің скриншоттары

Оқушылардың белсенділігін арттыру мақсатында зерттеушілер сабақ барысында технологияны пайдалануды зерттеп, аралас оқыту әдістемелері шеңберінде технологияны пайдалану кезінде оқушылардың қатысуына оң әсер ететін эмпирикалық дәлелдерді тапты. Атап айтқанда, математикадағы әдебиеттер технологияны пайдалану оқуды сыныптан тыс кеңейтуге, жақсы қарым-қатынасқа, ынтымақтастыққа және жаңа тақырыптарды зерттеуге ықпал ететінін көрсетеді. Дегенмен, басқа зерттеулер де технологияның шамадан тыс болуы студенттердің үлгерімін төмендетуі мүмкін екенін анықтады, сондықтан студенттердің белсенділігіне оң әсер ету үшін оны қалыпты және басшылыққа алу керек [4].

Қорытындылай келе, интерактивті сауалнамалар арқылы инновациялық технологияларды жеткізудің жетілдірілген әдістемесі оқушылардың назарын аударып, танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге Mentimeter платформасы студенттер оқу процесінің тікелей қатысушылары ретінде сезінеді, бұл танымдық қызығушылықты арттырады және оқу бағдарламасын жақсы меңгеруге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Интерактивные презентации в Mentimeter. <https://marinakurvits.com/interaktivnie-presentacii-mentimetr/>
2. Невзорова А.Б., Горошко Н.С. Выбор веб-сервиса для создания цифрового образовательного мероприятия. Цифровая трансформация. 2020; (4): 34-43. <https://doi.org/10.38086/2522-9613-2020-4-34-43>
3. Кулакова Е.Н. Аудиторная (интерактивная) система опроса и тестирования: обзор литературы и опыт использования // Медицинское образование и профессиональное развитие. – 2015. - №1(19). – с. 77-85.
4. Sayeg-Sánchez G., Rodriguez-Paz M. X., Nuñez C. (2022, August). Improving learning experience and student engagement in a Mathematics Course through real time interactive presentations and anonymous collaboration. In 2022 ASEE Annual Conference & Exposition.

УДК 362.894

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ИНОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Байкеева Л.Т. - магистр

М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік Университеті.

Андатпа. Мақалада әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңінде инновациялық технологияларды енгізудің білім беру процесін жоғары деңгейде жүзеге асыруға ықпал ететін, инновациялық технологияны пайдалана оқытуды тиімді және жас ұрпақтың

қызығушылығын арттыруға мүмкіндік беретін жаңа технологиялар түрлеріне сипаттама беріледі. Саяси, әлеуметтік-экономикалық, дүниетанымдық және басқа факторлардың ішінде білім беру сапасы мен оның қол жетімділігін арттыру үшін күрес қажеттілігін атап өтуге болады. География сабақтарында жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, географияны оқыту процесін жаңа көзқараспен қарастыруға және жақсы нәтижелерге қол жеткізе отырып, тұлғаны қалыптастырудың психологиялық тетіктерін игеруге болатыны белгілі. География сабағында сыныптарда балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, жаңа технологияларды немесе олардың элементтерін қолдану керек.

Кілт сөздер: инновация, инновациялық технологиялар, инновациялық қызмет, интерактивті оқыту, оқу процесі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, инновациялар технологиясы.

Аннотация. В статье описаны виды новых технологий, актуальность которых на современном этапе общественного развития способствует реализации образовательного процесса на высоком уровне, эффективному использованию инновационных технологий и повышению интереса подрастающего поколения. Среди политических, социально-экономических, идеологических и других факторов можно отметить необходимость борьбы за повышение качества и доступности образования. Используя новые педагогические технологии на уроках географии, можно по-новому взглянуть на процесс обучения географии и освоить психологические механизмы формирования личности, добиваясь хороших результатов. С учетом возрастных особенностей детей на уроках географии должны использоваться новые технологии или их элементы.

Ключевые слова: инновации, инновационные технологии, инновационная деятельность, интерактивное обучение, учебный процесс, информационно-коммуникационные технологии, инновационные технологии.

Annotation. The article describes the types of new technologies, the relevance of which at the present stage of social development contributes to the implementation of the educational process at a high level, the effective use of innovative technologies and an increase in the interest of the younger generation. Among the political, socio-economic, ideological and other factors, one can note the need to fight to improve the quality and accessibility of education. It is known that using new pedagogical technologies in geography lessons, one can take a fresh look at the process of teaching geography and master the psychological mechanisms of personality formation, achieving high results. Taking into account the age characteristics of children, new technologies or their elements should be used in geography lessons.

Key words: innovation, innovative technologies, innovative activity, interactive learning, educational process, information and communication technologies, innovative technologies.

Бүгінгі таңда оқытудағы инновациялық технологиялар оқытуда интерактивті технологияларды қолдануды ғана емес, сонымен қатар жобалық оқыту технологиясын, сондай-ақ білім беру процесіне компьютерлік технологияларды енгізуді де қарастырады. «Инновация» ұғымы – латынша алғанда «innovation» - өзгерту, жаңарту, жаңашылдықты білдіреді және екі аспектке ие – инновация және осы инновацияны белгілі бір процеске, атап айтқанда педагогикалық процеске енгізу саналады. Барлық оқу педагогикалық инновациялық процестер «инновация», «инновация», «инновация» ұғымдарымен белгіленеді және жалпы білім беру жүйесіндегі инновациялық процестерді білдіреді.

Интерактивті оқыту дегеніміз - жалпы адамның қарым-қатынасын дамыту психологиясына негізделген және шығармашылық, өнімді ойлау, мінез-құлық пен қарым-қатынас арқылы білімді игеру тәсілі ретінде қарастырылатын, сонымен бірге мұғалім мен студенттердің қарым-қатынасы мен өзара әрекеті арқылы дағдылар мен дағдыларды қалыптастыратын оқу процесі саналады. Оқу процесі студенттердің қарым-қатынас жасауды үйрену, сыни ойлауды, сондай-ақ әртүрлі жағдайларды немесе жағдайлық есептерді талдау және ұсынылған ақпаратқа сәйкес мәселелерді шешуді үйренуі үшін ұйымдастырылуы керек [1].

Қазіргі таңда оқытуда интерактивті технологияларды қолдану оқытушы мен білім алушылардың рөлдерді өзгертуіне мүмкіндік береді. Инновациялық технологиялар - бұл жаңа білім беру нысандары мен әдістерін жүзеге асыру құралы. Қазіргі қоғамның жаһандық ақпараттандыруға көшуі қазіргі білім беру мекемелерінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Білім беру практикасына электрондық оқулықтар мен күнделіктерді, on-line-оқытуды, толықтырылған шындықты, интерактивті тақталарды және тағы басқаларды енгізу оқытуды сапалы жаңа деңгейде жүзеге асыруға және оларды қолданбай-ақ қысқа мерзімде оқуда неғұрлым жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Алайда, білім беру мекемелерімен қамтамасыз етілу деңгейінің жеткіліксіздігі және кейбір басшылардың оқытудың жаңа әдістері мен нысандарын енгізгісі келмеуі біздің елімізде инновациялық технологияларды қолдану процесін тежейді.

География сабағында оқытушының басты міндеті - әр оқушының географиялық білімін, дағдылары мен іс-әрекет тәсілдерін игеруіне жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігі мен шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау болып табылады. Оқытудың дәстүрлі емес әдістерін қолдану сабақтарда танымдық белсенділікті арттыруға, білімді байытуға, жүйелеуге және шоғырландыруға, оларды саналы түрде қолдануға ықпал етеді.

География сабақтарында жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, географияны оқыту процесін жаңа көзқараспен қарастыруға және жақсы нәтижелерге қол жеткізе отырып, тұлғаны қалыптастырудың психологиялық тетіктерін игеруге болатыны белгілі. География сабағында сыныптарда балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, келесі жаңа технологияларды немесе олардың элементтерін қолдану керек:

1. Перспективалық-озыңқы оқыту технологиялары (әрбір оқушыға ақиқатты немесе нәтижені іздеу жолдарын, тәсілдерін, құралдарын өз бетінше анықтауға мүмкіндік беру);

2. Зерттеушілік оқыту технологиялары (зерттеу қызметінің негіздеріне оқыту);

3. Проблемалық оқыту технологиялары (проблемаларды шешу тәсілдеріне оқыту, проблемалық жағдайды шешуді өз бетінше таңдау үшін жағдай жасау, өзін-өзі іске асыру үшін жағдай жасау);

4. Ұжымдық шығармашылық істерді өткізу технологиялары (оқушылардың шығармашылықта, зерттеу қызметінде, ұжымда өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай жасау, оқушылардың ұйымдастырушылық қабілеттерін қалыптастыру);

5. Ақпараттық технологиялар (әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуге үйрету, өздігінен білім алуға дайындық);

6. Жоба әдісі - бұл нақты білімді біріктіруге емес, оларды қолдануға және адам қызметінің жаңа әдістерін белсенді игеру үшін жаңа білім алуға (кейде өздігінен білім алу арқылы) бағытталған педагогикалық технология.

Зерттеушілік оқыту технологиялары, ақпараттық технологиялар. Зерттеу сипатындағы оқушылардың оқу іс-әрекеті нақты белгіленген мақсатта болуы керек. Жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу мақсатында барлық оқу рәсімдері «бағалау», «болжау» деңгейіндегі іс-қимылдарды орындауға бағытталған болып табылады. Бұл тұрғыда жобаларды орындауға арналған практикалық тапсырмалар кең мүмкіндіктерге ие. Қоғамды ақпараттандырудың және ақпараттық ағындардың үлкен өсуінің қазіргі жағдайында студенттердің осы ақпаратпен жұмыс істеу, өз бетінше білім алу және оларды өмірлік мәселелерді шешуде дұрыс пайдалану, модельдеу дағдыларын қалыптастыруда маңызды орын беріледі.

Проблемалық оқыту технологиялары. Жалпы білім беру процесінің технологиялық құрылысы мен оқушының жеке басына назар аудара отырып, оқытуды ұйымдастыру формаларын байытуға және әртараптандыруға мүмкіндік береді. Мұнда сабақты өткізудің дәстүрлі емес формаларын қолдануға болады: зерттеу сабақтары, конференция сабақтары, рөлдік және іскерлік ойындар сабақтары, «синквейн» және т.б. олар әр оқушыға сабақты дайындауға және өткізуге қатысуға мүмкіндік береді. Олардың ішінде: сабақтар-пікірталастар, жобаларды қорғау, конференциялар, пікірсайыстар, тезис-антитезис түріндегі

проблемалық сабақтар, коллаж сабақтары - олардың барлығы оқушылардың күрделі, бірақ сонымен бірге әлемнің тұтас әлеуметтік-табиғи бейнесі туралы түсініктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жалпы географиялық білім адамдар арасындағы ғана емес, сонымен бірге әртүрлі әлеуметтік және табиғи жүйелермен, адам мен географиялық орта арасындағы қатынастарды үйлестіруде кең мүмкіндіктерге ие болып табылады. Осы тәсіл шеңберіндегі мазмұнның негізгі элементтері мәдениетінің алуан түрлілігі мен вариативтілік мәселелері, қазіргі әлем елдерінің әлеуметтік-мәдени және этноұлттық проблемалары, этностық тарихтың даму барысында ықпал ететін адамзаттың жаһандық проблемалары және т.б. болып табылады.

Географияны оқыту барысында жеке құндылықтар жүйесін қалыптастыруға қосқан үлесі төмендегідей анықталады:

- жапы география ғылымының негізгі әдістерімен таныстырады (талдау, синтездеу, болжау, бақылау, эксперимент - бұл мемлекеттік білім беру стандарттарындағы түлектердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптарда көрініс тапты), оларды тиісті танымдық және практикалық дағдылармен қаруландыру (байқау, аумақтың бейнесін жасау, қоршаған ландшафтты қабылдау және т.б.);

- берік және пәрменді білімдерінің жүйесін оңтайлы қалыптастырады, географиялық ақпараттың әртүрлі көздерімен өз бетінше жұмыс істеу, бағдарлау, табиғатта және өндірісте бақылау жүргізу біліктерінің дамуын қамтамасыз етеді;

- теорияның практикамен бірге, өмірмен тығыз байланысын жүзеге асыра отырып, геокомпетенттерді қалыптастыруға ықпал етеді;

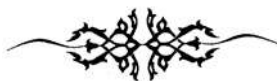
- таным процесін дұрыс ұйымдастыруға, өзіндік шығармашылық іс-әрекетке деген жеке көзқарасын дамытады.

Жалпы құзыреттіліктерді қалыптастыру білім алушылардың қызмет тәжірбиесіне негізделеді. География сабақтарында ақпараттық компьютерлік технологияларды қолдану оқу материалын игеруді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады: - оқуға деген ынтасын арттырады; - оқу танымдық іс-әрекетті белсендіреді; - ойлау қабілеті мен шығармашылық қабілетін дамытады; - қазіргі қоғамда белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастырады.

География сабағына жаңа инновациялық, ақпараттық технологиялар коммуникациялық технологиямен тығыз байланыста білім беру процесін жаңғыртуға және негізгі білім беру міндеттерін іске асыруға, оқу процесін адамның әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыруға бағыттауға, білім алушыларды алынған білім мен дағдыларды өмірде іс жүзінде қолдануға дайындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ж.Ж.Қожамқұлова. «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013.
2. Алимов. А. «Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану» Алматы, 2012.
3. К.Ж. Бұзаубақова. «Инновациялық педагогика негіздері» Алматы, 2009 ж.
4. Душина И.В., Пятунин В.Б., Летягин А.А. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Дрофа, 2007. - 509 с.
5. Болотникова Н.В. География. Интегрированные уроки. 6-10 класс. - Волгоград: учитель, 2004. - 100 с.
6. Исакова Р., Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері». Қызылорда, 2004.

КӨРКЕМ МӘТІН: ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Балғабәева Орынкүл Балғабайқызы - филология ғылымдары магистрі
М.Құрманғалиева атындағы №32 гимназия
Ақтөбе қаласы

Аңдатпа. Тіл білімінде "эмоционалдылық - қоршаған болмасқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы (қара. эмотивтік, экспрессивтік, одағай) деп түсіндірсе, экспрессивтілік (лат. *expressio*- выражение, мәнерлілік) ағыл. *Expressivity expressivitat* (мәнерлілік) - тіл единицаларының семантикалық стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Ол сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған адамға (адресатқа) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылады.

Кілт сөздер: тіл единицалары, эмоция, экспрессивтілік, семантика, лингвистикалық зерттеу.

Аннотация. В лингвистике "эмоциональность - различные настроения, чувства, впечатления человека от окружающего мира. Словарный запас с эмоциональным фоном используется многими значениями, такими как симпатия и смущение, тревога и радость, опьянение и ненависть, страх и смелость, вера и недоверие, печаль, беспокойство и т. д. (см. эмотивность, выразительность, выразительность), выразительность (лат. *expressio*- выражение, выразительность) англ. *Expressivity expressivitat* (выразительность) - это обобщенная форма семантических стилистических признаков языковых единиц. Он используется как языковой инструмент, отражающий собственное отношение и отношение говорящего к содержанию слова или к человеку (адресату), для которого оно предназначено.

Ключевые слова: языковые единицы, эмоции, выразительность, семантика, лингвистическое исследование.

Annotation: In linguistics, "emotionality - different moods, feelings, impressions of a person who wants not to be around. The vocabulary given by the emotional background includes the use of many meanings such as love and embarrassment, fear and joy, shame and hatred, fear and courage, trust and insecurity, sadness, anxiety, etc. expressiveness (lat. *expressio*-expression, expressiveness). *Expressivity expressivitat* (expressiveness) is a cumulative type of semantic stylistic features of the unity of the language. It is used as a linguistic tool that reflects the own attitude and attitude of the person speaking to the content of the word or to the person to whom the word is intended (the addressee).

Keywords: linguistic units, emotions, expressiveness, semantics, linguistic research

Эмоцияның негізінде қазіргі лингвистикалық сөздіктерде, грамматикалық оқулықтарда көрсетіліп жүрген эмоционалды - экспрессивті (эмотив-экспрессив) топтардағы сөздер пайда болса, ерік негізінде пайда болған сөздер адамның қорыққан кезінде ах, а т.б., қуанған кезінде оһо, еһе т.б. осы сияқты дыбыс немесе дыбыстардан шыққан, яғни дыбыс пен дыбыстық шоғыр сөйлемін үрдісінде күнделікті қайталана келе, сөйлемінен (речь) тілге (язык) өткен. Олар тіл дамуында тілдік бірлік ретінде қалыптасып, санамыздағы тілдік қордан орын алған деп шамалаймыз. Аталмыш сөздер тобы шындық өмірде қорыққандықты, қуанғандықты т.б. осындай әсерлену, толқуды білдіретін сөздер болып саналады. Тілдегі бұндай сөздерді қазіргі тілдегі эмотив-экспрессивті одағайлар деп танитынымыз белгілі. Императив одағайларының да даму жолы осыған ұқсас.

Біріншіден бұл топтағы одағайлардың тілде синонимдер бар. Мысалы: тәйт, -кет, қой; сап-сап-сабыр; әуп-тұр; моһ-моһ, кә-кә - кел-кел т.б. Сонымен бірге, екіншіден оларда

аталмыш мағыналарынан басқа эмоционалды да мәндері бар: құлап қалған баланы "немесе затты) көтергенде әуп дейміз. Бұл жерде біз балаға немесе затқа бұрық бермейміз, ауыр затты көтергенде өзіміздің ауырсынған демімізді шығарамыз. Шақыру да солай, малға кел-кел деумен бірге оның тілді түсінбейтінін ескеріп, тағы да эмоцияға жүгініп, қандай да бір дыбыстар жиынтығын құрап, моһ-моһ немесе құрау-құрау, кә-кә, шеп-шеп деп дыбыстаймыз. Кейбір шақыру мәнді одағайлар, мысалы, тауықты шақырғандағы шеп-шеп басқа тілдердегі аталмыш құстың балапанының шығарған дыбысына еліктеу арқала пайда болған сөздерімен сәйкес келеді (ағылшын тілінде шер-шер, орыс тілінен чик-чик, қазақ тілінде шық-шық және т.б.). Осы негізге сүйеніп, мынадай қорытынды жасауға болады. Мүмкін, барлық тілдердегі шақыру одағайлары осындай уәжділікпен қалыптасқан болса керек. Имитатив теориясы бойынша формаға ат бергенде бір халық оның бір белгісін (қасиетін) негіз етіп алса, енді бір халық оның басқа бір белгісін (қасиетін) негіз ете алады деген де көзқарастар бар.

Бұлардың эмотив-экспрессив одағайлардан бөлініп алынуына оларда адамның эмоциясын білдіруден қарағанда бұйыру, өтіну мәні басымдығынан болса керек. Мұндай сөздер тобы қазір толық мағыналы аталмыш сөздердің құрамына өту үрдісін басынан кешіруде. Сол себептен де тіл ғалымдары олардың пайда болуында ерік қатысады дейді. Ал ерік адамның өз мінезін-құлқын саналы түрде меңгере алу қабілеті екенін жоғарыда айтып кеткенбіз. Сонымен, қорыта келгенде, эмоция арқылы шыққан сөздерді сананың қалыптасуында саналы түрде дамушы адам өзінің тілдік санасынан бұларға жаңа мағына беріп тілге (язык) өткізген деп шамалаймыз. Сондай-ақ шақыру, жекіру одағайларында бұл үрдіс кері жүргендігін байқауға болады. Алдыңғы топтағылар мағыналы сөзге өтсе, соңғы топтағылар кері мағыналы сөзден эмоционалды сөзге өткен. Бұл үрдіс саналы адамның тілінің қалыптасуының тағы бір көрінісі. Тілдің эмоция негізінде пайда болу теориясының тағы да бір дәлелі бола алады.

Еліктеуіш сөздер. Еліктеуіш сөздердің даму жолы тіл тарихында одағайлармен байланысты болғаны анық. Оның қалыптасу жолын алдыңғы тарауда сөз етіп кеткенбіз. Енді бірден еліктеуіш сөздердің эмоцияның негізінде пайда болған сөз екендігін дәлелдеуге көшеміз.

Қазіргі қазақ тілінің эмотив-экспрессивті лексиканың құрамының біраз бөлігін еліктеуіш негізді етістіктер құрайтынын осыған дейін аталмыш мәселе жайында жазған еңбектерде кездестіруге болады. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясына арналған оқулықта бейнелі сөздердің қайнар көзі еліктеуіш сөздерде екені баса айтылады [1,150]. Ш.И.Нұрғожина қазақ тілінің ауызекі тілінің эмоционалды-экспрессивті лексикасын зерттеуге арналған ғылыми еңбегінде осы лексиканың бір бөлігін етістіктерден жасалған эмоционалды-экспрессивті лексика толықтырады деп танып, оларға еліктеуіш сөздерден жасалған етістіктерді жатқызады.

Қазіргі қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер дыбыс еліктеуіштер мен бейнелеуіш сөздерден тұратыны белгілі. Дыбыс еліктеуіш сөздердің морфологиялық құрылымына арнап жазылған ебектер тілімізде көптеп кездеседі. Солардың негізгісі ретінде К.Ш.Хұсайынның "Звукоизобразительность казахского языка" атты еңбегін жатқызуға болады. Қазақ тілінде, сонымен қатар түркі тілдерінде де бейнелеуіш сөздердің құрылымына және сөз жасалуындағы ерекшеліктеріне арналған зерттеу еңбектер жоқтың қасы деуге болады.

Аталмыш мәселе ғылыми зерттеу еңбектерінде тек дыбыс еліктеуіш сөздер жайлы айтылғанда болмаса, арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Тек Б.О.Оспанованың "Бейнелеуіш етістіктердің этнолингвистикалық сипаты" атты диссертациясында сөз болады. Бірақ бұл еңбекте аталмыш мәселеге жеке тарау арналғанымен, бейнелеуіш етістіктердің сөзжасамдық модельдерін, дыбыс еліктеуіш сөздердің морфологиялық құрылымымен аралас қарастырылған.

Әрине, еліктеуіштердің (дыбыс еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздердің) түбір негіздерінің құрылымы және сөзжасаудағы аффикстері бір қарағанда ұқсас болғанымен, тарихи талдау кезінде бейнелеуіш сөздердің еліктеуіш сөздерге қарағанда жасалу, даму жолы ерекше екені

байқалады. Олар, яғни, бейнелеуіш сөздер дыбыс еліктеуіш сөздер сияқты қазіргі тілде кейбіреулері модификаторсыз қолданылмайды. ол туралы кейінірек сөз болады.

Сондай-ақ, кейбір көрсеткіштердің жеке бейнелеуіш негіздерге ғана тән екені байқалады. Мысалы: -аң, -ең, -ақ, -ық, ем - сияқты форманттар бейнелеуіш сөздердің құрамында ғана болданылатыны болмаса, дыбыс еліктеуіш сөздер құрамында қолданылмайды. Бұндай форматтар тілде эмоционалды сөз жасауға қызмет етеді. Аталмыш форматтар жалғанған дыбыс еліктеуіш сөздер мағынасы жағынан бейнелеуіш сөздерге айналып кетеді. Мысалы, Ол кітапты тарс еткізіп қойдым деген сөйлемдегі тарс сөзінен, Ол тарсақтады (Ауызекі тіл) дегендегі тарсақ сөзінің мағынасы екі түрлі. Бірінші сөйлемдегі тарс бір заттың бір затпен қатты соқтығысуынан пайда болған дыбыс, екінші сөйлемдегі тарсақ осының негізінде пайда болған дыбыс еліктеуіш емес адамның мінезін, қалып күйін эмоция арқылы бейнелеп тұрған эмоционалды немесе бейнелеуіш сөз. Сондай-ақ, Маңырамай отыршы немесе Ол кісінейді де отырады (Ауызекі тіл) деген мысалдағы маңырау, кісінеу сөздері дерексізденіп, яғни, нақтырақ айтсақ, дыбыс еліктеуіштік мағынасынан айырылып бейнелеуіштік мәнге ие болып, адамның мінезін бейнелейтін эмоционалды сөзге айналған.

Қазіргі қазақ тілі лексикасындағы еліктеуіш етістіктердің тарихи дамуында өзінің бастау бұлағын еліктеуіш сөздерден алғаны, тілдің осы саласымен шұғылданып жүрген ыарша мамандарға мәлім. Жалпы тілдің пайда болу тарихына шегініс жасасақ, тарихта алғашқы адамдардың саналы адам дәуіріне өте бастаған кезінде, тілдің қарым-қатынас құралы ретінде ең алғаш пайдалануда, ол сөздердің "Имитатив теориясы" бойынша дыбысқа, сондай-ақ құбылыс-қозғалысқа, бейнеге, жарық-сәулеге т.б. еліктеу кезінде қолдана бастаған сөздер болғанын, қазіргі тілмен айтсақ "елітеуіш сөздер" екі көтеген ғалымдар растайды. атап айтсақ, Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, Л.Н.Харитонов, А.Г.Спиркин, А.М.Газов-Гинзберг, Г.Е.Корнилов, сонымен берге қазақ ғалымдары Ә.Қайдар, К.Ш.Хұсайын және т.б. Ал еліктеуіштер қоршаған ортадағы дыбысқа, қимылға, қимыл-қалыпқа т.б. әсер тудырушы құбылыстарды адамның қабылдау мүшелері арқылы эмоциясын қоздырып, соның нәтижесінде өзінің дыбыстау мүшелеріне, қимыл, бет қимыл (мимика,жест) арқылы сыртқа шығарып отырған. Яғни бұлар да, эмоцияның негізінде пайда болған дыбыстар немесе дыбыстар шоғыры. Бұны дыбыс бейнелеуіш сөздердің морфологиялық құрылымының тарихи дамуынан байқауға болады. Сол себептен де біз жұмысымызда еліктеуіш сөздердің морфологиялық құрылымына тарихи шолу жасауды жөн көріп отырмыз. Осы арқылы эмоционалды сөздердің табиғатын ашумен бірге кейбір басқа да сөз табына жататын сөздердің және сөз жасалу жолында шешімін таппай келе жатқан кейбір түбірлердің (өлі түбірлердің) лексика-грамматикалық мағына беретін, я бермейтін қосымшалардың мәнін тануға мүмкіндік алуға да болады. Сондай-ақ, эмоционалды сөздердің қазіргі лексикалық қордан негізгі орын алатын атауыш сөздер құрамын толықтырып, байтып отыратынын да байқауға болады.

Сонымен, қазір қазақ тілінде эмоционалды лексиканы құрайтын елітеуіш етістіктердің түбірін шартты түрде еліктеуіш түбір морфема деп танып жүрген түбірлеріміз өлі түбір мен өлі қосымшалардан тұратын туынды түбірлер. Шартты түрде деп отырғанымыз, бұлар бүгінде түбірдің анықтамасына сәйкес келмейді. Себебі түркі тілдерінде түбір дегеніміз әрі қарай бөлшектеуге келмейтін, сол сөздің реалды мағынасын беретін бөлігі. Қазақ тіліндегі түбір сөз құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін мағыналы түпкі бөлшегі, негізі [2,368].

К.Ш.Хұсайын дыбысбейнелеуіш сөздердің түбір морфемасын жалпы мағынасы түсініксіз, құрылымы өзіне жасалу формалары ұқсас тұлғалармен салыстырылу арқылы ғана айқындалатын бөлшек деп емес, қайта сөз және форма тудыру жүйесінде арнайы орны бар, тілде реалды кездесетін дыбысбейнелеуіш сөз ретінде қарастырады.

Екінші дәрежелі грамматикалық көрсеткіштерге де ғалымдар әр түлі атау береді. С.Құдайбергенов, М.Худайкулиев, Л.Н.Харитоновтар бұл көрсеткішті "құрылымдық элемент" деп атайды. М.Худайкулиев, С.Құдайбергенов бейнелеуіш құбылыстың

кенеттілігін білідретін сөзге жалғанатын құрылымдық элемент (структурный элемент) -ыр жалғанады дейді. Бұл қосымшалардың сөзге жаңа лексика-грамматикалық мағынасына үстей алмайтындығын ескере келе, Л.Н.Харитонов аталмыш көрсеткіштердің еліктеуіш сөздердің басқа сөздерден ерекшелігі дей келе, мұны жоғарыдағы ғалымдардың ізімен "структурный элемент" деп атап, оны былай деп түсіндіреді: "Құрылымдық элементтер мағынасы бойынша еліктеуіш негіздердің категориялық шеңберінен шықпайтын, яғни басқа сөз таптарына өткізбейтін еліктеуіштердің негізін құрауға жұмсалады. Түркімен тілінде басқа сөз таптарына қатысы жоқ. Құрылымдық элементтер еліктеуіш сөздерді басқа сөз таптарынан ажырататын формальді белгілердің біріне жатады. Бұл құрылымдық элементтер түбірлер мен негіздерге жалғанып оларға қосымша мағыналық реңк үстейді" [3,130].

Б.М.Юнусалиев бұл көрсеткішті тек жалғыз дыбыстан тұратын -р деп танып, сөзге дыбыстың, жарық-құбылыстың, қимылдың дүркін-дүркін қайталанушылық қасиет беретінін айтып, бұны да "ерекшелегіш" деп атайды. Акад. Ә.Т.Қайдар бұл көрсеткішті бірінші дәрежелі грамматикалық көрсеткіштермен бір дәрежеде деп есептеп, индикаторлар немесе модельдеуші форманттар деп таниды. К.Ш.Хұсайынның еңбегіне аталмыш көрсеткішті аффикстер деп қарайтынын байқауға болады [4,456]. Ал, Ш.Ш.Сарыбаев көп жерлерде -аң, -ең, -ың, -ің - жұрнақтарын бөліп алу қиын екенін айта келіп, біз бұл жердегі -аң / -ең / -ың / -ің форматтарын жұрнақ демей шартты түрде "қоспа" (наслоение) деп атап отырмыз дейді. Бұл атаулардың бәрін жинақтап қарағанда, аталмыш көрсеткіштердің әр түрлі аталғаны болмаса, барлығы да бір қызметте қолданылатынын байқау қиын емес.

Келтірілген тұжырымдарды қорыта келгенде, бейнелеуіш сөздердің мағына тудыратын ілкі түбірінің СГС немесе ГС типіндегі сөздер екенін мойындауға болады. Осындағы сөз соңындағы мағына үстейтін дауыссыздың атауына келсек, оның "идеофон" деп аталуына ешкім де талас туғызбаса керек. "Идеофон" деген ұғымды, бір сөздіктердеоны банту тіліндегі, негізінен еліктеуіш негіздердегі кластық көрсеткіштердің біреуі десе, енді бір лингвистикалық сөздіктерде дыбыстық символизмге байланысты қолданылады. "Дыбыстық символикалық (идеофон, образды сөз) негізінен қимылдың әр түрін, жарық құбылысын, түрді, көлемді, нысанның ерекше сипатын, олардың сыртқы қасиетін, бет әлпет қимылын, адамның жеке хайуандардың физиологиялық қалпын білдіреді " ... деп анықтама береді.

Шуаш тілін зерттеуші Г.Е.Корнилов идеофонды табиғаттағы қандай да бір жанды не жансыз қасиетті символдандырушы айтылымдағы дыбыс деп түсіндіреді. Біздің ұғымымызша "идеофон" дегеніміз алғашқы дыбысқа немесе дыбыстық шоғырларға мағына үстейтін және еліктеуіш сөз тудыратын қосымша болып табылады. Осы алғашқы дыбысқа немесе алғашқы дыбыстық шоғырға жалғанған идеофон, дыбысты немесе дыбыстық шоғырды, сөздің алғашқы ілкі түбіріне айналдырады. Бұл ілкі түбірге жалғанған грамматикалық көрсеткіштердің тіл білімінде әр түрлі аталатынын жоғарыда келтірген едік. осы келтірілген атаулардың ішінен "модификатор" деген атауға тоқтағанды жөн көріп отырмыз. Себебі шет тілдер сөздерінің сөздігінде "модификатор" атауына мынадай мағына берілген: "тетік, оның белгілену қатысымен машинаның жұмысын ауыстыру" [5,144], ал модификатордың қатысымен болған қимылды былай деп түсіндіреді: өзгеріс енгізу, бір нәрсеге жаңа белгі, қасиет беру, түр өзгерту. Тілдегі модификатордың да қызметі осыларға ұқсас. Алғашқы ілкі түбірге жалғанған модификатор оған жаңа белгі, қасиет, яғни жаңа мағына үстеп түрлендіреді. К.Ш.хұсайын модификаторлардың тарихи даму жолын былай көрсетеді: жеке дара сөз , көмекші етістік, аффикс, модификатор.

Екінші жіне үшінші дәрежелі грамматикалық көрсеткішті "формант" деп атауға болады. Формант сөзін латын тілінен аударғанда "құраушы", оның бір мағынасы -1) Салыстырмалы тіл білімінде түбірге тарихи жағынан талдау жасаған кезде анықталатын көне морфемалар (аффикстер) [6,128]. Бұл сияқты көрсеткіштер бүгінгі тілде, кейбір сөздерді ескермегенде, сөзге ешқандай мағына бермейді, модификатор сияқты түрлендірмейді. Десек те, қазіргі тілде, бірен-саран сөздерде олардың сөз тудырушылық қасиетті сақтаған. Сол себептен екінші, үшінші дәрежелі грамматикалық көрсеткіштер - әлі аффикстік мағынасын толықтай жоя қоймаған көне морфемалар. Модификаторла мен форматтардың тілде атқарар

қызметі бірдей болғанымен, бұл жерде оларды еліктеуіш сөздердің даму кезеңімен байланысты болып отырмыз. Модификаторлар форматтарға қарағанда көне болып табылады. Бұлардың екеуі де ертеректе аффикстік қызмет атқарған және модификаторларға қарағанда форматтардың құрылымы толықтай сақталған. Ал, төртінше дәрежелі грамматикалық көрсеткіштердің сөз тудырушы аффикстер екенін ешқандайда күмән келтіре алмаймыз.

Көркем шығарманы эстетикалық тұрғыдан қабылдау үшін стилистикалық талдаулар жасаймыз. Жазушы қолданған айшықтау құралдарының мәтіннің көркем бейнелі құрылым түзуге жұмсалғандығын, қызметін анықтаймыз.

Жазушының сөз қолдану ерекшелігін, суреткерлік шеберлігін, дара стилін анықтауда, көркем туындыны стилистикалық тұрғыда талдауда кейіпкер бейнесінің берілу жолдарын, жазушының осы мақсатта қолданған тілдік - стильдік, көркемдік тәсілдерін қарастырудың да маңызы зор.

Жалпы көркем шығарма тілінің көркемдік ерекшеліктері, жазушының дара стилі қарастырылған К.Еңсебаева, Г.Сәрсекет т.б. ғалымдардың еңбектері де бұл саланы дамытуға өз үлестерін қосады. К.Еңсебаева қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметін анықтап, кейіпкер бейнесін жасауға қатысатын тілдік-стильдік элементтерді талдайды, кейіпкер тіліндегі синтаксистік құрылымдардың образ жасауға қатысы жөнінде тұжырымдар жасайды. «Кейіпкер сөзі – жазушының жеке дара баяндау стилінің ерекшелігін ғана айқындап қоймайды. Ол – кейіпкердің мінез-құлық қырларын, көзқарасын, психологиясын ашатын бірден-бір көркемдік амал. Персонаж сөзі – кейіпкердің жан әлемін ашатын шығарманың көркемдік кестесінің ажырамас бөлігі»

Г.Сәрсекенің еңбегінде [7,304] Р.Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкер мінезін беруші тәсілдер ретінде портрет пен диалогтың ғылыми-теориялық негізі, тілдік-стильдік қызметі анықталып, әр тәсілдің құрамдық, құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері талданады. Кейіпкер тілі – лингвистикалық стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Кейіпкер тілін талдауда диалог, монолог, полилогтердің қызметі айрықша. Әсіресе, диалогтың табиғаты ерекше. Диалог арқылы шығарманың идеясы мен кейіпкер бейнесі көрінеді. Кейіпкер тілі көркем шығармада кейіпкер бейнесін жасауға ықпалды. Кейіпкер тіліндегі лексикалық элементтер: диалектизмдер, қаратпа және одағай сөздер, қарапайым және жарго сөздер мен варваризмдердің қолданылуына талдау барысында үлкен мән беріледі. Сондай-ақ шығармадағы кейіпкерлер бейнесін жан-жақты суреттеуде әлеуметтік тілдік құбылыстың қатысы бар. Бұл қазақ тіл білімінде соңғы кезде ғана айтыла бастады. Тілдік ортада әлеуметтік тілдік бөліністің болуы факт. Ендеше мұндай жағдайлар әдеби тілде өз ізін қалдыратынын көркем шығармада кейіпкерлер тілін талдауда кездесетін және бар, бола беретін құбылыс екенін мойындауға тура келеді.

Көркем мәтіндегі кейіпкер тілін талдағанда диалог мәселесіне соқпай кету мүмкін емес. Диалогтың қызметі екі адамның сөйлесуімен шектелмейді. Оның шығармадағы қызметі көптеген мәселелерді қамтиды. Мәселен, кейіпкерді мінездеу, шығарма оқиғасын дамыту мен идеясын көрсету – диалогке тән нәрсе. Диалогтың лексикалық құрамымен қатар, синтаксистік құрамына да назар аударылуы тиіс. Жай сөйлемдердің, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдердің мағыналық қызметіне қарай кейіпкер тілінің ерекшеліктері сараланады. Диалог парадигмасы – қазіргі ғылымда неғұрлым мәнді бағыттардың бірі. Психологиялық механизмдердің диалогты интерпретациясы М.М.Бахтиннің «сананың кез келген өзара әрекетін диалог деп түсіну қажет» деген идеясынан туындады: «Өмір сүру дегеніміз, бұл диалогқа қатысу, яғни сұрау, алу, жауап беру, келісу т.б. Бұл диалогқа адам өмір бойы – көзімен, ернімен, қолымен, жолымен, рухымен, барлық тәнімен, әрекетімен – мәңгі қатысады». М.М. Бахтиннің айтуынша, шығарманың сөзін қарым-қатынас өнімі деп түсінуге болады (сана диалогы), мәдениет әлемімен кез келген түйісу «әңгімелесуді сұрап алу» болып табылады. Мұндай мағынада кез келген философиялық, әдеби сөздерді диалогты деп есептеуге болады. Диалог көркем шығармадағы монолог ұғымына қарама-қарсы мағынада болғанымен әрдайым бірге айтылуымен ерекшеленеді. Монолог – тыңдаушы тікелей қабылдайтын бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы. Монологтың өзіне тән

лексикалық бірліктерді тыңдауы мен сөйлемдердің синтаксистік құрылымы болады. Монологтың сипаттау, баяндау, сендіру, әңгімелеу сияқты функционалдық–коммуникативтік ерекшеліктері бар.

Жазушының тіл байлығы жеке сөздердің көптігімен өлшенбейді, керісінше оларды ұтымды қолдану шеберлігімен айқындалады. Нәрсіз сөздер мен орынсыз тіркестер тіл жұтандығы мен ой жұтандығын туғызады. Әлемдегі қандай халықтың болса да белгілі дәрежеде дамыған сөз өнері бар. Біздің халқымыздың сөз өнері бірнеше ғасырлар бойы дамып жетіле келе, алдымен, жалпыхалықтық тілді байытты. Әр қаламгер мақал-мәтелдерді халық тіліндегі қалпында жұмсаумен қатар, жаңғыртып, өзгерте қолдану арқылы қосымша рең, мағына туғызып, айтар ойды шешендікпен жеткізеді.

Жалпыхалықтық сипаттағы фразеологизмдердің стильдік мақсатта жұмсалуына келсек, фразеологизмдер кейіпкердің жан – дүниесін, күйзелісін, өкінішін, күйініш-сүйінішін, бір сәттік жан-күйін ашып жеткізуде орасан зор орын алады. Көркем шығармалардағы фразеологизмдерді бірнеше топқа топтастыруға болады.

Полилог – шығармада оқиғаға қатысушы бір топ адамның образын жасайтын, яғни топты танытатын құрал. Мұнда автор ситуацияны баяндау кезінде бірнеше адамдардың қатысқан сөздерін береді. Сол арқылы әр кейіпкердің өзіндік бейнесін толықтырып нақтылай түседі. Көркем шығарманы талдауда кейіпкерге қатысты айтылып, қатар жүретін тағы бір термин бар. Ол – көркем шығарманың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын портрет. Портреттің мазмұндық және формалық түрлері, яғни көлемі шағын және көлемдісі болады. Талдау барысында портреттің сөздік құрамын қарастырудың да маңызы бар. Өйткені кейіпкер туралы жан-жақты мәлімет тілдік құралдардың сұрыпталуы мен қолданылуына қарай анықталады. Автордың портрет жасаудағы ерекшелігі кейіпкерді суреттеуде адамға қатысты қандай ерекшеліктерді қамтығанынан байқалады. Мәтіндегі портретте, автор әдетте адамның денесі мен оның мүшелерін, киген киімін, бет өзгерісі мен дене қимылын, тұрған тұрысын сөз етеді. Бұлар портрет компоненттері деп аталады. Әрбір компонентті суреттейтін, сипаттайтын сөздер іріктеледі. Ол сөздер адамның бүкіл сырт тұрпатынан бастап, ішкі сезім, жай-күйлеріне дейін сипаттап шығады. Т.Смағұлова «адамның сыртқы тұрпатын, яғни дене мүшелерін суреттеуде дене мүшелерінің атаулары, яғни соматикалық (грек сөзі – дене) атаулар (соматема) сипаттаса, ал киген киімін вестиялды (латынша – киім-кешек) сөздер (вестема) суреттейді. Қимыл-қозғалысын кинетикалық (грек сөзі – қозғалыс) сөздер (кинетема) тобы суреттейді» дейді[8,130].

Сонымен, портрет – көркем шығарманың тұрақты құрамдас бөліктерінің бірі ретінде кейіпкердің кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, киім киісін суреттеу арқылы толыққанды бейне, кейіпкер мінездемесін жасаушы амалдардың бірі. Мінездеме–портрет –қаламгерлер шығармаларында жиі кездесетін портрет түрі. Мінездеме–портрет – кейіпкердің сырт тұлғасы мен мінезінің қатар суреттелген түрі. Тұлға мен мінез сәйкестігі – портрет–мінездеменің негізгі белгісі.

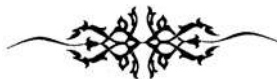
Б.Майлин тілін зерттеуші ғалым Х. Кәрімов: «Майлин әңгімелерінде қолданылған эпитеттердің шығарманы көріктеудегі қызмет өте қызық. «Құрымбайдың жігітшілігі» деген әңгімеде айтылатын Нұржан үйін автор оқушыға жаңа таныстыра бастаған-ақ мынандай сөйлемдер кездеседі: «Шайды Күләш құйып отыр. Қатыны Меруерт байы мен Күләштің екі ортасында, жұлығынан шұлғауы шығып жүрген бастамалы мәсіні кесіліп жіберіп, құрсаулы ала кесемен шайды сіміріп отыр» . Бұл отбасының тұрмыс күйі туралы автор өз атынан әлі ештеңе айтқан жоқ. Бірақ мына сөйлемді оқығаннан кейін, оқушы бұл үйдің кедей шаруа екендігін бірден түсінеді», – дейді, эпитетті қолданудағы жазушы шеберлігі жайлы.

Қорыта келгенде, көркем шығармалардағы ұлттық тілдің бай қазынасы – сөздік құрамын мейлінше шебер пайдаланып, әр сөзін, сөйлемін, тұтас мәтінін мәнерлі, өткір шебер тілмен өрнектеген және оларды белгілі бір стильдік мақсатпен ұтымды пайдаланып отырған. Жазушы шығарма тіліндегі суреттеліп отырған заман мен оқиғаны жан-жақты ашып көрсету және мүмкіндігінше шындыққа сай беру үшін басқа тілден енген сөздерді молынан қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. – Алматы, 1996, 150б
2. Қайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003, 368б.
3. Сәрсекке Г. Р Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерлерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. Фил.ғыл.канд...дисс: Алматы, 1999, 130 б.
4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар II том. Алматы, 1983, 456 б.
5. Кәрімов Х. Қанатты тіл.– Алматы: Санат, 1995, 144 б
6. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998, 128б.
7. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы, 1998, 304 б.
8. Қазақ грамматикасы, Алматы. 2002,130б

УДК 811.161.1

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЁМОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

**Старший преподаватель Калматаева Б.М.
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

XXI век потребовал качественного изменения содержания образования, которое должно быть направлено на развитие возможностей и способностей человеческой личности. Задача школы и каждого педагога - создать условия, позволяющие личности ребенка максимально самореализоваться, развить свои способности, в том числе и интеллектуальные.

Поэтому в педагогическом процессе актуализируется использование современных технологий и активных форм обучения. Есть и другие немаловажные причины для того, чтобы использовать на уроках новые технологии:

- желание развития творческого мышления;
- потребность в развитии письменной и устной речи;
- увеличение объема информации;
- низкая мотивация к познавательной деятельности;
- недостаточно высокий уровень развития мышления, прежде всего, критического.

Кроме того, перед современным учителем встают проблемы: «Как учить в век информатизации человека будущего?» «Чему и как учить, чтобы знания, полученные на уроках, помогали ученику стать конкурентоспособной личностью?» А какой учитель не мечтает о том, чтобы в классе были творческие ученики, мажорно познающие предмет на максимальном для каждого из них уровне успешности.

Постоянная необходимость ориентироваться во все возрастающем потоке информации заставляют нас искать источник новых знаний непосредственно внутри системы образования образовательных процессов. Выпускник школы должен самостоятельно мыслить, уметь увидеть возникающие в реальном мире трудности и искать пути рационального их преодоления, четко осознавать, где и каким образом приобретаемые им знания могут быть применены в окружающей действительности.

Помочь в решении этих проблем и в создании условий, максимально стимулирующих развитие интеллектуальных способностей школьников, может использование приемов технологии критического мышления.

На мой взгляд, технология критического мышления – это попытка преодоления формального подхода к обучению, авторитарного стиля, поворот к личности обучаемого,

приглашение ученика к творчеству, попытка гуманизации обучения. Мне представляется убедительной эта технология, в которой организуется обучение, актуализирующее познавательную, эмоциональную и волевую сферы обучаемых. И сегодня целью моей педагогической деятельности стала модернизация традиционного обучения, его преобразование в духе эффективной организации усвоения новых знаний через использование технологии развития критического мышления. Все это актуально и в рамках проведения экзаменов в 9,11 классах в формате ГИА и ЕГЭ, и в рамках решения задач «Стандартов второго поколения». Нельзя забывать и о том, что учебный процесс строится в первую очередь на отношениях учитель – ученик. Сегодня должна измениться роль педагога: он должен выполнять функции организатора деятельности, консультанта, наставника, сопровождающего самостоятельную деятельность учащегося.

Технология критического мышления актуальна на современном этапе развития общества тем, что:

- осуществляется направленность на практическое использование. Педагогу предлагается большой набор приемов, способствующих активизации учебного процесса.

- акцент делается на формирование социальных навыков.

- внимание обращается на способы, приемы, позволяющие добывать знания.

- технология направлена на развитие собственного мышления.

- технология направлена на формирование ответственности за собственное обучение, учит отслеживать собственное понимание и собственное продвижение.

С каждым годом возрастает потребность общества в качественно новых специалистах, владеющих технологией научного творчества, при этом научно-исследовательская подготовка определяется качеством образования. Как известно, в последние годы образовательная сфера подвержена реформированию и ориентирована на подготовку самостоятельно мыслящих учителей, способных к постановке целей, анализу различных педагогических ситуаций, проектированию и реализации учебного процесса, умению прогнозировать и оценивать результаты своей деятельности. Эти качества являются составляющими научно-исследовательской культуры педагога – учителя новой формации.

Императивы современного общества отражают процесс интеллектуализации подготовки специалистов на всех уровнях – научном, культурном, педагогическом. В русле этого процесса происходит смена педагогической парадигмы, пересмотр ее содержательной и технологической основы. Педагоги обращаются к научному педагогическому творчеству, которое выражается в умении разрабатывать и внедрять различные инновации, самостоятельно разрабатывать учебные курсы и авторские программы. Актуализация данного вопроса связана с реформированием современной системы образования, когда преобладающей стала идея воспитания будущего учителя с инновационным типом мышления, характеризующегося созданием объективно нового продукта и возникновением новообразования в ходе самой деятельности субъекта. Организация обучения теперь, как известно, переориентирована с репродуктивной передачи знаний на формирование таких значимых профессиональных качеств как самостоятельный поиск информации, способность к научному поиску, проектированию, моделированию учебно-воспитательного процесса.

Современные специалисты не могут обходиться готовыми методическими рекомендациями; владея теорией и технологией научного творчества, педагоги умеют варьировать различные образовательные технологии, практически применять их в своей профессиональной деятельности. Научно-исследовательская деятельность, которая включает владение образовательными технологиями, является профессионально значимой и обязательной. Причем владение инновационными технологиями не имеет в виду только теоретические знания классификаций, авторов технологий. Здесь подразумевается проявление инициативы, выход за рамки репродуктивно-подражательной методики, стремление к научно-исследовательскому уровню, что дает возможность для профессионального самопроявления и самоутверждения.

Интерес творчески работающих педагогов (как в школе, так и в вузе) все больше

привлекает технология развития критического мышления (или как ее еще называют РКМЧП – развитие критического мышления через чтение и письмо). Ее надпредметность синтезированность (технология сотрудничества и развивающее обучение) делают технологию открытой для решения многих проблем в образовательной сфере. Это целостная система, формирующая навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Созданная в конце 20 века в США учеными Ч. Темплом, К. Мередитом и Д. Стиллом технология нашла широкое применение в отечественном образовании на различных ступенях образовательного процесса. Как и любая образовательная технология, развитие критического мышления предполагает алгоритмичность планируемых действий. При этом критическое мышление подразумевает, как ожидаемый результат, формирование у обучающихся самостоятельной, осмысленной позиции, культуры устной и письменной речи, умение ориентироваться в информационном потоке, адекватно понимать прочитанное, критически оценивать новые знания, и, что немаловажно, способствует запуску механизмов самообразования и самоорганизации. Критическое мышление может рассматриваться как базовое, отражающее уровень овладения теоретическими знаниями, умение критически оценивать информацию и вырабатывать собственную точку зрения.

Основной акцент технология ставит на рефлексию, под которой понимается фокусирование внимания, тщательное взвешивание, оценка и самостоятельный выбор. Обучающиеся приобретают умение объективно оценивать новую информацию, осознавать свое «Я», свою деятельность. Использование технологии при изучении языка дает возможность сделать владение языком рефлексивным, осознанным, и повысить, таким образом, коммуникативный потенциал личности. Кроме того, систематическое применение на занятиях элементов технологии способствует развитию таких качеств личности как критическое мышление, креативность, мобильность самостоятельность и толерантность.

Специфика образовательной технологии развития критического мышления. «Во-первых, учебный процесс строится на научно-обоснованных закономерностях взаимодействия личности и информации. Во-вторых, фазы этой технологии (вызов, осмысление, рефлексия) инструментально обеспечены таким образом, что преподаватель может быть максимально гибким и аутентичным каждой учебной ситуации в каждый момент времени: речь идет о разнообразных визуальных формах и стратегиях работы с текстом, организации дискуссий и процесса реализации проектов. В-третьих, стратегии технологии позволяют все обучение проводить на основе принципов сотрудничества, совместного планирования и осмысленности».

Каждая из стадий базовой модели – «вызов – осмысление – рефлексия» – имеет свои функции. На стадии вызова происходит актуализация имеющихся знаний, стимуляция интереса к новой теме, обмен мнениями.

Затем осуществляется процесс получения и систематизации новой информации, который подготовлен и вытекает из первой фазы.

Основным и самым сложным является процесс рефлексии, когда происходит соотнесение новой информации и имеющихся знаний, выработка собственной позиции, оценка и самооценка процесса (рефлексия от англ. reflection– «обратная связь», «отдача», «самооценка и самоанализ», «взаимопонимание и взаимодействие»).

Приоритетная роль на занятиях с применением рассматриваемой технологии отводится работе с текстом, при этом предполагается дискуссионный, аналитический характер деятельности. Применяемые методики реализации РКМЧП расширяют границы сотрудничества между преподавателем и студентами, нацеливая на глубокое осмысление уже имеющихся и новых знаний.

THE RELEVANCE OF AN ELECTIVE BUSINESS ENGLISH COURSE IN THE CONTEXT OF A LIMITED ALLOCATION OF HOURS IN HIGH SCHOOL

**Korganbayeva Indira Adaskhanovna - Master of Pedagogical Science
Gymnasium №32 named after M. Kurmangalieva, Aktobe, Kazakhstan**

Аңдатпа. Мақалада автор «Жоғары (бейінді) мектепке арналған іскерлік ағылшын тілі» элективті курсы арқылы шетел тілін оқытудың қолданбалы кәсіби бағдарлануының жүзеге асырылуы мен өзектілігі туралы айтылады. Оқуды жалғастыратын және кәсіпте мансапты бастағысы келетін студенттер үшін бизнес ағылшын тілінің элективті курсын құрудың артықшылықтары туралы айтылады.

Кілт сөздер: элективті, іскерлік, бейінді, модернизация, кәсіби, педагогикалық, психологиялық, әдістемелік, жаһандық, бәсекеге қабілеттілік

Аннотация. В статье автор рассказывает о реализации и актуальности прикладного профессионально-ориентированного обучения иностранному языку через элективный курс «Деловой английский для высшей (профильной) школы». О преимуществах разработки факультативного курса делового английского для студентов, которые собираются продолжить учебу и начать карьеру в бизнесе.

Ключевые слова: факультатив, бизнес, профиль, модернизация, профессиональный, педагогический, психологический, методологический, глобальный, конкурентоспособность.

Annotation. In the article, the author talks about the implementation and relevance of the applied professionally oriented orientation of teaching a foreign language through the elective course "Business English for a higher (profile) school". Benefits of developing an elective Business English course for students who are going to continue their studies and start a career in a business.

Keywords: elective, business, profile, modernization, professional, pedagogical, psychological, methodological, global, competitiveness

Scientific and technological progress and the transition to the information society is presented with new requirements for knowledge, for the general and applied nature of education, indicating the need to improve the level of general scientific training. One of the main principles of the modernization of education is the profile differentiation. Specialized training is a means of differentiation and individualization of training, which allows, due to changes in the structure, content and organization of the educational process, to take into account the interests, inclinations and abilities of students, to create conditions for students in accordance with their professional interests and intentions regarding continuing education.

The rapid rhythm of life in modern socio-economic conditions requires from each person a high level of professional and business qualities, language literacy, ability to navigate in difficult situations and make quick decisions. Therefore, the development of an elective course in business English will be useful for students who are going to continue their education and start a career in the field of business. In recent years, an increasing number of students are aware of the role of English as the world language of business communication. The use of English for business communication assumes that the participants of the communication have a sufficient stock of knowledge about the culture of business communication and the cultural characteristics of different countries. Also, the process of globalization leads to the fact that proficiency in English becomes a desirable, and sometimes a necessary condition for accepting a candidate for a job. Working proficiency in English requires not only knowledge of professional vocabulary, but also such skills as the ability to talk on the phone on professional topics, negotiate, and argue your case position, as well as knowledge of various functional styles of business correspondence. The relevance of this scientific work is due to the concept of modernization of Kazakhstan's education, which provides for the

creation of a system of specialized training focused on the individualization of learning and socialization of students.

The subject matter and content of this elective subject have a social and personal significance from the point of view of both individual development and training of competitive personnel and expand the opportunities for socialization and adaptation of students. The above provides a content deepening of the subject "English language", contributes to a better perception of the study and expands the horizons of students. The transition to SES (State Education Standards) led to the use of a competence-based approach to training. The formation of key competencies to ensure readiness for the work out and conduct of students elective courses occurs in the process of studying the cycle of psychological and pedagogical disciplines. However, the analysis of the work programs of universities showed that this course does not fully cover all the necessary issues related to the development and implementation of elective courses. Therefore, it is advisable to supplement it with a special course of appropriate content.

The problem of scientific work: the content and methodology for the development and implementation of an elective course in business English for senior (profile school).

The purpose of the study: to determine the content and methodology of the development and implementation of an elective course in business English for students of senior (profile school).

The object of the study is the process of the senior (profile school) students study

The subject of the research is the development of a methodology for teaching an elective course in business English for students of senior (profile school).

In accordance with this goal, the following research **tasks** are defined.

1. To identify the historical prerequisites for the development of specialized training in the national and foreign education systems.

2. Scientifically describe the essence and specifics of students to work out and implement an elective course in business English for senior (profile school).

3. To identify methodological features for the work out and development of an elective course in business English for the senior (profile school) elective course in business English.

4. Conduct a methodological experimental test for the development and implementation of an elective course in business English for students of the senior (profile school).

The original contribution of the research is as follows:

1. The essence, features and components of the concept of "development and implementation of elective courses" are clarified and justified;

2. The key competencies that a student must have for the implementation of specialized training related to the cycle of psychological and pedagogical disciplines are identified;

3. The methodology of teaching an elective course in business English for students of senior (profile school) has been developed.

Elective courses are compulsory courses of students' choice, determined by the training profile, they are implemented at the expense of the time allocated to the component of the educational institution. The distribution of the total time for these courses is 20% of the total volume of courses. Elective courses can complement the content of the profile course; develop the content of one of the basic courses, and also satisfy a variety of cognitive needs of students that go beyond their chosen training profile [1, p.96].

Elective courses have special requirements aimed at activating the cognitive activity of schoolchildren.

The purpose of studying elective courses is to focus on individualization of learning and socialization of students, to prepare for a conscious and responsible choice of the sphere of future professional activity.

There are the following functions of courses:

1. study of the key problems of our time;

2. orientation in the features of future professional activity;

3. focus on improving cognitive and organizational skills;

4. addition and deepening of basic subject education;

5. compensation for the shortcomings of teaching specialized subjects.

Each of these functions can be leading, but in general elective courses should perform them comprehensively. Thus, the choice of elective courses is determined by the students themselves and puts students in a situation of independent choice of an individual educational trajectory, professional self-determination [2].

The classification of elective courses for philological profile, proposed by I.L. Bim, indicates the possibility of creating electives that have an applied nature and introduce students to specialized activities using a foreign language. In our case, the most elementary foundations of professional activity, which the elective aims at, act as a specialized activity. It is logical to assume that in such an elective, the profile course "Foreign language" serves as the basis for the implementation of the applied function and is used as an effective means of expanding the directions of vocational guidance of students within the framework of the philological profile. Thus, professionally-oriented elective courses in their essence are very close to applied or even correlate with them. However, we will not put a sign of absolute equality between them, and that's why. [3, p.167]

A special view on the profile-oriented teaching of a foreign language, in particular English, is proposed in the research of O.G. Polyakov [4, 5, 6, №2, №7]. The author examines the linguistic and psychological-pedagogical foundations of profile-oriented education in a specialized university, highlights its principles, substantiates approaches to the design of such English language training, touches on the issues of programming English for special purposes, describes the stages of development of educational materials and the features of the organization of classes.

The applied elective course focuses on activities through the use of a foreign language. This may be, for example, translation activities, the creation of journalistic / journalistic texts, etc. But such courses will only partially solve career guidance tasks. Such an elective will introduce students to what a particular specialist does and how he can use a foreign language, but it is quite possible that the specifics of the profession itself will not be taken into account.

Under the specifics in this case, we mean a professionogram (a set of "professional" personal qualities and competencies of a specialist), working conditions, advantages and disadvantages of a particular profession, its social role and significance, possible risks, etc., that is, the very first, initial acquaintance with the profession "from the inside", with its "backstage" side. The tasks of the professionally-oriented elective course, apparently, will include, along with acquaintance with the most elementary basics of professional activity, also acquaintance of students with the mentioned specifics of the profession by means of a foreign language.

Professionally-oriented elective courses can be divided into two subtypes:

1) courses that introduce the basics of philological specialties (for example, translator, literary critic, editor of foreign texts, etc., activities in which involve work on textual, linguistic material);

2) courses that introduce the basics of non-philological specialties, which, due to their specificity, nevertheless require good philological knowledge, skills and abilities; these may be international law, specialties in the field of international business, journalism, etc.

Elective courses of the second subtype will be characterized by a more pronounced interdisciplinarity and integrativity. In our study, we consider mainly this subtype of these elective courses, since it contributes to the expansion of the specialization of the philological profile and the possibility of choosing future professional activities, which causes the appearance of some more features of the courses under consideration.

Firstly, within the framework of a professionally-oriented elective, it is necessary to thoroughly study both the thematic and lexical-grammatical material of the profile course, which correlates with the professional sphere under consideration. For example, in the course for future guides-translators and tourism managers, it will be necessary to dwell in more detail on country-specific data, historical references, geographical, economic and other features of individual regions.

More emphasis will need to be placed on the development of translation skills, public speaking.

Secondly, a professionally-oriented elective course will include elements of the content of those academic disciplines that relate to the chosen field of professional activity.

A professionally-oriented elective course combines some of the properties inherent in deepening courses, interdisciplinary electives, courses focused on studying another subject area by means of a foreign language and applied elective courses.

It is possible that the distinction between professionally-oriented and applied electives will remain only in the theory of elective courses, but in the real educational process these types of courses will unite.

Professionally-oriented elective courses, by virtue of their focus on the basics of a specific professional activity, contribute to solving the problem of continuity of the senior stage of secondary education and higher (professional) education. Many researchers point to the existence of such a problem, along with the problem of the "knowledge" orientation of education in high school, insufficient orientation to the professional needs of society.

Table 1. Professionally-oriented component to the goals of specialized foreign language teaching

Foreign language communicative competence				
<i>Language</i>	<i>Speech</i>	<i>Socio - cultural</i>	<i>Compensatory</i>	<i>Educational and cognitive</i>
Knowledge of the most basic terms in the field of professional communication, specific language structures, language cliches, etc.	The use of various types of speech activity in some situations of professional communication stylistic features of speech design; etiquette norms of professional communication	Knowledge of sociolinguistic, linguoculturological foundations of professional communication, understanding of common cultural the context in which professional activity is included	The ability to use description, definitions, questioning, clarification and other means of compensatory nature in case of shortage language tools in situations close to professional communication	Ability to use foreign language knowledge, skills and abilities to acquire the necessary (most elementary) competencies in a professionally oriented field; the ability to organize their educational activities, the means of which is a foreign language.

The theoretical provisions of the previous paragraphs will be concretized on the example of the development of a professionally-oriented elective course in English "Business English for higher (profile school) ("Business English"). This course, designed specifically for the philological profile, clearly demonstrates the broad career guidance capabilities of this profile due to the implementation of the applied orientation of teaching foreign (English) the language within its framework.

We correlated this elective course with the philological profile, since two significant factors should be taken into account. Firstly, proficiency in language and speech is one of the main skills of any specialist. Philological knowledge about the types of speech works / texts, about the features of their construction, compositional structure, stylistic norms, genres, etc., which refers to the specialization of the philological profile, is necessary for the success of his professional activity.

Secondly, to study the basics of such activities by means of a foreign language, a high level of formation of foreign language knowledge, skills and abilities is required. A foreign language as a core academic subject is given in the Basic Curriculum (as an example) precisely in the philological profile and, given the importance of philological education for future specialists for higher (profile school), there are grounds to show the implementation of the applied professionally-oriented orientation of foreign language teaching within this profile by means of the elective course "Business English for higher (profile school)".

The importance of a good command of language, speech, ability and readiness for communication, including intercultural, and in a foreign language, make it legitimate to develop this elective course on the basis of a philological profile for a higher (profile school).

When determining the goals and content of the elective course "Business English for higher (profile school)", we will rely on the goals and content of teaching English at the profile level, as well as on the data of the standard and programs of higher professional education.

Based on the results of the study, the following main conclusions can be formulated:

1. The study of issues related to the introduction of specialized training into educational practice and its development in Kazakhstan and abroad allowed us to clarify the specifics, the role of elective courses, as well as their classification.

2. The analysis of studies devoted to the preparation of teachers for the design and implementation of elective courses allowed us to clarify the concept of "teacher readiness for the design and implementation of elective courses" and interpret it as an integral component of the professional competence of a teacher, characterized by professional training aimed at the formation of design, analytical and communicative skills for the implementation of the pedagogical process. The structure of the teacher's readiness for the design and implementation of elective courses has been clarified, in which we distinguish motivational, gnostic, constructive and creative components.

3. The study of studies devoted to the issues of specialized education allowed us to establish the relevance of teacher training for the design and implementation of elective courses in connection with the dynamic development of society and the relevance of the philological profile in modern conditions.

4. During the theoretical analysis of the provisions related to the concept and development of elective courses, their classification and principles of content selection were clarified: personal orientation, problemativeness, continuity, adaptability and differentiation, integrity, humanitarian orientation, relevance (social significance), professional orientation.

5. The methodology of work on the formation of a specialist's readiness to create and conduct elective courses of philological content is based on the integration of mathematical, economic, methodological, psychological, pedagogical and methodological knowledge and is based on individual and group independent work of students using the method of projects and elements of creative activity.

The results of the experiment confirmed the assumption about the effectiveness of the developed methodology for the formation of the teacher's readiness to create and conduct elective courses of philological orientation.

Promising areas of research in the field of foreign language teaching methods at the present stage are the study of the possibilities of various models of organization of teaching this subject in the system of continuing education, taking into account various aspects of specialization (for example, philological aspects of the general theory of communication and applied linguistics; fundamentals of various sciences in the context of multilingualism; foreign language in professional communication, etc.).

Along with this, it seems that new forms and methods of organizing training will acquire special importance. To name just a few: problem-based learning, distance learning (including for higher (specialized schools), strengthening the role of "informal" and "informational" education and self-study as special independent aspects of philological education.

In most cases, these aspects as separate problems are not new to science, but their systematization, justification within the framework of models of continuing education is the task of future research.

List of literature:

1. Elective courses in specialized training: the educational field "Natural Science" / Min. Obr. RF - National Foundation for Personnel Training. - Moscow: Vita - Press, 2004. - 96 p
2. The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness. Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 31, 2017.
3. Bim I.L. Specialized teaching of foreign languages at the senior level of secondary school. Problems and prospects. Moscow: Prosveshchenie, 2007 - 167 p.
4. Polyakov O.G. English for special purposes: theory and practice. Moscow : NVI-THESAURUS, 2003
5. Polyakov O.G. Profile-oriented English language teaching and linguistic factors influencing course design // Foreign languages at school. 2004. № 2
6. Polyakov O.G. Theoretical and practical aspects of the development of profile-oriented English language programs // Foreign languages at school. 2004. № 7.

ӘОЖ 378.147

ШЕТ ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМ ІС- ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ РЕТІНДЕ БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Ералиев Нұркелді Абдрахманұлы

Қазіргі өмір талабы – білім мен тәрбие үрдісін түбегейлі өзгерту. Еліміздің тарихындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, білім беру саласындағы жаңа бағыттар ағылшын тілін оқытуды ұдайы жетілдіруді, оқытудың ғылыми-әдістемелік деңгейін көтеру міндеттерін жүзеге асыруды талап етеді.

Осыған байланысты ағылшын тілінің тілдің үш тұғырының бірі ретінде қызмет етуінің алғы шарты оның қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында қолданылуы болып табылады. Жер шарын мекендеген мыңдаған ұлттар мен ұлыстардың бір-бірін түсінуі үшін халықаралық сипат алған ағылшын тілінің рөлі маңызды.

Ағылшын тілін оқу арқылы студенттер өз білімдерін жетілдіреді және өз халқы мен басқа халықтар арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты ажырата білуге үйренеді. Сөйтіп, өзіндік пікірін қалыптастырады, әртүрлі елдердің мәдениетін үйренеді.

Студенттердің білім, білік, дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтау, өлшеу және бағалау мәселесі қазіргі кезде педагогикалық тәжірибеде маңызды мәселелердің бірі болып саналады.

Білім беру мақсаты оқушының нені білуі және не істей алуы керектігін анықтаса, білім беру міндеттері мақсатқа қалай жетуге жауап береді.

Білім беру технологиясы аясында 1956 жылы Б.Блум педагогикалық мақсатта алғашқы таксономияны жасады. Бұл ретте Б.Блум мен Д.Кратволль оқу мақсатын үш салаға бөлді: когнитивтік (білім мазмұнын меңгеруге қойылатын талаптар), психомоторлық (қозғалыс, жүйке-бұлшықет қызметінің дамуы) және аффективтік (эмоционалды-құндылық сферасы, оқушыға қатынасы).).

Бірінші таксономия, оның ішінде когнитивтік сала алты мақсат түрінен тұрады, олар одан әрі бөлінеді:

- білім (нақты материал, терминология, фактілер, анықтамалар, белгілер және т.б.);
- түсіну (түсіндіру, түсіндіру, экстраполяция);
- пайдалану;
- талдау (өзар әрекет, құрастыру принциптері);
- синтез (мүмкін әрекеттердің жоспары мен жүйесін құру, абстрактілі қатынастар жүйесін алу);
- бағалау (алынған мәліметтер негізінде талқылау, сыртқы белгілер бойынша талқылау).

Блум таксономиясы көптеген ғалымдар тарапынан бірнеше рет сынға ұшырады, өйткені оқыту нәтижелерінің (білім, түсіну, қолдану) ақыл-ой операцияларымен нақты ығысуы байқалады.

Сондықтан ағылшын тілі сабағында оқушылардың танымдық және өмірлік көзқарастарын өзгерту үшін Блум таксономиясына бағытталған сабақтарды өткізу өте маңызды. Бұл олардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, пәнді түсініп, оның тәрбиелік мәнін сезінуіне жол ашады.

Блум таксономиясын қолдана отырып, ағылшын тілін оқыту заманауи болып табылады және кезең-кезеңімен оқыту үдерісі арқылы оқушылардың сабаққа қатысуын арттыруға мүмкіндіктер ашады. Өйткені оқушылардың танымдық әрекеті арқылы олардың шет тілін үйренуге деген құштарлығын түсінеміз.

Көптеген зерттеушілер мұғалімге жағдай жасау, оқуға деген қызығушылықтың пайда болуы (танымдық қажеттілікті қанағаттандырудың эмоционалды тәжірибесі ретінде) және қызығушылықтың өзін қалыптастырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Жүйелік талдау негізінде С.М. Бондаренко оқушыны қызықтыратын негізгі факторларды атады. Осы талдауға сәйкес, оқуға деген қызығушылықты қалыптастырудың маңызды алғы шарты – белсенділікке кең әлеуметтік мотивацияны тәрбиелеу, оның мәнін түсіну, зерттелетін процестердің өз әрекеті үшін маңызын түсіну.

Оқушылардың білім мазмұнына және оқу іс-әрекетінің өзіне деген қызығушылығының маңызды шарты – оқуда өз бетінше ойлау және инициатива көрсете білу. Оқыту әдістері неғұрлым белсенді болса, соғұрлым оқушыларды қызықтыру оңайырақ. Оқуға деген тұрақты қызығушылықты қалыптастырудың негізгі құралы сұрақтар мен тапсырмаларды қолдану болып табылады, оны шешу оқушылардан белсенді ізденісті қажет етеді.

Студенттердің қазіргі білім деңгейін, іскерліктері мен дағдыларын анықтау, өлшеу және бағалау мәселелері педагогикалық тәжірибеде негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Білім берудің мақсаты оқушының нені білуі және не істей алуы керектігін анықтау болса, тәрбие міндеттері мақсатқа жету жолын көрсетеді.

Б.Блум таксономиясы негізгі тапсырмаларда М.Е.Бершадский және М.Е.Гузеевпен бірге оқушылардың нақты қабілеттерін анықтау үшін қолданылды. Олар әртүрлі саладағы студенттерге мысалдар келтіреді, соның негізінде біз оқытудың әртүрлі деңгейлері туралы айтуға болады.

Б.Блум таксономиясы негізінде Л.С.Илюшин күрделілік деңгейі әртүрлі тапсырмаларды құруға мүмкіндік беретін тапсырмалар құрылымын жасады, оның ішінде нақты өнімді құру, бірнеше оқу пәндерінен білімді енгізуді білдіретін тапсырма [1, 90б.].

Сонымен бірге когнитивті пирамиданың әрбір деңгейі Блум бойынша алдыңғысына негізделген. Оның негізінде есте сақтау қабілеті жатыр, ал танымдық қабілет пен оқу мақсаттарының шыңы – өз бетінше пайымдай білу. Көріп отырғаныңыздай, идея түсінікті: есте сақтау және білімсіз түсіну мүмкін емес, түсінбей қолдану мүмкін емес, алдыңғы базалық деңгейлерді меңгермейінше талдау және синтез мүмкін емес, осының барлығынсыз құбылыстар мен жағдайларды шығармашылық бағалау мүмкін емес [2, 63б.].

Шетел тілін оқытудың бірінші кезеңінде бірде-бір мұғалім оқушылардың назарының аздығына шағымдана алмайды. Осы жас тобының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушының ағылшын тілін кейіннен меңгеруіне негіз болатынын ұмытпаған жөн.

Бұл кезеңде сөйлеу, грамматика, тыңдау және оқу негіздерін қалыптастыру қажет, өйткені бұл жаста оқу материалы тез және жақсы қабылданады және ұзақ уақыт есте сақталады.

Блум таксономиясы бойынша 7-сынып оқушыларымен ағылшын тілі сабағын өткізу мақсатында тараз қаласындағы Қ.Тұрысов атындағы №53, Керімбай атындағы №12 мектеп-гимназияларда эксперименттер жүргізілді.

Зерттеу барысында бақылау объектілері: коммуникативті сөйлеу қабілетінің қалыптасу деңгейі және оның әртүрлі тілдік жағдаяттардағы қызметі болды. Қабілеттердің даму деңгейін анықтау, сондай-ақ практикалық сабақтарда қолданылатын тапсырмалар әдісінің тиімділігін анықтау мақсатында ауызша және жазбаша көптеген сынақ жұмыстары жүргізілді. Дағдылардың дамуын тексеру үшін жұмысты қайталау формасы таңдалды. Мұндай таңдау алынған нәтижелердің практикалық жұмыста қойылған мақсаттар мен міндеттерге қаншалықты сәйкес келетінін, оның ішінде шет тілі сабағында қойылған коммуникативті тапсырмалар бойынша шешім қабылдаудың сыни қабілетін анықтауға арналған. Жазу және қайталау сияқты жұмыс түрлері студенттерден тапсырманы орындауда шығармашылықты талап етеді және студенттер шешуі тиіс коммуникативтік тапсырманың қандай да бір түрін көрсетеді. Сонымен, мұндай жұмыс түрлерін орындау барысында оқушылар зерттелетін грамматикалық құбылысты қолдану керек пе, жоқ па, соны анықтайды. Студенттер коммуникативті құбылысты қолданудан қашпаса, бұл олардың шетел тілі сабағында коммуникативті және сөйлеу қабілеттерінің белгілі бір тапсырмаларды орындауға жеткілікті түрде қалыптасқанын білдіреді, яғни коммуникативті әрекеттің сәтті болуына ықпал ететін коммуникативтік құзыреттілік, жеткілікті түрде белгіленген. Жазбаша бақылау жұмыстарына келетін болсақ, олар әртүрлі тапсырмаларды біріктіреді, ауызша сөйлеудің жазбаша сөйлеуге тән таңу және тұрақтылық сияқты қасиеттерін ескере отырып, коммуникативті және сөйлеу қабілетінің формалды және функционалды қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Қорытынды ауызша тестілер монологтық және диалогтық сөйлемдерден тұрды, оның барысында автоматизм, тұрақтылық, таныстық, икемділік және салыстырмалы күрделілік бағаланды.

Эксперименттік жұмыс кезінде алынған мәліметтерді өңдеу кезінде келесі көрсеткіштер ескерілді:

- 1) қателердің жалпы саны;
- 2) әртүрлі функционалды қателер саны;
- 3) таңдалған критерийлер бойынша коммуникативті сөйлеу қабілетінің қалыптасу деңгейі. Барлық жазбаша сынақтардың нәтижелері бойынша жалпы және функционалды қателер саны анықталды [3, 83б.].

Қорыта айтқанда Блум таксономиясын шетел тілін оқытуда қолданудың оң әсерлері өте көп. Атап айтатын болсақ:

Оқыту сапасы оқушылардың алған жақсы бағаларымен анықталды.

- Блум таксономиясын қолдану оқытудың сапасы мен қарқынына оң әсер етеді. Блум таксономиясы оған қатысушылардың белсенді психикалық әрекетіне жағдай жасайды, оқушылардың интеллектуалдық белсенділігіне әсер етеді, қабылданған шешімдерді болжауға, зерттеуге, тексеруге үйретеді;

- шетел тілін оқытудағы Блум таксономиясы, оның ішінде грамматиканы оқытудағы Блум таксономиясы негізгі мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді, бұл қазіргі уақытта шет тілі сабағында алға қойылған мақсаттардың бірі болып табылады;

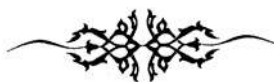
- Блум таксономиясының арқасында оқушылардың ынтасы мен шығармашылық белсенділігі біршама артты, бұл грамматикалық қабілеттердің тиімді қалыптасуына әкелді;

- Блум таксономиясы грамматикалық дағдыларды дамытудың тиімді құралы болып табылады. Ал жасалған жаттығулар жиынтығы орта және жоғары мектептерде шет тілдерін

оқытудың әдістемелік құралы бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Вершиловский С.Г. Матюшкина М.Д., Функциональная грамотность выпускников школ. // Социологические исследования, 2007. - №5. – С.140 - 144.
2. Леонтьев А.А. От психологии чтения к психологии обучению чтению // Материалы 5-ой Международной научно-практической конференции (26-28 марта 2001 г.). В 2 - х ч. Ч. 1 / Под ред И.В. Усачевой. М., 2002.
3. Costa, A. L. (Ed.). (2000). Developing minds: A resource book for teaching thinking. Alexandria, VA: ASCD.

ӘОЖ 37.013.42

**ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ
МАМАН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ**

**Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы - филол.ғ.к., доцент
Балабек Ғалымжан Ержанұлы - 2-курс магистранты
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

XIX ғасырдан бастап Европада кеңінен дамыған әлеуметтік педагогиканың бүгінгі біздің қоғамдағы маңызы ерекше.

Немістің ұлы педагогы А.Дистервег есімімен тығыз байланысты бұл сала еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі білім беру мен тәрбиелеу ұстанымдарында жаңаша көзқарастармен толықты. Демек, білім мен тәрбиенің негізгі субъектісі – адам болса, әлеуметтік педагогика адамның барлық әлеуметтік мәселелерін зерттейді.

Еліміз егемендігін жариялап, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатын айқындаған тұста «әлеуметтік педагог» қызметі айқындалып, енгізіле бастады. Мұның көптеген себептері бар еді. Себебі, әлеуметтік педагог – білім алушының жас деңгейіне қарамастан оның тұлғалық ерекшеліктерінің жан-жақты ашылуына жағдай туғызады.

Ал, 1991 жылдан бастап еліміздегі саяси-экономикалық өзгеріс, реформалар әлеуметтік жағдайға да өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Осының әсерінен ауылдық жерлерден жаппай қалаға көшу басталды. Жұмыссыздық жайлаған уақытта күнкөріс қамымен ауыл халқының жартысынан астамы қалаға ағылды. Нәтижесінде көптеген ауылдар қаңырап қалудың аз алдында қалды, мектептер жабыла бастады, ал кейбірінде оқушы саны тіпті азайып кетті. «Шағын жинақты мектеп» ұғымының тарихи контексті осылай басталды. Дегенмен, шағын комплектілі білім беру бұрыннан бар. Кеңестік кезеңде де бірқатар ерекшеліктері айқындалып, еңбектер арналған [1,2,3]

Яғни, шағын жинақталған мектептерде сыныптарда бала саны өте аз болды. Осыған қарай, бастауыш, негізгі, орта білім деңгейінде білім беретін мектептер шағын жинақты деп аталуға мәжбүр болды. 40 оқушысы бар мектеп – бастауыш деп аталса, 70 оқушысы бар мектеп – негізгі шағын жинақты мектеп, ал, 270 оқушыдан аспаса орта шағын жинақты мектеп болып саналды. «Жалпы шағын жинақты бастауыш мектеп жаңадан пайда болған құбылыс емес. Оның негізі бастауыш білім беру жөнінде белгілі педагогтар К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой жасаған оқыту методикасында жатыр. Қазақстан топырағына бұл құбылыстың келуі қазақтың тұңғыш педагогі Ы.Алтынсариннің есімімен байланысты. Содан бері қанша уақыт өтсе де шағын жинақты мектептер өмір сүруде.

Шағын жинақты мектептер – қазақтың шағын ауылының іргесі, ұйытқысы, оның әлеуметтік экономикалық дамуының өзегі. Республикамыздың экономикалық және

географиялық ерекшеліктеріне байланысты орталықтан шалғай, алыс жерлерде орналасқан қазірдің өзінде Қазақстанда 75-80% шағын комплектілі мектептер бар» [4].

Осындай әлеуметтік мәселе өз кезегінде көптеген педагог ғалымдар тарапынан да зерттелуде. Олардың қатарында Н.М. Сламбекова, С.Д. Мұқанова, Л.Д. Адыбаева, Ы.Қ. Құсайынұлы, Т.М. Баймолдаев, Ж.Қ. Астамбаева, Н.Ә. Базарбаева, Г.И. Уәйісова, т.б. өз зерттеулерін арнады. Ал, осындай шағын жинақталған мектептердегі әлеуметтік педагог өз кезегінде тек тәрбиеші ғана емес, білім беру мекемесіндегі білім сапасының артуының негізгі басты субъектісі болып саналады. Өйткені, бір ұжым болып саналатын мектепте оқу-тәрбие жұмыстарындағы басты кедергілердің себептерін айқындап, оның алдын алу жолдарын жүргізетін – әлеуметтік педагог болып табылады.

Шағын жинақталған мектептің оқу-тәрбие қызметіндегі қиындықтар осы мектептер, интеграцияланған сыныптар үшін арнайы оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың болмауына байланысты. Пән мұғалімдерінің жетіспеушілігіне немесе кішігірім мектептердегі аз жүктемеге байланысты бір мұғалім бірнеше пәннен сабақ беруі керек. Біріктірілген сыныптарда мұғалім бір уақытта екі сыныпқа параллель сабақтар өткізеді. Осыған байланысты, әр сынып үшін жаңа сабақты түсіндіргенде, мұғалім оқу уақытының белгілі бір бөлігін ғана жұмсай алады. Осындай интеграцияланған сыныптарда сабақтарды ұйымдастыру кез-келген мұғалімнен, әсіресе жас мамандардан шығармашылық ізденісті, жоғары кәсіби шеберлікті талап етеді. Бұл шағын жинақталған мектептің интеграцияланған сыныптарында сабақ өткізу кезінде мұғалімдердің әдістемелік көмекшісі болатын құралдардың қажеттілігін тудырады.

Балалар, жасөспірімдер және олардың мұғалімдері өмірдің қиын кезеңінде әлеуметтік педагогтың көмегіне жүгінеді. Өмірден түңіліп, үмітін үзіп, қиындықтарды бастан кешіріп, мәселені өз бетімен шеше алмай, түсіністік, жанашырлық, моральдық қолдау, шынайы көмек күтеді. Оларға сөзбен де, іспен де көмектесу, өзіне деген сеніміне әсер ету, құндылықтарын қайта қарап, өзін-өзі жетілдіру – әлеуметтік педагогтың басты міндеті. Балалар мен жасөспірімдердің жан дүниесін түсіну, оларға қамқорлық жасау – әлеуметтік педагогтың басты мұраты. Соңғы он жылда орын алған өзгерістер қоғамдық сананың барлық формаларының мазмұнына рухани-адамгершілік бағыттағы, тұспалдау, идеализациялық өзгерістер енгізді.

Бүгінгі жастардың қоғамдағы орнын әлеуметтік депривация жағдайы ретінде сипаттауға болады, т.б. олардың өмір сүруіне және тұлғалық дамуына жағдайдың жеткіліксіздігі, шектеулілігі, материалдық және рухани ресурстарының жеткіліксіздігі. Жастар күнделікті өмірде маскүнемдік, нашакорлық, қоғамға жат мінез-құлық, қылмыспен бетпе-бет келеді. Баланың жан-дүниесіне, психикасына кері әсерін тигізетін толық емес, кикілжің, жайсыз, азғын отбасылар көбейіп барады. Балалар мен жастар білім мен тәрбие саласында үнемі әлеуметтік депривацияға ұшырайды. Қазіргі уақытта білім сапасы отбасының материалдық жағдайына тікелей байланысты. Қоғамдық қатынастардағы депривация факторы әлеуметтік жіктелудің күн сайын тереңдей түсуіне және қала мен ауылдың айырмашылығына байланысты.

Әлеуметтік педагогты әлеуметтік қызметкердің бір түрі деп қарау қателік болар еді. Қоғам – оның негізгі қызмет саласы. Тұрғылықты жеріндегі бала мен отбасы, бала және жақын орта арасындағы қарым-қатынасты зерттеуге басты басымдық беріледі. Әлеуметтік педагог балалармен, олардың отбасыларымен және көршілерімен жұмыс істейді.

Оның қызметінің мақсаты қоғамдағы балалар мен ересектердің әлеуметтік маңызды профилактикалық жұмысын ұйымдастыру, баланы дамыту мен тәрбиелеуге әлеуметтік қолдау көрсету болып табылады.

Әлеуметтік педагог ең алдымен мәселенің алдын алуға, оның себептерін анықтауға және дер кезінде жоюға, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы әртүрлі ауытқуларды болдырмауға және болдырмауға, сол арқылы әлеуметтік ортаны жақсартуға тырысады. Әлеуметтік қызметкер мәселенің алдын алумен емес, мәселенің өзімен (маскүнемдік, нашакорлық, әлеуметтік депрессия, қаңғыбастық, ауру, өзіне қызмет ете алмайтындар,

мүгедектер, табиғи апаттар, көші-қон, жан күйзелісі, әлеуметтік бейімделу) арнайы мамандандыруды (қарттармен, босқындармен, әлеуметтік қауіп тобына жататын адамдармен жұмыс) талап ететін, сондай-ақ ерекше жас топтарындағы (балалар, жасөспірімдер, жастар, қарттар) әлеуметтік мәселелерін шешуді қажет ететін арнайы көмек түрі ретінде. Мекемелерді, микроорталықтардың арнайы учаскелерін (ауылдық әскери бөлімдер) мамандандыру да мүмкін.

Әлеуметтік қызметкер мен әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің түрлері мен әдістері бір-біріне сәйкес келетінімен, әр маманның өзіндік ерекшеліктері бар. Алайда, әлеуметтік қызметкер жұмысының тиімділігі әлеуметтік педагогтың жұмысымен тығыз байланысты, сондықтан әлеуметтік педагог жұмысының тиімділігі әлеуметтік қызметкердің қорытындысынсыз теріске шығарылады. Әлеуметтік педагог – мемлекеттік әлеуметтік қызметтерді көрсететін мекемелер мен ұйымдар арасындағы байланыстырушы, ең алдымен жеке тұлға мен отбасын қорғау.

Оның барлық күш-жігері адамды әрекетке, қоғамдық бастамаға оятуға, қиын жағдайдан шығудың жолын табуға, адамдардың өз мәселелерін шешуге көмектесуге бағытталған. Әлеуметтік педагогты рухани көшбасшы, тәлімгер деп атауға болады, өйткені ол жылдар бойы баламен және оның отбасымен жұмыс істеп, қоғамдық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыруға үлес қосып келеді.

Бұл мамандықтың иесі гуманистік, діни, рухани және жалпы мәдениеті бар мұғалім болуы керек, мұғалім және әлеуметтік қызметкер бола білуі керек, өзінің біліміне байланысты баланы қорғауда белсенді рөл атқаратынын түсінуі керек. білім мен тәрбиенің тұрақты адамгершілік ұстанымы болуы керек.

Қорыта айтқанда, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайы түзеліп, әлемдік дамыған мемлекеттердің қатарына ену жолында қарқынды жұмыстар жүргізілгенімен, ауылдан қалаға қарай халықтың көшуі толастар емес. Ауылда жастар жоқтың қасы. Сондықтан туу көрсеткіші төмен. Соның салдарынан мектептердегі бала саны азайып барады. Бұл өз кезегінде шағын жинақты мектептер санының артуына алып келеді. Мектеп оқушыларының бойында қандай кедергілерге қарамастан сапалы білім алып, саналы ұрпақ болып тәрбиеленіп, шығармашыл тұлға болып қалыптасуында әлеуметтік педагогтың рөлі мен ықпалы өте зор деп білеміз.

Әрине, ауылды сақтап қалуға, жастарды тартуға бағытталған көптеген мемлекеттік реформалар жүргізілуде. Мысалы, «Дипломмен ауылға», т.б. Дегенмен бұл мәселенің өзектілігі артып келеді. Оның ғылыми базасы қазіргі педагогиканың дамуына септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Жаңа Қазақстанда білім сапасына жаңа талаптар қойылуда. Студенттер үшін барлық жақсылықтар жасалуда. Сондықтан осындай өзекті мәселелерді жан-жақты зерттеп, әйтеуір жастардың білімге терең бойлауына жағдай жасауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құлмағанбетова Б. Аз комплектілі мектепте сабақты ұйымдастыру (мұғалімге арналған әдістемелік құрал). – А., «Мектеп», 1974
2. Сайпин М. Шағын комплектілі мектептерде математиканы оқыту. – Алматы, «Мектеп», 1984.
3. Сүлейменов Ғ. Аз комплектілі бастауыш кластарда сабақ кестесін қалай жасау керек? «Қазақстан мектебі», 1963. - №5
4. Ж.Қ.Астамбаева, Г.И.Уәйісова, Шағын жинақты бастауыш мектептегі педагогикалық үдеріс теориясы мен технологиясы: Алматы, 2010.

КӘСІПТІК ОҚЫТУДЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЖЕТІЛДІРУ

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы - филол.ғ.к., доцент
Бейсекова Элеонора Медеуовна - 2-курс магистранты
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес әрі шығармашылық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатыны» [1, 42б.] көзделіп отыр, мұның өзі жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын әлемдік білім беру кеңістігінің дамуымен байланыста арттыруды қажет етеді. Еңбек нарығының даму серпіні мен келешегіне сәйкес келетін сапалы жоғары білім беру, әлемдік стандарттар деңгейінде кәсіби даярлықты қамтамасыз ету - еліміздің бүгінгі әлемдегі бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін экономикалық және әлеуметтік дамуының маңызды факторы ретінде негізгі алғышарт болып табылады.

Осыған орай қазіргі кезде қоғамның ақпараттануы жағдайында шаруашылық пен өндірістің әртүрлі саласында еңбек ететін жұмысшылар мен мамандардың кәсіби біліктіліктерін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға аса мән беріліп отыр.

Жоғары оқу орындарында кәсіби оқыту педагогтарын даярлаудың жай-күйін талдау инновациялық-технологиялық даярлық берудің соңғы жылдары қалыптасқан жүйесі бар екендігін аңғартты. Дегенмен, осы даярлық мазмұнын анықтау және оны ұйымдастыру мен қоғамдық практиканың қажеттіліктері арасында елеулі өзгешіліктің бар екені байқалады. Мұның өзі болашақ кәсіптік оқытудың инновациялық-технологиялық даярлығының мәні нақты анықталмағанын дәлелдейді.

«Инновация» термині педагогика теориясы мен практикасында кеңінен қолданылуда. Бірақ бұл терминнің белгілі бір педагогикалық ұғым ретінде әлі де қалыптасу үстінде екені анық. С.И.Ожегов сөздігі бойынша: «инновация» - бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық [2].

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттердегі «инновация» ұғымына берілген анықтамаларды талдай отырып, біз өз зерттеуімізде инновацияны педагогикалық тұрғыдан білім беру мазмұнына, оқу-тәрбие процесіне жаңалықты енгізу, яғни жаңа әдіс-тәсілдерді, амалдарды, құралдарды, формаларды, оқытудың жаңа технологияларын, жаңа тұжырымдарды жасап, оларды қолдану деп түсінеміз.

Адамзат қоғамының қазіргі даму жағдайында ұйымдастырушылық және әрекет етуші технологиялардың ролі басым болып отыр. Бүгінгі дәуірді технологиялық мәдениет ғасыры деп те атауға болады. Себебі, қазіргі кезде өндірістің, қоғамдық өмірдің кез келген саласы қарқынды даму процесін айқындайтын қозғалмалы технологиялық ағза болып табылады.

Білім беру саласындағы технологиялық қатынас оқытудың мазмұндық және процессуалдық жақтарының бірлігін қамтамасыз етуді көздейді, мұның өзі оқып-үйренілетін ғылымның мазмұны мен логикасын ғана емес, арнайы ұйымдастырылған танымдық процесс ретінде оқытудың заңдылықтары мен қағидаларын есепке алуы қажет етеді.

В.П.Беспальконың [3] пікірінше, «педагогикалық технология» сөз тіркесін қолдана отырып, көптеген зерттеушілер оқыту процесі мен құралдарын байланыстырады. Ал шын мәнінде оқытудың процессуалдығын, яғни әрекеттілігін күшейту қажет. Мұның өзі жоғары

оқу орындарында оқу процесін ұйымдастыруда мынадай міндеттердің шешімін табуды көздейді:

- оқытудың қолайлы шарттарын (дәрісханалар, лабораториялар, кабинеттер, техникалық жабдықтар, өндірістік база, т.с.с.) анықтау;
- студенттердің оқу және ғылыми жұмыстарын, оқытушылардың оқытушылық іс-әрекетін ғылыми ұйымдастыруды негіздеу және өткізу;
- оқу процесінің жай-күйіне мониторинг жүйесін орнықтыру, оны реттеудің, тұрақтандырудың, жетілдірудің шаралары мен тәсілдерін анықтау;
- оқу процесінің жүйесіне және оның жекеленген компоненттеріне ішкі және сыртқы ықпалдарды талдау, оларды тиімді пайдалану;
- оқу процесінің нәтижелілігінің объективті көрсеткіштері мен өлшеуіштерін анықтау;
- оқу процесін және студенттердің танымдық іс-әрекетін басқарудың қолайлы тәсілдерін орнықтыру;
- студенттердің өзіндік оқу және ғылыми жұмыстарының түрлері мен әдістерін жетілдіру принциптері мен тәсілдерін орнықтыру;
- оқу процесін жетілдірудің жаңа құралдары мен әдістерін ендіруді негіздеу;
- оқу процесін зерттеу әдістері мен құралдарын жасау;
- оқу процесі жүйесінің ғылым мен техниканың дамуына байланысты неғұрлым жоғары сапалық деңгейге өтуіне болжам жасау.

Бұл міндеттер белгілі бір деңгейде оқытудың барлық жекеленген компоненттеріне және тұтас оқыту жүйесіне қатысты болып саналады. Оқыту жүйесінің технологиялық жағын ұйымдастыру кәсіби оқыту педагогтарының кәсіби даярлығына байланысты.

Кәсіби даярлық мұғалімнің тиімді іс-әрекетінің алғышарты болып табылатындығы ерекше айтылған, бірақ ол туа біткен қасиет емес, арнайы дайындықтың нәтижесі екендігіне назар аударылады. Даярлық – бұл кең мағынада түсіндірілетін кәсіби бағыттылықтың, кәсіби білім берудің, тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеудің, кәсіби өз орнын анықтаудың заңды нәтижесі. Автор кәсіби даярлық тек нәтиже ғана емес, сонымен бірге кәсіби даярлаудың мақсаты, әрбір тұлғаның мүмкіндіктерін табысты іске асырудың бастапқы және басты шарты деп санайды [4].

Бұқаралық қоғамдық педагогикалық сананың шынайы көрінісін дер кезінде ескеру, теориялық ұстанымдарды нақтылау және педагогтардың объективті қажеттіліктеріне үнемі көңіл бөліп отыру үшін теория мен тәжірибе арасындағы байланыстың үзілмеуі қажет. Сондықтан біз зерттеу барысында инновациялық педагогикалық технологиялар мұғалімдердің тәжірибесінде қандай орын алатынын және оқыту мен тәрбиелеу міндеттерін шешу барысында қалай іске асырылатынын анықтауды жөн көрдік. Мұның өзі бізге кәсіби оқыту педагогының инновациялық-технологиялық даярлығының қазіргі жағдайын оқып-үйренуге негіз болды. Ол жалпы және кәсіптік білім беру мекемелерінің педагогтарының арасында сауалнамалар жүргізу арқылы іске асырылды.

Сонымен бірге біз зерттеу барысында «технологияларды кім жасау керек?» деген сұраққа жауап алуға тырыстық. «Технологияларды әрбір педагог өзі жасау керек» деген пікірді кәсіби мектеп оқытушыларының 42%, жалпы білім беретін мектептер мұғалімдерінің 28%-ы айтты. «Технологияларды ғылым жасайды, ал педагогтар оларды дұрыс қолдана алу керек» деген пікірді кәсіби мектеп оқытушыларының 18%-ы, мектеп мұғалімдерінің 22%-ы ұстанады. Кәсіби мектеп оқытушыларының 43,2%-ында, жалпы білім беретін мектептер мұғалімдерінің 49%-ы «оқытудың дербес технологияларын педагогтардың әрқайсысы өздері жасау керек, ал ғылым оған жекеленген теориялық тұрғыдан негізделген технологияларды ұсыну керек» деген пікір білдірді. Мұның өзі педагогтардың көпшілігінің өз пәндерін оқыту технологиясын өз беттерімен жасағысы келетінін білдіреді.

Сонымен жүргізілген зерттеу нәтижесінде мынадай қорытындылар жасауға болады:

1. Бұқаралық педагогикалық санада технология феномені берік қалыптасқан. Педагогтар инновациялық педагогикалық технологияларды өз қызметтерінің негізгі көзі болу керектігін саналы түсінуімен қатар оларды жасауға және оқытудың нақты жағдайларынна сәйкес іске

асыруға дайын.

2. Педагогтар өз іс-әрекеттерінде оқытудың белсенді әдістерін, инновациялық-технологиялық идеяларды қолданғанымен, оларда әлі де болса дәстүрлі іс-әрекет нышандары бар; көбінесе мақсат қоюдың дәстүрлі тәсілдеріне, типтік оқу бағдарламалары мен дәстүрлі оқыту әдістеріне сүйенеді. Мұның өзі педагогтардың педагогикалық іс-әрекеттің жаңа тәсілдері, инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану әдістемесі туралы білімдерінің жеткіліксіздігін аңғартады.

3. Педагогика ғылымынан инновациялық-технологиялық бағыттағы, әсіресе, мақсат қою, оқу бағдарламаларын жобалау, оқу процесін үлгілеу, инновациялық педагогикалық технологиялар туралы оқу құралдарын шығару талап етіледі.

Осы айтылғандардың барлығы бізге жоғары оқу орындарында болашақ кәсіптік оқытуды ақпараттық-коммуникациялық негізде жетілдіру қажеттілігін дәлелдеп берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. - Алматы: ЮРИСТ, 2007. - Б. 41.
2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений // Российская Академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова. 4 - изд., доп. - М.: Азбуковник, 1998. - 944 с.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. - 262 с.
4. Абдыкаримов Б. Профтехшкола и рынок. - Алматы, Ғылым, 1995. - 402с.

ӘОЖ 373.3.016

ТӨМЕНГІ СЫНЫПТАРДА АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІ ЖЕКЕЛЕЙ ОҚЫТУ

Сайлаубекова Фариза Данияровна

Қазіргі уақытта білімге деген көзқарас адамның, қоғамның, мемлекеттің дамуына, өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ететін шаралар кешенінің ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде белсенді түрде өзгеруде.

Мұғалім оқытылатын пәнге қызығушылығын оятып, оны жүйелі түрде сақтай білсе, табысты оқуға болады. Дәстүрлі оқыту әдісінде мұғалім көбінесе оқушыны сырттан берілетін ақпарат объектісі күйіне қояды. Оқу-тәрбие үрдісін мұндай ұйымдастыру танымдық белсенділіктің дамуын жасанды түрде кешіктіреді. Баланың жеке тұлғасына бағытталған оқытудың бір жолы - жеке тәсілді қолдану. «Егер педагогика адамды жан-жақты тәрбиелегісі келсе, ең алдымен оны жан-жақты білуі керек». Осындай ғылыми негізін Қ.Д. Ушинский қалаған «Адам тәрбие объектісі ретінде» деген жеке көзқарас іргелі идеяға айналды.

Жеке тәсіл – оқытуды дараландыруды қамтитын шет тілінде оқу процесін ұйымдастырудың дидактикалық құралдарының жүйесі. Оқытуды даралау – оқушының тұлғалық ерекшеліктерін, интеллектуалдық дамуын, танымдық қызығушылықтарын, әлеуметтік жағдайын, өмір сүру тәсілін және т.б. ескеретін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың дидактикалық принципі. Нақ осы факторлар. оқудың табыстылығына әсер етеді.

Шетел тілі сабақтарында оқытуды даралаудың өзектілігі оқушылардың оқу нәтижесі тәуелді болатын сапаларындағы үлкен жеке айырмашылықтарға байланысты: білім, білік,

дағды, оқу дағдылары мен дағдылары, сондай-ақ осы нақты студентке әсер ететін және жеке жағдайларда ескерілетін қасиеттер мен жағдайлар.

Ұзақ жылдар бойы мұғалімдер мен психологтар мектеп жағдайында оқушылардың жеке ерекшеліктерін, сондай-ақ қоғамның сұранысы мен қажеттіліктерін ескере отырып, олардың барынша дамуына ықпал ететін білім беру жүйесін құру мүмкіндіктерін іздестіруде. Бұл мәселенің дамуына көрнекті психологтар мен педагогтардың еңбектері елеулі үлес қосты: И.Е.Унт, В.А.Артемов, А.Н. Леонтьев, Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, Е.И.Пассов, Г.В.Рогова, Е.Н.Соловова және т.б.

Оқытуды даралау эпизодтық қана емес, сонымен қатар жүйелік болып саналады. Эпизодтық жеке жұмыс балалар әрекеттің осы түріне бағытталмаған кезде жүргізіледі. Ол сәтті әдістемелік техникаға, мұғалім немесе студенттердің біреуі көтерген мәселеге жауап ретінде өздігінен пайда болуы мүмкін. Ал, өз кезегінде оқушылардың интеллектуалдық ерекшеліктерін, оқуға деген көзқарасын ескере отырып, жүйелі жеке жұмыстар алдын ала жоспарланады. Мұғалім дидактикалық материалдарды дайындайды, шет тілі сабақтарында жалпы сыныппен және нақты оқушылармен жеке жұмыс істеу формалары мен әдістерін анықтайды.

Саралап оқытуға келетін болсақ, бұл жағдайда әрбір оқушы өз қабілетінің деңгейінде жұмыс істейді, материалды меңгеруде айтарлықтай сезілетін, бірақ еңсерілмейтін қиындықтарды жеңеді. Мектептерде саралап оқытуды бақылаулар көрсеткендей, мұндай тәсіл арқылы мұғалімдер оқушыларды әдетте «күшті» және «әлсіз» деп бөледі [1,154].

Ішкі саралау мектеп ішінде (жас, жеделдетілген оқыту сыныбы және нивелирлеу сыныбы бойынша) жүзеге асырылады.

Оқушылармен жұмыс жасауда саралап оқытудың мынадай түрлерін қолдануға болады:

- әртүрлі дәрежедегі күрделіліктегі тапсырмаларды қолдану;
- бір типті тапсырмалардың нұсқаларын қолдану;
- әртүрлі қиындықтағы мәтіндерді оқу;
- бір тапсырманы орындауда оқушыларға әртүрлі көмек көрсету;
- бір тапсырманы орындау үшін әр түрлі уақыт;
- тіректердің әртүрлі түрлері;
- жеке карточкалар бойынша жаттығуларды орындау.

Бұл әдістемелер оқушылардың қабілеттерін дамытады, шет тілі сабақтарында олардың шығармашылық сөйлеу және ойлау әрекетінің дағдыларын қалыптастырады, соның арқасында бала тұлғасының резервтерін анықтау және дамыту жүреді.

Қазіргі педагогикада шет тілінде жеке-бағытталған тапсырмалар мен жаттығуларды құрудың көптеген тәсілдері бар. Біріншіден, мұндай жаттығуларды жасағанда мұғалім жаттығуларды оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне, психологиялық қасиеттеріне сәйкес өзгерте білуі керек. Екіншіден, студенттің сөйлеу құзыреттілігіндегі барлық олқылықтарды дер кезінде жою қажет. Сонымен қатар, жеке жаттығуларды әзірлеу кезінде оқушы тұлғасының бағыттылығын, оның қызығушылықтарын, қажеттіліктерін және шет тіліне деген көзқарасын ескеру маңызды.

Жеке жаттығулардың типологиясында 3 негізгі түрі бар: 1. Бейімделу:

Көмекші және сөйлеу жаттығулары болып екіге бөлінеді. Көмекші жаттығулардың мақсаты – әлсіз оқушыларға жаттығуларды орындауға көмектесу, ал күштірек оқушыларға тіл деңгейін сақтау үшін тапсырмалар беру.

Сөйлеу немесе шартты сөйлеу жаттығуларының мақсаты - олардың жеке мүдделері мен қарым-қатынас дәрежесін ескере отырып, белгілі бір жағдайларда сөйлеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру.

2. Түзетуші:

Бұл жаттығулардың мақсаты – шет тіліндегі олқылықтарды жою және шет тілін табысты меңгеру үшін маңызды болып табылатын осындай психикалық процестер мен тұлғалық қасиеттерді дамыту.

3. Жаттығулар оқушының жеке басының барлық психологиялық қасиеттерін жетілдіруге және оның даралығын қалыптастыруға бағытталған. Жаттығуларды жақсартудың келесі белгілері бар:

- тұлғаның жеке сферасын мақсатты түрде дамыту;
- оның дайындық деңгейіне сәйкестігі;
- сөйлеу-ойлау тапсырмасын құруға жағдай жасау;
- жеке іс-әрекет стилін қалыптастыру.

Жаттығулардың барлық түрін тілдік материалды да, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін де (сөйлеу, тыңдау, жазу, оқу) оқытуда қолдану керек.

Шетел тілін оқытудың заманауи әдістемесі сабақта оқыту мен сөйлеу жағдаяттарын кеңінен қолдануды көздейтін коммуникативтік принципке бағытталған.

Оқу іс-әрекетінің табыстылығын анықтайтын негізгі фактор – жеке тұлғаның психикалық қасиеттерінің ауырлығы. Шетел тілін оқыту үдерісін оңтайландыру үшін оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Шет тілі оқу пәні ретінде мектеп бағдарламасының басқа пәндерінен ерекшеленеді, сондықтан студенттер бұл пәнді оқуда белгілі бір қиындықтарға тап болады.

Шет тілі ана тілінен белгілі бір ерекшеліктермен сипатталады:

- меңгеру жолының бағыты, ол жүзеге асыратын функциялардың жиынтығы;
- тілді пәндік-коммуникативтік әрекетке қосу;
- «Бала өз ана тілін санасыз және байқаусызда үйренеді, ал шет тілі саналылық пен ниеттіліктен басталады» [2, 24].

Оның үстіне бала шет тілін өзінің тікелей объективті әрекетінде қолданбай, тек сабақта ғана меңгереді. Демек, жат сөз студенттің тілдік санасында өзінің концептуалды, абстрактілі-логикалық жағымен ғана өмір сүреді, бұл жаңа шетел сөзін жадында сақтаудың нәзіктігіне әсер етуі мүмкін.

Қойылған мәселеге байланысты, неге кейбір оқушылардың білімді меңгеруде жемісті жұмыс істейтінін, ал туындайтын қиындықтар оларды мақсатқа жетуге итермелесе, ал басқалары, тіпті болмашы кедергілер пайда болған кезде оқу іс-әрекетіне деген қызығушылықтарын жоғалтатынын анықтау қажет. Бұл құбылысты түсіндіре отырып, психологтар мен мұғалімдер көбінесе оқушылардың келесі жеке психологиялық ерекшеліктеріне жүгінеді:

- интеллект деңгейі – білімді меңгеру және оны есептерді шешу үшін табысты қолдана білу;
- шығармашылық – жаңа білімді өз бетінше игеру қабілеті;
- оқу мақсаттарына жетуде күшті оң тәжірибені қамтамасыз ететін оқу мотивациясы;
- талаптардың жоғары деңгейін қалыптастыратын жоғары өзін-өзі бағалау және т.б.

Дегенмен, жоғарыда аталған ерекшеліктердің ешқайсысы жеке немесе біріктірілген түрде оқушылардың оқу іс-әрекетінде жиі немесе ұзаққа созылған сәтсіздіктер жағдайында білімді меңгеруде қажырлы еңбекке деген ой-өрісін дамытатынына кепілдік бермейді.

Алынған деректерді синтездеу және талдау үшін пәндік, мета-пәндік және жеке нәтижелерге қол жеткізу деңгейін диагностикалау картасы жасалды, онда алдын ала және қорытынды зерттеулердің деректері атап өтілді. Алынған деректерді талдай отырып, біз ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың тілдік дайындығы мен жеке ерекшеліктерін ескере отырып, үш топ бойынша саралауды қолдандық.

Мұғалім оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін біле отырып, әр оқушының ерекшеліктеріне сәйкес атомдар мен жұмыс тәсілдерін ұсына алады.

Зерттеу жұмысы барысында біз келесі қорытындыларды алдық:

оқушылардың жеке сипаттамаларына ие бола отырып, мұғалім олардың оқу іс-әрекетіне әсерін болжайды (олардың назарын басқару тәсілдері; олар жаңа материалды қаншалықты тез және берік қабылдайды және есте сақтайды; әртүрлі міндеттер мен мәселелерді ойлау қарқыны; өзіне деген сенімділік; сын мен сәтсіздікке реакция және т.б.).

оқушының жеке психологиялық ерекшеліктерін біле отырып, мұғалім оқушының ерекшеліктеріне сәйкес педагогикалық стратегия жасайды. Осылайша, мұғалім баланы оқуға үйретеді, оның оқу іс-әрекетінің жеке стилін қалыптастырады, бұл оң нәтижелерге әкеледі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зимняя, И. А. Психология обучения иностранному языку в школе [Текст] / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1991. – 222 с.
2. Рабунский, Е. С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников [Текст] : на основе анализа их самостоят. учеб. деятельности /Е. С. Рабунский. – М. : Педагогика, 2000. – 213 с.

ӘӨЖ 94 (574) (1920-1933)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШАРУАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ (1917-1933жж.).

**Серікбаев Е.Қ. - т.ғ.к., доцент, Қасымғали А.Р. – магистрант
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. 1920-1930 жылдары елде саяси-әлеуметтік реформалар жүргізілді, оның мақсаты ауыл шаруашылығының жағдайын таптық жүйе тұрғысынан қайта құру болды. Бұл реформа жергілікті халықтың еркіне қарсы мәжбүрлеу шаралары арқылы жүзеге асырылды. Шаруалар большевиктік саясатқа қарсы көтеріліп, ауа шетелге кетті, реформа нәтижесінде жергілікті халық аштыққа ұшырады.

Аннотация. В 20-30-е годы XX века в стране осуществлялись политико-социальные реформы, целью которых была реконструкция сельскохозяйственных отношений с точки зрения классовой системы. Эта реформа проводилась вне воли местного населения посредством принудительных мер. Крестьяне восстали против большевистской политики, перебрались за границу, и в последствии голод распространился на весь Казахстан.

Annotation. In the 20-30s of the twentieth century, political and social reforms were carried out in the country, the purpose of which was the reconstruction of agricultural relations from the point of view of the class system. This reform was carried out outside the will of the local population through coercive measures. The peasants rebelled against the Bolshevik policy, moved abroad, and subsequently the famine spread to the whole of Kazakhstan.

Кілт сөздер. Жаппай ұжымдастыру, шаруалар жағдайы, жер-су реформалары, аграрлық саясат, ашаршылық.

XX ғасырдың 20-30-жылдарында елімізде жүргізілген саяси-әлеуметтік реформалардың экономикалық негізі аграрлық қайта құрудың табыстылығымен тікелей байланысты болғандықтан, бұл реформалардың мақсаты да аграрлық мәселемен айқындалғандығы даусыз. Өйткені, Кеңес өкіметін орнату, жаңа қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды қалыптастыру оның экономикалық негізін құраған ауыл өмірін жаңғырту арқылы жүзеге асырылуы керек еді. Содан бері осындай маңызды мәселеге айналған ауыл шаруашылығына қатысты мәселелерді саяси-экономикалық шешу Қазақстандағы әлеуметтік жағдайдың даму деңгейі мен тұрақтылығын айқындайтын мемлекеттік қызметтің маңызды тетігіне айналды.

Түркістан АССР-інің құрамында болған Жетісу, Сырдария облыстарындағы жер қатынастары 1918-1924 жылдармен шектелген жоқ. Соңғы жылдары оңтүстік өңірлерде жүргізілген жер-су реформалары бұл өңірдің Қазақстанның құрамындағы аграрлық қайта

құрудың негізін салғаны даусыз. Бұл өлкеде ұлттық межелеуге дейін жүргізілген кеңестік жер реформаларының жалпы саяси принциптері болды, бірақ оларды жүзеге асырудың экономикалық және психикалық аспектілерінде айтарлықтай айырмашылықтар болды. Бұл ерекшеліктің маңыздылығын ашу үшін Түркістан Республикасындағы жер қатынастарын заңнамалық реттеуге ерекше назар аудару қажет.

1917 жыл Түркістан өлкесінің, сондай-ақ Ресей империясының шаруаларының тағдырын өзгертті. Атап айтқанда, Қазан «социалистік революциясы» ауылдың «революцияға дейінгі» негіздерін жойып, большевиктер ұсынған шығынды және экономикалық тиімсіз аграрлық дамуға жол берді. Зерттеушілердің пікірінше, ауыл шаруашылығын дамытудың бұл бағыты тауарлық-нарықтық негізі жоқ жаңа қоғам құру, өндіріс құралдарына жаппай мемлекеттік меншік, меншіктің күрделілігі мен алуан түрлілігін жою туралы утопиялық марксистік ілімге негізделген. [1, С.49].

Сонда да жаңа үкімет ұсынған жер-су реформасы ауыл шаруашылығы мен өндіргіш күштердің дамуына кең жол ашуы тиіс. 1917 жылы 26 қазанда Кеңестердің екінші съезінде қабылданған «Жер туралы» декрет патшаның, ірі феодалдардың, помещиктердің мүлкін тәркілеу арқылы жерсіз және жерсіз шаруаларға жер бөлуге уәде берді. Большевиктер көсемінің төңірегіндегілер социалист-революционерлердің аграрлық саясатының принциптеріне негізделген бұл декреттің қабылдануына қарсы болғанымен, оған ең қажет нәрсе – елдегі шаруалар бұқарасын жаулап алу еді. Артынша халыққа қызмет еткен Жарлықтың бекзадалары бірте-бірте ыдырай бастады.

«Жер туралы жарлықты» бұрмалаған алғашқы заң «Жерді әлеуметтендіру туралы» деп аталды. 1918 жылы 9 ақпанда Қазақстан Республикасы Орталық Комитеті қабылдаған бұл заңда жер «барлық еңбек адамдарының пайдалануына берілді» деп жарияланды. Ең бастысы, жер пайдалану түрлері туралы ештеңе айтылмай, «Жер туралы қаулыда» олардың аулалық, фермалық, коммуналдық, артельдік екені анық көрсетілген. Бұл заң большевиктердің жерді әлеуметтендіру бағдарламасының алғашқы қадамы болды. Алдағы уақытта елімізде жер қатынастарын құқықтық реттеуге бағытталған жұмыстар үздіксіз жүргізіле бастады [2, Б.83]. Келесі осындай заңды құжат 1919 жылы 14 ақпанда. «Социалистік жерге орналастыру және социалистік ауыл шаруашылығына көшу әдістері туралы» БОАС қаулысы болды. Бұл құжат большевиктік идеологияның мәнін толық ашып берді. Бұл жарлық кешегі Кеңес Одағының тарихында шешуші рөл атқарып, он жылдан кейін Сталиндік «жаппай ұжымдастырудың» құқықтық негізін қалады. Онда «РКФСР аумағындағы барлық жер кім пайдаланатынына қарамастан, біртұтас мемлекеттік құрал болып саналады» делінген. , шаруалар емес, жер ресурстары халық комиссариаты ұсынған үкімет иелігінде, жерді пайдаланудың негізгі түрі «ірі совхоздар, коммуналар, жерді қоғамдық өңдеу», жеке меншік жерді пайдалану екені айтылады. ескірген және уақытша деп сипатталады.

Қазан төңкерісі қарсаңында Түркістанның адал мұсылмандары берік экономикалық базаға ие болды. Мәселен, Түркістан қаласындағы «Әзірат Сұлтан» мешітінің вакф мүлкі тек қала мен оның төңірегінде ғана емес. Оған қала маңындағы жерлермен қоса Ташкент, Қоқан қалалары да ие болды. Бұл жерлерді қажылар мен жергілікті билеушілер сыйға тартып, олардан түскен табыс шын мәнінде халықтың мұқтажына қызмет етті. Ленин жарлығымен мешіттердің ғасырлар бойы атқарылып келген қоғамдық қызметтері тұншықтырылды, вакф мүлкі мемлекет пайдасына тәркіленіп, халықтан оқшауланды. Жер қатынастары туралы құқықтық құжаттардың шаруаға қарсы сипаты большевиктік биліктің күшеюімен күшейе түсті. 1920 жылғы 17 қарашадағы «Ресей Кеңес Одағының Түркістан Республикасындағы жерді пайдалану және жерге орналастыру туралы» Түркия халық азаттық армиясы бекіткен «Ережеде» жерді сатып алу-сату, кепілге беруге және жалға беруге қатаң тыйым салынған. және мемлекеттік қылмыс болып саналады.

Жаңа экономикалық саясатқа көшу кезеңінде ауылдар мен ауылдардағы экономикалық қатынастардың салыстырмалы түрде ырықтандыруы, жерді жалға беру мен жалдамалы жұмыс күшін пайдалануға байланысты өзгерістер болды. Оның ерекше

идеологиялық сипаты 1922 жылы белгіленді. Бұл 5 қыркүйекте Түркия ОАК қабылдаған «Түркия Республикасындағы жерді еңбекті пайдалану туралы негізгі заңда» көрініс тапты. Бұл заң жер пайдалану қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етті, сөйтіп шаруаларды егіннің өнімділігі мен өнім көлемін арттыруға ынталандырды.

Кеңес үкіметінің аграрлық саясатында салық жүйесін жетілдіруге байланысты қабылданған заңнамалық құжаттардың да маңызы ерекше. 1921 жылы 10 сәуірде мемлекеттік тауарларды айырбастауды кеңейтуге және заттай салықты енгізуге бағытталған құқықтық актілердің бірі – ТАКСР Кеңестерінің Орталық Атқару Комитеті. «Азық-түлік, жем және шикізат салығын заттай салыққа ауыстыру туралы» қаулы қабылданды. оларды экономикасын жақсартуға және өнеркәсіптік, өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өнімдеріне айырбастауға пайдалана алады», - делінген қаулыда. Шаруалардың экономикалық жағдайын жақсартуға тамаша мүмкіндік тудырған салық салудың ауысу тетіктері анықталды: Түркістан Республикасы бойынша 22,1 млн тонна астық сатылды. пұт, ал 1921 жылы азық-түлік салығы 12,5 млн. Тағдырдың кумирі орнатылды. Сондай-ақ, жиналған ет пен жем өнімдерінің көлемі екі есеге қысқарды. Жеміс-жидек, көкөніс, май, жұмыртқа, жүн жинау міндеті айтарлықтай қысқарды. Бұл ретте егін көлемі мен шаруашылықтың экономикалық жағдайын ескере отырып, мақта өндірісін арттыруды ынталандыру үшін бірқатар жеңілдіктер ескерілді. Мәселен, қаулыда «өз шаруашылығындағы егіннің көлемін ұлғайтуға және жалпы шаруашылықтың өнімділігін арттыруға ұмтылған шаруалар заттай салықты енгізуден жеңілдіктер алады» делінген.

Ал РК(б)П Орталық Комитеті мен ТКП 1921 жылғы маусым директивалық құжаттарына қарай Түркістан республикасының барлық облыстарындағы шаруашылықтардың барлық өкілдеріне таңылған азық-түлік тапшылығын жойды. Осы алдын ала дайындық жұмыстары барысында 8 тамызда Түркістан Республикасының үкіметі «Биржа туралы» қаулысын бекітіп, жеке тұлғалар мен ауыл шаруашылық бірлестіктеріне ауыл шаруашылығы өнімдерін қосымша заттай төлемге еркін айырбастауға, сатуға және сатып алуға мүмкіндік берді. Осы қаулыдан кейін 10 тамызда Республика Үкіметінің «Азық-түлік салығының мөлшерін анықтау туралы» барынша толыққанды қаулысы қабылданды. Осы қаулыға сәйкес облыс бойынша азық-түлік салығының шегерімінің мөлшері (өндірістің жалпы көлеміне пайызбен) мөлшері: 2 дес. 5 пайызға дейін, ондық 2-ден 4-ке дейін - 10 пайыз, 4-тен 6 ондыққа дейін - 12 пайыз, 6-дан 8 ондыққа дейін - 14 пайыз, 8-ден 10 ондыққа дейін - 16 пайыз және т.б. [3, Б.89]. Бұл жарлықпен ауыстырылған азық-түлік салығы Салғыртпен салыстырғанда ауыл шаруашылығына айтарлықтай ілгерілеу болғанымен, бай шаруаларды экономикалық жағынан қыспаққа алған таптық принциптің үстемдігі айқын көрінді. Сонымен қатар, 1921 және 1922 жылдары ЖЭС қағидалары көктемнен өте баяу енгізілді. Азық-түлік қоймалары көптеген аймақтарда пайдаланыла берді. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және мал шаруашылығы өнімдеріне азық-түлік салығын бөлудің кешенді жүйесі де ауылдағы тауар өндірушілердің наразылығын тудырды.

Түркістан үкіметі 1922 жылы 11 сәуірде «Бірыңғай салық» туралы қаулы қабылдады. Бұл қаулы бұрынғы 14 түрлі салықты біртұтас заттай салыққа ауыстырды. Бұл салық республиканың жалпы ауыл шаруашылығы табысының 10% немесе 11250000 пұт астық өнімін құрады. Дегенмен, ауыл тұрғындарынан су, энергетика, көлік, темекі түтініне салынатын салық, ауыл шаруашылығын қалпына келтіру және мектепті қадағалау бойынша «қарсы салық» түріндегі төлемдерді алу тоқтаған жоқ. Бұл заңға наразы шаруалар жоғары жаққа арыз-шағымдарын жолдаған. Осындай қоғамдық қысымды күшейтпеу үшін Түркістан республикасының үкіметі 1922 жылы 5 қарашада «Салық қызметі туралы ереже» қаулысын қабылдады. Ол азық-түлік заңнамасын «экономикалық өмірдің нақты қажеттіліктеріне» бейімдеуге және ауыл шаруашылығы саласына кері әсерін тигізген қосарланған салық салу жүйесін жоюға бағытталды, бірақ салықтың көптеген түрлері сақталды. Бірақ сол кездегі қажеттілік бізді ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерден алынатын салық түрлерін ажыратып, белгілі бір мөлшерде салықты ақшалай төлеуге мүмкіндік беруге мәжбүр етті. Түркістан республикасының үкіметі 1923 ж. 13 маусымда қабылданған «Бірыңғай ауыл

шаруашылығы салығы туралы» қаулыға сәйкес, бірыңғай заттай салық, автокөлікті сақтандыру, ақшалай нысандағы түтін салығы және ауыл шаруашылығын қалпына келтіру бойынша бірыңғай салық және басқа да жергілікті салықтар біріктірілді.

Ауыл халқы үшін біртұтас ауыл шаруашылығы салығын енгізу ерекше маңызға ие болды. Атап айтқанда, шаруалар қайталама салықтардан босатылды, «соғыс коммунизмі» дәуірінен қалған еңбек және еңбек құқықтары жойылды. 1923-24 шаруашылық жылдарының өзінде ауыл шаруашылығы салығы ішінара ақшалай төленді. Ал 1924 жылдың жазынан бастап салықтың барлық түрлері тек ақшалай төлене бастады. Рас, Түркістан Республикасы Үкіметінің таптық негізде қабылдаған заңнамалық және нұсқаушы құжаттары негізінде аграрлық саладағы Сауда-өнеркәсіп палатасының реформасы бәсеңдеді. Соған қарамастан жер қатынастары мен ауыл шаруашылығы салықтарын реттейтін құжаттарға енгізілген оң өзгерістер шынымен де қала мен ауыл арасындағы алмасуды жақсартып, ауыл шаруашылығын қалпына келтіріп, ауыл халқының әл-ауқатын жақсартуға ықпал етті.

Жер мәселесі мемлекеттің маңызды атрибуттарының бірі болғандықтан, қай қоғамда болмасын байлық пен күнкөріс көзі ретінде өзінің әлеуметтік-экономикалық мәнін жойған емес. Қоғам дамыған сайын ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен жер қатынастары күрделене түседі. Өйткені өндірістік қатынастардағы жерге меншіктің сипаты қоғамның экономикалық деңгейін анықтайды. Бұл заң әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі ретінде қазақ қоғамына қатысты. Көптеген ұқсастықтар мен кейбір ерекше қасиеттер бар. Расында да, жер қатынастары тарихынан ұлттық сипатты қалай іздеуге болады? деген сұрақ туындауы мүмкін. Дәлірек айтқан дұрыс, өйткені оған берілген жауап осы зерттеудің тұжырымдамасын анықтайды. Сондықтан біздің жауабымыз да, ұстанымымыз да мынадай: кез келген мәселе ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырылғанда ғана ұлттық тарихты байыта алады. Осы тұрғыда Ресей тарихында біршама зерттелген тақырыпты қарастыру орынды сияқты.

Хан қоғамында жер дауы мен жесір дауы ру аралық дауларға арқау болса, патша отаршыл мемлекетінде жер мәселесі терең саяси-әлеуметтік мәнге ие болды. XX ғасыр. Басында қазақ зиялылары саяси күрес идеологиясының негізін қалаған кезде жер мәселесі басты назарда болды. Сонда Әлихан Бөкейханов: «Қатар тұрып, тізе берсең көп мақсат табылады. 5 млн грн-ға жер дауы қазақстандық дауға ерекше назар аударды. Алаш ұлттық-демократиялық қозғалысынан туған «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында «Жер мәселесі» жеке бөлім болып бөлініп, оның оң шешімін табуына ерекше көңіл бөлінді.

Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін қабылдаған алғашқы құқықтық құжаттар Бейбітшілік және жер туралы декреттер болды. Билік басына келген большевиктер осы құқықтық құжаттар арқылы орыс халқы үшін маңызды саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуге тырысты. Бұл мақсат белгілі бір дәрежеде орындалды. Атап айтқанда, Ресей сияқты шағын өнеркәсібі бар аграрлық империяда жер мәселесі халықтың басым бөлігін құрайтын шаруалардың саяси, әлеуметтік, экономикалық, тіпті құқықтық мәселелерін шешуге мәжбүр болды.

1917 Кеңес Одағы. 25-26 қазанда II съезд қабылдаған «Жер туралы» декретке сәйкес жерге жеке меншік тегін жойылып, оның орнына қоғамдық, мемлекеттік меншік пайда болды. Жер жарлығын орындау барысында шаруалар 150 миллион гривен алды. гектар жер тегін сатып алынды, помещиктерге және буржуазияға жылдық рента т.б. 700 миллион алтын, бұл шығындар. Жер банкіне 3 млрд сом қарыз. олар сомдық алымдардан босатылды, нәтижесінде шаруалардың шығыны 350 миллион гривенді құрады. Қожайын малын, құрал-сайманын алды [4, 24 б].

Бұл жетістіктер Ресейде 1917-1918 жж. көктемде атқарылған іс-шаралардың нәтижесі болды. Бұл жетістіктердің еліміздің Кеңес өкіметі әлі орнамаған аймақтарымен ортақтығы шамалы еді. Сонымен қатар шетелдік интервенция мен азамат соғысы ел аймақтарындағы жер реформасын кейінге қалдырды. Сол кездің өзінде Түркістан мен Қазақстанда жер реформасы созылып, 1921-1922 жж. жүзеге асырылды. Орыс помещигі мен орыс қоғамында крепостнойлық құқықтан толық бөлінбеген шаруалар арасындағы жер қатынастарындағы теңсіздікті жоюға бағытталған саяси қағидалар мен құқықтық-экономикалық нормалар

еліміздің аймақтарына, атап айтқанда, қазақ қоғамына сәйкес келмейтін еді. иелік басым болды. Қалай болғанда да, Қазақстанда жүргізіліп жатқан реформа әлеуметтік және ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып шешім қабылдауды талап етеді. Мәселені нақтылау үшін Қазақстан жерінде жүргізілген аграрлық реформаларды олардың пәні, сипаты мен жүзеге асыру әдістері жағынан бірнеше кезеңге бөліп қарастырған жөн сияқты. 1927 жылы Қазан төңкерісінен кейін большевиктердің Қазақстандағы жер қатынастарына қатысты саясаты аяқталды. Жалпықазақ партиясының VI облыстық конференциясында бірінші болып Ф.Голощекин өз баяндамасында сөз сөйледі. Ол жер саясатының негізгі кезеңдерін дұрыс анықтағанымен, оның мақсаты мен сипатын анықтауда қателескені анық.

Т.Рысқұловтың 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасының ең маңызды нәтижесі. жергілікті халықты қырып-жоюдың аяқталуын қарастырды. Сонымен бірге ол өз қорытындысында реформаның айтарлықтай экономикалық тиімділікке қол жеткізбегенін айтып, оның екі кемшілігін көрсетеді: 1) реформаны ұлттық ұрандармен жүргізу. 2) оның нәтижелерінің экономикалық консолидацияланбауы, реформаның саяси аспектісінің экономикалық мүддеден басым болуы. Осы жерде айта кететін жайт, Т.Рысқұлов сол кездегі биліктің жоғарғы эшелонында қалыптасқан ресми пікірді білдіреді. Расында да, олардың есептеулері бойынша Ресей губернияларындағы сияқты Түркістандағы жер-су реформасы ең алдымен таптық негізде жүргізілуі керек. Дегенмен, жергілікті жұмысшылардың көпшілігі басқаратын «С. Осы маңызды оқиғаны жүзеге асыруға белсене қатысқан Қожанов «жер-су реформасын Түркістандағы революцияға дейін жер саясатында орын алған әділетсіздікті жою құралы деп түсінді. жер-су реформасына таптық қана емес, жалпы халықтық сипат беру бағытында» [5, 52 б.]. Жалпы, 1921-1922 жж. патша өкіметінің саясатындағы әділетсіздікті жойып, отаршылдық езгідегі байырғы халықтардың жер құқығын қалпына келтіру науқанының негізгі қағидасы.Осындай саясат арқылы еңбекші бұқараның сеніміне ие болған большевиктер таптық мүддені төбеге қойды. алдыңғы қатарда. жер реформасының екінші кезеңінің басында тұрды.

Жер реформасының бірінші кезеңінде ауылдық жерлерге байырғы халықтарды қоныстандыруға басымдық берілсе, Ф.Голощекин В.И. Өлкелік партия конференциясы Қазақстандағы қоныстандыру ісін ұлттық негізде емес, таптық негізде жүргізу туралы шешім қабылдады. Оның айтқаны 1926-1927 жылдардағы бір ғана қоғамдық-саяси науқандағы «Кіші Қазан». бұл шабындық пен егістік жерлерді қайта бөлу әрекеті», - деп Т.Омарбеков Голощекин бұл науқанның күштеп ұжымдастыру мен күштеп қоныстандыру әрекеттеріне әкелетінін жоспарлап, болжауға болмайтынын баса айтты» [6, 48 б.]. Революциялық танымға үлкен теориялық жаңалық ретінде үлкен насихатқа негіз болған «Кіші Қазанның» бұл саяси науқанында жерді қоныстандыру екі кезеңмен жүзеге асырылмақшы болды. Бірінші кезекте дайындық жұмыстары жүргізіліп, жоспар соңғы орында орындалды. Екіншіден, елді мекеннің жерін осылайша тыңғылықты дайындаудың астарында өзге ұлт өкілдерін шеттету мүддесі де болды. Бірінші кезекте 49 910 және 23 642 қазақ шаруа қожалығын, ал осы кезеңде тиісінше 49 680 және 20 438 орыс шаруа қожалығын қоныстандыру жоспарлануда.

Жер реформасының екінші кезеңінің нәтижесі мынадай болды: 1927 жылы Қазақстанның 7 ауданында. жайылымдарды қайта бөлу 220 мың шаруашылықта жүргізіліп, барлығы 1 104 509 адам қамтылды. Сырттай қарағанда бұл өте қомақты көрсеткіш болғанымен, ауылдан мықты қолдау таппады. Алайда большевиктер күткен нәтиже қазақ байларын саяси қарсылас ретінде басып-жаншу үшін экономикалық негіз жасай алмады. «Көшпелілер арасында жайылымға сұраныс мал мен оның құрамына байланысты» екенін түсінбеген «Кіші Қазан» теориясының авторы «қазақ байларына қарсы шабуылды малды қайта бөлуден бастау арқылы үлкен қателік жасады. , бірақ, шын мәнінде, шабындықтар мен жайылымдарды қайта бөлуден, отбасыларға тиесілі. Бұл қателік Голощекиннің саясаткер ретіндегі көрегендігін көрсетіп, мемлекет басшысы бола алмайтынына тағы да көз жеткізді. Бірақ, Орталық алдында билікке адалдығын дәлелдеу үшін ол өзінің «теориялық» қызметін бір жаққа тастап, іс жүзінде батыл әрекеттерге барды.

Бұл кезең экономикалық тұрғыдан тиімді болмаса да, саяси жағынан өте табысты болды. 1926-1927 жж. гүлденген тапты жою мәселесін революциялық мәжбүрлеу арқылы шешуді жақтаған қазақ коммунистерінің саны артты. Мысалы, «1926. Облыстық партия комитетінің 3 пленумында қызу пікірталас тудырған сөзінде О.Жандосов ұлт ішіндегі таптық мәселелерді шешуге барынша көңіл бөлу қажеттігін айтып, елдегі байлармен күресуді ұсынды. Қазақ ауылы тек бейбіт экономикалық әдістермен ғана емес, саяси мәжбүрлеумен де [7, 23 б.] Қазақ қоғамында бұл бағытты қолдаушылар, байлардың зорлығымен бірге қалдықтарды құтқарады дегендер көп болды. феодалдық рулық-патриархалдық қатынастардың.

Партия ұйымдары егістік жерлерді бөлуді ауыл тұрғындарының өздері ұйымдастырып, олардың ұсыныстарының арқасында мәселе шешілді деп, ауылдық кеңестер мен Қосшы кәсіподақтарының қарауындағы жерлерді бөлу туралы даулы мәселені көтеріп, зорлық-зомбылық саясатын жасыруға тырысты. және шешімдер. Олар күткендей, мұндай тәсіл ауылдағы таптық қақтығысты ушықтырады. Содан бері бұл шараны жүзеге асыруда кедейлердің таптық санасын ояту мақсатында орасан зор үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Осы мақсатта Қазақстан үкіметі арнайы тапсырмамен ауылдарға 200 жауапты офицерді, басқа жедел органдардан 700 адамды жауынгерлік бөлімдерге, 5420 адамды ауылдарға жіберді [8, 102 б.].

1928 жылы 4 наурызда БҰҰ-ның осы қаулысы негізінде республикалық билік пен үкімет «Қазақстан Республикасында жер беру және жер пайдалануды реттеу тәртібі туралы» арнайы қаулы қабылдады. Онда жер бөлуге байланысты қоныстанушылар артықшылығы туралы тармақ жойылып, жер жетіспеген жағдайда «ұлттық ерекшеліктерге қарамастан ең алдымен ауқатты таптарды көшіру» ұсынылды. Бұл Қытай Халық Республикасы Орталық Комитетінің қаулысының тек қазақтарға қатысты екенін аңғартқандай болғанымен, «еуропалық қоныстанушыларды... ең алдымен алыстан емес, артық жерге орналастыру мүддесі де түрткі болды. жақын ауылшаруашылық аймақтарында».

Бұл шешім Қазақстандағы аграрлық мәселені большевиктік озбырлықпен, таптық ымырасыздықпен және басқарудың әкімшілік әдістерімен қатаң түрде шешудің бастамасы болды. Осылайша, орталық және республикалық атқарушы билік органдарының қаулылары мен шешімдерінде жерге орналастырудағы ұлттық мүддеге таптық мүдделер ықпалын тигізе берді. 1928 жылы 29 наурызда қабылданған қаулыларында БҰҰ қазақ үкіметінен шетелдіктерді қоныстандыруды талап етіп, одан кейінгі оқиғаларда Бүкілодақтық есеп комиссиясының арнайы экспедициясы қазақ жерінде жер қорын құрып, жер қойнауына жол ашты. жаңадан келгендердің легі. Қоныстанудың осы жаңа деңгейін реттеу үшін Қазақстан ауылшаруашылық халкомының құрамында республикалық елді мекен басқармасы құрылды [9, 18 б.].

Патша заманында қазақ жерін басып алуға қасақана әрекеттер жасаған, отарлау саясатын жүргізу міндетін алған бұл мекеме Қызыл Армия атын жамылғанымен, кеңестік жағдайда да отарлау құралы болып қала берді. пролетарлық интернационализмнің ыстық ұрандары. Мәселен, алғашқы бесжылдықта қоныс аудару қоры 8 миллион 776 мың гектар жерді қамтып, 489,5 мың адамды немесе 97,9 мың отбасын басқа елдерден, 100 мың адамды немесе 20 мың отбасын қазақтардан көшіру жоспарланған.

Қазақстанда жер мәселесі әрқашан ресми мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігі болып табылады. Қоғамның тұрақтылығы, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тіпті өмір сүру деңгейі осы ең маңызды мәселені қалай шешуге тікелей байланысты болды. Өкініштісі, жер мәселесінің қашанда күшпен шешілуі бұл саясатта қазақ халқының ұтқаннан гөрі ұтылғанын көрсетеді.

Бүкіл билікті, әсіресе оның жоғарғы басшылығын өз қолына алған большевиктер партиясы кеңес қоғамындағы ең парасатты партия атағына лайық болды. Олар осы рөлмен шектелмей, жаңадан құрылған бүкіл социалистік жүйенің өзегіне айналды. Осылайша, мемлекет өмірінің кез келген мәселесі бойынша түпкілікті шешім қабылдайтын мемлекеттік құрылымға айналған Коммунистік партия ең басынан бастап, негізі қаланған алғашқы сәттен

бастап кеңестік мемлекет қызметі мен ұйымшылдықтың бастапқы принциптерін бұзды [10, б. 19].

РКФСР Қылмыстық кодексінің он тарауы «Рулық өмірдің қалдықтары болып табылатын қылмыстар» деп аталды. Бұл бапты Кодекске енгізудегі мақсат – славян емес халықтардың мәдени дәстүрлерін жою, олардың ұлттық ағымдар төңірегінде бірігуіне жол бермеу, басқаларға зиян келтіре отырып, бір тіл мен мәдениетке басымдық беру болды.

Осы қосымша бөлімді енгізе отырып, мемлекет басшылары ғасырлар бойы қалыптасып, Шығыс халықтарының менталитетінде берік орын алып келе жатқан көп әйел алу, бопсалау, қанжығалау сияқты дәстүрлі қоғамның белгілерін айыптауды көздеп отыр. рушылдықты жоюдың сылтауы. Бұл құқықтық нормалар мәдени саясаттың өзегіне айналып, қалыптасып келе жатқан қазақ қоғамындағы рухани процестерге орасан зор әсер етті [11, 22 б.]. Елімізде қылмыстық заңнаманың одан әрі дамуы 20 ғасырдың 30-шы жылдарының бірінші жартысында басталды. Бұл кезеңде мемлекеттік органдардың практикалық қызметі пролетариат диктатурасы ешбір заңмен реттелмейді деген лениндік ережені толық жүзеге асыруымен ерекшеленді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рыскулов Т.Р. Революция и коренное население Туркестана. Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов / С предислов. автора. 1917-1919 г.г. – Ташкент, 1925. - Ч. 1. – 218 с.
2. Сәдуақасұлы Смағұл. Қазақстанды қалай құрған жөн? // Қазақстан коммунисті. - 1991. - №5. - 81-87-бб.
3. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. - Алматы: «Санат», 1997. - 320 б.
4. Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық – Алматы: Ш. Уәлиханов атындағы ТжЭ институты, 1992. – 36-б.
5. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағлымы не дейді? — Алматы: Ана тілі, 1993. - 208 б.
6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. - Алматы: Өнер, 2003. - 552 б.
7. Қуандық Е.С. Қазақстандағы Кіші Октябрь бағыты: барысы және салдары: т.ғ.д. ... дисс. автореф. - Алматы, 2004. - 56-б.
8. Халидуллин Ғ.Қ. Кеңестік биліктің қазақ шаруаларына қатысты аграрлық саясаты (1917-1940 жж.): оқу құралы. – Алматы: Комплекс, 2007 -154 б.
9. Әбілдаев Н.С. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы суландыру ісі және суармалы жерлерді игеру тарихы.: Т.ғ.к. ... дисс. авторефераты, - Алматы, 2000. - 29 б.
10. Байқадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардың қарсыласу қозғалысы (1928-1932 жылдар):. Т.ғ.к. ... дисс. авторефераты. - Алматы, 2001. -29 б.
11. Сантаева К.Т. Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі және оның ауыр салдарлары (Оңтүстік Қазақстан материалдары негізінде 1925-1935 жж.):. Т.ғ.к. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2001. - 32 б.

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МЕЖЕЛЕУ КЕЗІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТҰТАСТЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Серікбаев Е.Қ. - т.ғ.к., доцент, Алдаберген А.Е. – магистрант
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. XX ғасыр елдің саяси құрылымындағы терең өзгерістермен, езілген халықтардан білімді азаматтардың шығуымен ерекшеленді. Бұл зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мемлекетті қалпына келтіру жөніндегі қызметі ұлттық-территориялық межелеу кезеңінде жаңа серпін алды. Бұл мәселеде қазақ зиялылары мен отаршылдардың пікірлері бір бірімен келіспеді. Ұлттық-территориялық тұтастықты қалпына келтіруге тырысқан ұлттық интеллигенцияға қарсы түрлі қорқыту әдістері кеңінен қолданылды. Ерекшелігі – қазақ зиялыларының ұлттық-территориялық межелеудегі іс-әрекеті ұлттық мүддені бұзбау, оны барынша ескеру үшін ұйымдасқан әрі жүйелі сипат алуында.

Аннотация. Начало XX века ознаменовалось не только глубокими изменениями в политическом устройстве страны, но и появлением большого количества граждан из числа угнетенных национальностей. Деятельность представителей этой интеллигенции по восстановлению национальной государственности приобрела новые темпы в ходе национально-территориального разграничения. Взгляды казахской интеллигенции и колонизаторов в этом вопросе не совпадали. Широко применялись различные методы запугивания против национальной интеллигенции, пытавшейся восстановить национально-территориальную целостность. Одной из особенностей является то, что деятельность казахской интеллигенции становится все более организованной и системной в вопросе неутрапации и максимального учета национальных интересов в ходе национально-территориального разграничения.

Annotation. The beginning of the twentieth century was marked not only by profound changes in the political structure of the country, but also by the emergence of a large number of citizens from among the oppressed nationalities. The activity of representatives of this intelligentsia to restore national statehood has gained new momentum in the course of national-territorial delimitation. The views of the Kazakh intelligentsia and the colonialists on this issue did not coincide. Various methods of intimidation were widely used against the national intelligentsia, who tried to restore national-territorial integrity. One of the features is that the activity of the Kazakh intelligentsia is becoming more organized and systematic in the issue of non-confrontation and maximum consideration of national interests during the national-territorial delimitation.

Кілт сөздер. Ұлттық-территориялық межелеу, Алаш қайраткерлері, автономия, революциялық комитет, жер туралы декрет.

Қазақтардың орныққан территориялық тұтастығын қалыптастыру міндеті XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметінің негізгі өзегіне айналды. Бұл үшін жұмыстарында түрлі кедергілер жасаған большевиктер өздеріне дейінгі қалыптасқан саяси жүйені түбегейлі өзгерткенімен, патша Ресейден мұраға қалған отарлау саясатын белсенді түрде жалғастыруды көздегені анық. 19 ғасырда өзінің шыңына жеткен отарлау саясаты 20 ғасырдың басындағы саяси жағдайға байланысты большевиктердің ықпалымен жаңа сипат ала бастады. Бұл жылдар еліміздің саяси құрылымындағы терең өзгерістермен қатар, езілген халықтардан білімді азаматтардың көптеп шығуымен ерекшеленді. Бұл зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіру жөніндегі қызметі ұлттық-территориялық межелеу кезеңінде жаңа серпін алды. Алайда 20 ғасырдың басындағы ұлттық-территориялық межелеу мәселесі біртұтас шешімге әкелмей, әртүрлі бағыттағы көзқарастар негізінде қалыптасты. Бұл мәселеде де қазақ зиялылары отарлаушылардың пікірімен келіспеді. Әрине, бұл өз кезегінде күрделі мәселенің шешімін кешіктірді. Ұлттық-

территориялық тұтастықты қалпына келтіруге тырысқан ұлттық интеллигенцияға қарсы түрлі қорқыту әдістері кеңінен қолданылды. Біздің ойымызша, мұндай әдістер ұлттық зиялы қауымның мақсатқа жету жолындағы қызметіне тың серпін береді. Ерекшелігі – ұлттық-территориялық межелеу барысында ұлттық мүддені аяққа тапталмай, оны барынша ескеру үшін қазақ зиялыларының қызметі ұйымшылдықпен, жүйелі сипатқа ие болды. Өйткені даулы жерлерді қазақстандық ету мақсатында айтылып жатқан түрлі пікірлер де, ұйымдастырылған түрлі съездер мен іс-шаралар да соның айқын дәлелі.

Қазақ жерінің тұтастығы мәселесін алғаш рет 20 ғасырдың басында Пет-Алаш қайраткерлері көтерді. Алайда, «Алаш» партиясының одан әрі тарихы немесе большевиктер тарапынан жабылуы ұлттық зиялы қауымның бұл мәселедегі жұмысына да кедергі келтірді. Алайда, Алаш қайраткерлерінің көтерген мәселелері, яғни қазақ елінің тұтастығы тарихи көзқарасқа негізделді, оның басқа елдермен шекаралық бөлінуі айқындалды. 1917 жылы 5 желтоқсанда Орынбор қаласында «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясы өкілдерінің ұйымдастыруымен екінші жалпықазақ съезі ашылды. Съезде қаралған басты мәселе мемлекетті ұлттық автономия түрінде жүзеге асыру болды. Съезд қаулысында келесідей шекаралық бөлініс қарастырылған: Бөкей-Ел, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы қазақ уездері және Әмудария уезі; Транскаспий өңірі мен Алтай губерниясындағы көршілес елдердің жері бір, негізгі қазақ-қырғыз халқы, қаны бір, тұрмысы бір, тілі бір, сондықтан ұлттық-территориялық автономия құрылуы керек [1, Б.22].

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қазақстанның аумақтық тұтастығын қалыптастыру мәселесі Қазақ Кеңестік Социалистік Автономиялық Республикасының құрылуымен байланысты. Әрине, бұл автономияның аумағы қазақтар ерте заманнан қоныстанған тайпалық қоныстардың жиынтығынан тұруы керек. Бірақ патшалық Ресей тұсында жүргізілген әкімшілік реформалардың нәтижесінде қазақ жері бытыраңқы болғаны белгілі. Мысалы, Ақмола және Семей облыстары Сібір революциялық комитетіне бағынса, Жетісу мен Сырдария облыстары әлі 1918 жылы құрылған Түркістан АКСР-нің құрамында болды. Қостанай ауданы Челябинь облыстық әкімшілігінің және Қазақстанның батыс бөлігінің құрамында болды. Астрахань губерниясының құрамында болды. Бұл аймақтарды бір орталыққа біріктіру үшін «Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет туралы» қаулы аясында қабылданған уақытша ереженің маңызы зор. Себебі, қазақ жерін басқару туралы уақытша ереже аталған облыстарды Қазақ ревкомының құрамына қайта қосуды көздеді.

«Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет туралы уақытша ереженің» ұлттық межелеу туралы талаптары Ш.Элиава басқарған түрік комиссиясы да алдына жаңа міндеттер қойды. Жоғарыда айтылғандай, билік үшін күрес барысында ұлттық межелеу процесі жүрді. Мұның бір себебі азамат соғысы кезіндегі қақтығыстар болуы мүмкін, бірақ 1919 жылы ұлттық жағдайға байланысты кең конференция болды [2, Б.108]. Сонымен бірге осы кеңейтілген мәжілісте «Кеңес және кеңестік емес белсенділердің» конференциясын шақыру туралы шешім қабылданды. Бұл конференция Ақтөбеде 1920 жылдың 8-11 қаңтары аралығында өтеді. Бұл конференцияға Қазақстанның түкпір-түкпірінен және басқа республикалардан өкілдер қатысады. Конференция барысында Қазақстан үшін Кеңестік автономия құру және қазақ жерлерін қосып алуды қолдау және алдын ала келіссөздерден кейін жоғарыда аталған облыстарды автономия құрамына енгізу көзделді.

Ақтөбе конференциясына қатысқан халық қайраткерлерінің қызметімен қатар, осы конференцияға өз тілегін хат арқылы жолдаған Т.Рысқұловтың еңбегін де атап өткен жөн. Конференция шешімдерінің қазақ халқының тарихында, оның мемлекеттілігін қалыптастыруда алатын орны ерекше екенін баяндаған Т.Рысқұлов конференцияға қатысушыларға белгілі талаптар қояды. Атап айтқанда, Сырдария облысы, Жизак уезінің бір бөлігі және бүкіл Жетісу облысы Қазақ автономиясының құрамына енуі, ал Ташкент қаласы автономияның астанасы болып танылуы тиіс еді. Т.Рысқұловтың ұлттық межеге қатысты бұл ескертулерінің маңызы зор екені даусыз. Осы өзекті мәселелермен қатар, Т.Рысқұловтың

хатында өңірдегі әлеуметтік шиеленіс, т.б. қоныс аударуы және қазақ жеріндегі жергілікті ұлттың орыс шаруаларымен қарым-қатынасы. Ташкент қаласы туралы бұл пікірді кейіннен С.Қожанов айтып, өзі де көтерген. С.Қожановтың айтуынша, Ташкент облысында қазақтар мен ұлыстар 61,5%, өзбектер мен сарттар 26,6% құрайды. Мырзашөл ауданында қазақтардың 40 пайызы тұратынын айта келіп, С.Қожанов та Қазақ Республикасының нақты орталығы Ташкент болуы керек деген тұжырым жасайды.

Қазақ автономиясының құрамында болуы тиіс Орал облысы сияқты бірнеше облыстың мәселесі ұзаққа созылды. Олардың қатарында Қостанай облысын атауға болады. Жоғарыда айтқанымыздай, қазақ жері, сірә, Челябин губерниясының қарамағында қалды. 1919 жылғы 27 тамыздағы «Сібір ревкомын құру туралы» қаулы бойынша Қостанай облысы Челябин губерниясының құрамына енді [3, Б.89]. Бірақ, Қазревком құрылғаннан бері Қостанай облыстық атқару комитеті ұлттық ерекшеліктерге байланысты қазақ және орыс болып екіге бөлінді. Бұл секциялардың жұмыс тәртібінің де өзіндік ерекшеліктері болды.

Қазревком Орталық Комитетке Қостанай уезінің мәселесін шешу туралы жеделхат жібереді. Владимирскийге жіберілді. Соңғы жеделхаттың мазмұнында Қостанай уезін Қазақ автономиясының құрамында қалдыру туралы да ұсыныс айтылды. Қазақ автономиясын башқұрттармен біріктіру мәселесі Мәжілісте талқыланды, бірақ ол қолдау таппады. Сонымен қатар, алдағы уақытта бұл республикалар арасындағы шекара мәселесін арнайы комиссияның көмегімен шешу керек. М.Сералин арнайы комиссия жұмысы алдында Челябин губерниясына жіберілді. Бұл мәселе бойынша келіссөздер жүргізіліп, оның нәтижелері 1920 жылдың 27 наурызы мен 7 сәуірі аралығында Қазревкомның мәжілісінде талқыланды. Қазревкомның белсенді әрекет етуіне 1920 жылы ақпанда М.В.Фрунзеге В.И.Ленинге жолдаған телеграмма себеп болды. Түрік комиссиясы мүшесінің жеделхатының негізгі мазмұны Қостанай облысын қазақтарға беру керек еді. Сондықтан 1920 жылы тамызда Мәскеуде өткен жиында қатысушылар Қазревком жағында болды. Бірақ мұндай шиеленісті мәселенің шешімі РКФСР Ұлттар және Ішкі істер халық комиссариатына берілді. Осындай қарама-қайшы хабарлардың салдарынан 1920 жылғы 26 тамыздағы Қазақ АССР-ін құру туралы декрет негізінде Қостанай облысы Қазақ автономиясына берілді. Ал 1921 жылы 21 сәуірде Қостанай облысы Қазақ автономиясына берілді. Қазақ автономиясы [4, 11 б]. Сөйтіп, құнарлы жерлері бар бүкіл Қостанай губерниясы қазақтардың қол астына өтті. Осы жылдары Қостанай жерінің Қазақ автономиясына өтуінің тарихи маңызы зор болды. Қазақ жерінде егіншілікке қолайлы аймақтың болуы көршілес Торғай өңірі сияқты облыстарды астықпен қамтамасыз ету, дәстүрлі мемлекеттің тұтастығын қалпына келтіру тұрғысынан өте маңызды саналды. Дегенмен, Қостанайдағы саяси-экономикалық жағдайға қатысты Смағұл Сәдуақасов өзінің «Қостанай-Торғай» мақаласында осы өңірдің саяси-экономикалық жағдайына баға берді [5, Б.61]. Мәселен, «Қостанай өлкесінің қазақтары саны жағынан орыстармен тең емес, қостанайлық қазақтардың құқықтары мен бостандықтары бұрынғыдан кем. Істің басында қазақ жоқ деп айта аламыз. Барлық орыстар. ...Олардың істегені – зорлық-зомбылық, азаптау, қыру, қирату. Осы орайда Смағұл Сәдуақасовтың «Сібірдегі Қырғызстан туралы» мақаласы шығады. Бұл мақалада автор мынадай мәліметтерді келтіреді: «Сібір ревкомының мәліметі бойынша бұл екі облыс Қазақстанға қосылуға әлі дайын емес шығар. Төңірегі бар мал бар, адам бар, тері-терісі бар, шөп-шаламы бар, таразыдан кететін басқа да сұмдықтар бар – олардың уақыты жоқ сияқты. 1-күніне дейін бітіру»[6, Б.57]. Олай болса, С.Сәдуақасовтың берген мәліметіне қарағанда, жергілікті қазақтарды тонау келісілген уақытқа дейін жалғасты деп түсінуге болады.

1920 жылы 17 тамызда В.И. Лениннің қатысуымен Халық Комиссарлар Кеңесінің отырысы өтіп, оған Әлімхан Ермеков қатысты. Қазақ автономиясы мәселесі бойынша Ә.Ермековтің баяндамасында Ақмола, Семей облыстарының жерлері қазақ жері екені жан-жақты дәлелденген. Осы жиында және 24 тамызда ҚазАКСР-ді құру туралы қаулы жобасы екінші рет талқыланып, «Қазақ автономиялық кеңесі туралы» қаулы Ақмола және Семей облыстарының көптен бері шешілмей келе жатқан мәселесін түпкілікті шешеді. Социалистік Республикасы» 26 тамыз. Жарлықта:

- Семей облысына мыналар кіреді: Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы аудандары;

- Ақмола облысының құрамында: Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл уездері және Омбы уезінің бір бөлігі ҚазАКСР-ға берілді [7, Б.45]. Бұл жарлықтың Ақмола мен Семей облыстарын қайтаруда тарихи маңызы зор болғаны сөзсіз. Алайда қаулы бойынша бұл облыстар бірден ҚазАҚСР құрамына кірген жоқ. Бұл, ең алдымен, Қазревкомның әлсіздігінен және керісінше, Сібір ревкомының салыстырмалы күштілігінен болуы мүмкін. Сондықтан бұл облыстар Сібір ревкомының құрамына уақытша енгізілді. Сондықтан құрылған ҚазАКСР-ның саяси беделін көтеру мақсатында 1920 жылы 4-12 қазанда Орынборда өткен құрылтай съезінде «ҚазАКСР-дегі Кеңес өкіметінің құрылымы туралы» қаулы қабылданды. Біздіңше, бұл декрет саяси билікті жоғарыда аталған Сібір ревкомымен теңестіруге немесе Қазақ АКСР билігін нығайтуға бағытталған. Нәтижесінде ҚазАКСР ОСК құрылады. комитетінің төрағасы ретінде С. Мендешов бекітті. Ал Р.Радус-Зенкович Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болып бекітілді. Саяси құрылымдағы мұндай өзгерістер, сөзсіз, ҚазАҚСР-ның аумақтық тұтастығына қатысты шешімдердің орындалуын тездетіп, ҚазАҚСР-дағы билік құрылымдарын күшейтті [8, 83 б.]. 1921 жылғы 4 мамырдағы аумақтық тұтастықты қалыпқа келтіру жұмыстарын жүргізген Төтенше өкілетті комиссияның отырысы осы істерді қорытындылауға арналды. Атап айтқанда, Омби провинциясынан алынған барлық жабдықтар, құжаттар мен мекемелер туралы ақпарат талқыланып, мақұлданды. Поштаны, сигнализаторларды, тіпті құрал-жабдықтарды тарату кеңінен талқыланды. Сондықтан басшылық қазақ автономиясының территориясын ғана емес, барлық қажетті құрал-жабдықтарын түгендеуге ерекше көңіл бөлді. Әрине, бұл қалыптасып келе жатқан республика үшін үлкен маңызға ие. Ал осыны сезініп, түпкілікті жүзеге асыруды өз қолдарына алған халық басшыларының іс-әрекеттерінен олардың бұл мәселеге қаншалықты көңіл бөлгенін аңғару керек еді. Осындай тынымсыз еңбектің нәтижесінде 1921 жылдың ортасында Ақмола және Семей облыстары Қазақ АКСР-інің құрамына енді.

Омбы облысына келсек, Қазақ АКСР мен Сібір ревкомы арасында аумақтық тұтастық туралы келіссөздер жүргізілді. БОАС және РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қазақ АКСР-ін құру туралы» декретіне сәйкес Омбы облысының жерлері Қазақ АКСР-і мен Сібір ревкомы арасында бөлінді. Өзара аумақтық бөлініске келетін болсақ, 1921 жылы 4 қаңтарда ҚазАКСР мен Сібір ревкомының арнайы құрылған комиссиялары алдын ала дайындаған аумақтық бөлініс туралы нұсқаулықтармен танысу жұмыстары басталды. Әрине, 20-ғасырдың басындағы аумақтық бөлу келіссөздерінен байқағанымыз, Ресейдің негізгі қазақ жерлеріне деген қызығушылығы артып, тіпті бұл жерлерді орыстардың резиденциясы ретінде заңдастыруға тырысты. Омбы аймағына қатысты келіссөздер де осы бағытта өрбіді.

Қазақтарға тиесілі жерлерді Омбыға беруден бас тартқан Сібір революциялық комитеті мүшелерінің әрекетімен келіспейтін ҚазАКСР мүшелері де батыл әрекеттерге барды. Екі тараптың өтініші бойынша ВОАС жанынан Әкімшілік комиссия құрылып, екі тарап арасында Омби жерін бөлу бойынша келіссөздер жүргізілетін болады. Бұл келіссөздер 1921 жылғы 10 маусымдағы шешіммен бекітілді [9, 6 б.]. Шешім бойынша Омби жері екіге бөлінеді. Омбы жерінің оңтүстік бөлігі ҚазАКСР-ға, ал солтүстік бөлігі Сібір ревкомына бекітілген болып шықты. Бірақ келісім бойынша Қазақ автономиясына өтуі тиіс Есілкөл стансасы мен оған тиесілі он болыс Сібір ревкомының құрамында қалды. Осы бағытта еңбек еткен ұлт зиялыларының талпынысы нәтижесіз болып, аталған мүлікті қайтару мүмкін емес болып шықты.

Қазақ КСР-нің аумақтық тұтастығын қалпына келтіру процесі кейінге қалдырылды. Қиындықтар тек қазаққа тиесілі жерлерді қайтарудан емес, өзімізге тиесілі жерлерді сақтап қалудан туындады. Ол республиканың бірінші басшысы болды. Бұл Голощекин тұсында қатты байқалды. Атап айтқанда, Елек ауданын Ақтөбе облысынан Орынбор аймағына беру туралы шешім қабылданды. Бұл шешімнің тұжырымдары жергілікті ұлттық зиялы қауымның наразылығын тудырып, БҰҰ шешімі қызу пікірталас тудырғаны сөзсіз. Осы орайда Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н.Нұрмақов, ҚЛА төрағасы Ж.Мыңбаев,

Қазақ партиясының облыстық комитетінің бюро мүшесі С.Қожанов және т.б. ұлт қайраткерлері өткір пікірлерін білдіріп, бұл шешімді мемлекет тұтастығына қатер ретінде айыптады. ВОАС мүшелері, тіпті Ф.И. Голощекин Елек уезінің Орынбор губерниясына қосылуын ұлттық себептермен емес, ең алдымен экономикалық себептермен байланыстырды. Әрине, қазақ жерінің бастапқы автономиясының құрамында қалуды көздеген ұлт қайраткерлерінің әрекеті Ф.И. Голощекин үшін бұл тар көзқарас пен ұлтшылдықтың көрінісі ретінде бағаланды. Осы тұрғыдан алғанда Т.Лаут Рысқұлов қазақ ауылындағы саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайға қатысты және «қазақ ұлтшылдары» Ф.И. Голощекин және басқа да шовинистер большевиктердің ұстанымдарын анықтады. Т.Рысқұлов қазақ жерінде ауыр да азапты күнді тек қазақ елі ғана бастан кешіріп жатқанын айта келе, қазақтың мұңын, мұңын айтқандардың өзін «ұлтшыл» деп атайтынын көрсетті [10, 91 б.]. Әрине, қазақ еліндегі әлеуметтік-экономикалық дағдарыс туралы ұлттық зиялы қауымның пікірі большевиктер үшін жағымсыз болды. Бұл олардың түптеп келгенде Достастық емес, отаршыл ел екенін көрсетті. Ендеше, большевиктер биліктің келісімімен қабылдаған түрлі декреттерде ұранға айналған ұлттардың өзін-өзі басқаруы мен ұлттар достастығы мәселесінің сөз жүзінде ғана жүзеге асып жатқанының тағы бір дәлелі.

ҚазАКСР территориялық тұтастығын қалыптастырудағы тағы бір өзекті мәселе Жетісу және Сырдария облыстары болды. Бұл аймақтар патша жүргізген әкімшілік реформа нәтижесінде Түркістан уәлаятының құрамына енгені белгілі. 1922 жылы 22 наурызда Ташкентте Жетісу мен Сырдария облыстары мәселесіне арналған жиын өтті. Бұл жиынға Түркістан Орталық Атқару Комитеті мен қазақ зиялыларының өкілдері қатысты. Жетісу мен Сырдария облыстарының Қазақстанға қосылуын жақтаған қайраткерлердің қатарында Смағұл Сәдуақасов болды. Сіздің "Келісімшарт керек пе?" Ол өзінің арнайы мақаласында Сырдария мен Жетісу облыстарының Қазақстанның құрамына енуі керектігін барынша дәлелдеуге тырысады. С.Сәдуақасов өз мақаласында бұл аймақтардың қазақтардікі екенін және келешекте жылдар бойы қалыптасқан саяси және экономикалық-әлеуметтік өмір ерекшеліктерінің сайып келгенде біртұтас болып келетінін түсіндіруге тырысады [11, б. 23]. Алайда 1924 жылы бұл салалар туралы дауға толы пікірлер тұжырымдалған. Биыл Орталық Азия республикаларында ұлттық-территориялық межелеу жүргізіліп, Жетісу мен Сырдария облыстары ҚазАКСР құрамына кіреді. Әрине, бүгінгі таңда осы ежелгі қазақ жерлерін Қазақ АССР-іне қайтару мәселесі оңай әрі тез шешіліп жатқаны да шындық. Әйтсе де, осынау даулы пікір алмасулар мен даулы мәселелердің шешімін іздеген Мәжіліс бұл өңірлерді қайтару да оңайға соқпағанын дәлелдеп отыр.

1924 жылы 10 наурызда Ташкентте осы мәселені шешуге арналған жиын өтті. Жиын барысында Түркістан ҚЛП Орталық Комитетінің хатшысы А.Рахымбаев баяндама жасап, Орта Азия республикаларының шекарасын белгілеу болмай қоймайтын құбылыс және бұл дұрыс деген қорытындыға келді. Өз кезегінде Н.Айтақов, С.Асфендияров қызу қолдау тапты.

Алайда мұндай аумақтық межелеуге наразылығын білдірген қайраткерлер де болды. Солардың ішінде түркі халықтарының бірлігін жақтаған қайраткерлердің бірі Сұлтанбек Қожанов болды. Сұлтанбек Қожанов Рас Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы ретінде Орта Азия республикаларын ұлттық-территориялық межелеуге белсене қатысады. С.Қожановтың осы саладағы негізгі қоғамдық-саяси қызметіне назар аударатын болсақ, оның Орталық Азия халықтарының ұлттық-территориялық бөлінуі үшін үлкен жауапкершілікті өз мойнына алғаны белгілі болады. Бұл әсіресе Тәжік автономиясы мәселесінде айқын көрінеді. Сонымен бірге, осы ұлттық-территориялық межелеу кезінде тәуелсіз өзбек республикасын құру мәселесі көтерілгенде Сырдария мен Жетісу облыстарының басқа республиканың құрамына кірмеуіне баса назар аударды [12, 41 б.]. С. Қожановтың пікірінше, Орталық Азиядағы түркі елдері бірігіп, Орталық Азия Федерациясын құруы керек. Бұған негіз ретінде С. Қожанов қазақтарға жататын Жетісу мен Сырдария облыстары әлі күнге дейін Орталық Азия мемлекеттерімен тығыз байланыста екеніне тоқталды. Біздіңше, халық көсемінің бұл пікірі, әрине, Т.Рысқұловтікі болса керек, ол түркі халықтарын біріктіруді көздесе керек. Алайда бұл идеяға большевиктер әуел бастан қарсы

болғаны белгілі. Сондықтан 1924 жылы 17 тамызда Орта Азия республикаларын межелеу жөніндегі өлкелік комиссия да Қожанов ұсынған идеяға қарсы шықты.

1924 жылы 10 наурызда С.Қожанов сөз сөйлеп, Орта Азияның экономикалық жағынан ғана емес, саяси-әкімшілік жағынан да біртұтас федерацияға айналуы керек және бұл федерация әр халықтың қажеттіліктеріне, тұрмыс-тіршілігіне, құрылымына сай құрылуы керек деген мәселені көтерді. . . Әрине, мұндай пікірлерден кейін С.Қожановты қазақ автономиясын қаламаған адам деуге болмайды. Біздіңше, С.Түрік Қожан халықтарының әрқайсысы егемендікке лайық. Тек егемендік алу үшін түрік елдері бірлесіп әрекет ету керек еді. Өйткені патша заманынан бері қанауға ұшыраған халықтың аз уақытта өзін-өзі басқаруы қиын. Сондықтан С.Қожанов мұндай саяси ұстанымға ерекше мән беруге мәжбүр болды. «Қырғызстан (Қазақстан) территориясын Түркістан АКСР-іне біріктіру және Орталық Азияны ұлттық-мемлекеттік мәселе негізінде біріктіру туралы» құжатта Орта Азия республикаларының аумақтық шекарасын белгілеудің маңыздылығы атап өтілген. " . Атап айтқанда, бірінші мәселе ретінде Орталық Азияны межелеу жөніндегі іс ұлттық деңгейде бірқатар қарсылықтар мен даулар туғызғанымен, оның болмай қоймайтын құқықтық құбылыс екені баса айтылады. Сонымен қатар, аумақтық межелеу үш негізгі қағида бойынша жүргізілуі керектігі айтылды. Бұл принциптер келесідей жіктеледі:

- ауданның табиғи-тарихи жағдайларының біркелкілігі;
- оның экономикалық сипаттамаларының біртектілігі;
- халықтың ұлттық-мәдени және тұрмыстық жағдайларының біртектілігі [13, Б.97].

Сөйтіп, Орта Азия республикаларын ұлттық негізде аумақтық межелеудің болмай қоймайтынына көзі жеткен ұлттық зиялы қауым өздерінің болашақтағы қоғамдық-саяси қызметін қазақ халқының мүдделерімен үйлестіре бастады. Ең маңызды мәселе – Ақтөбе, Ақмола, Ақмешіт, Әулиеата, Семей, Шымкент, Орынбор қалалары. Оның мәні басты қала – ҚазАҚСР астанасында болды. Нәтижесінде Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің шешімімен астана Орынбордан Ақмешітке көшірілді. 1925 жылы сәуірде ҚазҰАҚ-ның бесінші съезі болды. Әрине, ұлттық-территориялық межелеудің негізгі мәселелері көтерілмесе де, бұл съезд қазақ елінің астанасының атауын Қызылорда деп өзгертіп, ұлттың тарихи атауын қайта енгізді, т.б. Қазақ сөзі [14, Б.81].

Қазан төңкерісі қазақ еліндегі шиеленісті саяси жағдайдың басы болды. Большевиктердің билікке келісімімен қабылдаған жарлықтары бір қарағанда патша өкіметінің отаршылдық саясатын жоққа шығару және ұлттардың өзін-өзі басқару құқығын қалпына келтіру сияқты көрінді. Алайда қабылданған қаулылар большевиктердің мүддесі үшін ғана жүзеге асырылды. Кейінірек ұлттық өзін-өзі басқару принципі автономия түрінде жүзеге асырылғанымен, автономиядағы билік пен автономия құрылымы ұлттық мүддеге негізделмеді. Сондықтан патшалық Ресейдегі отарлау саясаты басқа бағытта жүргізілді деуге толық негіз бар.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметін тек большевиктер бақылап отырды десек қателеспейміз. Ұлттық және түрікшіл қайраткерлеріміздің қоғамдық-саяси қызметі большевиктердің қол астындағы аймақтарда ғана болмағаны белгілі. Мұстафа Шоқай осындай ерекше қарсылық әрекетін басқарды. Мұстафа Шоқай эмиграциясынан кейін Түркістан ұлттық мемлекеті мәселесі халықаралық сипат алып, басым саяси қозғалысқа айналды. Бұл кісінің большевиктердің қысымынан әлдеқайда тәуелсіз қызметі бүгінде арнайы зерттеу нысанына айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Әбжанов Х.М. Азаттық тарихы және зерттеу методологиясы // Қазақстан мұрағаттары. – 2010. – №4 (16). – Б. 20-26.
- 2.Қаражан Қ.С. Қазақ зиялыларының кеңестік тоталитарлық биліктің қалыптасу тұсындағы қазақтардың автономиясын алу жолындағы күресі // «Бекмаханов оқулары» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – Б. 107-110.

3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-словарь, 2001. – 369 б.
4. Асылбеков М.Х. Политические взгляды А. Букейханова // Материалы международной научной конференции «Алаш-Орда и проблемы казахской государственности и культуры». – Алматы: Жеруық, 2009. – С. 8-13.
5. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. – 404 б.
6. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII - XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
7. Аманжолова Д.А. Алаш исторический смысл демократического выбора. – Алматы: Таймас, 2013. – 400 с.
8. Қара Ә. Түркиялық ғалымдардың Еуразия геосаясаты және еуразияшылдық идеялары туралы пікірлері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. – 2011. – №3 (30). – Б. 71-80.
9. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық тарихта болған агрессиялық саясатты көрсету ұлтшылдыққа жатпайды // Алаш айнасы. Республикалық қоғамдық-саяси газет. – 2013. сәуір 2. – №52 (963). – Б. 6.
10. Қоңыратбаев О.М., Жүнісбаев А.Ә. Мұсылман Бюросы – егемендік идеясының жаршысы (1919-1920 жылдар). – Алматы: Уатханов, 2011. – 246 б.
11. Қыдыралиев Д. Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
12. Қойшыбаев Б. Сұлтанбек Қожанов. – Алматы: Қазақстан, 2007. – 320 б.
13. Махат Д. Қазақстандағы тоталитаризм және қуғын-сүргін тарихы. – Астана: Елорда, 2006. – 208 б.
14. Хасанаева Л.М. Қазақстанда ұлттық мемлекеттілік идеясын жүзеге асыру шаралары. XX ғасырдың алғашқы ширегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.

ӘӘЖ 94 (574) (1860-1917)

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ҚОНЫС АУДАРУ ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ ШАРАЛАРЫ

Серікбаев Е.Қ. М.Х. - т.ғ.к., доцент, Ділдабеков Ж.Ж. - магистрант
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Қазақ жерін жаулап алған патшалық Ресей бұл өлкеге басқа ережелер бойынша билік жүргізе бастады. Революцияға қауіпті деп саналған жерсіз шаруалар Қазақстанға қоныстандырылды. Олар үшін қоныстандыру мекемелерін құрып, шаруаларға жер беріп, осы мекемеге олардың материалдық жағдайын реттеу шараларын қабылдауды тапсырды. Қоныс аударушылар құнарлы жерлерді жаулап алып, жергілікті халықты далалы аймақтарға орналастырды.

Аннотация. Царская Россия начала править краем по разным правилам после захвата казахской земли. Безземельные крестьяне, опасавшиеся революции, были переселены в Казахстан. Создав для них расселительные учреждения, обеспечив крестьян землей и возложив на это учреждение меры по регулированию материального положения. Поселенцы захватили бесплодные земли и вытеснили местное население в степные районы.

Annotation. Tsarist Russia began to rule the region according to different rules after the seizure of the Kazakh land. Landless peasants, fearing revolution, were resettled in Kazakhstan. By creating settlement institutions for them, providing peasants with land and entrusting this institution with measures to regulate the financial situation. The settlers seized the barren lands and displaced the local population to the steppe areas.

Кілт сөздер. Ресей империясы, шаруалар, қоныс аудару, переселен комитеттері, шұрайлы жер.

Қазақ даласын Ресейдің отарлауы саяси көші-қонның негізгі мақсатына жетуіне байланысты дамыды. Қоныс аудару негізінен төрт кезеңде жүргізілді. 1 кезең – 1867-1897 жж Ол кезде үкімет қоныстандыруға үнемі көңіл бөлмей, ретсіз жүргізілетін. Елде өнеркәсіп қарқынды дамып жатқан кезеңде патша үкіметі бос жұмыс күшінің шығысқа ағылуына мүдделі емес еді. Сөйтіп, 1881 жылы қоныс аудару үшін «Уақытша қоныс» құруға кіріседі. Бұл мақала 1889 жылы жарық көрді. 2-кезең – 1897-1905 жылдар аралығында құрғақшылық болып, егіннің жетіспеуінен аштыққа ұшыраған орталық облыстардан шаруалар Қазақстанға және шығысқа қарай қоныс аударды. Әсіресе, 1891 жылдан бастап кең тарады. Бір жағынан шаруалар көтерілістерін болдыртпау үшін, екінші жағынан олардың көмегімен Ресейде қоныс аудару, қоныстандыру жұмыстары жүргізіле бастады. Сондай-ақ қоныстанушыларға материалдық көмек көрсетті, ауылшаруашылық құрал-саймандарымен, тұқыммен және т.б. қамтамасыз етті. Қажетті заттарды алуға көмек ұйымдастырылды. [1, Б.28] 3-кезең – 1905-1910 жж Бұл кезең 1905 жылдың 9 қаңтарындағы «Қанды жексенбімен» байланысты болды. Осы кезде «бүлікшіл» шаруа топтарын орталық облыстардан басқа жерге көшіріп, сонда қоныстандыру шаралары жүргізілді. Бүгінгі таңда Столыпіннің жер реформасы шешуші әсер етті. 4 кезең – 1910-1917 жж Бұл кезең қоныстандырудың жаңа кезеңдері деп аталады. Патша үкіметі «құлақ» шаруашылығын жақсартып отырып, шеттен сенімді тірек табуға тырысты. Қазақтарды билеу үшін әскери күш жинап, оның шығындарын жергілікті халықтан алу қажет деп есептелді. Сонымен, 1889 жылы 13 шілдеде патша үкіметі «Отырықтандыру саясаты туралы» жаңа заң қабылдағаннан кейін Еуропалық Ресейдің төменгі таптарының орыс шаруаларының жерсіз кедейлері Батыс Сібірден бейбіт қоныстандыруды іздей бастады. Еуропалық Ресейден Сібірге апаратын екі негізгі жол: біріншісі - Пермь мен Түмен арқылы, Батыс Сібір өзендерінің бойымен өтетін су және құрлық қатынасы, екіншісі - Сібір темір жол торабы бойымен Самар, Злотуст, Селебе арқылы.

Мәскеуден шығысқа қарай жылжып келе жатқан орыс шаруалары ғасырлар бойы езгіден, жоқшылықтан азат болды. Мысалы, Еуропалық Ресейдің орталық немесе оңтүстік-батыс губернияларындағыдай адамдар онша көп емес. Пейзаждары да әртүрлі. Нәзік тынышсыз өмір тынысы және әртүрлі қозғалыстар. Өзендермен жүзген кемелер де көптеген саяхатшыларды тасымалдады. Барлық провинциялардың өкілдерімен кездесуге болатын еді. Мысалы, Курск, Орлов, Еділ тұрғындары бір-бірінен оңай ажыратылатын. Көктемде және жаз айларында мыңдаған көшпелі шаруалар Пермь мен Түмен жолдарында көлік күтумен күн кешкендіктен қала өмірі күрделене түсті. Сондай-ақ 1891 жылы Еуропалық Ресейдегі құрғақшылық пен аштықтан кейін ішкі губерниялардан шаруалар Сібір жеріне жүздеп емес, мыңдап ағылды. Сондықтан оларды кемемен де, отбасымен де диттеген жеріне дер кезінде жеткізу мүмкін болмады. Ал мыңдаған адамды тасымалдауға көлік жетіспеді. Бірақ, осындай қиыншылықтарға қарамастан, кеудедегі кішкентай баладан бастап, немерелерінің соңынан ерген қарттарға дейін Сібірге жол салып, бай жерге қоныстануға асықты. Тюменский вокзалына шаруалары жиналып, көлік күтетін Пермьден кейінгі екінші станция. Мұндағы ландшафттар Уфа немесе Оралдан кейінгі Нижний Новгород губерниялары сияқты. Айырмашылығы – бір ауылдан екінші ауылға ондаған шақырымға созылатын егін алқаптары жоқ. Сібірдің адам қолы тимеген әсем табиғат әлемі бірден назар аудартты. Алайда он жылдан кейін ғана шаруалар Жайықтың арғы жағындағыдай жоқшылық пен жер тапшылығы болатынына сенімді болды, өйткені сол кездің өзінде басқаларға қарағанда ертерек қоныстанғандардың айтуынша, Сібірдің кейбір аймақтарында құнарлы жердің жоқтығы өзін сезіне бастады. Ал бір кездері қазақ жері саналатын Омбы қаласы Түменнен небәрі 600-650 шақырым жерде орналасқан. [2, Б.36].

Түмен-Сібірдегі ең көне қалалардың бірі. Оның іргетасы 1586 жылы қаланды. Кезінде Сібір хандығының қаһарлы астанасы болған, қылышынан қан тамған қала Тобыл өзенінің

сағасында орналасқанымен, 19 ғасырдың аяғында өзінің сән-салтанатын жоғалта бастады. Кезінде шаруалар мәселесі, оларды қоныстандыру патшалық Ресей үшін ең өзекті мәселелердің қатарында болды. Нәтижесінде 19 ғасырдың аяғында Еуропалық Ресейден Сібірдің кең аумағына 26547 отбасы немесе 171559 адам қоныс аударды. Көбісі Курск және Томбинск губернияларынан келген. 1894 жылғы қуаңшылық, әсіресе судың аздығы қоныстанушылар өмірін қиындатты. Осы орайда «Русский вестник» журналы «Шаруалар су ішу үшін құдық басында сағаттап кезекте тұрды. Алайда олардың көпшілігі уақыттарын босқа өткізіп, балаларына сусыз қайтты. шаруалар дұрыс жұмыс істемеді. Себебі ыстық су жеткіліксіз болды», - деп жазды ол. [3, Б.71].

Алайда Еуропалық Ресейден Сібірге қоныс аударушылардың легі тоқтаған жоқ, қайта көбейді. Мысалы, 1894 жылы 20 мамырда Түмен вокзалына жиналған шаруалардың саны 4124 адам болса, 22 мамырда 5935 адамға жетті. Бес күннен кейін олардың саны 7000-ға артып, 3-ші маусымда 17804 адамды құрады. Бүкіл маусымда Түменнен Батыс Сібірге автокөлікпен 8071 адам, су арқылы 22051 адам тасымалданды. Бұл күніне орта есеппен 1000 адам саяхаттайды деген сөз. Осылайша Түмен вокзалына жиналған 17 мың адамды тасымалдауға 17 күн қажет болды. Бірақ мүмкіндік болмады. Атап айтқанда, кемелер жеткіліксіз болды. Ал сол 17 000 адамнан бөлек күн сайын 700 жаңа адам келіп қосылды.

«Русский вестник» газеті Түмен вокзалында вагон күту кезінде қаза тапқандар саны туралы былай деп жазды: «Тюмень вокзалында 1894 жылдың 9 сәуірінен 31 тамызына дейін 893 адам қаза тапты. қалғандары балалар, 78,5 пайызы 5 жасқа дейінгілер. Мұндай қайғылы оқиғалар эмигранттар Түмен вокзалында вагон күтумен өткізген екі-үш аптаға толы болды. Оларды Түменнен кейінгі жолда да осындай қиындықтар күтіп тұрды. Кеменің келерінен үмітін үзген шаруалар қайық жалдап, жолға шықты. Ал олардың көпшілігі жұмысқа басыбайлы кіріседі, бұл Түмендегі жағдайдан да қиын, азапты және қайғылы оқиғаларға әкеледі. Олар баржалармен Батыс Сібір өзендерінің бойымен Томби, Барнаул, Омбы, Павлодар, Семейге аштық пен жалаңаш күйде, шүберекке оранып барды.

19 ғасырдың аяғында мұндай әңгімелер Сібірде әдеттегідей болды. Өйткені, Еуропалық Ресейдің халқы тығыз орналасқан губернияларының өз жерінде келешектен үмітін үзген шаруалары аз ақшаға азын-аулақ жерлерін сатып, сонау Сібірге кетіп қалды. Оларға бұрынғы туған жерінде орын жоқ. Осылайша мыңдаған қоныстанушы шаруалар белгісіз Сібірге ағылып, миссионерлік сапарға аттанды. Жоғарыда айтып өткеніміздей, олардың біразы жолда адасып қалды. Ал, екінші бөлім - ұрлықшы, қарақшы, зорлаушы. [4, Б.83]. «Орыс хабаршысы» журналының 1897 жылғы 7-санында: «Селеба стансасына Еуропалық Ресейдің түкпір-түкпірінен көшіп келген 15 мыңдай шаруа жиналды» деп хабарланған. Яғни, қала тұрғындарынан артық бұл қалың жұрт күні бойы баспанасыз, тамақсыз көлік күтті. Олардың бұл қалада жиналуының себебі, Батыс Сібір темір жолы басқармасында шаруаларды тасымалдайтын паровоздар мен вагондардың жеткіліксіздігі.

Осылайша, әсіресе Батыс Сібір темір жолының салынуы және оны Обь өзеніне тасымалдаудың арқасында 19 ғасырдың аяғында Ресейге бағынатын кең-байтақ территорияның тыныс-тіршілігі бұрынғыдан әлдеқайда кеңейді. Мысалы, экономикалық тұрғыдан алғанда, көмірден мыңдаған соммалар пайда болды, ол Сібір қойнауынан – Ақмола, Павлодар облыстарында табылып, пайдаланыла бастады. Сонымен қатар Батыс Сібір темір жолының аяқталып, пайдалануға берілуі патша үкіметінің жасырын алаяқтық саясатына айтарлықтай әсер етті.

Әу бастан қоныс аударған орыс шаруаларының өткеліне айналған Түмен қаласы бұрынғы маңызын жоғалтқанымен, оның орнына Селебе, Петропавл, Омбы қалалары қосылды. Өткен ғасырдың аяғында көші-қон қозғалысы қырғыз облыстарына қарай жылжи бастады. Мысалы, Алтай кен округінде, Тобыл және Томбинск губернияларында. Ол да салынып жатқан Сібір темір жолының бойымен шығысқа бет алды. Қырғыз облыстарының ішінде отаршылдық жүйенің дәл орталығында орналасқан Ақмола облысы эмигранттарды ең көп қабылдаған аймақ болды. Ал Семей, Жетісу, Орал, Торғай сияқты облыстардың жерлері Батыс Сібір темір жолынан біршама қашықтықта орналасқандықтан, орыс шаруаларының

саны Ақмола облысына қарағанда айтарлықтай аз болды. Дегенмен, бұл аймақтардың өзінде, мысалы, іргелес Томбинск және Тобыл губернияларының жерлері сияқты артық және құнарлы учаскелер көп болды. Алайда, бұл жерлердің ең жақсылары негізінен 1895 жылы қоныс аударған шаруалардың иелігінде болды. Ал қалған жер соңғы екі жылда қоныстанушыларға берілді. Бұл аз болғандай, орыс миссионері енді қазақ жерінде темір жолдан шалғайдағы казактар мен орыс шаруаларына егіс дайындап жатыр. Осылайша Батыс Сібір темір жолының салынуы қазақ даласында отырықшы өмір салтының біртіндеп пайда болуына жағдай жасады. Осы тарихи кезеңде орыс шаруаларының қазақ жеріне келіп, бір-бірімен емін-еркін араласуы соның дәлелі.

Жоғарыда аталған өңірлерде бұл мақсатты жүзеге асыруға қандай мекемелер атсалысуда? Жаңа қоныстанушылар-фермерлер кімдер? Енді оларға жерді кім бергеніне тоқталайық. 1891 жылы 2 наурызда патша үкіметі қабылдаған «Қырғыз өлкелерін басқару» заңы бойынша бұл жұмысты округтерде олардың алқалары мен басшылары жүргізді. Ал аймақтарда бұл міндет облыстық басқармаларға, кейде оларға бағынысты шаруашылық бөлімшелеріне жүктеледі. [5, Б.45]. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін олар алдын ала келісім бойынша Сібір темір жолының бойында орналасқан қазақ даласына еніп, Томби губерниясынан және одан әрі қарай кетуге тиіс орыс шаруалары үшін жаңа жерлерді дайындауға кірісті. Көп жағдайда оңтүстік-батыс Сібірдің далалық аймақтары Еуропалық Ресейдің ішкі губернияларынан қоныс аударған шаруалар үшін жабық болды. Бірақ, мемлекеттің арнайы шешіміне қарамастан, бұл өңірге қоныстанғысы келетіндердің саны жыл санап артып келеді. Кейбір аудандардың шексіз кеңістігі, ең алдымен құнарлы топырағы дикандардың назарын аудармай алмады. Сондықтан жергілікті әкімшілік олардың қажеттіліктерімен есептесті. Қазақтар құнарлы жерлерден қуылды, ал орыс шаруалары жаңа егістік жерлерге ие болды. Оңтүстік-Батыс Сібірдің қырғыз облыстарына орыс шаруаларын орналастыру туралы ұсынысты алғаш рет 1874 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы қызметін атқарған генерал Казнаков жасады. Ол патша үкіметіне дайындаған баяндамасында: «Отырықшы орыстарды көшпелілерді ығыстырмай, қырғыз даласының ішкі жағына мұқият көшіру керек. Еуропалықтар жартылай жабайы халықтардың тұрмысы мен мәдениетін көтереді. Осы кездесуде II Александр мұны ескеріп, министрлерден мәселенің шешімін талқылауды сұраған көрінеді. Олар Сібірдегі қырғыз облыстары генерал Казнаковтың ұсынысынан тыс негізгі мәселелерді шешуге мүмкіндік болатынын, әсіресе экономикалық, әскери, саяси және т.б.

Орыс шаруаларының қазақ даласына ресми түрде қоныс аударуының алғашқы кезеңі 1879 жылдан басталады. Бірақ бұл бастамасы ғана еді. Орыс шаруалары алдымен Көшетаудың 2-ші округінің қонысына қоныстанды. Оларға 18090 гектар егістік жер бөлінді. Бұл елді мекен 240 отбасына жататын II. [6, Б.29] Бұл ауылдардың тұрғындарының көпшілігі, т.б. 40 отбасы Тобыл губерниясынан, қалған 270 отбасы Еуропалық Ресейдің 8 губерниясынан, атап айтқанда Қорған, Тамбов, Пермь, Сарытау, Воронеж, Харьков, Самара, Орынбор губернияларынан. Әуелі олар азғантай жер алды. Сондықтан бұл жердің күрделі ауылшаруашылық жұмыстарына қажетті барлық егістік алқаптары қамтылмаған. Мысалы, тамақ әзірледім, бау-бақша отырғыздым. Демек, бұл аймақтағы қоныстанушылар ақыры көбірек жер сұрады. Соның негізінде олар қосымша жерлер алып, тіпті басқа игерілмей жатқан жерлерге көшуге рұқсат алған.

Туған жерінде қуғын-сүргінге ұшырап, жер меншігінен алынған көшіп-қонушылардың саны жылдан-жылға көбеймесе де, кеміген жоқ. Олардың көпшілігі, әсіресе, бірден жер үлесін алмағандар өздеріне пана болған қазақтың жерін қалай аламыз деп ойлап, істің соңын күтті. Әрине, орыс шаруаларының туған жерінен қуылып, құнарлы жерлерге қоныстануы қазақтардың наразылығын тудырды. Олар орыстарға қарсы шығып, егістік жерлерді өртеп жіберді. Орыс эмигранттарын бұл қауіптен ат үстіндегі казак ағайындардың жалаңаш қылыштары ғана құтқарды. Тек Ақмола облысында мемлекеттің арнайы рұқсатынсыз өз еркімен көшіп келгендер осындай болып саналды. Мысалы, осы облыстың Атбасар, Петропавл және Көкшетау аудандарында қаңғыбастардың саны 9 мыңнан (тек ер

адамдар) асып кеткен. Олардың бақытына орай, бұл кезде жаңадан сайланған генерал-губернатор барон Тәубе дала өлкесіне келіп, орыс шаруаларының қазақ жеріне рұқсатсыз қоныстануына жағдай жасады. Сөйтіп, қазақ даласына қоныстанған орыс шаруаларының бірнеше елді мекендерін қоспағанда, екінші ауыл жаңадан бой көтерді. Әрине, барон Тәубе өзінің шектен шыққан билігінің арқасында орыс шаруаларының қалың тобын қазақ жеріне оңай қоныстандыруы ерлік ретінде қабылданып, жалғасын тапты. Соның салдарынан жергілікті әкімшілік оларды жаңа жалға алу үшін басқа орындар іздеуге мәжбүр болды.

Өткен ғасырдың аяғында Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай сияқты алып бес облыс алып жатқан аумақ ешкімді қызықтырған жоқ. Жедел деректер бойынша бұл бес ауданның жалпы ауданы 1 914 013 шаршы шақырымды, ал халық саны 2 667 290 адамды құрады. Енді аталған теңізшілер қазақ даласына қалай қоныстанды деген сұраққа тоқталсақ, мысалы, Торғай өңірінде бір тургунға бір шаршы шақырым, тіпті Жетісу мен Жайық сияқты халық тығыз орналасқан аймақтарда орта есеппен екі шаршы шақырымға адам. Жиырма ауданның жетеуі екі жүз мың шаршы шақырымнан астам жерді алып жатты. Бұл аудандардың кейбірі Еуропалық Ресейдің Уфа, Самара, Вятка және Оринбор сияқты оңтүстік-шығыс провинцияларынан үлкен болды. Уездердің халқы ең көп қоныстанған Оралда қала халқын есептемегенде 290 мың адам болса, қалған 14 уезде 100 мыңнан аз халық тұрады. [7, Б.102].

Бұл бес үлкен аймақтың тұрғындары негізінен жергілікті қазақтар болды. Ішкі істер министрлігінің нақты деректері бойынша ол кезде қырғыз облыстарында шамамен 2 153 011 қазақ-тұрғын болған. Ал қалған 514 279 орыстар – Сібір, Жетісу, әсіресе Орал казак әскері мен қоныс аударған шаруалар мен қала тұрғындары есебінен толықтырылды. Бұрынғы Ұлы, Орта және Кіші Орда қазақтарынан басқа жергілікті түріктердің қатарына 1734-1864 жылдары орыстар жаулап алған Жетісу өңірінің біраз жерлеріне қоныс аударған қарақырғыздар да бар. Оралдан Зайсан мен Ыстықкөлге дейінгі ұлан-ғайыр далада қазақтар бір тілде сөйлеп, көшпелі халықтың салт-дәстүрін сақтаған. Олар табиғи тіршілігінде баяу болса да, отырықшы және жартылай отырықшы шаруашылық түрімен айналысты. Көшпелі халықпен қатар қазақ даласында шымшық, дүнгендер сияқты аз ғана отырықшы халықтар да болды. Кезінде өздері тұрған Құлжын өңірі мен Іле өңірі Қытайға қайтарылғаннан кейін Жетісу өңірінің біраз жерлеріне қоныстанды. Көшіп кеткендердің саны ерлер мен әйелдерді қосқанда 56 981 адамды құрады. Оның ішінде 46786 шаруа, 10000 шаруа. Осы ұлт өкілдері Жаркент, Верненск, Пржевальск, Бішкек облыстарында 46 елді мекен құрып, 273768 десятина жерді иемденді. Басқалары бұл отырықшы халықты қытайлар деп атады. Себебі, ол мұсылман дінін оқытқанымен, басқа жағынан қытайлардың жолын есіне алды.

Ғасырлар бойы солтүстік пен оңтүстіктегі дала қазақтары арасында ислам дінін уағыздау жұмыстары нәтижесіз болған жоқ. Өйткені, көшпелі қазақтар арасында ислам дінінің таралуына толық жағдай болды. Біріншіден, еліміздің Азиядан Еуропаға апаратын басты жолдың торабында орналасуы, екіншіден, көршілес мұсылмандармен тілдік жағынан байланысты болуы көп көмегін тигізді. Үшіншіден, Ресей үкіметі алғашында мұсылман дініне аса мән бермегендіктен, оны қолдап, жағдай жасап отырған. Мысалы, 1782, 1784, 1796 жылдары II Екатерина патша қазақ даласында татар мектептерін салуды, көшпелі қазақтарға тарату үшін мемлекет қазынасы есебінен құран бастыруды және таратуды бұйырды [8, Б.63].

Кейін ислам дініне жағдай жасау туралы мұндай жарлық болмаса да, оның көшпелі қазақтар арасында таралуында шек болмады. Патша әкімшілігі 19 ғасырдың аяғына дейін қазақ даласында татарлардың оқу-ағарту ісінің таралуын мақұлдады. Орыс өкіметі қазақ жастарын оқытуды татарларға сеніп тапсырды, олар көшпелі халық арасында орыс бодандығын, мәдениетін таратады деп сенді. Оларды әкім, саудагер, аудармашы және хатшы ретінде өз бақылауында ұстады. Қазақтың ұзақ жылдар бойы өз жазба тілі болмағаны белгілі. Рас, олар жазуды ислам дінімен танысқаннан кейін ғана меңгерді, қазақтарға өз тіліне жат араб транскрипциясымен жұмыс істеу, оны меңгеру оңайға соққан жоқ. Алайда, жоғарыда айтылған тынымсыз еңбек, уақыт пен қолайлылық өз жемісін бермеді. Сөйтіп, бұл стенограмма қазақ халқының өміріне екі түрлі мақсатпен – діни және түрмедегі

қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін енгізілген. Сол кездің өзінде-ақ өзін аз да болса мұсылман санайтын әрбір қазақ баласына араб-татар кітаптарын оқытып, жазуды үйретуді ата-ананың міндеті деп түсінетін. Осыған қарамастан, орыстың белгілі миссионер-шығыс зерттеушілері – Ильминский, Радлов және т.б., олардың пікірінше, араб-татар транскрипциясы қазақ тіліне жарамсыз болып шықты. Олар белгілі бір жағдайда бұл мәжбүрлі транскрипция қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін жасырып, оның құнын түсіріп, татар тілін көлеңкеде қалдыруы мүмкін екенін алға тартты. Ал Санкт-Петербургтің Шығыс тілдері факультеті қызметкерлерінің арасынан шыққан шығыстанушы ғалымдардың пікірі: 1. Бүгінгі түркі-татар халықтары қолданып жүрген араб әліпбиі семантикалық тілдердің дыбыстық сипатына сәйкес келеді, сондықтан ол түрік-татар тілдерінің дыбыстарын дәл келтіруге қолайлы. 2. Орыс алфавиті еуропалық және азиялық тілдердің ішіндегі ең бай әріптердің бірі болғандықтан, араб тілінен гөрі түркі-татар тілінде кездесетін дыбыстарды беруге қолайлырақ, сондықтан кез келген басылым жергілікті халықтың тілінде басылуы тиіс. . ол саясаттың мазмұнына бағдарланған орыс әліпбиінің үлгісі бойынша басылуы керек.

19 ғасырдың аяғына дейін қазақ даласында егін шаруашылығын дамытуға байланысты іс-шаралар әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерге байланысты шешімін таппағаны белгілі. Ол кезде қазақ жері орыс шаруалары есебінен толықтырылғанымен, егістік жерлер мен егіншілікпен айналысатын адамдар туралы нақты ғылыми деректер жоқ еді. Сондықтан орыс миссионерлері XIX ғасырдың 80-жылдарындағы Батыс және Шығыс Сібір шаруалары мен шаруаларының экономикалық жағдайын зерттеп, нақтылау мақсатында арнайы ғылыми жоба ұйымдастыруды өтініп патша әкімшілігіне жүгінеді. Өйткені, сіз көптеген құпия сұрақтарға жауап таба аласыз, ең бастысы Сахараның көшпелі егіншілік пен егіншілікке қолайлы аймақтарын анықтауға болады. [9, Б.22].

Зетис аймағына дейінгі рельеф бірдей болды. Бұл аумақтың төрттен бірін көлдер мен шөлді құмдар алып жатыр. Ал қалған бөліктері суаруға жарамсыз, тек мал шаруашылығына жарамды тау жоталары мен жоталарымен қоршалған. Мұнда тек тау етегіндегі суармалы алқаптар егіншілікке пайдаланылады. Ең бастысы, мұндай сазды және құмды жерлерді игеру үшін өте қымбат суару техникасы қажет болды.

Семей өңірінің топырақ құрамы мен ауа райы ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізуге жарамсыз. Себебі бұл аймақ ыстықтан суық аязға дейін созылады. Тау өзендерімен қоректенетіндіктен, аймақтың шығыс бөлігі ғана жер жыртуға және егіске қолайлы болды.

Ақмола облысында да осындай жағдай, топырақ пен ауа райы ауыл шаруашылығы жұмыстарын жүргізуге қолайлы емес. Ол тек Ешім суымен қоректенетін Көкшетау облысының солтүстік-батыс беткейінде және орыс шаруалары қоныстанған казак ауылдары мен ауылдарының маңында, тұщы көлдері көп жерлерде егіншілікпен айналысқан.

Өңірдің қалған бөлігі төмен су толқыны кезінде шабындық жазықтардан оңтүстік-батысқа қарай 70 000 шаршы шақырым шөлден тұрды. Яғни, бұл жер бітпейтін «Сарыдала» еді. Жайықтың арғы бетінде қазақ даласы Орал және Торғай облыстарының құрамына кіретін Самара және Орынбор губернияларымен шектесіп жатты. Бұл өлкенің ішінде тек Орал, Ақмола және Николаев облыстары ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізуге қолайлы деп саналды.

1868 жылы бұрынғы Орынбор қазақтарының жерінде екі облыс құрылды. Біріншісіне орталық және шығыс облыстардың казактары, ал екіншісіне - Орынбор казак әскерінің батыс бөлігі мен жерлері кірді. Торғай төрт ауданға бөлінді. Елек, Николаев, Ырғыз, облыстық басқарма Орынборда орналасты. Торғайдың 5500 шаршы шақырым жері, 56 467 киіз үйі, 338 802 тұрғыны бар. Жан басына шаққанда облыс бойынша 137 гектар, аудан бойынша 47 гектардан келеді. Ал 1917 жылдан кейін қазақтарға жер берілгенде 16 сотыққа дейін қысқарған. Бұл даталар қазақ елінің шетелдіктер үшін жабық екенін білдіреді. [10, Б.15].

Еркін, еркіндікті сүйетін халық өз халқының болашағын қауіптірек көршіден құтқарғысы келді. Елін тастап, кәпірлерден алыс, басқа жақтан қоныс іздеді. Сонда ғана олардың езгісінен құтыламыз дейді. Осы жолда барын салып, отбасын тастап, елінен бос жер

ізdedi. Осы мақсатқа бірнеше жыл арнаған ол еліне лайықты жер таба алмағанын сезіп, туған жерлеріне қайтады. Қанша жол жүрсе де, туған жеріндей үлкен жер жоқ екенін түсінеді. Ол Торғай даласынан ешқашан кетпеуге бекінген. Сондықтан өзі барған елдердің мәдениеті мен экономикалық қарым-қатынасына бейімделіп, үлкенді-кішіні еліне тартқысы келеді. Ол өз жерін бау-бақшамен және Орталық Азиядағы бау-бақша мәдениетімен көркейтпек. Жемістің сан алуан түрлерінің тұқымын әкеліп, өз жеріне егеді. Оның ішінде өрік пен жүзім ғана өндірілмейді. Оларды көп суару керек болды. [11, Б.21].

1858 жылы кедейлер алдымен егіншілікке бет бұрды, содан кейін байлар. 1870 жылы Домбар мен Шұбарда жүз үй болды, қазақтар тұрақты баспана болғанды пайдалы санап, өз үйлерін сала бастады. Көбінесе орыстар мен башқұрттар саятшылық, үй, ат қора салған. Қазақтың ақсақалдары бірте-бірте үйлерін мақтай бастады. Осылайша бүкіл халықтың ұлттық сипаты өзгерді. Мұнда егіншілікпен айналысқан қазақтар бірте-бірте отырықшы өмір салтына көшті. Бұл саладағы сауда-саттық байланыстары жандана түсті. Қазақ даласында прогрессивті өзгерістер, жаңа өрлеу болды. Бос даланың орнына қазақ қала салды. Бұл кезде қаңырап бос жатқан алаң шетелдік қонақтарға толып кетті. Олар қазақтар үшін ең қолайлы жерлерге қосын құрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 256 б.
2. Қасымбаев Ж. Города Восточного Казахстана /1861-1917 гг/. - Алма-Ата: Наука, 1990.
3. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? — Алматы: Ана-тілі, 1995.
4. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының деректері. — Алматы: ҚазМУ, 2000.
5. Мәшімбаев С.М. Некоторые актуальные проблемы всемирной истории и Казахстана. - Алматы: Қазақ үн-ті, 2010. - 238 с.
6. Абдиров М.Ж. Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XX в.): опыт историко-эволюционного анализа: автореф. дисс....доктора истор. наук. - Алматы, 1997. - 44 с.
7. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. — Алматы: Қазақ университеті. — 388 бет.
8. Рыспаев К. Жамбылская область. - Тараз, «Сенім», 2006 - 408 стр.
9. Қожақов Ө.Қ. Сырдария облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы. (1867-1914жж.) Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация авторефераты. - Алматы, 1994.
10. М.Бейсенов. «Туркестан в дореволюционный период: административно-территориальное устройство и этнический состав населения». - //Вестник КазНУ. Серия историческая, №3(54). 2009.
11. Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. - Алматы: Тұран, 2005.

ИСТОРИЯ ПЛЕМЕНИ МАНГЫТ

Научный руководитель: Бейбитов Нурбек Жолдасалиевич, магистр
Магистрант: Керимбаев Талгат Батырханович специальность «История»
2 курс, группа ТАР-23-3, Профессиональный клуб бокса «Жамбыл» управления
физической культуры и спорта акимата Жамбылской области,
город Тараз, микрорайона «Астана», дом 30
Факультет: «Естествознание»
Международный Таразский инновационный институт им.Ш.Муртазы

Андатпа. Бұл мақала ежелгі маңғыт халқының тарихы мен мәдениетіне арналған. Біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығында пайда болған олардың ата – бабалары мен олардың мемлекеті туралы алғашқы ескертулер қазіргі Қазақстан мен Ресейде-Ноғай Ордасында қалыптасқан және орналасқан, сондай-ақ олардың Бұхара хандар әулетіндегі жарқын өкілдері. Мақалада олардың мәдениеті, өмірі және т. б. көрсетілген. Мақаланың мақсаты-маңғыттар халқының тарихындағы маңызды сәттерді жарыққа шығару, ол үшін олардың шежірелік және саяси дамуы зерттелді. Осы мақаланың оқырманды қызықтыруының себептерінің бірі-қазақтардың Кіші жүзі Ноғай ордасының аумағында орналасқандығы және маңғыттардың кейбір өкілдері қазақ (Маңғытай) және басқа халықтардың құрамына кіргендігі деп санаймын. Қазіргі әлемнің шындығында болашақтағы мәселелерді шешу кезінде еліміздің аумағында өмір сүрген халықтардың тарихын білу қажет деп санаймын.

Кілт сөздер: Мангут, Едыге, Манғытай, татарлар, әулет,

Аннотация. Данная статья посвящена истории, культуре древнего народа мангытов. Первые упоминания об их возможных предках берущих начало в первом тысячелетии нашей эры и их государства образованного и располагавшегося на территории современного Казахстана и России – Ногайской Орды, а также их ярких представителей в династии ханов Бухары. В статье отражена их культура, быт и т.д. Статья написана на основе данных научных работ и т.д. Цель статьи – осветить важнейшие моменты истории народа мангытов, для этого изучено их генеалогическое и политическое развитие. Считаю, что одной из причин по которой данная статья должна заинтересовать читателя, это то, что Младший жуз казахов расположился на территории Ногайской Орды и что некоторые представители мангытов вошли в состав казахского (Маңғытай) и других народов. В реалиях современного мира при решении вопросов в будущем считаю необходимым знать историю народов, проживавших на территории нашей страны.

Ключевые слова: Мангут, Едыге, Манғытай, татары, династия

Abstract. This article is devoted to the history and culture of the ancient Mangyt people. The first mention of their possible ancestors originating in the first millennium AD and their state formed and located on the territory of modern Kazakhstan and Russia – the Nogai Horde, as well as their prominent representatives in the dynasty of the Khans of Bukhara. The article reflects their culture, way of life, etc. The article is written on the basis of data from scientific papers, etc. The purpose of the article is to highlight the most important moments in the history of the Mangyt people, for this purpose their genealogical and political development has been studied. I think that one of the reasons why this article should interest the reader is that the Younger Zhuz of the Kazakhs is located on the territory of the Nogai Horde and that some representatives of the Mangyts became part of the Kazakh (Mangytai) and other peoples. In the realities of the modern world, when solving issues in the future, I consider it necessary to know the history of the peoples who lived on the territory of our country.

Keywords: Mangut, Edyge, Mangytai, Tatars, dynasty.

Начиная свою работу на тему «История племени Мангыт», а также написание данной статьи первым вопросом которым я себе задался это был вопрос «Кто такие мангыты?», второй вопрос который логически выходит из первого, это «Где искать нужную литературу?» которая расскажет, прояснит, научит и поможет мне написать данную статью и конечно же диссертацию в целом.

Первым делом, как и многие из нас я прибегнул к помощи глобальной сети «Интернет», где я ознакомился с не малым объемом информации о данном народе.

В принципе приходила мысль, а может этого объема информации будет достаточно для выполнения необходимой работы. Однако, переходя в глобальной сети от одной статьи, работы к другой, история народа Мангыт все затягивала, открывались все новые и новые факты. И тогда я все-таки решил обратиться в наши научные недра, в наше «Все», туда куда я думаю мы все обращаемся, когда нам нужны знания и это конечно же «Библиотека».

В библиотеке я понял, что здесь в множестве книжных полок, я найду еще много, много интересного о Мангытах и прикоснусь к их истории, которая поможет мне хотя бы вкратце рассказать о них в своей статье.

Первым делом открыв «Большую советскую энциклопедию, том 15 Ломбард Мезитол» [1] я открыл понятие «Мангыт», где было указано, это «Династия ханов Бухары (1753-1920), сменившая династию Аштарханидов. Началось со вступления на престол Мухаммеда Рахима (правил в 1753-58), принявшего титул эмира. Наиболее известные представители: Даниял-бий (1758-85), Шах-Мурад (1785-1800), Хайдар (1800-26), Насрулла – хан (1826-60), Мухаффар-эд-дин (1860-85). Время правления мангытов характеризуется успешной борьбой с феодальной раздробленностью. Усиление феодального гнета при мангытах привело к ряду крупным народным восстаниям: китай-кипчаков (1821-25), крестьян (1885, 1888, 1889). При эмире Музаффар-эд-дине по договору 1868, дополненному договором 1873, Бухарское ханство признало протекторат России. Династия мангытов просуществовала до 1920 года, когда была свергнута в результате народной революции, провозгласившей Бухарскую народную советскую республику».

Изучение указанной информации, а также использованной при этом литературе привело меня к мысли к обращению к истории Узбекистана, просмотрев не мало работ, я наткнулся на книгу датированную 2021 годом, а именно: «История Государственности Узбекистана, О.П. Кобзева, Р.Б.Сиддиков, Издательство «TAMADDUN», 2021 Ташкент «TAMADDUN» 2021». [2]

В данной книге в разделе «Государственность эпохи Шейбанидов и Аштарханидов и ее традиции в узбекских ханствах позднем средневековье», ключевыми словами были: Шейбаниды, Аштарханиды, эмират, ханство, кунграты, мангыты, минги, система управления, внутренняя политика, внешняя политика, международные отношения.

В данном источнике упоминания о мангытах происходит следующим образом: «Ослаблением Бухарского государства воспользовался захвативший в 1736 г. власть в Иране Надир-шах Афшар. После второго похода в Среднюю Азию ему удалось в 1740 г. договориться с аталыком Мухаммад Хаким-бием, происходившим из племени мангытов. Джанид Абул-файзхан (1711-1747 гг.) к тому времени фактически был полностью отстранен от государственной власти.

Мухаммад Хаким-бий вступил в переговоры с Надир-шахом и призвал население не оказывать сопротивление его войскам. Амирам и государственным сановникам он обещал добиться сохранения за ними их имущества и занимаемых ими должностей.

При его содействии Надир-шах был признан верховным правителем Бухарского ханства, которое до смерти шаха в 1747 г. считалось находящимся в вассальной зависимости от Ирана. Полномочным правителем Бухары Надир-шах назначил главу всех аталыков Мухаммад Хаким-бия, его дядя Мухаммад Даниал-бий, будущий всеильный властитель Бухары, получил в управление Кармине, а сын – Мухаммад Рахим-бий – стал одним из приближенных Надир-шаха.

После смерти Мухаммад Хакима в 1743 г. Мухаммад Рахим сосредоточил всю власть в своих руках. По его приказу Абул-файзхан был убит и в 1753 г. амир Мухаммад Рахим занял бухарский престол, основав династию Мангытов, последнюю династию Бухарского государства, просуществовавшего до 1920 г.

Мухаммад Рахим-бий активно проводил политику централизации власти, снимая с должностей могущественных амиров и заменяя их представителями из средних слоев населения. Амиры племен лишались своих исконных владений (юртов) и насильно переселялись на новые земли, с тем, чтобы лишить их поддержки со стороны соплеменников.

Вскоре он добился самостоятельного управления государством. Возведению его в 1753 г. на бухарский престол помогли активные выступления представителей ремесленников и торговцев, в определенной степени всегда поддерживавших политику объединения государства и усиления верховной власти.

В 1785 г. главным аталыком эмирата стал сын Даниял-бия Шахмурад. Свергнув последнего номинального правителя Джанида Абулгази (начиная с 1753 г. джанидские ханы никакой роли в государстве уже не играли), он официально объявил себя амиром – главой государства, и повел борьбу за усиление Бухарского государства. Ему удалось добиться поддержки со стороны бухарцев, которых он освободил от ряда налогов и повинностей.

Шахмурад ввел новшества в суде, попытался заменить наделение войсковых командиров доходами с земель денежной платой, упорядочить вакфные хозяйства. Он неоднократно объявлял войны против «еретиков-шиитов», и организовывал походы на территорию Ирана и Афганистана.

В дальнейшем в Бухарском эмирате наблюдается значительное укрепление государственной власти. Однако процессы консолидации тормозились частными военными действиями со стороны правителей Кокандского и Хивинского ханств, а также восстаниями, одним из которых было сильнейшее восстание китай-кипчаков.

В период правления Насруллы (1826-1860 гг.) разворачиваются новые походы, связанные с борьбой за объединение отдельных областей и стремлением к усилению государственной власти.

Эмир Бухары был наделен неограниченной властью. Государственной казны не было, т.к. казна считалась собственностью эмира. Бухарский эмират состоял из 40 вилайетов и туменов, управляемых беками. Его площадь составляла примерно 270 кв.км, население – 2 млн. человек (узбеки, таджики, туркмены, каракалпаки, казахи и т.д.). Беки назначались эмиром. Столицей эмирата и его вилайетом управлял кушбеги.

Государственными учреждениями эмирата считались административные, финансовые, судебные и военные. Ими управляли чиновники, назначаемые эмиром. Во дворце (резиденции) служили 300 чиновников, в местных учреждениях служили 300 чиновников, в местных учреждениях власти – около 30 тыс. Во главе бекств стояли главы местных племен.

Центральную власть представляли диванбеги, кукельдаш, кушбеги, мушриф, миршаб, дадхо, инак, мирахур, дастарханчи, китобдор, таксаба, парваначи, садр, шейх-ульислам, казикалян, муфтий, мухтасиб и другие чины.

Самым высшим государственным чиновником был кушбеги (верховный везир). Все государственные учреждения подчинялись ему. По его рекомендации назначались правители вилайетов и туменов. Он жил во дворце (арк) Эмира. Диванбеги ведал казначейством эмирата и надзирал за сбором налогов. Мушриф вел учет подносимых чиновниками эмиру подарков, а также военного снаряжения, составлял список налоговых поступлений. Миршаб управлял ночной стражей города. Инак доводил эмирские указы до сведения чиновников, стоящих ниже бека. Мирахур управлял эмирской конюшней. Дастарханчи отвечал за угощение и пиршества, организуемые у эмира. Китобдор управлял эмирской библиотекой и надзирал за китобдорами всех бекств. Таксаба в начале был хранителем знамени эмира, а позднее – командующим воинским подразделением, имевшим свое знамя. Садр – управлял вакфным имуществом. Ему подчинялись главы вакуфных учреждений – мутаваллии. Они

получали часть доходов с вакфного имущества. Муфтий выдавал фетву – толкование религиозно-правовых вопросов, которые казикалян считал слишком сложными. Фетва скреплялась печатями муфтиев и передавалась казию, который на ее основе выносил решение.

Казий столичного города – казикалян – являлся верховным судьей в государстве. Эмир не вмешивался в судебские дела. Казикалян руководствовался законами шариата. Диван казикаляна состоял из аглама и двенадцати муфтиев. Мухтасиб (раис) был блюстителем законов шариата, наблюдавшим за их соблюдением мусульманами: проверял, все ли читают намаз, соблюдают ли на базаре точность весов и цен; боролся против реализации и употребления спиртных напитков, контролировал деятельность ростовщиков и т.д.».

Изучив историю (частично) династии мангытов в Бухаре, а также почитав различные источники и в средствах массовой информации я решил обратиться к истории нашего государства, то есть истории Казахстана, а именно к работе «История Казахской ССР, с древнейших времен до наших дней, Издательство «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата-1979».[3]

Так, согласно данного источника, «Одним из крупных государственных образований, возникших на территории Казахстана в ходе распада Золотой Орды и ослабления Ак-Орды, была Ногайская Орда.

Обособление Ногайской Орды началось во второй половине XIII века. Процесс продолжался в XIV веке при Эмире Едыге и завершился при его сыне Нур ад-дине (1426-1440). Господствующим племенем в Ногайской Орде были мангыты. Термины «ногаи», «ногайцы», «Ногайская Орда» впервые появились в литературе только в начале XVI века, сами ногайцы называли себя мангытаями, в свой улус «Мангытским юртом». Под этими наименованиями их знали соседние народы.

Во второй половине XIII века мангыты входили в состав владений временщика Золотой Орды темника Ногая (отсюда и название «Ногайская Орда»). В семидесятых годах того века Менгу-Тимур, сын Батыея, передал Ногаю в удел (сойургал) значительную территорию на правом берегу Волги. Впоследствии люди были рассеяны и по другим улусам.

Основная территория Ногайской орды находилась в степях между Волгой и Яиком (р.Урал), ее центр – в низовьях Волги или в районе Сарайчика (на Урале). На востоке ногаи кочевали по левобережью Урала, на северо-востоке – до Западно-Сибирской низменности, на северо-западе их кочевья доходили до Казани, на юго-западе – до района Приаралья и севера Прикаспия, иногда они достигали Мангышлака и Хорезма.

В середине пятнадцатого века ногайцы (мангыты) временами доходили до среднего течения Сырдарьи и захватывали города-крепости на Сырдарье. В 1446г. например Ваккас-бий владел городом Узгендой.

Действительным основателем Ногайской (Мангытской) Орды считается Едыге. Едыгей имел постоянно в своей Орде более двухсот тысяч всадников». Управляя Золотой Ордой через подставных ханов, Едыге носивший титул «бекларбеги», или «великий эмир», пользовался огромной властью и оказывал большое влияние на жизнь соседних улусов. Ибн Арабшах сообщает, что у него было около двадцати сыновей, из которых каждый был «царь владычный, имевший особый удел, войско и сторонников».

В Ногайской Орде все политическая власть и экономическая жизнь находилась фактически в руках мангытских эмиров-потомков Едыге и наследовалась в порядке родового старшинства. Существовала традиция, по которой без согласия потомков Едыге возведение ханом кого-либо из Чингизидов на территории ряда владений, вычленившихся из Золотой Орды, считалось недействительным. Большую роль в политической жизни Восточного Дашт-и Кыпчака в пятнадцатом веке играли потомки Едыге Ваккас-бий, Муса-мирза, Ямгурчи и др.

В состав Ногайской Орды наряду с мангытами входили кунграты (коныраты), найманы, аргыны, канглы (канылы), алчины (аллшын), кыпчаки, кенгересы, карлуки, алаш, тама и др.

Ногайская Орда, как и другие объединения, возникшие на развалинах Золотой Орды, являлась не этническим образованием, а преимущественно политическим. Племена населявшие Ногайскую Орду непосредственно участвовали в сложном этническом процессе формирования казахской народности.

О близком родстве населения Ногайской Орды и Казахского ханства говорил Ш.Валиханов. Он называл «двумя родными ордами» ногайцев и казахов, которые при первом казахском хане Жанибеке жили в дружественных отношениях (Валиханов Ш. Собр. Соч. т.I Алма-Ата, 1961, с.218). Сохранились такие отношения и позднее, например в середине шестнадцатого века при Хакк- Назар-хане, которого называют в источниках «ханом казахов и ногаев». В казахских преданиях сохранилась память об этом времени. Но союзнические отношения существовали не всегда.

В шестнадцатом веке постепенно устанавливаются торго-экономические и политические связи Ногайской Орды с Русским государством. Во второй половине шестнадцатого века, после присоединения Казанского и Астраханского ханств к России, Ногайская Орда распалась на несколько самостоятельных владений, в процессе ее распада часть населения вошла в состав Младшего жуза».

Согласно изданию «Государства великой степи», Алматы, 2007 год,[4] «Во второй половине шестнадцатого века Ногайская Орда распалась на несколько государственных объединений после того как Русское государство завоевало Казахское и Астраханские ханства. Правитель Казахского ханства Касым-хан присоединил к своим владениям восточную часть Орды – территорию от Едиля до Жаика. Остатки Ногайской Орды постепенно попали под влияние правителей Руси. На Кавказе были образованы Малая Ногайская Орда (на Северном Причерноморье – улус Казы), Орда шести улусов – на реке Эмбе. Разные племена, находившиеся в подчинении сильного и авторитетного ногай мурзы Ислама, объединились в большую Ногайскую Орду, в 1557 году официально объявили о своей независимости от Российского государства.

В 1634 году после нападения калмыков ногаи переселились на правобережье Волги и объединились с малой Ногайской Орда (объединение с улусов Казы). Здесь они оказались в зависимости от Крымского ханства. Поселившись на просторах равнинных степей на северном побережье Черного моря до реки До, ногаи позднее образовали улусы Буржак, Едиссан, Ембулак, Едишколь.

Некоторые улусы, относившиеся к Большой Ногайской Орде (XVII век), расположились на широкой равнине от Волги до реки Терек, вблизи Каспия. В 1770 году Едиссанский, Буржакский улусы вынуждены были подчиниться российскому царю.

В конце XVIII и начале XIX века достаточно большая часть населения Малой Ногайской Орды переселилась на земли отцов – в Приазовье (от Дона до Кубани), некоторая ее часть согласно условиям Бухарестского соглашения (1812) откочевала в Турцию.

По турецким сведениям, 1860 года, 180 тысяч ногаев-переселенцев по решению правительства были отправлены в Малую Азию.

В тюркском эпосе «Едиге» повествуется о различных исторических периодах жизни Ногайской орды. В нем дана история героической борьбы Едиге – батыра с ханом Золотой Орды Тохтамышем, который препятствовал разделению Ногайской Орды. Позднее этот эпос был широко распространен среди тюркоязычных народов».

Указанные сведения также отражены в энциклопедическом справочнике «История Казахстана» (Издательство «АРУНА», 2010) [5], согласно которого «Улус Мангыта, государственное образование кочевников на территории современного Казахстана и Российской Федерации, от Северного Прикаспия и Приаралья до Туры и Камы и от Волги до Ертиса. Выделилась из улуса Джучи в конце 14-начале 15 веков при Едиге».

Изучив данный материал, я пришел к мысли, а что было до этого периода, откуда берет свое начало данный народ. Просматривая ряд различных работ, я нашел для себя работу Трепавлова В.В. «История Ногайской Орды»/ Отв. ред. М. А. Усманов. 2-е изд., Т66 испр. и доп.— Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с. [6]

Глава данной работы так и называется «Мангуты и Кыпчаки», где автор указывает о более ранних упоминаниях народа мангытов, так: «Слово «мангыт» (тюркизированное «мангут») часто использовалось на Востоке в XV-XVII вв. как синоним ногаев, поскольку правящий клан Ногайской Орды происходил из племени мангытов.

В XII в. монгольское племя мангутов расселялось между борджигинами, кочевавшими по Онону, и тунгусскими племенами среднего Амура, близко соседствовало с забайкальскими монголами-баргугами (Викторова 1980, с. 162; Рашид ад-Дин 1952а, с. 184), т.е. занимало территорию, приблизительно соответствующую нынешней китайской провинции Хэйлуцзян. По «Тайной истории монголов», мангуты происходили от Начин-бахадур — потомка монгольской праматери Алан-гоа в пятом поколении (Сокровенное 1990, с. 18; History 1990, p. 9); по хронике «Алтан тобчи» Лубсан Данзана — от Мангхудая из шестого колена потомства Алан-гоа (Лубсан 1973, с. 60; Erten-ü 1937, p. 18); Рашид ад-Дин называл предком мангутов Джаксу (Яхши), седьмого потомка Алан-гоа (Рашид ад-Дин 1952а, с. 184; Рашид ад-Дин 1952б, с. 29). Мангуты состояли в той же фратрии нирун, что и Чингисиды-борджигины (Рашид ад-Дин 1952а, с. 78, 79), следовательно, находились в довольно близком генеалогическом родстве с ними.

Это племя входило в улус Бартан-бахадур и Есугэй-бахадур, деда и отца Чингисхана. По смерти Есугэя половина их оставила семью своего покойного правителя и откочевала. Оставшихся мангутов возглавил нойон Куилдар. Во время борьбы Чингисхана за все монгольский трон они верно служили ему. Куилдар не раз проявлял героизм в сражениях, хан очень ценил его и даже побратался с ним. Глава мангутов просил Чингисхана, чтобы тот позаботился о его детях в случае его гибели. Когда нойон действительно погиб, Чингисхан выполнил просьбу побратима и назначил особый «сиротский налог» в пользу потомков Куилдара (Лубсан 1973, с. 104, 143, 150, 154; Рашид ад-Дин 1952а, с. 184, 185; Рашид ад-Дин 1952б, с. 125; 272; Erten-ü 1937, p. 76, 130, 139, 146). Впоследствии сын Куилдара возглавил «тысячу» мангутов во время войны в Северном Китае (Рашид ад-Дин 1952б, с. 179, 272).

Другой мангут, Дохолху, занял при Чингисхане и позднее при Угэдэе придворный пост чэрби и командовал тысячей гвардейцев-тургаутов (Лубсан 1973, с. 159; Erten-ü 1937, p. 153). Мангута Джэдай-нойона Чингисхан считал среди своих самых верных сподвижников, «слуг усердных, даровитых, ловких стрелков, заводных коней, ловчих птиц на руке и охотничьих псов, притороченных к седлу». После смерти основателя Монгольской империи Джэдай постоянно находился в Монголии, при ставке младшего сына Чингиса — Толуя (Рашид ад-Дин 1952а, с. 185; Рашид ад-Дин 1952б, с. 264, 278).

Отколовшиеся же мангуты были разгромлены Чингисханом, а оставшиеся отданы в подчинение роду Джэдая.

Названные выше официальные хроники не отразили переселения мангутов в Дешт-и Кипчак, где позднее сформировался Мангытский юрт. В перечнях племен, выделенных Чингисханом в удел (улус) старшим сыновьям — Джучи и Чагатаю, а также тех, что позднее распределялись между уделами Джучидов и Чагатаидов, мангуты не упоминались (см., например: Кляшторный, Султанов 2000, с. 207, 208; Рашид ад-Дин 1952б, с. 274, 275). Поэтому рискованно утверждать, подобно Л.Н.Гумилеву и В.Л.Егорову, будто они изначально были включены в Улус Джучи (Гумилев 1989, с. 535, 586; Егоров 1993, с. 535). Равным образом не вызывают доверия и догадки о переселении Чингисханом этого племени как своих «наследственных подданных», да еще за поддержку враждебных ханов, то ли к Каспию, то ли в Мавераннахр (Вамбери 1873, с. 116; Поноженко 1987, с. 33, 34; Фишер 1774, с. 192). Топонимы, связанные с мангытами, действительно встречаются в Средней Азии (см.: Мурзаев 1996, с. 184), но это скорее можно объяснить участием тюрок-мангытов в узбекских миграциях рубежа XV-XVI вв. Однако мангыты — это не монголы-мангуты, хотя

какая-то связь между ними в общем просматривается: в позднем средневековье монгольские народы называли ногаев мангутами (Батур-Убуши-Тюмен 1969, с. 37; Габан-Шараб 1969, с. 57; Златкин 1983, с. 229).

Основная масса мангутов оставалась в Монголии или воевала в Китае. Мангуты относились к левому крылу империи и не имели формального основания двигаться в Дешт-и Кипчак. Вместе с тем наличие этнонима «мангыт» в среде тюркоязычного населения Джучиева улуса говорит о том, что отдельные группы монгольского племени мангутов все-таки перекочевали из Монголии, Забайкалья и Мань-чжурии на запад. Именно в XIII-XV вв. население Казахстана приобретает монголоидный облик, характерный для «монголоидно-европеоидной расы», с признаками южносибирского антропологического типа (Исмагулов 1970, с. 88, 89).

Отголосок пребывания мангытов в Средней Азии можно усматривать также в киргизском эпосе «Манас», где «ногаям» отводится значительная роль. И вообще древность, «золотой век» в киргизских преданиях иногда обозначается как «ногайские времена» (Валиханов 1961а, с. 388).

Более спрямленный путь переселения отображен в ногайском предании, зафиксированном в «Описании Калауско-Саблинского и Бештово-Кумского народов» 1837 г.: «Предки ногайцев обитали прежде в Бухарии и были тогда идолопоклонниками». Приняв ислам от «султана Бабатукла», они «перешли из Бухарин на реку Волгу, в нынешнюю Астраханскую губернию» (РГВИА, ф. 405, оп. 6, д. 3076, л. 30, 30 об.). Здесь миграция изображена уже как переход из Мавераннахра непосредственно к Волге, хотя и без уточнения периода. Впрочем, ясно, что произошло это после миссии проповедника Ходжа-Ахмеда Баба-Туклеса, который жил в Улусе Джучи во времена хана Узбека (правил в 1312-1342 гг.) (Утемиш-Хаджи 1992, с. 106, 107). Передвижение предков под влиянием миссионера твердо держалось в памяти народа. В 1907 г. ногайский старик сообщил русскому исследователю, что ногайцы в прошлом «вышли из Индии. Некоторое время жили с монголами, но появившийся святой (имя не называется. — В.Т.) велел им уйти от неверных» (Пашин 1912, с. 39) — здесь уже не от калмыков, как в публикации А.О.Рудановского, а от монголов. Думается, эти разновременные записи, называющие после Монголии или «Индии» местом первого поселения «Бухарию», достоверно отразили один из этапов передвижений мангытов по Евразии.

Абу-л-Гази Бахадур-хан в «Шаджара-йи таракима» рассказывает, что после того как Джучи обосновался в Дешт-и Кипчаке, «он переселил сюда свою семью и все или, которые дал ему отец. Из каждого уруга узбеков были переселенцы в Кипчакский юрт... Потом этот юрт достался мангытам» (Кононов 1958, с. 20, 21, 44). Хотя автор и не приводит названий элей (илей), резонно предположить, что среди них оказались и мангыты. Во-первых, они тоже проживали в Улусе Джучи, поскольку тот в конце концов «достался» им. Во-вторых, мангыты могли относиться не к племенам, выделенным Чингисханом сыну, а к тем «уругам узбеков», что переселились в «Кипчакский юрт» после того.

Кроме того, если учесть фольклорные сведения о среднеазиатской «прародине» ногаев, то получается, что первоначально их предки жили и в Чагатайском улусе, а не в Золотой Орде. Поэтому искать их среди изначальных джучидских подданных XIII — первой половины XIV в. бессмысленно. Однако, придя из Мавераннахра в казахстанские степи, кипчаки-мангыты оказались на землях, принадлежащих Джучидам — тем их династическим ветвям, которые происходили от сыновей Джучи-хана, Орду-Ичена и Шибана.

В результате двух больших волн переселений в XVI в. ногайский элемент закрепился и в составе казахского этноса. Особенно заметно было его присутствие на западе Казахстана, где до начала XX в. сохранялись группы ногай и мангытай. Несомненным стимулом для ассимиляции послужило и то, что казахский Младший жуз целиком расположился на бывшей территории Ногайской Орды.

Упоминания о древних мангытах также были отражены в работе К.К.Томпиева под названием «О тюркских племенах и народах Азии и Европы» Алматы: «КазАқпарат», 2010.[7]

Так, в данной работе глава «Татары» отражены следующие сведения «В VI-IX вв. к юго-востоку от оз. Байкал и на правом берегу р. Аргуни кочевали татары (предположительно, они потомки табгачей или тунгусов), монголы говорили с ними без переводчиков. Рядом с татарами жили хонкираты (қонраты, они вошли в состав казахов), этнос, относящийся к тюркам, язык у них казахский.

Древнее племя мэн-гу (мангыт) жил в низовьях Амура, так назывался один из родов татар, обитавший в Восточном Забайкалье. Древние татары являются родственниками древних мугулов (монголов). Они жили на границе с Китаем, территория называлась Биурнар. Лошади у них были крупные, они часто воевали с китайцами. Возглавлял татар шаһары Алакшын. Сам Чингисхан, по сведениям Л. Гумилева, происходил из забайкальских татар мэн-гу, полагая, что племя принадлежит к числу татар. Полагаем, если мэнгу является ветвью татар, то они родственны и монголам. Татары и монголы из-за дележа пастбищ были извечными врагами. По гипотезе В. П. Васильева, название «монгол», вошедшее в употребление в XIII в., произошло от китайских иероглифов «мэн-гу» (созвучно мугулу), что означает древнее. В XIII в. татар стали рассматривать как часть монголов, очевидно, потому, что они родственные тюркские племена, хотя и враждебные. Вполне вероятно, что наименование племени «мэн-гу»(означающий по-тюркски вечный) могло послужить образованию общего нового тюркского этноса с диалектом «монгол». На Руси и в Европе все племена, пришедшие войной с ханом Батыем, стали называть татарами, хотя истинных татар из Байкала, и рек Амура и Керулена, пожалуй, на Руси не было. Да и в улусе Джучи и Батыя они не проживали. В дальнейшем беспринципно почему-то стали называть «татарами» все тюркские племена, проживавшие в Поволжье и Европе, в том числе половцев, печенегов, хазар, башкир, казакские племена Золотой орды, жителей Крыма, Астрахани и многих других. Закрепился этнос татар лишь за Казанскими и Крымскими тюрками, хотя они этнически к истинным древним татарам отношения не имели. Не исключено, что на Волгу частично могли попасть истинные татары во время бегства от Чингисхана вместе с меркитами к кыпчакам и дальше на запад. Большая часть, так называемых монголов, проживающая ныне в Монголии, не имеет этнической близости к древним киятам-монголам, то есть к племени Чингисхана. По составу основная масса, вероятно, относятся к тунгусо-маньчжурским племенам. Однако, территориально они стали себя называть монголами и потомками Чингисхана. Хотя, возможно, там проживает незначительное число чингисханских тюркских племен-монголов.

Этноним «татар» относился к тюркоязычному народу, обитавшему на берегах рек Амур и Керулен.

Венгерский монах Юлиан, совершивший путешествие в Великую Венгрию (Заволжье) в 1235-1236 гг., описал этнос, сменивший самоназвание «измаэлиты» на «татар».

После распада Золотой орды произошло разделение золотоордынцев с приклеиванием названия «татар» казанских, крымских, астраханских, литовских, сибирских, ногайских и казаков (казахи), хотя во всех этих этнических группах находятся почти одни и те же тюркские племена, вовсе не татары. По сведениям исследователя К.Закирьянова казанские татары состоят из племен ботбайских булгаров, қыпшақов, қонратов, кераитов, қытай-найманов, табынов, қырғызов и других. Сибирские татары состоят из племен найманов, кереев, табынов, тазов, қытайев, а также финоугорских истяков, супра, бикатинов, уватов, юрма и других. Литовские татары состоят из племен найманов, жалайыров, қонратов, барынов и мансуров. Астраханские и Крымские татары состоят из тех же племен. Все эти племена составляли коренное население Казакского ханства. Отсюда следует, что с Батый ханом пошли на Европу в основном казакские племена, которые осели в различных регионах Европы после распада Золотой Орды, их стали называть татарами. Большинство так называемых татар вернулось к обычаям своих предков, со своими племенными названиями

(половцы, казаки). В ряде случаев восстановили племенные объединения – республики, союзы и жузы под различными названиями, в частности, донские, днепровские, кубанские и другие половцы, затем их называли донские, днепровские, кубанские и другие казаки.

В целом Казанские татары ныне представляют собой помесь древних болгар, кыпчаков (половцев), угров (потомков мадьяр), русов и большинства ордынцев. Удивительно, в беседе с татарским историком Р.Н. Безертиновым выяснилось, что татары (золото ордынцы) имеют совершенно идентичные имена с казаками, хотя со времен нашествия Батыя с казахскими (казахскими) племенами на Русь и Казань прошло свыше 760 лет. Разговаривая порой, каждый из нас на своем языке, мы понимали бруг друга. Крымские татары представляют собой смешанный состав кыпчаков (половцев), конратов (казахов), ногайцев и других ордынцев. Этноним татары как единое национальное целое утвердился лишь во второй половине XIX века.

Казахи до сих пор татар называют жиенами орысов (урусов, русов), т.е. считают руссов племянниками, рожденных от русских женщин и мужчин – тюрков.».

Наряду с историей возникает вопрос какая же все-таки у них была культура, ведь это очень важный момент. [1]

Так, в работе Трепавлова В.В. «История Ногайской Орды»/ Отв. ред. М. А. Усманов. 2-е изд., Т66 испр. и доп.– Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с.[6] дается описание их культуры: «Жилищем ногаям служили юрты — сферические конструкции 4-5 м в диаметре из деревянного решетчатого каркаса, скрепленного ремнями и покрытого войлоком. Прутья, составлявшие крышу, сплетались таким образом, что образовывали дымовое отверстие. Иногда оно снабжалось войлочным регулятором дымохода: в холода отверстие закрывали особым клапаном, чтобы сохранить внутри тепло. Некоторые юрты обтягивались поверх войлока еще и хлопчатобумажными полотенцами, отчего кочевая стоянка являл а собой живописное зрелище. У крымских ногаев первой четверти XVII в. одна семья имела две юрты — большую для детей и поменьше для главы семьи и его жен; слуги жили под открытым небом в любую погоду (Какаш, Тектандер 1896, с. 27; Люк 1879, с. 487, 488; Олеарий 1906, с. 403; Стрейс 1935, с. 194; Эвлия Челеби 1979, с. 53, 54).

Позднее внуки и правнуки жителей Ногайской Орды в Причерноморье и на Северном Кавказе начали оседать, переселяясь в саманные и тростниковые хижины, окруженные заборами и загонами для скота, и даже в срубные дома (Мухаметшин 1992, с. 63; Тунманн 1991, с. 48; Эвлия Челеби 1979, с. 205). Те, кто продолжал придерживаться кочевого образа жизни, устраивали свои стоянки по калмыцким (т.е. монгольским) канонам и жили в калмыцких юртах - *гэрах* (Потоц кий 1936, с. 215).

Любознательные путешественники обращали внимание и на одежду ногаев. У мужчин она состояла из длинных суконных кафтанов голубого, красного или серого цвета, надеваемых поверх суконных же или овчинных штанов и хлопчатобумажных рубах. На женщинах можно было видеть такие же кафтаны, и лишь некоторые щеголяли в белых полотняных одеяниях и в разноцветных шелковых халатах, подпоясанных кушаками из шелка. И мужчины, и женщины носили овечьи шубы, которые в зависимости от сезона надевались то наружу мехом, то внутрь. Головными уборами у мужчин служили остроконечные *буреки* из шкур ягнят или лис, а у богатых мирз — куньи шапки и, выменянные у черкесов; женские круглые складчатые головные уборы часто обшивались русскими монетами. Обувью служили желтые кожаные сапоги (Алексеева 1957, с. 88; Какаш, Тектандер 1896, с. 27; Люк 1879, с. 487; Олеарий 1906, с. 404, 405; Стрейс 1935, с. 196; Тунманн 1991, с. 47; Эвлия Челеби 1979, с. 54, 55).

Изредка в документах мелькают подробности брачных обычаев и меж семейных внутри клановых отношений. Непременным условием женитьбы у средневековых ногаев и позднейших ногайцев был выкуп за невесту — *калым*, *сюек сатув* («выкуп за кость»), который в XIX в. был эквивалентен 40 коровам. Бедняки оставались холостыми до тридцати пяти — сорока лет (Гаджиева 1979, с. 62-65; Люк 1879, с. 487).

Ногайская Орда принадлежала к миру ислама и входила в систему мусульманских политических образований как ее полноправный и полноценный компонент. Однако тексты, происходящие из ногайской среды той эпохи, демонстрируют, пожалуй, довольно прочную ускоренность ислама. Вместе с тем мы не можем игнорировать солидарность независимых друг от друга источников, говорящих о не всеобъемлющем господстве ислама в мировоззрении среди кочевников. У ногаев сохранялись весьма значительные пережитки до мусульманских верований. На эту особенность мировоззрения ногайцев обращали внимание авторы конца XVII — XVIII в. Реликты язычества были еще более сильными в предшествовавшие три столетия.[2]

У ногайцев практически до этнографической современности быто вали заговоры (*арбау*), заклинания (*шуклау*), ритуальные проклятия (*каргыс*), благопожелания (*алгыс*). Ими занимались колдуны (*яды*), чародеи (*саварши*), волшебники (*сыхырши*), прорицатели (*сынши*), знахари (*кагымши*), своего рода гипнотизеры (*кёзбайлауши*), шаманы (*камлауши*), ритуальные музыканты (*баксы*), благопожелатели (*тилекши*, *алгысши*), проклинатели (*каргауши*), ворожеи (*банши*) — все это люди, по народным поверьям, исключительные, обладавшие сверхъестественными свойствами (Сикалиев 1994, с. 181).

В конце XV — первой трети XVII в. там существовали такие категории духовенства:

сеиды — целая прослойка населения, восходящая происхождением к Пророку и удостоившаяся в ногайско-русской переписке особого комментария относительно своего статуса: «Божия посланника Магамметева корени» (НКС, 1622 г., д. 3, л. 25). В мусульманском мире они считались главными выразителями религиозных идей; обладая правом безнаказанно говорить монарху правду и даже обличать его в несправедном поведении, они при этом не подлежали смертной казни (Кляшторный, Султанов 2000, с. 267). При дворе бия состояло, как правило, несколько сеидов, один из которых считался старшим (при Иштереке таковыми являлись его тесть Ибрагим б. Калеват и за тем Сайф ад-Дин б. Калеват); кроме того, был главный сеид Сарайчука (Акты 1918, с. 101; НКС, 1604 г., д. 3, л. 58; 1615 г., д. 2, л. 7; 1617 г., д. 2, л. 21, 26; д. 3, л. 31; 1622 г., д. 3, л. 25; 1623 г., д. 1, л. 112);

муллы — служители культа. Какая-либо градация их не прослеживается, разве что известны муллы, служившие при бие (см., наприм ер: НКС, д. 7, л. 53; 1617 г., д. 2, л. 22). По-видимому, ногайские муллы состояли не при определенных мечетях (как полагалось бы по нормам веры), а при ставках знати;

садры — это или отпрыски бухарской династии первосвященников, или держатели вакуфных («церковных») владений в Ногайской Орде; оба значения происходят из Мавераннахра. Собственно, садр в известных мне источниках встречается лишь однажды: «богомolec... Иштереков княжеи садыр Хадзи Джеилев» (НКС, 1617 г., д. 2, л. 40);

шейхи — богословы; также представлены в источниках единственным бесспорным упоминанием: сын шейха Малум-Ходжи женился на дочери бия Мусы (НКС, д. 8, л. 238);

хафизы — знатоки священных текстов и преданий; являлись, вероятно, категорией духовенства, наиболее приближенной к простонародью и к светской политике. Они участвовали в военных походах, вели делопроизводство в кочевых ставках и т.д.;

суфши — члены аскетического «ордена», распространившегося от Магриба до Кашгара. Единичные лапидарные упоминания о них (Посольские 1995, с. 30, 31, 131-133, 322) пока не позволяют комментировать их роль в Ногайской Орде.

Социальная значимость духовенства в Ногайской Орде определялась не только религиозной функцией, но и грамотностью этой части подданных.

Кочевые ногаи обладали литературой, в основном в устной ипостаси. Именно им тюркские народы обязаны эпическим циклом о сорока богатырях. Формирование цикла началось, очевидно, еще в XIV в. (Сикалиев 1994, с. 60). Какие бы разночтения ни вносились в национальные версии дастанов, все-таки сюжетная канва последних закладывалась в Ногайской Орде. Своим широким распространением сказания о мангытских и прочих героях обязаны сезонным перемещениям огромных масс кочевников по Дешт-и Кипчаку (Мажитов,

Султанова 1994, с. 352). При этом про исходило не только внедрение ногайского фольклора к соседним народам, но и его обогащение от них.

Как и в любом степном обществе, хранителями устной истории выступали старики. К их авторитету и эрудиции не раз апеллировали участники ногайско-русской дипломатической переписки.

Первым истинно ногайским поэтом можно, видимо, считать Асан-Кайгы, жившего в XVI в. (о поэтах см.: Сикалиев 1970, с. 135; Сикалиев 1994, с. 4-6-53, 186, 199; Хусаинов 1996, с. 59-65).

При всей важности устных форм письменная культура тоже присутствовала у ногаев. Правители Орды и отдельные мирзы вели обширную переписку с окрестными монархами.

Едва ли будет преувеличением утверждение об эталонности, образцовости ногаев в качестве конных воинов, типичных кочевых бойцов в глазах оседлых соседей. Дж.Флетчер слышал в Московском царстве второй половины XVI в., будто они «почитаются лучшими воинами из всех татар, но еще более других дики и свирепы» (Флетчер 1905, с. 83; см. также: Russia 1630, p. 345).

Изучение истории, культуры и т.д. мангытов я считаю необходимым, так как в реалиях современного мира, не зная истории народов, проживавших на территории нашей страны и вошедших в состав казахского народа, будет возникать много различных вопросов при взгляде в будущее.

Список литературы:

1. «Большая советская энциклопедия, том 15 «Ломбард Мезитол».
2. «История Государственности Узбекистана, О.П. Кобзева, Р.Б.Сиддиков, Издательство «TAMADDUN», 2021 Ташкент «TAMADDUN» 2021».
3. «История Казахской ССР, с древнейших времен до наших дней, Издательство «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата-1979».
4. «Государства великой степи», Алматы, 2007 год.
5. «История Казахстана» (Издательство «АРУНА», 2010).
6. Трепавлова В.В. «История Ногайской Орды»/ Отв. ред. М. А. Усманов. 2-е изд., Т66 испр. и доп.– Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016.
7. К.К.Томпиев «О тюркских племенах и народах Азии и Европы» Алматы: «КазАкпарат», 2010.

ӘӨЖ 373.4:40.078

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Шыниева Роза Туребековна

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы

Жұмабаева Алуа Қасқырбайқызы

Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, №2 орта мектебінің психологы

Андатпа: Мақалада білім беру жүйесінде болып жатқан ұлы өзгерістер оқыту үрдісін озық технологиялармен қамтып жетілдіруді талап етеді. Жаңа технологияны жетік меңгеру тәрбиешінің кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық т.б. көптеген адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізетіні жайлы айқындалды. Балабақша баласына мультимедиялық оқулықтар біріншіден, балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге мүмкіндік алады.

Кілт сөздер: оқыту, мультимедиялық оқулықтар, инновациялық құралдар, педагогикалық технологиялар, шығармашылық жұмыс.

Аннотация: В статье говорится, что великие изменения, происходящие в системе образования, требуют совершенствования процесса обучения с использованием передовых технологий. Было отмечено, что совершенство в освоении новых технологий оказывает благотворное влияние на становление многих человеческих способностей воспитателя: профессиональных, нравственных, духовных, гражданских и др. Мультимедийные учебники для ребенка детского сада, во-первых, повышают интерес детей, а во-вторых, получают возможность снова увидеть те места, которые они не понимают, а также сосредоточиться.

Ключевые слова: обучение, мультимедийные учебники, инновационные средства, педагогические технологии, творческая работа.

Annotation: The article says that the great changes taking place in the education system require the improvement of the learning process using advanced technologies. It was noted that perfection in the development of new technologies has a beneficial effect on the formation of many human abilities of the educator: professional, moral, spiritual, civil, etc. Multimedia textbooks for a kindergarten child, firstly, increase the interest of children, and secondly, they get the opportunity to see again those places that they do not understand, as well as to concentrate.

Keywords: training, multimedia textbooks, innovative tools, pedagogical technologies, creative work.

Қазіргі таңда балабақшалар мектепке дейінгі тәрбие беру жүйесіндегі алдыңғы қатарлы мамандардың әр түрлі жаңашыл идеялары мен жобаларын тәжірибеге ендіруде. Міне, осы тұста ұлттық балабақшаларда педагогикалық жаңа технологиялардың мектепке даярлау мүмкіндіктері мен оның мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиелеу және білім беру үрдісіне енгізу.

Қазіргі өмірдің өзінен туындап отырған талаптарды орындау, жаңашылдыққа жаршы болу үзіліссіз тәрбие негізінің бастау бұлағы - мектепке дейінгі ұйымдардан басталған орынды. Бала тәрбиесі отбасынан бастау алады десек те, ғылымға негізделген әдіс-тәсілмен берілетін тәлім-тәрбие ісі көбінесе балабақшадан басталып, жан-жақты педагогикалық өрісін табады. Әсіресе балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы ізгілікті, мағынасына өшпейтін із қалдырады. Баланы мектепалды даярлау үздіксіз білім беру жүйесіндегі маңызы мен өзектілігі ерекше мәселелердің бірі болып саналады.

«Тәлім-тәрбие мен оқыту ісінің нәтижесі іс-әрекеттерден гөрі педагогтерге көбірек тәуелді», - деген Ы.Алтынсариннің көрегендікпен айтқан пікірі қазіргі уақытта да маңызын жойған жоқ. Білім беру жүйесінде болып жатқан ұлы өзгерістер оқыту үрдісін озық технологиялармен қамтып жетілдіруді талап етеді. Жаңа технологияны жетік меңгеру тәрбиешінің кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық т.б. көптеген адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [1].

Жаңа технологияның басты тиімділігі - бұл тәрбиешіге балабақшадағы оқу үрдісінің құрылымын түбегейлі өзгеруге, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, балалардың дүниетанымдарын кеңейтуге және жеке қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасауы.

Сонымен жаңа технологияның негізгі ерекшелігі - бұл балаларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз-өзіне сын көзбен қарауына және жетістіктеріне ләззат алуға мүмкіндік беруі.

Жаңаша оқытудың қай саласына да алдымен бала белсенділігін арттыруымыз қажет. Баланың өзін ізденуге жетелеп, ойлауға үйретіп, өз даму деңгейіне сәйкес шыңдауымыз керек.

Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында мынадай нәтижеге қол жеткіземіз

- жауапкершілік артады;

- практикалық іс-әрекетте болады;
- өзін-өзі бағалайды;
- қажет болса көзқарасын өзгертеді;
- басқаларды тыңдай біледі;
- өз ойын тұжырымдап, қорытынды шығарады;
- қарым-қатынас жасауға үйренеді [2].

Оқу-тәрбие үрдісін шығармашылықпен оқыту және тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ету, елімізде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге байланысты жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу мазмұнын жаңарту көзделген. Балабақшаның басты міндеті – тәрбиені, білім беруді жеке тұлғаны қалыптастыруға бағыттау, яғни, педагогикалық технологияның негізгі әдіс-тәсіл, амалдардың ең тиімдісін әр тұлғаның қажетіне қарай аударып, талғап, таңдап қолдану.

Тәрбиеші шығармашылық ізденіс таныта отырып педагогикалық дағдылар мен іскерліктерінің арқасында, ғылыми бағытта жұмыс жасай алуы - балалардың ойын - зерттеу іс-әрекеті ғылымның қарапайым логикасы мен зерттеу әдістері арқылы жүзеге асатындығына байланысты басты талаптардың бірі болып саналады. Тәрбиеші осы мәселелерді меңгеру мақсатында, балалардың қызығушылықтарын толық қанағаттандыру үшін жан-жақты білім жинауда ғылыми-зерттеу жұмысымен айналыса алуы керек. Осы мәселеге қатысты А.В.Леонтович: балалардың оқу-зерттеу жұмыстарына жетекші тәрбиешінің жоғары кәсіби педагогикалық дайындығының болуы, сонымен қатар ғалым ретінде ғылымның маңызын түсініп, біз жоғарыда атап өткен шығармашылықтың жоғарғы деңгейі болып саналатын ізденіс жұмыстарын жүргізе білуі маңызды деп санайды [3].

Мектепке дейінгі ұйымдарда жаңа технологияларды пайдалануда өзіндік зерттеу жүргізу кезеңі – мұнда балалармен зерттеу жұмысын жүргізу, пікірін дәлелдеу, көпшілік алдында еркін сөйлеу дағдыларын қалыптастыру. Ол үшін тиісті зерттеуге байланысты білімдер жинақтау, әдіс-тәсілдердің тиімдісін таңдай білуге дағдылану.

Аталған мақсаттар мен міндеттер өзіміз көріп отырғандай балалардан үлкен жауапкершілікпен өз бетімен жұмыс істеуге деген құлшынысты талап етеді. Алайда, қазіргі уақытқа дейін балалар әрдайым тәрбиешінің жетегімен оқу-білімді игеріп келді. Сонымен қатар олар оқу-зерттеу жұмысының не екендігі, ол қалай жүзеге асатындығына арнайы назар аудармады десек қателеспейміз. Осыған байланысты оқу-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру көп уақыт пен қажырлы еңбекті, әрине үлкен шығармашылықты талап етеді.

Сонымен қатар көптеген педагог-зерттеушілер шығармашылық тек біржақты болған жағдайда тиісті нәтиже бере бермейді деп ескертеді. Егер тәрбиеші өз шығармашылық іс-әрекетімен балалардың да шығармашылық белсенділіктерін арттыруды көздемесе, бұл шығармашылық әрекет жүзеге асты деп айту қиын.

Тәрбиеленуші мен тәрбиешінің біріккен шығармашылық әрекеті әсіресе тәрбиелеу мен білім беру мазмұнын жүзеге асыруда өте маңызды. Өйткені мектепке дейінгі ұйымдарда жаңа технологияларды пайдаланудың өзі бастан аяқ шығармашылық әрекетті талап етеді. Бұл тәрбиеші тарапынан мектепке дейінгі ұйымдарда жаңа технологияларды пайдалану барысында қарым-қатынас жасудың тиімді жолдарын таңдау, зерттеу жүргізудің теориялық құрылымымен таныстырудағы тиімді әдістерді пайдалану, балаларды белсенді іс-әрекет етуге үйрету барысында көрініс табады. Тәрбиешінің шығармашылық әрекеті аталмыш іс-әрекетті ұйымдастыру барысында тәрбиелеу мен білім беру үдерісінің мақсаттары мен міндеттерін толық қамтып, оны жүзге асыруда маңызды роль атқарады.

Тәрбиеші мен тәрбиеленушілердің бірлескен шығармашылық әрекеті екі жақ тарапынан бір мақсатқа бағытталған. Мысалы, балалардың дербес іс-әрекеті барысында олар өз қызығушылықтарын қанағаттандыру мақсатын көздесе, тәрбиеші балалардың ізденушілік белсенділіктерін арттырып, олардың қызығушылықтарына жауап беріп, білімін арттыру және шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыландыру сияқты мақсаттарды жүзеге асыру үшін қызмет етеді. Осындай екі жақты шығармашылық әрекет үлкен нәтиже береді. Тәрбиеші өзі шығармашылықпен жұмыс істей отырып, балаларды да қатып қалған

қағидалардан алшақтатып, еркіндік беру арқылы олардың шығармашылық қабілеттерінің көрініс табуына жол ашады. Яғни, педагогтің шығармашылық әрекеті баланың шығармашылық қабілеттерін оятады, осындай екі жақты іс-әрекет арқылы нәтижеге қол жеткізіледі.

Мектепке дейінгі ұйымдарда жаңа технологияларды пайдалану арқылы шығармашылықты дамытуда төмендегідей мәселелерді ескеру қажет:

- Шығармашылық жұмыс жасау дегеніміз міндетті түрде жаңа нәрсе ойлап табу емес екендігін түсіну;

- Бар білімді, білікті тиімді жолдар арқылы дамыту. Соған байланысты педагогикалық іс-тәжірибелермен танысып, озығын таңдай алу;

- Осы мақсаттарды жүзеге асыруда ғылыми-зерттеу жүргізу;

- Оқыту мен тәрбиелеудің баланың жан-жақты дамуына бағыттталып, адамгершілік құндылықтардың қалыптасуын назардан тыс қалдырмау;

- Оқытудың мақсаттарын түгел шешуге бағытталған іс-әрекет, яғни бір уақытта оқыту, тәрбиелеу, дамыту мәселелерін қамту.

Өмір талабына сай жаңа технологияларды оқу процесі мен тәрбие аясында шебер қолдана білу тәрбиешінің міндеті болса, ертегілерді оқу іс-әрекетінде өз ретімен қолдана білсе тәрбиеленушілерді жан-жақты дамытуда ертегінің аса зор мәні бар екенін айқындайды. Оқу іс-әрекеті барысында ертегі кейіпкерлерінің жан-жақты мінез-құлықтарын айыра білу бойынша жақсы деген немене, жаман деген немене екендігіне көзін жеткізеді.

Барлық оқу іс-әрекетінде ертегілерді қолдану арқылы негізгі педагогикалық дәстүр пәнаралық байланысты жүзеге асыруға болады.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі мекемелерде жаңа педагогикалық білім беру құралдарын қолданудың да маңызы зор. Жаңа педагогикалық білім беру құралдарына: аудио, видео, құралдар, компьютер, интерактивті тақта, интернет, мультимедиялық құрал, электрондық оқулықтар, мен оқу әдістемелік кешендер, инновациялық ақпараттық банк, инновациялық сайт және тағы басқалары жатады. Қазіргі таңда көптеген интерактивтік бағдарламалық бөлімдер, қозғалмалы объектілер құруға мүмкіндік беретін векторлық және графикалық жабдықтар көптеп шығып, қолданыс табуда. Осындай құралдардың бірі - мультимедиялық оқулықтарды балабақшаларда кеңінен пайдалану. Бұл жағдайда тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін бастар алдында жиі көрнекіліктер ауыстырмаған болар еді. Ал, мультимедиялық оқулықтар арқылы тәрбиеші уақытты тиімді және ұтымды пайдаланар еді.

Балабақша баласына мультимедиялық оқулықтар біріншіден, балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге мүмкіндік алады. Мультимедиялық оқулықтар балабақшада балаларға арналған таптырмас құрал болып табылады. Өйткені, балалардың зейіні әр түрлі әдемі түстерге, ойыншықтарға, әдемі суреттерге, әсемдікке әуес болады.

Аталған педагогикалық технологиялар мен инновациялық құралдар балабақшада балалардың жас ерекшеліктерін ескерген, әр сатыға балалардың қабылдау мүмкіндіктерін ескерген жағдайда ғана пайдалануға болады. Мектепке дейінгі балалардың есте сақтау қабілеті әлсіз, қабылдау процестері тұрақсыз келеді. Сондықтан олар затты қолмен ұстап, көзімен көргенді ұнатады. Осыған сәйкес, мектепке дейінгі балалардың оқу іс-әрекеттеріне көрнекілік, ойын технологиясын кеңінен қолданған жөн.

Тәрбиеші – бала бойына білім нәрін себетін басты тұлға. Жаңашыл тәрбиеші даярлауға қойылатын талаптар оқытудың жаңа түрлерімен қаруландыра отырып, қазіргі уақыттағы кәсіптік дағдыларын игеруге бағытталған оқытудың жаңа жолдарын енгізуді көздейді.

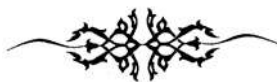
Сондықтан да біздің ойымызша, мектепалды даярлық балаларының шығармашылық қабілеттерін біз компьютердің және соған сәйкес компьютерлік ойындарды (үйрету, жаттықтыру, дамытушы) пайдалану арқылы толықтай қалыптастыра аламыз

Жоғарыда айтылған ойлардан біз төмендегідей қорытынды жасадық: болашақ тәрбиеші балалардың білім мазмұнын меңгертуде жаңа технологияларды пайдалану

барысында бұл үдерістің оқыту мен тәрбиелеу үдерісінің айырмашылығын түсініп, қарым-қатынас жасауда «субькт-объект» бағытында емес, «субъект-субъект» бағытын ұстануы маңызды. Яғни, баланы «әріптесі» ретінде қабылдап, тікелей нұсқаулар мен бұйрықтар беруден алшақ бола отырып, олардың өз ойын, пікірін, жасқанбай, қысылмай айтуын қадағалау, қарым-қатынаста демократиялық стилді басшылыққа алу. Болашақ тәрбиешінің осындай әрекеті балалардың бойында өздеріне деген сенімділік, өздерін-өздері бағалай білушілік, ойларын еркін жеткізу, жауапкершілік сияқты сезімдер мен қатар іс-әрекетке қызығушылықтарын арттырады. Балалармен жүргізілетін кез-келген жұмыстың табысты болуының қарым-қатынас стиліне тәуелді екендігін осы уақытқа дейін көптеген педагог-зерттеушілер дәлелдеп келгені белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Алматы, 2014, 21-бет
2. Айтмамбетова Б.Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелеру. Алматы, 2012.
3. Мектепке дейінгі педагогика Оқу құралы / С.Н.Жиенбаева, Р.К.Бекмағамбетова, А.Ж.Сыздықова, Ә.И.Бөлшекбаева. - 2-ші бас., өңд.толықт. - Алматы: Альманахъ, 2018. - 269б.

ӘӨЖ 373.4:40.056

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Шыниева Роза Туребековна

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы

Оразалиева Кенжетай Қырғызәліқызы

Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, №2 орта мектебінің тарих пән мұғалімі

Андатпа: Мақалада білім беру процесіне жаңа технологияларды енгізуге қабілетті оқушының жеке басын қалыптастырудағы басты тұлға - бұл білім беру қозғалысының қызметіне жоғары ынталы мұғалім ғана. Бүгінгі таңда білім берудегі негізгі функция - оқушының қызығушылығын арттыру және әртүрлі әдістер мен тәсілдер, жаңа технологиялар арқылы білім сапасын арттыру айқындалды. Жаңа білім беру технологияларын меңгерген әрбір мұғалім сабақты өнімді әзірлеу тұрғысынан көре алады. Мұғалім, біріншіден, педагогикалық технологияларды оқиды, екіншіден, игереді, үшіншіден, жаңа білім беру технологияларын практикада қолданады, төртіншіден, оларды әзірлейді және нәтижелерін тексереді.

Кілт сөздер: оқыту, инновация, маман, ақпараттық технология, кәсіби құзыреттілігі.

Аннотация: В статье подчеркивается, что ключевой фигурой в формировании личности учащегося, способного внедрять новые технологии в образовательный процесс, является только учитель, высоко мотивированный к деятельности образовательного движения. На сегодняшний день определена основная функция в образовании - повышение интереса учащихся и повышение качества знаний с помощью различных методов и приемов, новых технологий. Каждый учитель, владеющий новыми образовательными технологиями, может увидеть урок с точки зрения разработки продукта. Учитель, во-первых, изучает, во-вторых, осваивает педагогические технологии, в-третьих, применяет на практике новые образовательные технологии, в-четвертых, разрабатывает их и проверяет результаты.

Ключевые слова: обучение, инновации, специалист, информационные технологии, профессиональные компетенции.

Annotation: The article emphasizes that the key figure in the formation of a student's personality, capable of introducing new technologies into the educational process, is only a teacher who is highly motivated to the activities of the educational movement. To date, the main function in education has been defined - increasing the interest of students and improving the quality of knowledge through various methods and techniques, new technologies. Every teacher who owns new educational technologies can see the lesson from the point of view of product development. The teacher, firstly, studies, secondly, masters pedagogical technologies, thirdly, applies new educational technologies in practice, and fourth, develops them and checks the results.

Keywords: training, innovation, specialist, information technology, professional competence.

Бүгінгі таңда қалыптасқан еңбек нарығы білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен біліктілігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде. Осы орайда жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған, кәсіби құзыретті маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы заңды құбылыс. Себебі қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді [1].

Қазір уақыт пен қоғамдағы өзгерістерге байланысты бүгінгі балалар да өсіп келеді, өйткені олар өз болашағына құзыреттілік тұрғысынан қарайды, іскерлікке бейім және жоғары талаптар қоя алады. Осылайша, бұл қоғам кез-келген оқытушы өз пәні бойынша терең сарапшы болып қана қоймай, сонымен қатар теорияны, психология мен педагогиканы, дидактикалық және әдістемелік құзыреттілікті, сондай-ақ ақпараттық компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін толық меңгерген ақпарат саласындағы

Педагогикалық технологияларды енгізуде оқытушы іс-әрекетінің маңызы зор. «Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі», – деп көрсетеді С.В.Селевко [2].

Қоғамдағы өзгерістерге, білім беру саласындағы үнемі өзгеріп отыратын жаңартуларға сезімтал, білім беру процесіне жаңа технологияларды енгізуге қабілетті оқушының жеке басын қалыптастырудағы басты тұлға - бұл білім беру қозғалысының қызметіне жоғары ынталы мұғалім ғана. Бүгінгі таңда білім берудегі негізгі функция - оқушының қызығушылығын арттыру және әртүрлі әдістер мен тәсілдер, жаңа технологиялар арқылы білім сапасын арттыру.

Болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі – бұл түлектің әрекеттегі сапалық жеке қабілеттері. Ол түлектің келесі мүмкіндіктері мен біліктіліктерін қамтиды: жоғары кәсіби деңгейде өз бетімен ақпаратты іздеу, жинау, талдау, көрсету, тасымалдау, объектілер мен үрдістерді, соның ішінде өз жеке әрекеттерін және ұжымның жұмысын модельдеу және жобалау.

Болашақ педагогтарды инновациялық білім беру технологияларын пайдалануға даярлау жас маманның инновациялық құзіреттіліктілігінің негізін құрайды. Бұнда біз Э.Ф.Зеердің анықтамасын басшылыққа аламыз, «инновациялық құзыреттілік - бұл кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында инновациялардың тиімді іске асырылуын қамтамасыз ететін маманның интегративті әлеуметтік-кәсіби сапасы» [3].

Білім беру саласындағы қызметкерлерге жүктелген міндеттердің бірі заманауи білім беру технологияларын оқыту әдістері мен тәсілдерін және мүмкіндіктерін үнемі жетілдіру

болып табылады. Қазіргі уақытта мұғалімдер оқытудың сапалы және қызықты өтуі үшін инновациялық және интерактивті әдістерді қолданады.

Білім беру процесіне жаңа білім беру технологияларын енгізудің қажетті шарты мұғалімдердің инновациялық қозғалысын қалыптастыру болып табылады. Жаңа білім беру технологияларын меңгерген әрбір мұғалім сабақты өнімді әзірлеу тұрғысынан көре алады. Мұғалім, біріншіден, педагогикалық технологияларды оқиды, екіншіден, игереді, үшіншіден, жаңа білім беру технологияларын практикада қолданады, төртіншіден, оларды әзірлейді және нәтижелерін тексереді.

Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды:

«Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді» [4].

Әр оқушының білімге деген қажеттіліктері мен ұмтылыстарын арттыра отырып, білім беру процесіне инновациялық әдістер мен тәсілдерді енгізу өз бетінше зерттеуге, инновацияға жол ашады. Шығармашылық процестің негізі инновацияларды қалыптастыру және қолдану бойынша кешенді қызмет болып табылады. Инновация білім деңгейін арттыруға жағдай жасайды.

«Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту» [5].

Егер мұғалімде компьютер болмаса, оған психологиялық зиян келтірмеңіз. Мультимедияны қолдана отырып, оқу ақпаратын беру дағдылары мен әдістерін дамыта отырып, өзіндік тұжырымдамаларды қалыптастыруды көрсету үшін ақпараттық технологиялар құралдарын пайдалану.

Оқу процесінде қолданылатын мультимедиялық оқыту бағдарламалары, электрондық оқулықтар өсіп келе жатқан өмірлік сұранысқа сәйкес әзірленуі және компьютерді оқу құралы ретінде пайдалана алуы тиіс. Бұл сұрақтың өзі үлкен ғылыми зерттеуді қажет етеді, сондықтан осы тақырып бойынша зерттеулер жалғасуда.

Болашақ маман жұмысты талдау, өз бетінше зерттеу жүргізу, өзін-өзі тәрбиелеу, жетілдіру, өз инновацияларын енгізу, инновациялық әдістер мен тәсілдерді қолданудағы өзгерістер және инновацияларды қолдану қажеттілігімен сипатталады. Білім, мамандық, кәсіп, белсенділік, даму, нәтижелер осы көрсеткіштермен анықталады.

Бүгінде педагогикалық ой-пікірдің даму қарқынына орай адамға қажетті білім деңгейінің де артқаны анық. Сондықтан ең маңыздысы оқушылардың өздігінен дамуын,

шығармашылық деңгейінің артуын, тұлғалық сапаларының қалыптасуын қамтамасыз етуі керек. Сондықтан педагогикалық инновацияны сұрыптап, таңдап алу және оның мәнін терең түсініп, оқу процесінде пайдаланған жөн.

Бүгінгі таңда академиялық ойдың даму қарқынының арқасында адамға қажетті білім деңгейі айқын өсті. Сондықтан ең бастысы оқушылардың өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ету, олардың шығармашылық деңгейін арттыру және жеке қасиеттерін қалыптастыру болуы керек. Сондықтан білім беру инновациясын сұрыптап, оның не екенін таңдап, терең түсініп, оны білім беру процесінде қолдану ұсынылады.

Білім беруде компьютерлерді пайдалану білім сапасын арттыратын, жаңа білім беру әсерлерін тудыратын және мұғалімдер мен оқушыларға арналған компьютерлермен тиімді өзара әрекеттесетін ақпараттық білім беру технологияларының жаңа буынын құруға әкелді. Көптеген сарапшылардың пікірінше, компьютерлік құрылғыларға негізделген оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары сабақтың тиімділігін 20-30% арттыра алады.

Ақпараттық технология – бұл әртүрлі оқыту бағдарламаларының жиынтығы; мұнда білімді бақылау, жасанды интеллектке негізделген оқыту жүйелері кіреді. Білім берудегі ақпараттық технологияның негізгі міндеті – білім беру іс-әрекеті үдерісін басқару және заманауи ақпараттық – білім беру ресурстарына қолжетімділік үшін интерактивті ортаны дамыту. Ақпараттық технологияға гипермәтінге негізделген мультимедиялық оқулықтар, әртүрлі танымдық сайттар және көптеген басқа көздер кіреді. Білім беру үдерісіндегі ақпараттық технологиялар әлемнің заманауи ақпараттық бейнесін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді.

Білім беру процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың өзектілігі білім беру сапасын арттырудың әлеуметтік қажеттілігімен, сондай-ақ заманауи компьютерлік бағдарламаларды қолданудың практикалық маңыздылығымен түсіндірілді. Білім беру процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың негізгі мақсаты, ең алдымен, ақпараттық қоғамда оқушылардың зияткерлік дағдыларын нығайту, сондай-ақ білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білім беру сапасын оқшаулау және арттыру болып табылады.

С.Т.Сиргебаева өзінің зерттеу жұмысында «жоғары оқу орындарындағы студент білім алу үдерісінде заманауи бағдарламалық-техникалық оқу құралдарын үйлесімді қолдана отырып, оқу материалын дәл, нақты баяндап бере алуы керек» - деп санайды [6]. Сонымен бірге, ғалымның пікірінше, білім беру технологияларын қолдануға бейімділігі болып, оқу үдерісін ұйымдастыруда және өз білімін тексеруде және бақылауда ақпараттық технологияларды пайдалана алатын дағдысы болуы керек.

Оқытудың жаңа педагогикалық технологиясы - тәжірибелі, құзыретті, пәнаралық тұлғаны қалыптастыруға бағытталған педагогикалық ғылымдарды зерттеу, ол қалай дамып, өзін-өзі тәрбиелеуді біледі, уақытты қадағалай алады. Оқушылардың білім сапасын арттырумен қатар, бұл олардың дағдыларын байқауға және жетілу кезінде еркелетуге мүмкіндік береді. Бұл танымдық белсенділікті арттырады, шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған оқыту әдістері мен әдістемелері оқушылардың оқиғалардың себептерін толық түсінуіне, ережелер мен заңдылықтарды терең түсінуіне, сондай-ақ олардың ғылыми білімдегі орнын түсінуіне қолайлы жағдайлар жасайды. Дәрістер барысында ол студенттердің сыни ойлау дағдыларын жақсарту үшін оқыту технологиясы туралы еркін ойлайтын, байқалатын мазмұннан бос үкім шығаратын, шығармашылық белсенділікті арттыратын, ұжымдық ойлауға белсенді қатысатын, ұжымдық қорытындыдағы өз үлесін сезінетін, жігерлі, еркін араласатын ойын дамытады. келесі мәселелерді шешу үшін еркін араласады.

Білім беру процесінде жаңа білім беру технологияларын қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Шығармашылық оқытудың арқасында жаңа мұғалім шығармашылық мұғалім, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдер саласындағы инновациялық білім беру технологияларын меңгерген, психологиялық және білім беру диагностикасын байқай

алатын және нақты функционалдық қызметте өз жолын динамикалық түрде құра алатын зерттеуші болады.

Технологияның тиімділігі, психологиялық бөлшектерге, маманның шеберлігіне негізделген. Негізгі критерийлер маңызды жағдайларда тақырыпты зерттеу, жеке дамуды зерттеу, жобалау жағдайларын зерттеу, ойластырылған ізденістерді талқылау, оқулықта өмірге байланысты тапсырмаларды орындау болып табылады. Мұғалімге оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану ұсынылады. Оқыту технологиялары білім беру процесіне, оқыту түріне байланысты әмбебап болып табылады: проблемалық оқыту, ойын арқылы оқыту, тірек дабылы, компьютерлік оқыту, электрондық оқыту, коммуникациялық технологиялар, жаңа технологияларды пайдалана отырып оқыту.

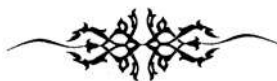
Енді осы жаңа технологиялардың кейбірінің ерекшеліктеріне тоқталайық, мысалы, қызығушылықты арттыру үшін оқушылар ойын элементтерін қолдана отырып, мұғалімді оқытуға назар аударады; оқу процесінде қандай және қалай проблемалық тапсырмалар пайда болғанын дәлелдейді және логикалық ойлауды ғылыми зерттеу жолымен жүреді; қайталану арқылы есте сақтау қабілетін тексеру, мазмұнды жаңа нәрсеге өзгерту Шаталов әдісі бойынша; кезең-кезеңмен бөлек оқыту технологиясын әзірлеу.

Заманауи білім беру саласындағы инновациялық технологияларды меңгерместен құзыретті, пәнаралық тұлға болу мүмкін емес. Инновациялық технологияларды басқару мұғалімнің кәсіби, этикалық, рухани, азаматтық және басқа да көптеген пәндер туралы түсінігін қалыптастыруға, өзін-өзі дамытуға, білім беру процесін жүйелі ұйымдастыруға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда білім беру процесіне ақпараттық технологияларды енгізудің артықшылықтары мен кемшіліктері бар екенін атап өткен жөн. Ақпараттық технологиялардың оң аспектілері, ең алдымен, оқушылардың оқу процесін жеңілдету, оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін арттыру және білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білім беру сапасын арттыру болып табылатыны сөзсіз. Теріс тұстар - бұл деректермен проблемалар, яғни компьютерде үлкен көлемдегі деректердің болуы, оларды түсіну мүмкін еместігі.

Әдебиеттер тізімі:

1. К.Ж. Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. «Жазушы», 2004.
2. В.П. Беспалько. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 2005.
3. К.Ж. Бұзаубақова. Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру. Алматы. 2006.
4. Дарибаева С. К. Болашақ мамандардың инновациялық іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары / С. К. Дарибаева // Молодой ученый. — 2015. — №8.2. — С. 21-23.
5. Бөрібекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы: 2014.-360 б.
6. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. — Алматы, 2000.

МАЗМҰНЫ

Пленарлық мәжілістің баяндамалары/Доклады пленарного заседания

Болеев Қалдыбек ҚАЗАҚ РЕТРОЛОГИЯСЫ – ҚАЗІРГІ ӨЛЕМДІК ҒЫЛЫМДАҒЫ ЕҢ ЖАҢА ҒЫЛЫМ САЛАСЫ Айтекова К.У., Айтекова Ж.У.	4
Биліккөл Көлінің АНТРОПОГЕНДІК ЛАСТАНУЫ Асилов С.Т.	8
ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЕ ВОЕННОЙ НАУКИ Асилов С.Т.	12

1-СЕКЦИЯ

Жаратылыстану ғылымдары және жаратылыстану білімі: тенденциялар, инновациялар, даму перспективалары/Естественные науки и естественнонаучное образование: тенденции, новации, перспективы развития

Киселев Рэм Олегович МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	16
Айтжанов Р.А., Абилова Г.К. МУКОАДГЕЗИВНЫЕ ПОЛИМЕРНЫЕ ПЛЕНКИ И ИХ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ	21
Айтекова К.У., Косбакова Г.Д., Жанатілеу Б.Б. ӨСІМДІК РЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӘНЕ КӨБЕЙТУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ	26
Жақаш Ә.Т., Қайырбай С.Қ., Сатқожаева Ә.Б. ҚАРЖЫЛЫҚ НАР ТӘУЕКЕЛДІКТІ БАҒАЛАУДЫҢ ӨДІСТЕРІ	30
Жақаш Ә.Т., Қайырбай С.Қ., Қожабергенова А.Е. СЫРТҚЫ ҚАУІП ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДІЛІКТІҢ ДИНАМИКАСЫН МОДЕЛДЕУ	35
Жақаш Ә.Т., Қайырбай С.Қ., Серік Б.Д. ҚАРЖЫЛЫҚ НАРТӘУЕКЕЛДІКТІ БАҒАЛАУДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ	39
Сейтбаев Қ.Ж. ЖОО ОРЫНДАРЫНДА ҚАЗІРГІ БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ	44
Igitmanova S.T. THE NEED TO INTRODUCE AN OPTIONAL LESSON «INTERESTING RADIOCHEMISTRY» INTO THE SCHOOL CURRICULUM	48
Аязбаев Т., Керімбаева Л.А. ФИЗИКА-ҒАЖАЙЫПТАРЫНЫҢ ЕСЕПТЕРІ ЖӨНІНДЕ	51
Мурзажанова Алтынқұл Орынбасаровна, Аттоқыров Нұрбек, Қасымжомарт Дарханұлы ҚҰТЫРУ, АУЕСКИ АУРУЛАРЫН ТАЛДАУ	55
Өтесін М.Ө. БИОЛОГИЯЛЫҚ ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСЫ МЕКТЕПТЕ ЖҮРГІЗІЛУДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	59
Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы, Шымыр Жалел Абдразакович, Нұрланұлы Әлішер ТҮТІНУШЫҒА БАҒДАРЛАНУ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ (ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)	63
Менлибекова А.Т., Хыдырова Д.Б., Дәулет Н.М. ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ СУСЫНДАРДЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӨСЕРІ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ САПАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ	68
Казакбаев К.М., Амирова М.А., Тулеева К.А. МЕРЫ ЛЕЧЕНИЯ И ПРОФИЛАКТИКА ИНВАЗИОННЫХ БОЛЕЗНЕЙ ЖИВОТНЫХ НА ОСНОВЕ РЕЗУЛЬТАТОВ НИР В КРЕСТЬЯНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ	73
Мейірбек С.С., Демеуова Г.Б., Оразбек А.А. СТАНДАРТТЫ ФОРМАДАҒЫ ЕМЕС ПЛАСТИК ӨНІМДЕРІНЕ САПАНЫ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫН ТАҢДАУ ӨДІСТЕМЕСІН ҚАРАСТЫРУ	77
Болеева Л.К., Болсын Ж.Е. ГЕОГЕВРА БАҒДАРЛАМАСЫН МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ	84
Болеева Л.К., Джумабаева Ж.Б. «ЖИВАЯ ГЕОМЕТРИЯ» БАҒДАРЛАМАСЫМЕН МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН КӨРНЕКЛЕНДІРУ	88
Жүнісбекова А.Р. XX ғ. БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДЕГІ САЯСИ ОҚИҒАЛАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ	92
Шырақбаев Абай Бегендікұлы, Ережепбай Жібек Қайратқызы САЛУ ЕСЕПТЕРІН ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ТҮРЛЕНДІРУЛЕР КӨМЕГІМЕН ШЕШУ	97
Кенжебекова Рахат, Жунусова Жұлдуз Муратовна, Шырақбаев Абай Бегендікұлы ОҢДЫҚ БӨЛШЕКТЕР ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУ ӨДІСТЕМЕСІ	100
Болеева Л.К., Мырзаян Б.А. ГЕОГЕВРА БАҒДАРЛАМАСЫН ЕСЕЛІ ИНТЕГРАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕ ҚОЛДАНУ	103
Қошқұлов Р.Е., Жигитова С.З. ӨНЕРКӘСІПТІК ШЫҒАРЫНДЫЛАРДЫ ТАЗАРТУ ӨДІСТЕРІ ЖӘНЕ БИОҚОРҒАНЫС ТЕХНИКАСЫ	108
Жумадилова А.К., Күншырақ А.Д. БИОГАЗДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	112

Аманова К.С., Даулетбекова А.Т. ФОСФОГИПС ҚОСЫЛҒАН КҮРДЕЛІ ВЕРМИКОМПОСТТЫҢ ОРГАНИКАЛЫҚ ЕГІНШІЛІКТІ ДАМУДА ЖӘНЕ ЭКОӨНІМДЕРДІ ӨНДІРУДЕ ТИІМДІЛІГІ	116
Сағынбеков Ә.Т., Дунбаева А., Сағынбеков И.Ә. БІР САЛДАРДЫҢ ТӨҢІРЕГІНДЕ СТАНДАРТ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ҚҰРАСТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ	121
Сағынбеков Ә.Т., Сағынбеков А.Ә., Дунбаева А. АРИФМЕТИКАЛЫҚ ОРТА МЕН ГЕОМЕТРИКАЛЫҚ ОРТАНЫҢ БАЙЛАНЫСЫН КЕЙБІР КҮРДЕЛІ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ	124
Демеуова Г.Б., Баспакова А.Ж. ҒЫЛЫМИ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ СТАНДАРТТАУ МЕН СЕРТИФИКАТТАУДЫҢ РӨЛІ: ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖОСПАРЛАУДАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР	128
Болеева Л.К., Еженова Д.Р. DERIVE БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАСАҚТАМАСЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАДАҒЫ ҮЛГЕРІМІНЕ ӘСЕРІ	132
Менлибекова А.Т., Сұлтан Р.Н., Абдираманқызы А. ЙОГУРТКЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР МЕН САРАПТАУ ӘДІСТЕРІ	142
Болеева Л.К., Ауелхан А.М. ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІРЛЕСКЕН ОҚУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ҮШІН ВИРТУАЛДЫ ИНТЕРАКТИВТІ ТАҚТАНЫ ПАЙДАЛАНУ	148
Шамбетова И.Б., Солтыбаева Б.Е. ЛАМИНАРИЯ ҰНТАҒЫН ҰНДЫ КОНДИТЕР ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНУ	152
Оспанбаева Айман Рахметиллаевна, Жамашева Жансая Рахмановна, Сәлемова Динара Жаксылықовна ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҚТАРЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫГУШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	157

2-СЕКЦИЯ

Жоғары кәсіби педагог кадрларды даярлау факторы ретінде ЖОО-да инновациялық білім беру процесін іске асыру/Реализация инновационного образовательного процесса в вузе как фактор подготовки высокопрофессиональных педагогических кадров

Беркенова Р.А., Мырзагельдиева М. Т.ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	163
Беркенова Р.А., Есентаева Н.Ғ. ДҮКЕНБАЙ ДОСЖАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ- КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	166
Беркенова Р.А., Мырзабекова Қ. КӨРКЕМ ТУЫНДЫЛАРДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ МЕН КІСІ ЕСІМДЕРІНІҢ КӨРІНІСІ	170
Беркенова Р.А., Ақболтаева А.Б. РАМАЗАН ТОҚТАРОВ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	177
Пертаева Ә.Қ., Алдекова И.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	180
Пертаева Ә.Қ., Арын С.О. «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ	184
Пертаева Ә.Қ., Дулатова М.К. ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ САТИРАСЫ	188
Пертаева Ә.Қ., Сугурбек Ж.Ә. АБАЙ МЕКТЕБІ КОНЦЕПЦИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАР МЕН ТҮЙІНДІ МӘСЕЛЕЛЕР	192
Архабаева Г.Е. ОҚУ- ТӘРБИЕ ІСІНДЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	197
Ажибаева Роза Елибаевна, Руслан Сабина Қайратқызы, Акегүл Алуа Маратқызы БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ	200
Ажибаева Роза Елибаевна ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	205
Токболат С.Т. ПРЕИМУЩЕСТВА И РИСКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ПРЕДВАРИТЕЛЬНО ОБУЧЕННОГО ПРЕОБРАЗОВАТЕЛЯ (СНАТГРТ) В ОБРАЗОВАНИИ И ИССЛЕДОВАНИЯХ: ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ПРАКТИКИ	207
Шакирбаева И.Т. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТҮТАСТЫҒЫН САҚТАУДАҒЫ БАТЫРЛАРДЫҢ РӨЛІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ	212
Tattibaeva Gulzhan THE IMPORTANCE OF USING INTERACTIVE METHODS OF CONSTRUCTIVE TYPES OF EDUCATION FOR FUTURE TEACHERS OF PROFESSIONAL TRAINING, ART WORK AND DRAWING	220
Кенжебаева Н.А., РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ И БУДУЩЕЕ	224
Ирсакова М.А., Рахымбаева А.Н. ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЕВА	227
Шилязова Рамина Сулеймановна БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	231

Елубаева Р.С., Таджикова А.Ж., Мырзабаева Ж. БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	235
Елубаева Р.С., Сарсенов Ж.Б., Бектурганова М.С. ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	238
Панзаева С.Б., Әуезова А., Базарбаева ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАҢАША ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	242
Турсункулова А.Д., Кадримбетова Г.О., Бахан А., Ходжабаева А. ТІЛ БІЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	247
Кыдырбекова Р.Е., Галымов Е.К., Алтынбек Н. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	249
Елубаева Р.С., Ажибаева Р.Е., Өмірзақ Г.Б. БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ	254
Елубаева Р.С., Пірәлі Ф.Е., Қуандық М.Т. СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	256
Сманова У.К., Рзатай А.Қ., Елеухан Қ.Е. АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕҢГЕРТУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	260
Калматаева Б.М. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ ИДЕИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	262
Дүкенбаева С.Б., Рахметуллаұлы Қ., Ешенәлі С.С. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ НЕГІЗДЕУ	265
Септемирова А.Ж., Тұрсынов Б.Қ., Сулейманова Г. ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ	268
Септемирова А.Ж., Озганбаева А.Б., Сагинбаев Ю.Ю. БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	271
Дүйсебаева Б., Алимбеков Р.Т., Молжигитова Ж.Р. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУГЕ ДАЙЫНДАУ	275
Санкей Р., Боранбаева Л., Бектасов А. АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	277
Тотышов Ө.А., Әбдіғаппар Б., Абдезимова С. БІЛІМ БЕРУ ІСІНДЕГІ ӘРІПТЕСТІК БАЙЛАНЫС	281
Джылкыбекова Г.Т. РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ РОССИИ	284
Елубаева Р.С., Едрисов Б.С., Арыстан А.Б. БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАҢА ӨЛШЕМДІК ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ	286
Байғазиев Ж., Жаматова С., Омарбекова Қ., Есмұрат Б.С. ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	289
Байкулов А.Б., Байсеитов А.Б., Махмутова Қ.Б., Кадирбек Н. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-МАМАН ДАЙЫНДАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	292
Кадырбаев А.Ш. СИНТАКСИС РУССКИХ ПОСЛОВИЦ	295
Балабекова А.Ү., Оналбаев Ә.А., Искакова А. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ОТАНШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	298
Әсілхан М.Қ., Садыхан Ә.М., Абумансур И.Е. ЕЛІМІЗДЕГІ ОҚУ-АҒАРТУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУ ЖАЙЫ	300
Джылкыбекова Г.Т. ПОСТАНОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ	303
Елубаева Р.С., Курманбекова А.С., Абаева А.К. МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	306
Кубеева Сабина Орынбековна ТРИЗ-ПЕДАГОГИКА КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	311
Tolkumbekova A.K., Seisebayeva B.T. EFFECTIVE ORGANIZATION OF INDIVIDUAL WORK OF THE STUDENT	316
Abdulloeva S., Martynova A., Akhmetova M.K. METHODS OF FORMATION OF REFLEXIVE AND DEVELOPING COMPETENCE OF STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS USING WEB TECHNOLOGIES	321
Bushuyeva V.A., Akhmetova M.K. INTENSIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH	324
Болеева Л.К., Сағымбек А.С. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА TEDED БЕЙНЕ ИНФОГРАФИКАСЫН ПАЙДАЛАНУ	330
Болеева Л.К., Ережепова Ж.С. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ YOUTUBE РЕСУРСЫН ПАЙДАЛАНУ	335
Ismailova R.B., Daukenova A.B., Tapalova D.B. INNOVATIVE TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY	338
Бахтиярова Гульшат Рахметжановна, Атчыбаева Жаныл Жолдасбаевна ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	343

Байлыбеков Төленді Рахметуллаұлы МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ҮШІН ТАҢЕРТЕҢГІЛІК ЖАТТЫҒУДЫҢ МАҢЫЗЫ	347
Балапанова Гулжан Патшаханқызы, Ахметжанова Нұргүл Төленбекқызы САХНАЛЫҚ КОЙЫЛЫМДАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ	349
Аязбай Разила Қыдырханқызы, Кашенова Жанар Бахтыбекқызы ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	354
Джылкыбекова Г.Т. АНАЛИЗ СИНОНИМИЧЕСКИХ РЯДОВ ГЛАГОЛА «ВИДЕТЬ»	359
Жанкабаева Жансая Болатқызы, Серкебаева Ляззат Байғанқызы КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛ БОЛУҒА ТӘРБИЕЛЕУ	364
Сапарова А.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	367
Сарыбекова Қ.Н. БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	372
Сарыбекова Қ.Н. МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТАЛАПТАРЫ	377
Махмұтов Бекен Лесбекұлы ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ ДИНАМИКАСЫ (2018–2022 жж.)	382
Шынтаева Н.А., Амангелді І.С. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ТАБИҒАТТЫ СҮЮГЕ ЖӘНЕ ҚОРҒАУҒА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	386
Болеева Л.К., Бейсенбек А.Т. GOOGLE SLIDES КӨМЕГІМЕН КОМПЬЮТЕРЛІК БІРЛЕСКЕН ОҚУ ОРТАСЫН ӨЗІРЛЕУ	391
Болеева Л.К., Сағымбаева П.Қ. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ FLIPPED ҚОСЫМШАСЫМЕН ЖАСАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	396
Мырзағазиева Мерует Сабитқызы ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	401
Болеева Л.К., Серікбай Қ.Ә. МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА МЕНТИМЕТЕР ОНЛАЙН ҚЫЗМЕТІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ	408
Байкеева Л.Т. БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ИНОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	414
Балғабаева Орынкүл Балғабайқызы КӨРКЕМ МӘТІН: ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ	418
Калматаева Б.М. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЁМОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ	424
Korganbayeva Indira Adaskhanovna THE RELEVANCE OF AN ELECTIVE BUSINESS ENGLISH COURSE IN THE CONTEXT OF A LIMITED ALLOCATION OF HOURS IN HIGH SCHOOL	427
Ералиев Нұркелді Абдрахманұлы ШЕТ ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ РЕТІНДЕ БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫН ҚОЛДАНУ	432
Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы, Балабек Ғалымжан Ержанұлы ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ МАМАН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ	435
Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы, Бейсекова Элеонора Медеуовна КӘСІПТІК ОҚЫТУДЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЖЕТІЛДІРУ	438
Сайлаубекова Фариза Данияровна ТӨМЕНГІ СЫНЫПТАРДА АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІ ЖЕКЕЛЕЙ ОҚЫТУ	440
Серікбаев Е.Қ., Қасымғали А.Р. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШАРУАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ (1917-1933жж.).	443
Серікбаев Е.Қ., Алдаберген А.Е. ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МЕЖЕЛЕУ КЕЗІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТҮТАСТЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	450
Серікбаев Е.Қ., Ділдабеков Ж.Ж. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ҚОНЫС АУДАРУ ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ ШАРАЛАРЫ	456
Бейбитов Нурбек Жолдасалиевич, Керимбаев Талгат Батырханович ИСТОРИЯ ПЛЕМЕНИ МАНҒЫТ	463
Шыниева Роза Туребековна, Жұмабаева Алуа Қасқырбайқызы МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	473
Шыниева Роза Туребековна, Оразалиева Кенжетай Қырғызәліқызы БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	477

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ
ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ПОВЫШЕНИЯ
КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND IMPROVING
THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023***

I TOM

**Конференция материалдар жинағында жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына,
грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді, жауапкершілік мақала
авторларына жүктеледі**

**Сверстано и отпечатано с авторских оригиналов
Ответственность за научное содержание и грамматические ошибки несут авторы**

**Есепті б.т. 34.4 Шартты б.т. 31
Қағазы офсеттік
Офсеттік басылым. Таралымы 100 дана
Тапсырыс № 58**

**ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ., Жамбыл даңғылы, 75А**